P. I. LJAŠTŠENKO

NSV LIIDU RAHVAMAJANDUSE AJALUGU

I

A-21849

P. I. LJAŠTŠENKO

NSV LIIDU RAHVAMAJANDUSE AJALUGU

I

KÖIDE

KAPITALISMIEELSED FORMATSIOONID

★

Neljas väljaanne

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1957

Originaali tiitel:

П. И. Лященко

История народного хозяйства СССР

Том I

Докапиталистические формации

Издание четвёртое

Госполитиздат, 1956 г.

Tõlkinud P. JALAJA ja K. LUKSEP

NSV Liidu Ministrite Nõukogu
määrusega
8. aprillist 1949
anti

PJOTR IVANOVITS LJASTSENKOLE,
NSV Liidu Teaduste Akadeemia korrespondeerivale liikmele,
Ukraina NSV Teaduste Akadeemia tegevliikmele,
aastail 1947 ja 1948 avaldatud teadusliku töö eest
«NSV LIIDU RAHVAMAJANDUSE AJALUGU»,
I ja II köide,
esimese järgu STALINI PREEMIA

LUBATUD
NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt õpikuna
kõrgematele majanduslikele
ja insener-majanduslikele
õppeasutustele ja teaduskondadele

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
42517

EESSÕNA

P. I. Ljaštšenko kapitaalne teos «NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu», mis avaldati ühes köites juba 1939. aastal ja siis aastail 1947—1948 juba kahes köites, hõlmab praegu, kus on juurde tulnud täielikult sotsialismi ajastule pühendatud kolmas köide, meie maa kogu majandusliku arenemise perioodi, alates eelajaloolisest ajast ja lõpetades 1950. aastaga. Surnud autori lähtepositsiooniks tema teoses oli juhtmõte, et ühiskonna arenemise ajalugu on kõigepealt tootmise arenemise ajalugu, sajandite jooksul vaheldunud tootmisviiside ajalugu, tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete arenemise ajalugu. See täiesti õige seisukoht aitas autorit anda küllalt selge pildi majanduslike formatsioonide asendumisest NSV Liidu territooriumil kõige vanemast ajast alates ja mobiliseerida selle pildi igakülgseks valgustamiseks määratu suurt konkreetsete faktide arsenali.

Muidugi, antud teema nii laias ulatuses marksistliku läbitöötamise esimese katsena ei ole P. I. Ljaštšenko teos vaba ühtedest või teistest osalistest vigadest ja lünkadest. Ka autor ise, võttes kuulda kriitika häält, parandas kordustrükkides korduvalt selle kriitika poolt ära märgitud puudusi. Kuid teadus ei seisa paigal. Nii mõnigi asi on teoses pärast viimast väljaannet võinud ka juba vananeda. On väga tõenäoline, et autor ise oleks kirjutatu läbivaatamisel mõnd probleemi nüüd teisiti hinnanud. Autorit oleks võinud laita ka selle pärast, et temal on mittetäielikult valgustatud küsimus tööstuslikust pöördest Venemaal ja äärmiselt mittetäielikult — kapitalismi ajastu tööstuskriisid. Kuid käesoleva teose s u r m a j ä r g s e s väljaandes on säärased puudused vaevalt küll kõrvaldatavad. Me ei kahtle pealegi, et see kapitaalne teos ka sel kujul, nagu see nüüd kordustrükina välja antakse, jääb üsna kauaks — seniks, kuni keegi pole esitanud paremat, — tähtsaimaks õpikuks olemasolevaist antud teemat käsitlevaist ja asendamatuist õpikuist NSV Liidu rahvamajanduse ajaloo tundmaõppimiseks.

S. STRUMILIN

SISSEJUHATUS

RAHVAMAJANDUSE AJALOO ÜLESANDED, AINE JA MEETOD

Ülesanded. Nagu kõik teised teaduslikud distsipliinid, tuleneb inimkonna majandusliku ja ühiskondliku elu ajaloo uurimine ühiskonna praktilistest vajadustest ja ta peab nendele vajadustele vastama.

Antagonistlikeks klassideks jagatud ühiskonnas teenib see uurimine paratamatult klassieesmärke ja on klassivõitluse vahendiks. Kodanliku teaduse klassi-iseloom ise takistab majandusajaloo-teaduse muutumist objektiivseks ühiskonnateaduseks, tema tõusmist objektiivse ajalooprotsessi teadusliku mõistmiseni. Üksnes marksism-leninism, mis on töölisklassi, ühiskonna kõige eesrindlikuma, progressiivsema, lõpuni revolutsioonilise klassi huvide teaduslikuks väljenduseks, peegeldab õigesti ühiskonna arenemise seadusi.

Marksistlik-leninlik teooria toob täpselt esile kõik kapitalistlikus ühiskonnas esinevad vastuolud, kõik antagonismi ja ekspluateerimise vormid, teeb kindlaks kapitalismi mööduva iseloomu ja kapitalismi paratamatu hävitamise revolutsioonilisel teel, vana ühiskondliku korra paratamatu revolutsioonilise asendamise uue, kõrgema ühiskondliku korraga, kommunistliku ühiskonnaga. Marksism-leninism näitab ära kapitalistliku ühiskonna üksikute klasside osa ajalooprotsessis, asub otseselt ja avalikult proletariaadi kui ühiskonna kõige progressiivsema klassi poolele. Teaduse bolševistliku parteilisuse põhimõte on ühelt poolt marksismi teooria ning teiselt poolt proletariaadi klassivõitluse revolutsioonilise praktika ja töölisklassi revolutsioonilise partei poliitika ühtsuse kõige kõrgemaks väljenduseks.

Marksistlik-leninliku teooria jõud seisab selles, et see «ühendab range ja kõrge teaduslikkuse (olles ühiskonnateaduse viimane sõna) revolutsioonilisusega, ja ühendab mitte juhuslikult, mitte

ainult sellepärast, et doktriini rajaja ühendas endas isiklikult õpetlase ja revolutsionääri omadused, vaid ühendab teoorias endas sisemiselt ja lahutamatult».[1] Marksistlik-leninliku teooria parteilisus on lahutamatu looduse ja ühiskonna seaduspärasuste teaduslikust, objektiivsest tunnetamisest, sest proletariaadi lõppeesmärk — kommunismi ülesehitamine — langeb ühte ajaloo arenemise objektiivse käiguga.

NSV Liidu ajaloo kõrval peavad nõukogude inimesed tähelepanelikult uurima ka revolutsioonieelse Venemaa kodanliku ühiskonna ja rahvamajanduse ajalugu. Niisugune uurimine võimaldab aru saada kapitalistliku ühiskonna vastuoludest, aru saada selle ühiskonna arenemise seadustest, ekspluataatorlike klasside revolutsioonilise likvideerimise teedest ja meetoditest, sotsialistliku ülesehitustöö teedest ja meetoditest. Ühiskonna arenemise seaduste, sotsialistliku ülesehitustöö ja kommunismile järkjärgulise ülemineku seaduste tundmine aga, oskus neid seadusi praktilises tegevuses ära kasutada on kommunismi ülesehitamisest aktiivselt osavõtjaile tarvilik. Et aru saada olevikust ja ette näha tulevikku, tuleb tunnetada minevikku. Praktilise tegevuse aluseks peavad olema ühiskonna arenemise seaduspärasused ja nende seaduspärasuste uurimine.

Venemaa töölisklass, olles kommunistliku partei juhtimisel kukutanud kapitalistid ja mõisnikud, võttis kogu ühiskondliku tootmise enda kätte ja juhib seda teadlikult. Võitnud töölisklassi ette on ajaloo käik seadnud ülesande mitte ainult maailma tunnetada, vaid seda ka muuta, üles ehitada uus, kommunistlik ühiskond.

Seepärast pööravadki kommunistlik partei ja Nõukogude valitsus nii suurt tähelepanu ajaloo uurimisele üldse ja majandusajaloo uurimisele eriti.

Aine ja meetod. Ajalooliste nähtuste ja faktide õigeks mõistmiseks ja seletamiseks on vaja, et ajalooteadus tõuseks objektiivse ühiskonnateaduse astmele. Nagu me juba tähendasime, ei suuda kodanlik ajalooteadus tõusta ühiskondlik-majandusliku arenemise protsessi seaduspärasuste objektiivse uurimiseni ning asub kodanliku ühiskonna õigustamise ja apologeetika teele, ajaloo võltsimise teele.

Kodanliku ajalooteaduse apologeetilist, ekspluataatorlikku iseloomu on korduvalt kritiseerinud filosoofilise ja majandusliku mõtte eesrindlikud esindajad, sotsialistid-utopistid Fourier, Saint-Simon, vene filosoofid ja eriti N. G. Tšernõševski jt. Kuid ainult Marx paljastas lõplikult kodanliku majandus- ja ajalooteaduse apologeetilise iseloomu ja tõi päevavalgele selle apologeetika klassijuured.

Materialistlik ajalookäsitus ning materialistliku dialektika rakendamine Marxi poolt ühiskondlik-majandusliku ja ajaloolise

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 295.

arenemise analüüsimisel avas tee tõelisele teadusele ühiskonna arenemisest.

«Marxi-eelne «sotsioloogia» ja historiograafia,» ütleb selle kohta Lenin, «andsid p a r e m a l juhul hunniku juhuslikult väljanopitud tooreid fakte ja kujutasid ajalooprotsessi üksikuid külgi. Marksism näitas kätte tee ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tekkimise, arenemise ja hävinemise protsessi kõikehõlmavaks, igakülgseks uurimiseks, vaadeldes kõikide vastuoluliste tendentside k o g u s u m m a t, viies need tagasi ühiskonna mitmesuguste k l a s s i d e täpselt kindlaksmääratavaile elu- ja tootmistingimustele, kõrvaldades subjektivismi ja meelevaldsuse üksikute «juhtivate» ideede valimisel või nende tõlgitsemisel, näidates, et eranditult kõikide ideede ja kõikide erinevate tendentside j u u r e d peituvad materiaalsete tootlike jõudude seisundis.» [1]

Materialistlik ajalookäsitus teeb vajalikuks majandusajaloo, rahvamajanduse ajaloo eriti tähelepaneliku uurimise. Ühiskonna arenemise ajalugu on kõigepealt tootmise arenemise ajalugu, sajandite jooksul üksteist asendavate tootmisviiside ajalugu, tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete arenemise ajalugu. Rahvamajanduse ajaloo uurimine muutub k o g u ü h i s k o n d l i k u a r e n e m i s e p r o t s e s s i mõistmise vahendiks, mitte ainult mineviku, vaid ka oleviku poliitilise ajaloo, vaimse kultuuri ajaloo jne. mõistmise aluseks.

Kui üldajaloo (tsiviil-, poliitilise, sõjalise jne. ajaloo) jaoks on «tootmisviiside» uurimine kõigi ühiskondlike nähtuste mõistmise vundamendiks ja nende seletamise meetodiks, siis majandusajaloo, rahvamajanduse ajaloo jaoks on tootmise seaduste, tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise seaduste, ühiskonna majandusliku arenemise seaduste uurimine ja avamine peamiseks uurimisaineks. Tootmine, tootmisviis, hõlmates nii ühiskonna tootlikud jõud kui ka inimeste tootmissuhted ja kogu nende «pealisehituse», on nende ü h t s u s e kehastuseks ühiskonna majanduslikus arenemises. Kuid tootlike jõudude ja tootmissuhete arenemise ajalooprotsessil endal on omad iseärasused.

Ühiskonna tootlikud jõud on alati arenemise ja muutumise seisundis ning põhjustavad paratamatult muutusi ka kogu ühiskondlikus korras, ühiskondlikes ideedes, vaadetes, poliitilistes veendumustes. Tootlikud jõud on tootmise kõige liikuvam ja revolutsioonilisem element. Sellepärast ei tule ühiskonna ajaloo seaduste uurimise võtit otsida ühiskonna vaadetes ega ideedes, vaid tootmisviisis. Tootmise muutused ja arenemine algavad kõigepealt tootmisriistade muutustest ja arenemisest, esmalt muutuvad ja arenevad ühiskonna tootlikud jõud, ja siis — neist muutustest olenevalt ja neile vastavalt — muutuvad inimeste tootmissuhted.

Õeldu määrab ka ühiskondlikku arenemist uuriva teaduse aine ja meetodi.

---

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 21. kd., lk. 40.

Rahvamajanduse ajaloo kui majandusajaloo eridistsipliini aineks on tootmise arenemise uurimine, sajandite jooksul üksteist asendavate tootmisviiside uurimine, tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete arenemise uurimine.

Selle majandusajaloo distsipliini meetodiks on tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete uurimine, kaasa arvatud kogu ideoloogiline «pealisehitus», nende ühtsuses ja nende vastastikku sõltuvates muutustes ühiskonna arenemise igal ajastul.

See määrab ka majandusajaloo üldkursuse põhisisu ja struktuuri.

1. Selle kursuse põhiliseks ja tähtsamaks üldosaks peab olema tootmise arenemise uurimine, ühiskonna poolt igal antud ajajärgul ja kogu ajaloo vältel rakendatavate tootmisviiside arenemise uurimine. Kui konkreetne majandusajaloo kursus peab rahvamajanduse ajaloo kursus andma üksikasjalise faktilise ajaloolise pildi tootmise ja ühiskondlike suhete arenemise vormide asendumisest, arvestades iga üksiku riigi kõiki iseärasusi igal ajastul.

Need tootmisviiside arenemise ajaloo konkreetsed faktid on aluseks teoreetiliste teaduste — dialektilise ja ajaloolise materialismi õpetuse ja poliitilise ökonoomia poolt kindlaks määratavate ühiskondliku arenemise seaduste mõistmiseks. Kuid ka rahvamajanduse ajaloo fakte tuleb omakorda valgustada ajaloolise materialismi ja poliitilise ökonoomia poolt avastatud üldseaduste seisukohalt.

Tootmisviiside arenemise ajaloo uurimisel on vaja arvestada nii materiaalsete tootlike jõudude arenemist kui ka seda mõju, mida sellele arenemisele avaldab «pealisehitus» ühiskonnas valitsevate riiklike ja poliitiliste vormide, õiguslike instituutide ja õigusnormide, kogu ideoloogia ja ühiskondlike ideede näol. Tuleb meeles pidada, et on mitmesuguseid ühiskondlikke ideid ja teooriaid. On olemas väljasurevate klasside ideid ja teooriaid, mis teenivad nende klasside huve ja pidurdavad ühiskonna edasiliikumist. On olemas uute, revolutsiooniliste klasside eesrindlik ideoloogia. Nende ideoloogia tähtsus seisab selles, et see hõlbustab ühiskonna edasiliikumist. Kogu ideoloogiline pealisehitus, mis peegeldab ühiskonna olemist ja on lahutamatult seotud tema majandusliku vundamendiga, avaldab omakorda väga tugevat mõju selle vundamendi arenemisele.

Tootmisviiside arenemise uurimisel on vaja avastada majandusliku vundamendi ja ta pealisehituse ajaloolise asendumise seaduspärasus ja põhjused. Selle antagonistlikes ühiskondlikes süsteemides esineva protsessi õige mõistmise aluseks on marksistlik-leninlik klassivõitluse teooria. Klassiühiskonna majandusliku arenemise kogu ajalooprotsessi uurimine peab olema tihedalt seotud klassivõitluse uurimisega.

Seejuures on aga antagonistlike klassiühiskondade majandussüsteemide, majanduslike formatsioonide asendumine ise ning uute tootlike jõudude ja neile vastavate tootmissuhete tekkimine ajalooli-

selt niisugune protsess, mis ei toimu vanast korrast eraldi ega pärast vana korra kadumist, vaid vana korra rüpes: ei toimu inimeste ettekavatsetud, teadliku tegevuse tagajärjel, vaid stiihiliselt, ebateadlikult, inimeste tahtest sõltumata.

Vanas, väljasurevas ühiskonnas tekib, kasvab ja areneb uus ühiskond. Need uue korra elemendid hakkavad vana ühiskonna rüpes tekkima juba ammu enne selle ühiskonna hävimist. Esialgu on nad vaid uue korra — uute tootlike jõudude, uute tootmissuhete, uue ideoloogia — nõrgad algmed ja üksikud elemendid. Siis, arenedes ja kasvades, kujunevad nad enam-vähem kindlaks süsteemiks, uute tootlike jõudude ja vana maailma ikka veel valitsevatest suhetest erinevate tootmissuhete «formatsioonideks». Lõpuks jõuab väljasurev «vana kord» progresseeruva languse perioodi, mil vanade klasside valitsemine muutub «ülepääsmatuks» takistuseks ühiskonna tootlike jõudude arenemise teel.

Niisugune oli näiteks feodalismi rüpes kapitalistliku ühiskonna tärkamise ja arenemise kõige tüüpilisem protsess. «Kapitalistliku ühiskonna majanduslik struktuur on» Marxi sõnade järgi, «tekkinud feodaalse ühiskonna majanduslikust struktuurist. Feodaalse ühiskonna lagunemine vabastas kapitalistliku ühiskonna elemendid.»[1] Kuid «kodanlik revolutsioon algab tavaliselt siis, kui on olemas kapitalistliku formatsiooni enam-vähem valminud vormid, mis on feodaalse ühiskonna raamides kasvanud ja valminud juba enne avalikku revolutsiooni, kuna proletaarne revolutsioon algab siis, kui sotsialistliku formatsiooni valminud vormid puuduvad või peaaegu puuduvad».[2]

Majandusajaloo uurimise põhiülesandest tulenevad tema uurimise teed ja vahendid.

2. Tähendatud eesmärgi saavutamiseks on põhiliseks ja esimeseks vahendiks ühe või teise maa ning ajastu majandusliku arenemise valdkonnas esinevate konkreetsete ajalooliste faktide uurimine. Majandusliku arenemise vormid ja teed eri riikides ja eri ajastutel on neile kõigile ühiste seaduspärasuste juures samal ajal niivõrd erinevad ja individuaalsed, et nende õigeks mõistmiseks ei tohi piirduda sellega, et uuritakse majandust «üldse», vaid on vaja uurida iga maa ja iga ajastu kõiki konkreetseid ja individuaalseid iseärasusi.

Venemaa rahvamajanduse arenemise ajaloo uurimisel tuleb eriti silmas pidada seda, et ajalooliste tingimuste tõttu erines Venemaa majanduse arenemine lääneriikide majanduse arenemisest.

Pole vaja tõestada üksikute riikide majanduse ajaloo faktilise materjali uurimise vajadust. Oma geniaalsetes poliitilistes ja majanduslikes üldistustes tuginesid marksismi-leninismi klassikud

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 622.
[2] J. V. Stalin, Teosed, 8. kd., lk. 21.

konkreetsele majandusajaloole ja majandusliku arenemise faktide uurimisele. Need üldistused olidki võimalikud üksnes selle faktilise ajaloomaterjali rikkuse tõttu, mille alusel Marx rajas oma «Kapitali» ja teised teosed, Lenin aga oma tööd.

3. Kuid majandusliku arenemise uurimine ei tohi piirduda toorete ajalooliste faktide kogumisega, ei tohi muutuda lihtsaks kirjelduseks. Majandusajaloo uurimisel on vaja ajaloolistele kirjalikele ja materiaalsetele (arheoloogilistele jne.) mälestusmärkidele anda teaduslik kriitika ja seletus ühiskonna arenemise protsessi materialistliku käsitamise seisukohalt.

Seejuures tuleb tähendada, et vanas vene historiograafias lahendasid üksikud autorid paljusid, mõnikord kõige põhilisemaid üldpoliitilise ajaloo küsimusi (Ida-Euroopa tasandikule slaavlaste elama asumise aja ja iseloomu kohta, Vene riigi tekkimise kohta, feodalismi kohta jne.) osalt materjali nappuse tõttu, osalt ebaõige metodoloogia tõttu erinevalt ja need küsimused jäid vaieldavaks. Majandusajalugu aga jäi kõige mahajäänumaks alaks isegi puhtfaktilise uurimise mõttes, rääkimata marksistliku metodoloogia puudumisest selle ajaloo tõlgitsemisel ja seletamisel.

Marx ja Engels, uurides Venemaa üldist ja majandusajalugu, tegid kindlaks rea selle ajaloo tähtsaid iseärasusi, peamiselt kapitalismi tekkimises ja arenemises.[1]

Epohhi loonud Lenini tööd, eriti «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?», «Kapitalismi arenemine Venemaal», «Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul» ja teised olid Venemaa majandusliku arenemise marksistliku uurimise ületamatud eeskujud.

4. Kõigest öeldust tuleneb järgmine majandusajaloo uurimise ülesanne: me peame meie poolt kogutud ja uuritud konkreetsed ajaloolised faktid iga ajastu ulatuses ühendama terviklikuks pildiks majanduslikust arenemisest kui antud ajastut iseloomustavate tootmissuhete kindlast süsteemist kogu nende järjestikuses ajaloolises arenemises.

«Materiaalsete ühiskondlike suhete analüüs andis korraga võimaluse märgata korduvust ja korrapärasust ning üldistada mitme maa erinevat korda üheks põhimõtteks — ühiskondlik formatsioon. Ainult selline üldistamine andiski võimaluse ühiskondlike nähtuste kirjeldamiselt (ja hindamiselt ideaali seisukohalt) üle minna nende rangelt teaduslikule analüüsile, mis tõstab esile, ütleme näiteks, selle, mille poolest üks kapitalistlik maa erineb teisest, ja uurib seda, mis neil kõigil on ühine.»[2]

Majandusajalooliste faktide ja sündmuste uurimisel peame neid seletama «nende tingimuste seisukohalt, milles ajaloolised sünd-

[1] Arvukad artiklid ja kirjad Venemaa ühiskondlik-majandusliku arenemise kohta vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, XI, XV, XXVII.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 120.

mused toimusid».[1] Ainult sel teel saame tabada objektiivset seaduspärasust ühiskondlike suhete süsteemi arenemises ja leida tee ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tekkimise, arenemise ja kadumise protsessi igakülgsele uurimisele.

Venemaa rahvamajanduse uurimise sisu ja meetodi kohta kirjutab Lenin oma töös «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?». Lenin paljastab narodnikute moonutused Venemaal valitsenud tegeliku olukorra kujutamisel ja näitab ära revolutsioonilise intelligentsi ülesanded Venemaa majandusliku tegelikkuse uurimisel.

«Tema **TEOREETILINE** töö peab sealjuures suunduma Venemaa kõigi majandusliku antagonismi-i vormide konkreetsele uurimisele, nende seose ja järjekindla arenemise uurimisele; ta peab päevavalgele tooma seda antagonismi kõikjal, kus teda varjavad poliitiline ajalugu, õigusliku korra iseärasused ja väljakujunenud teoreetilised eelarvamused. Ta peab andma terviklikku pildi meie tegelikkusest kui kindlast tootmissuhete süsteemist, näitama, et töörahva ekspluateerimine ja eksproprieerimine on selles süsteemis paratamatu, ära näitama selle väljapääsu sellest korrast, millele juhib tähelepanu majanduslik arenemine.»[2]

Neil Lenini juhenditel on ka üldine metodoloogiline tähtsus, need ülesanded aga, mis ta ühiskondlik-majandusliku arenemise uurimisel esitab, seisavad ka praegu NSV Liidu ajalooteaduse ees. Nende hulka kuuluvad: iga ajastu uurimine tema arenemises, klassiühiskonna kui tootmissuhete ning kogu nende poliitilise ja ideoloogilise pealisehituse kindla süsteemi uurimine, nende suhete antagonistliku, vastuolulise iseloomu päevavalgele toomine, klassivõitluse vajalikkuse näitamine, samuti antagonistlike ühiskondlike süsteemide revolutsioonilise kukutamise paratamatuse näitamine.

Selleks, et anda mitmesuguste maade ja mitmesuguste ajastute ühiskondlike suhete terviklikku pilti, on vaja uurida peale majanduse ka pealisehitust. Iga liiki pealisehituse — poliitilise, õigusliku, ideoloogilise jne. — uurimise suhtes tuleb tähendada, et rahvamajanduse ajalugu ei või muidugi asendada kõiki neid ühiskondlike suhete uurimise eriharusid, kuid ta ei tohi neist ka eralduda. Rahvamajanduse ajaloo uurimisel on eriti tähtis uurida esiteks majanduslikku ideoloogiat, s. o. iga ajastu majandusõpetusi, ning teiseks selle ajastu poliitikat — sise-, välis- ja isegi sõjapoliitikat. Lenini väljenduse järgi on poliitika majanduse kontsentreeritud

[1] «NLKP kongresside, konverentside ja Keskkomitee pleenumite resolutsioonid ja otsused», III osa, lk. 319.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 265—266.

väljendus, ja selles poliitikas, samuti nagu ajastu majandusõpetustes, leiavad iga ajastu rahvamajanduse olemus ja spetsiifilised iseärasused tihti kõige täielikuma ja üldistatuma väljenduse.

Lõpuks võib tähendada, et sõda on poliitika jätkamine teistsuguste vahenditega (vägivallavahenditega) ja seetõttu peab poliitika kui majanduse kontsentreeritud väljenduse uurimine meid tihti viima rahvamajanduse ajaloo ühe tähtsama momendi — sõdade majanduse uurimisele. Meie võtame rahvamajanduse ajaloo kursusesse mitte ainult rahvamajanduse põhiküsimused sõna kitsamas mõttes, vaid ka ideoloogilise ja poliitilise iseloomuga küsimused, kuivõrd need on vajalikud rahvamajanduse arenemise olemuse ja käigu mõistmiseks.

Meie ajaloolises rahvamajanduse arengu esituses hõlmab mahult kõige suuremat osa klassiühiskonna ja eriti kodanliku ühiskonna uurimine tema tekkimises, arenemises ja hukkumises. Klassiühiskonna rahvamajanduse ajaloo uurimisele pühendame teose kaks esimest köidet.

Sotsialismi ehitamine. NSV Liidu, samuti nagu mistahes teise maa rahvamajanduse uurimisel tuleb erilist tähelepanu pöörata üleminekule ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele, mille tulemusena toimub vanade tootmissuhete asendamine uute tootmissuhetega. Kuid seejuures toimub klassiühiskonna piirides vaid ekspluateerimise vormide muutumine, tootmissuhete antagonistlik iseloom aga püsib. Üleminekul NSV Liidu majandusajaloo uurimisele on meil tegemist juba tootmissuhete täiesti uue alusega — tootmisvahendite ühiskondliku sotsialistliku omandusega, mis on kindlustunud selle tulemusena, et sotsialistlik revolutsioon hävitas kapitalismi ja et kehtestati proletariaadi diktatuur, kaotati tootmisvahendite eraomandus ja likvideeriti ühe inimese ekspluateerimine teise inimese poolt.

Tootmise ühiskondliku iseloomu tõttu ja ekspluateerimise puudumise tingimustes on NSV Liidus tootmissuhted täielikus kooskõlas tootlike jõudude seisundiga. Seetõttu, kõik NSV Liidu rahvamajanduse elemendid — tootlike jõudude üldine kasv, tööviljakus, tehnika arenemine jne. — ei ole enam kapitalistliku majanduse samade elementide arenemise vahetu ja lihtne järg. Nad erinevad kvalitatiivselt ja printsipiaalselt põhjalikult viimastest. Seetõttu tuleb sotsialistliku majanduse ajaloo uurimisel peale ülaltähendatud metodoloogiliste nõuete esitada rida lisanõudeid.

Esiteks, sotsialistliku ülesehitustöö esimesel etapil oli NSV Liidus ühiskondliku majanduse mitmesuguste «s e k t o r i t e» elemente: patriarhaalne, s. o. suurel määral naturaalne talumajandus, väikekaubatootmine, eramajanduslik kapitalism, riiklik kapitalism ja sotsialism. Inimeste teadvuses säilisid samuti kapitalismi igandid. Üleminekuajajärku iseloomustab vihane võitlus kodanlike klasside väljasurevate jäänuste ning võitnud ja oma revolutsioonilise diktatuuri kehtima pannud töölisklassi vahel. Mis määrab ja kindlustab selle klassivõitluse tulemuse sotsialistlike

majandusvormide ja sotsialistliku ideoloogia lõpliku võidu mõttes? Selle tulemuse määravad kommunistliku partei juhtiv tegevus, sotsialistliku riigi tegevus, nõukogude ühiskondliku korra — rahva rüpest välja kasvanud ja tema võimsat toetust omava tõeliselt rahvaliku korra paremused. On tähtis uurida kapitalistliku majanduse ajalugu kui ajaloolist eeldust, mis määras dialektiliselt kindlaks vanade ühiskondlike formatsioonide ja suhete kadumise, sotsialistliku revolutsiooni teostamise ja sotsialistliku ülesehitustöö jaoks kapitalismi pärandi ärakasutamise ettevalmistuse ja konkreetsed tingimused. «Kapitalism on kogunud palju materiaalseid ja kultuuriväärtusi, kuid ta ei saa seda enam kasutada isegi omaenda huvides. Ta on juba paljudel juhtudel muutunud teaduse, kunsti, kultuuri progressi lämmatajaks... Nüüd on juba olemas see, kes kapitalismi pärandi vastu võtab. Kommunism kasvab sellest, mille on loonud kapitalism, tema paremates ja rohkearvulistest saavutustest majanduse, materiaalse elukorra ja kultuuri valdkonnas. Kommunism töötab kõik need väärtused ja saavutused omamoodi ümber, kuid mitte ühiskonna ladviku huvides, vaid kogu rahva ja inimkonna huvides.»[1]

Teiseks, sotsialismi ülesehitamise ajajärgul NSV Liidus saab riik, proletariaadi diktatuur juhtiva tähenduse ühiskonna majanduslikus ja sotsiaalses ümberkorralduses. Riik võtab rahvamajanduse vahetult ja aktiivselt enda kätte, organiseerides plaanipärases korras kõigi ühiskondliku rahvamajanduse harude ülesehitamist, ümber korraldades ja täiustades tehnikat, ümber jaotades tootmisvahendid ja tööjõu kaadri rahvamajandusharude vahel ning rahva töö kogu produkti ühiskonna kõigi liikmete vahel. Nõukogude riigi majanduslik osatähtsus erineb põhjalikult kodanliku riigi majanduslikust osatähtsusest, sest Nõukogude riik tugineb tootmisvahendite ühiskondlikule sotsialistlikule omandusele, maa, vabrikute ja tehaste, pankade, transpordi natsionaliseerimisele, väliskaubanduse monopolile.

Kolmandaks, NSV Liidu majandusliku arenemise ajaloos, mis on päritud Venemaalt, omandab erilise tähtsuse Venemaa riiklik-poliitilise ja majandusliku ühenduse paljurahvuselisus. Juba tsaristlik Moskva-Venemaa ja veel rohkem keiserlik Venemaa, lülitades oma riiklikku ühendusse paljusid rahvaid, kes olid enne olnud iseseisvad, mitte ainult et alistas nad poliitiliselt, vaid ta ühendas nad ka oma ühtsesse, kuigi antagonistlikku rahvamajanduse süsteemi. Kõigil neil rahvastel ja maadel oli oma pikaajaline ühiskondlik-poliitiline ja majandusajalugu. Vene kapitalism tõstis impeeriumi mahajäänud osade majanduse endise tasemega võrreldes uuele ja kõrgemale tasemele. Kuid ühtlasi võitles tsaarivõim riikluse arenemise vastu ääremaadel, samuti nagu nende

[1] В. М. Молотов, Третий пятилетний план развития народного хозяйства СССР. Доклад и заключительное слово на XVIII съезде ВКП(б), 1939, стр. 51.

kultuurilise arenemise vastu, püüdes kohalikke põliselanikke vägivaldselt assimileerida. Tsarism juurutas kunstlikult rahvuslikku vaenu rahvaste vahel, neid üksteisest eraldades.

Kapitalistlike suhete tungimine mahajäänud rahvuslikesse ääremaadesse suurendas neis klassilist diferentseerumist, töörahva klassiteadvuse kasvu, klassivõitlust. Seetõttu mõnedes rahvuslikes «ääremaades», eriti seal, kus proletariaat oli oma revolutsioonilise avangardi, bolševike partei ideoloogilise mõju ja poliitilise juhtimise all, võttis revolutsiooniline töölisliikumine kohaliku töölis-kaadri vähesusele vaatamata suure ulatuse. Isevalitsuse vastu peetud revolutsioonilise võitluse alusel toimus kõigi endise impeeriumi rahvuslike osade proletariaadi klassiline ühinemine, saadi võitu tsaari-isevalitsuse ja kodanluse poolt õhutatavast rahvustevahelisest vaenust, valmistati ette üksikute rahvaste koondumine vene rahva ümber võitluseks isevalitsusliku feodaalse riigiga, võitluseks kapitalismiga, pärast Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu aga võitluseks paljurahvuselise sotsialistliku riigi loomise eest.

NSV Liidu sotsialistliku majanduse ülesehitamise ajaloo uurimisel me näeme mitte ainult Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu üksikute rahvuslike osade majandusliku arenemise kiireid kvantitatiivseid edusamme, vaid ka nende endise, koloniaalse või poolkoloniaalse majanduse muutumist ühtse sotsialistliku majanduse osaks. Kapitalismi likvideerimine ja nõukogude korra kehtimapanek tingisid üksikute vabariikide rahvamajanduse arenemise sotsialistliku iseloomu.

Nõukogude Liidu võit Suures Isamaasõjas tõestas meie nõukogude r i i k l i k u korra väga suuri paremusi, paljurahvuselise Nõukogude riigi eluvõimet.

NSV Liidu rahvaste majandusajaloo kaasaegne kursus peab näitama, kuidas v a l m i s t a t i a j a l o o l i s e l t e t t e kapitalismieelse ja kapitalistliku Venemaa raamides pika majandusliku arenemise tee läbi käinud NSV Liidu rahvaste s o t s i a l i s t l i k u m a j a n d u s l i k u k o o s t ö ö s e l l e s u u r e p ä r a s e o r g a n i s a t s i o o n i l o o m i n e. Muidugi, üldkursuses ei saa meie endale seada eesmärgiks anda kõigi liidu- ja autonoomsete sotsialistlike vabariikide, oblastite ja rahvaste — Gruusia, Armeenia, Kesk-Aasia vabariikide jne. — ammendavat majandusajalugu. See peab olema majandusajaloo küsimustega tegelevate vabariiklike teadusliku uurimise instituutide spetsiaalsete teaduslike monograafiate ülesanne, õpetamisel vabariiklikes kõrgemates õppeasutustes aga laiendatud eriloengute ülesanne, mida loevad nende vabariikide rahvamajanduse ajaloo õppejõud.

Üldkursuses me vaatleme NSV Liidu rahvaste majandusliku arenemise ajalugu ning neid ajaloolisi ja majanduslikke eeltingimusi, mis viisid need rahvad ühinemisele Nõukogude Liidu ühtsesse poliitilisse ja majandussüsteemi.

Samuti näitame ka teiste maade majanduslikku arenemist ja

kogu maailmamajandust vaid võrdleva ajaloolise uurimise ja võrdlevate statistilis-majanduslike illustratsioonide kõige lühemas aspektis.

Lõpuks, rahvamajanduse ajaloo uurimise eeltingimusena eeldame, et lugeja tunneb NSV Liidu ja teiste maade üldajalugu. Seetõttu esitame poliitilist ja välisajalugu vaid nii lühidalt, nagu see on tarvilik ajastu majandusliku arenemise ajaloo tundmaõppimiseks.

NSV Liidu sotsialistliku ülesehitustöö ajaloo uurimisele pühendame oma teose kolmanda köite.

Ajaloolise periodiseerimise alused. Ajalooline uurimine ei tohi piirduda vaid ajalooliste faktide esitusega ja isegi mitte nende kokkuvõtmisega ajaloolise arenemise terviklikuks pildiks. Ajaloolane vajab ajaloolise arenemise täpsete etappide kindlaksmääramist selles üldpildis. Printsiibid ja tunnused, mis seatakse nende etappide iseloomustamise aluseks, omandavad suure ja otsustava metodoloogilise tähtsuse majandusliku arenemise kogu olemuse ja seaduste mõistmisel.

Kodanlik ajalooteadus ei saanud anda tootmisviiside ja nende alusel tekkivate ühiskondlike formatsioonide ajaloolise periodiseerimise täiuslikku teaduslikku süsteemi, kuna ta pidas kapitalistlikku formatsiooni ühiskondliku korra jaoks ainsaks «normaalseks» ja jäädavaks formatsiooniks.

Ainult teadusliku sotsialismi esindajatel ja kõigepealt Marxil on majandusprobleemide sügav teoreetiline käsitamine ühendatud majandusliku arenemise konkreetse ajaloo laialdase ajaloolise hõlmamisega. Sel alusel töötaski Marx välja ühiskondlik-majandusliku arenemise teooria. Ühiskondlik-majanduslike formatsioonide kindlaksmääramisel ja rühmitamisel võttis Marx aluseks «tootmisviisi» ja selle alusel tekkivate ühiskondlike suhete mõiste. «Tootmistingimuste omanike otsene suhe otseste tootjatega — suhe, mille iga antud vorm vastab iga kord loomulikult tööviisi arenemise teatud astmele ja sellepärast ka viimase ühiskondlikule tootlikule jõule, — selles me toome alati päevavalgele kogu ühiskondliku korra kõige sügavama saladuse, salajase aluse.»[1] Ja teises kohas räägib Marx sama küsimuse kohta: «Majanduslikud epohhid ei erine üksteisest sellega, mida toodetakse, vaid kuidas ja missuguste töövahenditega toodetakse. Töövahendid on mitte ainult inimtööjõu arengu mõõt, vaid ka nende ühiskondlike suhete näitaja, milledes töö toimub.»[2] Klassiühiskonna ajaloolise arenemise jaoks määras Marx konkreetselt kindlaks selle arenemise järgmised etapid ja formatsioonid: orjanduslik (antiikaja ja aasia), feodaalne ja kodanlik tootmisviis.[3]

Marksismi-leninismi õpetus ühiskondlik-majanduslikest formatsioonidest on võimas teoreetiline ja metodoloogiline vahend, mis

---

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 804.
[2] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 161.
[3] Vt. К. Маркс, К критике политической экономии, 1953, стр. 8.

võimaldab mõista ja terviklikult kujutada kogu ühiskondliku arenemise käiku mitte ainult koos tema majandusliku baasiga, vaid ka koos kogu ühiskondlik-poliitilise pealisehitusega.

Seejuures oli Marx kaasaegse ühiskonna arenemise etappide kindlaksmääramisel kaugel sellest, et näha neis mingisugust kohustuslikku skeemi, mille peavad ühesuguselt läbi tegema kõik maad ja rahvad. Kui kogu ühiskonna ühiskondlik-ajalooline arenemine tervikuna kujuneb neis etappides, siis erisugustes maades ei ole neil etappidel olnud ühesugust kaalu ja tähtsust. «Sündmused, mis on hämmastavalt analoogilised,» kirjutab sel puhul Marx, «kuid toimuvad erisuguses ajaloolises keskkonnas, viivad täiesti erinevatele tulemustele. Iga evolutsiooni üksikult uurides ja neid siis kõrvutades, on kerge leida võti selle nähtuse mõistmiseks; kuid mitte kunagi pole võimalik jõuda selle mõistmiseni, kui kasutada mingisuguse üldise ajaloolis-filosoofilise teooria universaalmuukrauda..., kuna selle teooria kõige suurem voorus seisab selles, et see teooria asub ajaloost kõrgemal.»[1]

Oma teistes teostes räägivad Marx ja Engels klassieelse — eelsugukondliku ja sugukondliku ühiskonna etapist ja ürgkogukondlikust majandusest.

Pärast kodanluse võimu kukutamist ja kapitalistliku ühiskonna purustamist peab inimkond, nagu õpetas Marx, looma sotsialistliku ühiskonna. Seega iseloomustatakse marksismi-leninismi klassikute teostes viit põhilist tootmissuhete tüüpi: ürgkogukondlik, orjanduslik, feodaalne, kapitalistlik ja sotsialistlik.

Üksikute rahvaste majandusliku arenemise iseärasused. Võttes NSV Liidu rahvaste ühiskondlik-majandusliku arengu esitamisel aluseks tootlike jõudude arenemise ülalnimetatud etapid ja neile vastavad tootmissuhete tüübid, peame meeles pidama, et elav ja konkreetne ajalooline tegelikkus on eri ajastutel, eri rahvastel, nende ühiskondliku, poliitilise ja majandusliku elu erisugustes tingimustes, nende erisuguses välises ümbruskonnas jne. endast kujutanud nende rahvaste ühiskondlik-majandusliku arenemise teede ja käekäigu kõige keerulisemaid ajaloolisi kombinatsioone.

Ühed rahvad, kes kõige varem astusid ajaloo areenile, jõudsid sugukondliku korra ja primitiivse rändmajanduse etapini, luues mõnikord koguni midagi riiklike moodustiste taolist, kuid kadusid siis jäljetult (sküüdid VII—V sajandil e.m.a., kasaarid, polovetsid).

Teised rahvad seevastu säilitasid kaua aega, kuni XIX sajandini, oma rahvusliku olemasolu ja patriarhaal-sugukondlike, hõimkondlike ja patriarhaal-feodaalsete suhete korra koos ürgaegse orjusega, mahajäänud materiaalse kultuuriga, primitiivse jahinduskarjakasvatusliku rändmajandusega (paljud Siberi, Kesk-Aasia rahvad, Kaukaasia mägirahvad jt.).

Edasi, mõned kõige vanemad rahvad tõmmati väga vara, juba

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стр. 378; sama kirja kohta vt. V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 236—237.

mitu sajandit enne meie ajaarvamist, kaasa poliitilisse ja majanduslikku suhtlemisse tolleaegse kultuurse kreeka-rooma ja aasia orjandusliku maailmaga. Oma patriarhaalsest korrast ja ürgkogukondlikust majandusest veel mitte täielikult vabanenud, said nad tunda antiikse ja aasia orjandusliku korra kogu raskust (Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia vanimad rahvad ja hõimud VIII ja VII sajandil e.m.a. ning IV ja V sajandil m.a.j.). Kuid seejärel, ühes antiikse orjandusliku maailma langusega, hakkasid nad varakult üle minema keerulisematele feodaalsetele suhetele ühes katsetega moodustada rahvuslik-feodaalseid riike (Gruusia ja Armeenia VII ja VIII sajandil). Edaspidi, jõudnud rahvusliku kultuuri, tootlike jõudude arenemise ja feodaalsete suhete õitsengu suhteliselt kõrgele tasemele (Gruusia XII ja XIII sajandil), ei suutnud need rahvad ebasoodsate poliitiliste tingimuste survel (võõramaiste vallutajate — pärslaste, mongolite, türklaste kallaletung) likvideerida oma feodaalset killustatust ja moodustada suurt rahvuslikku riiki. Selle asemel elasid nad tihti üle pikaajalisi feodaalse languse perioode, aeg-ajalt aga ka riikliku iseseisvuse kaotamist (Gruusia ja Armeenia XIV—XVIII sajandil).

Lõpuks, kuigi mõned rahvad vabanesid oma patriarhaal-sugukondlikust ja ürgkogukondlikust korrast hiljem kui teised rahvad (nagu VIII ja IX sajandi vene idaslaavlased), suutsid nad seejärel, olles üle elanud feodaalse killustatuse ajastu, võitluses võõramaiste vallutajate (mongolite) vastu likvideerida selle killustatuse ja organiseerida kindla poliitilise, rahvusliku ja majandusliku ühtsuse tsentraliseeritud Vene riigi näol. Sellel oli otsustav ja juhtiv tähtsus kujuneva suure paljurahvuselise riigi kogu edaspidisele ühiskondlik-majanduslikule arenemisele.

Pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni, pärast kapitalismi kukutamist said rahvad, kes polnud veel jõudnud tööstuskapitalismi staadiumini, võimaluse tööstuskapitalismi vältides üle minna ürgaegseilt majandusvormidelt nõukogude majanduse staadiumi.

NSV Liidu sotsialistliku ülesehitustöö ajalugu on samuti läbi teinud rea ajaloolisi etappe: Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise ja läbiviimise, sõjakommunismi, rahvamajanduse taastamise, industrialiseerimise alguse perioodi, ja edasi on iga viisaastak endast kujutanud sotsialistliku ülesehitustöö etappi.

NSV Liidu rahvaste majandusliku arenemise konkreetse ajaloo edasise uurimise aluseks on võetud marksistlik-leninlik meetod ja selle meetodi poolt ühiskondlik-majandusliku arenemise ajalooline periodiseerimine.

ESIMENE OSA

ÜRGAEGNE MAJANDUS, SELLE LAGUNEMINE JA KLASSIÜHISKONNA KUJUNEMINE

I PEATÜKK

IDA-EUROOPA TASANDIKU RAHVAD VANAAJAL (KUNI V JA VI SAJANDINI)

1. Eelsugukondlik ühiskond ja sugukonna tekkimine Ida-Euroopa tasandiku rahvaste juures

Rahvamajandusele, mille ajalugu me uurima hakkame, rajasid palju sajandeid tagasi Ida-Euroopa territooriumil aluse slaavi hõimu harusse kuuluvad vene slaavlased keerulises ajaloolises koostöös teiste rahvastega, kes sel maal elasid, sealt läbi läksid või sellega piirnesid.

Millal ja kuidas rajati selle rahvamajanduse algvormid? Millal ja kuidas võtsid NSV Liidu territooriumi esmakordselt majanduslikult kasutusele ürgrahvad, eriti slaavlased? Kas olid slaavlased Ida-Euroopa tasandiku autohtoonid (põliselanikud), kas nad elasid siin koos teiste rahvastega või tulid nad kuskilt mujalt ja tõrjusid välja või assimiliseerisid maa endised elanikud? Missugusel materiaalsete tootlike jõudude ja ühiskondlik-majanduslike suhete astmel nad oma ajaloolise olemasolu algperioodil olid?

Marksismi-leninismi klassikud ürgaegsest ühiskonnast. Selleks, et kõigile neile väga keerulistele ajaloolistele küsimustele vastata, peame esiteks käsitlema marksismi-leninismi klassikute õpetust ürgaegse klasside-eelse ühiskonna ja üldse majanduse tekkimisest ja arenemisest, teiseks uurima NSV Liidu territooriumil ürgaegse ühiskonna ja majanduse tekkimise ning arenemise konkreetseid vorme ja tingimusi uuemate ajalooandmete valguses.

Marx, arendades õpetust ajaloolisest materialismist ja määrates kindlaks ühiskonna arenemise seaduspärasused, omistas väga suurt tähtsust ühiskonna geneesi uurimisele, s. o. eelajaloolise inimese olemasolu ja ürgaegse ühiskonna tekkimise algetappide uurimisele.

Välja selgitanud töö osa inimese enese tekkimises ja tema ühiskondlikus arenemises, määrasid marksismi-leninismi klassikud kindlaks materiaalsete tootlike jõudude ja neile vastavate tootmis-

suhete arenemise iseloomu inimühiskonna ajaloo kõige varajasematel etappidel. Ürgajal sõltus inimene täielikult ümbritsevaist looduslikest tingimustest, stiihilistest loodusjõududest. Kaua aega elasid inimesed peaasjalikult taimede vilja ja söödavate juurte korjamisest, samuti juhuslikust loomade püügist. Vähehaaval, väga aeglaselt õppis ürginimene stiihilisi loodusjõude kasutama. Väga suur tähtsus oli tule avastamisel, samuti kõige lihtsamate tööriistade valmistamisel. Suurt mõju ürgaegse ühiskonna arenemisele avaldas tule ja tööriistade, algul rohmakalt valmistatud, lihvimata, kivist (ränikivist) tööriistade, hiljem lihvitud kivitööriistade ning lõpuks vibu ja noolte tarvituselevõtmine, mis aitasid kaasa jahipidamise muutumisele tähtsaks tööharuks ja elatusvahendite allikaks. Elatus- ja enesekaitse vahendite hankimise tingimuste muutumine võimaldas inimesele asuda elama territooriumi uutele aladele, kuid mitte üksi, vaid kompaktsete rühmadena, keda ühendas ühine töö elatusvahendite hankimise alal või kes olid seotud veresugulusega — sugukondadega. Kivist tööriistad ning hiljem ilmunud vibu ja nooled ei võimaldanud võidelda loodusjõudude ja röövloomade vastu üksipäini. Et metsas vilju korjata, veest kalu püüda, mingi elamu ehitada, on inimesed sunnitud töötama ühiselt, kui nad ei taha nälga surra, röövloomade või naaberkogukondade ohvriks langeda.

Üleminek kivist tööriistadelt metallist tööriistadele (raudkirves, raudhõlmaga puuader) toob kaasa ülemineku jahinduslikult eluviisilt loomade kodustamisele, ürgaegsele karjapidamisele, ja edasi — põllundusele, paiksele eluviisile, elama asumisele küladena ja sugukondadena. Niiviisi tekivad ürgkogukondlik majandus ja tootmissuhete tüüp, kus tootmissuhete aluseks on tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Ühine töö toob kaasa nii tootmisvahendite kui ka toodetud produktide ühisomanduse. Siin ei ole veel tootmisvahendite eraomanduse mõistet. Siin pole ekspluateerimist, pole klasse.

Vaatame nüüd, mil määral on meil võimalik NSV Liidu rahvaste ürgaegse majanduse konkreetse ajaloo varal jälgida ürgaegse ühiskonna tootlike jõudude ja tootmissuhete ülalmainitud iseloomu selle majanduse tekkimisel ja varajastel etappidel.

Ürgaegse majanduse uurimise allikad. Meie ajaloolised algdokumendid ise ei anna materjali nende küsimuste lahendamiseks. Kuid abiks võib võtta kolm teist allikat: välismaa kirjanike ajaloolised tunnistused ja üldse NSV Liidu rahvastega kokku puutunud teiste rahvaste ajalugu, teiseks keeleteaduse ja kolmandaks arheoloogia. Kuid ka need allikad ei lahenda siiski küllalt täielikult ja üksmeelselt kõiki neid küsimusi. Niisuguste suhteliselt veel noorte teaduste arenemine, nagu seda on keeleteadus ja arheoloogia, uute materjalide avastamine, lingvistika ja arheoloogia teadusliku metodoloogia muutumine — kõik see muudab sageli uurijate töö tulemusi ning tehtud järeldusi ja sunnib uuesti revideerimisele võtma küsimusi, mis näisid olevat juba lahendatud.

Näiteks andmeid nende rahvaste muinasajaloo kohta, kes elasid Ida-Euroopa tasandikul tol ajastul, millest meieni ei ole jõudnud kirjalikke mälestusmärke, saame Lääne ja Ida rahvaste — roomlaste, kreeklaste, araablaste — ajaloolistest mälestusmärkidest. Need tol ajal eesrindlikud rahvad, kellel olid juba kirjalikud mälestusmärgid ja kes puutusid Ida-Euroopa tasandikul elanud rahvastega kokku sõjalisel ja kultuurilisel alal, annavad mõningaid, kuigi katkendlikke kirjeldusi Ida-Euroopa tasandiku tolleaegsetest rahvastest. Kõige vanemaid teateid Ida-Euroopa tasandikul elanud rahvastest — sküütidest, sarmaatidest ja teistest — leiame kreeka ajaloolasel Herodotosel (V sajand e.m.a.). Täpsemaid andmeid slaavi rahvaste kohta leidub I ja II sajandi rooma ja kreeka kirjanikel — Pliniusel, Tacitusel, Ptolemaiosel. Hilisemaid üksikasjalisi kirjeldusi slaavlastest, nende eluviisist jne. on Bütsantsi keisritel Konstantin Porfürogennetosel ja Maurikiosel ning VI sajandi gooti ajaloolasel Jordanisel. Elukondlikust ja majanduslikust küljest omavad suurt tähtsust rohkearvulised ajaloolised andmed, mis on saadud IX ja X sajandi araabia kirjanikelt: ibn Dastalt, ibn Hordādbelt, ibn Fadlānilt, ibn Haukalilt ja teistelt. Muidugi, need katkendlikud ja tihti üksteisele vasturääkivad tõendid ja kirjeldused ei ole veel küllaldased, et mõnevõrragi täpselt ja täielikult taastada muinasrahvaste elukorda ja majandust. Sellest hoolimata heidavad nad siiski mõningat valgust paljudele tolle aja majanduse ja ühiskondliku korra külgedele.

Teiseks allikaks, mis aitab tundma õppida eelajaloolise, s. o. kirja tekkimise eelse ajastu muinasrahvaste ühiskondlikku elukorda ja majandust, on lingvistika, keeleteadus. Meie ei või seada endale eesmärgiks siin edasi anda keeleteaduse kui omaette teaduse väga keerulisi probleeme ja meetodeid, kuid me võime ja peame ära kasutama mõningad selle teaduse järeldused meie spetsiaalse eesmärgi jaoks — kirja tekkimise eelse ajajärgu rahvaste ühiskondliku ja majandusliku korra mõistmiseks ning tundmaõppimiseks. Erisuguste rahvaste keelte või ühe ning sellesama rahva eri harude keelte uurimise võrdlev ajalooline meetod võimaldab avastada erisugustes keeltes ja murretes ühesuguseid juuri ja koguni ühesuguseid sõnu ühe ning sellesama mõiste või ühiskondliku ja majandusliku elu nähtuse tähistamiseks.

Vastavalt keeleteaduse vanale, niinimetatud «indo-euroopa» teooriale, näitab erisuguste rahvaste keeltes ühe ning sellesama juure või sõna olemasolu seda, et antud nähtus või mõiste esines nende rahvaste juures tol ajal, mil need rahvad ja nende keeled ja murded ei olnud veel jõudnud välja kujuneda iseseisvatena. Kui me näiteks kõigi Euroopa rahvaste juures leiame rea ühesuguseid sõnu ning juuri, siis me võime nende sõnade päritolu arvata indo-euroopa «algkeelde», mida need rahvad kunagi oma «algkodus» rääkisid kuni nende laialiasustumiseni (nagu see indo-euroopa teooria kohaselt toimus rahvaste «aarialikul sissetungil» Aasiast Euroopasse). Seega lähtub indo-euroopa keeleteooria väitest, et

keele ajaloos on olemas kindlad ja sõltumatud keelte rühmad, milledel on omaette «algkeeles» ühendatavaid keelelisi juuri.

Nõukogude keeleteadus, eitades «algkeele» ajaloovastast, reaktsioonilist «rassiteooriat», tunnistab vaieldamatuks keelte suguluse näiteks niisuguste rahvaste juures nagu slaavi rahvad. Kõigis slaavi keeltes leiame sageli ühtesid ning neidsamu sõnu ja sõnade juuri ühtede ning nendesamade mõistete tähistamiseks. Niisiis, kui meie niisuguses «algkeeles» leiame rikkaliku leksikoni ühiseid sõnu, mis puutuvad põllumajandusse, põllundusse ja karjakasvatusse, palju vähem jahipidamisse ja veel vähem töötlevasse tööstusse, siis tähendab see seda, et seda keelt rääkinud rahvad tegelesid suuremal määral põllumajanduse, põllunduse ja karjakasvatusega, väiksemal määral jahipidamisega ja veel väiksemal määral töötleva tööndusega. Ja vastupidi, iseseisvate juurte ja sõnade puudumine keeles mingite mõistete tähistamiseks ja nende sõnade laenamine teiste rahvaste keeltest näitab, et antud rahval tema keele kujunemise perioodil neid nähtusi ja mõisteid ei olnud.

Kuigi lingvistika on suure tähtsusega ühiskonna ajaloo uurimisel, peab tunnistama, et keeleteaduse konkreetne rakendamine rohkearvuliste Ida-Euroopa tasandikul elanud rahvaste rahvamajanduse uurimiseks ei ole kuni käesoleva ajani veel teoreetiliselt küllalt täielikult läbi töötatud, on ajaloolise materjaliga puudulikult põhjendatud. Seetõttu kasutame edaspidi keeleteaduse andmeid ainult piiratud kujul.

Lõpuks annab majanduse ja elukorra eelajalooliste, s. o. kirja tekkimise eelsete ajastute uurimisel suurt abi a r h e o l o o g i a. Arheoloogilised mälestusmärgid säilitavad meile inimkonna kõige kaugemate, ürgaegsete ajastute elukorra ja majanduse jooni, mis peituvad hävinud ja maa alla jäänud linnade ning asulate jäänustes, juhuslikult maha pillatud ja maa sees säilinud asjades, peitevarades, koos surnutega maetud tarbeesemetes, relvades jne. Tervete hävinud antiikaegsete linnade (meil näiteks kreeka koloonia Chersonesose jt.) lahtikaevamised taastavad täies ulatuses ja kõigis üksikasjades kogu antiikaja elukorra ja majanduse. Kui me näiteks uurime matmiskurgaane, kus leidub toidu, relvade, rõivaste jäänuseid, võime tõestada, et teatud ajaloolisel perioodil kasvatati ja tarvitati toiduks ühtesid või teisi teravilju, oli olemas metallide, savitoodete töötlemine jne. Näiteks neoliitilise ajajärgu kohta tehtud väljakaevamised näitavad, et metallide töötlemist tol ajal veel ei tuntud, kuna selle ajajärgu kohta teostatud väljakaevamistel leitud tööriistad on ainult kivist. Kuid samal ajal esineb neil väljakaevamistel tõendeid teraviljakultuuride olemasolust, mis annab tunnistust sellest, et Euroopa rahvastele oli põllundus tuntud juba tol ajal. Hilisemate ajajärkude kohta tehtud väljakaevamised annavad eriti rikkalikku ja väärtuslikku, koguni väga täpset materjali. Eriti väärtuslikud on mitmesugused väljakaevatud müntidekogud, mida suurel hulgal leitakse Suure Vene tasandiku territooriumil kagust kuni Dneprini, Novgorodini, Dvinaani, Okaani ja Kaamani. Mün-

tide leiud annavad täpseid ajaloolisi andmeid selle tõttu, et mündid kannavad ajaloolist daatumit nende müntimise kohta teatud kindlal valitsemisajal. Näiteks VII ja VIII sajandisse kuuluvate araabia müntide leiud kuskil Novgorodi oblastis või Gotlandil tõendavad, et tol ajal oli neil piirkondadel kaubanduslik läbikäimine Araabia Idaga. Ja kuna koos nende araabia müntidega leitakse näiteks mitmesuguseid araabia tooteid — helmeid, hõbetooteid jne., avaneb võimalus taastada ka selle kaubanduse objektid.

Kuid ka arheoloogiliste mälestusmärkide kui ühiskonna arenemise algetappide majandusajaloo allikate suhtes peab tähendama, et meie vana arheoloogia kasutas puudulikult oma materjali sotsiaalmajanduslikuks uurimiseks ja järelduste tegemiseks. Ta pööras tähelepanu peaasjalikult arheoloogiliste mälestusmärkide ja leidude (kivist ja rauast tööriistad, mitmesugused pottsepatooted, põlluja loomasaaduste jäänused kui tootmise materiaalse protsessi näitajad) puhtmateriaalsele tõlgitsemisele, samal ajal kui need mälestusmärgid võivad sageli (nagu me edaspidi näeme) olla materjaliks ka tähtsate majanduslike ja sotsioloogiliste järelduste tegemiseks.

Kui me ajaloolisi, keeleteaduslikke ja arheoloogilisi andmeid kõrvutame, võime nende mittetäielikkusest hoolimata enam-vähem ligikaudselt kindlaks määrata need ühiskondliku elu, ühiskondlike ja majanduslike suhete tekkimise eelajaloolised ja ajaloolised algetapid, mis kujunesid rahvaste hulgas, kes elasid Ida-Euroopa tasandikul paljude tuhandete aastate vältel kuni enam arenenud ühiskonna kindlate ajalooliste, majanduslike ja poliitiliste vormide lõpliku väljakujunemiseni.

Ida-Euroopa tasandiku pinnaehitus ja looduslikud tingimused. «Töö on kõigepealt inimese ja looduse vaheline protsess.»[1] Sellepärast on majandusliku ja ühiskondliku elu tähtsaks elemendiks looduslikud tingimused, millede osa oli eriti suur inimese arenemise kõige varajasematel etappidel, kui ta alles õppis nende üle võitu saama. Geograafiline keskkond ei saa olla ühiskonna arenemise määravaks põhjuseks, kuid samal ajal on ta vaieldamatult üks ühiskonna arenemise alatisi ja paratamatuid tingimusi.

Just sellelt seisukohalt, et mõista majandusliku ja ühiskondliku elu eksisteerimise tingimusi, eriti arenemise varajastel etappidel, on tarvis välja selgitada selle füüsilis-geograafilise keskkonna põhijooned, mille vastu võideldes, mille kohandamisel ja valdamisel tekkisid inimelu vormid.

Geoloogiliselt kujutab suur Ida-Euroopa tasandik endast suuremalt osalt ühe viimase geoloogilise ladestu, niinimetatud «tertsiaarladestu», samuti tuhandete aastate vältel tekkinud jäämoodustistega seotud tertsiaarijärgsete alluviaalsete ja diluviaalsete (kvaternaarsete) ladestike moodustist.

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 159.

Pehme kliimaga ning rikkaliku floora ja faunaga tertsiaarijärgsel ajastul toimub põhjas temperatuuri järsk ja kauakestev langemine, mille tagajärjel suur osa territooriumist kattub tuhandeteks aastateks perioodiliselt korduvate, hiiglasuurte jäämoodustistega. Viimane (neljas, niinimetatud Würmi) jäätumine algas Soome-Skandinaavia kõrgendikult, võttis enda alla kogu Visla, Neemeni, Pripjati jõgikonna ala ja tungis lõunasse kahe määratu suure keelega: ühega — peaaegu kuni Dnepri kärestikeni ja teisega — kuni Doni, Hoperi ja Medveditsa keskjooksuni. Jääliustikkude liikumise jäänused on siin säilinud tänapäevani moreensete ladestikkude kujul, mis asuvad nimetatud piirides laiali kogu Ida-Euroopa tasandiku territooriumil. Oma lõunapoolsetes piirides tihti muutudes olid jääliustikud siin põhjuseks laiade ja sügavate jõeorgude ja lössiladestikkude — meie mustmullatasandikkude peamise alusmulla — kujunemisele.

Jääliustikkude perioodiliste taganemiste ja pealetungidega käisid kaasas vastavate piirkondade kliima, floora ja fauna järsud muutused. Pärast seda, kui jäävaheaegadel olid Euroopas valitsenud pehme, subtroopiline kliima, lõunamaine floora ja lõunamaised loomaliigid (mammut, ninasarvik jt.), elab Euroopa, eriti ta idapoolne tasandikuline osa üle pikaajalisi suure jahenemise perioode; mis lõpevad viimase, neljanda, Würmi jäätumisega. Pärast selle taganemist saab Euroopa niisuguse kliima, floora ja fauna, mis on lähedased praegustele.

Inimkonna ajaloos on jääajad ja nende vaheajad tähelepanuväärsed selle poolest, et nende ajastul oli kaheldamatult ja tõestatult olemas inimene. Eelajaloolise inimese esimeste tüüpide ilmumine kuulub jääaja-eelsesse perioodi (tertsiaarse ja kvaternaarse geoloogilise perioodi piiril). Mõned tema tüüpidest kujutasid endast veel inimeseks ülemineku tüüpi olendeid, kes esmakordselt kasutasid tööriistu, teised olid olendid, keda juba kahtlemata võib pidada inimeseks. Selles veenavad meid jäänuste leiud ürgseimast inimesest — pithecanthropusest (Jaava) ja piltdauni inimesest (Lõuna-Inglismaa), kes nähtavasti elasid juba esimese (Günzi) jäätumise ajal, pliotseeni lõpul. Mindel-Rissi jäävaheaega kuulub kahtlemata varajasse euroopa rassi kuuluva niinimetatud heidelbergi inimese ilmumine Euroopas. Ida-Euroopa tasandiku suhtes kuulub veidi hilisemasse aega samuti eelajaloolise neandertali inimese tõestatud olemasolu keskmise paleoliitikumi ajastul, mis langeb ühte eelviimase (Rissi) jäätumise moodustiste kõige suurema arenemisega. Viimasel, Riss-Würmi jäävaheajal ilmub Homo sapiensi tüüpi inimene (orinjak, kromanjoonlane), pärast (viimast) Würmi jäätumist aga ilmub nüüdisaegse inimese Vahemere-tüüp.

Maa territoorium, mida juba jääajast peale hakkas asustama eelajalooline ürginimene, kujutas endast määratu suurt lahtist, üksluise pinnaga tasandikku, mida idast, lõunast ja läänest piirasid Uraali ja Kaukasuse mäeahelikud (kroonika järgi Tšerkassõ ehk Jassõ mäed) ja Karpaadid ühes nende harudega (Ugri mäed).

Põhjast ja loodest, samuti lõunast ja kagust piirasid Ida-Euroopa tasandikku põhja- ja lõunamered: Jäämeri ja Valge meri (kroonika järgi Okijan-meri), Balti (Varjaagi) meri, Must (Vene ehk Pontose) meri ja Kaspia (Hvalissi ehk Hvalõni, Derbeni) meri.

Neis oma piirides jaguneb avar Ida-Euroopa tasandik mitmeks lamedate kõrgendikkude ja küngaste süsteemiks, mis on 150—200 meetrit ja mitte üle 400 meetri kõrged. Need kõrgendikud on peamiste jõesüsteemide veelahkmeteks. Selline on läänes ja loodes (osa praegusest Valgevenest ja Kalinini oblastist) Valdai kõrgendikkude süsteem, mis on tähtsamate jõgede — Volga, Dnepri, Zapadnaja Dvinaa — ajalooliste lätete veelahkmeks.

Teiseks tähtsaks süsteemiks on edelapoolsed kõrgendikud, mis algavad Karpaatidest ja ulatuvad kuni Dnepri ja tema lisajõgede jõgikonna madalikkudeni. See jõgikond on tähtsaim ajalooline veetee Musta mere äärde. Teistest suurtest kõrgendikkude süsteemidest on kõige tähtsam Kesk-Vene süsteem, mis idas üle läheb Moskva häiluks, ja Volga-äärsete ning Volga-taguste kõrgendikkude süsteem — Obšťši Sõrt.

Kõik need kõrgendikud ei ole niivõrd suured, et olla mingiteks klimaatilise iseloomuga looduslikeks piirideks. Kõige kõrgemad Uraali mäed, mille üksikud tipud ulatuvad maksimaalselt kuni 1885 meetrini (mis näisid kroonikakirjutajale niivõrd kõrgetena, et «nende kõrgus ulatub taevani»), ei lahuta klimaatiliselt Ida-Euroopa tasandikku järsult Lääne-Siberi madalikust, mispärast viimane kujutab endast Ida-Euroopa tasandiku otsest järge. Lõpuks, määratu suur ida poole lahtine Kaspia-äärne häil Uraali lõunapoolse piiri ja Kaukasuse mäeaheliku vahel on kliima ning pinnase- ja taimestikutingimuste poolest Aasia veevaeste ja liivaste steppide lihtsaks järjeks ning väga sobivaks teeks Aasiast Euroopasse.

Ida-Euroopa tasandiku kliima on karm ja järsult kontinentaalne. Ta keskmised aastatemperatuurid on madalad ja eriti madalad on talvised temperatuurid. Soojus vaheldub siin järsult külmaga, sademeid on vähe, eriti kagupoolses osas. Võib arvata, et väga kaugetel ajaloolistel aegadel olid talved siin hiljutise jääaja pärandina veel karmimad. Vähemalt kõnelevad välismaalaste kirjeldused (mis on võib-olla küll veidi liialdatud) veel XIV ja XV sajandil eurooplase seisukohalt ebatavalisest pakasest Moskoovias. Ainult lõunas oli kliima pehmem ja soojem.

Geoloogiliste protsesside ja moodustiste iseloomust on tingitud Ida-Euroopa tasandiku suured mineraalsed maapõuevarad. Keedusoola, mis on üks inimesele kõige tarvilikumaid mineraalprodukte ja tarbeaineid, saadi ammust ajast suurimatest leiukohtadest kirdes ning kagu- ja lõunapoolsetest järvedest. Mineraalirikkustest oli Ida-Euroopa tasandikul suhteliselt vähem levinud vask, kuid ammust ajast ekspluateeritavaid suuri raua leiukohti oli Uraalis, Ugras. Võrdlemisi vara hakati raua leiukohti ekspluateerima praeguses Tuula rajoonis. Kuid muistsele majandusele olid vahest kõige

tähtsamaks kättesaadavamad ja laialdaselt esinevad kohalikud «soo-rauamaagid». Muidugi olid meie maa muistsele elanikule kättesaamatud sügaval maa all peituvad rikkalikud rauamaakide, soola, Donetsi basseini kivisöe jne. leiukohad.

Eelajaloolised jääajad ja jäävaheajad jätsid inimesele rikka pärandi jäävaheaegsete viljakate ladestikkude näol — lõunapoolsed mustmullad ja rikkalikud jääaegsed aluskihilised lössiladestikud. Erakordselt kõrge viljakusega mustmullad võtavad enda alla peaaegu pideva vööndina kogu lõunapoolse ala (välja arvatud Kaspia-äärsed stepid) kuni selle ala põhjapoolse piirini, mis läheb ligikaudu mööda joont Kiiev—Rjasan—Kaasan—Kaama. Sellest joonest põhja pool asusid juba vähem viljakad leetmullad, kus on palju jääaegseid rändrahne ja mis on tihti soostunud.

Kliima, taime- ja loomariigi poolest jaguneb kogu Ida-Euroopa tasandik väga järsult kaheks osaks: lõunapoolseks stepi- ja põuaseks alaks ning põhjapoolseks vee- ja metsarikkaks alaks. Aasia ja Kaspia-äärsed kõrbe- ja poolkõrbe-liivastepid lähevad lõunapoolses Euroopa-osas üle taimestiku ja vee poolest rikkamateks ja rikkaliku mustmullaga Pontiuse mere, Doni- ja Dnepri-äärseteks steppideks. Edasi põhja poole algavad ülemineku-iseloomuga alad. Siin leidub järjest rohkem metsatukki ja metsi, leetmullad on siin kehvemad, on palju kalarikkaid jõgesid ja järvesid, kohati on palju soid. Lõpuks põhjas on määratu suured maa-alad täielikult kaetud metsadega, kus on arvutul hulgal väga väärtuslikke metsloomi. Seejuures olid eelajaloolistel ja kaugetel ajaloolistel perioodidel metsad levinud märksa kaugemale lõuna poole kui käesoleval ajal. Isegi IX ja X sajandil olid maakohad Kiievi ümber, mis praegu asub stepivööndis, kaetud metsaga: «ja oli linna ümber mets ja suur laas»[1] — ütleb kroonikakirjutaja tolle aja Kiievi kohta.

Määratu suure territooriumi kõik need osad olid üksteisega peaaegu katkematult ühendatud Volga, Doni, Dnepri, Zapadnaja Dvinaa, Visla ja teiste jõgede süsteemide kaudu, merede kaudu aga oli neil väljapääs kaugetele maadele läänes, edelas ja idas. Territooriumi põhimassiivi hõlmas idast ja kirdest Volga süsteem, mis ühendas seda massiivi kaugete Aasia maadega, läänest ja lõunast — Dnepri süsteem, mis seda territooriumi ühendas Ees-Aasia ja Bütsantsiga, lõpuks loodest — Zapadnaja Dvinaa ja järvede süsteem. Kõik need süsteemid külgnesid üksteisega loodes, põhja pool asetsevate Laadoga ja Oneega järve piirkonnas, mispärast ühendus igas suunas lühikeste maismaa-lohistusteede kaudu ei valmistanud mingeid raskusi.

Jõeteed, samuti nagu metsad, etendasid erakordselt tähtsat osa rahvastiku majandusliku tegevuse suunamisel ja territooriumil paik-

[1] «Полное собрание русских летописей», изд. Археографической комиссии, 1841—1859, т. I, Лаврентьевская летопись, стр. 4.

Edaspidi on kõik viited kroonikatele tehtud selle (esimese) väljaande järgi, kusjuures on ära näidatud vaid kroonika nimetus ja aasta (dateeritud esituse jaoks).

nemisel. Viljakas põllunduslikus lõunaosas arenes kõige varem põllundus, kagus — stepi-rändkarjakasvatus, põhjas — metsatööndus. Jõeteid kaudu toimus mitte ainult territooriumi asustamine ja territooriumi majanduslik kasutuselevõtmine, vaid ka hõimkondlik ja hiljem ka riiklik ühinemine, levis kaubaliiklus, tekkisid linnad, kindlustus võim ning tekkisid ühtlasi arenenud ja kultuursema majanduse esimesed algmed.

Eelsugukondlik ühiskond. Alampaleoliitikum. Kirjalikud mälestusmärgid ilmuvad inimkonna ajaloos üldse kaunis hilja. Ida-Euroopa tasandiku kohta toob arheoloogia esile vaieldamatud tunnused eelajaloolise inimese varajaste tüüpide olemasolust ning näitab ära tema elukorra ja majanduse iseloomustavad jooned. Kõige varajasemad jäljed eelajaloolisest inimesest kuuluvad paleoliitilisse ehk vanema kiviaja kultuuri selle madalamates ja keskmistes kihtides, s. o. mõningate arvutuste järgi ajajärku ligikaudu 40 000—30 000 aastat enne meie ajaarvamist või enamgi. Paleoliitikumi kõige vanemad arheoloogilised ajastud (Chelles, varajane Acheul) kuuluvad geoloogilisse Mindel-Rissi jäävaheaega, mil Euroopas oli Vahemere-tüüpi taimestikuga, jõehobu- ja lõunamaise elevandi ning hiljem mammuti-faunaga pehme niiske kliima. Sellesse aega kuulub eelajaloolise inimese ühe kõige varajasema tüübi — heidelbergi inimese — ilmumine Euroopas. Temast on olemas arheoloogilisi jäänuseid tema ainsa kivist tööriista — suurte kildude äralöömise teel mõlemalt küljelt tahutud rohmaka ränikivist pihukirve näol. Hiljem (Acheuli arheoloogilisel ajastul) ilmuvad hoolikamalt töödeldud ja mõõtmeilt väiksemad pihukirved. Ühiskondlikult ei elanud heidelbergi inimene veel kuigivõrd organiseeritud ja väljakujunenud ühiskonnana, vaid rohkem ürgkarjana. Rohmakaid ränikivist pihukirveid kasutati loomade küttimiseks. Acheuli ajastu peatuskohtade arheoloogilisi jäänuseid ei ole NSV Liidus tänini leitud, kui mitte arvestada mõnda vaieldavat leidu Musta mere rannikul Suhuumi ja Otšemtširõ lähedal, Jaštuhhi küla juures jne.[1]

Neandertali inimene ja keskmine paleoliitikum. Jääliustikkude perioodilised taganemised ja pealetungid põhjustasid järske kliima kõikumisi ja muutusi eelajaloolise inimese olemasolu tingimustes. Järsk külmenemine keskmise paleoliitikumi ajaks (Moustier' arheoloogiline ajastu) viis inimese endistest «lahtistest» peatuskohtadest koobastesse, muldonnidesse, kus ta metsloomanahka riietatuna leidis endale varjupaiga külma eest. Küttimisobjektideks olid tal niisugused suured loomad nagu mammut, koopakaru ja hiljem põhjapõder. Küttimisriistadeks olid needsamad primitiivsed, rohmakad ränikivist riistad, kuid juba veidi täiuslikumad — laiad massiivsed plaadid, teravikuga varustatud pihuriistad, mille tera oli viimistletud peente kildude äralöömise teel, jt. Sellesse ajastusse kuu-

[1] С. Н. Замятнин, Новые данные по палеолиту Закавказья, «Советская этнография» № 2, 1935.

lub inimese täiuslikuma tüübi — neandertali inimese ilmumine.

Neandertali inimese peatuskohti on NSV Liidus avastatud Krimmis (Kiik-Koba — Moustier'i ajastu lõpp, «Hundikoobas», kus leiti pihukirveid, kaabitsaid, koopakaru ja mammuti jäänuseid jm.), Kubanimaal (Illi peatuskoht Solutré' ja Madelaine'i ajast), Donetsi ja Dnepri ääres. 1938. a. suvel avastati vanema kiviaja peatuskohti ka Kesk-Aasias, Baisuni linna lähedal, Tešik-Taši koopas jne. Need neandertali inimese peatuskohad tutvustavad meid Ida-Euroopa tasandiku ja sellega piirnevate Aasia osade iidseima elaniku elu ja elukorra iseloomuga.

Neandertaallane seisis juba heidelbergi inimesest kõrgemal. See oli metsik kütt ja metsloomapüüdja, kes oskas kasutada niisuguseid primitiivseid küttimisriistu, nagu teravad kivist otsikud ja mõned luust esemed, ja korraldas juba rituaalseid matmisi, s. o. omas mingisuguseid religioosseid uskumisi ja kombetalitusi. Tema ühiskondlik kord oli veel eelsugukondlik. Neandertaallaste peatuskohtade kaunis suured mõõtmed annavad tunnistust sellest, et nende jahinduskollektiividel ja asulatel oli palju liikmeid ja nende perekondi. Seoses sellega tuleb ära märkida «loomuliku» (sugupoolte vahelise) tööjaotuse tekkimist («meeste» ja «naiste» nugade leiud).

Ülemine paleoliitikum ja kromanjoonlane. Niinimetataud «ülemise paleoliitikumi» hilisemaid ajastuid (Solutré' ja Madelaine'i arheoloogilisi ajastuid) iseloomustab jääliustikkude järkjärguline taganemine, kliima järkjärguline pehmenemine, lehtmetsade domineerimine, mammuti järkjärguline kadumine ja põhjapõdra taganemine põhja.

Kromanjoonlane ja teised selle ajastu inimese esindajad kujutavad endast juba üleminekut neandertaallasega võrreldes kõrgemat tüüpi inimesele. Kromanjoonlase tootmisriistad on ikka veel kivist, kuid juba täiuslikumalt töödeldud: ilmuvad kivist kõõvitsad ja otsikud, mille külgedel on süvendid oda külge kinnitamiseks. Kivi töötlemine toimub lahtipressimise teel. Kivist riistade kõrval ilmuvad luust ja sarvest tooted. Küttimisobjektideks on väljasurev mammut, põhjapõder, metshobune. Peatuskohad omandavad alaliste asulate iseloomu; neis on mõnikord köetavaid talielamuid, mis annab tunnistust paiksest eluviisist. Tekib kunst — joonistused kivil ja luul, kujukeste voolimine jne. Ühiskondlikes suhetes algab sugukond emajärgse sugukonna kujul. Kasvab loomulik tööjaotus.

NSV Liidu territooriumil kuulub alaliste asulate tüüpi rida peatuskohti Poltaava-, Kiievi-, Tšernigovi- ja Dneprimaal, Voroneži ja Okaa jõe ääres, Põhja-Kaukaasias, Krimmis jne. Varajasemas, Kiievi peatuskohas (Kirillovi peatuskoht Kiievis) ja hilisemates peatuskohtades — Gontsõ (Lubeni lähedal), Mezinski (Desna ääres), Kostjonki (Voroneži lähedal), Gagarini, Berdõši (Valgevenes), Borševo peatuskohas ja teistes — ilmneb sama pilt täiuslikumat füüsilist tüüpi eelajaloolise inimese elust ja majandusest.

Sellel inimtüübil on primitiivne, kuid juba veidi kõrgem kultuur. Näiteks on siin leitud kunstipärase nikerdusega kaunistatud mammutikihvu, poleerimata ja puuritud aukudeta ränikivist tööriistu, tule kasutamise jälgi (süsi, põlenud luud). Ülemise paleoliitikumi jäänuseid on leitud ka Lääne-Gruusia Zestaʃoni ja Kutaisi rajoonis, Mtsheta lähedal Ida-Gruusias. Leidude hulga ja geograafia järgi otsustades olid see eelajaloolise inimese tüüp ja tema asulad levinud juba ulatuslikul territooriumil.[1]

Neoliitiline kultuur. Tootmisvahendite iseloomult arvatakse uue, neoliitilise ehk uuema kiviaja kultuuri arenemine umbes ajajärku 10 000 aastast kuni 5000—3000 aastani enne meie ajaarvamist.

Selle ajajärgu materiaalne kultuur erineb eelmistest pottsepatoodete ilmumisega, oskusega kivi poleerida, ajastu lõpuks aga seda ka puurida. See oli suur tehniline edusamm, mis tunduvalt parandas selle primitiivse riista kvaliteeti, mida kasutati küttimiseks ja võitluseks olemasolu eest. Selle ajastu klimaatilised tingimused olid paleoliitikumiga võrreldes juba palju pehmemad ja lähedasemad nüüdisaegsetele. Endise jahipidamise asemel, kus jahti peeti paleoliitikumi eelajaloolise fauna esindajaile, mis nüüd on juba välja surnud, saab võimalikuks tegelda põllundusega ja loomade kodustamisega. Neoliitilistes peatuskohtades avastatakse arvukaid täiuslikumalt viimistletud ränikivist riistu, mis esinevad mitmesugustes tüüpides ja millel on mitmesugune otstarve, nii sõjaline (odad) kui ka majanduslik (kõplad, terahõõrumiskivid). Samas on säilinud taimetoidu jäänuseid nisu- ja odraterade näol, samuti kangaste ja kalapüügivõrkude valmistamiseks tarvitatud lina jäänuseid. Rohkearvuliselt on koduloomade — veiste, hobuste, lammaste, sigade, koerte — jäänuseid. Neoliitiliste peatuskohtade iseloomustavaks tunnuseks on väga omapärase kuju ja otstarbega, kunstipärase ornamendiga ja mõnikord värvidega kaunistatud põletatud savinõude jäänused. Kõik see annab tunnistust rahvastiku üldkultuuri suhteliselt kõrgemast tasemest, paiksest põllutööst ja sugukondlikust korrast. Sellest kõneleb samuti asulate ja elamute asetuse «külaiseloom», kus eelmiste ajastute väiksemate ja isoleeritud asulate asemel leidub mõnikord suuri inimkoondisi.

Elukorra ja ühiskondlike suhete põhivormiks saab sugukond ja veresugulusel põhinev ürgkogukond, kus säilib tootmisvahendite ühisomandus. Mõnedes peatuskohtades on leitud suurel hulgal kivist tööriistu niinimetatud «töökodades», kus neid tööriistu ühiselt valmistati. Need uued töö organiseerimise vormid olid tingitud uuest tootmistehnikast — täiuslikumate, poleeritud ja auguga varustatud riistade ning instrumentide valmistamisest. Tähelepane-

[1] П. П. Ефименко, Первобытное общество, стр. 437—468; Кельсиев, Палеолитические кухонные остатки в селе Костенках, «Древности Московского археологического общества», т. IX.

kute järgi, mis mõned uurijad on teinud nüüdisaegsete metsrahvaste juures, nõuab iga kivitüki puurimine ja poleerimine primitiivse tehnika tingimustes palju aastaid tööd. Sotsiaalses suhtes annavad mõnede matmiste keerukad rituaalid tunnistust sellest, et neoliitilises ühiskonnas tõsteti esile juhtivaid, sõjaväelisi, lugupeetavamaid ja rikkamaid ühiskonnarühmi. Lõpuks algab sellel ajastul esmakordselt jõeteid mööda toimuv vahetuskaubandus, mille tõttu neoliitilistes peatuskohtades leitakse sageli esemeid väga kaugetest maakohtadest, kust need jõgesid mööda kohale veeti (näiteks Volga ülemjooksule Põhja-Kaukaasiast).

Neoliitilise ajajärgu arheoloogilistel leidudel NSV Liidus on suur tähtsus, kuna need võimaldavad välja selgitada tähtsaid küsimusi selle kohta, kuidas oli meie maa algul asustatud NSV Liidu rahvaste poolt ja milline oli nende rahvaste elukord. Selle ajajärgu rohkearvulisi arheoloogilisi jäänuseid on leitud paljudes kohtades Kiievimaal, Dneprimaal, Dnestri, Bugi, Desna, Donetsi ja Okaa ääres, Volga jõgikonnas, Laadoga-äärsel alal jne. Neoliitiliste leidude lai geograafiline levik NSV Liidus tõendab, et neoliitiline inimene ei piirdunud enam sellega, et asustada ainult lõuna- ja keskvööndit, vaid ta asustas ulatuslikku territooriumi kuni Ees-Uraalini, Ees-Kaukaasiani, Volga jõgikonnani ja teiste kohtadeni. Taga-Kaukaasias on neoliitilist kultuuri avastatud Zugdidi rajoonis Odiši külas, Kutaisi lähedal ja mujal. Siin on eelajalooline inimene nähtavasti juba neoliitilise ajastu lõpuks õppinud kaevandama ja kasutama mõningaid kõige kergemini sulavaid metalle (vask).

Tripolje kultuur NSV Liidu territooriumil. Ida-Euroopa tasandiku rahvaste ajaloo jaoks on eriti suur tähtsus jäänustel niinimetatud «tripolje kultuurist» (Tripolje ümbruskonnas Kiievimaal tehtud esimeste leidude nimetuse järgi). Selle kultuuri levikupiirkond võtab enda alla laialdase territooriumi alates Kesk-Dneprimaast ning Dnestri ja Bugi ülemjooksust kuni Karpaatide ja Musta mere äärse alani ning Doonauni. Materiaalse kultuuri iseloomult kujutab tripolje kultuur endast vahepealset vase ja kivi segakultuuri, kus on kahtlemata levinud metallid, kuid leidub veel suurel määral neoliitikumi kivikultuuri jäänuseid (niinimetatud «eneoliitikum», s. o. vase- ja kivikultuur).

Vasktooteid tarvitatakse siin rööbiti kiviriistade jäänustega. Mõnedes Tripolje savionnides on leitud metalltooteid (vaskkirvekesed). Dnepri-äärsel alal aga on leitud mitte ainult valmistooteid, vaid ka kivist vorme vaskesemete — vikatite, sirpide jne. valamiseks. Neoliitiline inimene ei elanud siin enam koobastes, vaid ehitatud elamutes, savi ja õlgede segust tehtud poolmuldonnides; elamutes olid saviga mätsitud ahjud. Niisuguste elamute all olev territoorium oli suur, mis annab tunnistust asulate sugukondlikust iseloomust. Rahvastiku sugukondlik elukord ja paikne põllunduslik iseloom avalduvad siin juba selgesti. Tripolje kultuuri asulatega sarnanevatel põhjapoolsematel vase- ja kivikultuuri peatuskohtadel

Laadoga-äärsel alal ja teistes kohtades on veidi primitiivsem küttimis-kalastusiseloom.

Tripolje kultuuri avastas esmakordselt XIX sajandi 90-ndatel aastatel arheoloog Hvoiko, kuid ta tõlgitses ebaõigesti Tripolje elamuid ja elamuplatse sugukondlike matmispaikadena. Hiljem uurisid Tripoljet korduvalt vene ja välismaa arheoloogid, kusjuures mõned neist (Spitsõn, Gorodtsov) arvasid tripolje kultuuri olevat toodud idast, Kesk-Aasiast, Vahemere-äärselt alalt ja mujalt. Kaasaegsete nõukogude arheoloogide määratu suur teene selle kultuuri uurimisel, millel on väga suur tähtsus slaavlaste muistsete esivanemate sugukondliku ühiskonna mõistmiseks, seisab selles, et see tõendab (1934.—1940. a. ekspeditsioonide põhjal) tripolje kultuuri ja põllundusliku iseloomu ning vanima, määratu suure slaavi asustamisterritooriumi elanike sugukondliku korra autohtoonsust.[1]

Tripolje kultuuri ja sellega sarnanevate kultuuride jäänused, eriti Dnepri- ja Laadoga-äärsetel aladel, lubavad oletada, et seal leidub jälgi neis rajoonides eksisteerinud slaavi rahvaste muistsetest esivanematest, kes elasid siin palju aastatuhandeid enne meie ajaarvamist, tegelesid põllundusega ja jõudsid tolle aja kohta kõrgele kultuuritasemele.

Paleometalliajastu. Uut, paleometalliajastut iseloomustab metallide (vase, hiljem pronksi ja lõpuks raua) tarvitamine. Metallide tarvitamine andis tunnistust määratu suurest edusammust eelajaloolise ühiskonna tootlike jõudude arenemises. Kiviriistad jäävad tagaplaanile. Oskusega metalle sepistada astub eelajalooline inimene esimese sammu täiesti uue kultuuri suunas, mille ta annab juba pärandina edasi ajaloolistele ajastutele. Sotsiaalses suhtes iseloomustab paleometalliajastut üleminek matriarhaadilt patriarhaadile, s. o. isajärgsele sugukonnale.

Väga vara, juba paleometalliajastul hakkas ürgkogukondlikus korras ilmsiks tulema sotsiaalse diferentseerumise elemente. Eraldub sugukondlik ladvakiht, tekivad majanduslik ebavõrdsus ja eraomandus. Sugukondlikud asulad täienevad väljastpoolt tulnutega ja ühinevad teiste asulatega niinimetatud «territoriaalseteks naaberkogukondadeks», hiljem aga suuremateks hõimukoondisteks.

Vastavalt tarvitatavale põhimetallile jaotatakse kogu metalliajastu tavaliselt «pronksiajaks» ja «rauaajaks», kuna need on viimased eelajaloolised ajastud, mis sulavad vahetult kokku ajalooliste ajastutega.

Metallide levik Euroopasse toimus ligikaudu 4000—3000 aastat e.m.a. Kuna pronksikultuur tekkis nähtavasti Idas, siis Ida-Euroopa tasandikul levis see kultuur (mitte hiljem kui 3000—2000 aastat e.m.a.) peamiselt Musta mere, Ees-Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia kaudu. Mõnede autorite arvates oli Taga-Kaukaa-

[1] В. В. Хвойко, Древние обитатели среднего Приднепровья, 1913, стр. 97—100; Т. Пассек, Исследования трипольской культуры в УССР за 20 лет, «Вестник древней истории» № 1, 1938.

sia üks esimesi ajaloolisi koldeid Lääne-Euroopa pronksikultuuri loomisel.[1] Esialgu tarvitati metalle koos kiviriistadega, mis annab tunnistust uue, metallikultuuri tekkimisest juba neoliitikumi ajal. Kuid pronksikultuuri esemed ei levinud mitte ainult lõunapoolsetes, vaid ka põhjapoolsetes rajoonides, kuni Kaamani (Ananjino kalme Jelabugi lähedal) ja Siberini. Enamail juhtudel annavad pronksikultuuri esemete leiud tunnistust ulatuslikest kaubanduslikest suhetest, kuna neil esemeil on ilmselt sisseveetud kauba iseloom. Näiteks Kaug-Põhjas ja Kaama-äärsetel aladel leitakse kauge lõunamaise päritoluga pronksesemeid. Sotsiaalse diferentseerumise võrdlemisi kõrgest astmest sel ajastul annavad tunnistust näiteks rikkalikud peitevarad ja kurgaanid Rostovi ja Saratovi oblastis, Põhja-Kaukaasias, Maikopi lähedal, kus mõnikord leidub jäänuseid mingisugustest rikastest rituaalmatmistest, kusjuures maetud isikud kuulusid nähtavasti valitsevasse klassi (näiteks on isand maetud koos orjade, hobuse ja rikkaliku relvastusega). Siia kuuluvad ka Taga-Kaukaasia haldi muistised, Põhja-Osseetia kooba muistised jne.

Kuid peab tähendama, et põhimetalli — vase — nõrga leviku tõttu kohapeal oli pronksikultuur Ida-Euroopa tasandiku ühiskonna ajaloolises arenemises suhteliselt väiksema tähtsusega.

Rauakultuur. Hoopis suurema tähtsuse ja leviku osaliseks saab niinimetatud «rauakultuur», mis tekkis Lääne-Euroopas, Kreekas umbes tuhat aastat enne meie ajaarvamist ja tungis Kreekasse samuti Idast, praeguse Gruusia ja Armeenia territooriumilt, siit aga kreeka kolooniate kaudu Musta mere äärsele alale. Ida-Euroopa tasandiku teistes kohtades levis see kultuur veidi hiljem. Slaavi ajastul, VI ja VII sajandil, oli see kultuur juba majanduse otsustavaks elemendiks ja tõrjus teised kultuurid järk-järgult välja.

Järkjärguline üleminek pronksikultuurilt rauakultuurile on hästi näha rohkearvulistest arheoloogilistest kaevamistest NSV Liidu territooriumil. Selle ajajärgu arheoloogilisi mälestusmärke, mis kuuluvad vajavahemikku VII—V sajandist e.m.a. kuni V—VIII sajandini m.a.j., avastatakse varase ja keskmise rauaaja mitmesuguste arheoloogiliste kultuuride kurgaanides ja linnustes. Kõige varajasemad neist, mis dateeritakse VII—V sajandisse e.m.a., niinimetatud Djakovi tüüpi linnused (Moskva, Kašira lähedal, Okaa, Volga kesk- ja ülemjooksu, Msta, Šeksna ääres, Beloje järve juures) kujutavad endast pistandtaraga piiratud niisuguste elamute-muldonnide rühmi, milles on kolle, lihtsat voolitud keraamikat ja niinimetatud «tekstiilkeraamikat», luust riistu, tiigleid vase sulatamiseks, rauamaagi jäänuseid. Põllutööriistadest leitakse siin terahõõrumisriistu, sirpe, kõplaid, mis annavad tunnistust kõblaspõllundusest. Leidub koduloomade jäänuseid. Nähtavasti oli olemas

[1] А. Иессен и Б. Деген-Ковалевский, Из истории древней металлургии Кавказа, ГАИМК, вып. 120, 1935, стр. 8—22.

kodune kangakudumine. Sellesse ajastusse kuulub ka nn. Ananjino kalme Kaama ääres (Jelabugi lähedal) oma pronksi- ja rauakultuuriga, hilisemad Gljadenovski linnused Kaama ääres, kus on ülekaalus raud (II saj. e.m.a. — V saj. m.a.j.), edasi Bereznjaki linnused Rõbinski lähedal (III—V saj. m.a.j.), muistsed kalmed Rjasani ja Muromi lähedal (VII—VIII saj. m.a.j.). Need kõik annavad tunnistust paiksest eluviisist, põllunduslikust ja karjakasvatuslikust majandusest, raudriistade levikust, sugukondlikest ja territoriaal-kogukondlikest asulatest, mis olid ühendatud suurteks hõimudeks nende etnilise ühtsuse alusel.

Kogu rauaaeg Ida-Euroopa tasandikul selle varajasel ajastul jaotatakse mõnikord sküüdi ja slaavi kultuuriks. Sküüdi kultuuri loendamatud mälestusmärgid asuvad laiali meie lõunapoolsetes steppides kurgaanide, hauakivide, peitevarade, matmispaikade jne. näol.

Oma tasemelt erineb arheoloogiline rauakultuur vähe ajaloolistest ajastutest. Raua tähtsus tootmisvahendite valmistamisel muutub tootmise edasisele ajaloolisele arenemisele otsustavaks kuni kõige uuema ajani. Eelajalooliste ajastute piirides oli rauaaeg mitmesuguste, suhteliselt täiuslikumate ja sealjuures juba massilise iseloomuga tootmisvahendite, paikse põllutöö, üsna suurte inimkoondiste, suhteliselt sügava ühiskondliku ja majandusliku diferentseerumise ajaks. See oli juba üksikute maadega ulatuslikult arenenud kaubavahetuse ja kaubanduse aeg, järjest täiuslikumaks muutuvate kaitse- ja vallutus-sõjariistade aeg.

Rauakultuuri, Ida-Euroopa tasandiku selle viimase eelajaloolise arheoloogilise etapi jäänused on oma sisult väga mitmekesised ja rikkad. Väljakaevamistel esineb enamasti rauakultuuri esemeid koos pronksriistadega, mõnikord aga ka kiviriistadega, rikkalikult ornamenteeritud ja hästi välja töötatud nõusid koos primitiivsete pottsepatoodetega jne., rohkearvulisi luksusesemeid, sõjavarustust, mis on tihti peenelt välja töötatud. Paljude toodete iseloomus avalduvad mitmesugused mõjud — antiikaja, kreeka ja rooma, aasia, sküüdi-sarmaadi, läänegooti kultuuri mõju. Toodete ja matmispaikade mitmesuguseid tüüpe leidub mitmesugustes kohtades lõunapoolsest Dneprimaast, Musta mere äärsest alast kuni Volga keskjooksuni, Priozjorjeni jne. Sküüdi kurgaanide ja peitevarade rikas sisu, kullast tooted ja ehted, toreda antiikse ja aasialiku viimistlusega uhke pronks, läänegooti stiili inkrustatsioonid ja emailehted — kõik see kõneleb juba tolleaegse ühiskonna teatud kihtide suhtelisest rikkusest ja selle ühiskonna suhteliselt kõrgest ühiskondlik-majanduslikust diferentseerumisest. Vaesemates sküüdi matmispaikades leidub vaid rauast ja vasest esemeid. Kuid kõigis matmispaikades leidub hobuste luukeresid, samuti raudotsikuga nooli — kaks sküüdi kultuuri ja elukorra põhitunnust. Hilisematel slaavi tüüpi matmispaikadel on veidi teistsugune iseloom — kulla asemel on enam levinud hõbe, ornament ja stiil on teistsugune, hauakivid ja matmisrituaal on teistsugused. Kuid need tõendavad, et slaav-

laste ühiskondlik struktuur oli sarnane sküütide ühiskondliku struktuuriga.

See arheoloogiliste mälestusmärkide viimne aste viib meid vahetult varajasse ajaloolisse ajastusse, kus me tutvume meie maa rahvastikuga, tema etnilise koosseisuga, tema majandusliku ja ühiskondliku ajalooga juba ajalooliste mälestusmärkide järgi.

2. Hõimukoondised Ida-Euroopa tasandikul ja nende majanduslik kord (VIII saj. e.m.a. — VI saj. m.a.j.)

Arheoloogia, mis annab rikkalikku materjali eelajalooliste ajastute majanduse ja elukorra iseloomustamiseks, esitab vähe täpseid andmeid nende rahvaste etnilise koosseisu küsimuse lahendamiseks, kes võtsid osa ülalkirjeldatud eelajaloolistest Ida-Euroopa tasandiku territooriumi asustamise ja majanduselu protsessidest. Nende ajastute suhtes pole võimalik kõnelda mingisugusest etniliste rühmade ja rahvaste kujunemisest ja eraldumisest ning nende osavõtust järgnevast majanduslikust ja ühiskondlikust ülesehitustööst. Sellepärast me peame nende küsimuste uurimiseks pöörduma ajaloo ja keeleteaduse andmete poole.

Polümetalliajastu alguseks määratakse hõimkondlik eraldumine ja eriliste etniliste rühmade kujunemine Euroopa rahvaste juures kindlaks enam-vähem täpselt. Selleks ajastuks oli Euroopa lõunaosa — Vahemere bassein — asustatud jafetiidi rühma rahvaste poolt, kusjuures oli suuresti ülekaalus nende etruski haru. Kesk-Euroopas hakkasid välja kujunema tulevaste rahvaste — keltide, germaanlaste, slaavlaste — esivanemad. Põhja asuvad elama mitmesugused soome-ugri hõimud. Ida-Euroopa tasandiku lõunaosa oli juba tol ajastul, samuti nagu kaua aega järgneval ajaloolisel perioodil, laiaks läbikäiguteeks mitmesuguste mongoli päritoluga Aasia rahvaste korduvateks sissetungideks Euroopasse. Nüüdisaegsete mongolite eelajaloolised esivanemad ilmuvad Siberisse nähtavasti juba Würmi ajastul.

Vana läänepoolse, kultuursema maailma ajaloolised andmed rahvaste kohta, kes tol ajal elasid Ida-Euroopa lõunaosas, esineb juba esimestel kreeka kirjanikel ja ajaloolastel alates umbes VIII sajandist e.m.a. Nende rohkearvuliste ja mitmesuguste rahvaste hulka olid nähtavasti ammust ajast sattunud ka tulevaste slaavlaste etnilised esivanemad.

Sküüdid. Üheks esimeseks ajaloole teada olevaks rahvaks, õigemini Aasiast tulnud, Ida-Euroopa tasandikule elama asunud ja siin kaunis kindlaks poliitiliseks moodustiseks kujunenud üksikute etniliste rühmade konglomeraadiks on s k ü ü d i d. Lõuna- ja kagupoolsetesse steppidesse tulles tõrjusid nad siit umbes VIII sajandil e.m.a. välja siin valitsenud ja põllundusega tegelnud (mitte täiesti selge ajaloolise päritoluga) rahva — k i m m e r l a s e d, kes pärast

seda läksid kaugele läände, Traakiasse. Teiste rahvastega võrreldes jäid sküüdid lõunapoolsetesse steppidesse kõige kauemaks. Sel ajal, millest kõneleb kreeka ajaloolane Herodotos sküütide kirjeldamisel (teine pool V sajandist e.m.a.), asusid nad määratu suurel kagu- ja lõunasteppide alal Donist ja Donetsist idas kuni Doonau suudmeni ja Dnepri alamjooksuni läänes, s. o. suurel osal praegusest Ukraina ja Paremkalda-Ukraina stepi- ja metsastepialast. Sküütia rahvastikku kirjeldades nimetab Herodotos tema üksikuid rahvaid ja hõimusid: kallipiidid ja alasoonid, kes olid paiksed, elasid kreeka kolooniate lähedal ja olid nende poolt helleniseeritud; sküüdid-kündjad (põlluharijad), kes elasid piki Dneprit ja sellest lääne pool; rändsküüdid-karjakasvatajad, kes elasid lõunapoolsetes steppides; lõpuks «kuninglikud» sküüdid, kes elasid Dneprist ida pool ja pidasid teisi sküüte oma orjadeks. Kõik need rahvad asusid majanduse ja kultuuri erinevail arenguastmeil. Ühiskondlik diferentseerumine oli — vähemalt mõnede sküüdi rahvaste juures — üsna suur. Mõnede rahvaste juures oli laialt levinud patriarhaalse iseloomuga orjus, helleniseeritud sküütide juures aga tõenäoliselt antiikaja tüüpi orjus.

Oma majanduse suunalt olid kõik need hõimud ja rahvad ülekaalukalt põlluharijad-karjakasvatajad, osalt rändrahvad, osalt paiksed. Mõned neist mitte ainult et tegelesid põllumajandusega, vaid nad müüsid ka põllunduse, karjakasvatuse, mesinduse jne. saadusi väljapoole, kreeka kolooniatesse, kelle suhtes Sküütiat peeti viljaaidaks. Sküütide põllumajanduse kirjeldustes räägib Herodotos kõrsviljade, läätse, sibula, hirsi, lina külvidest; koduloomadest — hobustest, suurtest ja väikestest kariloomadest; mesindusest. Sküütidest põhja pool, s. o. Dneprist lääne pool kuni Bugi ja Dnestri ülemjooksuni elasid juba mitteküüdi rahvad: Karpaatide lõunapoolseil nõlvadel — agafirsid (tõenäoliselt tulevased heedid) ja põhjas, Karpaatide ja Dnepri vahel, — neurid.[1]

Kuigi sküüdi hõimude etnogeneesis puudub täielik selgus, võib siiski julgesti arvata, et neil oli etniliselt segaiseloom ning et nad tekkisid idast tulnud hõimude-karjakasvatajate ja maa põliselanikest-põlluharijatest koosneva kohaliku rahvastiku ristumise teel. Väljastpoolt tulnud elemendid olid ülekaalus rändsküütide poolt asustatud rajoonides, põllundusrajoonid olid asustatud maa põliselanike-põlluharijate poolt. Arheoloogilistes mälestusmärkides (kurgaanides, linnustes, matmispaikades) on sküütide kultuur väga lähedane slaavi kultuurile, mispärast paljud vanad vene ajaloolased arvasid, et sküüdid on needsamad muistsed slaavlased; teised ajaloolased pidasid slaavlasteks vaid sküüte — põlluharijaid ja kündjaid (Herodotose neurid jt.). Sellest hoolimata on slaavi hõimude geneetilised sidemed sküütidega vaieldamatud. Kuid sküütidega on geneetiliselt seotud mitte ainult slaavlased, vaid ka mõned

[1] Геродот, История в девяти книгах, перев. Мищенко, Спб, 1866—1872, кн. IV.

Põhja-Kaukaasia hõimud (alaanid) ja koguni mõned Volgamaa rahvad.[1]

Sarmaadid. III sajandil e.m.a. lõpeb nähtavasti sküüdi rahvaste valitsemine ja ülekaalu saab teine, nende sugulasrahvas — s a r m a a d i d, kes enne seda elasid Sküütia piirist ida pool, Doni taga. I ja II sajandil m.a.j. ei tule kreeka ja rooma kirjanikel (Ptolemaiosel, Tacitusel, Pliniusel) sküütide nime enam ette ja endise Sküütia asemel mainitakse Sarmaatiat. Sarmaatia piirid määratakse kindlaks veel laiematena — peaaegu Karpaatidest, Vislast, Doonaust kuni Donini, Volgani, Uraalini. Otsustades arheoloogiliste jäänuste järgi matmispaikades, olid sarmaadid vähem kultuursed kui sküüdid, tegelesid jahipidamisega, rändkarjakasvatusega ja harvem põllutööga. Sarmaatias, samuti nagu Sküütias, ei olnud ega saanudki nii määratu suurel maa-alal olla etnilist ühtsust. Ptolemaios, kes ise kahtles oma mõnikord täiesti fantastiliste Sarmaatia kohta käivate ajaloolis-geograafiliste andmete täpsuses ja usaldusväärsuses, nimetab rahvaid ja hõimusid, kes kuulusid Sarmaatia äärmiselt kirjusse ja paljuhõimulisse koosseisu. Sellisteks on heedid, jazõgid, roksolaanid, alaanid, bastarnid, daagid jt. Kõik need mitmesugused hõimud, minnes läbi lõunapoolsete steppide Rooma impeeriumi tolleaegsete piiride suunas ja asudes elama mitmesugustesse kohtadesse Dnepri ja Doonau vahel, eraldusid mõnikord rahvaste üldisest liikuvast ja muutlikust massist ning lõid ajutisi, enam-vähem tugevaid riiklikke ja sõjalisi moodustisi. Seejärel kaotasid nad oma ülevõimu ja kadusid peaaegu jäljetult ajaloo näitelavalt. Sellised olid sarmaate asendanud heedid, siis daagid ja roksolaanid, kellele roomlased maksid algul koguni andamit. Samasugune oli ka Sarmaatia vallutajate — gootide (varem Visla ääres elanud idagermaanlaste hõimude), samuti nagu Gooti riigi purustajate — mongolite-hunnide ajalooline saatus.

Sarmaadi rahvaste kirju koosseisu hulgas nimetavad Tacitus ja Ptolemaios «suurt rahvast» — v e n e e d e - s l a a v l a s i, kes elasid Sarmaatia läänepoolsel ääremaal, piki Vislat. Teisel pool seda jõge algas juba Germaania, mida rooma kirjanikud tundsid palju paremini. Veneedide-slaavlaste kõrval leiab Ptolemaios piki Vislat põhjarahva — goodid ja veel kaugemal — soomlased.

Goodid ja hunnid. Gootide tõus ja nende sissetungimine Vislalt Musta ja Aasovi mere äärsetesse steppidesse III ja IV sajandil m.a.j. viivad Ida-Euroopa tasandikul suure, kuid lühiealise Gooti riigi — õigemini gooti hõimuliidu — moodustamiseni ja selles peaaegu kõigi Ida-Euroopa tasandikul elanud sarmaadi rahvaste ühendamiseni. Gootide ajaloolase Jordanise teate järgi, mis muide ei ole päris usaldusväärne, vallutasid goodid nii slaavlased kui ka paljud teised rahvad Ida-Euroopa tasandikul — eestlased, mordvalased, marid jt.

Kuid see germaanlaste esimene ajalooline agressioon slaavlaste

[1] П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, 1948.

ja teiste Ida-Euroopa rahvaste vastu lõppes sellega, et 375. aastal vallutasid ja purustasid Gooti riigi uued Kesk-Aasiast tulnud võõrad — nomaadid-mongolid, h u n n i d. Algul lõid hunnid puruks idagoodid (ostgoodid), kes sel ajal elasid Aasovi mere ja Doni äärsetes idapoolsetes steppides, seejärel purustasid nad läänegoodid (vestgoodid) ja tõrjusid nad endistelt kohtadelt, Dnepri ja Dnestri äärest Doonau äärde ja Rooma impeeriumi piiridesse. Väike osa ostgoote ühes teiste hõimudega (alaanidega) leidis endale varjupaiga Krimmi mägedes ja säilitas siin kauaks ajaks oma isoleeritud olemasolu. Kuid 1223. aastal vallutati ja hävitati nad tatarlaste poolt.

Kasaarid ja teised lõunapoolsete alade rändrahvad. Lõunapoolsed stepid olid ammust ajast arvukate, üksteist kiiresti asendanud Aasia rahvaste valitsemise areeniks. Kimmerlased, sküüdid, sarmaadid, heedid, daagid, avaarid, ungarlased, petšeneegid, polovetsid, kasaarid, tatarlased läksid idast läände mööda lõunapoolseid steppe, jäid sinna enam-vähem kauaks ajaks peatuma ja asutasid mõnikord enam-vähem kindlaid ühiskondlik-riiklikke moodustisi, nagu sküüdid, kasaarid, tatarlased.

VII sajandil hakkas lõunapoolset steppi asustama uus Aasia rahvas — k a s a a r i d. Türkidest pärinevad nomaadid — kasaarid, olles sattunud kagupoolsetesse steppidesse, Alam-Volgamaale ja Doni äärde, kaotasid siin osaliselt oma rändeluviisi ja moodustasid laialdase poolpaikse, poolpõllundusliku ja kaubanduslikku riigi. Omades tagalas rikast kaubanduslikku Araabia Ida ühes tema kalifaadiga Bagdadis ja ees, loodes, — tolleaegset kaubanduslikku Euroopat, vallutavad kasaarid neid keskusi ühendanud kaubateed. Kasaari riigi pealinn Itil (Volga ääres, praeguse Astrahani lähedal) muutus peamiseks transiitkaubanduse keskuseks, kus põhja ja lääne kaubandus (karusnahad, vaha, nahad) ühines ida ja lõuna kaubandusega (relvad, kangad jne.).

Kasaarid said mitte ainult mõnede slaavi hõimude lähimateks naabriteks, vaid ka nende vallutajateks, kuna need ei olnud jõudnud tolleks ajaks moodustada oma riiki. Maksustanud slaavlasi andamiga, tegid kasaarid nad oma kaubanduslikeks vahendajaiks ja avasid neile iseseisvad teed kaugesse Itta. Juba VIII sajandil, s. o. poolteist sajandit enne slaavlaste riiklikku ühinemist, oli nende kaubanduslik suhtlemine kasaaridega ja Araabia Idaga laialt levinud. Kasaari riigi pealinn Itil ja Sarkeli linn (Doni ääres) olid suures osas asustatud slaavlaste poolt.

Alates IX sajandi keskpaigast saab Kasaari riik uute Aasiast tulnud võõraste — p e t š e n e e g i d e sõjalise pealetungi osaliseks. Petšeneegid ilmuvad X sajandil lõunapoolsetesse steppidesse ning jõuavad Dneprini ja slaavlaste poolt asustatud maade piirini. Vene vürstide Igori ja Svjatoslavi sõjaretked X sajandi teisel poolel purustavad lõplikult Kasaari riigi. Slaavlaste naabriteks saavad mitte enam kasaaride kaubanduslik poolpõllunduslik riik, vaid sõjakad rändhõimud. Neid hõimusid, kes suuremalt jaolt ruttu

hävisid, asendasid uued, mitte vähem sõjakad hõimud: XI ja XII sajandil polovetsid ning alates XIII sajandist tatarlased. Moodustanud Aasias suure ja võimsa riigi, hoidsid tatarlased Vene maid kaua aega oma alluvuses. (Neist kõneleme hiljem üksikasjalisemalt.)

Kreeka-rooma kolooniad. Teiseks rahvuslikuks ja majanduslikuks mõjuks, millega slaavlased lõunapoolsetes steppides kokku puutusid, oli kreeka-rooma mõju, mis levis rohkearvulistest Musta ja Aasovi mere rannikul asunud kolooniatest. Musta mere Kaukaasia rannikul, Krimmis Tamani poolsaarel, Doni ja Bugi alamjooksul tekkisid juba ammu, VIII ja VII sajandil e.m.a., sküütide perioodil rohkearvulised kreeka kolooniad.— Olbia, Tauria Chersonesos (Sevastoopoli lähedal), Theodosia, Surož (praegune Sudak), Pantikapaion (praegune Kertš), Fanagoreia, Pitsunda, Dioskurias (Suhuumi), Fasis jt. V sajandil e.m.a. ühineb suur osa neid kolooniaid suureks Bosporose riigiks (Chersonesosest Donini ja Kubanini); see oli orjanduslik riik. II sajandil e.m.a hakkas seal klassivõitlus teravaks muutuma ja 107. aastal toimus orjade ülestõus. 63. aastal e.m.a. vallutati Bosporose riik Rooma poolt ja IV sajandil m.a.j. — gootide poolt; pärast seda ta lagunes ja läks Bütsantsi valdusse. Kõik need kolooniad olid eelpostideks algul eesrindlikule kreeka-rooma orjanduslikule kultuurile, hiljem aga sellisele ülemaailmsele kaubanduskeskusele nagu Bütsants.

Musta mere äärsed kolooniad olid kõigepealt põllumajanduslikud asulad, kuid nad arendasid ka ulatuslikku merekaubandust metropoliga. Nad olid viljaaidaks Kreekale, hiljem aga ka Roomale. Stepikolooniatest veeti välja vilja, karusnahku, kariloomi, mett, vaha, kala; Kaukaasia kolooniatest veeti välja metsa. Orjanduslikule maailmale tavaliseks kaubaks olid orjad, keda veeti samuti välja Sküütiast kolooniate kaudu. Metropolist tulid kolooniatesse luksusesemed ja kodused tarbeesemed — kangad, nõud, majakraam, vein, oliivõli. Mõnedest kolooniatest, näiteks Olbiast, läksid maismaa-karavanitraktid kaugele itta, Taga-Volgamaale ja Kesk-Aasiasse. Need kolooniad omandasid eriti suure tähtsuse maailmakaubanduses Lääne ja Ida vahel.

Kui V sajandil kolooniad ühinesid Bosporose riigiks, suurenesid nende kaubakäive ja eksportkaubandus tunduvalt. Hakkas arenema kohalik tööstus. Slaavlaste jaoks omandasid kreeka kolooniad suure majandusliku ja kultuurilise tähtsuse palju hiljem (VII—IX sajandil), mil nad muutusid vahendajaiks, kes ühendasid idaslaavlasi kultuuriliste ja kaubanduslike sidemetega kristliku Läänega.

Balti hõimud. Ida-Euroopa tasandiku loodeosas ja Baltimaadel elasid selle rajooni päriselanikud, balti etnograafilise rahvaste rühma arvukad väikesed hõimud — leedulased, lätlased, jatvjaagid, preislased, žemaidid, samuti soome-eesti hõimud — liivlased, kurelased jt. VII sajandi keskpaiku oli suurem osa neist hõimudest sugukondliku korra lagunemise staadiumis ja tegeles rändjahimajandusega, millel aga olid põllutöö algmed. Novgorodi slaavla-

sed hakkasid juba IX ja X sajandil mõnesid neist hõimudest Baltimaadelt välja tõrjuma.

XIII sajandi algul hakkasid germaani feodaalid laialiasuvaid balti hõimusid — preislasi, leedulasi jt. — vallutama. Selleks asutasid saksa rüütlid erilise Liivi «Mõõgavendade ordu», kes hakkas vallutama žemaide. Teine rüütliordu, mis asutati ristisõdade ajal Palestiina vallutamiseks, — Teutooni ordu kutsuti pärast tema väljakihutamist idamailt Baltimaile preislasi vallutama. Leedu ja preisi hõimud avaldasid rüütlitele visa vastupanu ja andsid neile 1236. aastal ränga löögi.

Pärast seda mõlemad rüütliordud ühinesid (1237. aastal) ning jätkasid balti hõimude vallutamist ja halastamatut hävitamist. Pärastpoole, kui rüütlid suunasid oma agressiooni slaavi maadele, purustati nad (1242. aastal) Aleksander Nevski poolt.

XIV sajandi algul moodustasid leedulased oma väikestest laialiasuvatest feodaalsetest vürstiriikidest ühendatud Leedu suurvürstiriigi, mis, nagu me edaspidi näeme, etendas suurt osa Valgevene ja Ukraina käekäigus.

Soome-ugri põhjahõimud. Kirdes, Volga ja Okaa rajoonis, elasid arvukad kohalikud hõimud, keda gootide ajaloolased juba VI sajandil mainivad meride, vesside, muuromlaste nime all. Nad elasid piki Okaa ja Moskva jõge ning järvede rajoonis. Neid mainivad ka meie kroonikad üldnime «tšuudid» all. Nende rahvastega puutusid slaavlased kokku veidi hiljem, kui nad tatarlaste poolt edelast avaldatud survel hakkasid edasi liikuma kaugele kirdesse. Slaavlased vallutasid ja assimileerisid mordvalased, vessid ja teised hõimud. Sealjuures avaldus tšuudi mõju vene slaavlastele pigem elukondlikul, etnograafilisel ja isegi lingvistika alal kui majanduslikul alal. Samuti nagu slaavi rahvastik tegelesid ka tšuudid peaasjalikult põlluharimisega. Nurk Okaa ja Volga vahel, kuhu slaavlased olid juba ammu elama asunud, kujutas endast suurtest kaubateedest kaugel asunud kolgast. See asjaolu soodustas peamiselt põllumajanduse arenemist.

Edasi, Taga-Volgamaal, Kaug-Põhjas ja kirdes elasid samuti maa päriselanikud: soome-ugri põhjahõimud — korelased, petšooralased, permlased — laialdastel põhjapoolsetel aladel; tšeremissid (mari rahvas) — Volga ja Vjatka vahel; türkide rahvas, bulgaarid — Kaama ja Volga taga. Mõned neist rahvastest olid tolleks ajaks moodustanud arenenud kaubandusega ja enam-vähem kindlalt välja kujunenud ühiskondlik-riikliku korraga riiklikud koondised. Põhjapoolne k a r j a l a s t e riik — Biarmia — kauples elavalt karusnahakaupadega ja oli kuulus oma rikkuse poolest. Nende rahvaste kaubanduslikku mõju võib märgata näiteks vanaslaavi arvestus-rahaühiku «nogata» sarnasuses karjalaste nohaga, mis kujutas endast tervet oravanahka ja oli karjalastel samuti rahaühikuks.

B u l g a a r i d (nähtavasti türkidest pärinev rahvas), kes kuni V sajandini rändlesid Aasovi ja Kaspia mere äärsetes steppides, tõrjuti sealt VI ja VII sajandil algul avaaride ja hiljem kasaaride

poolt välja. Osa neist asus elama piki Kaamat (Volgasse suubumise kohal) ja moodustas seal Volga-Bulgaaria riigi, mis eksisteeris kuni XIV sajandini, mil ta mongolite poolt (Timuri poolt 1361. aastal) vallutati ja purustati. Oma õitsenguperioodil — X—XIII sajandil — oli Bulgaaria riik koos oma pealinna Bulgariga Volga ääres (Kaama suubumiskoha lähedal) üks vahendajaid kasaaride ja slaavlaste vahelise kaubanduse arendamisel. Bulgaaria riigi koosseisu kuulusid X sajandil burtasside, mordvalaste, tšeremisside (maride) jt. maad. Peale kaubanduse olid bulgaaride juures arenenud põlluharimine, tööndused jne.

Teine osa bulgaare tungis edelasse, Doonau äärde, sattus siin kokku lõunaslaavlastega, kellega ta segunes ja assimileerus, moodustades suure slaavi riigi — Doonau-Bulgaaria.

Slaavlaste ilmumine Ida-Euroopa tasandikule. Slaavlased ilmuvad Euroopa ajaloo areenile hiljem kui vanimad Euroopa rahvad, kreeklased ja roomlased, kuid mitte hiljem kui teiste läänerahvaste hõimud, tulevaste rahvaste — prantsuse, anglosaksi, germaani rahva esivanemad.

Uuemad arheoloogilised mälestusmärgid, eriti tripolje kultuuri alal, lubavad väita, et slaavlased kuulusid mingisuguste protoslaavi esivanemate näol Kesk- ja Kagu-Euroopa autohtoonide hulka ja elasid seal juba palju varem kui mainivad meieni jõudnud ajaloolised kirjalikud mälestusmärgid.

Ajaloolisi teateid slaavlastest ilmub juba V sajandil e.m.a. (Herodotosel) ja hiljem üksikasjalisemalt I ja II sajandil m.a.j. rooma kirjanikel. Neis teadetes mainitakse slaavlasi veneedide nime all, VI sajandil aga antide nime all. Rooma kirjanikud Plinius vanem, Tacitus, Ptolemaios mainivad veneede, kes elasid sküütide ja sarmaatide hõimude hulgas kusagil Visla ääres. VI sajandil ilmub teateid slaavlaste kohta Bütsantsi kirjanikul Prokopiosel ja gooti ajaloolasel Jordanisel. Viimase andmetel kuulusid IV—VI sajandil Ida-Euroopa tasandiku hõimude laialdase gooti koondise kirjusse koosseisu ka slaavlased, keda Jordanis esmakordselt kirjeldas sklaveenide, veneedide ja antide hõimkondlike pärisnimede all. Tema andmete järgi elasid veneedid — läänеslaavlaste esivanemad — loodes kuni Vislani ja kagus kuni Dnestrini. Idaslaavlaste esivanemad andid — need Jordanise sõnade järgi «kõige võimsamad slaavlased» — elasid lõunas, piki Musta mere rannikut Dnestrist kuni Dneprini, s.o. territooriumil, mis suurel määral langeb ühte tripolje arheoloogilise kultuuri levikualaga. See tõendab slaavi kultuuri iidsust ja autohtoonsust. Peale veneedide ja antide elasid päris-slaavlased (sklaveenid) põhjas, Laadoga-äärsel alal ja Priozjorjes.

Kõige vanemate slaavi esivanemate hulka Kesk-Euroopas ning Dnepri ja Dnestri piirkonnas kuulusid ka teised slaavi hõimud. Mälestusmärkides mainitakse hõimusid, keda nimetatakse luugiateks (lužitšiteks), ulitšideks, tivertslasteks jne. Lužitšid elasid aastail 1300—500 e.m.a. Sileesias, Saksimaal, Poznanis, Bran-

denburgis. Arheoloogilised jäänused näitavad, et need olid iidse kõrge kultuuriga põllundusliku ja karjakasvatusliku majandusega paiksed hõimud. Geneetiliselt on lužitšite kultuur vahetult seotud hilisema slaavi kultuuriga. Lužitšid ise aga olid enamiku arheoloogide arvates ühed pärastiste slaavlaste esivanemad. X—XIV sajandil hakati lužitšeid germaniseerima ja ümbritsema tolleks ajaks välja kujunenud germaani rahva poolt. Sellest hoolimata säilitasid lužitšid muinasslaavi kultuuri jooned, mille koldeid võib tänapäevani leida üksikutes kohtades Saksimaal, Preisimaal, Berliini lähedal Spree jõe ääres.

Peale läänеslaavlaste hõimude rühma ja idaslaavlaste — antide — tundsid Bütsantsi kirjanikud-ajaloolased hästi ka lõuna- ehk doonauslaavlasi, kes etnograafiliselt ja kultuuriliselt on kõige lähedasemad idaslaavlastele. VI sajandil, olles moodustanud Balkanil suure Bulgaaria riigi, tungisid need slaavlased korduvalt Ida-Rooma impeeriumi piiridesse. Lõunaslaavlased koloniseerisid Bütsantsi provintsid Balkani poolsaarel. Keiser ja kirjanik-ajaloolane Konstantin Porfürogennetos kinnitas VI sajandil, et kogu maa Balkani poolsaarel «on slaavistunud» ja muutunud «slaavi-barbaarseks».

Peale vanade lääne ajaloolaste teadete slaavlastest ilmub selleks ajaks ka esimene teade slaavlastest ja nende elama asumisest Ida-Euroopa tasandikule meie esimeses ajaloolises mälestusmärgis — algkroonikas — «Ajalikkude aastate loos». Kroonikakirjutaja nimetab Doonaud, Ungari ja Bulgaaria maad, mis kuulusid Daakia riigi (Doonau ääres) koosseisu, slaavlaste esimeseks asukohaks Euroopas (pärast nende tulekut, tema ajaloolise versiooni kohaselt, Aasiast). Daakia riigi purustamisel roomlaste poolt keiser Trajanuse ajal said slaavlased samuti roomlaste (meie kroonika nimetuse järgi volohhide) kallaletungi osaliseks, kes hakkasid slaavlastele peale suruma ja sundisid neid II sajandi algul m.a.j. Doonault edasi liikuma ida ja põhja poole, Visla äärde ja Dneprimaale. Siin õppisid slaavlasi tundma rooma ja gooti ajaloolased.

Asjaolu, et kroonik arvab slaavlaste «algkodumaa» olevat Doonau ääres, on nähtavasti tingitud ta panslavistlikest ideedest ja see ei vasta täielikult teiste ajalooliste ja arheoloogiliste mälestusmärkide andmetele. Kõrvutades nende mälestusmärkide kõiki olemasolevaid teateid nende teadusliku kriitika valguses, võib arvata, et slaavi hõimud olid ühed Ida-Euroopa tasandiku autohtoonid (põliselanikud), peaasjalikult selle läänepoolses osas — Galiitsias, Volõõnias, Podoolias, Dneprimaal, s. o. umbes tripolje arheoloogilise kultuuri leviku alal ja neis piirkondades, kuhu andid hiljem elama asusid. See oli slaavlaste «algkodumaa» põhjarajoon, mis on säilinud idaslaavlaste käes. Kuid nagu me tähendasime, asusid slaavlased juba VI sajandi alguseks elama kaugele läände, lõunasse, Balkani poolsaarele, ja hiljem itta, Dnepri taha.

Seega kujutasid slaavlased endast juba meie ajaarvamise esimestel sajanditel ja enne nende elamaasumist Ida-Euroopa tasan-

dikule üksikute, etnilise sugulusega seotud, kuid erineval ühiskondliku ja majandusliku arenemise tasemel olnud hõimude kaunis kirjut konglomeraati. Need hõimurühmad elasid laialipillatuna teiste hõimude ja hõimukoondiste (sküütide, sarmaatide, hiljem gootide) kirju koosseisu hulgas ja olid seotud nende ühiskondlikus ja majanduslikus arenemises, moodustades hiljem poolriiklikku tüüpi hõimukoondisi juba slaavi etnilisel alusel (bulgaaride riik Doonau ääres, antide hõimu koondised jt.).

Muinasslaavlaste ühiskondlik kord. Bütsantsi kirjanike (Prokopiose, Maurikiose, Menandrose, Konstantin Porfürogennetose) kirjeldused, mida kinnitavad nüüdisaegsed arheoloogilised uurimised, annavad kaunis selge pildi muinasslaavlaste sotsiaalsest korrast ja ühiskondlikust majandusest V ja VI sajandil, mil nad asustasid Kagu-Euroopat. Ida-Rooma impeeriumi — Bütsantsi maadesse tungides jäid slaavlased VI sajandi lõpuks kindlalt peatuma Balkani poolsaarele ja võtsid siin enda alla suured maa-alad mõlemal pool Doonaud, Karpaadimaast kuni Musta ja Aadria mereni. Nad tõid endaga kaasa kindla ja paikse põllunduskultuuri ning arendasid seda uutes kohtades veel rohkem, tegelesid põlluharimise ja karjakasvatusega ning nende mitmesuguste harudega, asusid paikselt elama onnidesse, mis asetsesid rühmadena või üksikult. On huvitav märkida, et bütsantsi kirjanike kirjeldused Doonau-taguste idaslaavlaste — antide — elamutest langevad ühte Dneprimaal laiali pillatud linnuste arheoloogiliste jäänuste andmetega, mis kinnitavad, et siin on esislaavlaste-antide põllunduskultuur ja elukord eksisteerinud juba väga kaua.

Samuti nagu arheoloogilised jäänused kinnitavad ka need kirjeldused, et idaslaavlased, asudes elama määratu suurele maa-alale Doonau vasakkaldast kuni Dneprimaani, olid V ja VI sajandil veel sugukondliku korra staadiumis, kuid juba selle korra lagunemise protsessis. Bütsantsi impeeriumi maadele paikselt elama asudes tõi slaavi rahvastik siia oma patriarhaalse sugukondliku ja agraarkorra. Slaavlased elasid perekondlik-sugukondlikes kogukondades, zadruugades, mis olid nende ühiskondliku elukorra, majanduse, poliitilise ja sõjalise organisatsiooni aluseks ja algrakukesteks. Sugukonna ja perekondlik-sugukondliku kogukonna eesotsas asus sugukonna vanem, gospodaar, kes oli ühtlasi kogukonna vanem. Selle gospodaari võimul ei olnud absolutistlikku iseloomu. Rahuaja tingimustes säilitas kogukond oma majanduslikes ja ühiskondlikes asjades omavalitsusliku iseloomu. Prokopiose sõnade järgi slaavlased ja andid «ei allu ühele isikule, vaid elavad iidsest ajast peale demokraatias ja arutavad kõiki asju ... ühiselt», rahva üldkoosolekuil, veetšedel.

Suuremad hõimukoondised, mida nimetati žuupadeks, säilitasid samasuguse ühiskondlik-demokraatliku korra. Nende eesotsas asusid samasugused vanemad, kes valiti sõja ajaks ja keda nimetati župaanideks, sugukonnavanemateks. Rahuajal lakkas župaanide võim peaaegu kehtimast ja kogu sisemine valitsemine jäi sugukond-

like kogukondade või hõimu ja selle kõrgeima organi — hõimuveetše kätte.

Bütsantsi kirjanikele, tsentraliseeritud bürokraatliku impeeriumi ideoloogidele (Prokopios jt.) näis slaavlaste niisugune kord «korralagedusena» ja «anarhiana». Tegelikult oli see tolle aja kohta terve sõjaline demokraatia, mis oli tingitud ühest küljest sugukondliku korra igandite säilimisest ja teisest küljest slaavlaste poolt oma olemasolu eest peetud relvastatud võitluse pingest.

Samuti nagu teistel barbaarsetel rahvastel oli sõda ka antidel üheks peamiseks ja tavaliseks teiste rahvastega läbikäimise vormiks. Sõjast võttis osa kogu rahvas ja sõda oli ühiskondlike ning majanduslike suhete teistest vormidest ja avaldustest lahutamatu. Osavõtt sõjast oli antide kogukonna ja hõimukoondiste iga liikme loomulikuks kohustuseks. Muidugi, otseseks sõjategevuseks moodustati noorsoost tavaliselt erilised salgad. Kuid need ei olnud professionaalsed sõjalised organisatsioonid, vaid ainult liikuvad sõjalised rühmad ja koondised, mis olid sõjategevuseks treenitud veidi rohkem kui harilik elanikkond. Samade vanaaja autorite kirjelduste järgi paistsid slaavlased silma suure vapruse ja vastupidavuse poolest, nad kaitsesid ennastsalgavalt oma maad, vastates kallaletunginud vaenlastele, et «pole sündinud maailma see inimene, kes alistaks meie jõu», ja et «mitte teised meie maad, vaid meie oleme harjunud valdama võõrast maad» (B ü t s a n t s i M e n a n d r o s).

Antide sõjaline organisatsioon oli primitiivne, kuid paistis silma liikuvuse poolest ja rajanes võitlejate individuaalsetele omadustele, nende osavusele, heale oskusele käsitseda oma relva. Prokopiose sõnade järgi läksid andid sõtta suuremalt osalt jalgsi, olles relvastatud kilpidega, vibude ja nooltega (mis olid mõnikord mürgitatud) ning viskeodadega. Lahingusse minnes võtsid nad pealisriided ära ja jäid lühikestesse pükstesse. Tihtipeale muutus lahing üksikute võitlejate kahevõitluseks. Pärastpoole, sõdades Bütsantsi vastu, omandasid andid sõjalist vilumust ja õppisid käsitsema uut, tolle aja kohta eesrindlikku sõjatehnikat. Nende väed võtsid tarvitusele massrivikorra, eriti pealetungi- ja piiramisoperatsioonides. Nad kasutasid kreeklaste eeskujul piiramismasinaid, kiviviskamismasinaid, rauast müüripurustajaid, kasutasid kindlustatud müüride vastu tormijooksule minnes rooma «kilpkonnade» rivikorda (kusjuures ründajad katsid end nahkkilpidega). Antidel oli oma laevastik, mis oli samuti varustatud ajakohaste tehniliste seadistega.

Bütsantsi laastates viisid andid massiliselt kaasa vange, ajasid ära hobusekarju oma ratsaväe jaoks, vedasid Bütsantsi keisri varakambrist ära palju kulda ja hõbedat jne. VI sajandil olid andid Bütsantsi kirjanike sõnade järgi Bütsantsi «nuhtluseks». Maurikiose teatel pole slaavlasi ja ante, arvestades nende vabadusearmastust, «mingil viisil võimalik sundida orjusele ja alistumisele, nad on vaprad, vastupidavad, taluvad kergesti kuumust ja külma, vihma, toidupuudust. Nende juurde tulevatesse võõramaalastesse

suhtuvad nad lahkelt».[1] Vangide suhtes on huvitav sellesama Maurikiose tähendus selle kohta, et kuigi antide juures tehti vangid ajutiselt orjadeks, ei jäänud nad orjadeks igaveseks ajaks, nagu teistes maades, vaid nad kas lasti teatud aja pärast vabaks lunaraha eest või nad hakkasid maad harima kui vabad isikud ja kui «sõbrad». Selles avaldus samuti slaavlaste-antide sõjalise demokraatia vaba kord, kuna see demokraatia ei tundnud orjanduslikku majandust ega orja süstemaatilist majanduslikku ekspluateerimist.

Bütsantsi Balkanimaade koloniseerimine slaavlaste poolt. Antide ühiskondlik ürgkogukondlik-sugukondlik agraarkord ning sellest tingitud sõjaasjanduse korraldus ja organisatsioon kujutasid endast Bütsantsile võimsat ning ähvardavat jõudu. Aja jooksul ning eriti naabrite ja Bütsantsi vastu peetud sõjalise võitluse intensiivistumisega hakkasid antide suurehõimulised koondised võtma mitte sõjast tingitud ajutist, vaid alalist iseloomu. Endise sugukondlike gospodaaride ja župaanide üldrahvaliku, veetšeliku ja valitseva esindusvõimu asemel hakkasid võimu haarama sõjalised juhid, kes omandasid juba üldhõimulise kõrgeima võimu tähtsuse. Nad võtsid endale vürsti- ja koguni tsaaritiitleid, ja tsaarideks nimetasid neid mõnikord ka araabia ja bütsantsi autorid. Kuid ka neil juhtudel säilitasid rahva võim ja üldrahvalikud veetšed oma tähtsuse kõrgeimate võimuorganitena. Gootide ajaloolane Jordanis teatab antide «kuningast» Božest, kes IV sajandil sõdis gootidega, kuid nende poolt koos oma poegade ja 70 pealikuga tapeti. Bütsantsi ajaloolane Menandros teatab ühest teisest kuulsast ja võimsast antide juhist — Mezamirist, kes ajas oma vägedega hirmu peale avaaridele-ungarlastele. Araabia kirjanik Masudi teatab valjaani (volõõnlaste-duleebide) slaavi hõimust, kelle vürst valitses ka teiste slaavi hõimude üle ja nad ühendas; kuid see ühendus lagunes.[2] Prokopios mainib samuti slaavlaste kuulsat juhti Andragasti ja nimetab kogu territooriumi «Andragasti maaks».

Olles alalises läbikäimises keiserliku Bütsantsiga, astusid mõned neist juhtidest väepealikutena õukonna teenistusse, Justinianuse vägedesse jne. Nii tekkisid veel tihedamad sidemed orjandusliku Ida-Rooma riigi ja vabade slaavi hõimude vahel. Ida-Rooma impeeriumi orjanduslikku korda purustades omandasid slaavlased ise Bütsantsi kõrgema tehnika ja kultuuri.

Selles suhtes oli antide-slaavlaste sissetungil orjanduslikku Ida-Rooma impeeriumi ja nende vallutusretkedel samasugune ajalooline tähtsus nagu barbarite läänehõimudel siis, kui purustati Lääne-Rooma impeerium ja kui selle orjanduslik kord kujunes ümber feodalismiks. Kui germaani hõimud vallutasid läänes Rooma impeeriumi, hakkas orjanduslik majandus suurtes latifundiumides juba suures osas üle minema kasutuks muutunud orjatöö ekspluateeri-

[1] Маврикий Стратег, Исторический архив, т. II, стр. 35—36.
[2] А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, 1870, стр. 135.

miselt koloonide tööle kui pärisorjuslike suhete üleminekuvormile. Sellele pinnale kandsid barbarid-vallutajad üle oma erilised ühiskondlikud suhted ja oma sõjalise organisatsiooni iseärasused. Rooma latifundiumide asemel hakkas sugukondliku korra igandina arenema vallutajate družiinade kogukondlik maavaldus, kuid juba «territoriaalse» kogukonna-margi vormis, kus valitses agraarne sõltuvus ja ebavõrdsus maakasutuses vastavalt sõjalisele hierarhiale sõjalistes družiinades.

Rooma kolonaadi pinnal ja sel alusel, et Rooma maade anastamise ja družinnikute-vallutajate vahel jaotamise tõttu lagunes orjanduslik majandus, tekkisid feodaalsuhted. Barbarid «noorendasid» raugastunud rooma orjandusliku majanduse ja ühiskonna. Barbarite poolt rooma kultuuri ja rooma ühiskondlike suhete omandamise ning uute ühiskondlike suhete ja maakorralduse arenemise aste ei olnud eri riikides ühesugune. Nii tekkisid ja arenesid feodaalsed riiklikud moodustised, Itaalia, Prantsusmaa, Saksamaa ja Britannia feodaalsed kuningriigid.

Idas toimus samasugune protsess, kuid omapärastes vormides. Oma sõjalise demokraatia korra ja oma kogukondliku agraarkorra kaasatoomisega «noorendasid» ka Balkani poolsaare ja Karpaadimaa Bütsantsi maade iidsed slaavi vallutajad, andid ja teised hõimud tsentraliseeritud bürokraatliku Ida-Rooma impeeriumi orjandusliku majanduse iganeva korra. Kuid V ja VI sajandil, kui slaavlased «barbariseerisid» maa, olles «slaavistanud» kogu Balkani poolsaare, läks Bütsantsi orjanduslik majandus oma lagunemise protsessis juba palju kaugemale kui lääne barbarite poolt Rooma vallutamise momendil. Teiselt poolt säilitas tsentraliseeritud Ida-Rooma impeerium — Bütsants oma poliitilise iseseisvuse mitu sajandit kauem kui Lääne-Rooma impeerium, kuigi ta kaotas suurema osa oma valdustest väljaspool Euroopat.

Slaavlaste poolt V ja VI sajandil agraarsuhete ümberkorraldamise protsess nende poolt hõivatud Bütsantsi rajoonides maakogukonna arendamise kujul tungis palju sügavamale rahvahulkade massi. Feodaalsuhete arenemine Bütsantsis lõi tsentrifugaalseid tendentse ja õõnestas riigi ühtsust. Juba Prokopios näiteks rääkis, et lihtrahvas Bütsantsis, nõrkedes riikliku maksukoorma all, põgenes meeleldi slaavlastest barbarite juurde ja jättis maha oma pärisorja-maa vahetusena barbarite maa vastu, kellede juures kehtis kogukondlik kord, kuid isikuvabadus.

Niisiis, «võitjate ning võidetute assimileerumine» (tarvitades Marxi väljendust) toimus slaavistunud Bütsantsis niisugustes tingimustes, kus ühiskondlik-majanduslikes suhetes ilmselt domineerisid maakasutuse kogukondlike vormide elemendid ja kus olid vähem arenenud sõltuvad feodaalsuhted. Vaba slaavlane, talupoeg-kogukondlane piiras oma kogukondliku maaga kauaks ajaks feodaliseerumisprotsessi sügavust ja tempot. Alles siis, kui türklased olid vallutanud Bütsantsi impeeriumi, sai slaavi talupoeg lisaks kõige rängematele rahvusliku rõhumise vormidele tunda feodaal-päris-

orjuslikku ekspluateerimist võõramaiste mõisnike-türklaste poolt, kes hakkasid Lõuna-Balkani ja Doonau slaavlaste hulgas juurutama «ida feodalismi» ja ida despootia erilisi vorme. Kuid ka pärast seda jätkasid vabadustarmastavad slaavi hõimud — serblased, kroaadid, bulgaarlased — sajanditepikkust võitlust türgi orjastajate vastu.

Slaavlaste eriliste etniliste rühmade kujunemine. VI sajandil algab slaavlaste hulgas koloniseerimisliikumine itta, põhja ja lõunasse. See liikumine muutus eriti intensiivseks VII sajandi algul uue idarahva — avaaride surve all, kes moodustasid naabruses, praeguses Ungaris tugeva riigi. Teiselt poolt jätsid Rooma provintse vallutama asunud germaanlased vabaks oma põhjapoolsed maad piki Elbe jõe kaldaid ja Balti mere rannikut. Sellest ajast peale jagunevad slaavi hõimud oma paiknemiselt kolme harusse — l ä ä n e harusse, kes läheb germaanlaste poolt maha jäetud kohtade suunas — Elbe ja Oderi äärde ning Visla alamjooksu äärde — ja kes moodustas siin lääneslaavlaste — tšehhide, moraavide, slovakkide ja poolakate — erilised etnilised rühmad ning riiklikud moodustised; l õ u n a harusse — lõuna suunas, üle Karpaatide Balkani poolsaarele, kus tekkisid lõunaslaavlaste — serblaste, bulgaarlaste, kroaatide ja sloveenide — etnilised rühmad; ja lõpuks i d a harusse — kes läheb Dnepri äärde, Peipsi ja Ilmeni järve kallastele ning edasi itta — Volga ülemjooksu ja Okaa äärde, kus kujunes ida- ehk vene slaavlaste etniline rühm.

Ning just sellest ajast arvates lõpevad Doonau-taguste slaavlaste röövretked Bütsantsi, lõpeb nende mainimine Bütsantsi ajaloolaste poolt. Kuid varsti, alates IX sajandist, annavad slaavi hõimud nende idaharu näol endast uuesti teada oma kallaletungidega Bütsantsile, kuid juba teiselt poolt. Need slaavlased saavad Bütsantsile tuntuks r u s s i d e, v e n e s l a a v l a s t e üldnimetuse all.

Niisiis, alates esimestest ning ebaselgetest ajaloolistest teadetest ja vihjetest, mis tõstsid slaavlased esile nende rahvaste hulgast, kes elasid II ja III sajandil m.a.j. Euroopa idaosas, moodustavad slaavi rahvad VI ja VII sajandil Ida-Euroopa tasandiku suurele territooriumile elama asumise protsessis ida- ehk vene slaavlaste harud, kes asustavad Ida-Euroopa tasandiku kuni Dneprimaani, Priozjorjeni, Okaani, Volgani ja Vjatkani. Siin, selle maa teiste päriselanike hulgas elades, nendega osalt assimiliseerudes, osalt aga neid assimileerides, rajavad ida- ehk vene slaavlased IX sajandil oma ühiskondliku, majandusliku ja poliitilise elu alused.

Termini «russ» tekkimine. Üksikute slaavi hõimude eraldumisega, mis toimus sel ajal, kui nad asustasid Ida-Euroopa tasandikku, on seotud väga tähtis, kuid ajaloolaste poolt tänapäevani lahendamata küsimus (vaatamata peaaegu 200-aastasele diskussioonile selle üle): millest on tekkinud terminid «russ» ja «russi»-slaavlased kui üldterminid mitte enam hõimulistele, vaid üldrahvalikele idaslaavlaste koondistele. VIII sajandil ei tundnud idaslaav-

lased veel mitte mingisugust russi. Ei krooniku poolt antud üksikute hõimude loetelust ega teistest allikatest ei saa järeldada, et oleks esinenud mingit slaavi hõimu nimetusega «russ». Vastupidi, kroonikakirjutaja märkusest «poljaanid, keda nüüd nimetatakse Russiks» võib järeldada, et algul, VI—VIII sajandil, ei nimetatud poljaane russiks ja et alles hiljem, nähtavasti alates riigi moodustamisest IX sajandil, hakati poljaane, kes olid selle riigi etniliseks tuumaks, koos kogu riigiga nimetama Russiks.

Sellel pinnal ajaloolased-normanistid, kasutades ilmselt müütilist kroonikalist legendi «varjaagide kutsumisest» ja nende poolt Vene riigi loomisest, omistasid terminile «russ» varjaagi, eksogeense (väljastpoolt sissetoodud) päritolu. IX sajandi esimesel poolel esineb lääne ladina kroonikas, bütsantsi teadetes ja araabia kirjanikel teateid russi rahvast, tema röövretkedest Musta mere äärsele alale, kaubandusest araablastega, kasaaridega, bulgaarlastega. Mõned bütsantsi allikad nimetavad russe sveoonideks, s. o. rootslasteks, normannideks ehk vene kroonika järgi varjaagideks. 839. aastal, s. o. juba enne legendaarset niinimetatud «varjaagide kutsumist» jutustab üks ladina kroonikaid, et Konstantinoopoli saabunud russi rahva saadikud ei tahtnud koju tagasi pöörduda endist teed kaudu läbi steppide, kartes steppidesse ilmunud metsrahvaste kallaletungi, mispärast nad saadeti põhjapoolset teed kaudu germaani keisri juurde ja siin sveoonideks (rootslasteks) tunnistati. Baltimaadel oli olemas Roslageni nimeline koht, mida võib pidada ajaliselt kokku langevaks araabia kirjanike kurikuulsa teatega «russi saarest» Balti merel. Russideks nimetati samuti varjaagi vürstide družiinasid. Kõik see annab normanistidele aluse lähendada termini «russ» tekkimist varjaagi elementidele ja mõjudele selles protsessis, kus need tungisid slaavlaste hulka. Kuid teiselt poolt võib pidada kindlaks tehtuks, et (meie kroonikate vastaselt) normanni hõimude hulgas ei olnud hõimu nimega «russ».

Ühtlasi näitavad lingvistilised ja geograafilised andmed, et põhjas, Novgorodimaal, leidub palju vanu kohanimesid juurega «russ», nagu Staraja Russa jt. Hiljem hakati ka kogu põhjapoolset slaavlaste maad ja selle rahvast nimetama Russiks. Need vanad koha-, geograafilised ja elukondlikud nimed võisid vaevalt olla eksogeense päritoluga, s. o. väljastpoolt sisse toodud. Hoopis suurema tõenäosusega võib arvata, et nad on endogeensed, s. o. slaavi rahva enda siseelu ja arenemise tingimustest tekkinud. Peale russi põhjarahva mainimist leidub araabia allikates ja bütsantsi kroonikates teateid ka russi lõunarahva kohta. Musta merd ennast nimetati Russi mereks. Veel sagedamini kui põhjas leidub ka lõunas geograafilisi nimesid juurega «russ», eriti jõenimede hulgas. Kõigil neil nimedel ei ole nähtavasti samuti midagi ühist normannidega-varjaagidega ja nad ei ole samuti sisse toodud väljastpoolt, vaid on endogeense päritoluga, s.o. nad tekkisid slaavi rahva ühiskondliku arenemise sisemistest tingimustest.

Igakülgne ja üksikasjaline argumentatsioon ammuaegses

diskussioonis kõigi nende küsimuste kohta ei ole lahendanud ajalooliste allikate kõiki vasturääkivusi ja lünki. Põhilised lahkarvamused läksid järgmistes suundades: 1) kas sõna «russ» on varjaagi (eksogeense) või rahvaliku slaavi (endogeense) päritoluga, 2) kas sõna «russ» on põhjapoolse või lõunapoolse päritoluga, 3) kas algterminil «russ», mis hiljem muutus kogu rahva ja riigi ühiseks nimeks, on etnilis-hõimuline või sotsiaalne, klassiline sisu.

Käesoleval ajal võib pidada väga usaldusväärselt kindlaks tehtuks, et nimetus «russ» ei ole varjaagi, vaid rahvaliku slaavi päritoluga. See võis tekkida üheaegselt nii põhja- kui ka lõunaslaavlaste juures sellel suurel kaubateel Laadoga äärest Dneprimaale, millel ammust ajast, juba enne varjaagide sissetungi, puutusid kokku põhja- ja lõunaslaavlased ja millel kõigepealt hakkasid kujunema vene riikluse algmed. Kuid samal ajal võib pidada kõige tõenäolisemaks, et termin «russ» ei ole etnilis-hõimulise (varjaagi või slaavi) päritoluga, vaid sotsiaal-majandusliku, klassilise päritoluga. Patriarhaalse ürgkogukondliku korra lagunemisega hakati russiks nimetama eraldunud slaavi privilegeeritud ühiskondlikke kihte, hõimude ja hiljem ka varjaagide vürstide družinnikuid, slaavi ja varjaagi kaupmehi jne. Kõik need ühiskondlikud elemendid olid kõige aktiivsemaks jõuks patriarhaalse korra ja sugukondliku eluviisi lagunemisel, hõimudevaheliste riiklikku tüüpi koondiste uute vormide ja hõimuväliste kaubanduslike sidemete loomisel.

Seetõttu muutus ka aja jooksul, IX sajandiks, termini «russ» mõte, omandades idaslaavlaste slaavi riikliku koondise tähenduse. Sellest räägibki meie kroonika, mainides «russi maad» juba üldslaavi maana. Kuid sõna «russ» selline uus tähendus kuulub juba hilisemasse aega, IX ja X sajandisse, mistõttu me seda käsitleme vastavas kohas.[1]

Vene slaavlaste laialiasundumine hõimudena. Vene idaslaavlased, hõivates üksikute hõimudena Ida-Euroopa tasandiku, asusid elama kõigepealt rikkaliku mustmullapinnasega stepivööndi põhjapoolse osa ja kehvemate liivsavimuldadega metsavööndi lõunapoolse osa piirile. Koloniseerimise peasuund läks esialgu Dnepri keskjooksult mitte läbi stepi Volga ja Doni alamjooksule (kuigi see läks osalt ka siia, nagu näiteks Aasovi mere idarannikul asunud Tmutarakani), vaid piki metsa piiri Okaale ja Volga ülemjooksule. Selle põhjuseks olid nii majanduslikud kui ka poliitilised tingimused. Mustmullasteppide viljakas muld oleks võinud siin kindlustada põllundusele suuremat kasu kui põhjapoolses metsavööndis,

[1] Uutest suundadest nende küsimuste lahendamisel vt. Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, 1936, стр. 169—170; С. В. Юшков, К вопросу о происхождении русского государства, «Учёные записки Московского юридического института», II, 1940; Брим, Происхождение термина «русь», сборник «Россия и Запад», под ред. Заозерского, № 1, стр. 5; Тивериадский, К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян, «Исторические записки» № 13, 1942; Н. С. Державин, Происхождение русского народа, 1944.

kuid need mustmullastepid olid siis hõivatud Aasia rändrahvaste poolt, kuna laialdane metsa-ala põhja poole ja kirdesse — Dnepri keskjooksult kuni Volgani ja Vjatkani, kuni Zapadnaja Dvinaani ja Severnaja Dvinaani ning põhjapoolsete järvedeni — oli kas osalt asustamata või need hõimud, kes siin elasid rohkem ääremaadel, tõrjuti kergesti kaugemale kirdesse.

IX sajandiks asusid idaslaavi ehk vene hõimud elama suurele territooriumile, mis ulatus Laadoga ja Oneega järve piirkonnast põhjas kuni Dnepri- ja Dnestrimaani lõunas, Leedu ja Poola piiridest läänes kuni Okaa ja Volga vahelise maa-alani idas. Ilmeni slaavlased ehk lihtsalt slaavlased «istusid» piki Volhovit ja Priozjorjes; nendest lõuna pool, Zapadnaja Dvinaa ja Volga ülemjooksul — krivitšid; neist veel rohkem lõuna pool — polotšaanid; piki Okaad — vjatitšid; piki Dnepri vasakut kallast ja piki Dnepri lisajõgesid — severjaanid ja radiimitšid; piki Dnepri paremat kallast ja Pripjati jõge — dregoovitšid ja drevljaanid; Dnepri keskjooksul — poljaanid; neist lääne pool, Visla ülemjooksul ja Karpaadimaal — volõõnlased (bužaanid); neist lõuna pool, piki Dnestrit — tivertslased. Kõrgemal kultuuritasemel olid nähtavasti poljaanid ja Novgorodi (Ilmeni) slaavlased, kes valdasid mõlemast otsast suurt veeteed Baltimaadelt Musta mere äärde. Seetõttu muutuvad VII ja VIII sajandist alates Ida-Euroopa tasandikul kultuuri ja majandusliku arenemise peamisteks keskusteks kõigepealt kaks veeteega seotud rajooni: Kesk-Dneprimaa ja põhjapoolsed järvedeäärsed piirkonnad. Nende rajoonide arenemise jaoks omas määratu suurt tähtsust nende side tolleaegsete Lääne kultuurikeskustega.

Kui slaavi hõimud asusid elama Ida-Euroopa tasandikule, puutusid nad kokku ühiskondlike tingimustega ja mõjudega, mida nad ise hästi tundsid, — põllundusliku ja karjakasvatusliku majandusega, polümetallikultuuriga, sugukondlike suhetega, vahetuskaubandusega jne. Maa endised eelajaloolised ja ajaloolised päriselanikud jätsid slaavlastele neis rajoonides suure pärandi.

Seetõttu, kui kroonik kujutab slaavlaste asulaid ja nende elu Ida-Euroopa tasandikul metsade ja metsloomade keskel, ilma igasuguste kultuurialgmeteta, on see otsene, kuigi tolle aja tingimustes arusaadav ajaloo lihtsustamine. Kroonikakirjutaja sõnades slaavlaste metsikusest kõlab vaid slaavlaste paganliku ja muidugi suhteliselt madala kultuuri järsk ning liialdatud hukkamõistmine kristlasest munga, lääne tsivilisatsiooni pooldaja poolt. VIII ja IX sajandil hakkasid slaavlased juba vabanema ka sugukondlikust korrast, üle minema eraomandusele, täiustatud tootmisriistadele (ader) ja künnipõllundusele.

Kultuuriliselt ei seisnud vene slaavlased madalamal rahvastest, kelle keskele nad elama asusid ja kellele nad hakkasid oma kultuuri edasi andma, osalt pärides ja assimileerides oma naabrite kultuuri. Oma kultuuri kaasa tuues ning teiste hõimude ja rahvastega assimileerudes võtsid vene slaavlased koos nendega osa Ida-Euroopa tasandiku rahvaste kultuuri ja elukorra loomisest.

Peale rahvaste, kellega slaavlased Ida-Euroopa tasandikul kokku puutusid ja majanduslikku läbikäimisse astusid, elas territooriumil, mille hiljem hõivas Vene riik, ka palju teisi rahvaid. Sellised on näiteks arvukad Põhja-Kaukaasia, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad.

Nende rahvaste majanduslikku arenemist käsitleme eraldi, eri peatükis.

II PEATÜKK

SUGUKONNA LAGUNEMINE JA ORJANDUSLIKE RIIKIDE TEKKIMINE TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA RAHVASTE JUURES

Kõige vanemal ajal, kui Ida-Euroopa tasandikku paljude sajandite vältel asustasid arvukad, üksteist asendanud rahvad, toimus veel pikaajalisem ja keerulisem ajalooline asustamise protsess Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia laialdastel maa-aladel. Rahvad, kes neid piirkondi asustasid, astusid väga vara majanduslikku ja kultuurilisse läbikäimisse nii Ees-Aasia naaberrahvaste ja -riikidega (Assüüria Babülooniaga, Meediaga, Pärsiaga) kui ka tolleaegse kultuurse hellenistliku maailmaga — Kreekaga ja hiljem ka Roomaga.

Seetõttu, kui muistsetel ajaloolastel-maateadlastel, nagu Herodotosel, ei ulatunud teated Ida-Euroopa tasandikust ja selle rahvastest kaugemale sküütide poolt hõivatud lõunapoolsetest paikkondadest (millest kaugemal asus tema andmete järgi «kõrb» ja elasid müütilised androfaagid), siis Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad olid muistsele maailmale hoopis paremini ja varem tuntud. Haldi hõimude riiklik koondis Urartu, muistne Armeenia, Aserbaidžan (Albaania) Taga-Kaukaasias, Baktria (Balh), Sogdiaana (Samarkand) Kesk-Aasias jt. olid muistsele assüüria-babüloonia ja hiljem kreeka-rooma maailmale hästi tuntud, olles assüürlaste, pärslaste, kreeklaste, Makedoonia Aleksandri, partialaste ja roomlaste vallutusobjektideks. Hiljem said need rahvad korduvalt Ida rändrahvaste — hunnide, türkide, araablaste ja mongolite sõjaliste vallutusretkede osaliseks. Need vallutused viisid selleni, et paljusid rahvaid, maa päriselanikke, hakati tõrjuma põhja poole, Kaukasuse mägedesse, seejärel aga läksid nad üle mägede kuni Euroopa kagusteppideni. Ühtlasi liikusid ka kagusteppide rändrahvad (kimmerlased, sküüdid) vastassuunas üle Kaukasuse mägede või Kaspia madaliku ja vallutasid Taga-Kaukaasia ning Kesk-Aasia hõimusid ja riike, jäädes sinna sageli kauaks ajaks elama (sküüdid Aserbaidžani, kimmerlased Väike-Armeeniasse).

Need piirkonnad olid ammust ajast mitmesuguste Ida ja Lääne rahvaste ja riikide kohtumise, kokkupõrgete ja visa sõjalise võitluse kohaks. Maa päriselanike ühiskondlik-majanduslikule arengule, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia arvukaile hõimudele nende ajaloolise eksisteerimise varajastel perioodidel avaldas see mõju peamiselt kahes suunas.

Ühelt poolt avaldus orjanduslike aasia despootiate, Assüüria Babüloonia ja Pärsia, samuti ka antiikaja orjanduslike riikide — Kreeka ja Rooma mõju selles, et tolleks ajaks kujunenud Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste hõimu- ja riiklikud koondised tõmmati varakult orjandusliku majanduse ja ühiskonna orbiiti. Kõige vanemad iseseisvad riiklikud hõimukoondised, nagu riiklik koondis Urartu, Ida-Gruusia (Kartlia) Ibeeria kuningriik ja teised (eriti pärast seda, kui nad said Pärsia riigi satraapiateks, Makedoonia Aleksandri või Rooma impeeriumi provintsideks), muutusid orjanduslikeks riikideks, tol ajal valitsenud orjandusliku majanduse kolleteks. Sellele aitas kaasa see asjaolu, et nende rahvaste ürghõimkondlikus korras oli juba olemas ürgorjus, mis vallutamisel võis kasvada antiikaja või aasia tüüpi orjandusliku majanduse terviklikuks süsteemiks.

Seega esinesid siin NSV Liidu rahvaste majandusajaloos kõige vanemad orjanduslikku tüüpi, orjandusliku formatsiooni riiklikud moodustised.

Kuid tuleb tähendada, et kreeka-rooma maailma seisukohalt kujutasid Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad ja hõimud endast kaugete provintside barbareid. Need barbarid kaitsesid visalt oma rahvuslikku olemasolu ja säilitasid ühtlasi kõige kauem oma kogukondlik-sugukondliku korra ja hõimkondliku elukorra. Seetõttu ei tunginud orjanduslikud suhted siin nende rahvaste ühiskondlikku korda nii sügavale nagu antiikses ja aasia maailmas endas, piirdudes peamiselt vaid nende vanade riiklike moodustiste valitseva ladvikuga.

Teisest küljest, alalõpmatud sõjad ja vallutamised, eriti Ida rändrahvaste laastavad vallutusretked laostasid terveid hõimusid ja rahvaid ning takistasid ühtlasi nende vallutusretkede vastu võitlemiseks kindlate riiklike koondiste loomist. Seetõttu sattusid Gruusia, Armeenia jt. rahvad ja kõige vanemad riiklikud hõimukoondised sageli Pärsia, Rooma ja Bütsantsi võimu alla, õõnestades sellega omaenda rahvusliku ühinemise võimalust (nagu Ida- ja Lääne-Gruusias ning Armeenias). Sellega loodi tingimused, mis ei soodustanud vabanemist hõimkondlikust killustatusest ja pikendasid hiljem kauaks ajaks feodaalse killustatuse olemasolu. Lõpuks viisid need vallutused ja sõjakäigud sageli selleni, et hävitati terved hõimud, nad tõrjuti kaugelasuvaisse rajoonidesse, mägedesse, põhja või sunniti ümber asuma teistesse riikidesse.

Selliste tingimuste tulemusena on Kaukaasia, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste ajalool äärmiselt mitmekesine ja keeruline

minevik, nende rajoonide praeguste rahvaste etniline koosseis aga on terveid aastatuhandeid kestnud arvukate ajalooliste kihistumiste ja keeruliste migratsiooniprotsesside tulemus.

1. Sugukonna lagunemine ja orjanduslike riikide tekkimine Kaukaasia rahvaste juures

Etniline koosseis. Keeleteadusliku ja arheoloogilise iseloomuga andmetel võib väga kindlalt oletada, et Taga-Kaukaasia eelajaloolised elanikud ilmusid siia varem kui hakati asustama Ida-Euroopa tasandikku. Kuigi Taga-Kaukaasiat alles tema arheoloogilise, eelajaloolise mineviku suhtes uurima hakatakse, lubavad mõned olemasolevad arheoloogilised leiud (näiteks neoliitilise ajajärgu ja neandertali inimese kivist tööriistade arheoloogilised jäänused Rgani asulas, Imereetias, Kutaisi ümbruses jne.) oletada, et siin olid olemas eelajaloolise inimese asulad ja uue kiviaja (neoliitiline) kultuur, võib-olla aga ka vana kiviaja paleoliitiline kultuur (Suhuumi ümbruses), s. o. ligikaudu 20 000—25 000 aasta eest e.m.a. Tasandikkude ja mäeorgude asustamine toimus siin sedamööda, kuidas jääliustikud (mis varem katsid kogu Kaukasuse mäemassiivi) taganesid mägede kõrgematele aladele. Sellel asustamisel arvukad ja mitmesugused rahvaste rühmad asendasid üksteist, assimileerusid üksteise vahel ja tõrjusid üksteist välja endistest asukohtadest teistesse kohtadesse, tasandikkudelt mägedesse jne. Sellepärast oleks täiesti ebaõige, nagu seda teevad «rassiteooria» poolehoidjad, näha mingisugustes tänapäeva kõige vanemates rahvastes, kes elavad Kaukaasias ja Taga-Kaukaasias, ühe rassi otseseid ja «puhtaid» järeltulijaid, kas või näiteks nende rahvaste domineeriva rühma järeltulijaid, kes kuulusid maa algelanike hulka.

Kuni viimase ajani oldi arvamisel, et Taga-Kaukaasia vanimad kultuurid kuuluvad h a l d i rahva Vani riigi tekkimise aega, umbes esimesse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist. 1938. ja 1939. aastal Gruusia NSV-s Tsalkini rajoonis teostatud arheoloogilistel uurimistel avastati väga vanad haldieelsed kultuurid, mis kuuluvad ajajärku viiendast kuni teise aastatuhandeni enne meie ajaarvamist (savinõud, hõbedast noaterad, kuldehted jm.) ja mis kuulusid Taga-Kaukaasia kõige vanematele elanikele, hurri hõimudele, kes elasid Taga-Kaukaasias ammu enne halde.[1] Hurri hõimude kultuur, mis, nagu arvata võib, oli seotud Ülem-Mesopotaamia varajaste kultuuridega, oligi Vani riigi haldi kultuuri eelkäija. Haldid ehk heedid, — rahvas, kes elas Mesopotaamias ja Väike-Aasias ning oli hästi tuntud juba vanale maailmale, elasid esimesel aastatuhandel enne meie ajaarvamist peamiselt Vani järve ümber asuval

[1] Б. А. Куфтин, К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1940, VIII, стр. 5—35.

TRÜ Raamatukogu

mägisel maal. Siin jõudsid haldid kaunis kõrge kultuurini, kuid tõrjuti siit välja tulnukate — armeenlaste poolt. Hiljem hakkavad Taga-Kaukaasiat asustama peamiselt jafetiidi rahvad, kartveli hõimud. Maa kõige vanemate elanike hulka kuuluvad ka osseedid, abasgid, Ida-Kaukaasia mägilased, kurdid jt. Kaukaasia asustamise ja ühtedest rajoonidest teistesse rajoonidesse tõrjumise, väliste vallutuste jne. protsessis segunesid kõik need rahvad tugevasti üksteisega.

Praegu kõige vanem ja arvukam rahvas — kartvelid — elas ühes oma suurte harurahvastega kauges minevikus Lääne-Kaukaasias suurel maa-alal kuni Araksi ja Kura jõeni, millede alamjooksult ta tõrjuti välja kimmerlaste ja sküütide poolt. Vanade kreeka autorite mõningatel andmetel elasid kartveli hõimud — moshid, kashid (kolhid) jt. — varem Väike-Aasias. Etniliselt olid nad nähtavasti seotud Urartu muistsete elanikega — haldi-urartu hõimudega. Pärast kokkupõrget oma naabrite assüürlastega tõrjuti nad VII ja VI sajandil e.m.a. Taga-Kaukaasiasse. Sellest ajast peale kujunevad kartveli hõimud eri gruusia rahvaks koos tema arvukate harurahvastega. Kuid ka siit hakati pärast Makedoonia ja Pärsia vallutusi mõnesid hõimusid tõrjuma kaugemale loodesse, mägedesse. Esimesteks mägedesse tulnud hõimudeks olid näiteks svanid, kes juba Straboni ajal olid elanud suurel maa-alal ja siis välja pannud 200 000-mehelise sõjaväe; nüüd aga on neid kõigest kuni 15 000 inimest väikesel maa-alal Peaaheliku ja Svanetsi aheliku vahel.

Taga-Kaukaasia algelanike hulka kuulub ka üks Taga-Kaukaasia kõige vanemaid rahvaid, kartvli hõimude teine haru — kolhid, samuti abhaasid (mõnede ajaloolaste oletuste järgi abasgid, maa autohtoonide — geniohhide segajäreltulijad), kes elasid Kaukaasias Musta mere looderannikul (Kolhis) ja olid hästi tuntud kreeklaste ja roomlaste klassikalisele maailmale.

Teistest rahvastest kõige suurem olid armeenlased. Armeenlased asuvad Taga-Kaukaasiasse esmakordselt elama niinimetatud Türgi Armeenia territooriumile (Ersingjan, Harberg, Sassun), kuid liiguvad siit järk-järgult edasi Armeenia mägismaa siseossa ja jäävad elama peamiselt kiltmaa kirdeossa (Airarati org, Artašat, Erevan).

Üheks aaria päritoluga rahvaks, kes asus kõige varem elama Kaukaasiasse ja Taga-Kaukaasiasse, on osseedid — endise suure, iraani päritoluga alaani rahva jäänused. Alaanid rändlesid põhjapoolse Ees-Kaukaasia steppides ning moodustasid I ja II sajandil suure riigi Araali järvest kuni Musta mereni, mis oli hästi tuntud rooma kirjanikele-ajaloolastele ja frantsiskaani rändureile (Plano Carpini jt.). IV sajandil alistati alaanid hunnide poolt ja üks osa neist hajutati «suure rahvaste rändamise» ajal mitmele poole Euroopas kuni Püreneedeni ja Galliani, teine osa aga asus (pärast türkide vallutust) elama väikesele territooriumile Ees-Kaukaasia kesk-stepialale ja Kaukasuse mäeaheliku keskosa põhjapool-

setele kui ka lõunapoolsetele nõlvadele (Ardoni ja Giseldoni jõe äärde, Digooriasse jne.).

Eriline koht kuulub adõgee rahvastele ehk tšerkessidele, kes iidsest ajast peale rändlesid Lõuna-Venemaa steppides ja olid siin vene kroonikaile tuntud kossoogide nime all, hiljem aga tõrjuti teiste nomaadide poolt Kaukasuse loodepoolseile nõlvadele. Nende arvukate hõimkondlike alajaotuste hulgast (abasiinid, šapsuugid, tšerkessid, kisilbekid, džigetid jt.) siirdusid paljud hõimud pärast vallutamist venelaste poolt peaaegu terves koosseisus Türgimaale. Kõige suurem hõimukoondis — kabardiinid, kes samuti ammust ajast (X sajandist, Svjatoslavi sõjakäikudest alates) oli venelastele tuntud, jäi pärast Kaukaasia vallutamist endistele asukohtadele.

Suurt etnilist, poliitilist ja majanduslikku osa etendas mõnede, peamiselt idapoolsete Kaukaasia osade asustamine ees-steppidest (Karabahhi stepp) kuni Ida-Kaukaasia mäekurudeni jafetiidi-türkide segapäritoluga rahvaste poolt (praegune Aserbaidžan). Türkide rahva ja selle sugulasrahvaste esimest ilmumist Kaukaasiasse arvavad mõned ajaloolased kimmerlaste ja hiljem sküütide rõõvretkede aega (VIII ja VII saj. e.m.a.), kelledest osa asus elama lõunapoolsesse Taga-Kaukaasiasse (Karabahhi steppi), kus nad olid tuntud rooma kirjanikele (Strabon jt.). Päristürkide hõimude kõige suuremad sissetungid toimuvad «suure rahvaste rändamise» ajal — V sajandil m.a.j., mil need türkide hõimud koos hunnidega tõrjusid maa päriselanikud, kartveli hõimud loodesse. Pärast neid jätsid ka põhja poolt rõõvretki teostanud kasaarid siia mõned rühmad, kes asusid elama Ees-Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia steppidesse. Lõpuks jätsid mongolite vallutusretked XIII sajandil idapoolsesse Taga-Kaukaasiasse suuri ja kompaktseid rahvaste masse, kes asusid elama idapoolse Taga-Kaukaasia stepi- ja põllundusrajoonidesse, Peaaheliku idapoolsetest harudest ning Kura ja Araksi jõe alamjooksult kuni Karjaasi, Oldari ja Adžinauri stepini (praegune Aserbaidžan), olles siit peaaegu täiesti välja tõrjunud endised elanikud — albaanid — ning osalt siin säilinud grusiinlased ja armeenlased. Peale türkide rahvaste selle põhirühma kuuluvad nende hulka ka mõned rahvad, kes tulid Kaukasuse mäeaheliku põhjapoolseilt nõlvadelt ja asusid elama praeguse Naltšiki piirkonda, olles siin elanud osseedid välja tõrjunud ja nendega osalt assimileerunud.

Selline oli Kaukaasia erakordselt keeruline etniline koosseis, mis oli tingitud mõnikord tormilisi vorme võtnud pikast ja keerulisest asustamise, vallutamise jne. protsessist. Maa mägine iseloom aitas kaasa sellele, et üksikud rahvaste rühmad elasid tihti isoleeritult ja kinniselt ning säilitasid kaua aega elukorra mahajäänud sotsiaalmajanduslikud vormid. Kõik need asjaolud avaldasid mõju ka Kaukaasia rahvaste poliitiliste riiklike vormide tekkimise ja arenemise tingimustele. Maa põliselanike — kartvelite, armeenlaste, abhaaside jt. — hõimukoondised suutsid vaid aeglaselt ja vaevaga jõuda

suuremate riikliku iseloomuga koondisteni. Sellest hoolimata on juba mitme sajandi kohta enne meie ajaarvamist kirjalikke ajaloolisi tõendeid iseseisvate riikide moodustamisest kõige suuremate rahvaste — kartvelite ja armeenlaste — juures.

Orjanduslik Urartu riik. Peale arheoloogiliste andmete Taga-Kaukaasia kultuuri kohta kuuluvad kõige varajasemad ajaloolised teated Taga-Kaukaasia rahvaste suurte hõimukoondiste esimestest algmetest teise aastatuhandesse enne meie ajaarvamist, varajase Assüüria Ida ajastusse. Kui assüürlased esmakordselt (umbes XII sajandil e.m.a) sisse tungisid tulevase Armeenia piiridesse, Vani järve ümber asetsevale mägismaale, leidsid nad siit eest kuni 60 väikest mitmesuguste rahvaste hõimukoondist, eesotsas hõimuvürstidega. Geograafilistest tingimustest olenevalt ühinesid nad kõik omakorda suurematek rühmadeks, mis kandsid Nairi, Daijaani, Suhmi ja Urartu nime. Esimesed kolm rühma asetsesid tulevase Türgi Armeenia piirides. Urartu asetses päris-Kaukaasia kiltmaa piirides, Vani järvest põhja pool. IX sajandil e.m.a., seoses naaberhõimude ühendamisega, tõuseb Urartu tähtsus. Urartu riik laiendab oma piire põhja poole, Araksi jõe taha, ja tugevdab oma keskvõimu hõimude üle, kes elasid praeguse Armeenia NSV territooriumil.

Oma olemuselt ei olnud Urartu mitte niivõrd riiklik, kuivõrd hõimukoondis. Tema etnilist koosseisu on vähe uuritud. Sellesse koosseisu kuulusid nähtavasti ühelt poolt ülalmainitud heedid ehk haldid — vana rahvas, kes oli hästi tuntud vanale maailmale ja keda armeenlased hiljem orgudest mägedesse tõrjusid; teiselt poolt kuulus maa autohtoonide hulka rida kartveli hõimurühma rahvaid — kartvelid, moshid, kolhid jt.

On olemas väga vähe ajaloolisi andmeid selleks, et otsustada NSV Liidu selle vanima riigi ühiskondlik-majandusliku korra üle. Kaljudesse raiutud kiilkirja järgi otsustades oli see orjanduslik riik, kus orjus oli väga levinud. Raidkirjad jutustavad, et vallutustel võeti kuni 250 000 vangi, kes tehti orjadeks, suurel hulgal kariloomi jm. Orje kasutati linnade, kindluste, niisutuskanalite ehitamiseks, harvem ka põllumajanduses. Orje omasid peamiselt valitsevad klassid. Rahvastiku hulgas säilis veel sugukondlik kord. Rahvastiku peamisteks tegevusaladeks olid naturaalse iseloomuga primitiivne põllundus, aiandus ja karjakasvatus, mis olid ühendatud kodutööndustega. Ulatuslikult oli korraldatud irrigatsioon. Väga levinud oli ka käsitöö — metallitöötlemine, keraamika, kivitöötlemine jne.

VIII ja VII sajandil e.m.a. sai Urartu kimmerlaste vallutuse osaliseks. Kimmerlased olid nomaadid Lõuna-Venemaa steppidest, kes sealt sküütide poolt välja tõrjuti ning üle Kaukasuse mäeaheliku minnes Urartusse, Lüüdiasse ja Assüüriasse jõudsid. Nende järel tungisid siia ka sküüdid, kes siin osalt paigustusid. VI sajandi algul e.m.a. lakkas Urartu riik olemast. Tema territooriumil hakkas kujunema uus riik, teistsugusel etnilisel alusel.

Osa kimmerlasi suundus läände ning jõudis Doonauni ja Traakiani. Herodotose vanade ajalooliste teadete järgi, mida varem peeti

usaldusväärseks, tulid kimmerlased, olles vallutanud mõned Traakia hõimud, sealhulgas früügialased ja armeenlased, tagasi Väike-Aasiasse, läksid kuni Urartuni ja Lüüdiani ning jäid siia elama, olles hõivanud endise Urartu riigi maad. Seega ilmuvad siia esmakordselt armeenlased, need «tulnukad Früügiast» (Herodotos). Käesoleval ajal lükkavad ajaloolased-armenoloogid need ajaloolised teated ümber. Võib arvata, et früügialaste ja armeenlaste ümberasumine Traakiast Väike-Aasiasse toimus juba XII sajandil e.m.a. Just selle liikumisega on seotud indoeuroopa armeenide edasiliikumine Kapadookiast itta ja nende elamajäämine Armeenia edelapoolsetesse piirkondadesse. Armeenlastest tulnukad, olles niinimetatud Väike-Armeeniast, Karabeldagi mägismaalt kohalikud hõimud välja tõrjunud või alistanud, asusid elama esialgu siia ja alustasid vallutusretki Urartusse. Lühikese aja jooksul vallutasid nad Urartu hõimude maad ja pärandi ning hõivasid järk-järgult kogu nende laialdase territooriumi. Segunenud siin maa päriselanikega ja väljastpoolt tulnud rahvastega, moodustasid nad armeenia rahva ja seejärel ka Armeenia riigi.

Armeenia. Esmakordselt mainitakse Armeeniat kui omaette riiki Pärsia kuninga Dareiose tuntud Bagistani kiilkirjas VI sajandil e.m.a. Sel ajal domineerisid uues Armeenia riigis veel Urartu riigi ülaltähendatud etnilised ja kultuurilised elemendid. Hiljem on Armeenia riigil juba oma dünastia (Tigranesed VI ja V sajandil e.m.a.) ning ta asub laialdasel territooriumil Tigrisest ja Eufratist kuni Kura ja Araksini. VI sajandil e.m.a. vallutatakse Armeenia Pärsia kuninga Dareiose poolt. Sellest ajast peale muutub Armeenia Pärsia vasalliks ja satraapiaks, kuigi ta säilitab oma rahvusliku dünastia.

Selle ajastu Armeenia riigi ühiskondliku ja majandusliku korra üle võib otsustada vaid katkendlike andmete järgi (Xenofon, Herodotos). Neist andmeist nähtub, et rahvastik oli sugukondliku korra staadiumis, kus valitses naturaalmajandus, et ta tegeles põlluharimise ja karjakasvatusega. Herodotose sõnade järgi oli Armeenia rikas karjamaade ja hobuste poolest. Rahvastik elas eranditult külades ja oli kultuuriliselt madalal tasemel. Kuid mõningail andmeil pärisid armeenlased maa päriselanikelt — jafetiidi rahvastelt, kes elasid siin enne nende tulekut, — ikkagi juba oskuse kaevandada ja töödelda rauda, vaske ja teisi metalle. Seetõttu arendasid armeenlased varakult ja laialdaselt välja metalltoodete valmistamise. Sugukondliku korra jäänuste säilitamisel oli kohalik valitsus sugukonna- ja külavanemate käes. Vaieldav ja faktilise ajaloolise materjali varal mittetäielikult välja selgitatud on küsimus selle kohta, millisel määral sugukondlik kord sel vanal ajajärgul ümber kasvas aasia tüüpi orjandusliku riigi klassikorraks. Kuigi kogu maa valitsemise eesotsas asus Pärsia satraap, säilis vormiliselt ka kuninga rahvuslik võim. Arenenud oli orjus, kuid orjapidamine oli koondatud peamiselt kõrgemate klasside kätte, säilitades suuremalt jaolt elukondliku, koduse iseloomu.

Pärast Pärsia vallutamist Makedoonia Aleksandri poolt ja tema järeltulijate Seleukiidide ajal sattus Armeenia hellenismi ja kreeka orjandusliku kultuuri mõju alla. See kultuur levis ja omas mõju nähtavasti peamiselt kõrgemates klassides ja linnades. Armeenia oli juba siis tõmmatud maailma kaubakäibesse Lääne ja Ida vahel tänu karavani-kaubateedele, mis läksid läbi Armeenia Musta mere äärde, itta ja lõunasse («kuninga tee» — läbi Sofeena ja Mesopotaamia, «siiditee» — Hiinasse ja Indiasse jne.). Rahvastiku hulgas säilisid veel sugukondliku korra jäänused. Paikne rahvastik elas külades, maa loeti sugukonna omandiks. Rahvastiku peamiseks tegevusalaks oli nisu ja odra kasvatamine. Oli arenenud karjakasvatus, eriti hobusekasvatus, samuti aiandus. Põhiliseks põllutööriistaks oli puuader, kuid juba raudhõlmaga.

Aleksandri impeeriumi tükeldamisel üksikuteks osadeks moodustas Armeenia koos Pärsia ja Mesopotaamiaga ühe Seleukiidide riigi. Armeenia rahva hulgas tekkis liikumine Armeenia maade ühendamiseks, mis saavutas suurimat edu Tigranes Suure ajal (95.—56. aastal e.m.a.). Selle riigi sotsiaalse iseloomu ja klassistruktuuri küsimuses lähevad ajaloolaste-armenoloogide arvamised lahku. Ühtede arvates muutub Armeenia sel perioodil orjanduslikuks riigiks, teiste arvates (M a n a n d j a n) läheb Armeenia sugukondliku korra lagunemiselt vahetult üle feodaalsete suhete algmetele kui üleminekuaja, varajast feodaalset tüüpi riik. Selle küsimuse lahendamiseks ei ole käesoleval ajal täielikke ja täiesti usaldusväärseid andmeid. Kuna aga tolle aja Armeenia oli tõmmatud kultuurilisse ja majanduslikku läbikäimisse antiikaja ja aasia orjandusliku maailmaga, siis peab arvama, et ka tema ei pääsenud orjandusliku majanduse mõjust. Orjus ja orjanduslik majandus etendasid Armeenias suurt osa, kuid ei arenenud nähtavasti välja antiikaja või aasia orjapidamise tüüpiliste vormideni. Orjapidamine keskendus peamiselt kuninga ja ülemkihi kätte ning kandis tihti kodust iseloomu. Kuningas oli nende maade kõige suurem omanik, mida harisid kuninga orjad. Nende abiga arendati ka kuninga majapidamise teisi harusid. Endine hõimu- ja sugukonna-ülemkiht hakkas kujunema maavaldajate juhtivaks klassiks, kes koondas enda kätte suuri maavaldusi. Selle maavaldajaist ülemkihi hulgast määrati üksikute piirkondade valitsejad, nahhararid, kes järk-järgult omandasid keskvõimust peaaegu sõltumatu kohalike valitsejate seisundi. Põlluharimisega tegeleva rahvastiku põhimass koosnes talupoegadest-kogukondlastest, šipakaanidest, ta jäi veel vabaks, tegeldes põlluharimisega ja üle minnes sugukondlikult korralt territoriaalsele kogukonnale. Kuid seoses maavaldajaist ülemkihi tõusuga ja tema poolt suurte maavalduste haaramisega põlluharijaist elanikkonna olukord halveneb, tekivad agraarse ja isikliku sõltuvuse suhted.

Üheaegselt sellega jätkub Armeenia kaasatõmbamine maailmakaubandusse, eriti tänu Lääne ja Ida vahel toimuva karavanikaubanduse põhiliste teede lähedusele. Armeenia muistse ajaloolase

Chorenesi Mosese[1] sõnade järgi teostas Tigranes, see «rahu juurutaja ja looja», eriti edukalt kaubanduse arendamise poliitikat, aitas kaasa linnade ja käsitööliikide arenemisele, tuues oma maale käsitöölisi teistest piirkondadest jne. Ta asutas uue pealinna Tigranokerti, mis asetseb põhilistel kaubateedel.

Armeenia geograafiline asend võimsa Rooma Aasias asunud valduste ja oma kõige visama vaenlase — Partia riigi vahel viis sellele, et Armeenia kisti sajanditepikkusesse ja teda laastavasse võitlusse nende riikide vahel. Ta poliitiline seisund halvenes veel selle tõttu, et selleks ajaks olid lõplikult võitnud maa feodaalse tükeldamise tendentsid. Nahhararid (eriti Aršakiidide dünastia ajal, I—V sajandil m.a.j.) muutuvad lõplikult kõrgemaks maavaldajate klassiks, saavad sõltumatuteks feodaalseteks vürstideks, üksikute vürstiriikide valitsejateks. Nende ümber rühmitusid väiksemad ja neist sõltuvad feodaalid, vabad asaadid, kes samuti pidasid oma maadel orje ja sõltuvaid talupoegi. Nahhararide ja asaatide mõisates asendatakse orjatöö järk-järgult pärisorjade tööga. Talupoegadele pandi peale ränk maksukoorem — pearaha, maamaks, viljasaagimaks ja teised maksud. Nad sattusid majanduslikku ja isiklikku sõltuvusse feodaalidest, olid sunnitud kandma teoorjust feodaalide maadel, muutusid pärisorjadeks.

Väliste ebasoodsate tingimuste ja sisemise lagunemise tulemusena hakkas Armeenia riik juba IV sajandil m.a.j. langema. V sajandi alguseks kujutas ta endast niisuguste väikeste feodaalsete vürstiriikide (arvult kuni 50) kogu, keda vaid formaalselt ühendas kuninga keskvõim. Peale sisemiste feodaalsõdade sai Armeenia V sajandil Pärsia kallaletungi osaliseks. Vallutajad laastasid maa ja hävitasid elanikke, linnad ja kaubanduskeskused purustati. Armeenia riik lagunes tegelikult: lääs sattus Bütsantsi võimu alla, ida — Pärsia võimu alla. Järelejäänud feodaal-vürstlik aristokraatia muutus Bütsantsi ja Pärsia vasallideks, maaelanikkond aga sattus lõplikult feodaal-pärisorjuslikku sõltuvusse feodaalidest. VII sajandil tabas Armeeniat araablaste uus laastav vallutus.

Gruusia. Gruusia poliitiline ajalugu langes oma algetappidel paljudes asjades ühte naabruses asetseva Armeenia ajalooga. Taga-Kaukaasia asustamisel kartveli hõimude poolt säilitasid viimased siin oma majanduse põllundus-karjakasvatusliku iseloomu koos juba tunduva lagunemise staadiumis oleva sugukondliku elukorra jäänustega, väikeste hõimuvürstide poolt juhitava hõimuorganisatsiooniga jne. Maa looduslike tingimuste mitmekesisuse tõttu — lääne- ja idapoolses osas ning tasandiku- või mägirajoonides — kujunesid nende rajoonide majandusliku ja poliitilise elu tingimused erisuguselt. Poliitiliselt oli selle tulemuseks, et moodustati kaks riiki: Gruusia idaosas Ibeeria riik, millesse kuulusid Mesheetia

[1] Моисей Хоренский, История Армении, русск. перев. Эмина, т. I, 1893, стр. 24.

ja Kartlia (piki Kura jõge), ning Gruusia lääneosas Musta mere äärne Kolhise riik (Lazika).

Majanduse üldiseloomu määrasid selle maa üksikute osade iseärasused. Taga-Kaukaasia tasandikuliste osade rammusatel maadel hakkasid varakult arenema põllundus, aiandus ja viinamarjakasvatus. Mägirajoonides oli ülekaalus karjakasvatus. Läbi kogu maa ja Musta mere äärsete sadamate läksid tolle aja tähtsamad Lääne ja Ida vahelise kaubanduse karavaniteed. Seetõttu hakkas Gruusia varakult lülituma maailmakaubandusse ja saavutas tolle aja kohta kõrge kultuuritaseme. Hakkasid tekkima linnad ning suured käsitöö- ja kaubanduskeskused (Mtshet, Tbilisi). Kuid samal ajal hakati Gruusiat, mis asetses tolle aja võimsamate riikide — Pontose, Partia, Pärsia, Rooma valduste jne. läheduses ja nende piiride vahel, kaasa kiskuma nende vahelisse võitlusse ja ta sai nende vallutuste osaliseks.

Kreeka ajaloolased (Herodotos, Hekateios, Xenofon) mainivad gruusia rahvast ja tema mitmesuguseid hõimusid juba VI ja V sajandil e.m.a.

Gruusia allikad (kroonikad) arvavad kartveli hõimude esimesed riiklikud moodustised Kreeka-Makedoonia vallutuse ajastusse III sajandil e.m.a. Nende kroonikalegendide järgi ühendas esimene Gruusia kuningas Farnavaz III sajandil e.m.a. rea kartveli hõimusid, kes seniajani olid elanud sugukonnavanemate (mamassahlissi, õieti isa, vanem sugukonnas) valitsemise all. Tema seadis ka sisse ühtse administratiivse korralduse, kirjaoskuse jne. Täpsemaid ajaloolisi teateid Gruusia kohta leidub Rooma ajaloolastel, kes mainivad grusiinlasi oma kirjeldustes Pompeiuse sõjakäikudest I sajandil e.m.a., mis said Rooma mõju ajastu alguseks. Sel ajal oli rahvastiku rõhuv enamus vaba ja tegeles põllutööga. Ühiskondlikes suhetes säilisid patriarhaalse perekondlik-sugukondliku elukorra jäänused koos hõimuorganisatsiooniga, kusjuures oli juba tunduvalt arenenud ühiskondlik ja varanduslik ebavõrdsus ning eraldunud kõrgemad sugukondlikud ja sõjaväelised valitsevad rühmad. Kuningate ja kõrgemate sugukondlike valitsevate rühmade kätte oli koondatud suur hulk orje. Ühtlasi tekib neil ka maa eraomandus. III—I sajandil e.m.a. oli Gruusia juba orjanduslik klassiriik, kuigi seal leidus veel rohkesti sugukondlike suhete igandeid ja elanikkonna massis säilis veel kogukondlik maavaldus. Riigi eesotsas asus kuningas, vanem sugukonnas ja kõige suurem maaomanik. Kuninga majandust arendati neil maadel orjatöö alusel. Kuninga maadel asusid ka sõltuvad talupojad, glehhid, kes kandsid teoorjust ja täitsid teisi kohustusi. Kõrgemasse juhtivasse klassi kuulusid sõjaliste družiinade pealikud, hõimude valitsejad ja vanemad, kes samuti omasid maid ja orje.

II sajandiks e.m.a. suurenes ühiskondlik-majanduslik diferentseerumine niivõrd, et ühiskonna koosseis jagunes juba järsult vabadeks (asnaurid), kellest omakorda eraldus juhtiv ülemkiht, ja mit-

tevabadeks (uasno) — teenistuses olijaiks, sõltuvaiks inimesteks — ning orjadeks (mona, mhevali).

Maa lääneosades — Musta mere äärsel alal ja Kolhises — hakkas väga vara (alates VII sajandist e.m.a.) arenema kreeka-rooma koloniseerimine. III sajandil e.m.a. kujunes siin välja teine gruusia riik — Kolhis (Lazika), mis oli samuti orjanduslikku tüüpi ja antiikaja autoreile hästi tuntud. Nende andmeil oli Kolhis rikas põllumajandussaaduste — lina, kanepi, ehitusmetsa, mee, kariloomade — poolest, mis olid kaubanduse objektideks. Oli palju linnu, häid ühendusteid, merelaevastik ja ühtlasi laiaulatuslik väljaveokaubandus; välja veeti põllu- ja karjasaadusi, metsamaterjale, orje jne. Ulatuslikult arenes laevaehitus. Straboni (I saj. e.m.a.) andmeil käis kõige suuremas kreeka koloonias Dioskurias suurel hulgal mitmesugustest rahvustest kaupmehi, kes rääkisid 300 keelt. Väga vara (juba 3000—2000 aastat e.m.a.) hakkab arenema vasemaagi kaevandamine ja vasesulatamine (Batuumi, Alaverdi, Gandža, Karabahhi jt. rajoonides), hiljem aga rauа- ja sepatöö.[1] Kõik see aitas siin kaasa naturaalmajanduse lagunemisele, rahaliste suhete tekkimisele ning ühtlasi patriarhaalse sugukondliku ja hõimukorra lagunemisele, orjuse ja sõltuvate suhete arenemisele.

I—III sajandil m.a.j. sattus Ida-Gruusia Rooma poliitilise ja sõjalise mõju sfääri, mis soodustas seal kaubanduse, rahamajanduse arenemist, teede, kindluste jne. riiklikku ehitamist. Kuid kaasa kistuna Rooma sõjalisse võitlusse partialaste, pärslaste ja teiste rahvaste vastu kurnas maa välja oma tootlikud jõud, eriti talupoegade põhimasside tootlikud jõud. Alates IV sajandist levib Gruusias ristiusk, millega ühes suureneb Bütsantsi kultuuriline ja poliitiline mõju. Kuningas Vahtang I asutas Tbilisi, mis muutub alates V sajandist muistse Mtsheti asemel Ibeeria kuningate residentsiks. Ühtlasi tugevneb Sassaniidide Pärsia võitlus Rooma vastu ülevõimu pärast Taga-Kaukaasia rahvaste üle. Sõjalis-poliitilises suhtes sattus Gruusia Pärsia ja Rooma-Bütsantsi valduste vahelise puhverriigina vaheldumisi nende võimu alla. Lääne-Gruusias, Lazikas, säilis Bütsantsi mõju. V ja VI sajandil m.a.j. sattus Ida-Gruusia Pärsia võimu alla ja muutus Pärsia satraapiaks, mida valitsesid Gruusia kuningad, kes olid vasallidena sõltuvad Pärsia khaanidest. Neil sajandeil toimus ebavõrdne võitlus Ida-Gruusia ja Pärsia vahel, langes kuninga võim ja arenes järk-järgult feodaliseerumise protsess. VII sajandil saab Gruusia lühikeseks ajaks sõltumatuks. Kuid juba selsamal sajandil saab ta araablaste kallaletungi osaliseks, kes hõivavad (aastail 643—645) Ida-Gruusia ja moodustavad siin araabia riigi. Sellest ajast peale toimuvad Gruusias niisugused sotsiaal-majanduslikud muutused tema korras, mille tulemusena maa jääb kauaks ajaks feodaalselt tükeldatuks, tärkavad ja arenevad feodaal-pärisorjuslikud suhted.

[1] А. Иессен и Б. Деген-Ковалевский, Из истории древней металлургии Кавказа, 1935, стр. 22, 213, 238.

Aserbaidžan. Muistse Aserbaidžani (Albaania) päriselanike etniline koosseis ei ole ajalooliselt välja selgitatud. Esimesed ajaloolised teated Aserbaidžani asustamise kohta ulatuvad VII sajandisse e.m.a. Siis ilmuvad siia sküüdid, kui nad on liikumas Kaspia tagant ja Lõuna-Venemaa steppidest (Herodotose massageedid ja sküüdid ning Straboni sakid). Rooma ajastu alguseks ilmuvad siia peale olemasolevate armeenlastest rahvuslike kihtide (Karabahhis) ka albaanid (nähtavasti rahvas, kes on kujunenud pärismaalaste ja sküütide segunemisel), kes säilitasid rändeluviisi ja sugukondliku korra, kuid kellel olid ka linnad ja kaubandus ning kes moodustasid iseseisva riikliku koondise — Albaania. I sajandiks m.a.j. kujuneb Albaanias välja Pärsia ülevõim. Käib ulatuslik koloniseerimine ja rahvastiku iraniseerimine; Albaania rändrahvastik sulab kokku uute tulnukate — kurdide jne. massiga. Aserbaidžan muutub kauaks ajaks Pärsia provintsiks kui aasia tüüpi orjandusliku riigi osa.

Edasine vallutamine araablaste, türkide ja hiljem mongolite poolt suurendab veel enam Aserbaidžani etnilist segakoosseisu. Ülekaalus olid siin siiski türkide elemendid. Rändrahvana-karjakasvatajana tõid nad kaasa rändkarjakasvatusliku majanduse ülekaalu ja ühtlasi primitiivsete patriarhaal-sugukondlike suhete pikaajalise säilimise koos orjuse ulatusliku arendamisega. Maa laastamine arvukate vallutajate poolt, eriti mongolite rüüstamised XIII ja XIV sajandil takistasid paikse põllutöökultuuri kindlustumist. Aeglasemalt kui teistes Taga-Kaukaasia riikides arenesid feodaal-pärisorjuslikud suhted Aserbaidžanis, kus kauem kui Taga-Kaukaasia teistes, enam arenenud osades säilisid mahajäänud patriarhaalne kord ja rändkarjakasvatuslik majandus.

2. Kesk-Aasia rahvaste ja orjanduslike riikide majanduslik arenemine vanaajal

Kesk-Aasia on rikka ja pika, kuid muutliku ajaloolise minevikuga maa. Mõnedel andmetel kuulub tema kultuurilise ja ajaloolise elu algus seitsmendasse-kaheksandasse aastatuhandesse enne meie ajaarvamist. Geograafiliselt ei saa Kesk-Aasia piire pidada kuigi kindlaks, kuna ta läänes sulab kokku Volga- ja Uraalitaguste Baškiiria steppidega, läheb põhjas üle Lääne-Siberi steppideks ja Uraali eelmägedeks ning ulatub lõunas kuni Iraani, Araabia ja Väike-Aasia kõrbeteni ja poolkõrbeteni. Idas sulab Kesk-Aasia kokku Aasia keskosas asuvate suurte Hiina ja Mongoolia kõrbetega, Ida-Turkestaniga, Mongooliaga, Gobi ehk Samo ja Näljastepi veevaeste aladega, Pamiiri eelmägedega ja Afganistaniga.

Niisiis, tavaliselt Kesk-Aasiaks nimetatava ala veidi ebamäärastesse ajaloolis-geograafilistesse piiridesse arvame õieti viis Nõukogude vabariiki — Turkmeeni, Kasahhi, Usbeki, Tadžiki ja Kirgiisi Nõukogude vabariigi, millede ajalooline saatus on sarnane. Ajaloo-

liselt seletub niisugune ühendamine samuti sellega, et see määratu suur stepirajoon ja kohati poolstepirajoon oli mitme aastatuhande vältel tol ajal ülemaailmse tähtsusega sündmuste areeniks, mis tihti kauaks ajaks vapustasid kogu tollal tuntud maailma ning põhjustasid selles kõige suuremaid poliitilisi ja sotsiaal-majanduslikke murranguid.

Nagu selle rajooni kirjeldatud piiridest nähtub, asetses see suurtel ajaloolistel teedel, mis ühendasid kauge Ida mongoli-hiina ja türkide-tatarlaste rahvad Läänega. Sellest ajast peale, kui siia I sajandil e.m.a. ilmusid hunnid ja siis VI—VIII sajandil m.a.j. türgid ning XII—XIII ja XIV—XV sajandil m.a.j. mongolid, kulgesid nende teede kaudu üksteise järel nende rahvaste suured ajaloolised liikumised Idast Läände, Aasia keskosast Euroopasse. Kesk-Aasia oli ajalooliseks ja poliitiliseks etapiks, ajutiste peatuste kohaks nende rahvaste liikumisel Idast Läände. Need rahvad jätsid siia püsivaid jälgi oma rahvuslik-kultuurilistest mõjudest ja riiklik-poliitilistest moodustistest. Teiselt poolt teostasid ka läänerahvad, alates kreeklastest ja roomlastest, sõjakäike ja vallutusretki selleks, et vallutada siitkaudu Läänest Itta kulgevaid kaubateid ja et ennast kaitsta Mongoolia Ida rändrahvaste siit lähtuvate kallaletungide vastu, jättes vallutatud maadesse kauaks ajaks helienistliku orjandusliku kultuuri mõju.

Kõik need küsimused on väga keerulised ja kujutavad endast sealjuures niisuguseid üldajaloo ja idamaa tundmise küsimusi, mis ei ole seniajani veel lõplikult läbi töötatud. Seepärast ei või meie endale kuidagi eesmärgiks seada nende väga keeruliste ajalooliste sündmuste ammendavat esitamist. Me puudutame neid vaid niivõrd, kuivõrd see on täiesti vajalik selleks, et aru saada Nõukogude Liidu Kesk-Aasia vabariikide majandusliku ja kultuurilise arengu ajaloo järgnevast esitusest.

Maa autohtoonid ja nende majanduslik kord. Üheks Kesk-Aasia poliitilise elu varajasemaks ja usaldusväärsemaks ajalooliseks sündmuseks, millest ajaloolased tavaliselt alustavad tema dokumentaalset ajalugu, on Kesk-Aasia vallutamine VI sajandil e.m.a. pärslaste poolt. Kuid pole kahtlust, et see Kesk-Aasia põhiosa, mis sai hiljem Turkestani nime, endast ka enne seda kujutas aaria rahvaste poolt asustatud kultuurset maad, kus olid olemas kõrgeltarenenud niisutuspõllundus, arenenud linnad, kaubandus ja käsitöö.

Nii avastati 1939. ja 1940. aastal Usbekistanis (Kara-Kalpakis ja Horesmis) teostatud väljakaevamistel pronksiaja asulate jäänuseid. Tali-Barsu linnuses avastati kuus kihti, mis kuuluvad ajajärku V sajandist e.m.a. kuni VIII sajandini m.a.j. Kõige vanemates kihtides leiti elamud põllutööinventariga, kultuurtaimede seemnetega, väga vana, 2 kilomeetri pikkuse tammi ja suure veemahutiga niisutussüsteem. Kasahstanis, muistse Tarazi linna rajoonis, avastati muistseid elamuid, pottsepatooteid, freskokaunistusi, mitmesuguseid bütsantsi, hiina, türkide münte jm. Lõpuks, 1940. aastal Karkaralini rajoonis Bess-Obas teostatud väljakaevamistel leiti arheoloogilise

pronksikultuuri jäänuseid, mis tõendavad põllunduse olemasolu (pronksist sirbid).

Herodotose andmeil elasid V sajandil e.m.a. Kaspia (Hürkaania) merest ida pool ja Araali (Oksiaania) mere taga massageedid — nomaadid-karjakasvatajad, kelle ühiskondlik areng oli ürgstaadiumis. Neil oli nähtavasti ürgsugukondlik kord, kus valitses matriarhaat (emajärgne sugukond) ja rühmaabielu. Nad ei tundnud veel raua kasutamist ja nende primitiivsed relvad tehti vasest. Araali merest lõuna pool elasid horesmid — paiksed ja poolpaiksed põlluharijate hõimud, kes elasid sugukondliku korra järgi, omasid patriarhaalset orjust ja moodustasid juba VI—V sajandil e.m.a. riikliku koondise, mille vallutasid pärslased. Edasi lõuna poole — Sogdiaanas, Baktrias ja Margiaanas — elasid arvukad hõimud ja rahvad, kelle eluviis oli juba arenenum ja paiksem ning kes tegelesid põlluharimisega. Juba siis oli siin kunstlikke ehitusi niisutuspõllunduse jaoks. VI sajandil e.m.a. säilitasid need rahvad veel sugukondliku korra, kuid juba tunduva ühiskondliku diferentseerumisega. Baktrias näiteks jagunes rahvastik kolme kasti: preestrid, sõjamehed ja põlluharijad. Väga levinud oli ürgpatriarhaalse iseloomuga orjus, eriti privilegeeritud kastide juures. Kuna läbi Baktria ja Sogdiaana kulgesid vanad karavani-kaubateed Hiinasse, Tiibetisse ja Indiasse, hakkasid need piirkonnad varakult etendama suurt vahendaja osa kaubanduse ja kultuurilise mõju levitamisel Ida ja Lääne vahel. See leiab viimasel ajal kinnitust uusimates arheoloogilistes leidudes nii neis piirkondades kui ka naabermaades — Indias ja Tiibetis.

Võõramaiste vallutajate hilisemad vallutused ja sõjalised kallaletungid põhjustasid suuri asukoha muutmisi ja etnilisi kihistumisi maa kõige vanemate elanike hulgas. Seetõttu on ka Kesk-Aasia rahvaste hilisem etniline koosseis väga keeruline ja mitmekesine.

Pärsia vallutus. Pärast seda, kui pärslased olid VI sajandil vallutanud Kesk-Aasia rahvad ja laiendanud oma mõju kuni Sõr-Darjani, muutsid nad oma satraapiateks Horesmi (Hiiva oaas), Sogdiaana (maa Amu-Darja ja Sõr-Darja vahel), Baktria (Afganistani Turkestan) ja Margiaana (Merv). Nende piirkondade muutmine pärslaste satraapiateks langes ühte kultuurilise esikoha üleminekuga horesmlastelt baktrialastele, paikse niisutuspõllunduse suurenemisega ja rahvastiku klassijaotuse algmetega. Pärslased, nagu ka paljud hilisemad Kesk-Aasia vallutajad, ei teostanud mingit põhjalikku murrangut alistatud rahvaste majanduse tingimustes, rahuldudes rahvastiku lihtsa alistamisega ja talle andami pealepanemisega. Selleks võis suurel määral kaasa aidata ka see, et siis, kui kunstliku niisutusega piirkondades ning riisi- ja puuvillakasvatusrajoonides tunnistati kogu maa formaalselt riigi omandiks, oli niisutamine sobivaks vahendiks, mille abil pandi kehtima põllumajandusliku rahvastiku sõltuvus vallutajate keskvõimust (niinimetatud «aasia tootmisviis»).

Kreeklaste sissetung ja hellenistliku kultuuri mõju. Järgmiseks sündmuseks, mis raskesti mõjus Kesk-Aasia rahvaste majanduslikule heaolule, oli kreeklaste sissetung (Makedoonia Aleksandri vallutus). Pärslaste purustamine ja Sogdiaana vallutamine kreeklaste poolt (aastail 330—327 e.m.a.) panid aluse Kreeka ülevõimule Pärsia riigi endistes satraapiates, millega käis kaasas igasuguse vastupanu julm mahasurumine. Aleksander asutas siia 12 linna, asustas neisse ümber kreeklasi ja alustas Kesk-Aasia kaasatõmbamist orjanduslikku tüüpi hellenistlikku kultuuri. Sellest ajast peale hakkab orjanduslik majandus tugevnema, säilitades oma niisutuspõllundusega seotud iseärasused.

Pärast Aleksandri impeeriumi lagunemist läheb võim üle ta järeltulijaile — Seleukiididele. Nende ajal ümbritseti üksikud oaasid, nagu näiteks Mervi oaas, kaitseks rändrahvaste eest müüridega — esimeste seda tüüpi ehitustega Kesk-Aasias. Ehitati mitu uut linna, sealhulgas Merv.

Kuid Seleukiidide valitsemine ei olnud kindel. Kirdes tekkisid uued riigid — Partia (Horassanis, 256. aastal e.m.a.) ja Kreeka-Baktria riik (kuhu kuulusid Baktria ja Sogdiaana). Oma õitsengu ajastul ulatus rändiraanlaste sugulasrahvaste poolt asustatud Partia orjanduslik riik Kaspiast ja Eufratist kuni Indiani. 226. aastal m.a.j. vallutatakse Partia riik uuesti Pärsia poolt. Uus Pärsia dünastia, Sassaniidide dünastia (aastail 225—651 m.a.j.), moodustas ühe suurema monarhia Idas, kes pidas Horesmi ja Sogdiaanat kaua aega oma poliitilise mõju all. Kuid peale laostumise, mille tekitas iga uus vallutus, muutus nende maade rahvaste majanduslik kord minimaalselt.

Mis puutub Kreeka-Baktria riiki, siis sai ta alates II sajandist e.m.a. korduvalt põhja poolt tulevate nomaadide — sküütide — rõõvretkede osaliseks, mis viis (umbes 90. aastal e.m.a.) Kreeka-Baktria riigi ja kreeka kultuuri langusele ning Indo-Sküüdi riigi asutamisele, mis osutus oma poliitiliste ja majanduslike aluste poolest ebakindlaks.

Hunnid. Sellest ajast peale omandavad Kesk-Aasia ajaloos eriti suure tähtsuse idapoolsete mongoli rändrahvaste sõjalised liikumised. Paljude sajandite jooksul liikusid nad idast ja põhjast lääne, vallutasid ja laastasid terveid maid ning rahvaid, moodustasid siin ajutisi, ebakindlaid riiklikke koondisi ja kadusid seejärel tihti jäljetult ajaloo areenilt.

Kesk-Aasia ajaloolased, lähtudes hiina allikaist rändrahvaste kohta, keda kreeklased tundsid sküütide nime all, tunnistavad järgmist. II sajandil e.m.a. elas praeguse Džetõssu lääneosas aaria päritoluga söö rahvas (sakid, hiljem sküüdid). Veidi ida pool neist elas türkidest pärinev juetži rahvas (ehk tohhaarid). Nende naabruses elas ussuuni rahvas, kelle päritolu ei ole kindlaks tehtud. Mõned ajaloolased näevad selles rahvas kirgiiside ja kasahhide esivanemaid. Kõigile neile rahvastele andis tõuke lõunasse ja lääne liikumiseks juba I sajandil e.m.a. mongolite-hunnide sissetung Kesk-

Aasia rajoonidesse. Enne seda elasid hunnid praeguse Mongoolia piirkonnas, Baikalist kuni Jenisseini ja Tiibetini. Nende ühiskondliku korra sotsiaalseks aluseks oli sugukond, kuid juba keerulise koosseisuga. Nende vallutusliikumiste ajajärgul hakkas eriti eralduma sugukondlik aristokraatia, sõjalised hõimujuhid. Hunnidel oli levinud orjus. Tegevusaladelt olid hunnid karjakasvataja rändrahvas. Pärast sissetungi Kesk-Aasiasse jäi osa hunne sinna ja segunes seal elanud rahvastega, osa aga läks edasi põhja ja lääne poole. V sajandil m.a.j. tungisid hunnid Attila (445.—453. a.) juhtimisel Euroopasse, andes tõuke läänerahvaste liikumisele («suur rahvaste rändamine»). Hunnid purustati (Katalauni lahing, 451. a.) ja löödi ida poole tagasi. Pärast oma riigi lagunemist moodustasid nad Ida-Euroopa tasandikul ja Volga-tagusel maal mitu üksikut poolpaikset riiki rändhõimudest, kes on läinud ajaloosse kasaaride, petšeneegide, polovetside ja bulgaaride nime all.

Hunnide vallutusretk sundis koomale tõmbuma ka ussuuni rahvast, kes aga omakorda kimbutas teisi Kesk-Aasia hõimusid ja rahvaid. Ühes temaga edelasse liikudes hõivasid nad Sogdiaana, Baktria, Margiaana ja osaliselt India ning segunesid lõplikult iraani päritoluga kohalike rahvastega. Mongoolia idasteppidest tulnud uute rändrahvaste surve all vahetuvad neis rajoonides V ja VI sajandil m.a.j. riiklikud moodustised ja nende dünastiad (sjanbi rahva, žužaani rahva riik).

Kaubateed Hiinasse. Kuni VI sajandi lõpuni m.a.j. oli Kesk-Aasia Hiina mõju all, mõnikord aga ka tema sõltuvuses. Sellele aitas kaasa niinimetatud «siiditee» Hiinast Ees-Aasiasse ja edasi Euroopasse. See karavanitee, mis avati juba III sajandil e.m.a. ja mille kaudu veeti hiina siidi Kreeka-Rooma riikidesse, sai peateeks Ida ja Lääne vahel. Kesk-Aasia muutus transiitmaaks, mille kaudu Lääs saatis Idale oma kristalli ja klaasi, Ida aga Läänele siidi. Üksikud provintsid, nagu näiteks Horesm, Sogdiaana, Fergana ja Tohharistan, lülitati selle «siiditee» kaudu maailmakaubandusse. Sogdiaanalased koos nende tähtsama linna Marakandaga (Samarkand) koondasid enda kätte kauplemise siidiga ja asutasid rändrahvastikuga stepialadel oma kolooniad. Viljaka pinnase ja rikkalike saakidega Farganas, eriti niisutatavail aladel, arenesid niisutuspõllundus, aiandus, puuvilla ja viinamarja kultuur. Kaubatee mõjutusel ja tema vajaduste jaoks levis hobusekasvatus, kasvatati heina — lutserni jne. Linnades hakkas arenema käsitöö — kullast ja hõbedast esemete ja nõude valmistamine, relvade tegemine, hiljem aga ka Läänest sissetoodud klaasitootmine.

Türkidest pärinevate rahvaste majanduslik kord. VI sajandil hakkavad idas, Altai eelmägedes ja Jenissei ülemjooksul liikuma siin elanud rändhõimud-karjakasvatajad, kes olid ühinenud türkide (vene kroonikate järgi torkid ehk berendeid) üldnimetuse all. Sel ajal olid türgid sugukondliku eluviisi ja sugukondliku kogukonna staadiumis, kus aga oli juba eraldunud sugukondlik aristokraatia ja levinud orjus. Türkide hõimud hõivasid kiiresti Kesk-Aasia põhja-

osa, tungisid lõunasse ja läände kuni Euroopa kagusteppideni ja moodustasid siin suure riigi — Türkide kaganaadi. Selle riigi aluseks oli türkide hõimude — oguuside, karlukkide (Altai), kirgiiside (Jenissei ülemjooks) ja uiguuride (Semiretšje) liit.

VI sajandi lõpul lagunes Türkide kaganaat idaosaks (Mongooliaks) ja lääneosaks (Semiretšjeks). Viimase keskuseks sai Džetõssu maa, mis oli kunagi kuulunud ülalmainitud ussuuni rahvale, koos selle riigi peamise kaubandusliku punktiga — Sujabi linnaga Tšu jõe ääres. Rahvastik, kelle eesotsas olid tema hõimuvürstid, kagaanid, tegeles karjakasvatuse, põlluharimise ja kaubandusega. Ja kui hiina rändurid II sajandil e.m.a. endise Sõr-Darja piirkonna idaosas kohtasid ainult rändrahvaid, kelle juures valitses sugukondlik elukord, siis leidis hiina rändur Siuan-Tzjan VII sajandil m.a.j. juba kõikjal eest arenenud kaubandusega linnu, ülesharitud maid riisi-, nisu-, hirsikultuuriga (Zeravšani ja Kaška-Darja org), arenenud siidikasvatuse, kodu- ja käsitööndusliku väiketööstuse. Igal linnal koos selle ümbruskonnaga oli oma juht, suurmaaomanikdehkaan, kes elas nagu feodaal kindlustatud lossis ja allus türkidest võõramaisele kõrgemale valitsejale.

Mis puutub Türkide kaganaadi idaossa, siis läheb valitsemine pärast ülestõuse ja võitlust tema peahõimude — uiguuride ja kirgiiside vahel alates IX sajandi algusest üle kirgiisidele, kes hõivavad kõik maad kuni Mongooliani, viimane kaasa arvatud. Peamiseks majandusharuks oli kirgiisidel ränd-karjakasvatus; väike osa rahvastikust tegeles põlluharimisega, kusjuures põuastes rajoonides kasutati kunstlikku niisutamist. Kirgiiside niisutusehituste jäänused on säilinud tänapäevani Minussinski rajoonis. Põhiliseks maaharimisriistaks oli eriline raudhõlmaga kirgiisi puuader. Peale karjakasvatuse ja põllunduse olid üsna laialt levinud metalltoodete (relvad, põllutööriistad jne.) valmistamise tööndused. Sotsiaalsete suhete aluseks oli kirgiisidel IX ja X sajandil sugukondlik kord, kuid juba lagunemise staadiumis, kus sugukondlik aristokraatia hakkas eralduma ja oma määratu suurte karjade jaoks suuri karjamaid enda kätte haarama, samuti orjatööd kasutama.

Türkide valitsemise ajal toimus Kesk-Aasias, eriti põllundusrajoonides, sugukondlike ja hõimkondlike patriarhaalsete suhete likvideerimine ja lagunemine. Võõramaine vallutus lõi siin erilise sõjalis-feodaalse korra, mis polnud veel jõudnud areneda feodaalpärisorjuslike suheteni, kuid kus rahvastik jagunes juba kindlapiiriliselt seisusteks, aristokraatlikuks ehk «valgeks» ja lihtrahva ehk «mustaks» tõuks. Türkidest rahvastiku põhimassi tegevuse ja eluviisi rändkarjakasvatuslik iseloom jäi püsima, kuid vanades, paikse elanikkonnaga rajoonides hakkas järjest rohkem arenema põllundus. Endise sugukondliku korra ja maakogukonna asemel hakkasid siin tekkima feodaalset tüüpi sõltuvad isiklikud ja agraarsuhted. Ühes sellega arenes kogu maad läbivate ning Ida ja Läänt ühendavate kaubateede kaudu kaubandus. Kõik see soodustas feodaalselt

üksikuteks osadeks killustatud Türkide riigis sugukondliku rändeluviisi edasist lagunemist ja feodaal-sõjalise korra kindlustumist. Seepärast ei olnud Türkide riik püsivam kui teised rändvallutajate poolt moodustatud Kesk-Aasia riigid.

Türkide riik, mis oli jaotatud paljudeks khaanide poolt juhitud iseseisvateks feodaalseteks valdusteks ja kus suurenesid üksnes nominaalselt türkidest valitsejatele allutatud suurmaaomanikedehkaanide feodaalmõisad, ei suutnud oma killustatuse tõttu uuele, araablaste vallutusele vastupanu avaldada. VII sajandi lõpul Kesk-Aasia vallutamine araablaste poolt kindlustab lõplikult seal juba kujunema hakanud feodaalsuhted.

III PEATÜKK

VENE SLAAVLASTE ÜRGKOGUKONDLIK MAJANDUS JA SELLE LAGUNEMINE (VI—IX SAJ.)

Ida- ehk vene slaavlaste majanduse ja elukorra ajaloolised algetapid kuni nende elama asumiseni Ida-Euroopa tasandikule on kirjalike mälestusmärkide poolt valgustatud puudulikult. Seetõttu tuleb, samuti nagu eelmise eelajaloolise perioodi kohta, sel eesmärgil kasutada mitte niivõrd kirjalikke mälestusmärke, kuivõrd arheoloogiat, lingvistikat, võrdlevaid ajaloolisi andmeid jm.

Ürgühiskonnas põhjustasid äärmiselt madal tehnika ja inimese elatusvahendite hankimise primitiivsed viisid ühise, kollektiivse töö vajaduse. Ainult terve kollektiivi ühise tööga võis ürginimene edukalt võidelda loodusega ja kindlustada oma olemasolu. Ühise töö vajadus tõi kaasa tööriistade, maa ja kollektiivse tootmise produktide ühisomanduse.

Ürgühiskonnas oli tootmissuhete aluseks tootmisvahendite ühiskondlik omandus. Primitiivsed tööriistad kuulusid ühiskonnarühmadele, milleks ürgühiskond oma ühiskondliku elu arenemise käigus jagunes. Paiksele eluviisile üleminekul olid need emajärgsed sugukondlikud kommuunid (matriarhaat). Üleminek paikse põllutöö ajaloolistele epohhidele leiab juba eest isajärgse sugukondliku liidu kui ühise tööga ning tootmisvahendite ja maa sugukondliku ühisomandusega inimühiskonna põhirakukese. Sugukondlik elukord ja maa sugukondlik ühisomandus muutuvad ürgmajanduse ja -ühiskonna arenemise tähtsaks elemendiks.

Vene slaavlaste ühiskonna ja majanduse algajalugu vaatlema asudes lähtume me seepärast kahest küsimusest — nende sugukondlikust elukorrast ja kogukondlikust maaomandusest.

Sugukondlik elukord. Tähtsaks momendiks, mis põhjustas vene slaavlaste ürgkogukondliku korra arenemise, olid need sugukondliku elukorra ja kollektiivse, ühismajanduse vormid, mida vene slaavlased osalt veel säilitasid Ida-Euroopa tasandikule elama asumisel.

Meie nägime, et tripolje kultuuri arheoloogilised andmed lubavad oletada Dneprimaal majanduse ja sugukondliku elukorra suhteliselt kõrge taseme olemasolu juba mitu tuhat aastat enne meie ajaarvamist.

Ajaloolised ja keeleteaduslikud andmed lubavad samuti oletada, et slaavlased elasid ammust ajast sugukondadena, s. o. et neil põhiliseks ühiskondlikuks organisatsiooniks oli ürgsugukondlik liit. Sõnad род, племя, воевода on ühised kõigile slaavi keeltele. See tõendab, et sellised suhted olid kõigil slaavlastel juba enne seda, kui nad asusid elama Ida-Euroopa tasandikule. Iga sugukonda valitses vanem, kes mõnikord, sõja puhul (seda aga juhtus tihti) omandas pealiku, vürsti, kuninga tähtsuse ja osa. Sõjaline organisatsioon pani kõikuma sugukondliku organisatsiooni alused. Viimane eeldas hõimlaste ürg- ja ühist organisatsiooni, kus sugulased elasid suuremalt osalt tiheda massina mingil territooriumil. Sõjalised liidud aga eeldasid keerulist ja liikuvat, integraalset organisatsiooni üksikute sugukondade družinnikutest, kes mõnikord peale sõja üksteisega millegagi seotud ei olnud. Niisugused sõjalised organisatsioonid mõnikord nähtavasti ka tekkisid (araablase Masudi teade duleebide kuningast, kes valitses kõiki slaavi hõimusid), kuid rahuajal need lagunesid, loovutades koha puhtsugukondlikele organisatsioonidele. Seetõttu kirjeldab vana kroonika territooriumi asustamise korda üksikute slaavi hõimude poolt (poljaanid, drevljaanid, severjaanid, vjatitšid jt.), rõhutades, et need hõimud «elasid igaüks oma sugukonnaga ja oma kohtadel, igaüks valitses oma sugukonna üle».[1]

Sugukondlik maakogukond. Vaba maa külluse tõttu ei olnud sugukonna ja hõimu ürgkogukondlikus majanduses vajadust reglementeerida agraarsuhete ja maa valdamise vorme. Hõimu ja sugukonna poolt hõivatud territooriumi peeti neile kuuluvaks. See õigus maale rajanes lihtsale hõivamise, anastamise faktile. Sugukonna iga liige võttis endale maad sealt, kust ta tahtis, ja niipalju, kui ta suutis. Õiguse maale määrasid üldtunnustatud põhimõtted: «kus kirves ja ader on käinud», «raada ära — ja ongi sinu», «mis ammust ajast selle küla oma olnud» jms. Hõim ja sugukond kaitsesid oma territooriumi iga «võõra» eest, teise hõimu liikme eest, kusjuures mindi koguni tema tapmiseni; isegi küttimist võõrastes metsades jälitati.[1] Kuid üksikute sugukondade maahõivamisi ei reguleeritud. Ei olnud ka hõimude ja seda enam üksikute perekondade ning talude valduste täpseid piire.

---

[1] Лаврентьевская летопись, стр. 4.
[2] Sealsamas, 975. a.

Territooriumile üksikute sugukondadena, «suurte perekondadena» elama asumise tingimustes piirdus side nende vahel elukondliku, usundliku ja taolise iseloomuga läbikäimisega (nagu näiteks «mängud külade vahel» kroonikakirjutaja jutustuses). Majanduslikke maasidemeid sugukondade vahel ei olnud. Iga sugukond kujutas endast suuremat või väiksemat veresugulaslikku ja ühtlasi ka töökollektiivi, sugukondlikku maakogukonda, kes vabalt talitas kogu sugukonna poolt hõivatud maaga. Juba üksikute sugukondadena ja suurte perekondadena elama asumine ise lõi maa külluse olukorras igale sugukonnale teatud vabaduse maakasutuses. Ruumala üksikute hõivatud maatükkide ja sugukondlike asulate vahel koosnes vabast maast, mis oma mitmesuguste kõlvikutega (mets, niidud, põlluks kõlblikud maad) oli aluseks uute maatükkide hõivamisele, raadamistele, metsmesinduse «märkidele» jms.

Igas hõimus määras üksiku sugukonna maakasutuse tema tööjõud — tema poolt «maatüki hõivamine», s. o. raadamine, jahipidamiseks või metsmesinduseks kasutamine. Viimase jaoks nõuti näiteks ainult seda, et tarupuule (s. o. puule, mille õõnsuses leidus mesilasi) tehtaks teatav märk selle kohta, et see puu kellelegi kuulub. Kuid on arusaadav, et kõiki neid hõivatud maatükke, vallutusi ja märke võidi alal hoida ainult asjaosaliste enda jõuga. Alles palju hiljem, kui sugukondlik kogukond lagunes, said need tööga maatükkide hõivamise märgid seaduse sanktsiooni.[1]

Asustamise vormid ja ürgtalu. Kõige varajasemal etapil sellest ajast, kui slaavlased elasid Ida-Euroopa tasandikul, siis, kui sugukond säilitas veel oma tähtsuse majanduse ja elukorra põhivormina, toimus asustamine samuti sugukondadena külade, talude, dvorištšede (suurtalude), gorodištšede (linnuste), petšištšede näol (sugukondlike asulate mitmesugused nimetused ja vormid). Sealjuures koosnes küla tihti ühe sugukonna ühest-kahest talust. Maa asustamise domineerivaks vormiks olid sugukondlikud asulad, mis olid ühe arvuka perekonna talu suurused. Ürgtalu sotsiaalseks aluseks olid selle elanike sugukondlikud sidemed. Niisugused talud, suurtalud ja linnused ehitati üksteise lähedale (4—8 versta kaugusele), neil olid mõningad omavahelised ühiskondlikud ja majanduslikud sidemed, kuid tervikuna kujutasid nad endast iseseisvat majanduslikku üksust.

Nagu näitavad selle ajajärgu kohta tehtud leiud, mis kuuluvad ajavahemikku V—VIII sajandini, iseloomustasid tootlike jõudude arengutaset rohmakalt töödeldud rauast või koguni puust põllutööning jahipidamisriistad, primitiivne keraamika, mis polnud veel alati valmistatud pottsepakedral. Tolleaegsetes savi ja õlgede segust ehitatud elamutes-muldonnides on olemas tiiglitega ja rauamaagi jää-

[1] «Русская Правда», Академический список, ст. 34; Троицкий список, ст. 71—73. Siin ja edaspidi tsiteeritakse kõik «Русская Правда» käsikirjad 1940. aastal B. D. Grekovi toimetusel ilmunud akadeemilise väljaande järgi.

nustega tulekoldeid. Põllutööriistadest leidub sirpe ja kõplaid. On avastatud koduloomade jäänuseid. On olemas tunnuseid kudumise olemasolust. 20—25 muldonnist koosnevad rühmad olid piiratud varbaiaga ja kujutasid endast kindlustatud linnuseid. Niisuguste linnuste elanikkond, arvult 100—150 inimest, moodustas patriarhaalse sugukonna. Sellise ürgtalu ja linnuse sugukondlikku iseloomu tõendavad ka «pikkade kurgaanide» kalmed; need kurgaanid olid ühiseks matmispaigaks kogu sugukonnale.

Peale arheoloogiliste andmete tõendavad linnuste sugukondlikku iseloomu ka kirjalikud mälestusmärgid. Kroonikakirjutaja, andes edasi pärimuse Kiievi linna asutamisest, reprodutseerib selgesti sellise iidse algtalu ehk linnuse pildi. Tähendanud,-et poljaanid «elasid igaüks oma sugukonnaga ja oma kohtades, igaüks valitses oma sugukonda», esitab kroonikakirjutaja kahes variandis jutustuse kolmest vennast — Kiist, Štšekist ja Horivist — ja nende õest Lõbedist, kes «asusid mäel» algul eraldi, siis aga «ehitasid linna», s. o. asutasid ühe linnuse. Teise variandi järgi tahtis Kii sedasama teha Doonaul: «talle meeldis koht ja ta ehitas väikese linna ja tahtis sinna asuda oma sugukonnaga.»[1] Seega see «väike linn» ehk linnus, mis tehti hõivatud maal «oma sugukonna jaoks», koosnes antud juhul kõigest väikesest neljaliikmelisest perekonnast. Tuleb kahelda just tulevase Kiievi linna seesuguse sugukondliku päritolu ajaloolises usaldusväärsuses. Arheoloogiliste andmete alusel (Kirillovi peatuskoht Kiievis) võime pidada täiesti kindlaks tehtuks, et inimese asulad praeguse Kiievi kohal olid rajatud palju varem kui võis mäletada ja teada kroonikakirjutaja, — aastail 1500—1000 e. m. a. Kuid kroonikakirjutaja ja tema poolt edasi antav pärimus peegeldasid nähtavasti vaid vanu ja tavalisi suhteid, kui sugukond ja perekond organiseerisid kollektiivselt majapidamist ja tegelesid oma sugukondlike asulate ehitamisega.

Mõningatel juhtudel võis selline linnus endast kujutada tõepoolest üht talu või üht suurt taret, niisugust, nagu neid säilis kuni XIX—XX sajandini Kaug-Põhjas Arhangelski kubermangus. Teistel juhtudel, edasise kasvu puhul, võis suurtalu endast kujutada mõnikord kaunis suurt, sageli kümnetest töötegijatest koosnenud kollektiivset majanduslikku üksust, kes endale ühiselt maad võttis, seda haris, kände juuris, maad metsa alt vabastas, seal jahti pidas ja tööndustega tegeles, maad «omaks» pidas ja kaitses jne. Seetõttu kuulub linnuse kui ühtse, kuid keeruka majandusorganisatsiooni koosseisu harilikult kogu ürgmajandus kõigi selle harudega: «põldudega, heinamaadega, metsadega ja paludega, metsmesinduskohtadega, jõgede ja järvedega, palkteede ja loomaradadega, kala- ja linnupüügikohtadega.»

Majandusliku tegevuse suund. Juba see ürgtalu vana ajaloo-line iseloomustus tõendab, samuti nagu arheoloogia ja vene slaavi lingvistika, et rahvastiku majandusliku tegevuse põhisuunaks oli põllu-

[1] Лаврентьевская летопись, стр. 4.

harimine. Seda tundsid vene slaavlased hästi juba enne seda, kui nad kogu Ida-Euroopa tasandikule elama asusid.

Жито on üldslaavi sõna (sõnast жить) ja tähendab peamist toiduainet — leiba; lääne- ja idaslaavlaste рожь ning lõunaslaavlaste пшеница on samuti üldslaavi juurega. Samasugune üldslaavi tähendus on põllumajanduslikel terminitel пахать (orati), роля (künnimaa), ляди, целина, угорь (kesapõld), жатва, сноп, Üldse hõlmab üldslaavi (mõnikord ka vanaeuroopa) sõnade leksikon peaaegu kõik primitiivse põllunduse peamõisted. Kõik see näitab, et põllundus üldse ja eriti viljakasvatus oli slaavlastel vanasti laialt levinud. Peale puhtpõllunduslike sõnade leksikoni on slaavi keeled küllaltki rikkad karjakasvatuslike üldterminite poolest. Бык, вол, корова, свинья, баран, s. o. kõigi koduloomade nimetused on vanaslaavi, mõned koguni vanaeuroopa päritoluga. Siia kuuluvad ka kõik metsmesinduse peaterminid (пчела, улей, трутень jne.), samuti jahipidamise ja kalapüügi terminid (ловити, сеть, невод jne.).

Igal juhul räägivad isegi kõige varajasemad välismaa kirjanike teated Dnepri-äärsete slaavlaste kohta sellest, et nad olid põlluharimisega tegelev rahvas. Nii kirjutab Bütsantsi keiser Maurikios (VI sajandi keskpaiku) slaavlastest, et neil on «arvutul hulgal igasugust vilja, mis on laotud hunnikutesse, ja kõige rohkem hirssi». Slaavlaste majandusest räägib samuti araabia kirjanik ibn-Dasta (X sajandi keskpaik), kelle seletus on huvitav just selle poolest, et seda võidakse tõlgitseda kui teadet põlluharimise kesapõllusüsteemi olemasolust slaavlastel. «Slaavlaste maa on ühetasane ja metsarikas,» ütleb ta, «neil ei ole ei viinamarjaaedu ega põldusid... Nad karjatavad sigu nagu lambaid... Kõige rohkem külvavad nad hirssi.» Teadete kõrvutamist selle kohta, et slaavlastel ei ole põldusid ja et nad samal ajal külvavad hirssi, võidakse tõlgitseda vaid selles mõttes, et neil ei olnud alalisi põldusid, vaid et nad külvasid hirssi iga aasta eri kohtades. Igal juhul mainib samal sajandil ka meie kroonika, et Olga ajal drevljaanid «teevad oma viljapõldusid ja oma maad».[1]

Seega kinnitavad kõik need teated, et slaavlased tegelesid juba enne Ida-Euroopa tasandikule elama asumist nii põlluharimise ja karjakasvatusega kui ka jahipidamise ja metsmesindusega. Ida-Euroopa stepi põhjapiiri asustades ning üha sügavamale põhja poole metsadesse ja soodesse tungides jätkasid slaavlased siin sedasama põllunduslikku majapidamist. Järk-järgult oma sugukondlikku sidet kaotades hakkasid nad elama asulatena, suurte perekondadena ja taludena, hõivates metsades oma majapidamise jaoks maatükke ja teostades raadamist. Kuid tegeldes jahipidamise ja metsloomapüügi kõrval ka viljakasvatusega, ei muutunud nad rändavaiks jahimeesteks-metsloomapüüdjateks nagu mõned nende naabrid Kaug-Põhjas. Vastupidi, põllunduse levitamisega avaldasid nad viimastele kul-

[1] Лаврентьевская летопись, 946 г.

tuurilist mõju. Nende põllunduskultuuri iseloomu määrasid siin uued looduslikud tingimused. Põlluharimise ja viljakasvatusega võidi metsades tegelda alemaasüsteemi näol, mis on väheproduktiivne ja nõuab suurt töökulu ning suurte kollektiivide osavõttu tööst. Seetõttu säilivad sugukond ja suur perekond põhjas kauem kui kiiresti evolutsioneeruvas lõunas.[1]

Kuid muidugi andsid suured metsad põhjas ka palju teisi tööjõu rakendamise viise — jahipidamine ja siin külluses leiduvate väärtuslike karusloomade püük, metsmesindus ja teised metsatööndused. Kuna metsad ulatusid siis lõunasse märksa kaugemale kui praegu («ja oli linna [Kiievi] lähedal suur mets ja palu»), siis isegi kõige kultuursem slaavi hõim — poljaanid — tegeles peale põlluharimise ka jahipidamisega. Poljaanide linna Kiievi asutaja Kii ja tema vennad «olid loomapüüdjad».[2] Põhjapoolsemate hõimude juures oli metsloomapüük veel rohkem levinud. Mets andis kõige väärtuslikumad produktid — karusnahad, vaha, mee.

Sellepärast ongi kroonika sõnumites kaubandusest ja kaubalepingutest, vallutustest ja andamitest alati juttu nende metsatööndusteprodukte. Severjaanid maksavad kasaaridele andamit oravanaha suitsult, drevljaanid Olegile «черне куне» (nugiselt),[3] drevljaanid lubavad Olgale maksta andamit «медом и скорою», s. o. mee ja karusnahkadega.[4] Neidsamu produkte mainitakse kui kaubanduse ning Vene ja välisriikide vahelise kaubavahetuse peaprodukte. Sellest räägib näiteks IX sajandil araabia kirjanik, kelle sõnade järgi veavad venelased oma maalt välja saarmate ja mustrebaste nahku. Svjatoslav, soovides ümber asuda Doonau äärde, tähendab, et Venest veetakse sinna «karusnahku ja vaha, mett ja teenijaid».[5] Samu produkte — karusnahku, teenijaid ja vaha — kingib Igor Kreeka saadikuile.[6] Olga, olles võitnud drevljaanid, hakkas nende maal, hiljem aga ka Novgorodis korraldama «становища и ловища» ja «перевесища», s. o. üles panema seadeldisi metsloomade ja lindude püügiks.[7] Teiste sõnadega, Olga ajal oli jahipidamine juba nagu vürsti majapidamise eri haruks vallutatud maadel.

Neid andmeid kõrvutades võib tähele panna järgmist iseloomustavat asjaolu. Ühelt poolt on meil olemas täiesti selged ja kahtlemata usaldusväärsed andmed slaavlaste ürgmajanduse põllundusliku iseloomu kohta. Vallutustel oli just see majandus andamiga («ralo») maksustamise objektiks. Teiselt poolt, andamit ennast arvestati ja maksti mitte põllu- ja karjasaadustes, vaid jahipidamise, metsa- ja metsmesindustööndusesaadustes. Just jahipidamine, mets-

---

[1] П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, ГАИМК, 1932, стр. 5—6.

[2] Лаврентьевская летопись, стр. 4.

[3] Sealsamas, 883. a.

[4] Sealsamas, 946. a.

[5] Sealsamas, 969. a.

[6] Sealsamas, 945. a.

[7] Sealsamas, 946. ja 947. a.

loomapüük ja metsmesindus andsid saadused, mis läksid peamiselt andami maksmiseks vürstide ja družinnikute kätte, kauplemiseks — võõrnike (suurkaupmeeste) kätte. Puhtpõllundusliku majanduse saadusi ei mainita mitte kusagil ei andamina ega väliskaubanduse artiklina. See tekitaski paljudel ajaloolastel ebaõige mulje ühelt poolt sellest, et slaavlaste ürgmajandus oli peaaegu eranditult jahipidamise ja metsloomapüügi iseloomuga, ja teiselt poolt sellest, et sellesse majandusse oli sügavalt tunginud kaubandus. Tegelikult ei olnud ei seda ega teist. Kogu slaavlaste primitiivse majanduse kord tõendab, et selle majanduse domineerivaks alaks oli põllundus, sest naturaalmajandus sai endale kindlustada põllu- ja karjasaadusi sel kultuuritasemel, mis tol ajal olemas oli.

Tootmisvahendid ja põllutöötehnika. Tehnika ja tarvitusel olnud põllunduslike tootmisriistade ja -vahendite iseloom oli tingitud nende materiaalsete tootlike jõudude arengutasemest, mis olid sel ajal ürgmajanduse käsutuses võitluseks looduse vastu. Tehnika oli muidugi primitiivne, kuid mõnedes rajoonides, nagu Dneprimaal, oma aja kohta küllaltki kõrge.

Maa harimine põhjapoolsete metsade keskel, väheviljakal, kultuurivaesel, rändrahnudega kaetud pinnasel või steppide raskel pinnasel nõudis põllutööks erilisi künniriistu. Kõblaspõllunduse ajajärgul oli slaavlastel ja teistel Ida-Euroopa tasandiku rahvastel peale kõpla kõige vanemaks künnipõllunduse riistaks ader — ralo (vanaslaavi või koguni vanaeuroopa juurega sõna). Muidugi ei olnud sel adral midagi ühist nüüdisaegse mitme hõlmaga raudadraga. Muistne ader-ralo oli nähtavasti puust (arheoloogilistel kaevamistel ei ole leitud rauast otsikuid ega hõlmasid), kujutas endast tihti ühehambalist puust tööriista teravaks tehtud oksa näol; niisugust atra vedas üks hobune. Lõunas kasutati steppide raske pinnase kündmisel raskemaid, kuid samuti puust riistu, mida vedasid mitu härjapaari («härja-ralo»), samuti mõnesid riistu, mida kasutasid juba sküüdid-põlluharijad. Tööviljakus oli väga madal: ühehambaline ralo, samuti nagu puust harkader, kündis madalalt ja halvasti. Harkadraga künti maad hobuste abil, kellest on juttu kui põllunduslikest tööloomadest samuti varajasemate aastate kroonika sõnumites, nagu näiteks Monomahhi tuntud sõnad smerdist, kes künnab oma «rolli» (põldu) hobusega.[1] Põhjas hakati madala, kuid rohtunud ja jääaegsete rändrahnudega kaetud pinnase kündmiseks nähtavasti juba siis kasutama niisugust tüüpi kerget ja liikuvat künniriista nagu harkader-karuäke, mis säilis siin peaaegu kuni XIX sajandini. Harkader-karuäke kujutas endast lihtsat kahe käärga puuoksa, kusjuures üht kääru kasutati käepidemena ja teist maa kündmiseks.[2] Sellega töötamisel kasutati hobust, mõnikord aga ka inimesi. Tööviljakus oli sellise adraga töötades väga madal ja ühe tiinu üleskündmine hobuse abil nõudis kuni 32,5 tööpäeva,

[1] Лаврентьевская летопись, 1103 г.
[2] Зеленин, Русская соха, её история и виды, 1908, стр. 13 и сл.

kaasa arvamata metsa puhastamine alemaasüsteemi juures, milleks läks ühe tiinu kohta vaja kuni 45 tööpäeva aastas.[1] Nii suure töökulu juures võis selline maaharimisviis olla jõukohane vaid suurele töökollektiivile, suurele perekonnale, kes seetõttu jääb põhjas kauaks ajaks püsima.

Arheoloogia ja lingvistika tõendavad, et tol ajal olid olemas peaaegu kõik teised talumajapidamises (ka XIX sajandil) kasutatavad põllumajanduslikud tootmisriistad — sirp, vikat, kirves, koot, reha, kõblas, tuulamislabidas jne.

Majanduse naturaalne iseloom. Majandusliku üksuse — talu, perekonna — sisemine kord oli oma aluselt naturaalne. Majapidamises toodeti peamiselt põllu- ja karjasaadusi, mis on vajalikud elamiseks, s. o. toiduks ja rõivastuseks. Mets läks elamute primitiivse sisustuse — pinkide, laudade, samuti rataste, vankrite, paatide jne. valmistamiseks.

Lingvistilised ja arheoloogilised andmed näitavad, et domineerivaks toiduks oli slaavlastel taimetoit. Seda tõendavad arvukad üldslaavi terminid, mis tähendavad taimse päritoluga toiduaineid, nagu жито, брашно (jahu ja üldse toit), хлеб, каша, samuti печь, варить jne. Ühtlasi leitakse matusepidude ja ohvritoomiste jäänuste arheoloogilistel väljakaevamistel viljaterasid, karaskeid jne. Veidi hilisemasse ajastusse kuuluvad sõnad, mis tähendavad karjasaaduste ümbertöötamist, молозиво, сыр, творог jne.; мясо — põhisaadus — on muistse üldslaavi päritoluga sõna. Arheoloogilistel väljakaevamistel leidub tihti koduloomade, peamiselt väikeste koduloomade — lammaste ja sigade («karjatavad sigu nagu lambaid» — räägib slaavlastest ibn-Dasta) ning isegi kodulindude luid.

Mis puutub rõivastusesemetesse, mida majapidamises valmistati, siis rõivaste üldslaavi leksikon (свита, плахта, сукня, портки) ning nahkjalatsite ja rõivaste leksikon (кожух, черевики) näitavad, et rõivad tehti kodukootud riidest, taimse või loomse päritoluga materjalidest. Araabia ja Bütsantsi kirjanikud (ibn-Dasta, Džaigali, Prokopios) kirjeldavad slaavlaste lihtsat rõivastust, mis koosnes laiadest kottpükstest, pihtkuuest, pikast pealiskuuest, sukkadest (копытцы) ja säärikutest — kõik kodus valmistatud. Mitte mingisuguseid siidesemeid, hõbedast käevõrusid, kuldpaelu, karusnahast ääriseid, nagu seda hiljem leidub vürstide ja rikaste inimeste rõivastuses, lihtinimestel muidugi ei olnud. Soe karusnahast rõivastus oli klimaatiliste tingimuste tõttu vajalik kõigile, kuid lihtinimeste juures tavalises majapidamises tehti see muidugi mitte soobli- ja hõberebasenahkadest, vaid lambanahast ja teistest lihtsatest karusnahkadest.

Seega põllumajandus sõna laias mõttes, s. o. põllundus (viljade ja kiudtaimede kasvatus) ja karjakasvatus andis peasaadused, mis on elanikkonna massile tingimata vajalikud elamiseks, — toidu ja

[1] П. Н. Третьяков, Подсечное земледелие в Восточной Европе, стр. 34.

rõivastuse. Nende saaduste töötlemine ürgkäsitöö näol naturaalmajanduses oli üsna arenenud. Seda tõendab samuti nende esemete kohta käivate üldslaavi sõnade leksikon. Siin on meil tegemist samuti üldslaavi terminitega, nagu шкура (parkimata nahk), усние (pargitud nahk), черевий (jalatsid), ткань, нить, кудель, сукно, s. o. kõik kiudtaimedest, villast ja nahast valmistatud esemed, peamiselt rõivastuse jaoks. Edasi rida puust majatarbeid, nagu чёлн, ладья, жбан, корыто, samuti колёса, вёдра, бочки, ложки, скамьи. Teistest metsatööndusе ja metsmesindusе saadustest läks isiklikuks tarvitamiseks osaliselt mesi, eriti joogi valmistamiseks. Kõige hinnalisemad saadused, nagu karusnahad, vaha, läksid andamina vallutajaile või vahetuseks ning metallist toodete ja tööriistade ostmiseks, samuti teiste esemete ostmiseks, ilma milleta ei võinud läbi saada ka kõige primitiivsem majapidamine.

Järelikult olid vene slaavlased Ida-Euroopa territooriumil paikse eluviisiga põlluharija rahvas, kes tundis hästi kõiki tol ajal nii põllunduses ja karjakasvatuses kui ka põllumajandussaaduste töötlemisel kasutatud võtteid.

Sugukondliku elukorra lagunemine ja majanduse uute vormide tekkimine. Sellised olid sugukondliku suure perekonna majandusolud ja elukord veel patriarhaalse sugukondliku korra jäänuste säilimise ajajärgul, s. o. VII ja VIII sajandini.

Kuid IX sajandiks muutuvad sugukondliku korra ja suure perekonna raamid juba liiga kitsaks selleks, et tootlikud jõud saaksid areneda neis uutes tingimustes, kus toimus uue territooriumi majanduslik kasutusele võtmine ja asustamine. Selleks läks vaja juba teistsuguseid tööjõu organiseerimise vorme.

Asjaolu, et see maa oli metsarikas ja soine, et seal oli suhteliselt vähe harimiseks kõlblikku pinnast ja et ta oli asustatud väikeste maatükkidena piki jõgede kaldaid, — see kõik hajutas suurte sugukondade endised kompaktsed massid ja seadis nende asemele väiksema üksuse, olgugi et sellesama suurtalu ja talu kujul, kuid juba teistsuguse tööjõu organisatsiooniga. Talud hakkavad ühinema mitte enam sugukonnana, vaid töö ja territoriaal-majandusliku tunnuse järgi, külana, territoriaalse kogukonnana. Tööjõu hulga seisukohalt ei olnud perekonna ja talu koosseis mitte alati majapidamisele soodus. Neis tingimustes oli perekond sunnitud end täiendama kõrvalise tööjõuga, rikkudes võõraste kaasatõmbamisega perekonna põhimõtet. Selle tõttu, et rasket pinnast harida ning looduse ja vaenlaste vastu võidelda oli raske, pidi ka majandusüksuse — talu — arvuline koosseis olema suur.

Kuivõrd suurtalu organisatsioonis hakkasid domineerima mitte veresugulaslikud, vaid majanduslikud huvid, näitab see fakt, et suurtalu võidi moodustada «kokkupanemise» teel («по складству»), s. o. lepingu järgi, mõnikord kindla aja peale. Ühe perekonna tööjõust ei piisanud majapidamise rajamiseks — metsa juurimiseks, põllu aletamiseks jne., mistõttu need majanduslikud tööd organi-

seeriti ühistööna. Kuni nende lõpetamiseni elasid ühistööst osavõtjad ühe taluna, siis aga võisid nad laiali minna ja raadatud põllul organiseerida oma eraldi majapidamised.

Talu endise sugukondliku ja «suurperekondliku» iseloomu kadumine tingis vajaduse muuta ka asula vorme. Endised suurperekondlikud suurtalud ja linnused kaovad. Majanduslikud ja ühiskondlikud sidemed saavad territoriaalse iseloomu, asula ise aga saab küla iseloomu.

Mõned uued arheoloogilised kaevamised võimaldavad mitte ainult nähtavale tuua sedalaadi asulate olemasolu, vaid ka kontrollida nende tekkimist endisest suurperekondlikust talust. Nii avastati Smolenski oblasti Kovšari linnuses kaks kihti: alumises kihis asetses tüüpiline suurperekondlik linnus, ülemises kihis — «lahtise» külaasula uus tüüp 4—5 ha suurusel maatükil, juba teistsuguste arheoloogiliste jäänustega, täiuslikuma keraamikaga, mitmesuguste asjade jäänustega jne. Perekondlik talu, suurtalu, linnus kasvavad ümber külaks kui territoriaal-majanduslikuks koondiseks.

Territoriaalse kogukonna tekkimine. Niisiis tekib territoriaalne kogukond majanduslike suhete arenemise ja komplitseerumise ning tootlike jõudude kasvu alusel territooriumi edasisel majanduslikul kasutusele võtmisel. Sugukondlikud agraarsuhted muutuvad territoriaalse kogukonna, küla jaoks puudulikeks. Sedamööda kuidas hõivatud maatükkide ja talude arv suureneb, kui viimased oma sugukondliku iseloomu on kaotanud, võõraste arv endiste talude koosseisus on kasvanud ja vabad maa-alad on vähenenud, hakkab iga talude rühm oma territoriaalsete maaõiguste vastu, maa ühiskasutuse reguleerimise vastu huvi tundma. Endise sugukondliku maakogukonna, talu, petšištše jne. asemele tekivad uued, niinimetatud «territoriaalse» külakogukonna sidemed ja vormid. Mõnikord võib see territoriaalne külakogukond osaliselt säilitada veresugulusele rajaneva sugukondliku aluse (nagu petšištše põhjas, zadruga lõunaslaavlastel ja koguni maa «sjabriline» osavaldus Ukrainas).[1] Kuid üldiselt tunnistab territoriaalne iseloom selle kogukonna sugukondliku aluse hävimist. Selles suhtes oli territoriaalse kogukonna tekkimisel vene slaavlaste juures palju sarnaseid jooni näiteks germaani markiga, kuigi nende edasine arenemine läks eri teid mööda.[2]

Kogukond-verv. Tuleb siiski märkida, et meil on äärmiselt vähe konkreetseid ajaloolisi fakte ning andmeid selleks, et otsustada

---

[1] П. П. Ефименко. Крестьянское землевладение на Крайнем Севере, 1884; Лучицкий, Сябры и сябринное землевладение, «Северный вестник», 1889, т. I—II.

[2] Vt. K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XV, стр. 631, samuti K. Marxi kiri F. Engelsile (7. november 1868). «Siin on kõik,» kirjutas Marx vene kogukonnast, «absoluutselt, kuni pisemate detailideni sarnane ürggermaani kogukonnaga. Mis on spetsiifiliselt venepärane... siis on see esiteks kogukonna valitsemise mitte demokraatlik, vaid patriarhaalne iseloom ja teiseks ühiskäendus riigimaksude tasumisel...» (K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIV, стр. 126—127).

vene maakogukonna tekkimise ja arenemise selle algetapi üle kuni XV sajandini. Ajalooliste mälestusmärkide kõige varajasem viide «vervile» leidub «Russkaja Pravda» artiklites. Mõned ajaloolased tõlgitsevad vervi kui maakoondist, mille aluseks on veel veresugulus. Kuid tegelikult räägib «Russkaja Pravda» vervist vaid kui niisuguste talude territoriaal-administratiivsest koondisest, mis olid seotud ühiskäendusega mõnedes kohtulik-politseilistes asjades: näiteks lasus vervil teatud juhtudel vastutus ja ühiskäendus tapmise ja mõnede vargusliikide eest.[1] Juba «vervi», nööri (верёвка) kui primitiivse maamõõtmise riista («ja põldu on seal, isand, viis nööri»)[2] nimetus ise näitab, et jutt on ajast, mil maakasutust «mõõdeti» ja reguleeriti, mitte aga maatükkide vaba hõivamise ajast. Seega räägib juba kogukonna-vervi tekkimine sellest, et ta igal juhul oli kaotamas oma sugukondlikku iseloomu ja muutumas territoriaalseks kogukonnaks. Meie poolt vaadeldava VI ja VII sajandi ürgmajanduse ajaloojärgu piirides see sugukondliku kogukonna lagunemise ja territoriaalse kogukonna tekkimise protsess nähtavasti alles algas. Sel perioodil ei olnud territoriaalsel kogukonnal veel vaja teostada maa võrdset ümberjaotamist ning järelikult ei olnud ta veel muutunud XV sajandi maa võrdsustavat ümberjagamist rakendavaks kogukonnaks. Täpselt samuti ei tekkinud territoriaalses kogukonnas sel perioodil veel maa eraomandust, kuigi maakasutuse ebavõrdsus leidis nähtavasti juba aset.

Ürgorjus. Teiseks elemendiks, mis aitas kaasa klasside-eelse ürgühiskonna kiiremale lagunemisele, oli ürgorjus.

Ürgorjus tekib tavaliselt ürgaegse majanduse ja sugukondliku korra piirides juba ammu enne nende lagunemist. Kuid siin kannab ta erilist, suuremalt jaolt niinimetatud «kodust» iseloomu, kuna tal ei ole veel sügavaid tootmisaluseid. Orjad-sõjavangid müüdi tavaliselt koduste tööde jaoks, haaremite jaoks Idas jne. Tihti olid orjad kaubaks nii sküütide ja kasaaride kui ka hilisema, varjaagide kaubanduse ajajärgul.

Kuid suurema tähtsuse ürgühiskonna lagunemiseks slaavlaste juures omandas orjapidamine alles siis, kui see hakkas ühinema orja majandusliku ekspluateerimisega. Kuigi meil kirjalikud mälestusmärgid, mis kuuluvad hilisemasse ajajärku, ei anna täpseid andmeid selle küsimuse kohta, võib mõningate andmete järgi siiski arvata, et sugukondliku elukorra lagunemisega, maakasutuse ebavõrdsuse tekkimisega territoriaalses kogukonnas, maa enda kätte haaramisega juhtivate sugukondlike ja hõimkondlike rühmade poolt tekib viimastel püüd orja majanduslikuks ärakasutamiseks. «Russkaja Pravdas»[3] mainitakse muinasslaavi privilegeeritud klassi — «ogništšaane». Ogništšaanidel oli nähtavasti samasugune seisund kui hiljem «vürstimeestel», «bojaaridel», «narotšitõdel», «parimatel

[1] «Русская Правда», Троицкий список, ст. 3.
[2] С. М. Соловьёв, История России с древнейших времён, т. I, стр. 232.
[3] «Русская Правда», Академический список, ст. 19, 20, 21 и др.

inimestel», s. o. vürsti družiinal ja kõrgematel maaomanike klassidel. «Ogništše» tähendas kodukollet nagu petšištšegi, ühtlasi aga ka maja, majapidamist ja lõpuks koduteenijaid. Seega oli «ogništšaani» mõiste seotud iseseisva majapidamisega ning sealjuures suure majapidamisega, mida peeti teenijate, orjade abiga.

Kuid need vähesed ning vaieldavad andmed ogništšaanidest kui maaomanike ja orjapidajate ühiskondlikest rühmadest muinasslaavi ühiskonnas ei võimalda teha mingeid kindlaid järeldusi. Võib arvata, et kuna käsitletaval ajajärgul territoriaalses kogukonnas varandusliku ja maakasutuse ebavõrdsuse olemasolust hoolimata ei tekkinud veel ulatuslikku maa eraomandust, siis ei võinud ka orja majanduslikul ekspluateerimisel varajases slaavi ühiskonnas olla domineerivat tähtsust. Sellegipärast oli see nähtus tähtis ürgaegse majanduse lagunemise edasiarenemisel ja kiirenemisel.

Ürglinna tekkimine. Nagu eespool tähendatud, olid talu, küla, petšištše, gorodištše algul ühtviisi territooriumi asustamise ja kasutusele võtmise ürgvormideks. Kõik nad olid majandusliku ürgorganisatsiooni esimesed materiaalsed rakukesed, neil kõigil oli algul aluseks ühtne, peamiselt sugukondlik või perekondlik töökollektiiv, kes ühendas tolleaegse naturaalmajanduse lihtsaid harusid.

Nende asundumisvormide edasiarenemine ja nende hulgas uute, «ürglinna» vormide tekkimine oli seotud majanduse tootlike jõudude kasvuga ja ühiskondliku tööjaotuse esimeste algmetega. Reast tingimustest sõltuvalt ei toimunud see protsess ühesuguselt ja ühtlaselt. Juba sel ajajärgul, kui kroonikakirjutaja kirjelduse järgi mõned slaavi hõimud elasid sugukondadena metsades «metslooma moodi», tulid nad kokku «mängudele külade vahel», kus toimetati paganlikke usutalitusi, rööviti naisi, toodi ohvreid jne. Siinsamas vahetasid jahimehed ning metsloomapüüdjad oma saagi relvade ja muude esemete vastu jne. Hiljem, kui elanike arv suurenes ja nad suurematesse asulatesse kuhjusid, muutusid niisugused kohad järk-järgult ürglinnaks, kus majandusliku tegevuse uued vormid primitiivsete käsitööde ja vahetuskaubanduse näol ei tekkinud juhuslikult ega ajutiselt nagu mängudel, vaid muutusid juba alalisteks. Kuid siiski võib tolleaegsest ühiskondlikust tööjaotusest rääkida vaid väga piiratud mõttes.

Teine ürglinna tekkimise tee oli see, kui perekonna ja sugukonna pea poolt rajatud talu arenes soodsa asendi tõttu ürglinnaks, nagu see leidis aset ülalesitatud legendaarses jutustuses Kiievist. Seesama kroonikakirjutaja, jätkates oma jutustust territooriumi hõivamisest mitmesuguste hõimude poolt, nimetab Smolenski, Novgorodi, Beloozero linna jt., millede tekkimise aega ta ei mäleta ja mis nähtavasti tekkisid samal sugukondlikul ja hõimkondlikul alusel. Ning samas jutustab ta kahest vennast, Radimist ja Vjatkost, kes samuti nagu Kii ja tema vennad asusid oma sugukondadega elama

Soži ja Okaa äärde ning panid aluse radiimitšitele ja vjatitšitele, kuid nad ei elanud linnades, vaid «lesjades».[1]

Seetõttu, kuigi juba esimesed tulnukad-varjaagid nimetasid slaavi maid «linnade maaks» (Gardariki), ei olnud need veel linnad praeguses mõistes ja isegi mitte X—XII sajandi linnad. Isegi neil juhtudel, kui nad kujutasid endast suurt piiratud ja kaitstud territooriumi, olid nad tihti vaid oma dvorištšedes ja petšištšedes elava rahvastiku kaitse ja ajutise viibimise kohaks. Harilikul ajal jäid niisugused linnad peaaegu tühjaks, välja arvatud mõned suured kaubanduspunktid.

Tavaliselt ei langenud suure linna moodustamisele kalduv rajoon peaaegu kunagi ühte ühe hõimu territooriumi ja elanikkonnaga; ja, vastupidi, üksikud hõimud ei kuulunud peaaegu kunagi ühele linnale, kuigi nad suuremalt jaolt andsid talle domineeriva hõimkondliku koosseisu. Üheks kõige suuremaks linnaks oli Kiiev — poljaanide hõimkondlik keskus, kuid sinna püüdles ka suur osa drevljaane Iskorosteni linnaga ja osa dregoovitše Turovi linnaga. Vana Smolenski linn ühendas osa krivitšeid ja radiimitšeid jne. Samal ajal tähendas linna vallutamine tihti ka kogu sellesse linna püüdleva piirkonna vallutamist ja alistamist. Linn endistest linnustest, mis ühendasid majanduslikult vaid üht perekonda, muutus keerukaks ühiskondlik-majanduslikuks tervikuks, millel olid eriline rahvastiku koosseis, erilised majanduslikud vajadused ja püüdlused, eriline mõju väiksematele ümberkaudsetele suurtaludele, küladele ja linnustele. Ühiskondlik tööjaotus ja linna eraldumine astuvad juba teatava sammu edasi.

Lõunas, poljaanide kui niisuguse hõimu juures, kes oli ühelt poolt kultuursem ja teiselt poolt elas lähedas naabruses metsrändrahvastega, hakkas linn kui kindlustatud asula vorm arenema veel varem. Vähemalt osutavad arheoloogilised jäänused arvukaile linnustele endise Kiievi kübermangu piirides (üle neljasaja) ja Võlõõnia kubermangu piirides (üle kolmesaja), kusjuures enamik neist kuulub vanimasse, vürstide-eelsesse ajajärku. Esimesed vürstid-varjaagid «võtavad istet» tolleaegsetes linnades — Novgorodis, Beloozeros, Isborskis, ning jagavad siis oma «meestele» Polotski, Rostovi ja Muromi linna — mitmesuguste hõimude endised linnad-keskused. Nad vallutavad ka teised hõimulinnad.

On arusaadav, et soodsama asendiga punktides, kõigepealt piki jõgede kaldaid, muutus linnade moodustamisele kalduv rajoon laialdasemaks ja linnade mõju ümberkaudsetele küladele ja suurtaludele suurenes. Väikseid külasid ja linnuseid tõmbas suuremate, pärislinnade poole. Suured linnad muutusid kogu hõimu keskusteks ning ühtlasi hõimuvürstide asukohaks. Kuna kaubandus laienes kaugele naaberhõimude väikese territooriumi piiride taha, omandasid linnad kaubandusliku tähtsuse, muutusid suurteks kaubanduskeskusteks ja kaotasid täielikult oma endise iseloomu. Täht-

[1] Лаврентьевская летопись, стр. 5.

samad, veel puhtslaavi päritoluga linnad, mida kroonika tunneb juba enam-vähem suurte kaubanduspunktidena, keskendusid seetõttu tähtsamale veeteele Volhov—Dnepr. Ja mida enam (juba kasaaride ja slaavlaste kaubanduse ajajärgul) kaubakäive neis punktides elavnes, seda enam tõusis nende linnade tähtsus. Neis linnades leitakse arheoloogilistel kaevamistel tihti kaks kihti: alumine kiht, mis kuulub VIII ja IX sajandisse, ja ülemine kiht, mis kuulub juba X—XII sajandisse. Leitavad esemete jäänused on osalt skandinaavia, osalt idamaise päritoluga.

Linnarahvastik ja tema diferentseerumine. Uued majanduslik-territoriaalsed sidemed, mille väljenduseks said need suured linnad endiste perekondlike suurtalusidemete asemel, pidid looma neis linnades ka erilised klassid neist inimestest, kes eraldusid piirkonna, s. o. mitte linna rahvastiku massist, põlluharimise ja jahipidamisega tegelevast elanikkonnast. Linn, eriti kui sellel oli ühesugune hõimkondlik koosseis, oli hõimuvürstide ja -valitsejate asukohaks (Mal drevljaanidel, Hodata vjatitšitel jt.). Linnas loodi ka linnaelanike ühiskondlik organisatsioon — veetše, kes otsustas linna, eeslinnade ja maade saatuse üle, vürste endale appi kutsus või minema kihutas ja neid koguni tappis.[1] Need palgatud kaitsjad leidsid linnades eest need neile sugulasteks olevad sotsiaal-majanduslikud rühmad, kellele nad toetusid ja kelle olemasolu hiljem lõigi võimaluse, et sellised palgatud sõjamehed muutusid majanduslikult ja poliitiliselt valitsevaks klassiks. Linnades käis veel kiiremini kui maal sugukondlike ja suurperekondlike suhete jäänuste lagunemine ja täielik kadumine ning uute ühiskondlike suhete kindlustumine, kusjuures eraldus valitsev sõjaväelaste, maaomanike ja kaupmeeste ladvik.

IX sajandil, mil slaavi hõimud asusid elama suure vee-kaubatee äärde Laadogast kuni Dneprini ja hakkasid siin linnu asutama, sattusid nad sel teel ja Baltikumis kokku skandinaavia-normanni päritoluga sõjakate kaubanduslike družiinadega, kes said slaavlastelt «varjaagide» nime (tuletame meelde, et varjaag tähendab slaavi keeles kaupmeest). See nimi määras varjaagide ja slaavlaste vahelise läbikäimise sotsiaalse iseloomu ning sotsiaalsed suhted.

Kui ida rahvad kujutasid endast arvutuid nomadiseerivaid horde, kes liikusid «tule ja mõõgaga» maismaateid mööda kaugele sisemaale, siis need lääne rahvad kujutasid endast meresõitjate-röövlite ja kaubanduslike jõukude koosseisult väikesi družiinasid, kes tungisid sisemaale veeteede kaudu ja otsisid oma röövretkedel mitte otsest vallutamist, vaid materjali kauplemiseks. Lõuna- ja idapoolsed Aasia rahvad, tungides stepist slaavi maadele kallale, purustasid nende majanduse ja tõrjusid slaavlased kaugele põhja. Põhjapoolsed varjaagide kaubanduslikud jõugud ja družiinad, tun-

[1] Лаврентьевская летопись, 862, 945, 1097, 1127, 1176 гг.; Ипатьевская летопись, 1113 г. и др.

gides sügavale slaavlaste territooriumile, riisusid slaavlasi ja hakkasid nendega ühtlasi kauplema. Hiljem jäid nad slaavlaste maadele ja linnadesse elama ning assimileerusid slaavlaste nende sotsiaalselt sugulaslike rühmadega, keda nad linnades eest leidsid. Slaavlased olid juba enne varjaage ühinenud suurteks hõimudeks, neil olid oma hõimuvürstid, suured puhtslaavi linnad peamistel jõe-kaubateedel, nad tegelesid kaubandusega ja tõrjusid tagasi võõramaiste vallutajate sissetunge nii põhjast kui ka lõunast. Varjaagide sõjakad röövretked olid vene slaavi hõimude iseseisva ühtseks rahvuseks ja ühtseks riigiks kujunemise protsessis sisuliselt vaid mööduvateks ning välisteks episoodideks.

Selle majanduslikuks aluseks, et varjaagid assimileerusid slaavi linnaklassidega, oli see, et slaavi «võõrnikud» ja linnade elanikud organiseerisid ise oma linnade, kaubaladude ja kaubateede sõjalist kaitset. Nad tegutsesid kaubanduseltevõtetes, võtsid osa sõjakäikudest ning täiendasid varjaagide sõjaliste ja kaubanduslike družiinade kaadrit. Kui näiteks arvesse võtta, et Olegi sõjakäigust 907. aastal Konstantinoopoli võttis osa kuni 80 000 meest, tuleb arvata, et see armee koosnes suures osas slaavi elementidest ja mitte ainult varjaagidest.

Seega sulas varjaagide družiinade ja kaubanduslike jõukude sõjaline organisatsioon kokku muistsete slaavi linnade slaavlastest elanikkonna vastavate klassidega. Linna tuhatnikud, sadanikud ja kümnikud moodustasid slaavlaste sõjalise ja valitseva linnaklassi. Niinimetatud «startsõ gradskije», s. o. valitavad linnavõimud, kes seisid lähedal vürsti družiinale, võtsid samal ajal osa vürstide sõjalis-kaubanduslikest operatsioonidest. Kuid see tulnukate ja päriselanike juhtivate rühmade assimileerumine poliitiliselt juhtiva klassina ei toimunud ühekorraga.

Võib arvata, et vürsti družiina ja võõramaised «võõrnikud» assimileerusid vaid järk-järgult (umbes X sajandiks) slaavlaste kõrgemate linnaklassidega, päriselanikest kaupmeeskonnaga. Kuid tähtis on see, et kõigis neis rühmades, samuti nagu sugukonna- ja hõimuvanemates, hõimuvürstides, maavaldajate rühmades, rajati sugulaslikud sotsiaal-majanduslikud elemendid nende klassilise ülevõimu edasiseks kindlustamiseks.

Kaubandus ja selle teed. Lõpuks, selleks elemendiks, mis laostas ürgmajanduse ning suurendas selles majanduses esinenud varanduslikku ebavõrdsust ja majanduslikku diferentseerumist, oli kaubandus.

Ürgkorras erineb kaubandus oma sisult ja tähtsuselt järsult ta arenemise järgnevatest etappidest. Olles juba ürgmajanduse varajastel etappidel tekkinud juhusliku vahetamise, «võõrsil käimise» jms. näol, muutub kaubandus hiljem, eriti vallutuste puhul, kauplemise-riisumise puhul ja andami vägivaldse võtmise puhul orjakauplemiseks ning röövitud väärtuslike esemetega — karusnahkadega, vahaga jne. — kauplemiseks. Linnade tekkimisega omandab kaubandus järjest suuremat tähtsust ürgmajanduse laostamisel.

Arheoloogilised andmed kõnelevad kaubanduse ulatuslikust levikust ja iidsest päritolust idaslaavi territooriumil. Rohkearvulised rooma ja araabia müntide leiud I—III sajandist m.a.j. ja mõned tolleaegse kaubanduse väärtuslikud esemed, mida esineb rikkalikult kogu territooriumil alates Kaukaasiast, Krimmist ja Dnepriäärsest alast kuni Novgorodini, Okaani ja Kaamani, samuti lõunas asuvate kreeka kolooniate väljakaevamised kinnitavad, et siin oli ulatuslikult levinud juba slaavi-eelne kaubandus. Slaavi ajastu jätkab VIII sajandist alates maa kaubanduse arendamist peamiselt samuti transiit-vahenduskaubanduse näol oma lähimate naabrite — kasaaride — kaudu kauge Araabia Ida ja Bütsantsi ning Loode-Euroopa vahel. Kaubanduse araabia ajajärk, mille õitseaeg langes VIII ja IX sajandisse, kestis ka kuni X sajandi lõpuni.

Kuid juba alates IX sajandist hakkab «vene» kaubandus omandama tähtsust mitte ainult kui transiit-vahenduskaubandus, mis käib Idast Läände, vaid ka kui iseseisev kaubandus Bütsantsiga. Kui muistne transiitkaubandus läks elanikkonna massi naturaalsest ürgmajandusest mööda, siis alates IX sajandist tungib kaubanduse uus suund juba kiiluna sellesse majandusse. See side ei olnud siiski veel otsustav. Kuid kaubandus muutus tähtsaks momendiks, mis pani järk-järgult kõikuma naturaalse ürgmajanduse.

Araabia kaubanduse vanim tee läbi Vana-Vene kulges järgmiselt: Aasiast ja Kaspia merelt Volga kaudu, lohistusteena kuni Laadogani ja Zapadnaja Dvinaani ning mööda Balti merd kuni araabia kaubanduse äärmise läänepoolse punktini — Gotlandi saareni Balti merel. Araabia kaubanduse selle lõpp-punkti tähtsusest kõnelevad nii siit leitud rohkearvulised araabia müntide kui ka läänerahvaste (anglosakside) müntide leiud. Nähtavasti puutusid anglosaksid siin araablastega kokku. Peale selle oli Gotland samal ajal tähtsaks punktiks ka Bütsantsi kaubandusele. Sedasama teed kaudu tungisid ta läänepoolsest tipust slaavi territooriumile normannide-rootslaste sõjalis-kaubanduslikud jõugud. Kui VIII—X sajandi kaupmehed tulid nad siia ühtviisi nii kaubanduse kui ka röövimise eesmärgil. Röövimine ja vallutamine olid allikateks kaubandusele, kaubandus täiendas röövimist. Idast said nad siidi, hõbetooteid, vürtse, luksusesemeid; Idasse turustati karusnahku ja orje. Sellest russide kaubandusest räägivad paljud araabia kirjanikud, kes näiteks tunnistavad, et vene kaupmehed tulid oma kaupadega Volgat mööda kuni Kasaari riigi pealinna Itilini, kus nad müüsid naisorje, soobli- ning mitmesuguseid muid karusnahku (ibn Fadlān, X saj. algus). Nad läksid ka kuni Hürkaania (Kaspia) mereni ja kaamelitel koguni kuni Bagdadini (ibn Hordādbe, IX saj. lõpp).[1]

Teiseks lõpp-punktiks, kus araabia kaubanduse idapoolsed teed Lääne-Euroopa kaubanduse teedega kokku puutusid, oli äärmine

[1] А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, 1870, стр. 49.

kirre — Biarmia riik Severnaja Dvinaa kallastel. Ka siin toimus kauplemine karusnahkadega (eriti oravanahkadega), samuti ka orjadega. Biarmia riigi kõrval (Kaama ääres) asus bulgaaride maa-ala Bulgari linnaga, suure kaubanduskeskusega, «laadaga kogu piirkonna jaoks» (ibn Haukal). Lõunas oli araabia tee lõpppunktiks Kasaaride riigi pealinn Itil, mida mainitakse korduvalt. See üks suuremaid tolle aja Euroopa ja Aasia linnu oli eranditult araabia-vene ja normanni kaubanduse kaubandus-transiitpunktiks.

Teiseks muistseks kaubateeks oli tee «varjaagide juurest kreeklasteni», mis tuli neistsamadest punktidest loodes, läks Laadoga järvest Volhovit mööda (tulevase Novgorodi kaudu), lohistusteena kuni Dnepri lisajõgedeni ja edasi mööda Dneprit kuni Musta mereni ja Bütsantsini. See tee sai eriti tähtsaks Bütsantsi kaubanduse ajajärgul (XI ja XII saj.). Kuid kaubateede teistsugune suund muutis vähe kaubanduse olemust. Nagu ennegi tulid Idast siidkangad, hõbe ja kuld, vürtsid, lõhnaained, luksusesemed, Idasse läksid karusnahad, vaha, mesi, orjad. Seda jõetrakti mööda läbi slaavi maa areneva kaubanduse pioneerideks olid varjaagid. Nagu ennegi käisid need kaupmehed-sõjamehed läbi selle maa ja läksid sisemaale selleks, et endale siin Bütsantsis müümiseks kaupa hankida mitte niivõrd slaavlastega kauplemise teel, kui nende vallutamise, riisumise ja orjastamise teel.

Peale suure kreeka tee käis kauplemine Bütsantsiga kahe teise tee kaudu — Zaloznõi tee kaudu, mis kulges mööda Dnestrit Doonau suudmeni, ja Soloni tee kaudu, mis kulges maismaad mööda kuni Doonauni ja sealt edasi Krimmi kuni Aasovi mereni, rikkasse Tmutarakani riiki (mille Vene vallutas) ja edasi Mustale merele, Pontose mere äärsetesse kreeka kolooniatesse. Nähtavasti olidki need kolooniad esimesteks punktideks, kus slaavlased puutusid kokku kristliku lääne maailmaga ja said tunda selle mõju (Olga, Vladimir). Alles pärast seda hakkavad venelased mööda Musta merd käima kaugemal, Väike-Aasia ja Bütsantsi kallastel. Sellest ajast peale muutub Must meri tõeliselt «vene» mereks, nagu teda nimetab meie kroonika, kus «keegi peale russide ei sõida», nagu räägib araabia kirjanik Masudi.

Lõpuks omas selle maa läänepoolsete osade jaoks (Valgevene maadele, Smolenskile) suurt tähtsust kaubanduslik veetee mööda Zapadnaja Dvinaad, mis ühendas need maad Leeduga ja Balti merega.

Seega tõmmati vene slaavlaste ürgmajandus Lääne ja Ida vahelisse kaubandusse loodes normannide-varjaagide poolt ja kagus kasaaride poolt. Nii ühtedele kui teistele oli slaavi territooriumi omandamine majanduslikult väga tähtis, kuna see territoorium asus Ida ja Lääne vahelise suhtlemise teedel. Kuid kasaarid ise ei saanud tungida kaugele sisemaale lääne poole (nad ei käinud kaugemal Kiievi- ja Tšernigovimaast) eeskätt sellepärast, et tungimine Aasia steppidest põhjapoolsetesse metsadesse oli seotud suurte

raskustega. Seevastu varjaagidest kaupmehed-sõjamehed, kes araablase ibn Fadlāni sõnade järgi kandsid endaga «lahutamatult kaasas mõõka, nuga ja taprit», läbisid kergesti slaavlaste maa veeteid — Volgat, Dneprit, Zapadnaja Dvinaad — mööda läänest itta ja lõunasse. Kuid muidugi ei kandnud need kaupmehed endaga kaasas mõõka, taprit ja nuga ainult selleks, et ennast ja oma kaupu kaitsta, vaid ka selleks, et need kaubad röövimisega ja elanikkonnalt andami võtmisega slaavi maal hankida.

Just neid kaupmehi-sõjamehi tundsid hästi araabia ja bütsantsi kirjanikud, tundsid kui kaubanduslikku ja sõjakat rahvast. Kuid see ei olnud «rahvas», see oli vaid valitsev ladvik, kes ehitas linnu ja tegi seadusi, sõdis, võttis andamit ja kauples. Ei olnud see rahvas, kes elas «metsades», tegeles põlluharimisega, maksis andamit, vaid tema privilegeeritud kaubanduslik ja rikas valitsev klass. Sellest tuligi, et araabia kirjanikud segasid ära pärisvarjaagid-kaupmehed ja slaavlased-russid, millest me kõnelesime eespool. Seetõttu tekkis neil mulje, et slaavlased-russid on rikas kaubanduslik rahvas. Ibn Dasta järgi ei ole russidel ei kinnisvara, ei külasid ega põldusid; nende ainsaks tegevusalaks on kauplemine karusnahkadega. Russide maa kirjeldusest, mis kujutab seda maad põhjas asuva soodest ja metsadest ümbritsetud saarena, võib kergesti näha, et varjaagide esimene residents asus kuskil Baltikumis (võib-olla oli see Gotlandi saar). Need russid kauplevad alatasa kasaaridega ja Rumiga (Roomaga). Linnu on neil arvutu hulk ja nad elavad külluses. Nad on rikkad, «nende juures kannavad isegi mehed kuldkäevõrusid», nende naised kannavad kuldkette ja kalleid helmestest kaelakeesid. Nende majakraamiks on padjad, kallid vaibad, bütsantsi riided, kuldnööpidega kaftanid, sooblinahast mütsid. Itilis oli neil tugev sõjalis-kaubanduslik organisatsioon ja nad võtsid oma poodidega ja elamutega enda alla peaaegu pool linna.[1]

Vene ja Bütsantsi vahelise kaubanduse iseloom on hästi tuntud Konstantin Porfürogennetose kuulsast kirjeldusest Dnepri kaubateede kohta. «Slaavlased, kes maksid neile (varjaagidele) andamit», raiuvad talvel oma metsades puutüvest lodjad, sõidavad nendega kevadel Dneprit mööda Kiievisse ja «müüvad need russidele», nähtavasti andami tasumiseks. Russide poolt varustatud ja nende kaupadega laaditud lodjad sooritavad pika, ohtliku ja väsitava tee mööda Dneprit, läbi kärestikkude, läbi petšeneegidest kubisevate steppide kuni mereni, siis aga merd mööda kuni Doonauni ja edasi Bütsantsi. Iseloomustav on see, et Konstantin Porfürogennetose poolt üksikasjaliselt loendatud Dnepri kärestikud kannavad rootsi, s. o. varjaagi nimesid.

Juba selle kaubanduse artiklite loetelu näitab, et kuigi majandus oli domineerivalt põllunduslik, tootes vilja, kariloomi ja nende

[1] А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стр. 85, 221, 267, 268.

saadusi, linast riiet jm., ei olnud need naturaalse ürgmajanduse lihtsad tootmis- ja tarbimisesemed kaubanduse artikliteks. Väliskaubanduse peamisteks artikliteks olid karusnahad, vaha, mesi, orjad. Neid väljaveo-artikleid mainivad kõik vanimad ajaloolised tunnistused. Konstantin Porfürogennetose ülaltoodud kirjelduses russide kaubateest Dneprit mööda on öeldud, et nad koos teiste kaupadega veavad ahelais orje. Konstantinoopolis oli eriline väljak, kus varjaagid oma orje müüsid. Russide orjadest räägib araabia kirjanik ibn Fadlān. Svjatoslav räägib oma kroonikajutustuses oma soovist ümber asuda Doonaule, kuna sinna lähevad Venest «karusnahad ja vaha, mesi ja teenijad».[1] Need kaubad, ja peaaegu ainult need, läksid Venest ühtviisi kõigile naabritele, kellega Vene kauples, — Konstantinoopoli, araablastele, kasaaridele. Nii Idale kui ka Läänele olid karusnahad ja orjad ühtviisi väärtuslikeks kaupadeks. Karusnahku tarvitasid tolleaegse ühiskonna kõrgemad klassid luksusesemetena; orjad müüdi Ida rikaste klasside haaremitesse. Selle kauba hankimise viisi kirjeldab elavalt ja täpselt araablane ibn Rostek. Russid, räägib ta, «teostavad röövretki slaavlaste maale, sõidavad nende juurde laevadel, tulevad maale ja võtavad vangi rahva, kelle nad siis saadavad Hozerani ja bulgaaride juurde ja seal maha müüvad. Põldusid russidel ei ole ja nad toidavad end ainult sellega, mida nad hangivad slaavlaste maal».

Kui vaadata Araabiast ja Bütsantsist sisseveetavaid esemeid, siis selgub meile ka siin, et suurema osa sisseveost moodustasid luksus- või relvastusesemed. Tõsi küll, see sissevedu oli oma koosseisult hoopis mitmekesisem kui väljavedu Venest. Arheoloogilised kaevamised ja ajaloolised tunnistused näitavad, et sisseveo-artikliteks olid kuld- ja hõbetooted ning -ehted, kallihinnalised siid- ja sametriided, pärlid, klaaspärlid, helmed, safian, edasi — viskeodad, mõõgad, relvad ja muud «mõõgaterasest» asjad, lõpuks vürtsid ning kõige rohkem tarvitatava kaubana sool, peaasjalikult Volga alamjooksu ja Doni äärsetest soolajärvedest.

Ibn Rosteki ülaltoodud teated kuuluvad sellesse aega, kus varjaagid kujutasid endast lihtsaid röövleid-vikingeid, kes ei olnud veel muutunud vürstidünastiaks. Otsese röövimise muutumine andami võtmiseks vürstide poolt tõi algul vähe muutusi uute valitsejate ja alamate majanduslikesse suhetesse. Nagu ennegi läksid andamiks väärtuslikumad saadused, mida vürstid võisid turustada kaubana.

Kirjeldatud nähtuste tulemusena, mis vene slaavlaste juures eriti arenesid ja tugevnesid VIII ja IX sajandil, — sugukondliku kogukonna lagunemise ja territoriaalse kogukonna tekkimise, maakasutuse ebavõrdsuse, orjapidamise ja linnade tekkimise, kaubanduse arenemise ja sel alusel hõimukoondiste tugevnemise tulemusena kujutas vene slaavi ühiskond endast IX sajandiks mitte enam

[1] Лаврентьевская летопись, 969 г.

ürgaegset, diferentseerumata ühiskonda, vaid kindlakujulise, kuigi lõpuni välja kujunemata klassistruktuuriga ühiskonda. Oma klassisuhete sisemise arendamise teel jõuab see ühiskond riigi loomiseni.

Seda küsimust käsitleme järgmises peatükis.

IV PEATÜKK

KLASSIÜHISKONNA JA RIIGI KUJUNEMINE IDASLAAVLASTE JUURES

Ürgkogukondliku korra lagunemise tulemusena slaavlaste juures VII ja VIII sajandil, eriti aga IX sajandil, tekivad tema ühiskondlikus struktuuris nähtused, mis viivad klassiühiskonna kujunemisele. Lääne antiikmaades, muistses Kreekas ja Roomas viis sugukondliku korra lagunemine klassiühiskonna ja riigi tekkimisele orjandusliku majandussüsteemi arenemise kaudu; see süsteem omandas lõpuni välja kujunenud ja üldise tootmisviisi, orjandusliku ühiskondlik-majandusliku formatsiooni tähtsuse.

Seoses põllunduskultuuri jaoks kõlbliku territooriumi nappusega ja üksikute väikeste hõimude rohkusega kujunes muistse Kreeka antiikse orjandusliku formatsiooni organisatsioonilis-majanduslik struktuur orjanduslike linnade riiklikuks süsteemiks. Need linnad olid varase orjandusliku ühiskonna üksikute hõimude poliitilise ja majandusliku elu keskusteks. Seesama Rooma varase ühiskondliku arenemise protsess viis edaspidi võimsa orjandusliku maailmariigi süsteemi kujunemisele, mis sai paljudeks sajanditeks maailma valitsejaks.

Vana-Vene ürgkogukondlikus korras ei arenenud orjapidamine ja orja majanduslik ekspluateerimine niikaugele, et edaspidi muutuda tootmisbaasiks ja lõpuni välja kujunenud tootmisviisiks, eriliseks ja lõpuni välja kujunenud orjanduslikuks formatsiooniks, nagu see oli olnud antiikmaailmas. Ürgmajanduse ja -ühiskonna lagunemine vene slaavlaste juures viis põllunduslike kogukondade, vabade põllunduslike tootjate territoriaal-hõimkondlike koondiste majandussüsteemi loomisele. Hiljem, alates VI ja VII sajandist, hakkasid nad moodustama üleminekutüüpi poolriiklikke koondisi.

Idaslaavlaste juures läks see ühendamisprotsess orjanduslikust ühiskondlikust alusest mööda. See oli tootlike jõudude orgaanilise kasvu ja arenemise tulemus ning kestis mitu sajandit, umbes VI kuni IX sajandini. Majanduse ja rahvastiku elukorra paikse põllundusliku iseloomu, hõimukoondiste rohkuse ja territooriumi suuruse tõttu säilitas põllunduslik väiketootja-kogukondlane oma isikliku ja

majandusliku vabaduse valitsevate klasside väikese ladviku suhtes ega olnud nende poolt maa külge kinnistatud.

Muidugi oli ka sel perioodil territoriaalsetes kogukondades juba olemas majandusliku ja agraarse ebavõrdsuse elemente, kuid need ei arenenud orjaliku või sunnismaise majandusliku sõltuvuse ja alluvuseni. Sugukondade vanemad, gospodaarid, bojaarid, väepealikud ühes nende sõjaliste družiinadega eraldusid põllunduslike kogukondade vaba töötava elanikkonna, talupoegade ja smerdide massist, omandasid ühiskondliku võimu, koondasid enda kätte üha rohkem maad ja vara ning muutusid tihti valitavaist juhtidest kohalikeks vürstidünastiateks. Mainisime juba niisuguseid kohalikke «pisivürste», nagu Mal drevljaanidel, Hodata vjatitšitel, Radim jt. Teistel juhtudel asusid kohalikud slaavi või palgalised väepealikud slaavi družiinade etteotsa ja moodustasid suuri poolriikliku iseloomuga slaavi koondisi. Sellised olid välismaiste kirjanike poolt IV—VI sajandil mainitud antide vürstid Bože, Mezamir, Androgast jt. Sõjaväelise võimu kehtestamisega intensiivistus maaomandi enda kätte haaramine vürstide, družinnikute, bojaaride, eraomanike poolt, suurenes ebavõrdsus, isiklik sõltuvus, ekspluateerimine, s. o. ilmusid ühiskonna klassijaotuse algmed.

See oli idaslaavlaste ühiskondliku korra feodalismi-eelne ajajärk, mis lõppes IX—X sajandiks, mil vene slaavlased rajasid Kiievi riigi kui üleminekutüüpi ja oma aluselt feodaalse riigi riikliku ja majandussüsteemi. Sel «varase feodalismi» algperioodil kasvasid kiiresti feodaalsuhete alused — maa eraomandus, väiketootjate feodaalne alistamine valitsevate klasside poolt, klassilise diferentseerumise süvenemine, klasside kujunemine.

Klasside ja rahvastiku sotsiaalsete rühmade kujunemine. Seades endale ülesandeks vaadelda käesolevas peatükis klassiühiskonna geneesi ja kujunemist feodalismi-eelsel ajajärgul, võime väga väheste ajalooliste mälestusmärkide alusel kujutada vaid üldjoontes ühiskonna klassideks jagunemise ja ühiskonna sotsiaalsete rühmituste arenemise protsessi «varase feodalismi» künnisel ja esimesel ajajärgul.

Slaavi ühiskonna üheks kõige varajasemaks jagunemiseks oli inimeste jagunemine vabadeks ja mittevabadeks (holoppideks, teenijateks, orjadeks). See tõendas juba patriarhaalse ühiskonna ja ürgkogukondliku korra otsest mandumist, uue klassiühiskonna algmete tekkimist. Sellest jagunemisest on juttu «Russkaja Pravda» kõige varajasemates käsikirjades.[1] Vabad inimesed jagunevad üldse «ljudijeks», «ljudiks», ja «mužideks». Esimesed kujutasid endast vaba elanikkonna kogu massi, keda mõnikord nimetatakse «slaavlaseks», «russiiniks»; teised tähendavad privilegeeritud rühmade üldnimetust. Kõrgemate klassidena, «vürstimeestena», družiinana vastandatakse nad kogu elanikkonnale, «ljudile».[2] Valitse-

[1] «Русская Правда», Академический список, ст. 16.

[2] «Русская Правда», Академический список, ст. 1, 17; Троицкий список, ст. 11.

vate klasside eesotsas seisis rohkearvuline vürstidünastia, «vsjakoje knjažjo». Niisugune jaotus privilegeeritud juhtivateks rühmadeks ja «kõigiks Vene maa inimesteks» viiakse näiteks läbi ühes X sajandi alguse varajases mälestusmärgis — Olegi lepingus kreeklastega. Edaspidi säilivad samasugused üldised jaotused mitmesuguste ühiskondlike rühmade tähistamisel nende ühiskondliku seisundi järgi «paremateks», «suurteks» ja «väiksemateks» jne.[1]

Kõik see tõendab seda, et klassirühmad olid olemas juba slaavi ühiskonna varasel feodaalajajärgul, kuigi need rühmad ei olnud selgesti välja kujunenud. Igal juhul oli nende aluseks mitte seisuslik, vaid klassitunnus. Seejuures kuulusid kõrgemate klasside koosseisu slaavi elemendid — slaavi-vene hõimuaadel, vene družinnikud, vene «võõrnikud».

Nende klassirühmituste tekkimise majanduslikuks aluseks ürgkogukondliku majanduse lagunemise protsessis oli vahetu väiketootja seisundi muutumine rahvamajanduses nii linnas kui ka maal. «Suurte» ja «paremate» inimeste, «mužide» privilegeeritud ühiskondlikud rühmad hakkasid omandama majanduslikku võimu elanikkonna üle, «väiksemate» inimeste üle, kes hakkasid sattuma sõltuvusse «suurtest». Juba X sajandil on Kiievi riigis selgesti märgatavad kaks ühiskondlikku klassirühma — privilegeeritud, kõrgemate klasside rühm ja lihtsa, töötava rahva rühm.

See ühiskonna diferentseerumise ja klasside tekkimise protsess arenes ja kasvas aeglaselt. Ja koguni XI sajandil, ühelt poolt demokraatliku ürgkogukondliku korra säilinud igandite mõjul ning teiselt poolt selle tõttu, et maa pingeline sõjalis-poliitiline olukord nõudis kõigi rahvajõudude konsolideerimist, säilitasid ühiskondlikud suhted ja riigivõim Kiievi riigis suurel määral rahvaliku, demokraatliku iseloomu nii ühiskonna ja riigi korralduses ning valitsemises kui ka relvastatud jõudude organisatsioonis.

Riigi formeerumise esimesel ajajärgul ei suutnud vürstivõim endaga asendada ei ennast ise valitsevaid külakogukondi ega linnakogukondi. Linna- ja külakogukondade organiteks olid üldrahvalikud koosolekud ehk veetšed kui VI—VII sajandi muistsete slaavlaste rahvaveetše vahetu igand. Neist muistsete slaavlaste veetšedest kõnelesid bütsantsi kirjanikud, osutades idaslaavlaste «demokraatlikule» korrale. Linna- ja külakogukondade veetšed kui rahva kõrgeima võimu organ riigiasjade otsustamisel säilisid ja olid kõikjal levinud Kiievi-Venes IX ja X sajandil ja koguni XII sajandil. On arusaadav, et veetše iseloom, koosseis ja tegevus IX—XI sajandi vältel tugevasti muutusid. Vürstide valitsemise algperioodil, mil vürstivõim ei olnud veel kõikjal kindlustunud, kandsid veetšed kogukondlikku või hõimkondlikku iseloomu. Sellised on rohkearvulised kroonikateated IX ja X sajandist poljaanide, kurelaste, smoljaanide, rjasaanlaste jt. läbirääkimistest vürstidega andami, vürs-

[1] Воскресенская летопись, 987 г., Лаврентьевская, 1093 г., Ипатьевская, 1146 г. и др.

tide valimise, petšeneegide vastu kaitse organiseerimise kohta jm. Linnade tähtsuse tõusmisega hakkasid veetšed toimuma peamiselt «vanemates» linnades (Novgorodis, Kiievis jm.). Just niisugustest linnaveetšedest räägib XII sajandi kroonikakirjutaja oma jutustuses selle kohta, et «novgorodlased algusest peale ja smoljaanid ja kiievlased ja polotšaanid ning kõik valdused tulevad kokku veetšele nõupidamiseks, ja mida vanemad arvavad, sellele seisukohale asuvad ka eeslinnad».[1] Teisiti öeldes, veetšed eksisteerisid ammust ajast, kuid olid levinud ka XII sajandil.

Veetše koosseis oli üldrahvalik ja temasse kuulusid harilikult kõik linna elanikud: nii lihtrahvas — «ljudije», «väiksemad» ja «mustad inimesed», smerdid, kui ka kõrgemad klassid — bojaarid, «paremad inimesed», vaimulikkond, mõnikord võttis veetšest osa ka vürst ise. Veetše instituut ei olnud loodud mingisuguse kirjutatud seaduse järgi, vaid see oli tavaõiguse sünnitis ja ei omanud seepärast mingisugust statuuti ega reglementi. Tavaliselt otsustati asju lihtsa ja kärarikka heakskiitmise või mitteheakskiitmisega. Kuna veetše otsustas kõige tähtsamaid asju, mis puudutasid üksikute rühmade huve (vürsti valimine, sõja ja rahu küsimused, lepingute sõlmimine jm.), puhkes veetše ümber klassivõitlus, mis läks tihti otseste kokkupõrgeteni.

Kõrgemate klasside, bojaaride-maaomanike, vürsti ja tema družiina või kaubandus-suurkapitali, «võõrnike» eraldumise ja tugevnemise ajast peale hakkavad veetše tähtsus ja «demokraatlik» iseloom kaduma. Linnade ja riigi saatuse määravad bojaarid, vürst, suurkaupmeeskond kui valitsevad klassid. Niisiis, XI sajandi Kiievi riigis, tema sotsiaal-majandusliku korra üleminekuiseloomu tõttu, irdus riigivõim järjest rohkem rahvast. Vürst valitses maad mitte veetše kaudu ega rahva poolt valitud esindajate kaudu, vaid oma lähedaste isikute, alluvate vürstide, družinnikute ja possadnikute abil. Sellest hoolimata kujutasid ka XII sajandil säilinud veetšed endast kohati vanade slaavi aegade kõige demokraatlikumaid elemente ja traditsioone.

Kõrgemate ühiskonnaklasside eesotsas seisid vürst «ühes igasuguse vürstkonnaga», vürsti družiina. Vürsti družiina koosnes osalt väljastpoolt tulnud ja palgatud elementidest, suuremalt jaolt aga slaavi elementidest, kusjuures viimaste arv aja jooksul suurenes. Vürsti družiina moodustas vürsti peamise sõjalise toe, ühtlasi kujutas ta endast ka kõrgemat sõjaväelist valitsevat klassi, võttis osa tsiviilvalitsemisest, andami kogumisest, «poljudjest». Andam oli mittemajandusliku klassisunduse algvorm.

Družiina jagunes kõrgemaks ehk «suureks» ja alamaks ehk «nooremaks» družiinaks. Kõrgemast družiinast võtsid osa «vürstimehed» — «lepšije muži», bojaarid, kes kuulusid vürsti nõukogusse. Selle nõukoguga ehk «duumaga» arutas ja otsustas vürst kõik oma sõjalised asjad, samuti ka lihtsa tsiviilvalitsemise asjad. Vürst Vla-

[1] Лаврентьевская летопись, 1176 г.

dimiri kohta räägib kroonikakirjutaja, et ta armastas oma družiinat ja «mõtles» temaga «maakorrast ja sõjaväest ja maaustaavist». Kui vürst võttis ette mingisuguse asja, eriti sõjalise, «vürstimeestele oma mõtteid teatamata», märkis kroonikakirjutaja seda kui vürsti ebaõiget sammu. Družiina «noorem» osa koosnes «lapseealistest» ja «noorukitest» — kogunimega «grid», «gridba», mis tõlkes tähendab õueteenijaskonda (дворовая прислуга), millest hiljem kujunes uus, klassiterminoloogia — õukond (двор) ja aadlik (дворянин). Družiina «noorem» osa ei kuulunud vürsti nõukogusse, kuid mõningatel juhtudel, sõjakäikudel ja sõjaliste taktikaliste küsimuste lahendamisel pidas vürst nõu mitte ainult «mužidega», vaid ka kogu družiinaga.

Družiina kõrgem osa, vürstimehed ja bojaarid, ning tema «noorem» osa moodustasid privilegeeritud sõjaväelise valitseva klassi kaks rühma. «Lihtrahva» ja mitteteeniva elanikkonna silmis olid ka «nooremad» družinnikud bojaarid, «bojaaripojad». Mõnikord hinnati «nooremate» družinnikute sõjalisi kangelastegusid kõrgemalt kui «vürstimeeste» nõuandeid. «Lugu Igori sõjaretkest» teeb teatava irooniaga vahet «mõtlevate bojaaride» ja duumast mitte osa võtvate «horobstvujuštšije mužide» vahel.

Riigi sotsiaalses ja majanduslikus elus omasid vürsti družiina ja družinnikud suurt tähtsust mitte ainult kui professionaalne sõjaväeorganisatsioon, vaid ka kui riigivalitsemise ja kõrgemate klasside sotsiaal-majandusliku ülevõimu organ. Kuid vürsti družiina ei muutunud kinniseks korporatsiooniks, kastiks. Sõjalisse administratiivnõukogusse, vürsti «duumasse», tema saadikute, valitsejate, väepealikute hulka kuulusid peale varjaagi nimedega družinnikute ka slaavi sugukonna ja linna ülemkihi esindajad, mõnikord koguni slaavi lihtlinnarahva esindajad. Nagu kroonikaline muistend edasi annab, andis Vladimir 992. aastal linnaköösnerile «suure mehe» aunimetuse petšeneegist vägilase üle kangelasliku võidu saavutamise puhul. Sugukondlik ja teenistuslaste ülemkiht sai «bojaarkonna» üldnimetuse. Kuigi see termin lisati algul juurde peamiselt kõrgemale varjaagi ülemkihile, «slaavistus» hiljem ka see, s. o. ta hakkas iseloomustama põlist vene sugukondlikku ja teenistuslaste ülemkihti.

Vürsti võim ei võinud tugineda ainult oma družiina sõjalisele jõule, vaid ta pidi otsima tuge elanikkonna massiorganisatsioonides — linna veetšes, linna ja maa sõjaväes. Nii vürsti kui ka linna ja maa sõjaväemassi kuulusid nii rahvusliku tunnuse kui ka sotsiaalse seisundi poolest väga mitmesugused elemendid. Kõigepealt moodustas maaelanikkond — smerdid — sõjaväe peamassi üldise sõjaväeteenistuskohustuse põhimõtteil maa kaitseks vaenlase eest. Talupoegade-smerdide osavõtt andis sõjaväele üldrahvaliku, rahvusliku iseloomu. See oli peamiselt jalavägi ja muidugi vähe välja õpetatud, kuid see-eest väga massilise iseloomuga sõjavägi, kes ülimalt ennastsalgavalt kaitses oma maad võõramaiste röövvallutajate — petšeneegide, polovetside jt. eest.

Suured kaubanduslinnad omasid samuti oma eri sõjalist organisatsiooni ja iga linn moodustas eri polgu, mida nimetati «tuhandeks». Linnasõjaväe organisatsioon päris need muistsed vormid, mida omasid suured kaubanduslinnad ka vürstieelsel ajajärgul, mil linna kaubandusklassil tuli organiseerida oma sõjavägi kaubateede ja -käivete kaitseks. Linnapolgu komandöriks oli tuhatnik, kes valiti linna poolt või määrati vürsti poolt. Linna juhtiv koosseis kuulus linnavanemkonna («старцы градские») hulka, ta otsustas kõik sõjalised ja linnasse puutuvad küsimused ning andis linnavalitsusele militariseeritud iseloomu. «Linnavanemkond», tuhatnikud ja sadanikud kuulusid mõnedes pealinnades vürsti duumasse. Nende osavõtul otsustati näiteks isegi nii tähtis mittesõjaline küsimus, nagu ristiusu vastuvõtmine. Linna nõusolekul võttis linnasõjavägi osa vürsti sõjakäikudest, eriti siis, kui vürsti družiinast ei jätkunud. Rahu ajal saadeti suurem osa linnapolkudest laiali. Kuigi linnapolkudel, eriti IX ja X sajandil, oli palgatud koosseis, sai domineerivaks linna slaavi kaubanduslik element.

Vürsti-riigivõimu tekkimine ning selle sõjalise täidesaatva jõu ja vürsti sõjalise družiina loomine lõid võimu ja elanikkonna vahel andami maksmise näol «andamlikud» suhted kui elanikkonna valitsevatest klassidest sõltumise esimese feodalismi-eelse vormi. Need suhted olid Lääne-Euroopa barbaarsetele riikidele tüüpilised feodalismile ülemineku ajajärgul, pärast Rooma impeeriumi vallutamist ja purustamist ning juba enne arenenud feodaalsuhete kehtestamist.

Andamlikud suhted hakkasid Kiievi riigis alates vürsti võimu kehtestamisest arenema sel kujul, et alluvalt elanikkonnalt hakati riigivõimu poolt tema maksustamise normaalse vormina alaliselt ja regulaarselt andamit võtma. Andam nõuti sisse «poljudje» teel, s. o. vürsti ja tema družiina vahetu ringsõiduga vürstile alluvates külades.

Kuidas seda vürsti andamit koguti, seda näitab Konstantin Porfürogennetose tuntud jutustus, mis kuulub X sajandisse, s. o. sellesse aega, kus vürsti družiina oli omandanud juba maa valitsejate ja sõjaliste kaitsjate tähtsuse. Novembris läksid vürstid «kogu russiga», s. o. oma družiinaga Kiievist «poljudjele» (po-ljudi, s. o. käisid mööda talusid ja külasid) kokkulepitud andami kogumiseks neile alluvailt või nende poolt vallutatud hõimudelt — drevljaanidelt, dregoovitšitelt, severjaanidelt jne. Niiviisi käisid nad nähtavasti kogu talve. Elanikkond oli hajutatud, ja kuna linnades polnud võimalik toituda, said vürst ja tema družiina elanikkonnalt nii toiduaineid elamiseks kui ka andamit turustamiseks ja müümiseks — karusnahku, mett jm. Samasuguse olustikupildi annab kroonikakirjutaja ka ülaltoodud jutustuses andami kogumisest Igori družiina poolt. Peale toiduainete ja lihtsate materjalide rõivastuse jaoks (meenutagem Igori družiina sõnu: «Sveneldi poisid on varustatud relvade ja riietega, meie aga oleme paljad») andis elanikkond karusnahku, mett, mitmesuguseid metsatöönduse saadusi jm. Juba hoopis mitte «vabatahtlikuks» andamiks olid tee-

nijad — orjad, kellega vürsti družiinad ennast täiendasid vaenulikelt hõimudelt vangide võtmise teel. Kroonika jutustusel andami kogumisest Igori ja tema družiina poolt on peaaegu samasugused röövimise ja vägivalla jooned kui ibn Rosteki jutustusel. Igori družiina veenab Igorit minema družiinaga «andamit koguma, saad sina ja saame meie». Družiina veenmist kuulda võtnud Igor «läks Derevisse andamit koguma, hakkas koguma esimest andamit ning tarvitas vägivalda tema ja ta meeste kallal». Kuid andami kokku kogunud Igor tahtis «rohkem saada» ja olles öelnud oma družiinale: «käin veidi veel», tuli jälle tagasi teise andami kogumiseks.[1]

Niisamuti koguvad andamit küll Svjatoslav, küll Olga ja ka teised esimesed vürstid. Hiljem kannab selle andamiga maksustamine mõnedel juhtudel nähtavasti lepingulist iseloomu, nagu Olegil Novgorodiga ja radiimitšitega,[2] rajaneb aga suuremalt jaolt sundimisel. Tihtipeale koosnes sõjasaak mitte ainult nugistest, rebastest ja oravatest, vaid ka vangivõetud teenijasperest.

Kui andami suurust hakati reguleerima või kui ta hakkas kandma lepingulist iseloomu, sai maksustamisühikuks «suits» (s. o. kodukolle, majand) või «ralo» (ader) kui kõige sobivamad objektid põlluharijast elanikkonna domineeriva massi maksustamiseks. Poljudje ja andam olid mitte ainult družiinades teenimise eest tasu maksmise allikaks, vaid nad olid ka üldse peamiseks primitiivseks finantsallikaks vürsti ja riigi kõigi kulude katmiseks. Kõige selle juures muutus andami sissenõudmine tihtipeale elanikkonna otseseks riisumiseks družinnikute poolt, mõnikord aga ka elanikkonna otseseks vangivõtmiseks ja orjastamiseks vürsti, družinnikute ja bojaaride õukonna ja majapidamise täiendamiseks teenijaskonnaga.

Mõnikord andsid vürstid andami võtmise õiguse edasi oma alluvatele vürstidele ja družinnikutele. Niiviisi tekkisid Marxi väljenduse järgi «vasalliteet ilma läänideta ja läänid, mis koosnesid ainult andameist».[3] See feodaalsuhetele viivate üleminekusuhete tüüp on Marxi arvates eriti iseloomustav IX ja X sajandi Kiievi-Venele erinevalt läänemaadest.

Seega oli andam klassilise alistamise alg- ja kõige lihtsam vorm. Tihtipeale oli selle aluseks otsene sõjaline vägivald. Kuid riigi tekkimisega ja tugevnemisega kindlustub ka valitsevate klasside ülevõim, kes ekspluateerivad töötavaid masse nii majandusliku kui ka mittemajandusliku sundimisega.

---

[1] Лаврентьевская летопись, 945 г.

[2] Sealsamas, 882. ja 885. a.

[3] «Secret diplomatic history of the eighteenth Century» by Karl Marx, edition by Eleonore Marx, London 1899, p. 76. Algul ilmus see Marxi töö artiklitena Londoni «Free Pressis» augustis-detsembris 1856 ja veebruaris-aprillis 1857 nimetuse all: «Revelations of the diplomatic history of the 18th Century».

Klassiühiskond tekkis ja formeerus riigiks sisemise sotsiaalsete suhete arenemise protsessi mõjul, mitte aga välise vallutamise teel. Nii me jõuame Kiievi riigi kujunemise küsimuse juurde.

Kiievi riigi kujunemine. Küsimus Kiievi riigi kujunemisest ja arenemisest ning tema sotsiaal-majanduslikust struktuurist mitmesugustel etappidel kujutab äärmiselt tähtsat, põhimõttelist poliitilist probleemi, mis aga ei ole tänini ajalooteaduses lõplikult lahendatud ja põhjustab mitmesuguseid tõlgitsemisi. Põhiliselt seisab küsimus selles, kas Kiievi riik tekkis slaavi-vene ühiskonna arenemise pikaajalise, orgaanilise protsessi alusel, ürgkogukondliku majanduse lagunemise, temas klassisuhete ja hõimuterritooriumide riikliku koondise tekkimise teel, või, vastupidi, kas ta vormid ja sotsiaalpoliitiline ning majanduslik sisu olid toodud väljastpoolt, koos võõramaiste tulnukate vallutusega ega olnud orgaaniliselt seotud slaavi ühiskonna enda arenemisega.

Juba eelmises ja käesolevas peatükis öeldust nähtub, et Kiievi riik ei tekkinud tühjas kohas, et tema vormid ja sotsiaalne sisu ei ole toodud väljastpoolt, vägivaldsel teel, rahva ja tema territooriumi vallutamise teel. Kiievi riik oli ürgsugukondliku ühiskonna lagunemise ajaloolise protsessi, selles ühiskonnas klassisuhete tekkimise ja arenemise ning nende territoriaal-hõimkondlike koondiste tekkimise tulemus, mis valmistasid IX sajandiks ette pinna nende muutumiseks ühtseks riiklikuks koondiseks. Pärast muinasslaavlaste (Karpaadimaa antide, Dneprimaa poljaanide ja duleebide, Novgorodi-Ilmeni sloveenide jt.) üksikute riiklik-hõimkondlike koondiste ülemineku- ja ajutiste vormide tekkimist VI—VIII sajandil sai IX sajandiks välja kujunenud Kiievi riik kõigi ida- ehk vene slaavlaste üldriiklikuks koondiseks.

Kiievi riik võis kujuneda ainult üksikute idaslaavi hõimude sotsiaal-majandusliku arenemise põhisuundade sarnasuse ja ühtsuse tulemusena. Kõigil neil oli rahvamajanduse aluseks põllundus. Religioossete usundite, elukorra ja kultuuri ühtsus moodustas kõigile üldise ideoloogilise «pealisehituse». Muidugi oli üksikute hõimude vahel tunduv erinevus kultuurilise ja majandusliku arengu tasemes. See asjaolu põhjustas kujunevas riigis üksikute hõimu- ja klassirühmade seisundi ning mõju mõninga ebavõrdsuse.

IX sajandiks toimus kõigi idaslaavi, vene hõimude ühiskonnastruktuuris ürgkogukondliku korra kiire lagunemine ja sisevastuolude arenemine, mis viis ühiskonna lõhenemisele klassideks, valitsevaks, ekspluateerivaks, sõjaväelis-juhtivaks vähemuseks ja sõltuvaks, ekspluateeritavaks enamuseks. Nagu me eespool tähendasime, oli nende vastuolude aluseks asjaolu, et ürgkogukondlikus majanduses tekkisid maakasutuse ja varanduslik ebavõrdsus, maa eraomandus, orjapidamine, ühiskondliku tööjaotuse sugemed, kaubanduse arenemine jne. Klassiühiskonna ja riigi tekkimise baas oli ette valmistatud.

Peale nende sisevastuolude, mis tekkisid ürgkogukondlikus kor-

ras, avaldasid selle korra lagunemisele lääneriikides tavaliselt suurt mõju ka välised põhjused ja tõuked, nagu elanikkonna vallutamine, alistamine ja orjastamine, elanikkonnalt andami võtmine vallutaja kasuks. Sõjad ja vallutused, mis Marxi sõnade järgi olid barbaarsel rahval-vallutajal tolle aja kohta «regulaarseks suhtlemise vormiks», kiirendasid veel enam ürgkogukondliku korra lagunemise protsessi. Kuid vene slaavlaste ühiskondlikus ja majandusajaloos oli vallutusel nende riigi kujunemise algperioodil väiksem tähtsus kui Lääne-Euroopa riikides, vene slaavlastel sai vallutus klassiühiskonna kujunemisel teistsuguse suuna kui Läänes.

Valitsevad ekspluataatorlikud klassid, kes hakkasid IX sajandil formeeruma slaavi-vene ühiskonnas endas, samuti nagu «vallutajate» — kasaaride, varjaagidest tulnukate ja teiste — valitsevad klassid ei olnud niivõrd rohkearvulised ja tugevad, et muuta kogu otseste tootjate-slaavlaste põhimassi orjadeks ja luua sel pinnal orjanduslik riik. Ei olnud, nagu see oli Läänes, ei massilist vallutamist, ei massilist maade äravõtmist elanikkonnalt vallutajate poolt ega elanikkonna massilist muutmist orjadeks. Selles üleminekus ürgkogukondlikult majanduselt klassiühiskonnale, mööda minnes orjanduslikust korrast, etendas suurt osa põllumajanduslike tootjate massi hulgas kogukondliku valduse alustel maaomandi säilimine. Kuigi vene maakogukond, mis vene slaavlaste juures püsis tunduvalt kauem kui läänerahvaste juures, ei suutnud ära hoida klassiühiskonna sõltuvate suhete arenemist, hoidis ta ära massilise orjapidamise. Sealjuures selleks ajaks, kui vene slaavlaste juures hakkas ürgkogukondliku korra lagunemise pinnal tekkima klassiühiskond ja riik, oli orjanduslik kord Läänes täielikult üle elatud.

Seetõttu kujunesid klassistruktuur ja klassirõhumise aparaat IX sajandi Kiievi riigis mitte orjapidamise alusel, vaid teiste ekspluateerimise üleminekuvormide alusel (andam, röövimine, vangipõlv). Oma olemasolu esimese poolteise-kahe sajandi vältel oli Kiievi riik (ehk Marxi terminoloogia järgi «Rjurikovitšite impeerium») oma algperioodil ehk Marxi sama määrangu järgi «vallutamise» perioodil IX ja X sajandil üleminekutüüpi «barbaarne» riik nagu Karl Suure impeerium Läänes, mis kujunes Rooma orjandusliku riigi varemetel tekkinud barbaarsete hõimude — frankide, langobardide, sakside, ostgootide, vestgootide jt. — riikide ühendamise ja vallutamise alusel.[1]

Marx, rääkides normannide tungimisest Euroopa idaossa ja Kiievi riigi kujunemisest, peab IX ja X sajandi perioodi ning XI sajandi algust selle «barbaarse» «Rjurikovitšite impeeriumi» ja ta feodalismi-eelse vallutusperioodi kõrgeima õitsengu ajaks. Selle ajajärgu kestel toimusid riigipiiride «pidev» kasvamine, «mida Lääne-Euroopas ärevusega tähele pandi», vallutusretked Bütsantsi,

[1] «Secret diplomatic history of the eighteenth Century» by Karl Marx, edition by Eleonore Marx, London 1899.

pealinna üleviimine lõunasse, vanasse vürsti-hõimkondlikku pealinna Kiievisse, mis sai riigi pealinnaks ja tolle aja kohta üheks suuremaks maailmakeskuseks. Teiste sõnadega, Idas toimus üldslaavi Vene riigi kiire kujunemine ja tugevnemine.

Ei tule siiski ülehinnata Marxi poolt märgitud «vallutamise» momenti Vene riigi kujunemisel ja arenemisel ning selles üksikute slaavi hõimude ühendamisel. Kiievi riigi kujunemise ja tema edasise territoriaalse kasvamise protsessis etendas teatud osa üksikute slaavi hõimude territooriumide «vallutamine» ja alistamine suuremate hõimude poolt vürsti družiinade sõjalise jõu abil. Kuid riigivõimu organiseerimisel võisid nii see «vallutamine» kui ka legend «varjaagide kutsumisest» — nii vaieldavad kui need sündmused ajalooliselt ka on — olla üheks väliseks episoodiks vene slaavlaste juures klassiühiskonna tekkimise ja riikliku ühtsuse kujunemise sügavamas orgaanilises protsessis. IX sajandi keskpaik oli viimane etapp, mil toimus järk-järgult slaavi hõimude riiklik ühinemine, vürstide «slaavistumine» ja nende assimileerumine vene ühiskonna valitsevate klassidega.

Seepärast, kirjeldanud üldjoontes, ilma kronoloogiliste daatumiteta, üksikute slaavi hõimude laialiasumist ja elukorda, alustabki kroonikakirjutaja oma «täpset» ajaloolist, aastaarvusid sisaldavat «Vene maa» tekkimise kirjeldust prelüüdiga — kasaaride ja varjaagide poolt üksikutelt slaavi hõimudelt andami võtmisega. 859. aastal «varjaagid mere tagant võtsid andamit tšuudidelt ja sloveenidelt (novgorodlastelt), meridelt ja kõigilt krivitšitelt; kasaarid aga võtsid poljaanidelt ja severjaanidelt ja vjatitšitelt, võtsid valge orava igalt suitsult».[1] Kolm aastat hiljem, 862. aastal, märgib kroonikakirjutaja üles oma kirjelduse tähtsaima sündmuse — Vene riigi asutamise. Olles algul varjaagid mere taha kihutanud ja keeldunud neile andamit maksmast, kutsuvad needsamad slaavi hõimud neid varjaage «lepingu järgi», ja kuna «neid varjaage nimetati Russiks... sai nende varjaagide järgi nime Russi maa».[2]

Võiks jätta käsitlemata seda kroonikakirjutaja naiivset ajaloolist kontseptsiooni «varjaagide kutsumisest» ja Vene riigi tekkimisest. See Kiievi kroonikakirjutaja ja vürsti historiograafi versioon oli nähtavasti tingitud ideoloogilistest kaalutlustest, soovist ülistada Rjurikovitšite vürstisuguvõsa. «Kutsutud» vürstid hakkasid «volodetj», s. o. valitsema ja andamit koguma mitte enam rööv imise näol, vaid «õiguse järgi», kokkuleppe järgi, loobumata siiski teiste hõimude vallutamisest ja röövimistest, laiendades seega oma valduste ala. Näiteks sõjakas Oleg, vallutanud tšuudid, merid ja vessid ning kinnitanud kanda nende linnades, maksustab andamiga temale alluvaid sloveene, krivitšeid ja mere, Novgorodile

[1] Лаврентьевская летопись, 859 г.
[2] Sealsamas, 862. a.

aga määrab «rahu pärast» 300 grivna suuruse andami maksmist aastas, mida maksti kuni Jaroslavi surmani.[1]

XI sajandi keskpaigaks kuulusid Kiievi riiki kõik idaslaavlaste maad Peipsi, Laadoga ja Oneega järvest põhjas (Novgorodi, Ilmeni slaavlased) kuni Volga ülemjooksuni ning Volga—Okaa vahelise maa-alani idas (vjatitšid, samuti ka vallutatud meride, muuromlaste jt. hõimud); edasi lõuna poole — kuni Dnepri keskjooksuni, hõlmates Tšernigovi-Severskimaad, Kiievimaad, Galiitsiat ja Volõõniat (severjaanid, poljaanid, drevljaanid, volõõnlased, tivertslased); läänes — piki Poola ja Leedu maade piire kuni Peipsi järveni, kaasa arvatud Valgevene hõimude (dregoovitšite, polotšaanide, krivitšite) maad ja Smolenski (radiimitšite) maad.

Ülalmainitud versiooni Vene riigi tekkimisest ja «varjaagide kutsumisest», mis oli arusaadav ja õigustatud IX ja X sajandi Vene esimese ajaloolase suus, samuti seda fakti, et slaavi hõimud Kiievi riigis väga kiiresti ühendati, tõlgitsesid täiesti valesti ja võtsid ilma teadusliku kriitikata omaks mõned vene ajaloolased-«normannistid» (Karamzin, Solovjov) ja eriti saksa ajaloolased-«normannistid» (Baier, Müller, Schlözer jt.). Kui aga näiteks Karamzin pidas Vene riigi aluseks «varjaagide kutsumise», lähtudes samadest ideoloogilistest kaalutlustest, nagu XI sajandi vürstiaegne ajaloolane, soovist ülistada valitsevat dünastiat, siis saksa ajaloolased-«normannistid» lõid ebateadusliku teooria Vene ajalooprotsessi «iseseisvusetusest» ja esimese Vene riigi moodustamisest normanni vürstide poolt, Vene ajaloo algamisest alles «varjaagide kutsumisest» ja nende poolt vene hõimude vallutamisest.

See Vene ajaloo võltsimine sakslaste poolt pidi tõendama, et venelased ja üldse slaavlased ei ole suutelised iseseisvalt riiki moodustama ja et selleks oli ajalooliselt tarvilik pöörduda «aarialaste» — normannide organisaatorliku ja sõjalise abi poole. Ega fašistlikud ajaloolased slaavlaste alistamise ja orjadeks tegemise teel loodava «uue korra» propageerimisel asjata intensiivselt arendanud seda vana ebateaduslikku teooriat slaavi hõimude «vallutamisest» varjaagide poolt ja Vene riigi tekkimise «iseseisvusetusest». Käesoleval ajal on ebateadusliku «normannistliku teooria» üle võtnud ja seda kasutavad ulatuslikult ameerika, inglise ja teised meie ajaloo võltsijad.

Suured vene ajaloolased (Lomonossov, Zabelin, Ilovaiski, Kostomarov, Kljutševski jt.) suhtusid eitavalt «normannistide» teooriasse Vene riigi «varjaagi» päritolust.

---

[1] Лаврентьевская летопись, 882 г. Vana-Vene kirjeldatud suhetega sarnased suhted kujunesid ka Lääne-Euroopas, kus ka skandinaavia meresõitjad käisid rööviмas Põhjamere, Normandia ja Taani rannikul, said siin palgalisteks kaitsjateks ja muutusid mõnikord valitsevateks klassideks. «Sõjapidamine ja vallutuste organiseerimine Rjurikovitšite juures,» räägib Marx oma «Salajases diplomaatias», «ei erine millegipoolest normannide niisugusest organiseerimisest Euroopa muus osas.»

Ajaloolises tegelikkuses olid Vene riikluse ja esimese suure üldslaavi Kiievi riigi kujunemisel hoopis teistsugused alused. Vallutamist, kuivõrd see leidis aset üksikutest slaavi hõimudest ühendatud slaavi Vene riigi kujunemise protsessis, tuleb mõista mitte kui kõigi slaavi maade välist «vallutamist» käputäie varjaagide poolt, vaid ainult kui ühendamist, mida eesrindlikud ja kõige kultuursemad slaavi hõimud (Novgorodi, Ilmeni slaavlased, Kiievi poljaanid) teostasid sõjaliste družiinade ja vürstide osavõtul teiste slaavi ja mitteslaavi hõimude vallutamise teel.

Nagu me eespool nägime, oli normanne-kaupmehi endid arvuliselt vähe ja nad tungisid slaavi maadele kui kaupmehed-sõjamehed mitte maa pärast, vaid andami võtmiseks ja röövimiseks. Kuid siit leidsid nad eest laialdaste maa-aladega, juba ürgkogukondliku korra lagunemisega ja maakasutuse ebavõrdsuse ning maa eraomanduse sugemetega rohkearvulise paikse rahva-põlluharija. Normannide družiinade organisatsiooni primitiivsus, nende suhteliselt väike arv ning slaavi hõimude suur territoorium ja elanikkond viisid sellele, et varjaagi vürstid ei loonud kindlaid majanduslikke aluseid elanikkonna feodaalse maakasutuse sõltumiseks «vallutajaist». Erinevalt barbarite vallutustest Läänes ei suutnud varjaagid «kohalikku ühiskonda ümber korraldada», ei suutnud siin luua mingisuguseid uusi ja kindlaid majanduslikke suhteid, vaid, vastupidi, nad «alistusid kohaliku ühiskonna tootmissuhetele, assimileerusid selles ühiskonnas».[1] Nagu me eespool nägime, oli selleks juba vastav pind ette valmistatud kohalikus ühiskonnas endas.

Kiievi riigi loomise aluseks oli nende põhja-vene ja lõuna-vene hõimude etniline ühinemine, kes IX sajandiks kokku puutusid oma majanduslike ja kultuuriliste sidemete peateel — veeteel Priozjorjest Dnepri kaudu Mustale merele — ja moodustasid siin kõige eesrindlikumatest slaavi hõimudest slaavi-vene riigi. Varjaagid võtsid slaavlaste elust ka varem mõningal määral osa kaupmeestena ja palgaliste sõjameestena ning assimileerusid vene ühiskonna vastavate klassirühmadega. Nad kuulusid ka sõjalistesse družiinadesse, kes röövisid slaavi elanikkonda.

Kroonikakirjutaja idüllilises kirjelduses slaavi riigi kujunemisest on ajalooliselt enam-vähem õige vaid see, et IX sajandil läks üksikuil normanni vürstidel mõnikord korda anastada slaavi linnu ja allutada oma võimule ümberkaudset elanikkonda.[2] Nad maksustasid andamiga need hõimud, kes olid kas üksikute hõimuvürstide, nagu Kii, Štšeki ja Horivi võimu all Kiievis, või kasaaride võimu

[1] Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, 1936, стр. 15.

[2] «Kui slaavi hõimud alistati mitte ainult mõõgaga, vaid ka lepinguliste suhete teel,» ütleb Marx sel puhul oma «XVIII sajandi salajases diplomaatias», «siis on see iseärasus seletatav nende hõimude erakordse seisundiga, kes kartsid sissetungi nii põhjast kui ka lõunast ja eelistasid esimest kui päästemist teisest.»

all, — drevljaanid, severjaanid, radiimitšid.[1] Vürstid ise ja nende družiinad «slaavistusid» kiiresti ja Rjuriku pojapoeg kannab juba puhtvene nime — Svjatoslav.

Seega ei olnud slaavi hõimude sugukondlik, agraarne ja sõjaline demokraatia hoopiski varjaagide poolt «ümber lükatud». Me võime käesoleval ajal pidada ajalooliselt täielikult kindlaks tehtuks, et Kiievi riigi tekkimise tingimustele ja selles riigis kujunenud ühiskondlikele suhetele avaldas otsustavat mõju põhja-vene ja lõuna-vene hõimude etniline ühinemine, mis algas kaua aega enne seda, kui nad IX sajandil kokku puutusid uuel, nende poolt koloniseeritud territooriumil. Kiievi riik päris ja arendas edasi muinasslaavlaste-antide ajaloolised ning poliitilised. sidemed Lääne ja Bütsantsi kultuuriga, säilitades ühtlasi ka omaenda erilise puhtslaavi kultuuri ja oma erilise demokraatliku ühiskonnakorra koos sugukondliku elukorra igandite ja maakogukonnaga.

Seetõttu tuleb ühiskonnakorra ajaloolist geneesi slaavi-vene Kiievi riigi eksisteerimise esimestel sajanditel otsida mitte slaavlaste «vallutamises normannide poolt», nagu arvasid lääne «normannistid» ja osalt vene historiograafid. Mingit erilist kultuuri «varjaagid» slaavlastele kaasa ei toonud ega loonud. Isegi müüt «vallutamisest» ja «kutsumisest» on kaasaegse teadusliku kriitika seisukohalt ainult «müüt», mis oli tingitud vürsti historiograafi-kroonikakirjutaja poolt teostatud vürstisoo apologeetikast.

Rahvusliku vene kultuuri ajalooline genees peitub idaslaavi rahvaste iseseisva arenemise sügavas, sajanditepikkuses ajaloolises protsessis, alates iidsetest antidest-slaavlastest. Kiievi riigi ja ühtlasi ka vene riikluse edasiste vormide geneesi tuleb alata mitte varjaagide vürstidest Rjurikust ja Olegist, vaid antide vürstidest Božest, Mezamirist ja Andragastist, Vene sõjaretkedest VI sajandil Bütsantsi.[2] Kiievi riik oli mitte ainult slaavlaste ühinemise rahvuslike ülesannete ettekuulutajaks, vaid ka selle suure sotsiaalse protsessi tulemuseks, milles vabadustarmastav slaavlus avaldas ühelt poolt väga suurt mõju Ida-Rooma impeeriumi — Bütsantsi lagunevale orjanduslikule ühiskonnakorrale ja teiselt poolt omaks võttis Lääne, Bütsantsi kultuuri põhimõtted.

Seega ei olnud IX sajandi Kiievi-Vene vene slaavlaste sõdadel ja sõjakäikudel Bütsantsi ainult vallutuslik tähtsus, nagu antide sõdadel V ja VI sajandil. Nad avaldasid määratu suurt progressiivset, üldkultuurilist, poliitilist ja majanduslikku mõju, mis andis end tunda nii Bütsantsis kui ka slaavlaste endi hulgas. Juba tollal rajati selles protsessis üldvene kultuuri ja vene slaavlaste ühiskondlik-majandusliku korra iseärasuste originaalsed ajaloolised jooned. Need jooned säilitasid oma tähtsuse ka edaspidi, paljude sajandite vältel, isegi pärast seda, kui üldvene kultuuri ja riikluse

[1] Лаврентьевская летопись. 883, 884, 885 гг.

[2] Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, «Вестник древней истории», 1939, кн. 1, стр. 322.

keskused nihkusid Kiievi-Venest kaugemale idasse, kus rajati slaavlaste uue võimsa Vene Moskva riigi alused, kes jätkas Kiievi riigi ühendamistraditsioone.

Kiievi riigi ühiskondlike suhete feodaliseerumise protsessi lõpuleviimiseks kulus palju aega. Kiievi riigi moodustamise momendist möödus peaaegu kaks sajandit, millede vältel hävisid feodalismieelse ajajärgu ürgkogukondliku majanduse jäänused, kasvasid ja kinnitusid lõplikult klassiühiskonna ja feodaalkorra uued alused.

Seetõttu tuleb XI ja XII sajandi uue feodaalkorra majanduslikke aluseid vaadelda feodaalsuhete tärkamise ja arenemise protsessis IX ja X sajandil.

TEINE OSA

VARANE FEODALISM NSV LIIDU RAHVASTE JUURES VANAL AJAL

V PEATÜKK

NSV LIIDU RAHVASTE FEODAALMAJANDUSE ÜLDISELOOMUSTUS JA ISEÄRASUSED

Nagu eelmistes peatükkides esitatust nähtub, valitses ürgkogukondlik kord NSV Liidu rahvaste juures kaua, ürgmajanduse ja ürgaegse ühiskonna lagunemine aga läks erisuguseid teid mööda.

Taga-Kaukaasia ja osalt Kesk-Aasia vanade rahvaste juures, kes kõige varem kaasa tõmmati kultuurilisse ja majanduslikku suhtlemisse kreeka-rooma ning aasia orjandusliku maailmaga, hakkasid patriarhaalne elukord ja ürgkogukondlik majandus lagunema mitu sajandit enne meie ajaarvamist. Selle järel elasid need rahvad üle orjandusliku majanduse ja riigi etapi, kuigi tunduvate iseärasustega antiikse orjandusliku majandusega võrreldes. Pärast viimase lagunemist tekivad nende rahvaste juures umbes V ja VI sajandil või isegi varem uued feodaalsuhted.

Teiste NSV Liidu rahvaste juures, eriti idaslaavlaste juures lõpeb ürgmajanduse ja ürgaegse ühiskonna ajalugu selle ühiskonna järkjärgulise lagunemisega VIII ja IX sajandiks. Pärast seda tekivad klassiühiskonna uued ühiskondlikud suhted, mis X sajandiks muutuvad järjest selgekujulisemaiks ja järk-järgult valitsevaiks. Kuid need kujunevad välja mitte orjandusliku majanduse ja riigi organisatsiooni vormiks, vaid klassiühiskonna teistsugusteks vormideks, f e o d a a l s e t e k s suheteks. Möödub aga siiski veel mõni sajand, enne kui need suhted omandavad feodaalriigi väljaarenenud poliitilise organisatsiooni vormi oma erisuguse ühiskondlik-majandusliku süsteemiga juba materiaalsete tootlike jõudude arenemise uuel tasemel ja nende jõudude uue «pealisehitusega».

Uus ühiskondlik-majanduslik formatsioon, mida meie nüüd hakkame tundma õppima, kannab f e o d a l i s m i nimetust. Selle ühiskondlik-majandusliku formatsiooni varemeil tekib vahetult juba kaasaegne kodanlik ühiskond.

Meie ülesande hulka ei kuulu kõigi keeruliste feodalismi üldküsimuste vaatlemine. Meie peame neil peatuma vaid niivõrd, kui-

võrd seda läheb vaja NSV Liidu rahvaste majanduslikus arengus esinenud feodalismi konkreetsete ajalooliste küsimuste selgitamiseks ja võrdlevaks uurimiseks.

Meie peame siin käsitlema: 1) küsimust feodalismi majandussüsteemi kui ühiskondlike suhete selle etapi põhitunnuste olemusest, mille on läbi teinud kõik rahvad; 2) küsimust feodalismi geneesist kui ühe ühiskondlik-majandusliku formatsiooni asendumisest teisega; 3) küsimust vene feodalismi ja NSV Liidu teiste rahvaste feodalismi iseärasustest.

Feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi olemus. Feodaal-pärisorjuslik majandus kui tootmisviis, mis hõlmab ühiskonna tootlike jõudude tasemele vastavate tootmissuhete erilise süsteemi, on leidnud ammendava valgustuse marksismi-leninismi klassikute poolt.

Feodaal-pärisorjuslikku majandussüsteemi tervikuna iseloomustab nõrgalt arenenud ühiskondlik tööjaotus, tööstusliku töö ühendamine tootmise baasiks oleva põllumajandusliku tööga. Tootmissuhete aluseks on feodaali omandiõigus tootmisvahenditele ja, vastupidiselt orjanduslikule majandusele, mittetäielik omandiõigus töötajale, pärisorjale. Kõrvuti feodaalse omandiõigusega on olemas talupoja ja käsitöölise isiklik omandiõigus tootmisriistadele. Otseseks tootjaks on individuaalne väiketootja, väikekäsitööline või -talupoeg, kellel oma isiklikul tööl põhinevas eramajapidamises on isiklikud tootmisriistad ja -vahendid. Kuna aga sel talupojal ei ole maad, on ta sunnitud töötama feodaalile eraomandina kuuluval maal, makstes maaomanikule oma nii põllumajandusliku kui ka tööndusliku töö lisaprodukti. Feodaalne suurmaavaldus ühineb otsese tootja väikemajapidamisega. Sel pinnal tekivad alluvuse, majandusliku ja mittemajandusliku sunduse, pärisorjusliku sõltuvuse, talupoja maa külge kinnistamise suhted. Lisaprodukti tarvitab üldreeglina täielikult ära feodaal, mistõttu feodaal-pärisorjuslikku majandust iseloomustab mitte laiendatud, vaid lihtne taastootmine. Seoses sellega toimub materiaalsete tootlike jõudude arenemine aeglaselt, tehnika on madal, valitseb naturaalmajandus.[1]

Tasumata lisaprodukti omastab feodaal mittemajandusliku sunduse teel kapitalismieelse, feodaalse rendi mitmesugustes vormides.

Marx eristab feodaalse rendi kolme põhivormi: teorent, naturaalrent ja raharent kui üksteisele järgnevad staadiumid feodaalse rendi arenemises. Esimesed kaks on feodaalmajandusele kõige tüüpilisemad. Teorent (teoorjus) on tootmise alg- ja kõige lihtsam vorm. Selles esineb otsese tootja töö kõige jämedamas vormis sundtöö kujul, rent ja lisaprodukt aga ühtuvad täielikult ning vahetult. See töövorm võib põhineda ainult mittemajanduslikul sundusel, pärisorjusel. Naturaalrent on teorendi muundunud vorm, mis aga annab põlluharijale juba mõnevõrra suuremaid võimalusi töö-

[1] Feodaalse tootmisviisi üksikasjaline iseloomustus vt. K. Маркс, Капитал, т. III, гл. 47; V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 151—153.

viljakuse tõstmiseks. Lõpuks feodaalne raharent eeldab, et otsene tootja realiseerib ise ühe osa oma produktist turul, mis on omakorda seotud kaubanduse ja linnade arenemisega ning annab juba tunnistust naturaalmajanduse alanud lagunemisest.

Feodaalse teoorjusliku majanduse tüüpilise vormi ja ühtlasi ka kogu feodaalse tootmise kohta määrab Lenin kindlaks järgmised põhitunnused: 1) naturaalmajanduse valitsemine; 2) otsese tootja varustamine tootmisvahendite ja maaga, eriti koos tema kinnistamisega maa külge; 3) talupoja isiklik sõltumine mõisnikust; 4) tehnika äärmiselt madal ja tardunud seisund selle tõttu, et majapidamine «oli viletsusest rõhutud ning isiklikust sõltumusest ja vaimsest pimedusest rusutud väiketalupoegade kätes».[1] Kogu feodaal-pärisorjuslikku majandussüsteemi iseloomustab otsese tootja «mittemajanduslik» sundus valitseva klassi poolt. Niisuguse sisu säilitab feodaal-pärisorjuslik majandus kogu oma olemasolu kestel kuni selle asendamiseni kapitalistliku majandusega.

Feodalismi genees Läänes. Feodalism kui eriline ühiskondlik-majanduslik formatsioon tekkis Lääne-Euroopas orjade revolutsiooni ja Rooma impeeriumi germaanlaste poolt vallutamise tulemusena antiikmaailma orjandusliku süsteemi lagunemise ning orjandusliku Rooma riigi languse alusel. Feodalismi elemendid hakkasid kujunema juba Rooma impeeriumi hilisema ajajärgu majandussüsteemi rüpes ning II ja III sajandi muinasgermaanlaste ühiskonnas. Kuid ühiskondlike suhete valitsevaks tüübiks muutub feodalism alles alates V ja VI sajandist kui nende ühiskondlik-majanduslike tingimuste, mis Rooma impeeriumis olemas olid, ja uute, vallutajate poolt kaasa toodud tingimuste sünteesi tulemus. Marx ja Engels, käsitledes oma töös «Saksa ideoloogia» Lääne-Euroopa feodalismi geneesi küsimust, tähendavad, et «paigustuvate vallutajate poolt võetav ühiskonnavorm peab vastama tootlike jõudude arengutasemele, mille nad eest leiavad, kui aga seda vastavust esialgu ei ole, siis peab nende ühiskonnavorm muutuma vastavalt tootlikele jõududele... Feodalism ei ole sugugi Saksamaalt valmis kujul üle kantud; tema tekkimise juured peituvad barbaarsete sõjavägede sõjalises organisatsioonis vallutamise ajal ja see organisatsioon arenes alles pärast vallutamist vallutatud maades eest leitud tootlike jõudude mõjul pärisfeodalismiks».[2]

Tõepoolest, ühiskondlik-majandusliku korra uutel vormidel, mis tekkisid Rooma orjandusliku ühiskonna asemel, olid sügavad juured nii Rooma enda vanas ühiskonnas kui ka Rooma impeeriumi vallutanud rahvaste juures.

Rooma impeeriumis saavutas orjandusliku suurmajanduse kriis juba I ja II sajandiks m.a.j. suurima jõu. Suure latifundiaalomandi säilitamisel väikese arvu rooma magnaatide käes hakkavad need magnaadid orjatöö äärmiselt madala viljakuse tõttu oma latifun-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152—153.
[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стр. 64.

diume tükeldama väikesteks partsellideks ning neile paigutama orje ja vabu põlluharijaid. Endise orjandusliku suurmajandi asemele tekib seega kolonaat kui üks uute ühiskondlike suhete, nende põllumajanduslike väiketootjate ühiskondlike suhete varasemaid vorme, kes olid veel orjusega võrreldes säilitanud mõningaid isikliku ja majandusliku vabaduse elemente, kuid kes olid kinnistatud maaomaniku maa külge ning maksid maaomanikule renti natuuras ja teorendina. Teiste sõnadega, koloonid olid «... keskaegsete pärisorjade eelkäijaiks».[1] Rooma orjandusliku majanduse majandusliku lagunemise pinnal purustati ta majanduslik ja poliitiline süsteem lõplikult miljonite orjade ülestõusudega. Kõik see hõlbustas impeeriumi vallutamist germaanlaste poolt, mis tegi lõpu orjanduslikule ühiskonnale. Kuid ühiskondlike suhete uued vormid ei olnud kaasa toodud germaanlaste poolt «valmis kujul», vaid, vastupidi, nende «ühiskonna vorm» oli sunnitud muunduma vastavalt vallutatud maa tootlike jõudude tasemele.

Germaanlased säilitasid veel Tacituse ajal (I saj. m.a.j.) sugukondliku korra tunduvaid jäänuseid. Kuid juba oma esimeste Rooma impeeriumi sissetungimiste ja nende poolt hõivatud territooriumil paigustumise ajaks (frangid IV saj.) ning eriti impeeriumi täieliku vallutamise ajal kaotasid germaani hõimud sugukondliku korra ja hakkasid üle minema territoriaalsele kogukonnale-markile. Sõjalised liikumised ja vallutused viisid nende juures sõjalis-hõimkondliku aristokraatia eraldumisele, sõjaliste družiinade moodustamisele. Toimus endiste kogukonnamaade anastamine družinnikute poolt, tekkis maa eraomandus, maale paigutatavate orjade ekspluateerimine. Need uued suhted hakkasid tugevnema ja kanduma Rooma pinnale siis, kui germaani hõimud hakkasid paigustuma endise impeeriumi mitmesugustes osades. Germaanlased, «tasuks selle eest, et vabastasid roomlased nende enda riigist,»[2] hakkasid mitte ainult vabu maid hõivama, vaid võtsid ka endistelt rooma valdajailt ära kaks kolmandikku nende maast — määratu suured rooma latifundiumid ühes nendel asunud orjade ja koloonide massiga.

Maade jaotamine toimus vastavalt sugukondliku korra reeglitele. Osa maid jäeti jaotamata kogu sugukonna ja hõimu valdusse, ülejäänud osa (künnimaa, niidud) jaotati sugukonna üksikute liikmete vahel. Nii kandus germaani kogukond-mark üle uutesse tingimustesse. Kuid sõjalis-hõimkondliku aristokraatia ja sõjaliste družiinade eraldumine, kes haarasid enda kätte suuri maa-alasid ja suuri orjanduslikke rooma latifundiume, soodustas kogukonnavalduse lagunemist ja suurmaaeraomanduse tekkimist. Samal ajal hakkas rooma maaomanike ülemkiht ühinema germaani družinnikute ja juhtide sõjaväelise ülemkihiga.

Mõnedes endise impeeriumi osades, nagu Ostgooti kuningriigis

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, Tallinn, 1946, lk. 149.

[2] Sealsamas, lk. 151.

Itaalias, oli vallutajate assimileerumine võidetutega väga ulatuslik ja viis sellele, et germaanlased võtsid omaks endise impeeriumi ühiskondlik-majanduslikud suhted, pärisorjuse ja latifundiaalse majanduse algmed. Frangi riigis, kus Rooma mõju oli nõrgem ja kus väljastpoolt tulnud frankide hõimud assimileerusid Rooma elanikkonnaga aeglasemalt, jäi mõneks ajaks püsima laialdane vabade talupoegade kiht, ja kuni feodaal-pärisorjuslike suhete arenemiseni «rooma-kolooni ja uue pärisorja vahel oli seisnud vaba frangi talupoeg».[1] Kõige täielikumalt säilis germaani agraarkord seal, kus, nagu Britannias, germaanlastest vallutajad hävitasid peaaegu täielikult endise keltidest koosnenud elanikkonna ja seadsid sisse oma maakasutuse korra, kusjuures selles maakasutuses aga kiiresti kasvas ebavõrdsus ning eraldusid hõimkondlik ülemkiht (earlid) ja vabad lihtpõlluharijad (kerlid).

Feodaalsuhete arenemise kogu mitmekesisuse juures mitmesugustes paikades ja maades seisis edasine protsess igal pool selles, et vaba maaelanikkonna järelejäänud mass järk-järgult pärisorjastati ja et seal arenesid feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi alused.

Maakogukonnas varandusliku ja maakasutuse ebavõrdsuse ning hiljem isikliku ja majandusliku sõltuvuse tekkimise pinnal toimunud orjandusliku majanduse langemine ja kogukondliku maakasutusvormide lagunemine ning lõpuks maa haaramine vallutajate poolt lõid Lääne-Euroopa kuningriikides keerulise ja arenenud feodaalsete agraarsuhete süsteemi. Kogu sotsiaalne hoone, kõik ühiskondlikud suhted ja iga üksikisiku koht neis määratakse maavalduse ja maa «pidamise» alusel. Alates süseräänist, kuningast, temale lähedastest isikutest ning suurematest ja võimsamatest valdajatest saavad kõik neist sõltuvad vasallid maad feoodiks, lääniks, s. o. pärilikuks tinglikuks valduseks, annetusena teenistuse eest. Vasalliteedi ja vasallisõltuvuse, kõrgemate ja «suursuguste» juhtivate klasside hierarhia keeruline süsteem läbib kogu ühiskonna.

Feodaalkorra ühiskondlik-majanduslikuks aluseks on otsese põllumajandusliku tootja-pärisorja isiklik majanduslik ja agraarne sõltuvus tema feodaalist-mõisnikust. Formaalselt kinnitatakse need otsese tootja pärisorjuslikud suhted feodaaliga samuti maa «pidamise» juriidilises kestas. Kuid selle feodaalse vormi taga, isegi täieliku isikliku sõltuvuse puudumisel, peituvad juba mitte ainult majandusliku sõltuvuse, vaid ka mittemajandusliku sunduse uued suhted, peitub uus tootmisviis. Pärisorjusliku mõisa majandus asendas nii endise vaba väiketalumajanduse kui ka orjandusliku suurmajanduse. Seega on selle tootmisviisi aluseks maa eksproprieerimine otseselt tootjalt valitseva klassi poolt ja sellega seotud majanduslik ja mittemajanduslik sundus.

Sellise majanduse organisatsiooniliseks põhivormiks on nii feodaalse suurmõisa kui ka seda teenindava talumajandi naturaalne kinnine kodune majapidamine. Põllutöö ühinemine kodutööndu-

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 155.

sega kas talumajandi kitsastes piirides või rikka feodaalmõisa laiemates raamides — mõlemal juhul ilma laialdase ühiskondliku tööjaotuseta, ilma tootmiseta spetsiaalselt müügi jaoks, — sellised on selle süsteemi majandusliku organisatsiooni alused.

Maavalduse ja feodaali-maaomaniku valitsev osa määrab ette ära ka selle majandussüsteemi poliitilise pealisehituse. Feodaalühiskonna poliitilise struktuuri määrab ära maavaldus, see koht, mida ühiskondlikus hierarhias omab maaomanik, olenevalt tema maavalduste suurusest, temast sõltuvate väikemaapidajate arvust. Ühtse poliitilise võimu puudumisel, selle võimu killustatusel üksikute feodaalide vahel muutub mõisnik-feodaal oma maavalduste piirides täielikuks «valitsejaks-pärusmõisnikuks», tema maal asuvate ja temast sõltuvate põlluharijate kõrgeimaks omanikuks. Kõigi ühiskonnarühmade ja -klasside vahel valitsevad ühiskondliku hierarhia keerulised suhted, kõik nad põhjendavad selle hierarhia alusel formaalselt oma õigusi maale, maa saamisele autasuks, ühtedele või teistele privileegidele maa kasutamisel, õigust ekspluateerida sõltuvaid tootjaid.

Lääne-Euroopas valitses feodaalajastu mitme sajandi vältel, alates antiikmaailma orjandusliku süsteemi ja orjandusliku Rooma riigi langusest V ja VI sajandil m.a.j. ning lõpetades XVIII sajandiga, mõnedes riikides aga XIX sajandi algusega. On arusaadav, et feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi nii pikaajalise, rohkem kui tuhandeaastase olemasolu ja valitsemise tingimustes ei võinud see süsteem jääda täielikult ühesuguseks nii üksikutes riikides kui ka oma olemasolu üksikuil sajandeil.

Feodaal-pärisorjuslikule majandusele omase põhilise «tootmisviisi» säilimisel muutus ja kasvas materiaalsete tootlike jõudude arengutase, diferentseerusid vanad ühiskonnaklassid ning tekkisid uued ühiskonnaklassid ja nende suhted; ekspluateerimise aste muutus, tugevnes või pehmenes; järsult muutus ka kogu ideoloogiline, poliitiline ja riiklik «pealisehitus». V ja VI sajandi primitiivsest ja üleminekutüüpi riigist, läbi riikliku ühtsuse täieliku killustumise X—XIV sajandil ja läbi selle asendumise feodaalse pärusmõisaga säilis feodaal-pärisorjuslik süsteem absolutistlikku tüüpi ühendatud tsentraliseeritud riikides kuni XVIII sajandini.

Seetõttu, iseloomustades feodalismi ja temale omase põhilise tootmisviisi etappe ja perioode, peame feodalismi ennast periodiseerima mitte ainult tema tootlike jõudude ja klassisuhete muutumise alusel, vaid ka tema poliitilis-riikliku «pealisehituse» muutumise alusel. Lenin ütles, et poliitika on kontsentreeritud majandus. XVIII sajandi absolutistlikus riigis avaldus feodaalmajandus kõige «kontsentreeritumal» kujul, kandes endas samal ajal uute, kapitalistlike suhete algmeid; need suhted viisid omakorda rahvuste ja tsentraliseeritud rahvuslike kodanlike riikide tekkimisele.

Lääne-Euroopa kohta võime kindlaks määrata järgmised etapid feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi ja selle poliitilise kujunduse arenemises ja lagunemises.

See süsteem saab algmed riikides, mis tekkisid orjandusliku Rooma riigi varemeil. See oli feodalismi «kujunemise» ajajärk, mil feodaalsuhted hakkasid maakogukonna lagunemise pinnal alles tekkima.

Järgneval «varase feodalismi» ajajärgul, V—IX sajandil, toimub (eri riikides ebaühtlaselt) vana kogukonna lõplik lagunemine, kogukonnamaade anastamine feodaalide poolt, pärisorjuslike sõltumissuhete tekkimine. Näiteks Frangi riigis endised «vabad franki talupojad olid asetatud niisamasugusesse olukorda kui nende eelkäijad, rooma koloonid ... kaotasid ... aegamööda ka isikliku vabaduse, väheste põlvkondade järel olid nad enamasti juba pärisorjad».[1]

X—XIV sajandil jõudis feodalism Lääne-Euroopas oma kõrgeima arenguastmeni (nn. «arenenud feodalismini»). Maavaldaja maadel asuvate pärisorjastatud talupoegadega ja käsitöölistega feodaalne suurmaavaldus, feodaalne pärusmõis oli arenenud feodalismi ühiskondliku organisatsiooni põhiliseks algvormiks, mille kaudu feodaal sai otseselt tootjalt lisaprodukti, feodaalrenti.

«Hilise feodalismi» ajastul hakkavad ilmnema feodaalsüsteemi lagunemise elemendid: ühiskondliku tööjaotuse, linnade, turusidemete ja kaubavahetuse kasv, käsitöö eraldumine feodaalsest pärusmõisast ja külast, tsentraliseeritud riigivõimu formeerumise algus jne.

Tsentraliseeritud riigivõimu tugevnemine hilise feodalismi ajajärgul viib feodaalse killustatuse järkjärgulisele likvideerimisele ja absolutistliku, oma aluselt feodaal-pärisorjusliku riigi tekkimisele. Talurahva ja linnaelanikkonna klassivõitluse teravnemine XIV—XVI sajandil soodustab üha rohkem feodaalsüsteemi lagunemist.

Juba XV ja XVI sajandil tekivad feodalismi rüpes kapitalistlike suhete algmed. «Kapitalistliku ühiskonna majanduslik struktuur on tekkinud feodaalse ühiskonna majanduslikust struktuurist. Feodaalse ühiskonna lagunemine vabastas kapitalistliku ühiskonna elemendid.»[2]

Feodalismi tekkimine ja iseärasused Vana-Venes. Vanas vene historiograafias valitses kaua aega suund, mis eitas üldse meie ajaloos ühiskondlike ja majanduslike suhete olemasolu, mis iseloomustasid feodalismi ajastut Euroopas. Käesoleval ajal on see suund ümber lükatud ja, vastupidi, küsimus feodaalsuhete olemasolust vene ajaloos on täielikult lahendatud. Prioriteet selles küsimuses kuulub V. I. Leninile, kes juba XIX sajandi 90-ndatel aastatel oma teoses «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?» ning eriti teoses «Kapitalismi arenemine Venemaal» mitte ainult täpselt ära määras feodaalsuhete tek-

[1] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 153—154.
[2] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 622.

kimise ja smerdide orjastamise protsessi ajaloolised piirid juba Kiievi-Venes X sajandil, vaid ka esitas feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi täiusliku teooria.

Oleks ebaõige vene feodalismi ning ta poliitilise, ühiskondliku ja majandusliku struktuuri arengut täielikult samastada nende vormide arenguga Läänes, seda enam, et ka Lääne-Euroopa maades oli feodaalsuhete tüüp sageli väga erinev.

Nagu eespool tähendatud, oli ürgkogukondlik kord idaslaavlaste poolt VIII ja IX sajandiks juba üle elatud. Tootlike jõudude uus arengutase, üleminek «künni-», paiksele ja massilisele põllundusele isikliku, majandusliku ja agraarse sõltuvuse suhete tekkimisel andsid uutele tootmissuhetele feodaalse iseloomu, eraldades hõimuaristokraatia endisi juhtivaid rühmi, hõimuvürste ja sõjalisi družiinasid suurmaavaldajatena. Seetõttu toimus muinasühiskonna edasiarenemine Venes põhiliselt mitte orjapidamise, vaid feodaliseerumise kaudu. Väline tõuge, mis seda protsessi kiirendas ja selle vormistas, kandis ka siin osalt sõjalist iseloomu — sõjalised sissetungid ida- ja läänerahvaste ühendamata slaavi maadele. Seejuures toimus Marxi väljenduse järgi kogu maale paikselt elama asunud vallutajate «ühiskonnavormide» assimileerumine nende ühiskonnavormide ja tootlike jõududega, millised nad seal eest leidsid. See assimileerumine toimus IX ja X sajandi kestel vana ühiskonna lõpliku lagunemise ning klassiühiskonna ja ta feodaliseerumise uute vormide tekkimise pinnal.

Nagu me näeme, kordab see protsess põhijoontes feodalismi tekkimise teid Läänes. Kuid siitpeale esineb ka olulisi erinevusi. Kõigepealt oli normannide ja teiste rahvaste sõjaline sissetung slaavi maadesse oma jõult ja vallutajate enda massilisuselt nõrgem kui germaanlaste sissetung Rooma ning sellega ei kaasnenud peaaegu kogu maa äravõtmist vallutatuilt, nagu see oli antiikses Roomas. Idarahvad olid rändrahvad ja ei jäänud maale paikselt elama. Varjaagid ei olnud ka nagu germaanlased niisugused suured hõimud-põlluharijad keeruka sõjalis-hõimkondliku organisatsiooniga, kes tulid vallutama ja kõigepealt maad ära võtma. Varjaagid olid vikingite, poolröövlite, poolkaupmeeste jõugud, kes olid algul väga vähe huvitatud maast, põllundusest ja maavaldusest. Nad «ei suutnud tungida vallutatava ühiskonna sügavusse, ei suutnud teda ümber korraldada, vaid kasutasid kiiruga seda, mida oli kõige kergem võtta».[1] Ja ka tootlike jõudude ja ühiskondlike suhete arengutasemelt erinesid Ida-Euroopa tasandikul elanud slaavi rahvad roomlastest.

Rahvastel, kes asusid elama endise Rooma impeeriumi territooriumile ja selle ümber, oli tegemist juba väga suures osas hõivatud ja majanduslikult kasutusele võetud (muidugi tolleaegsete tehniliste

[1] Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, 1936, стр. 15.

võimaluste piirides) territooriumiga. Uusi pretendente maale oli väga palju, vabu maa-alasid mingiks «vabaks koloniseerimiseks» aga vähe. Teenistuse eest maa annetamise ja asustamise põhivormid esinesid seetõttu peamiselt maa ümberjaotamise, endistelt latifundiaalsetelt suurvaldajailt kui ka väikepõlluharijailt maa äravõtmise ja osalise või täieliku ekspropriieerimise kujul. Sel pinnal toimus feodaliseerumise protsess eriti kergesti ja kiiresti ning tekkisid nii väikepõlluharija isikliku ja majandusliku agraarse sõltuvuse kui ka feodaalide hierarhiliste suhete kõikvõimalikud vormid.

Vana-Venes niisugust vallutajate poolt maa vägivaldse ekspropriieerimise massilist protsessi ei olnud. Isegi palju hiljem toimus maa majanduslik kasutusele võtmine vürsti ja ta družinnikute poolt sageli suurte vabade, asustamata ja majanduslikult kasutamata maade anastamise arvel. Seejuures oli põldu hariva elanikkonna põhimassil oma maaõiguste säilitamiseks olemas niisugune selle ajajärgu tingimustes tähtis vahend kui maakogukond. Muidugi ei saanud kõik see takistada agraarse sõltuvuse ja võlaorjuse kasvu, sest vaba ja harimiseks kõlbliku maa anastamine progresseerus kiiresti, kusjuures «vabale», kuid vaesele smerdile, kellel ei olnud sageli ei karıloomi, ei tootmisriistu ega isegi elatusvahendeid, polnud jõukohane ei uut ja hõivamata maad üles harida ega vabu maid otsima minna.

Seepärast ei omandanudki riik, mille slaavi hõimud IX sajandi keskpaigaks moodustasid, veel poolteise sajandi jooksul feodalismi väljaarenenud jooni. Selles suhtes on oma õigsuselt ja sügavuselt tähelepanuväärne Marxi arvamus varjaagide tähtsusest vene feodalismi geneesis: Marxi arvates seisid vene feodalismi iseärasused «normannidest vallutajate organisatsiooni primitiivsuses — vasalliteet ilma läänideta ja läänid, mis koosnesid ainult andameist».[1]

Teiste sõnadega, nii normannidest tulnukate ja slaavi ühiskonna vaheliste suhete iseloom kui ka normannide družiinade endi sisemised suhted põhjustasid algul (Marxi terminoloogia järgi IX ja X sajandi «vallutusperioodil») tunduvaid iseärasusi feodalismile tüüpiliste vasallisõltuvuse ja feodaalse hierarhia suhete arenemise tempos ja käigus maavalduse, maaläänide jne. pinnal. Kasutades Engelsi viidet Läänes ühiskonna feodaliseerumise teel seisnud «vabale frangile», võib öelda, et «vaba slaavlane»-põlluharija piiras oma maakogukonnaga kaua aega feodaliseerumise protsessi sügavust ja käiku. Sel perioodil piirdusid feodaalsuhted slaavi ühiskonnas ainult «andamiga» vürstidele ja nende družiinadele.[2]

Esimestel etappidel avaldus see selles, et feodaliseerumise prot-

[1] «Secret diplomatic history of the eighteenth Century» by Karl Marx, edition by Eleonore Marx, London 1899, p. 75—76.

[2] Selles suhtes ei saa me nõustuda vene feodalismi ülaltähendatud kompetentse ajaloolase seisukohaga, et «vasalliteet ilma läänideta käib ainult varjaagide družiinade kohta ja ei puutu kohalikku ühiskonda» (vt. Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, стр. 14—15). Vastupidi, läänisuhete puudumine ja läänid, mis koosnesid ainult andameist, puutusid kõige otsesemalt ka kohalikku põlluharijate ja maavaldajate ühiskonda.

sess ise jõudis lõpule aeglaselt, hiljem aga seiles, et feodalismi poliitilised vormid ei olnud nii sügavad, et maavaldajad-pärusmõisnikud oleksid Venemaal muutunud täiesti iseseisvaiks ja sõltumatuiks kohalikeks «valitsejaiks» ning paruniteks nagu Läänes. Seoses sellega toimus ühtse feodaal-pärisorjusliku Vene riigi kindel moodustamine kiiremini, kuna tal oli alati kasutada määratu suuri vabu maa-alasid ja ta võis ennast tunda sõltumatumana kohalikest pärusmõisnikest. Ta võttis nad enda juurde «teenistusse», hävitades feodaalmajanduse üksikute osade isoleerituse.

On arusaadav, et see pikk ajalooline epohh, mis hõlmas mitu sajandit, põhjustas mitte ainult Vana-Vene riiklike moodustiste vahelduvate vormide mitmekesisuse, vaid ka nende majanduslike vormide erinemise. Seetõttu, kuigi me ühendame kogu selle ajastu kui feodalismi-pärisorjuse majandussüsteemi koos oma põhilise ja tüüpilise majandusvormiga — feodaal-pärisorjusliku pärusmõisa kinnise ja isoleeritud majandusega, oma erilise tootmisviisiga ja ta ümber kujunevate tüüpiliste feodaal-pärisorjuslike suhetega, peame siiski meeles pidama, et need suhted pidid oma olemasolu paljude sajandite jooksul läbi tegema suuri muutusi.

Nagu eespool öeldud Lääne-Euroopa riikide kohta, olid feodaalsuhted Venemaal Kiievi-Vene algperioodil ja selle riikliku moodustise lõpus teistsugused, samuti nagu nad olid erisugused XII ja XIII sajandi Rostovi-Suzdali- ning Moskva-Vene osastisriigis. Need suhted said lõpuks eri vormid XVI—XVIII sajandi Vene riigis ja XVIII—XIX sajandi absolutistlikul Venemaal.

Rakendades ülaltoodud kaalutlusi feodalismi periodiseerimise kohta Läänes, jagame feodalismi ja selle feodaal-pärisorjusliku majanduse kogu ajastu Venemaal järgmisteks etappideks:

1. IX sajandi feodalismi ja X—XII sajandi Kiievi riigi «varase feodalismi» «kujunemise» ajajärk, mil feodalismieelse ajajärgu vana ürgkogukondliku korra lagunemise ja maa eraomanduse tekkimise alusel seoses «künnipõllunduse» tootlike jõudude arenemise, ühiskonna klassilise diferentseerumise süvenemise ja ekspluateerimise feodaal-pärisorjuslike vormide arenemisega feodaalsuhted selles üleminekutüüpi riigis muutuvad järkjärgult valitsevaiks.

2. XIII ja XIV sajandi arenenud feodalismi ning riigi feodaalse killustatuse ajajärk, mil varase feodalismi kõigi mainitud elementide edasiarenemine, eriti klasside diferentseerumise süvenemine ja ekspluateerimise feodaal-pärisorjuslike vormide kindlustumine pidi viima feodaalse pärusmõisa poliitilisele tõusule ja sõltumatusele, riigi poliitilisele killustumisele.

3. XV—XVII sajandi hilise feodalismi ajajärk, mil materiaalsete tootlike jõudude, ühiskondliku tööjaotuse arenemise, linnade ja turu kasvamise, tööstuse kasvamise ja külast eraldumise protsess, uute klasside kujunemine, feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise ja selle vastu peetava klassivõitluse vormide laienemine

ja tugevnemine, lõpuks — poliitiline moment — vajadus kaitsta ennast väliste kallaletungide vastu — kõik see nõudis riigi feodaalse killustatuse likvideerimist ja viivitamatult tsentraliseeritud riikide moodustamist, mis oleksid suutnud kallaletungi tagasi lüüa. Feodalismi-pärisorjuse tootmissuhete klassisüsteem saab tsentraliseeritud Vene riigis uut jõudu, juriidilise vormistuse ja kaitse keskvõimu poolt.

4. XVIII sajandi absolutistlikus riigis säilitas feodaal-pärisorjuslik majandus põhilise tootmisviisi tähtsuse ning tugevnes ühtlasi ja saavutas oma haripunkti kõigis rahvamajandusharudes seoses sellega, et feodaal-mõisnik oli absolutismi peamine tugi ja etendas kogu maa majanduses juhtivat osa. Klassivõitlus, mis tihtipeale läks kuni massiliste revolutsiooniliste liikumisteni, oli suunatud ühtaegu nii feodaalide-mõisnike kui ka nende eesotsas seisva absolutismi vastu. Toimus uute klasside — kaubanduskodanluse ja hiljem tööstuskodanluse klassi kujunemine. Feodaal-pärisorjusliku Venemaa piirides oli juba rajatud kapitalistlike suhete «sektor».

5. Pärisorjuse majandussüsteemi lagunemine XIX sajandi keskpaigaks. Materiaalsete tootlike jõudude kasv, kapitalistliku «sektori» laienemine ja süvenemine: klassilise diferentseerumise suurenemine, pärisorjusliku riigi poliitiline, sõjaline ja majanduslik pankrot, revolutsioonilise liikumise valmimine sundisid valitsevaid klasse reformi — revolutsiooni «kõrvalsaaduse» — teel asendama ekspluateerimise pärisorjuslikku vormi uue vormiga — kapitalistliku palgaorjuse vormiga. Kujunes kapitalistlik formatsioon.

Selline on Venemaa feodaal-pärisorjusliku formatsiooni arenemise ja lagunemise etappide skeem. Selles skeemis tuleb dialektiliselt ühendada nii pärisorjuse tootmisviisi arenemise materiaalsed tingimused kui ka pärisorjuse «pealisehituse» poliitilised ja ideoloogilised tingimused, riikliku korralduse vormid kui valitsevate klasside klassiülevõimu ja rõhutud klasside klassivõitluse väljendus.

Feodaalsuhted teiste rahvaste juures NSV Liidu territooriumil. Mitte ainult lääne feodalismiga, vaid isegi vene feodalismiga võrreldes on märksa vähem uuritud NSV Liidu territooriumi teiste, eriti idas elavate — Taga-Kaukaasia, Kesk-Aasia jne. rahvaste feodalismi geneesi ja iseärasuste küsimust. Võib pidada kindlaks tehtuks üht — et feodalism ei ole ainult Euroopa läänepoolse osa, vaid ka mitmesuguste Ida maade ühiskondlik-majandusliku arenemise etapiks. On arusaadav, et nende rahvaste ühiskondlik-majandusliku arenemise poliitiliste, majanduslike ja koguni looduslike tingimuste erakordne mitmekesisus põhjustas ka omapära feodaalsuhete arenemises Taga-Kaukaasia, Kesk-Aasia ja Siberi rahvaste juures, mis raskendab nende suhete uurimist.

See feodaalsuhete geneesi ja arenemise olemuse omapära seisis

siin kõigepealt selles, et paljud Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia vanad rahvad olid ammust ajast vana aasia ning antiikmaailma kultuurilise ja ühiskondliku mõju all ning moodustasid, nagu me nägime, orjanduslikku tüüpi riigid (Urartu, Gruusia III ja II sajandil e.m.a., Sogdiaana ja Baktria hellenismi ajastul jt.). Kuid siiski ei toimunud feodalismi edasiarenemine siin ainuüksi orjanduslike suhete lagunemise pinnal, nagu see oli antiikmaailmas. Orjanduslik majandus ise ei omandanud nii suurt tähtsust ning kohaliku elanikkonna valdav osa säilitas kuni lõpliku pärisorjastamiseni vabaduse ja sugukondliku elukorra.

Teiseks momendiks, mis määras feodaalsuhete arenemise iseloomu Taga-Kaukaasia, Kesk-Aasia ja Siberi rahvaste juures, olid pidevalt kordunud ja üksteist asendanud vallutused, peamiselt Ida mets-rändrahvaste poolt. Need vallutused hävitasid mitte ainult sootumaks siin kujunemas olnud riiklikud moodustised, vaid laostasid ka täielikult kogu elanikkonna ja hävitasid sellega igasuguse võimaluse materiaalsete tootlike jõudude arenemiseks. Seetõttu hävitasid vallutajad tihtipeale kujunema hakanud feodaalsuhted, eriti feodaal-rahvuslikul alusel riikide moodustumise.

Edasi omas feodalismi arenemises suurt tähtsust põllunduse eriline iseloom, mis nõudis suuri riigivõimu poolt organiseeritavaid kunstliku niisutuse ehitusi. Sellele lisandus ka islamismi levik vallutajate hulgas, mis formaalselt eitas maa eraomandust. Tegelikult intensiivistas see ühiskonna feodaliseerumise elemente ja feodaalse sõltuvuse tekkimist. Kõik see põhjustas mõnedes Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rajoonides agraarse ning isikliku sõltuvuse suhete tekkimise eri teed ja vormid, erilise «ida feodalismi» tüübi. Teiste rändrahvaste ja rahvaste-karjakasvatajate juures (näiteks Kesk-Aasia steppides kasahhide, kirgiiside ja kalmõkkide, Siberi burjaadi-mongoli hõimude jt. juures) tekkisid feodaalsuhted vahetult sugukondliku elukorra lagunemise, karjamaade anastamise jne. alusel, niinimetatud «rändfeodalismi» kujul.

Järgnevates peatükkides käsitleme kõiki neid küsimusi konkreetse materjali varal, mis on kahjuks üksikute rahvaste ajaloo jaoks sageli väga puudulik.

VI PEATÜKK

FEODAALSUHETE ARENEMINE KIIEVI RIIGIS XI JA XII SAJANDIL

Slaavi hõimude riiklik ühinemine ja nende poolt IX sajandil suure idaslaavi riigi moodustamine oli, nagu me nägime, nende ürgkogukondliku korra ja hõimukoondiste VI—VIII sajandi jooksul

toimunud lagunemise üheks hiliseks etapiks ja tulemuseks. Ürgaegse muinasslaavi ühiskonna lagunemine ja selles ühiskonnas IX sajandiks uute klassisuhete tekkimine valmistasid ette ka riigi kui feodaalse ühiskonna rõhutud klasside ekspluateerimise vahendi moodustamise.

Kõige tähtsamaks momendiks vanade ühiskonnavormide lagunemises ja uute feodaalsete tootmissuhete tekkimises Kiievi riigis X ja XI sajandil oli rahvamajanduse peamise tootmisalusega — põllumajandusega seotud ühiskondlike suhete sügav ja aeglane ümberkujunemine.

Enne kui asuda X ja XI sajandi vene slaavlaste uue klassiühiskonna ja -riigi ühiskondlike suhete käsitlemisele, peame uurima seda materiaalsete tootlike jõudude arengutaset, mis oli selle ühiskonna aluseks.

Põllumajandus. Majanduse tootmisaluseks muutub IX ja X sajandist alates suuremas osas kogu maast järjest enam künnipõllundus. Muidugi käis see kõigepealt vene maa lõunapoolsemate osade kohta, eriti Kiievimaa kohta, kus soodus kliima ja rammus muld andsid kõige suuremaid võimalusi künnipõllunduse arendamiseks. Arheoloogia andmed tõendavad, et siin oli künnipõllundus olemas juba kaua aega enne IX ja X sajandit.

Põllunduskultuuri ja põllumajanduse progressi keskuseks olid algul Kiievimaa, Tšernigovimaa ja teised lõunapoolsed maad, kust see kultuur sedamööda, kuidas koloniseerimine kasvas, levis ka põhja, viljarikkasse Okaa-äärsesse piirkonda, vjatitšite maale. Igal juhul ader ehk «ralo» (puuader), mis juba palju varem asendas põllunduses ürgaegse kõpla, muutub X ja XI sajandil üldiseks põllutööriistaks isegi niisugustes mahajäänud paikades nagu vjatitšide maa.[1] Metsarikastes ja mittemustmulla-piirkondades domineeris harkader, sest raadatud maadel kündmisel ja õhukese mullakihi tõttu ei olnud kohmakas ja sügavalt kündev ader rakendatav.

Põhjas, eriti Novgorodimaal, olid looduslikud tingimused põllundusele vähem soodsad. Soode ja metsade rohkus piiras üldse võimalust maade üleskündmiseks, mis nõudis siin palju tööd; liigne niiskus, öökülmad ja halb pinnas tegid selle töö veel vähem viljakaks. Harimiskõlblikke maamassiive ei olnud. Põld tuli üles künda metsa alt, kusjuures raadatud maa kurnati mõne aasta jooksul ära ja jäeti maha, mistõttu põllunduse valitsevaks süsteemiks oli alemaasüsteem. Kuid ka siin oli künnipõllundus XI sajandiks levinud paljudes kohtades. On arusaadav, et sellistel tingimustel kujutasid «priterebid» (ülesharitud maa) ja raadatud maad endast suurt väärtust, sest nende jaoks polnud tarvis uuesti kulutada tööjõudu maa puhastamiseks metsast. Novgorodimaal oli vaid läänepoolne osa (Valdai kõrgustik) viljakam ja põllunduseks täiesti kõlblik; kuid ka siin, karmi kliima tingimustes, tasusid ebakindlad saagid

[1] Лаврентьевская летопись, 981 г.

kehvalt põlluharija vaeva ja sundisid teda otsima teisi teenimisvõimalusi.

Kroonikates ja teistes XII sajandi kirjalikes mälestusmärkides, samuti ka rahva muistendites esineb üha sagedamini puhtpõllundusliku elukorra pildikesi: kündmine adraga hobuse abil,[1] nisu, hirsi, odra, rukki, lina, herneste, mooni jne. külvamine. Sealsamas räägitakse rehalast, heinakuhjadest, hobustest ja härgadest, atradest ja äketest pinnase harimiseks jm. Sellest räägivad ka vanad muistendid nagu bõliinad Mikula Seljaninovitšist («aga mina künnan rukkipõllu ja laon hakkidesse»). Samasuguseid põllundusliku iseloomuga pilte viljapeksmisest annab näiteks «Lugu Igori sõjaretkest» («vihud laotatakse maha peadega ühele poole, pekstakse kootidega, rehepõrandale pannakse elu, tuulatakse hinge kehast eraldi»). Rehi kui põllumajanduse päraldis oli ammust ajast niivõrd levinud, et sellega olid juba paganluse ajast saadik seotud mõningad usutalitused («paluvad rehetuld», mis Vladimiri ustaaviga keelati).

Kuid põllundus, eriti ebasoodsate klimaatiliste tingimuste ja madala tehnika tõttu põhjas, oli väga ebakindel majandusharu. Tihtipeale oli aegu, kus terved piirkonnad ja eriti vaesemad majandid, kellel ei olnud tagavarasid, kannatasid nälga. Tootlike jõudude arengult ja saagikuse tasemelt seisid lõunapoolsed piirkonnad põhjapoolsetest kõrgemal.

Niisugused mitteviljakandva pinnasega piirkonnad nagu Rostovi-Suzdalimaa ja eriti Novgorodimaa kannatasid sageli ikalduse all. Novgorod pidi tihtipeale vilja teistest maadest sisse vedama. Sellepärast muide Novgorodi kroonikakirjutaja jälgibki nii hoolikalt, mõnikord aastast aastasse, saakide tulemusi ja viljahindu. Ikaldusaastategа kaasnes nälg ja koguni inimesesöömine. Nii oli 1230. aastal nälg niivõrd suur, et «mõned lihtrahvast lõikasid elavaid inimesi ja sõid, teised aga sõid surnud liha ja laipu lõikudes, teised aga hobuseliha, koeraliha ja kasse, jälle teised sõid sammalt, juss-rohtu, mände, pärnakoort ja jalakalehti».[2]

Karjakasvatus kui majandusharu oli tihedalt seotud põllundusega ka juba ürgaegses ühiskonnas, kuna slaavlased erilist «karjakasvatuslikku» rändperioodi läbi ei elanud. Kariloomad — kõigepealt härg ja hobune — olid majapidamisele tarvilikud kui tööjõud ja slaavlased kasutasid neid niisugustena juba oma algkodumaal (kroonikasõnum avaaridest).

Kuigi peamine tööjõud majapidamises — hobune — oli olemas, oli hobuseid vähe ja, mis peaasi, nad olid äärmiselt halva kvaliteediga: kroonikakirjutaja räägib, et mõnikord olid need «škabaadid, novgorodi märakronud».[3] Suurmaavaldajad, vürstid ja bojaa-

[1] Лаврентьевская летопись, 1103 г.
[2] Новгородская летопись, I, 1230 г., т. I, стр. 47.
[3] Псковская летопись, 1471 г.

rid, tellisid endile hobuseid teistest maadest.[1] Vürstimajandi selle alaga tegelesid tallimehed (juba Olegil oli koguni «tallimeeste vanem»), lambatalitajad, nahkurid, tiunid (valitsejad). Karjad olid suured: Igoril ja Svjatoslavil oli ühes külas «karjamärasid 3000, ja täkkusid 1000».[2]

Peale omaenda majandis tootmise olid karja täiendamise viisiks ka röövkäigud polovetside ja petšeneegide juurde, kelledelt võeti sõdade ajal ära palju mitmesuguseid kariloomi («ja võtsid siis veiseid ja lambaid ja hobuseid ja kaameleid»[3]). Peaaegu kõik koduloomade liigid — hobused, pullid, lehmad, härjad, vasikad, uted, jäärad, kitsed, sead — olid tuntud juba X—XII sajandil ja neid mainitakse mälestusmärkides.[4]

Nagu ürgmajanduseski oli sel ajajärgul tähtis koht jahipidamisel ja metsloomapüügil, samuti ka metsmesindusel. Jahipidamine andis kõige väärtuslikumaid saadusi toitumiseks ja riietumiseks. Vürstide ja nende družiina hulgas oli jahipidamine eriti levinud, tõsi küll, pigem meelelahutusena. Kuid elanikkonna massile andsid need tööndused andamite ja maksude tasumiseks ning müügiks vajalikud peamised saadused.

Põhjapoolsemates metsarikastes piirkondades olid jahipidamine, metsloomapüük, kalapüük ja metsmesindus tähtsad rahvalikud tööndused. Põllunduse arenemist takistasid siin sageli kehv pinnas, metsane maa ja ebasoodne kliima. Ääretud metsad ja vete küllus hüvitasid oma rikkustega ohtralt maapinna kehvuse.

Novgorodimaal oli nii suur metsloomade küllus, et rahva legendi järgi kroonikakirjutaja esituses «langes pilv ja sellest pilvest langesid noored oravad justkui vastsündinud ja kasvavad suureks ja lähevad laiali üle maa», teisest pilvest aga «langevad väikesed põdrad», s. o. vastsündinud noored oravad tuuakse pilvedel kohale ja langevad taevast.[5] Karusloomad olid Novgorodimaa peamiseks rikkuseks, eriti ta põhjapoolsetes osades. Jugra piirkond oli kuulus sooblite poolest, Dvinaamaa — piibrite ja nugiste poolest, Petšooramaa — kärpide, polaarrebaste, rebaste ja nugiste poolest. Oravaid oli nii palju, et kauplemine nendega käis kümnete tuhandete nahkade kaupa. Oravanahku kasutati samuti peenrahana. Looduslike tingimuste küllust ja rikkust täiendasid mitmesugused tööndusliku ekspluateerimiseks kõlblikud kalapüügikõlvikud.

Niisuguses olukorras omandas jahipidamine kui tööndus suure tähtsuse. Sellepärast suhtusidki novgorodlased väga hoolikalt oma jahipidamisõigustesse ja kaitsesid oma küttimisalasid vürstide ning teiste küttimis- ja kalastusalade ekspluateerimisele pretendeerivate isikute vastu. Novgorodlaste lepingutes vürstidega esineb väga tihti küttimise küsimusi.

---

[1] «Дополнение к Актам историческим», т. I, 1200 г., стр. 8.
[2] Ипатьевская летопись, 1145 г.
[3] Лаврентьевская летопись, 1103 г. и др.
[4] «Русская Правда», Академический список, ст. 12, 21, 28, 31, 36, 40 и др.
[5] Ипатьевская летопись, 1114 г.

1270. aastal süüdistavad novgorodlased vürst Jaroslavi, et ta «võttis Volhovi ära pardipüüdjatega, põllu aga jänesepüüdjatega».[1] Lepingutes teiste vürstidega näidatakse täpselt ära kohad, mis antakse vürstidele jahipidamiseks: «aga sigu püüda 60 versta kaugusel linnast», «kaugemal aga kes tahes», «aga Russasse sõitku vürstid sügisel, suvel aga mitte, sõita suvel Ozvadosse metsloomi küttima», «aga nagu oli minu isa ja minu venna ajal, novgorodlastel mitte käia Terimaal». Neid mälestusmärkide tunnistusi tuues tähendab Aristov sel puhul, et «püükide osa, mis anti kasutada vürstidele, osutub väikeseks; peatööndus — metsloома- ja linnupüük — jäi rahva ja eraisikute valdusse».[2]

Samasugune oli nähtavasti olukord ka kalapüügi alal, mis samuti moodustas omaette, väga levinud tööndusе. Kalapüügiga tegelesid nii üksikisikud kui ka terved asundused («issaadid») ja kloostrid, Novgorodis aga terved «trobikonnad», s. o. kalapüügiartellid. Kalastamise õigust kaitsti samuti eriliste lepingutega vürstide ja nende kalapüügiartellide vastu. Kala läks sisemiseks tarbimiseks, kalamaksaõli, kalahambad ja hülgerasv aga väljaveoks.

Lõpuks kandis samasugust tööndusliikku iseloomu ka metsmesindus, millega peale metsarikaste paikkondade kõigi elanike tegelesid mõnikord nähtavasti erilised isikud. Linnades kauplesid mee ja vahaga spetsiaalsed kaupmehed. Ka siin piirasid lepingud vürstidega nende õigusi metsmesinduse alal kindlate kohtadega, nähtavasti selleks, et kaitsta teiste isikute õigust sellele tööndusele.[3]

Seega oli IX—XI sajandi põllumajandus tootmissuunalt peamiselt künnipõllunduslik ja karjakasvatuslik, kusjuures seal olid tunduvalt arenenud jahipidamine ja metsmesindus, mis omakorda olid ülekaalus maa põhjapoolsemates osades. Peamise majandusharu — põllunduse — tehnika progresseerub tunduvalt, igal juhul lõunas. Kui ürgaegne kõblas ja harkader piirasid äärmiselt põllumajanduse arenemist perekonna kehva äraelamise piirides, siis ader andis juba võimaluse enam-vähem suuremaks tootmiseks. Majandusele, mis on üles ehitatud lisaprodukti tootmisele ja omastamisele, oli tehniline baas juba rajatud.

Maarahvastik. Kuna rahvamajanduses domineerisid eranditult põllundus ja sellega seotud alad, moodustas IX ja X sajandi Kiievi-Vene elanikkonna rõhuva enamiku maarahvastik. Nagu mälestusmärkide katkendlike teadete järgi otsustada võib, moodustas maarahvastiku põhimassi iseseisev ja kuni IX—X sajandini oma enamikus vaba põllunduslik väiketootja, kelle majapidamine asus isiklikul ja kogukonna «mustal maal» ja kes sai üldnime «smerd».

---

[1] Лаврентьевская летопись, 1270 г.

[2] Н. Я. Аристов, Промышленность в древней Руси, 1866, стр. 17.

[3] «Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел», ч. 1, Спб. 1813, № 1.

Kuid, nagu ütles Lenin,[1] juba «Russkaja Pravda» ajast peale («Russkaja Pravda» esimesed käsikirjad kuuluvad teatavasti XI sajandisse, kuid annavad edasi suhted, mis kujunesid X ja koguni IX sajandil) algas külaelanikkonna ehk, nagu teda nimetab «Russkaja Pravda», smerdide «orjastamise» protsess. Seoses Vana-Venes valitsenud feodaalsuhete küsimuse üldise revideerimisega asendub uuemas vene historiograafias vana vene historiograafia endine arvamus smerdide täielikust vabadusest arvamusega nendest kui «poolvabadest» (Juškov) või kui osaliselt vabadest, kes aga juba XI sajandil sattusid sõltuvusse feodaalidest ja kes «oma mahasurutud seisundilt olid väga lähedased holoppidele» (Grekov).[2] Kuid ka see autor jõuab järeldusele, et «XI sajandil oli smerdekogukondlasi ehk vabu smerde veel väga palju. Nad moodustasid Kiievi riigi elanikkonna enamiku.»[3] Meie ajaloolises käsitluses smerdide seisundist on kõige tähtsam mitte ainult kindlaks teha, missugune osa smerde oli X ja XI sajandil vaba ja missugune osa sõltuv, vaid ka järgnevalt välja selgitada nende varem vabade põlluharijate «orjastamise» iseloom ja põhjused.

Küsimuse lahendamisel, kas elanikkonna mitmesugused kategooriad olid vabad või mitte vabad, tuleb vältida nii nende suhete «moderniseerimist» kui ka nende lihtsustamist. Feodalismi olukorras kuulus feodaalse pärusmõisa kogu inimkoosseis isanda, pärusmõisa feodaalvaldaja jurisdiktsiooni alla: ilma «vürsti sõnata» ei tohitud ei holopi, ei smerdi, ei bojaari-ogništšaani üle kohut mõista ega neile karistusi määrata. See aga ei tähenda, et kõik nad olid nüüdisaegse arusaamise järgi juriidiliselt mittevabad. Vabaduse või mittevabaduse küsimuse otsustab isiku majanduslik seisund. Ja selles mõttes tuleb vabaduse kaotamise protsessis esikohale seada pärisorjastamine võla eest, «kabalaa» eest. Samuti tuleb arvesse võtta seda, et kui kõige varajasemates mälestusmärkides mainitakse smerde, on jutt kas üldse tootjast-talupojast (kroonika), või siis põlluharijast, kes elab maavaldaja maal ja «orjastatakse» valdaja poolt. Selle asjaoluga ongi nähtavasti seletatavad mälestusmärkide vasturääkivused.

Ühe varasema smerdide mainimise leiame kroonikalises jutustuses Vladimiri ja Svjatopolgi läbirääkimistest sõjakäigu puhul polovetside vastu. Svjatopolgi družiina tõestas, et sõjakäiku polovetside peale ei saa ette võtta kevadel: «Ei kõlba nüüd kevadel minna, hävitame smerdid ja nende põllud.» Selle peale vastas Vladimir: «Ma imestan, družinnikud, et teil on kahju hobustest, kes

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 163 ja 260, samuti 12. kd., lk. 241.

[2] «Niinimetatud vabade smerdide olemasolus ei ole kahtlust... Kuid XI sajandi smerdid ei olnud ainult vabad talupojad-kogukondlased. Osa neist jõudis juba kahtlemata sattuda sõltuvusse feodaalidest.» (Б. Д. Греков. Феодальные отношения в Киевском государстве, стр. 87—88; vt. samuti С. В. Юшков, К вопросу о смердах, «Учёные записки Саратовского университета», т. I, вып. 4).

[3] Б. Д. Греков, Главнейшие этапы в истории крепостного права в России, 1940, стр. 13.

künnavad, aga miks teie selle peale ei mõtle, et kui hakkab smerd kündma ja tuleb polovets ja tapab ta noolega ja võtab ta hobuse ja tema külla minnes võtab ta naise ja lapsed, kogu varanduse.»[1]

Sellest on näha, et smerd on külas elunev peremees, kes peab oma majandit, kellel on oma põld, kariloomad, oma «mõis». Teised sama ajastu kohta käivad allikad annavad mõningaid täiendavaid teateid smerdide majanduslikust seisundist. Smerdid annavad oma vara edasi pärandina, kuigi kõrgemate klassidega võrreldes veidi piiratud õigustega: smerdilt pärivad ainult tema pojad, vastasel korral pärib smerdi vara kui vaibevara vürst.[2] Mõnede autorite tõlgitsuste järgi olid smerdidel koguni oma holopid («smerdii holopp»).[3] Smerdid kui maaelanikkonna peamass olid peamised vürstiandami maksjad.

Kroonika tunnistuse järgi ühe novgorodlaste ja suzdallaste sõjalise kokkupõrke ajal novgorodlased «võtsid kogu andami, suzdali smerdidelt aga teise».[4] Teisel juhul öeldakse: «ärge hävitage oma smerde ja oma andameid.»[5] Mihhail, sõlmides novgorodlastega lepingut, «andis vabaduse smerdidele 5 aastat andameid mitte maksta».[6] Novgorodlased kihutasid minema Vsevolodi selle eest, et ta «smerdide eest hoolt ei kanna».[7] Tõsi küll, vürsti smerdi tapmise eest maksti samuti nagu vürsti holopi ja vürsti rjadovitši eest — 5 grivnat, samal ajal kui vürsti külavanema tapmise eest maksti 12 grivnat.[8] Lõpuks moodustasid smerdid sõjaväe massi.[9]

Seega võis oletada, et X sajandil kujutasid smerdid endast tunduvas osas nimeliselt vaba, kuid alamat, andamit maksvat, põlluharijate klassi. Kuigi smerd oli IX ja X sajandil nähtavasti iseseisev peremees külas, kellel oli oma põld ja oma hobune, ei olnud tema iseseisvus nähtavasti eriti kindel, ta majanduslik jõukus aga ei olnud kunagi eriti suur. Ega Vladimir oma «õpetussõnades» enda kohta ilmaaegu räägi: «Vaesele smerdile ja kehvale lesknaisele ma ei lasknud tugevatel liiga teha.»[10] Nähtavasti seisis smerd — vaene asunik — sotsiaalselt seisundilt kõrvuti «kehva lesknaisega», kellele võisid «liiga teha» ja keda võisid «orjastada» tugevad inimesed.

Selline smerdi kõrvutamine armetu lesega ei ole kaugel sellest uuest terminist, millega hilisemad mälestusmärgid asendavad

---

[1] Лаврентьевская летопись, 1103 г.

[2] «Русская Правда», Карамзинский список, ст. 90—91; vrd. Пресняков, Княжное право в древней Руси, 1909, стр. 279; Никольский, О началах наследования по древнерусскому праву, 1859, стр. 356.

[3] «Русская Правда», Троицкий список, ст. 16; Академический список, ст. 26.

[4] Новгородская летопись, I, 1169 г.

[5] Sealsamas, 1193. a.

[6] Sealsamas, 1229. a.

[7] Sealsamas, 1136. a.

[8] «Русская Правда», Академический список, ст. 26; Археографический список, ст. 25—26.

[9] Ипатьевская летопись, 1245 г.

[10] Лаврентьевская летопись, 1096 г.

smerdi. Need on «orvud» — varanduseta ja orjastatav maaelanikkond, külakehvikud. Nende kohta räägib piiskop Serapion ühes oma manitsuses, et needsamad «tugevad inimesed» «orjastavad ja müüvad vabu orve».

Smerdide ajalugu on lahutamatult seotud eramaavaldajate poolt kogukonnamaade ekspropriieerimise ajalooga ja feodaalsuhete edasiarenemisega. See viib smerdide kui küla iseseisvate väikeperemeeste klassi majanduslikule diferentseerumisele ja kihistumisele, nende muutumisele X ja XI sajandi kestel maanälja ning majandusliku iseseisvusetuse tõttu feodaalist sõltuvaiks rühmadeks.

Peale smerdide nimetab «Russkaja Pravda» ka teisi maaelanikkonna rühmi, kellel maast ilma jäämise protsess läks nähtavasti kaugemale kui smerdidel, ja millega seoses toimus nende orjastamise ja majanduslikku sõltuvusse langemise protsess. Sellised olid «zakupid», «rolli zakupid». Need olid, nagu neid «Russkaja Pravda» nimetab, «palgasulased», maata elanikud, kes elasid võõra maa peal ja harisid seda lepingu alusel, jäid maavaldajale võlgu ja temast seetõttu sõltusid. Rolli zakup harib isanda adraga valdaja maad ja teeb kõiki töid majandis; ta elab isanda juures, ei tohi enne tähtaega omavoliliselt töölt lahkuda, kuid jääb siiski juriidiliselt vabaks inimeseks ja tehakse ainult põgenemise korral (s. o. võlga tasumata) holopiks. Tal on mõnesugune oma majapidamine («oma hobune»),[1] peab seda isanda majandist sõltumatult («töötab oma riistadega»),[2] ta töötab mingisuguse tasu — «kupa» ehk «kopa» — eest (mille mõiste jääb mälestusmärkides ebaselgeks). Kuid samal ajal on majanduslik iseseisvus niivõrd väike, et peremees annab talle «adra ja äkke»,[3] s. o. zakupil ei olnud isegi lihtsaid vajalikke põllutööriistu. See asjaolu selgitab ka zakupiseisundi tekkimise põhjuse: majanduslik kindlustamatus ei võimaldanud sisse seada oma isiklikku majapidamist, sundis minema võõrasse majandisse teotööle ja võlaorjusse. Seejuures oli zakupi kohustuste allikaks uurijate enamiku arvates laen, võlg, mis sundiski seda võlga tasa teenima võlaandja-isanda majandis. Zakup oli võib-olla äsjane smerd, kes oma tööga teenis tasa oma orjastavat võlga peremehele.[4]

Peale zakupite tunneb «Russkaja Pravda» ka «rjadovitše» — nähtavasti on see isikute üldnimetus, kes olid feodaalsõltuvuses «rjadi», s. o. lepingu järgi, mille alusel nad pidid töötama peremehe kasuks.

Agraarsuhted. Me nägime, et ürgsugukondliku majanduse lagunemise ja territoriaalsele kogukonnale ülemineku ajajärgul hakkasid agraarsuhted kujunema juba siis, kui vabu maa-alasid oli

---

[1] «Русская Правда», Карамзинский список, ст. 57.
[2] Sealsamas, Троицкий список, ст. 58.
[3] Sealsamas, art. 57.
[4] Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, стр. 112.

külluses. Maa kasutuselevõtmises domineeris endiselt lihtne maa hõivamine talu, küla, kahest-kolmest talust koosneva küla poolt ühes kõigi hõivatud maa juurde kuuluvate kõlvikutega, «metsade ja põldudega», metsmesinduskõlvikutega ja kalapüügikohtadega.

Maad, mida üksikud isikud valdkonna territooriumi piirides hõivasid ja harisid, loeti siiski kogukonna omandiks. Kuid tavaliselt oli nende kasutamise õigus pärandatav isadelt ja vanaisadelt oma järeltulijaile, sealjuures sugukonnast välja minemata ja tavaliselt võõrale võõrandamata. Niisugusel juhul said need maad nimetuse «votšina», «otšina», «dedina». Mõnikord kasutasid maatükkide omanikud laialt oma maaõigust ja müüsid maa ära. Sel alusel tekkisid maa ebaühtlane jaotus, kogukonnamaade anastamine, üksikute maakasutajate huvide konfliktid, maa eraomanduse tekkimine kogukonnas jms. Niisugusel juhul pidi tekkima vastastikuste suhete küsimus ühelt poolt maa hõivaja ja valdaja maakasutamise individuaalõiguste ja teiselt poolt maaühistu, s. o. maakogukonna vahel. Endised agraarkorra alused, millele rajanes vana territoriaalne kogukond koos oma maade rohkuse ja maa ühisomandusega, hakkasid tänu kogukonna maade hõivamisele üksikisikute poolt lagunema. Kogukond oli sunnitud reguleerima maakasutust ja maa hõivamist algul vabadel ja mitte ümberjaotatavatel ühiskasutusel olevatel maadel, hiljem aga ka maadel, mida kasutasid kogukonna liikmed. Niiviisi tekivad endise territoriaalse kogukonna asemele maa ümberjaotamisele ja võrdsele ümberjaotamisele rajaneva kogukonna maakasutuse reguleerimise uued vormid. Kuigi see protsess avaldub täielikult XIV ja XV sajandil, rajati sellele alus palju varem.

Siinkohal on tähtis märkida, et ühtaegu vabade maade hõivamise ja vürsti-bojaari privilegeeritud suurmaavalduse moodustamise protsessiga toimus endiste kogukonnamaade hõivamise ja «bojaaristamise» protsess. See protsess, mis avaldus selgesti juba XI sajandil, vähendas kogukonnamaid, milledel elas põlluharijast elanikkonna — smerdide — põhimass. Sellest ajast peale avalduvad agraarsuhetes järjest selgemalt kaks maavalduse tüüpi. Ühelt poolt olid olemas väikepõlluharijate, smerdide ja teiste «vürstistatud» «mustal maal» elavate rühmade maad; nad maksid selle maa eest vürstile makse ja valdasid maad suuremalt osalt kogukonna maakasutuse alusel. Teiselt poolt olid olemas privilegeeritud valdajate pärusfeodaalsed, maksuvabad «valged maad». Majapidamise aluseks nendel maadel oli feodaalpärisorjuslik ekspluateerimine. Ekspluateeriti varem vabu põlluharijaid — smerde ja teisi elanikkonna rühmi, kes elasid nüüd «bojaaristatud» maadel ja olid kaotanud oma iseseisvuse.

Suure eramaavalduse tekkimine ja põllumajandusliku väiketootja, smerdi, endise kogukonnamaade valdaja maata jäämine, tema muutumine valdaja maa sõltuvaks «pidajaks» olid need ühiskonna feodaliseerumise nähtused, mis juba küllalt selgesti avaldusid Kiievi-Venes XI ja XII sajandil. Kuid täielikult ei

olnud see protsess veel lõppenud; uued feodaalsuhted ei olnud veel majanduslikult ja poliitiliselt lõplikult ja püsivalt kindlustunud.

Kuigi IX ja X sajandi feodalismieelsel ajajärgul vürstid ja nende družiinad piirdusid andami kogumisega elanikkonnalt ja väiksemal määral püüdsid tegelda põllutööga, ei jätnud nad siiski maad majanduslikult kasutusele võtmata. Rööbiti andamimaksjate arvu suurenemisega, vürstidele ja nende družinnikutele alluvate territooriumide ning sõltuva elanikkonna suurenemisega hakkavad vürstid ja nende družinnikud endale soetama isiklikku maad ja majandit. Teenijasperega ja smerdidega asustatud külad muutuvad mitte ainult nende residentsiks, vaid ka suurmajandiks.

Esialgne uute maade hõivamine vürsti ja tema družiina poolt andis neile mitte ainult andamit karusnahkade ja teiste saaduste näol, vaid ka võimaluse sellel maal asuva elanikkonna — smerdide, teenijaspere, holoppide jt. abiga iseseisvalt maad majanduslikult kasutada. Kuid siiski esineb X sajandi mälestusmärkides vürstidele ja nende družinnikutele kuulunud mõisate ja külade kohta ainult enam või vähem katkendlikke andmeid.

Nii oli vürstinna Olgal Olžitši küla («ja on tema küla Olžitši seniajani»), Vladimiri emal oli Budutino küla, Vladimiril oli linnalähedane Berestovo küla. Kuid juba XI ja XII sajandil hakkavad teated ning jutustused vürstide ja bojaaride küladest Smolenski vürstiriigis, severjaanidel, Tšernigovimaal, Andrei Bogoljubskil Rostovi-Suzdalimaal ja paljudest teistest üha sagedamini vilksatama kroonikais mitmesugustel põhjustel: vürstikülade ostmisest, bojaarikülade põletamisest, družinnikute laialisaatmisest nende küladesse jm.[1] Just XI ja XII sajandi suhtes märgib kroonikakirjutaja laitvalt, et vürstid ja nende družinnikud on hakanud koguma palju mõisaid ja maksustama elanikkonda ränkade koormistega.[2] Samuti hakkab juba XI sajandist alates ilmuma teateid maa annetamisest kirikutele ja kloostritele.[3]

XI ja XII sajandiks hakkavad Kiievi-Venes smerdide vaba väikemaavalduse ja põllunduse massi hulgas juba levima orja või sõltuva talupoja tööl rajanevad eramajandid.

Orjapidamine. Sellega seoses kerkib üles ka teine tähtis küsimus, mis iseloomustab Kiievi riigi sotsiaalseid suhteid, — küsimus orjuse tähtsusest Kiievi riigi majandussüsteemis.

Feodalismieelse ajajärgu sagedaste sõdade olukorras täiendasid vürstid ja nende družinnikud oma teenijasperet sel teel, et nad võtsid vangi elanikke ja tegid neid orjadeks. Otsese ja vägivaldse orjastamise tulemusena tekkis ja levis laialdaselt varjaagide kauplemine selle vangivõetud teenijasperega. Orjapidamise majan-

[1] Лаврентьевская летопись, 946 и 947 гг.; Ипатьевская летопись, 1087, 1146, 1150 гг.; Новгородская летопись, I, 1177 г. и др.

[2] Новгородская летопись, I, стр. 2.

[3] Лаврентьевская летопись, 1051 г.

duslikuks vormiks oli orja kui kauba müük, mitte aga orja kasutamine tootmisriistana.

Kuid suure hulga orjade olemasolu valitsevatel klassidel — vürstidel, družinnikutel ja bojaaridel — etendas tähtsat osa suurmaavaldajate majandi edasiarenemises ja korralduses. Valitsevate klasside, vürstide ja bojaaride orjanduslik majand omandab enamvähem levinud vormid (kaasa arvamata ürgaegset orjust) alates umbes X—XI sajandist, mil endised varjaagidest orjakauplejad sulavad ühte kõrgema maavaldajate — vürstide, družinnikute ja bojaaride klassiga.

Isikliku vabaduse kaotanud orjade töö oli nähtavasti sundtöö esimeseks kujuks, millel põhines vürstide ja družinnikute-maavaldajate majand. Muu vara — kulla, moona, kariloomade — kõrval olid ka orjad vürsti ja bojaari majandi omand. Algul olid nad ühtlasi tema peamiseks tööjõuks.

Kuid mitte kogu võidetud elanikkonda ei tehtud orjadeks. Vürstid ja bojaarid-maavaldajad hakkasid oma majandit pidama mitte ainult orjade tööga, vaid ka neist sõltuva elanikkonna teiste rühmade tööga. Sõltuvuse astmelt olid siin orjusele kõige lähemad täielikud («obelnõje») holopid, bojaari maad nagu orjad, harinud hooajaholopid («holopõ-stradniki»), holopid «rjadi» (lepingu) alusel, s. o. isikud, kes astusid teenistusse vabatahtlikult ja loobusid isiklikust vabadusest, ning lõpuks mitmesugused poolvaba elanikkonna liigid — zakupid, izornikud, smerdid jt. Kõik need töötajate rühmad moodustasid vürstide ja bojaaride külade laialdase elanikkonna üldnimetuse all «tšeljad» (teenijaspere), mille koosseisu kuulusid järelikult nii vabad kui ka mittevabad elanikkonna rühmad.

Seetõttu on näiteks «Russkaja Pravdas» palju artikleid, mis puutuvad orjadesse, nende seisundisse, nende vastastikustesse suhetesse valdajatega, nende vastutusse jm. «Russkaja Pravda» mainib ka «kas vürsti või bojaari või munkade» orje-holoppe, s. o. mitte ainult vürsti ja bojaari, vaid ka kloostri orje-holoppe.[1] XI ja XII sajandi mälestusmärkides hakkab järjest sagedamini ilmuma teateid vürstide ja bojaaride küladest ja mõisatest ning orjadest, holoppidest ja teenijasperest. Külade üleminekul testamendi järgi sugulastele või kloostritele lisatakse peaaegu alati juurde «ja ühes tšeljadiga».[2] Sõjalistel kallaletungidel küladele öeldakse: «aga nende külad müüdi ühes tšeljadiga».[3] Tšernigovi vürstil Svjatoslavil oli «tšeljadi seitsesada».[4]

Kuna mälestusmärgid ei määratle täpselt holopi, täieliku (obelnõi) holopi, rjadovitši, tšeljadi ning vürstide ja bojaaride külade sõltuva elanikkonna teiste kategooriate õiguslikku ning majandus-

---

[1] «Русская Правда», Карамзинский список, ст. 46; Троицкий список, ст. 46 и др.

[2] Ипатьевская летопись, 1158 г.

[3] Новгородская летопись, I, 1209 г.

[4] Ипатьевская летопись, 1146 г.

likku seisundit, on nende terminite sisu meie ajalookirjanduses tänapäevani vaieldav.[1] Kuid siiski võib järeldada, et juba X ja XI sajandil peale täielike holoppide-orjade oli vürstide ja bojaaride külade töötava elanikkonna hulgas ka sõltuva elanikkonna rohkearvulisi rühmi, kelle õiguslik ja sotsiaalne seisund hakkas aja jooksul tunduvalt muutuma.

Nende muutuste põhjus seisis selles, et ühes feodaalsuhete arenemisega muutus orjatöö kasutamise vorm. Sellest ajast peale, kui ori lakkas olemast ainult kaup orjakauplejale ja ta tööd hakati rakendama majandis, muutus ka orja seisund, kes sõjasaagist-kaubast muutus «tootmisriistaks».

Ürgkogukondliku korra lagunemise ajajärgul oli slaavlastel orjuse tekkimise peaallikaks vallutamine, vangide võtmine. Seda tavalist ja vana orjuse tekkimise viisi «Russkaja Pravda» ei maini (kuigi see tol ajal muidugi veel olemas oli). Kuid peale vallutamise tekivad ka teised inimeste isikliku, ühtlasi aga ka majandusliku sõltuvuse kehtestamise vormid. «Russkaja Pravdas» räägitakse sünnipärasest orjusest («järelsugu tšeljadilt või koduloomalt»),[2] abielust orjaga ja vangivõtmise tulemusena tekkinud orjusest, samuti leidub teateid orjuse tekkimise puhtmajanduslikest põhjustest: kuritahtlik maksujõuetus ja võõra vara raiskamine, mille puhul kreeditor sai õiguse võlgnikku turul («na torgu») maha müüa,[3] enda müümine «obelnõi» (täielikuks) holopiks ja lõpuks «tivunstvo bez rjadu»,[4] s. o. teenistusse astumine tiunina ehk aidamehena ilma lepinguta. Isanda maatükilt ärajooksnud zakup muutus orjaks.[5] Kuid ka seliega ei piirdunud orjuse — holopluse tekkimise juhud. Nii näiteks tekkis see mõnikord nälja ajal, mil vanemad andsid oma lapsi tasuta holoppideks («oma lapsi andsid tasuta»).[6]

Toodud näidetest on näha, et «o b e l n õ i», täieliku holopi, isikliku orjuse tekkimise majanduslikuks põhjuseks ei ole enam ainult vallutatud maa vaba elaniku vangivõtmine, vaid ka enese müümine holopiks võla eest, majandusliku häda tõttu, raha eest, teenistuse eest.

Niisiis, rööbiti orjuse sisseseadmisega mittemajanduslikul teel vangivõtmise ja vallutamise kaudu (sel teel, mis säilitas oma jõu ka veel XVI sajandil) ilmub uus majandusliku sunduse ja sõltuvuse tee.

Kuid isegi oma õitsengu ajajärgul Kiievi-Venes X ja XI sajandil, mil olid olemas üksikud vürstide külad sadade orjadega, ei jõudnud orjanduslik majandus siiski sellise arengutasemeni, et määratleda* endaga kogu majandussüsteemi kui väljaarenenud

---

[1] Selle kohta vt. Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, 1936, lk. 84 ja edasi.

[2] «Русская Правда», Карамзинский список, ст. 99.

[3] Sealsamas, Троицкий список, ст. 55.

[4] Sealsamas, art. 110—111.

[5] Sealsamas, art. 55.

[6] Новгородская летопись, I, 1215 г.

«orjanduslikku formatsiooni». Orjad kuulusid peamiselt kõrgematele vürsti- ja bojaariklassidele. Kuid ka privilegeeritud suurmaavaldajad hakkasid juba XI sajandiks oma holoppe ja orje maatükkidele üle viima pärisorjadena, nagu koloonid Läänes, s. o. hakkasid orjanduslikult majanduselt üle minema feodaal-pärisorjuslikule majandusele. Keskmistel maavaldajatel ja teistel maadel aga orje peaaegu ei olnud. Näiteks Novgorodimaal ei olnud orjus eriti arenenud. Ajaloolane Nikitski tähendab, et kroonikaliste teadete järgi otsustades piirdus näiteks Varlam Hutõnskil, Novgorodi keskmisel maaomanikul, teenijaspere arv kõigest mõne orjaga; teisel novgorodlasel, üsna rikkal maaomanikul Astafil oli teenijasperet kokku 18 perekonda.[1] Isegi eeldades, et need faktid on veidi katkendlikud ja võib-olla üksikud, tuleb märkida, et meil ei ole teateid selle kohta, et Novgorodimaal oleks olnud orjanduslikke suurmajandeid mitmesaja orjaga, nagu see oli Kiievis.

Vana-Venes etendas orjus suurt osa, eriti Kiievi ajajärgul, kuid siiski ei arenenud see erilise «orjandusliku formatsioonini».[2] Engelsi iseloomustuse järgi Kiievi-Vene slaavlased, samuti nagu vanad germaanlased, «ei viinud seda sõltuvust täiesti väljaarenenud orjapidamiseni, ei antiikse tööorjuseni ega ka idamaise majaorjuseni».[3]

Feodaliseerumise protsessis on otsustavaks momendiks maa eravalduse tekkimine ja väikepõlluharija eksproprieerimine, tema muutmine eravaldusliku maa feodaalseks «pidajaks» ja tema ekspluateerimine majandusliku või mittemajandusliku sunduse alusel.

Linnad Kiievi riigis. IX—XI sajandi Kiievi riik päris juba slaavi ürgajastult rida vanu slaavi linnu, mis asetsevad peamiselt Baltikumist Dnepri kaudu Mustale merele kulgeva veetee ääres. Sellised olid Novgorod, Beloozero, Isborsk, Smolensk, Kiiev, Ljubetš, Perejaslavl, Tšernigov, Rostov jt. Esimesed Rjurikovitšid «võtavad istet» neis vanades linnades ja jagavad need välja oma «mužidele». Nemad hakkasid ka rajama uusi linnu-kindlusi nii oma vallutus- ja kaitse-eesmärkideks kui ka kaubanduse arendamiseks. 988. aastal hakkas Vladimir kaitseks petšeneegide röövkäikude vastu «linnakindlusi ehitama Desna ja Vostra ja Trubeži ja Sulna ja Stugna jõe äärde».[4] Samasuguselt tekkisid linnad Laadoga, Izjaslavl, Belogorod, Suzdal (mainitakse kroonikas esmakordselt 1024. a.), Murom, Jaroslavl (1025. a.), Vladimir Kljazma ääres (1108. a.) ja paljud teised. Kõik need linnad, nii vanad kui uued, asustati

[1] А. И. Никитский, История экономического быта Великого Новгорода, стр. 62; Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, стр. 33—37.

[2] Seetõttu ei saa pidada õigeks seda, et tõlgitsetakse liiga laialt orjuse tähtsust ja levikut Kiievi-Venes, nagu seda teeb I. Smirnov («О генезисе феодализма», «Проблемы истории материальной культуры» № 3—4, 1933; Цвибак, Основные проблемы генезиса и развития феодального общества, «Известия ГАИМК», 1934, вып. 103).

[3] F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine, lk. 156.

[4] Лаврентьевская летопись, 988 г.

sõjaväelaste ja kaubanduslike inimeste poolt ja lõpuks linnatööndustega tegelevate inimeste poolt. Kui aga M. N. Pokrovski nende faktide alusel hindab X ja XI sajandi Kiievi-Venet ja ta rahvamajandust «linna-Veneks» ja «linnamajanduse ajastuks»,[1] siis moonutab ta tõelist ajalugu.

X—XII sajandi Kiievi riigi linnadest oli kõige suurem majanduslik kaubandus-tööstuslik tähtsus Kiievil ja Novgorodil. Asetsedes tähtsal kaubanduslikul veeteel «varjaagide juurest kreeklasteni», olid nad peapunktideks kogu maa väliseks majanduslikuks suhtlemiseks ja ühenduse pidamiseks: Kiiev — Bütsantsi kaguosaga ja Novgorod — Euroopa loodeosaga.

Kiiev, riigi pealinn, oli maa poliitilise, kultuuri- ja majanduselu keskpunktiks. Siin asus vürsti õukond, kogu tema administratiivaparaat maa valitsemiseks, tema peamine sõjavägi, družiina. Samuti oli Kiiev metropoliidi residentsiks, usuliseks ja kultuuriliseks keskuseks. Kiievit külastanud rohkearvulised välismaalased (kreeklased, armeenlased, ladinlased, poolakad, moraavlased, ungarlased, juudid, sakslased jt.) jutustavad tema suurusest ja ülevusest, nimetades teda «Konstantinoopoli rivaaliks», «Vene parimaks ehteks». Nende kirjelduse järgi oli X ja XI sajandi Kiievis üle 40 kiriku, sealhulgas selline arhitektuuriline meistriteos nagu Sofia katedraal, rida kloostreid, näiteks kuulus Kiievi-Petšerski klooster, mis olid hariduse ja kirjavara kolleteks (esimesed kroonikad ja kroonikakogud, nagu «Ajalikkude aastate lugu», esimesed «Pühakute elulood» ja teised usulise sisuga raamatud). Mitte vähem tähtis oli Kiiev ka kaubandusliku keskusena. Kiievisse kui vürsti residentsi voolasid kokku kõik elanikkonnalt võetavad andamid ja maksud ning andami kõige hinnalisemad esemed — karusnahad, vaha, mesi, mis olid koos orjadega Kiievi ja Bütsantsi vahelise kaubanduse peaartiklid. Peale Bütsantsi oli Kiievil kaubanduslik läbikäimine ka teiste Lääne-Euroopa linnadega, näiteks Prahaga, Krakoviga, Regensburgiga. Kiievi kaubanduslikud sidemed ulatusid maa kõige kaugemate osadeni — Galitšist ja Peremõšlist kuni Kurskini ja Novgorodini.

Veel suurem ja eriline tähtsus Kiievi riigi linnade hulgas oli X—XII sajandil Novgorodil. Olles üks vanemaid vana-slaavi linnu juba vürstieelsest ajajärgust, suutis Novgorod, vastupidiselt Kiievi riigi vürsti residentsile, lõpuni kaitsta oma feodaalse eraldatuse keskvõimust ja omapärase vabariiklik-veetšelise korra, kus kehtis valitava vürsti nominaalne, lepinguga piiratud võim ja kus olid olemas bojaaride veetšedel valitavad täidesaatvad võimuorganid (possadnikud, tuhatnikud, vanemad).

Erakordselt soodne asend otse suure veetee alguses ja Balti mere vahetus läheduses tegid Novgorodi esimeseks «aknaks Euroopasse» maa kogu majandusele. Maade anastamise teel Nov-

[1] М. Н. Покровский, Очерк истории русской культуры, 1923, стр. 50—65.

gorodi bojaaride ja jõepiraatide poolt laiendati esialgset vanaslaavi territooriumi Volhovi jõe ja Ilmeni järve basseinis põhja, ida, lõuna ja lääne poole (kuni Oneega ja Laadoga järveni, Neevani ja Baltikumini, Dvinaani, Petšoorani, Jugrani, Valge mereni ja Uraalini). Need laialdased kolooniad andsid Novgorodile tohutu suuri rikkusi ja olid Novgorodi feodaalide-maavaldajate ja Novgorodi suurkaupmeeskonna majandusliku tõusu ja rikastumise aluseks. Bojaarid haarasid enda kätte määratu suuri maa-alasid, orjastasid talupoegi ning riisusid koos kaupmeestega julmalt Novgorodi maade ja kolooniate elanikkonda.

Novgorodi bojaarkonna ja kaupmeeskonna tugevnemine kujunes välja Novgorodi vabariiklik-veetšelise korra poliitilisteks vormideks ning bojaarkonna ja kõrgema linnakaupmeeskonna majanduslikuks ülevõimuks talurahva ja possaadielanikkonna töötavate hulkade üle. Elanikkonnalt ja vallutatavailt rahvastelt võetavad saadused läksid osalt ümbertöötamisele linna käsitööliste poolt (nahad, lina, kanep jm.), suurimal määral aga väljaveoks välismaale. Juba X sajandil vedasid Novgorodi kaupmehed oma rumpadel kaupu Kiievisse ja Bütsantsi. XI—XII sajandist alates hakkasid Novgorodi kaupmehed arendama kaubandust Skandinaaviaga, Taaniga, Hansa liiduga, turustades sinna karusnahku, vaha, rasva, nahku, lina, kanepit ning vedades sisse kalevit, relvi ja muid tooteid. X—XII sajandi Loode-Euroopa väliskaubanduse majanduses etendas Novgorod mitte väiksemat, kui mitte suuremat osa kui Kiiev Kagu-Euroopas.

Suurimate, majanduslikult väga tähtsate linnade hulka kuuluvad vanad slaavi linnad Smolensk, Tšernigov, uuematest linnadest aga Murom, Jaroslavl ja teised, kes arendasid kohalikku sisekaubandust ja kohalikke linnatööndusi.

Töötlev tööstus. Kiievi-Venes eralduvad juba XI ja XII sajandil käsitöölised kui eri ühiskonnarühmad tolleaegse ühiskonna koosseisus. «Russkaja Pravda» määrab kindlaks erilise suurusega viira käsitöölise tapmise eest — 12 grivnat.[1] Kuid juba selle viira suurus näitab, et oma ühiskondlikult seisundilt pole käsitööline kaugele jõudnud mittevabadest vürsti teenritest. Naturaalmajanduse valitsemise tingimustes ei võinud käsitöö majanduslik tähtsus ja osatähtsus olla eriti suured, kuna lihtsad kodused tarbeesemed valmistati talu- või feodaalmajandis. Ainult toredusesemed, mida valmistasid käsitöölised, läksid vürstidele ja väliskaubanduse jaoks.

Üheks kõige vajalikumaks ja varasemaks käsitööks oli puusepatöö, kuna puust elumaju, talle, tornmaju, saunu ja teisi linnas elamiseks vajalikke ehitisi ehitasid linnades puusepad. Puusepatöö kui käsitöö, ja sealjuures peamiselt linnakäsitöö, eraldus nähtavasti enne teisi käsitöid, igal juhul sellest ajast peale, kui hakkasid märgatavalt arenema linnad. 988. aastal Vladimir «käskis üles raiuda kirikud» — see tähendab, et tol ajal olid puusepad juba

[1] «Русская Правда», Карамзинский список, ст. 15.

olemas; kiievlased nimetasid novgorodlasi pilgates «puuseppadeks»: «Oh teid puuseppi, me paneme teid maju üles raiuma.»[1] Nähtavasti tegelesid Novgorodi elanikud puusepatööga kui ulgkäsitööga ja käisid tööl teistes linnades. Novgorodi puusepad tegelesid ka laevaehitusega. On arusaadav, et ulgpuusepatöö juba oma iseloomult eeldas täielikku lahkulöömist, mis samuti nagu ehitamine toimus suvel.

Kõige varajasemad kroonikalised teated mainivad samuti gorodnikke (linnakindlustuste ja -müüride ehitajaid), spetsialiste puutöötlemise alal, sildade ehitajaid, vibutegijaid, püttseppi, kes tegid puusärke, jt.[2] Kui lihtne kodune talumajapidamine võis ise valmistada rohkearvulisi tarbeesemeid (pütid, vankrid, rattad, lauad, toolid jne.), siis linnaelu jaoks, seda enam aga kaubanduse jaoks oli tarvis käsitöölisi-spetsialiste, kes oleksid võinud nii linnu ehitada, kirikuid püstitada kui ka paate ja sildu teha.

Hiljem, kui linnades hakati ehitama kivist elumaju ja kirikuid, ilmuvad meistrid-müürsepad. Sellised kivist kunstimälestusmärgid nagu Jaroslavi katedraal Kiievis ehitasid välismaa meistrid, kuid neilt levis see käsitöö ka kohaliku elanikkonna hulka. X—XII sajandil (ja koguni veel XV sajandil) esines aga kivi-ehitisi väga harva.

Kuigi pottsepatöö kohta on säilinud vähe andmeid, oli sellest hoolimata pottsepatoodete valmistamine ja nendega kauplemine tunduvalt levinud. Seda kinnitab asjaolu, et Novgorodis oli eri linnaosa — Gontšarnõi konets.

Üks kõige varajasemaid kroonikajutte räägib ka linase riide tööndusest. Linasest riidest (lõuendist) tehti jämedakoelisi purjesid Olegi laevadele,[3] telke, lihtsaid rõivaid jm. Juba Jaroslavi 1051. a. «Sättekirjas» kirikukohtute kohta räägitakse karistustest «valge ülikonna või riide ja undruku riidetükkide varguse eest».[4] Linase riide nimetuste mitmekesisuse järgi otsustades oli linasest riidest toodete valmistamine küllaltki mitmekesine: linane riie oli lihtne (jaritš, rjadnina), pleegitatud, peen (tontšištša), värvitud (krašenina) jt. Kudumismaterjaliks oli samuti vill, millest valmistati jämedakoelisi kaleveid rõivastuse jaoks (ibn Fadlān, 921. a.), mida nimetati sermjagaks, zipuniks. Nähtavasti valmistati suurem osa neid tooteid tootja majandi enda vajadusteks naiste töötöu abil. Kõrgemad klassid tarvitasid kõrgema kvaliteediga kaleveid, suuremalt jaolt välismaa päritoluga.

Tähtsaks (linna-, osalt küla-) tööndusesks põllumajandussaaduste töötlemise alal oli nahatööndus. Nahka tarvitati nii sõjalisteks vajadusteks (kilpide ja sõjavarustuse teiste esemete valmista-

[1] Лаврентьевская летопись, 1016 г.
[2] Н. Я. Аристов, Промышленность древней Руси, стр. 83—101.
[3] Лаврентьевская летопись, 907 г.
[4] «Устав князя Ярослава Владимировича о церковных судах», ст. 33; Софийская летопись, 1925 г., вып. I, стр. 122; Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права, вып. I, 1899.

miseks) kui ka majatarveteks (hobuseriistade, jalatsite jne. jaoks). Külaelanikkonna mass kandis nähtavasti ammust ajast suuremalt jaolt niinekoorest jalatseid viiskude näol ja ainult jõukamad klassid, kõigepealt družiina, kandsid nahksaapaid. Vladimiri ajast pärinev kroonikajutt annab edasi Dobrõnja sõnad: «Vaatas liistutegija, et kõik käivad saabastes; need meile andamit ei anna; lähme parem viisukandjaid otsima.»[1] Teiste sõnadega, «viisukandjad» olid andami maksmisel järeleandlikumad kui «saabastega» inimesed. Tõsi küll, mõnikord olid need viisukandjad niivõrd vaesed, et nad ka andamit maksid niinekoorega, millest räägib sama kroonikakirjutaja: «Võitsid neid ja panid neile peale andami niinekoores ja niinekoorest korvides ja saunavihtades: neil polnud ei hõbedat ega midagi muud ilusat.»[2] Sellest hoolimata oli nahatööndus üks vanimaid tööndusi, mis nähtub samast Vladimiri ajastu kroonikajutust nahkurist Jan Usmošvetsist, kellest tema isa kõneleb: «Kui ma kord keetsin ja muljusin nahka, vihastas ta minu peale ja kiskus nahad kätega katki».[3] Teiste sõnadega, Jan oli nahkur, kes tegeles nahkade töötlemisega («usnie», «tšerevi»). Kuivõrd see tööndus omandas iseseisva käsitöö iseloomu, nähtub sellest, et seda maksustati eri maksuga «po starine», «nahkuri tiin adramaa eest», s. o. parkimistõrs maksustati (Dmitri Donskoi ajal), samuti nagu harkader, ühe grivnaga.[4] Peale jalatsite valmistasid nahkurid hobuseriistu, rakmeid, sadulaid, millest samuti korduvalt räägitakse kõige varajasemates kroonikalistes teadetes.

Väiksematest linnakäsitöölistest mainitakse sageli sadulseppi, korvitegijaid, vibutegijaid, vaskseppi, köösnereid, meesõmblejaid, kingseppi, mütsitegijaid, rätsepaid, kalandustöölisi jt.

Kõige varajasemates kroonikalistes teadetes mainitakse samuti metalli töötlemise tööndusi. Suurt majanduslikku tähtsust omas mäetööstuslik tööndus, mis kõige varem eraldus naturaalpõllumajandusest. See oli eriti arenenud Novgorodimaa kolooniates, kus kaevandati rauamaaki, — Valge mere rannikul, Nenokse, Ustjužna jt. jõgede kaldail. Rauamaaki sulatati siin erilistes ahjudes — «domnitsates», ja siis töötati raud ümber mitmesugusteks kodusteks tarbeesemeteks ning majapidamise ja sõjavarustuse esemeteks. Rauamaagi kaevandamise kohta mainib kroonikakirjutaja oma jutustuses Jugrast: «Ja sellesse mäkke on raiutud väike aken, kuid öeldakse, et raua pärast.»[5] Maaki kaevandati ka teistes kohtades. Maaki töötlesid ja igasuguseid metalltooteid valmistasid sepad. Igasuguseid majapidamisesemeid (kirveid, raudlabidaid, atru, adrahõlmu, sirpe, saage, peitleid, panne, lukke), relvi, samuti kirikukellasid ning muid esemeid valmistasid spetsiaalsed käsitöölised — sepad, katelsepad, valajad. On arusaadav, et nii rauamaagitööstus

[1] Лаврентьевская летопись, 985 г.
[2] Ипатьевская летопись, 1205 г.
[3] Лаврентьевская летопись, 992 г.
[4] Н. Я. Аристов, Промышленность древней Руси, стр. 150.
[5] Новгородская летопись, 1096 г.; vt. samuti ААЭ, т. I, № 32.

ise kui ka raua töötlemine nõudsid juba niisugust spetsialiseerumist, mis andis tunnistust eri käsitöökutsete ja eri käsitööliste klassi eraldumisest.

Erilist organiseerimist ja meisterlikkust nõudis relvade tootmine. Sõjaväe relvastus koosnes odadest, mõõkadest, tapritest, kirvestest, vibust ja nooltest. Raskem kaitserelvastus koosnes soomussärgist, raudrüüst, soomusihusärgist, kiivrist jne. Soomussärgid valmistati põlvedeni ulatuva särgi kujul ja koosnesid väikestest, tihedasti võrguna kokku põimitud metallrõngastest; rikastel sõjameestel kaeti need sametiga. Raudrüü valmistati samuti nagu soomussärk, kuid suurematest rõngastest ja see tõmmati teiste rõivaste peale. Lihtvõitlejad, smerdid, tulid tavalise kerge relvaga, mille valmistasid külasepad. Hinnalisem ja raskem relvastus valmistati vürsti töökodades või telliti välismaalt; seda hoiti ladudes ja anti välja ainult sõjakäikudel. Vürsti sõjavägedes oli palju ratsaväge. Maa- ja linnasõjaväed moodustasid jalaväe ja need komplekteeriti smerdidest-jalameestest, kes olid relvastatud omatehtud kirveste, vibude ja nooltega.

Kuid linnatöönduste ja linnakäsitöö osatähtsus X—XII sajandi Kiievi riigi rahvamajanduses ei olnud väga suur, kuna elanikkonna rõhuv enamus tegeles oma naturaalmajanduse piirides nii põllundusega kui ka põllundussaaduste esialgse ümbertöötamisega, käsitöö aga teenindas peamiselt linnaelanikkonna vajadusi. Mõned käsitöötooted, peamiselt toredusesemed, läksid väliskaubanduse jaoks.

Kaubandus Kiievi riigis. Suurt tähtsust IX ja X sajandi Kiievi-Venes omas kaubandus. Sisekaubandus suuremates ja väiksemates linnades ja nende turgudel andis kohalikule elanikkonnale võimaluse saada kõik majapidamises vajalikud saadused ja turustada oma ülejäägid. Tihtipeale toimus see «vahetuskaubanduse» kujul. Turule läks igaüks, kellel oli mingisugune asi, mille ta tahtis ära müüa ja selle eest saada mingisuguse teise asja.

Tähtsusest, mida omasid turud mitte ainult puhtkaubandusliku, vaid ka kogu ühiskondliku elu keskendumise kohana, kõneleb see asjaolu, et näiteks «Russkaja Pravda» järgi on turg mitte ainult kauplemise kohaks, vaid ka kohaks, kus otsitakse taga varastatud asju: «hõigata turul»,[1] s. o. kuulutada kadunud asja otsimisest oli üks kohustuslikke kohtuprotseduure. Seejuures piirdus selline otsimine («svod») suuremalt jaolt ainult «oma linna» ja selle maa, s. o. linna juurde kuuluva rajooni territooriumiga («aga oma linnast võõrale maale ei ole otsimist»)[2]. Teiste sõnadega, sisekaubanduslikud suhted üksikute linnade vahel olid niivõrd tähtsusetud, et mainitud asjade otsimine teistes linnades tunnistati ebaotstarbekohaseks. Hoopis teistsuguses olukorras olid mõned suured linnad kui majandus- ja administratiivelu, samuti väliskaubanduse keskused. Sellistel linnadel nagu Kiiev, Novgorod, Smolensk ja palju-

[1] «Русская Правда», Троицкий список, ст. 32, 34, 36—37 и др.
[2] Sealsamas, art. 39.

del teistel oli suuri ja rohkearvulisi turge-baase (näiteks Kiievis oli kaheksa eri turgu) spetsiaalkaupade alal ja suur hulk teiste linnade kaupmehi. Omakorda elas ka mitusada Novgorodi kaupmeest kõigis vähegi suuremates kaubanduslinnades.

Suurt tähtsust omas Kiievi-Venes väliskaubandus kui elanikkonnalt võetavate «andamite» turustamise viis.

Pärast araabia kaubanduse langust (X sajandil) saab Kiievi-Venes suurima arengu osaliseks väliskaubandus. See käis vana teed mööda Dnepri kaudu «varjaagide juurest kreeklasteni». Kuulsad sõjakäigud Tsargradi peale, mida teostasid Askold ja Dir, Oleg (2000 lodjal 50 000—80 000 mehega)[1] ning lõpuks Igor ja Svjatoslav, tõid neile mitte ainult sõjalist kuulsust, vaid nad kinnitasid Bütsantsis ka oma kaubanduslikud suhted ja kaubanduslikud privileegid. Sõjalised kallaletungid asenduvad rahuaegsete kaubalepingutega — Olegi lepingutega 907. ja 911. a., Igori lepingutega 944. a. ja Svjatoslavi lepingutega 971. a. Lepinguis reguleeritakse venelastest «võõrnike» õigused: et nad ei tegeleks riisumisega («ei teeks pahandust»), nende nimed kirjutatakse enne kreeka võimude poolt ümber («et nende nimed üles märgitaks»), nad peavad ette näitama vürsti poolt välja antud kirjad ja passid, turule tulema relvadeta, mitte üle 50 inimese korraga, ostma kaupu teatud kindla summa eest, talvitama mitte linnas, vaid sadamas püha «Mama» juures.[2]

Esimeste vürstide kaubanduslikud püüdlused olid suunatud ka Läände ja Itta. Svjatoslav püüdles Doonaule, Perejaslavetsisse, «sest sinna tulevad kokku kõik hüved: kreeklastelt kuld, siidriided, veinid ja mitmesugused puuviljad, Tšehhimaalt, Ungarist aga hõbe ja hobused, Venemaalt aga nahad ja vaha, mesi ja orjad».[3] Teine püüdlus oli suunatud Aasovi merele, rikkasse Tmutarakani, mis muutus eriti vajalikuks väljapääsuteeks kaugesse Itta pärast Kasaaride riigi langust.

Kiievi ja Bütsantsi vahelise kaubanduse ajajärgul olid väljaveoartikliteks peamiselt orjad ja produktid, mida saadi andamist, küttimisest (karusnahad, vaha), sisse veeti tolleaegseid toredusesemeid (brokaat, riidekangad) ja relvi. Samasugust iseloomu kandis Kiievi kaubandus Prahaga, Krakoviga, Regensburgiga.

Raha algvormiks Vana-Venes olid kariloomad ja karusnahad. Kariloomad (nahkraha), kuunad (nugisenahk) ja väiksemad ühikud, nagu «rezanid», «nogaatad», oravanahad jm., olid väärtuse peamõõdupuud muistses kaubanduses.[4] Kuid kroonikad ja «Russ-

[1] Лаврентьевская летопись, 866 и 907 гг.

[2] Sealsamas, 945. a.

[3] Sealsamas, 969. a.

[4] Karusnahkrahast bulgaaride juures räägib ibn Dasta: «Münditud raha neil ei ole; metallraha asendavad neil «nugisenahad.» («Известия ибн-Даста о хазарах, буртасах, славян и русских», перев. с арабск. Хвольсона, 1869, стр. 25). Sedasama räägib venelastest Rubrukvis («Путешествие в восточные страны», 1253, русск. перев., 1910).

kaja Pravda» kõnelevad juba kariloomadest ja kuunadest kui metallrahast, mis olid vaid säilitanud vana «karusnahkraha» nime, mille järgi peetakse arvet kaubavahetuses, makstakse andamit, võetakse trahve. Kuunade grivna (varem terve nugisenahk) muutus kaubanduses andami võtmisel peamiseks metallraha arvestusühikuks juba vanal ajal.[1]

Metallraha ringlus hakkas levima sel kujul, et metallkange kasutati kaalu järgi. Hõbe kui metallkaaluraha kangides konkureerib kuunadega kui karusnahkrahaga. Metallraha müntimise sisseseadmise katsed ilmuvad esmakordselt välismaa kaubanduse mõjul juba Vladimiri ajal, mil hakati araabia süsteemi järgi müntima hõbe- ja kuldraha, mis aga ei omandanud mingit tähtsust sisekäibes.

Kiievi riigi rahvusvaheline seisund. Kiievi riigi territooriumi kasvamine ning temas idaslaavi ja osalt ka mitteslaavi hõimude ühendamine toimus väga kiiresti. XI sajandi alguseks saavutas Kiievi riik suurima võimsuse, ulatudes Novgorodist ja Priozjorjest kuni Dnepri alamjooksuni ning Donist kuni Doonau alamjooksuni ja Karpaadimaani. Ta hoidis enda käes Lääne-Euroopa peamised rahvusvahelised kaubateed oma kaubanduslikus läbikäimises rikka Ida-Euroopa, Kaspia-äärse alaga ja isegi kauge Aasiaga. Kiievi riigi rahvusvaheline tähtsus oli väga suur ja seda hoiti ülal tema aktiivse rahvusvahelise poliitikaga. Kiiev ise oli üks suuremaid maailmakaubanduse keskusi, Kiievi vürstide õu ning eriti Vladimiri ja Jaroslavi õu aga olid üheks tähtsamaks maailmapoliitika ja Euroopa kultuuri keskuseks.

Oma õitseajal, X sajandi lõpul ja XI sajandi esimesel poolel, kujutas Kiievi riik endast oma suure kutselise vürstisõjaväega ähvardavat jõudu mitte ainult üksikute slaavi ja mitteslaavi hõimude suhtes, vaid ka sõjakäikudel Bütsantsi vastu. Tolle aja sõjavägede suuruse arvutamist ei saa tunnistada kuigi täpseks, kuid kroonikate järgi otsustades oli Svjatoslavil sõjakäikudel Bütsantsi kuni 10 000 družinnikust koosnev sõjavägi. Olegi meresõjakäikudest Bütsantsi 907. aastal võttis osa kuni 2000 lotja, mis, kui arvata lodja kohta ligi 40 meest, teeb 80 000 meest; see arv on võib-olla liialdatud. Jaroslavil oli ainuüksi družinnikuist koosnevat sõjaväge 50 000—60 000 meest (ilma maa- ja linnasõjaväeta).

Kiievi riigi välis- ja sõjapoliitika peasuundadeks olid: idaslaavi, vene maade ühendamine; vallutusretked Läände, Bütsantsi, Doonaule, Baltikumi; lõpuks lõuna- ja idapiiride kaitse ida rändrahvaste vastu. Kõik need püüdlused viisid ühtviisi Vene sõjaväelis-valitsevate ja feodaal-maavalduslike elementide tugevnemisele.

Suurimat edu saavutas Kiievi riik idaslaavi maade ühendamisel: ta liitis oma piiridesse koguni niisugused maad, mida pärastpoole ei võtnud oma koosseisu ei Moskva riik ega tsaari-Venemaa.

Püüdlustel Läände oli eesmärgiks sõlmida kultuurilisi ja kau-

[1] 882. aastal Oleg Novgorodis «korraldas maksta andamit varjaagidele 300 grivnat aastas» (Лаврентьевская летопись, 882 г.).

banduslikke sidemeid läänepoolsete naabritega. On olemas teade, et juba varjaagide-eelsel ajajärgul, siis, kui valitsesid vürstid Askold ja Dir, teostati Kiievi-Vene esimene suurem kallaletung Konstantinoopolile (860. a.). Olegi ja Igori kuulsad sõjakäigud lõppesid hiilgavate võitudega ja Venele soodsate kaubanduslepingutega. Jaroslavi surmani viidi läbi kuni kuus sellist sõjakäiku. Peaaegu kõigil neil oli suur majanduslik ja poliitiline tähtsus.

Kroonikakirjutaja hinnangu järgi olid Vana-Vene meresõjakäikudest osavõtjad «merd armastavad» inimesed. Kreeka laevastikul olid vene lotjadega võrreldes suured paremused relvastuse osas (tornid vööris ja ahtris, masinad kivide ja kreeka tule heitmiseks, laevastikul oli suuri, 150—300-liikmelise meeskonnaga laevu), samal ajal kui venelased tulid väikestel 40—80-liikmelise meeskonnaga lotjadel. Kuid selle eest paistis Vene laevastik silma oma manööverdamisvõimega ja oli kuulus meremeeste suure vahvuse poolest. Ega Vene laevastiku inglasest ajaloolane F. Jone asjata räägi,[1] et enne kui ehitati Briti laevastik, võitlesid venelased tuhat aastat tagasi hulljulgetes merelahingutes ja olid «tolle aja esmaklassilised meremehed». Hiljem tõrjuti venelased merelepääsuteedest eemale nende lähemate tugevamate naabrite poolt. Võitlus merelepääsuteede eest muutus üheks vene rahva peamiseks poliitiliseks ja sõjaliseks ülesandeks.

Läände ja Bütsantsi teostatud sõjakäikude poliitiline ja majanduslik tähtsus oli samuti suur. Juba Svjatoslav oma sõjakäikudega Doonaule ja püüdlusega riigi pealinn üle viia Perejaslavetsi (Doonau ääres) ilmutas selgesti riigi «lääne» orientatsiooni. Svjatoslavi sõjakäigud, mis algul olid edukad, lõppesid temale katastroofiga siis, kui Bütsantsi väepealik Tzimiskes piiras Svjatoslavi väikesearvulise sõjaväe ümber kolm korda suuremate jõududega. Venelased võitlesid vapralt. Svjatoslav väljendas oma sõjaväe vaimu kuulsate sõnadega: «Võitleme, kuni jätame siia oma kondid, surnud ei tunne häbi.» Kuid siiski Svjatoslavi püüded Läänes, Bulgaarias kanda kinnitada ei teostunud.

Kiievi riigi rahvusvahelised majanduslikud ja poliitilised sidemed Läänega arenesid ja tugevnesid edasi. Vladimir tegi vallutusretki horvaatide, jatvaagide ja poolakate vastu. Võitnud poolakad, sõlmis ta nendega poliitilise lepingu ja kinnitas seda oma poja abiellumisega Poola vürsti Boleslawi tütrega. Bütsantsiga sõlmis Vladimir sõjalise liidu ja seadis lepingu üheks tingimuseks oma abiellumise Bütsantsi printsessi Annaga.

Eriti elavnesid ja tugevnesid kaubanduslikud, kultuurilised ja poliitilised sidemed Läänega Vladimiri ajal, pärast ristiusu vastuvõtmist, ja veel enam tema poja Jaroslavi ajal. Viimane sõlmis liidulepingud rea Euroopa riikidega, Saksamaa keisrite Heinrich III ja Heinrich IV-ga, saatis ja võttis vastu saatkondi, seadis sisse

[1] F. Jone, The Imperial Russian navy, its past, present and future, tsiteeritud «История русской армии и флота» 7. vlj. järgi.

diplomaatilised suhted Tšehhiga, Ungariga ja Prantsusmaaga. Poliitilised abielud õitsesid eriti Jaroslavi ajal: üks tema tütardest, Anna, läks mehele Prantsuse kuningale Henri I-le ja oli regendiks; teine tütar oli abielus Norra kuningaga; poeg oli abielus Bütsantsi keisri Konstantin Monomahhi tütrega, teine poeg — Poola kuninga Kazimierzi tütrega; pojatütred olid abielus: üks — Ungari kuningaga ja teine — Saksa keisriga.

Kiievi riigi kultuurisidemete arenemisest välisriikidega kõneleb ka see asjaolu, et Jaroslavi poeg Vsevolod, Vladimir Monomahhi isa, kõneles viit keelt.

X ja XI sajandi Kiievi riik kui vene, idaslaavlaste ühinenud ja võimas suurriik võttis eesrindliku riigina ulatuslikult ja aktiivselt osa Euroopa tolleaegsest rahvusvahelisest poliitilisest ja kaubanduslikust elust. Ühendanud kõik idaslaavi hõimud, olles kantsiks mongoli ida rändrahvaste alalõpmatute kallaletungide vastu ning sõlmides kultuurilisi, majanduslikke ja poliitilisi sidemeid Lääne-Euroopaga, elas Kiievi riik keerulises, pingelises sõjalises, poliitilises ja majanduslikus olukorras. Peaaegu lakkamatult tuli «poliitikat» toetada «teistsuguste vahenditega» — sõdadega, mis omandasid eriti suure tähtsuse Kiievi riigi poliitilises ja majanduslikus elus.

Alates XI sajandi lõpust kujunevad Kiievi riigi majanduslikud välis- ja sisetingimused tema rahvusvahelisele poliitilisele seisundile ja koguni riigi enda olemasolule ebasoodsalt.

Ristisõdade ajast peale väheneb Musta mere — Bütsantsi kaubatee ja ühtlasi Kiievi tähtsus. Maailmakaubanduse peamagistraalid hakkavad kulgema Vahemere kaudu, Itaalia linnade Veneetsia ja Genua kaudu, mööda minnes Musta mere Bütsantsi Idast. Kuid nii tähtis kui maailmakaubanduse teede üleviimine Kiievi-Venele ja tema ajaloolisele saatusele ka oli, seisid tema majandusliku languse peapõhjused mitte ainult ebasoodsates välissündmustes, vaid ka neis sisetingimustes, mis valmistasid ette ta lagunemise ja feodaalse killustumise.

Feodaalsed kodusõjad, mis algasid üksikute vürstide vahel pärast Kiievi riigi feodaalset killustumist (1054. a.), õõnestasid suurimal määral maa majanduslikku ja poliitilist olemasolu. Võitlus ägenes eriti pärast Kiievilt esikohta ära võtta püüdva Rostov-Suzdali-Vene vürstiriikide tõusu. Selle võitluse üheks tähtsamaks episoodiks oli Kiievi võtmine «kilbile» Suzdali vürsti Andrei poolt (1169. a.), mil võitjad kroonikakirjutaja jutustuse järgi ei andnud armu ei naistele ega lastele, rüüstasid templid ja kogu linna: «olid siis Kiievis kõigil inimestel oigamine ja häda, lohutamatu lein ja pisarad.» Pärast seda viiakse suurvürstiriigi pealinn üle Suzdalisse.

Teiseks Kiievi-Vene languse tähtsamaks sõjalis-poliitiliseks põhjuseks olid ida rändrahvaste (petšeneegide, polovetside) rohkearvulised sissetungid, XIII sajandi algul aga mongolite-tatarlaste laastav sissetung. Mongolid, kes olid ühendatud Tšingis-

khaani võimu alla, tulid Aasia steppidest ja purustasid 1223. aastal (lahingus Kalka jõe juures) vene vürstide ebakindlad feodaalväed. 13 aastat hiljem, 1236. aastal, ilmusid tatarlased Batu juhtimisel uuesti Volga tagant, olles purustanud Volga bulgaarid ja mordvalased. Järgmisel, 1237. aastal tulid nad vene maade piiridesse, läbisid ja laastasid kogu Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Vene ning vallutasid ja rüüstasid lõpuks 1240. aastal Kiievi.

Kui feodaalsele Venele need sündmused olid raske ikke alguseks, siis Kiievi-Venele olid nad tema majandusliku ja poliitilise olemasolu lõpuks. XII sajandi teise poole Kiievi-Vene pakub juba poliitilise ja majandusliku languse pilti. Nii nimetab Svjatoslav Olgovitš juba 1157. aastal Tšernigovimaa linnasid «tühjadeks, elavad neis koerapoisid ja polovetsid». Veneetsia saadik Plano Carpini aga, kes sõitis 1246. aastal läbi Kiievi, räägib, et kogu elanikkond oli kas maha tapetud või vangi võetud tatarlaste poolt, steppides aga nägi ta vaid palju inimeste konte ja pealuid.[1]

Kõigil neil asjaoludel olid määratu suured poliitilised ja majanduslikud tagajärjed, mis mõjusid mitte ainult nende piirkondade, vaid ka teiste, loodepoolsete vürstiriikide elanikkonna käekäigule. Kiievi-Vene majandusliku ja poliitilise languse järel asetuvad riikliku ja majandusliku arenemise peamised poliitilised keskused ja liinid XIII sajandil ümber kirdesse, Rostov-Suzdali, Vladimiri ja Moskva vürstiriiki. Siin eraldub vene slaavlaste omaette haru, suurvene rahvas. Ta moodustab kirdes oma riiklikud keskused, mis XIV ja XV sajandil järk-järgult haaratakse ühtse ja võimsa Moskva riigi poolt.

Teine slaavi hõimude rühm, kes elas Dnepri, Bugi ja Dnestri keskjooksul, koosnes poljaanidest, drevljaanidest, volõõnlastest, ulitšitest ja osalt severjaanidest. Läbi elanud eelmises osas kirjeldatud sugukondliku elukorra ning hõimkondliku ja kogukondliku korralduse lagunemise protsessi, läksid need hõimud hiljem Kiievi-Vene riikliku moodustise koosseisu ja muutsid riigi pealinnaks oma endise hõimupealinna Kiievi. Seoses rohkearvuliste sõdadega ja ümberasumistega ei säilitanud nad etnograafilist hõimkondlikku ühtsust ja segunesid teiste rahvastega. Pärast Kiievi-Vene poliitilise ühtsuse lagunemist moodustasid nad feodaalsed osastisvürstiriigid: Kiievi, Tšernigov-Severski, Perejaslavli, Volõõnia, Galiitsia, Turovi vürstiriigi ja Podooliamaa, hõlmates nii Dnepri parem- kui ka vasakkalda. Pärast Kiievi riigi langust siirdub osa Dnepri vasakkalda elanikkonda, kes eriti sai kannatada tatarlaste all, XIII sajandil läände, Volõõniasse ja Galiitsiasse. Lingvistiliste andmete järgi otsustades eralduvad siin juba XIV sajandil omaette ukraina keelemurre ja rahvas. Sattunud Poola võimu

[1] «Историческое сочинение Иоанна де Плано Карпини, которого папа Иннокентий IV посылал послом к татарам в 1246 г.», välja antud venekeelses tõlkes Jazõkovi poolt raamatus «Собрание путешествий к татарам», 1825 г.

alla ja kauaks ajaks orjastatuna Poola šlahta poolt, satub Ukraina elanikkond võõramaise feodaal-pärisorjusliku ikke alla. Sellest ajast peale on Ukraina ajalugu tulvil ukraina rahva võitlust oma vabaduse eest poola panide vastu.

Lõpuks, slaavi hõimude rühm, kes elas veidi põhja pool, Pripjati ääres, Dnepri ja ta lisajõgede ülemjooksul, samuti Visla lisajõgede ülemjooksul, koosnes dregoovitšitest, polotšaanidest, krivitšitest ja osalt radiimitšitest. Keele ühtsuselt moodustasid nad siin idaslaavlaste omaette haru — valgevene rahva. Kehvas looduses, metsade ja soode vahel elades tegelesid nad primitiivse põllundusega, metsatööndustega ja küttimisega. Majanduslikult ja kultuuriliselt tasemelt jäid nad maha lõunapoolsete piirkondade elanikkonnast. Sugukondliku elukorra lagunemise üldise protsessi üle elanud ja seejärel Kiievi-Vene üldslaavi riiklikku koondisse astunud, moodustasid need hõimud pärast Kiievi-Vene lagunemist Polotski, Vitebski, Mstislavi ja Smolenski feodaalse osastisvürstiriigi. Leedu ja Poola — tollal tugevamate läänenaabrite — piiril asetsedes sattusid nad kõige varem Leedu ja Poola võimu alla. Kuid see alistamine ei hävitanud Valgevene kultuuri ja majanduslikku korda; vastupidi, leedulased võtsid tunduval määral omaks valgevene kultuuri.

Need Ukraina ja Valgevene ajaloo etapid kuuluvad teise ajaloojärku ja me käsitleme neid seetõttu allpool vastavas kohas.

VII PEATÜKK

TAGA-KAUKAASIA JA KESK-AASIA RAHVAD VARASE FEODALISMI AJAJÄRGUL

Me juba tähendasime (vt. II peatükk), et Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad hakkasid meie ajaarvamise esimestel sajanditel oma enamikus üle saama patriarhaalsest sugukondlikust korrast ja primitiivsest hõimuorganisatsioonist ning moodustasid mõnikord suuri riiklikku tüüpi koondisi, kus oli ülekaalus üks rahvas (haldide Urartu riik, grusiinlaste Ibeeria ja Kolhise riik), kuid nad said enamasti ise võõramaiste vallutuste osaliseks. Võõramaised sissetungid laostasid need riigid ja soodustasid ühtlasi nende poliitilist killustumist, lõhkusid rahvuslikku ühtsust, mis polnud veel jõudnud tugevneda, ja muutsid need riigid Kreeka-Rooma provintsideks või Pärsia satraapiateks. Kuna sidemed vallutajate kaugelasuvate riiklike keskustega olid nõrgad, omandas erilise tähtsuse kohalik võim mitte ainult provintsivalitsuste ja satraapide näol, vaid ka juhtiva rahvuslik-hõimkondliku ja vürstliku ülemkihi näol,

kellel oli suur mõju provintsivalitsuses ja majanduselus. Elanikkonna masside laostumine ning asjaolu, et tekkisid maa eraomandus ja väikepõlluharijate majanduslik sõltuvus valitsevatest klassidest, viisid rööbiti kauaks säilinud orjusega feodaalsuhete ja feodaalse killustatuse kasvule.

Sellistes riikides nagu Gruusia ja Armeenia, kus sugukondliku elukorra lagunemise alusel maa eraomandus tekkis varakult ning kus religioossed usundid ja seadused maa eraomandust formaalselt ei keelanud, arenesid feodaal-pärisorjuslikud suhted välja kõige täielikumalt. Näiteks feodaalsuhete tekkimine ja kasv Armeenias, mis, nagu me eespool tähendasime, viisid feodaalsele killustumisele, toimub juba Tigranes Suure ajastul ja eriti Aršakiidide ajal (I—V saj.). Muhamedi usu ja islamiseeritud maades loeti maa (samuti ka vesi) formaalselt (kooskõlas šariaadi reeglitega) kõrgeima riigivõimu omandiks ega võinud olla eraomandiks. Kuid majanduselu arenemine ja eriti vajadus paljudes kohtades ehitada niisutusseadeldisi, viisid sellele, et maa ja selle niisutamiseks mineva vee kasutamise õigus oli tegelikult privilegeeritud klasside käes ning et see õigus oli aluseks elanikkonna isikliku ja majandusliku sõltuvuse tekkimisele. Lõpuks ränd- ja karjakasvatusrajoonides, eriti mägirajoonides, kus mõnda liiki karjamaid oli vähe, haarasid need enda kätte üksikud tugevamad sugukonnad ja rühmad, kes tõrjusid välja ja allutasid endale teised, väiksemad sugukondlikud rühmad. Sel alusel tekkisid samuti feodaalse sõltuvuse suhted. Niiviisi tekkisid «idafeodalismi» ja «rändfeodalismi» vormid, mis rea kohalike tingimuste tõttu olid mitmekesised.

Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste ja maade enamikule oli feodaalsuhete kindlustumisel ja edasiarenemisel pöördemomendiks araablaste vallutus VII ja VIII sajandil. Kuigi Araabia kalifaat kujutas endast tüüpilist tsentraliseeritud ida despootiat ja muhamedi usu alusel eitas maa eraomandust, tõi araablaste ajastu ülalmainitud põhjustel kaasa feodaalse killustatuse tugevnemise ja feodaalsuhete arenemise. Kuna kaliifide keskvõim oli kaugel ja nõrk, hakkasid araabia asehaldurid ja emiirid püüdlema iseseisvusele ja sõltumatusele, valmistades sellega ette feodaalset killustatust. Elanikkonna laostumine ja ränk maksukoorem soodustasid feodaal-pärisorjusliku sõltuvuse suurenemist. Araablastejärgsed (türklaste-seldžukkide, mongolite) vallutused ei loonud samuti kindlat keskvõimu.

Seetõttu oli meie poolt käsitletavate riikide ja rahvaste enamikule kogu ajastu VIII kuni XIII sajandini feodaalse killustumise ja feodaalsuhete arenemise ajastuks. Mõnedes maades saavutasid need suhted kõige täielikuma arengu ja säilisid kõige kauem (nagu Gruusias IX kuni XVII sajandini). Teistes maades hakkasid need suhted seoses linnade ja kaubanduse arenemisega võrdlemisi vara lagunema (Armeenia XVI ja XVII sajandil). Lõpuks kolmandates riikides ühines feodaalne killustatus ida despootiate säilinud

poliitiliste vormidega, orjusega ja töötava elanikkonna ekspluateerimisega maa eest liigkasu võtmise näol (Kesk-Aasia ja Aserbaidžani khaaniriigid).

1. Taga-Kaukaasia rahvad ja feodaalsed riigid

Gruusia. Gruusias hakkasid feodaliseerumise elemendid ja feodaalsuhted kujunema juba III ja IV sajandist alates, Pärsia ülevõimu ajajärgul, VI sajandi alguseks aga olid nad juba tunduvalt levinud. Sel ajal ei olnud Gruusia veel ühinenud ja jagunes kaheks iseseisvaks osaks, millest üks oli Bütsantsi ülevõimu all (Lazika) ja teine — Pärsia ülevõimu all (Kartlia). Kuna Pärsia ja Bütsantsi asehaldurite võim kohapeal oli nõrk, omandas suure tähtsuse vana sugukondlik aristokraatia ja suurmaavaldajate feodaalne ülemkiht. Ühiskonna endine jagunemine üldse vabadeks (asnaurid) ja mittevabadeks (uasno) küll säilib, kuid omandab erilise tähtsuse. Asnaurid muutuvad privilegeeritud maavaldajate klassiks ja jagunevad omakorda «suurteks» — feodaalseks ülemkihiks — ja «väikesteks» — lihtaadliks. Peale asnauride kuulusid vabade hulka mitmesugused rühmad «väikseid inimesi» ja vabu «teenreid». Asnauride majandis töötasid sõltuvad talupojad — glehhid ehk orjad.

Kui VI sajandi lõpul Pärsia ülevõim langema hakkas, läks feodaalsel ülemkihil Kartlias korda moodustada Pärsiast sõltumatu Ida-Gruusia riik. Kuid VII sajandil sai Ida-Gruusia araablaste vallutuse osaliseks. Araablased vallutasid (aastail 643—645) Ida-Gruusia ja allutasid ta endale kui vasalli. Lääne-Gruusia aga jäi nimeliselt Bütsantsi protektoraadi alla.

Gruusia vasallisõltuvus araablastest avaldus algul peale sõjalise abi andmise kohustuse ka elanikkonna poolt andami maksmises (üks kulddinaar suitsult). Hiljem suurendati mitte-muhamediusulise elanikkonna maksukoorem raskemate määradeni. Seoses sellega tekkinud ülestõusud araablaste vastu suruti nende poolt julmalt maha. Elanikkond hakkas siirduma Läände, Bütsantsi võimu all olevaisse piirkondadesse.

Poliitilises suhtes jagasid araablased — feodaalse korra vastased — kogu maa keskvõimust sõltuvateks provintsideks, eesotsas Araabia emiiriga. Tegelikult aga läks kohapealne võim kohaliku maavaldajaist aadli kätte, mis viis vastupidisele tulemusele — feodaliseerumise suurenemisele. Formaalselt orjus kadus ja asendus sõltuvuse feodaal-pärisorjuslike vormidega, mis tegelikult olid sama rasked kui orjus. Maapuuduse, majandusliku kindlustamatuse, maavaldajale võlgnemise jne. tõttu sattusid väikepõlluharijad-talupojad ehk glehhid suurmõisnike orjusse kohustusega harida nende maad, teha teotööd, kanda mitmesuguseid obrokeid. Ühes sellega kaotasid nad isikliku vabaduse ja muutusid pärisorjadeks. Seoses sagedaste sõjaliste kokkupõrgetega ja keskvõimu nõrku-

sega ehitas maavaldajaist aadel kindlustatud losse ning muutus järk-järgult tervete rajoonide ja nende maadel elavate talupoegade iseseisvaiks feodaalvaldajaiks.

Gruusia riiklikku ühtsust ei taastatud ka pärast Araabia kalifaadi langust IX sajandil. Maa killustati mitmeks iseseisvaks feodaalseks vürstiriigiks (Kartlia, Kahheetia, Abhaasia, Tao-Klardžeetia vürstiriik). Neis vürstiriikides domineeris oma etniline koosseis, kuid nad kõik olid organiseeritud samal üldisel feodaalpärisorjuslikul alusel. X sajandil omandas suure tähtsuse Abhaasia riik, kes algul ühendas oma piiridesse Kartlia ja Kahheetia, hiljem aga ka Tao-Klardžeetia. Rahvuslik ühinemisliikumine leidis toetust väikeaadli ja linnaelanikkonna poolt, samuti mõnede üksikute väikeste Gruusia vürstiriikide poolt, kes oma ligipääsematuis asukohtades mägedes suutsid kaitsta oma sõltumatust araablaste ülevõimu ajal. Seevastu aga feodaalne suuraadelkond ja vürstisoost ülemkiht, keda toetasid kiriku kõrgemad esindajad, avaldasid poliitilisele ühinemisele visa vastupanu.

X sajandi lõpul ja XI sajandil (Bagrat III ja ta järglaste ajal) toimus Gruusia riiklik ühinemine edukalt, XI sajandil aga (Davidi ajal) ulatusid riigi piirid idas Derbendini ja Pärsia Aserbaidžanini, nad hõlmasid lõunas Armeenia ja läänes kogu ranniku. 1122. aastal kihutati Araabia muhamediusuline emiir Tbilisist minema ja sinna viidi üle riigi pealinn.

Oma sotsiaalselt korralt oli XI ja XII sajandi Gruusia juba tüüpiline feodaalriik. Maa eesotsas seisis kuningas, kes kandis Pärsiast laenatud «kuningate kuninga» tiitlit. Üksikuid ringkondi valitsesid asehaldurid-väejuhid (eristaavid) kohalikust suurfeodaalide ülemkihist, kelle käes oli sisuliselt kogu valitsemine. Kuningale järgnesid feodaalse hierarhia korras valitsevad printsid (batonivilid), edasi — peaaegu sõltumatud vürstid (tavaadid). Nimeliselt peeti suurfeodaale kuninga vasallideks (didebulideks). Suurfeodaalidel olid omakorda vasallideks väiksemad aadlikud (asnaurid), kelle kohustuseks oli isiklik sõjaväeteenistus. Peale asnauride — põlisaadlike — eraldus veel aadlike madalam kiht — isiklikud aadlikud, kes säilitasid oma nimetuse vaid teenistuses olemise ajaks. Kõrgemate feodaalrühmade hulka kuulus ka kõrgem kiriku-hierarhia.

Põhiliseks ja ekspluateeritavaks klassiks oli pärisorjastatav töötav talurahvas. Talupojad (glehhid) olid vormilt mitmesuguses, kuid ühtviisi raskes sõltuvuses kõrgematest klassidest. XI ja XII sajandil oli glehhide enamik juba täielikus pärisorjuslikus sõltuvuses aadlist ja feodaalsest ülemkihist, kusjuures olid kasutusel tavalised ekspluateerimisvormid — teoorjus, obrokid, sõjaväe varustamise kohustus jne. Lõpuks sai feodaalide ja vürstide mõisates suure leviku osaliseks orjus. Linnades ja üksikutes asulates, mis tihtipeale tekkisid feodaalide maadel, eraldusid eriti käsitöölised, kellel olid suuremalt osalt samasugused feodaalidest sõltumise suhted. Ainult suuremates linnades, näiteks Tbilisis, olid käsitöölised

vähem sõltuvas seisundis. Neis suurtes linnades hakkas järk-järgult kujunema ka kaupmeeskond, kusjuures suurkaupmeeskond (didvatšarid) omandas mõningad privileegid, omavalitsuse õigused jm.

XII ja XIII sajandil (eriti kuninganna Tamara valitsemisajal, aastail 1184—1213) saavutas Gruusia riik põllunduse arenemise, suurte linnade, käsitööndusliku tööstuse ja kaubanduse kasvu pinnal suure majandusliku tõusu ja kultuuri õitsengu.

Põllumajanduse alal arenesid ulatuslikult põllundus ja teravilja tootmine. Kõrgemate feodaalklasside suurtes pärusmõisates ja samuti kloostrites oli põllumajandus rajatud teoorjuse alusele. Teoorjusliku põllumajanduse saadused läksid laiale turule. Arenenud olid ka loomakasvatus, eriti lambakasvatus, aiandus ja viinamarjakasvatus.

Põllunduse õitsengut soodustasid eriti kuninganna Tamara valitsemisajal ehitatud suurepärased niisutusehitised: 119 kilomeetri pikkune Alazani kanal, mis niisutas 53 000 ha maad, 20 kilomeetri pikkune Samgori kanal, kuulus veejuhe, mis andis ööpäevas 243 000 m^3 vett Šio-Mgvini kloostrile 7 km kaugusele. Kõigi nende kanalite ja veejuhtmete ehitamisel arvestati tolle aja hüdrotehnilise kultuuri eesrindlikke saavutusi. Mitte vähem tähelepanuväärne oli teedeehitus, mis samuti soodustas põllumajanduse arenemist ja põllumajandussaaduste kaubakäivet. Tee läbi Trialeti ühendas lühima teena Džavahetti — Gruusia viljaaida ja põhilise karjakasvatusrajooni — Tbilisiga. Selle tee äärde ehitati suured kaubahoovid (fundukid). XII sajandil ehitati tänapäevani säilinud kuulus Besletski sild.

Ulatuslikult arenesid linnade tööstuslik elu ja kaupmeeskonna kaubakäibed kaugelasuvate maadega. Tbilisi ja Kutaisi kujutasid endast suuri tööstuslikke ja kaubanduslikke linnakeskusi. Laialt tuntud olid linnad: Dmanisi, Samšvilde, Rustavi, Tmotvi jt.

Gruusia kaupmehed teostasid kaubanduslikke operatsioone Egiptuses ja kaugetes põhjapoolsetes vene linnades. Eksport-importkaubandust peeti Aleksandriaga (Egiptus), kust veeti sisse kõrge kvaliteediga villa. Gruusiast veeti välja vaipu, siidi, elavhõbedat, metalltooteid, hobuseid ja muulasid. Merd mööda laevadel ja karavaniteed mööda kaamelitel veeti Gruusiast välja naftat. Selline laiaulatuslik kaubandus põhjustas raharingluse ulatusliku arenemise ja riigile suurte rahaliste tulude laekumise. Riigikassa igaaastane rahaline tulu (kaasa arvamata muid tohutuid naturaallaekumisi) oli 3,75 miljonit rubla kullas (samal ajal kui Inglismaa kuninga kassa tulud ei ületanud samadel aastatel 4 miljonit ja Prantsusmaa kuninga kassa — 3 miljonit).[1]

Gruusia riik (Tamara valitsemisajal) võttis enda alla laiaula-

[1] И. А. Джавахишвили, История грузинского народа, käsiraamat järgi, mida hoitakse Keele, Ajaloo ja Materiaalse Kultuuri Instituudis Tbilisis. Peale selle kogumikus «Материальная культура эпохи Шота Руставели», Džavahišvili toimetusel, Tbilisi, 1938, samuti «История Грузии», Džanašia toimetusel, Tbilisi, 1946.

tusliku territooriumi Mustast merest Kaspia mereni ja tal oli ligi 5 miljonit elanikku. See oli Gruusia suurima feodaalse kultuurilise õitsengu ajastu, kus olid kõrgelt arenenud teadus ja ehituskunst, samuti rahvuslik kirjandus, mille eesotsas seisis poeet Šota Rustaveli, surematu rahvusliku poeemi «Vägilane tiigrinahas» autor.

Ent vaatamata kultuurilistele, majanduslikele ja poliitilistele edusammudele mõjusid aadelkonna ülevõim ja talurahva feodaalpärisorjuslik ekspluateerimine maa edasisele majanduslikule ja poliitilisele saatusele negatiivselt. Riigi sotsiaal-majanduslik alus jäi endiselt feodaal-pärisorjuslikuks, poliitiline ühtsus aga oli Abhaasia ja Gruusia põlise ülemkihi feodaaltülide ja nende poolt juhtiva osa eest peetava võitluse tõttu ebakindel. Üksikud feodaalid teostasid ülestõuse keskvõimu vastu. Teiselt poolt laostas elanikkonna massi feodaal-pärisorjusliku ikke suurenemine talumajanduse ning hoidis seda madalal majanduslikul ja kultuurilisel tasemel. Oli valmimas riigi uus lagunemine.

Gruusia riigi langust kiirendasid Tšingis-khaani mongolite laastav sissetung ja vallutused. Aastail 1221—1222 tungis mongolite väesalk Džebe ja Subede juhtimisel Gruusia armeenia provintsidesse, purustas armeenlaste ja grusiinlaste väed ning tungis siit Širvani ja Põhja-Kaukaasia kaudu Lõuna-Venemaale (Kalka jõe äärde). Aastail 1235—1237 tungisid mongolid uuesti Taga-Kaukaasiasse, vallutasid ja rüüstasid kogu Ida-Gruusia, purustasid Tbilisi ja allutasid kogu maa oma vasallisõltuvusele (ränga andami maksmine, suurte abivägede andmine mongolite edasiste vallutuste jaoks jm.). Maa laastamisele järgnes tervete piirkondade põllunduse täielik soikujäämine, kaubanduse langus, linnade ja käsitöölistest elanikkonna laostumine.

Aastail 1386—1387 sai vaevalt toibunud Gruusia uuesti Tamerlani (Timuri) mongolite vägede veel julmema sissetungi osaliseks. Maa laastamine, ta tootlike jõudude aluste õõnestamine ja maa inimtühjaks jäämine olid niivõrd ulatuslikud, et terved provintsid jäid tühjaks ja maad üldse ei haritud. Niisuguses olukorras ei olnud ühendamise ning riikliku ühtsuse ja sõltumatuse taastamise katsetel edu.

Armeenia. Armeenias hakkasid feodaalsuhted kujunema endiste suhete lagunemise ajajärgul juba I—V sajandil, mil Armeenia oli pärslaste võimu all, kuid säilitas nimeliselt kuninga (Aršakiidide) võimu. Orjad, kellele anti maad ja tootmisvahendeid, hakkasid oma seisundilt lähenema pärisorjadele. Teiselt poolt, ka talupojad, keda maksustati iga laadi naturaalkohustustega maavaldajate kasuks, kelle maadel nad asusid, sattusid isiklikku sõltuvusse ja olid sunnitud tegema teotööd maavaldajate maadel. Kõrgem maavaldajate klass, kellel olid suured päritavad maavaldused, pärusmõisad, hakkasid eralduma feodaalülemkihina (nahhararid). Nahhararid, eriti suuremad neist, muutusid tervete piirkondade peaaegu sõltumatuiks feodaalvaldajaiks ja valitsejaiks: neil oli oma sõjavägi, nad kogu-

sid feodaalmakse, neil olid auametid kuninga õukonnas ja nad piirasid tegelikult kuninga võimu. Nahhararide feodaalne ümbruskond koosnes väiksematest maavaldajaist-feodaalidest, azaatidest, kellel olid samuti oma orjad ja sõltuvad talupojad. Azaadid said maa omandiks, kuid teenismõisa õigustes, s. o. teenistuse eest peamiselt kuninga või nahharari ratsaväes. Talurahva mass orjastati feodaalide poolt üha rohkem nii maata jätmise teel kui ka seoses majanduslikku võlgnevusse sattumisega raskete feodaalkohustuste tõttu. Talupojad maksid vürstidele-nahhararidele ja azaatidele pearaha, maamaksu, saagimaksu ja nad olid peale selle kohustatud tegema teotööd.

Nahhararid pidasid alalist võitlust kuninga võimuga, kasutades selleks kord Bütsantsi, kord Pärsia abi. Rahvas kaitses mehiselt oma rahvuslikku olemasolu, vaatamata sellele, et mõlemad vastased — Bütsantsi keiser Maurikios ja Pärsia kuningas Hosroi — kaalusid ühiste jõududega kogu armeenia rahva täieliku hävitamise küsimust. Kuid Pärsia langes ise VII sajandil araablaste võimu alla. 642. aastal hõivasid araablased Armeenia. Sellest ajast peale sattus Armeenia VII—X sajandi vältel koos teiste Lähis-Ida, ühe osa Euroopa ja Põhja-Aafrika maadega ulatusliku Araabia kalifaadi võimu alla.

Kuigi feodaalse ülemkihiga ja pärisorjusliku põllundusega feodaalkord oli araablastele võõras, ei hävitanud araablaste ülevõim siiski Armeenias kujunevaid feodaalseid ühiskondlik-majanduslikke suhteid. Araablaste vallutustega tekitatud tohutud laastamised viisid maa (VII ja VIII sajandil) sügavale ja pikaajalisele langusele. Kaubanduslikud suhted Bütsantsiga katkesid, vanad kaubanduskeskused ja kaubateed jäid soiku. Kuid osalt ka läbi Armeenia kulgevate kaubateede ühendamine ühtsesse ulatuslikku kalifaati soodustas edaspidi kaubanduse suurenemist ja Armeenia kaasatõmbamist maailma kaubakäibesse.

Kui Araabia kalifaat (IX sajandil) lagunema hakkas, suurenes Armeenias võitlus rahvusliku vabaduse eest ja tekkis liikumine iseseisva riigi moodustamiseks.[1] See liikumine saavutas suurima edu Bagratiidide kohaliku dünastia juhtimisel Ani riigis. Ani linn, mille kaudu läksid kaubateed, mis olid tähtsad Araabia Ida ja Bütsantsi kaubandusele Kaspia-äärsete ja Kaspia-taguste maadega, muutus riigi pealinnaks ning suureks, rikkaks ja kultuuriliseks keskuseks (100 000 elanikku). Hakkasid tekkima ja arenema teised suured kaubanduslinnad: Karin, Dvin, Artsn, Van, Berkri. Vanematest linnadest oli Teodosioopol, mis seldžukkide ajastul nimetati Artsn-Rumaks (Erzerum), juba Bütsantsi ajastul üks suuremaid karavanikaubanduse punkte.

X sajandi Armeeniat peeti üheks rikkamaks Araabia kalifaadi osaks. Suured varandused olid koondatud mitte ainult feodaalse

[1] See võitlus rahvusliku vabaduse eest on leidnud väljenduse Armeenia eepose tähelepanuväärses loomingus «Sassuni David.»

suuraadli kätte, vaid ka linnade kaubandus- ja käsitööliisklasside kätte. Nii asetab Moses Chorenest (nähtavasti IX sajandi kirjanik) linnaelanikud tolleaegse Armeenia ühiskondlikus korras teisele kohale, vahetult pärast feodaale, ja jätab viimasele kohale maaelanikkonna.

Kuid Bagratiidide Armeenia tõusuperiood oli lühiajaline. 1045. aastal vallutas Bagratiidide Ani riigi Bütsants, 1048. aastal aga sai Armeenia koos teiste Ees-Aasia riikidega türklaste-seldžukkide vallutuse osaliseks, ta purustati ja killustati. Pärast maa laastamist tõrjusid türklased osa armeenlasi läände, Kiliikiasse, kus armeenlased moodustasid Armeenia Kiliikia riigi. See oli feodaalsete armeenia «parunite» ülevõimuga ja feodaal-pärisorjusliku elanikkonna massiga puhtfeodaalset tüüpi riik. Territooriumi teise, põhjapoolse osa koos vana pealinna Aniga vallutas Gruusia. Zahhariidide vürstisuguvõsa süseräänivõimu all muutus Armeenia Gruusia vasallipiirkonnaks. Kesk- ja Kagu-Armeenias tekkisid Seddadiinide, Šahharmeenide jt. muhameediusulised šahhiriigid. Maa laastamisega ja šariaadi reeglite kehtestamisega hävitati maa feodaalse eravalduse rahvuslik iseloom, kuid selle asemele tekkisid uued feodaalse ekspluateerimise vormid, kus terved piirkonnad anti valitsemiseks ja maksude kogumiseks türgi bekkidele. Ühes sellega ilmusid uued maa- ja liigkasuvõtjaorjuse ning igasugustest külavanematest, valitsejatest jne. sõltumise vormid.

XIII—XV sajandil käisid Armeeniast, tema naabritest ja eriti Gruusiast üle idapoolsete rändrahvaste sissetungide uued lained. Mongolite sissetungid (esimene aastail 1236—1240 ja siis aastail 1386—1387, 1395—1396, 1400—1403) laastasid maa, hävitasid ta linnaelu ja kaubandus-käsitööndusliku elu. Kuulsad armeenia käsitöölised metallitöötlemise alal jt. veeti Timuri pealinna Kesk-Aasiasse. Hävitati ka feodaalaadel, kellest ainult väike osa põgenes mägedesse ja end seal päästis. Armeenia puht-põlluharijatest elanikkond aga, kes säilis Pärsia ja Türgi poolt vallutatud Armeenia aladel, jäi feodaal-pärisorjuslikku sõltuvusse türgi ja pärsia bekkidest ja khaanidest. Armeenia rahvas ja kultuur (välja arvatud Kiliikia riik) säilisid peamiselt vaid üksikute kolooniatena mitmesugustes maades. Koondudes seal peamiselt suurtesse kaubanduskeskustesse ja linnadesse (millest suuremad armeenlaste kolooniad asusid Džulfis, paljudes Indìa linnades, hiljem Konstantinoopolis jne.), haarasid armeenia kaupmehed enda kätte sise- ja välis-suurkaubanduse, moodustasid kõrgema suurkaupmeeskonna klassi ning panid aluse rahvuslikule armeenia kaubanduskapitalile.

Aserbaidžan. Nagu me juba ütlesime, vallutasid VII sajandi keskpaiku Albaania (Aserbaidžani) ja kogu idapoolse Taga-Kaukaasia araablased, kes moodustasid Aserbaidžanist ja Armeenia ühest osast Arrani provintsi, mida valitses asehaldur-emiir tavalistel araabia alustel. Jättes enda kätte peamiselt sõjaväelise valitsemise, koloniseerisid ja «araabistasid» araablased maad väga

nõrgalt, kuid tõrjusid armeenlastest elanikkonna ja armeenia feodaalid sõjaväelise koloniseerimise teel siiski kõrgmäestiku-rajoonidesse. Nagu mujalgi avaldasid araablased suurt mõju maa kultuurilisele ja majanduslikule tõusule, eriti kaubanduse, linnade ja käsitööde arenemisele. IX ja X sajandil omandas suure kaubanduskeskuse tähtsuse Barda linn (Kura jõe ääres), kus sattusid kokku suured kaubateed Pärsiasse, Trapezundi ja Kaspiasse. Pärast seda kui Barda X sajandil venelaste (Svjatoslavi) poolt hävitati, viidi provintsi kaubanduslik ja poliitiline keskus üle Gandžasse (X—XI saj.), mille asutasid araablased.

Araabia kalifaadi languse ajastul, X ja XI sajandil, algas türkide elementide järkjärguline suurenemine, mis jõudis lõpule Aserbaidžani vallutamisega türklaste-seldžukkide poolt ja Gandža muutmisega türklastest-seldžukkidest emiiride pealinnaks. Juba sel ajajärgul hävitati ja hukati Aserbaidžani põline päriselanikkond suurel määral, ta tõrjuti osalt mägedesse, väiksem osa elanikkonnast aga assimileerus vallutajatega. Ainult Väike-Kaukasuse rajooni (Karabahhi mägismaa ning Šahdagi ja Murovdagi mäeahelike vahel) jäid püsivalt elama kurdidega segunenud armeenlastest elanikkonna riismed.

Türkide rahvaste ülevõimu ajajärgul oli Aserbaidžani majandus suurel määral selle mõju all, mille türkide rahvad kohaliku elanikkonna põllunduslikku elukorda tõid. Maa looduslike tingimuste tõttu on seal ühtviisi hästi esindatud nii põllunduskultuuri laialdased rajoonid (Gandža) kui ka karjakasvatuslikuks rändmajanduseks kõlblikud stepimaa-alad (Mugani ja Mila stepp), põuased rajoonid, mis niisutamise korral on kõlblikud kõrge intensiivsusega puuvilla- ja riisikultuuride jaoks (Karabahhi, Širvani stepp), mägirajoonid rikkalike alpiaasadega karjakasvatuse jaoks (Karabahhi mägismaa alpiaasad) ja lõpuks eriti väärtuslikud Kaspia-äärsed naftatööstuse rajoonid (Bakuu).

Sassaniidide, araablaste ja türklaste-seldžukkide ajal olid rahvamajanduse põhisuunaks põllumajandus ja mitmesugused põllunduskultuuri alad. Olid arenenud intensiivsete puuvilla- ja riisikultuuridega põlluharimine, aiandus ja viinamarjakasvatus. Oli arenenud ja hästi korraldatud niisutussüsteem, mille jäljed on Karabahhi, Širvani ja Mugani stepis säilinud tänapäevani.

XIII sajandil sai Aserbaidžan Tšingis-khaani hordide ja hiljem, XIV sajandi lõpul, Timuri vallutuse osaliseks. Need vallutused kinnitasid Aserbaidžanis täielikult islamismi ja türkide-mongolite elementide ülevõimu ning neil oli otsustav tähtsus Aserbaidžani majanduse edasisele arenemisele. Mongolitest rändrahvaste tulek rikkus niisutuspõllunduse ja ta niisutusehitiste keerulise süsteemi ning hävitas ühtlasi võimaluse arendada põllunduskultuuri, mis sellest ajast peale hakkas langema ja asenduma rändkarjakasvatusega. See viis omakorda sotsiaalsete suhete ja feodaalse sõltuvuse uutele vormidele ning maa killustumisele.

Nomaad-karjakasvataja vajas suuri, igasugustest karjamaid

segavatest niisutuskanalitest ja künnimaadest vabu karjamaid. Seetõttu hävitati ja purustati põllundus ja niisutussüsteem tihtipeale põhjalikult. Näiteks oli Timurile suviste karjamaade jaoks armsamaks kohaks Karabahh, mis oli varem olnud suur põllumajanduslik piirkond. Niisama täielikult hävitasid türkidest-mongolitest rändrahvad niisutusehitised Mugani stepis. Selle tagajärjeks oli rändkarjakasvatuse ja põllunduse huvide vastandlikkuse järsk teravnemine. Olukorra muutis keerulisemaks vihane võitlus üksikute mongoli moodustiste (Kuldhordi, üksikute khaaniriikide) vahel, samuti ka nende ja Pärsia vahel. Selle tulemusena lagunes Aserbaidžan reaks üksikuteks feodaalseteks khaaniriikideks — Šemahhi, Šekini, Gandža, Karabahhi khaaniriigiks jt., mille eesotsas asusid mongoli päritoluga khaanid, kes olid suuremalt osalt vasallisõltuvuses Pärsiast.

Mis puutub Aserbaidžani põlluharijatest elanikkonda, siis koosnes see peamiselt mitte-türkide päritoluga rahvastest (armeenlastest, grusiinlastest, samuti kurdidest, kes suuremalt osalt jäid karjakasvatajaiks-nomaadideks). Nende juures säilisid suuremal määral patriarhaalse sugukondliku elukorra jäljed. Maa feodaalse killustatuse tõttu ei läinud hierarhia ja sõltuvuse feodaalsuhted siin nii kaugele kui näiteks Gruusias. Kuna maa eraomandus nimeliselt puudus ja kogu maa kuulus formaalselt khaanidele, ümbritsesid khaane teenistuslaste klass, bekid, agalaarid, kes polnud jõudnud veel muutuda iseseisvaiks feodaalvaldajaiks-pärusmõisnikeks. Võrdlemisi nõrgalt oli arenenud ka väiketeenisaadel. Seetõttu säilisid siin elanikkonna massis kõige kauem patriarhaalsete ja koguni sugukondlike suhete jäänused rändelukorraga, mahajäänud kultuuriga, orjusega jne.

2. Kesk-Aasia rahvad ja feodaalsed riigid

Kesk-Aasia rahvaste juures feodaalsuhete tärkamise esimesed algmed, mis tekkisid endise sugukondliku patriarhaalse korra lagunemise baasil, kuuluvad juba Türkide kaganaadi aja lõppu. Nii tootlike jõudude arengutase kui ka sugukondliku korra lagunemise aste ei olnud mitmesugustes rajoonides ühesugused. Põhjapoolsetes stepirajoonides säilis elanikkonna tegevusalade ja elukorra rändkarjakasvatuslik iseloom ning ühtlasi ka sugukondlik kord. Paikse elanikkonnaga rajoonides oli juba arenenud põllundus, tihtipeale niisutuspõllundus, nisu, hirsi, riisi külvidega, aiandusega, viinamarjakasvatusega, siidiussikasvatusega jne. Neis rajoonides olid linnades ulatuslikult arenenud käsitööd — siidikudumine, relvade valmistamine jne. Poliitilises ja sotsiaalses suhtes rajasid türkid feodalismile juba aluse suurmaavaldajate klassi, dehkaanide eraldumise näol, kes valitsesid üksikuid ringkondi türkidest pärinevate kõrgemate valitsejate, khaanide vasallide õigustes. Elanikkonna hulgas tekib jagunemine õilsaks, «valgeks» tõuks ja liht-

rahva, «mustaks» tõuks. Töötav rahvas satub järjest enam sõltuvusse kõrgematest maavaldajate klassidest.

Araablaste ülevõim. Araablaste vallutus VII sajandi lõpul ja VIII sajandi algul leidis Kesk-Aasias eest rea üksikuid pärismaiseid türkide khaaniriike, mis olid sõjalis-feodaalset ja rändtüüpi, osalt paikse põlluharijatest elanikkonnaga. Maa killustatus hõlbustas vallutamist, vallutamine aga laostas elanikkonna ja ta majanduse.

Vallutanud Buhaara, Samarkandi ning alistanud Horesmi, Fergana jne., läksid araablased kuni Kašgarini ja kinnitasid Kesk-Aasias lõplikult araablaste ülevõimu. Araablased laastasid vallutatud piirkonnad «tule ja mõõgaga», muutsid budha usu templid mošeedeks, hävitasid ja saatsid osalt asumisele elanikke, anastasid nende maad ja linnad. Nad laostasid maa. Sõjalis-teokraatliku võimuga Araabia riik (kalifaat), mis vallutuste tulemusena ulatus Kašgarist kuni Hispaaniani ja Atlandi ookeani kallasteni, Volgamaast kuni Indiani, koondas VIII sajandi lõpuks enda kätte Idast Läände viivad maailma tähtsamad karavani- ja merekaubateed.

Päriselanikkonna ekspluateerimine araablaste poolt maksustamise alal, uue agraarkorra kehtestamine, kaubanduslik ekspluateerimine jne. võtsid kõige julmemad vormid, milleks aitas kaasa fanaatiline islamism. Rakendati barbaarseid päriselanikkonnalt maa äravõtmise vorme, et anda suuri maavaldusi araabia asehaldureile, varustada maaga araabia ja pärsia ümberasujaid jne.

Erakordselt raske ikkena langesid elanikkonnale iga laadi maksud, kohustused jne. Kõige raskem maks oli «heradž» — maamaks. Elanikkonnale pandi peale kahekordne ike, sest üksikud rajoonid anti rendile asehaldureile, viimased aga võtsid maksu meelevaldsetel määradel. Seejuures oli kaks heradži võtmise süsteemi: «massahha» ja «mukassama». Massahha tähendas maa eest võetavat maksu, sõltumata sellest, kas maa oli külvi all või mitte; mukassamat aga võeti külvipinnalt teatud osades, vastavalt maatükilt saadud saagist. Massahhat võeti suuremalt jaolt viljakultuuride all olevailt maadelt, mukassamat aga maadelt, mis olid aianduskultuuride all ja mida peamiselt niisutati. Niisutamise kasutamist reguleeriti eriliste eeskirjadega.

Maksude ja igasuguste ebaseaduslike andamite julm väljapressimine põlluharijaist elanikkonnalt pidi paratamatult viima algul tootlike jõudude seiskumisele ning seejärel nende hävimisele. Selleks, et maksude alal kergendust saada, andis maaelanikkond oma maatükid ühele või teisele mõjukale isikule ning suurvaldajale, keda asehaldur ei võinud liiga vastutustundetult maksustada ega riisuda. Lõpptulemusena tuli elanikkonnal selle eest tasuda sellega, et ta sattus selle maavaldaja juurde võlaorjusse ja muutus tema sõltuvateks «inimesteks».

Vaatamata selliste poolpärisorjusliku sõltuvuse vormide arenemisele oli araablaste suure ja võimsa riigi olemasolul suur majanduslik tähtsus selles mõttes, et ta kindlustas kaubateede julgeoleku

rändrahvaste kallaletungide vastu, soodustas linnaelu arenemist jne. Peamiste Ida ja Lääne vaheliste kaubateede valdajatena muutuvad araablased vahendajaiks nende vahelises kaubanduses ja arendavad ulatuslikku kaubandust Indiast ja Hiinast kuni slaavi maadeni, Bütsantsini ja Lääne-Euroopa maadeni. Sinna turustasid nad siidi, relvi, paberit. Slaavi maadest vedasid nad sisse orje ja karusnahku. Sellesse kaubandusse tõmbasid araablased kaasa ka nende poolt vallutatud rahvad ja maad.

Samal alusel toimub Kesk-Aasias X sajandil endise Sogdiaana (Meždurečje) poliitiline tõus ja majanduslik taassünd. Sogdiaanat valitsesid Bagdadi kaliifide vasallid — Samaniidid. Nad tegid poliitilise elu keskuseks Buhaara, mis muutus samuti tolle aja kõrge feodaalse kultuuri keskuseks.[1] Hakkasid arenema linnakäsitöö ja -kaubandus ka teistes linnades. Samarkand muutus hiinlaste poolt sisse toodud kaltsupaberi valmistamise keskuseks, mis tõrjus välja seni tarvitusel olnud pärgamendi ja papüüruse. Samaaegselt tungis Pärsiast siia tekstiilitööstus. Vedari linn muutus puuvillaste kangaste valmistamise keskuseks. Sama ajajärku iseloomustab sogdiaana keele kadumine ja selle asendumine tadžiki keelega, mis peaaegu ei erine pärsia keelest.

Türkide riigid. Kultuuri, tööstuse ja kaubanduse õitseng, mille araablased saavutasid Kesk-Aasias VIII—IX sajandiks, pidi paratamatult siia meelitama araablaste sõjakad naabrid-rändrahvad, kes riisusid linnu ja kaubakaravane. Kaitseks nende röövrelkede vastu ehitasid araablased pikki müüre Tširtšiki orus ja Samarkandi piirkonnas. Türkide hõimud oguusid ehk toguus-oguusid, kes rändlesid Kesk-Aasia põhjapoolses osas, hakkasid juba VIII sajandil ümber asuma Kesk-Aasia läänepoolsetesse osadesse, Sõr-Darja alamjooksule, ja moodustasid siin oma riigi. Teise osa türkide hõimudest, kes jäid paigale, assimileerisid hiljem Altaist tulnud türgid-karlukid. Algul piirdusid araablased oma põhjanaabritega kaubandusliku suhtlemisega, mis seisis vilja, rõivastuse ja muu kauba vahetamises kariloomade, nahkade, karusnahkade, orjade jne. vastu.

Teiste türkide hõimudega võrreldes oli karlukkidel kõrge majandusliku arengu tase. Suur osa neist tegeles karjakasvatusega ja küttimisega; kuid nende juures olid arenenud ka põllundus ja koguni linnaelu. Teised türkide hõimud — gigelid, jagmad — tegelesid peaasjalikult rändkarjakasvatusega (hobused, lambad). X sajandi lõpuks moodustasid türgid-karlukid koos teiste hõimudega riikliku koondise pealinnaga Balassagu, mis asetseb Tšu jõe orus. Valitseva dünastia nime järgi sai see türkide riik Karahhaniidide ehk ilek-khaanide riigi nimetuse. Võitluses Kesk-Aasia

[1] Sellesse ajastusse kuulub kuulsa luuletaja Firdūsi (932—1020. a.) tegevuse algus. Tema suurim teos iraani ja maailmakirjanduses on «Šāhnāme» («Kuningate raamat»), mis hõlmab Iraani ja Turaani kogu ajaloo legendaarsetest aegadest kuni VII sajandini m.a.j.

paikse elanikkonnaga rajoonide pärast said Karahhaniidid võidu, vallutasid Maverannahri ja Samarkandi ning tegid siin Buhaara hõivamisega (999. a.) tegelikult lõpu Samaniidide kui araablaste vasallide hegemooniale. Karahhaniidide riigil oli juba palju feodaalkorra jooni. Kuigi suurmaavaldajaist ülemkiht kaotas Karahhaniidide vallutuse tulemusena poliitilise tähtsuse, suurenes väiksemate feodaalmaavaldajate rühmade — dehkaanide — tähtsus. Nemad hakkasid saama maad Karahhaniidide poolt XI sajandil kehtestatud instituudi — «ikti» alusel, mis on lähedane teenismõisa annetamisele. Ikti valdaja sai õiguse võtta temale annetatud asulate talupoegadelt erilist maksu — «heradži». Annetatud õigusest maksude võtmiseks muutus ikt aga hiljem ikti valdajate feodaalõiguseks talupoegade üle.

X sajandi lõpul kaotavad Pärsia Samaniidid oma valdused Kesk-Aasia ja Turkestani idapoolses osas. Amu-Darjast lõuna pool asetsevail maadel, Afganistanis ja ühel osal Iraanist tekkis Ghasnaviidide riik pealinnaga Ghasna (Afganistan). Suurima võimsuse saavutas Ghasnaviidide riik sultan Mahmud Ghasna ajal (998.—1030. a.), mil ta valdused ulatusid läänes Gruusiani ja Bagdadini, põhjas Buhaarani ja idas Induseni. Kuid juba 10 aastat pärast Mahmudi surma hävis see riik uute rändrahvaste — türklaste-seldžukkide löökide all.

Türklaste-seldžukkide vallutus. XI sajandil vallutati Kesk-Aasia uuesti türki päritoluga põhjapoolse rändrahva — türklaste-seldžukkide (nende pealiku bek Seldžuki nime järgi) poolt. 1040. aastal vallutasid türklased-seldžukid Samarkandi ja Horassani ning viisid oma residentsi üle Mervi. Saanud Kesk-Aasia peremeesteks, purustasid seldžukid araablaste sõjaväelis-poliitilise ja majandussüsteemi. Sugukondliku elukorra jäänustega, kuid seisusliku, hõimkondliku ja sõjaväelise hierarhia arenenud süsteemiga rändrahvana hakkasid türklased araablaste tsentraliseeritud süsteemi asemel sisse seadma feodaalsuhteid. Nad andsid terved paikse elanikkonnaga rajoonid ja kišlakid «toidule» üksikutele bekkidele, sugukondade pealikutele ja väepealikutele, kes hiljem omandasid sõltumatute feodaalide võimu ja tähtsuse. Talupojad sattusid bekkide juurde feodaal-pärisorjuslikku sõltuvusse. Türkide riigi kasvav feodaalne killustatus pidi paratamatult viima ta nõrgenemisele.

Türklaste-seldžukkide valitsemisele Kesk-Aasias andis XII sajandi esimesel poolel (1141. aastal, lahing Samarkandi juures) otsustava löögi uus mongoli päritoluga rändrahvas — karakidaanid ehk karakitailased. Olles juba X sajandil asutanud määratu suure impeeriumi, mis ulatus Vaiksest ookeanist kuni Ida-Turkestanini, asutasid nomaadid-karakitailased oma peakorteri — Hossun Hordi — Tšu jõe äärde, millise jõe orust läks läbi tähtis maailmakaubanduse tee. Allutanud XII sajandi keskpaiku Turkestani, muutsid karakitailased ta sotsiaal-majanduslikku korda väga vähe. Turkestan säilitas feodaal-pärisorjusliku süsteemi jooned, kuid uute süseräänidega. Oma asehaldurite kaudu maad valitsedes kehtesta-

sid karakitailased talude maksustamise. Mõnedes provintsides käisid nad ainult maksude kogumiseks. Kaubandus ja kaubateed Läände ja Itta arenesid edasi ka karakitailaste ajal.

Horesmi tõus. Kaubanduse jätkuva arenemise pinnal hakkas X—XII sajandil kiiresti kasvama peamistel Idast Läände viivatel kaubateedel asetseva Horesmi kaubanduslik ja poliitiline tähtsus. XI ja XII sajandil toimus peaaegu kogu Mežduretšje kaubanduslik suhtlemine Kesk-Aasia läänepoolse osaga ja Pärsiaga Horesmi kaudu. Horesmi kaubalaevad sõitsid mööda Sõr-Darjat kuni Hodžentini. Mõnikord tungisid horesmlased maismaad mööda Termezi kaudu Indiasse. Nad hoidsid enda käes ka peaaegu kogu Horassani kaubanduse. Niisuguses olukorras oli vältimatu, et kohalik turkmeenia elanikkond astus Horesmi kaubanduskodanluse hegemoonia all välja karakitailaste vastu. Horesmlaste ülestõus Atsõsi juhtimisel ja lahing Talassi ääres otsustasid võitluse horesmlaste kasuks, kes asutasid uue, Horesmi riigi, kus oli ülekaalus turkmeeni rahvas ja valitses dünastia, mille asutas turkmeen Atsõs. Araabia kirjanikud ja tolleaegses Horesmis käinud reisijad kirjeldavad tema kõrgelt arenenud põllundust, aiandust, karjakasvatust, kaubandust ja käsitöid.

Kuid Horesmi riigi kultuursed oaasid olid siiski ümbritsetud sõjakate metsikute rändrahvaste poolt. Mõnedega neist astus Horesm mitte ainult kaubanduslikku suhtlemisse, vaid ka sõjalistesse liitudesse võitluseks teiste rändrahvastega. Sellised olid kiptšakid (vene kroonika järgi polovetsid), kes tollal rändlesid Sõr-Darja alamjooksul ning Volga alamjooksu, Uraali ja Doni steppides. Kirdes rändlesid kirgiisid ja veel rohkem ida poole (umbes praeguse Mongoolia Rahvavabariigi territooriumil) — mongolid.

Mongoli ajajärk. Nende idapoolsete mongoli rändrahvaste liikumine algab XIII sajandil. Ühinenud (1206. aastal) ühise «ülemongoolse kagaani» Tšingis-khaani võimu alla ja moodustanud uue sõjaväelis-feodaalse riigi, alustasid nad jõult ennenägematut sõjalist pealetungi Läände.

Mongolid anastasid mitte ainult Kesk-Aasia (aastail 1218—1221), Pärsia ja Taga-Kaukaasia, vaid liikusid edasi kuni Lõuna-Vene steppideni (lahing Kalka jõe ääres 1223. aastal) ning hõivasid seejärel (Batu sõjakäigud aastail 1237—1242) kogu Rostovi-Suzdali vürstiriigi, Kiievi-Vene ja Galiitsia, tungisid Ungarisse, Poolasse ja Tšehhisse; peale selle hõivasid nad Põhja-Hiina, Afganistani ja jõudsid India piirideni. Kesk-Aasias lakkas Horesmi riik olemast juba 1220. aastal ning järgmisel aastal hõivasid mongolid kõik teised Kesk-Aasia rajoonid.

Mongolite vallutusega kaasnes maa täielik laostumine. Nii rüüstati ja põletati Buhaara (1220. a.) ja Samarkand, tehti maatasa Horesmi pealinn Urgentž, hävitati tammid Amu-Darjal, tapeti kõik Mervi elanikud (1220. a.). Tule ja mõõgaga hävitati kõik, kes avaldasid mongolitele vastupanu. Võitjad viisid kaasa vangipõlve käsitöölisi. Kogu maa muudeti varemeiks. Erinevalt teistest vallu-

tajaist-rändrahvastest ei asunud mongolid ümber ega jäänud paikselt elama Kesk-Aasiasse. Oma ülevõimu ajal ekspluateerisid mongolid halastamatult maad ja selle ekspluateerimise raskust süvendas lõputu feodaalne võitlus Tšingis-khaani järglaste ja päriselanikest väikevaldajate vahel.

Oma olemasolu algaastail ja kõige tormilisemal vallutusperioodil säilitas Tšingis-khaani riik sõjaväelis-hõimkondliku demokraatliku korra jooned. Kuigi Tšingis-khaan oli alistatud rahvaste suhtes kõikvõimas aasia despoot, arvestas ta oma riigi siseasjades mongolite sõjaväelis-hõimkondlikku korda. Hõimude vürstid, iseseisvate valduste («ulusside») valdajad, tunnistasid ennast «suurkhaanist» — Tšingis-khaanist vasallisõltuvuses olevaiks. Khaani teenistuses olemise eest said nad alistatud maade arvel erilised valdused — «tumenid» — ja nad määrati nende valduste ülemateks (vene keeles — «temniki»). Tumeni suurus määrati olenevalt Tšingis-khaani sõjaväkke antavate sõjameeste arvust.

Tähtsate sõjasse ja maa valitsemisse puutuvate küsimuste otsustamiseks kutsus Tšingis-khaan hõimuvürstid, vasallid ja oma sugulased koosolekuile («kurultai»). Niiviisi tekkisid Tšingis-khaani riigis feodalismi elemendid. Need leidsid kajastuse seadusandluses niinimetatud «jassa» näol — korralduste kogumikus tsiviilvalitsemise ja valitsevate klasside feodaalõiguste kinnistamise alal.

Pärast Tšingis-khaani surma (1227. a). viisid tülid feodaalide vahel tema riigi lagunemisele. «Suurkhaaniks» valiti feodaalide poolt Tšingis-khaani kolmas poeg Ugedei, kes sai ulussiks mongolite riigi idapoolse osa. Keskmine poeg Tšagatai sai Kesk-Aasia, vanem poeg Džutši aga sai juba Tšingis-khaani elu ajal lääne ulussi — Kaspia ja Araali merest kuni Irtõšini. Džutši poeg Batu laiendas mongolite vallutust kogu Venele kuni Dneprini ja Karpaadimaani ning asutas siin suure riigi — Kuldhordi. Tšingis-khaani endise riigi teistest osadest tekkisid iseseisvad riigid Mogolistan, Maverannahr jt., kes omavahel sõdisid.

Timuri riik. Selle feodaalse võitluse taustal toimub pärast Tšingis-khaani määratu suure riigi lagunemist üksikuteks osadeks XIV sajandi teisel poolel Kaška-Darja oru — mongoli päritoluga feodaali Turgai pärusvalduse — ühe valitseva suguvõsa tõus. Turgai poeg Timur (Tamerlan) (1336.—1405. a.) paneb aluse mongolite teisele maailma vallutamise liikumisele. Pärast Samarkandi, Termezi, Buhaara, Ida-Turkestani, Horesmi anastamist, olles grandioosselt vallutanud Pärsia, Aserbaidžani, Gruusia, Armeenia, Lõuna-Venemaa, Süüria, Väike-Aasia kuni Vahemereni, Afganistani, Beludžistani kuni Indiani, loob Timur uue mongolite maailmariigi. Nagu alati, käisid nende vallutustega kaasas vallutatud maade laostamine ja rüüstamine. Kuid Turkestanile oli Timuri riigi asutamine määratu suure tähtsusega, kuna Turkestan koos Samarkandiga muutus selle riigi keskuseks, mis ühendas kõik vanad tähtsamad maailmakaubanduse teed Indiast kuni Volgani ja Egeuse merest kuni Hiinani.

Vallutatud maid riisudes vedas Timur oma maale ja pealinna mitte ainult kogu saagi, vaid ka vangid. Vangi võetud ja Turkestani veetud parimad Damaskuse siidikangrud, Angoora villakangrud, Gruusia juveliirid pidid paratamatult andma tõuke nende tootmisalade taassünnile uuel maal. Pealinnaks saanud Samarkand muutus kaubandus- ja tööstuselu keskuseks. Siia veeti vürtse, värvaineid Indiast, siidi, nõusid, kalliskive Hiinast, karusnahku põhjamailt. Siit hargnesid kaubateed, mis ühendasid Samarkandi Horesmi, Astrabadi, Novgorodi ja Moskva kaudu Hansa liiduga, läbi Herati, Kazvini, Täbrise ja edasi veeteed mööda — Euroopaga, geenualastega, veneetslastega. Maa kaubanduselu elavnemine, millega käis kaasas grandioosne toredate hoonete ehitamine (mošeed, madrasa, Timuri mausoleum «Huremer», observatoorium, mille varemed avastati 1908. aastal, jne.), linnade, külade, niisutussüsteemide taastamine pidi paratamatult avaldama mõju majandus- ja kultuurielu tõusule.

Samuti nagu Tšingis-khaani riik ei olnud ka Timuri riik tsentraliseeritud riik. Timuri võimu all ja vasallisõltuvuses temast olid hõimuvürstid, emiirid, sõltumatute ulusside valdajad. Riigi sõjaväelis-feodaalset korraldust hoiti ülal sellega, et Timur muutis endised sõltumatud ulussid tumeniteks ja nende valdajad temnikuteks, s. o. vastava tumeni poolt Timurile antava sõjaväe ülemateks. Niiviisi kujunesid Timuri riigis «idafeodalismi» ja «rändfeodalismi» elemendid. Pärast Timuri surma viisid nad kiiresti mongolite riigi ühtsuse lagunemisele, mille asemel moodustusid üksikud mongolite ja türkide hõimude koondised khaaniriikide või rändhordide näol (Usbeki, Nogai hord, Buhaara ja Hiiva khaaniriik, Kasahhi hord jt.).

KOLMAS OSA

FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS ARENENUD FEODALISMI JA FEODAALSE KILLUSTATUSE AJAJÄRGUL (XIII JA XIV SAJ.)

VIII PEATÜKK

XIII JA XIV SAJANDI FEODAALNE KIRDE-VENE JA FEODAALSE PÄRUSMÕISA TEKKIMINE

1. XII—XIV sajandi feodaalse Vene poliitiline kord

Pärast vürst Jaroslavi surma (1054. a.) ja kõigi oma valduste jaotamist rohkearvuliste poegade ja pojapoegade vahel kaob lõplikult see ainuvõim, mis oli olnud varem. Sellest ajast peale, nagu ütleb kroonikakirjutaja, ei võta keegi vürstidest-Rjurikovitšitest «kogu vene võimu» ega hakka «Russide maa ainuvalitsejaks». Ühtne Kiievi riik laguneb üksikuteks feodaalvaldusteks, kusjuures riigivõimu ülemineku kord on üksikutes piirkondades ebaselge ja ebastabiilne.

Algul vastas võimu pärimise ja ülemineku kord, kuigi sellest rangelt kinni ei peetud, vürsti võimu ja koos sellega ka kogu Vene maa võimu jagamatuse põhimõttele. Hiljem aga, kui üksikud vürstisoo harud, Jaroslavi järeltulijate arv ja nende suhete segasus suurenesid ning päritavad maad järjest killustusid, lakati igasugusest pärimiskorrast kinni pidamast ja see kord ei suutnud enam kindlustada riigi ühtsust. Vastupidi, see kord hakkas soodustama vürstide tülisid, feodaalsõdasid, mis kurnasid kogu maad ja tegid selle, eriti kõige hellemas osas — Kiievi vürstiriigis, sõjaliste laastamiste ja laostumiste ohvriks (petšeneegid, torgid, polovetsid ja lõpuks tatarid). Nagu me nägime, oli see üks Kiievi-Vene languse, Kiievi poolt oma juhtiva poliitilise ja majandusliku osa kaotamise põhjusi.

XII sajandi algul oli Kiievi-Vene territooriumil kaksteist üksikut feodaalset vürstiriiki, mis küll suuremalt osalt vastasid endistele «maadele» (Kiievi, Smolenski, Tšernigovi, Rjasani, Rostovi-Suzdali vürstiriik jt.), mida aga enam peaaegu ei sidunud riigivõimu ühtsus. Kõige suurema feodaalse killustatuse ajajärgul, XIII sajandil ja XIV sajandi algul, ühendas feodaalse Kirde-Vene poliitilist süsteemi nimeliselt Rostovi-Suzdali (ehk Vladimiri) vürstiriik. Tema

poliitilistesse piiridesse kuulus vaid osa endise Kiievi riigi territoriaalsest pärandist. Edelapoolsetes Vene maades moodustus omaette ja küllaltki tugev feodaalne Galiitsia vürstiriik, mis ühendas oma piiridesse Podoolia, Volõõnia ja osa Kiievimaast. Loodes sattusid vanad vene vürstiriigid — Polotski ja Pinski-Turovi vürstiriik — teise feodaalkoondise — Leedu suurvürstiriigi alla. Nii üks kui teine läksid hiljem Poola riigi koosseisu ning jäid kauaks ajaks kõrvale vene ajaloolise elu üldkäigust.

Ühes maa killustumisega käis mitte ainult poliitiliste, vaid ka majanduslike keskuste ümberasetumine. Kiievi purustamise, tema «suurvürstiriigi» tähtsuse kaotamise, lõunapoolsete maade laostumise tõttu hakkab asustamise põhisuund minema kirdesse, Okaa ja Volga vahelisele alale, kus ammust ajast elasid slaavi hõimud — vjatitšid. Nüüd hakkasid seal kujunema Suzdali-, Rostovi-, Vladimiri- ja hiljem Moskva-Vene uued juhtivad poliitilised keskused.

Edasisele sotsiaal-majanduslikule arenemisele oli sel ajastul eriti suur tähtsus sellel asjaolul, et ühes üksikute vürstiriikide tükeldamise protsessiga muutus ka võimu poolt oma valdustesse suhtumise iseloom. Endise, kuigi nõrgalt avaldunud võimu ja maa riikliku ühtsuse asemel hakkasid üksikud vürstiriigid muutuma alatisteks ja pärilikeks «udellideks», vürstisuguvõsade isiklikeks pärusvaldusteks. Nende pärusvalduste edasine paljunemine viis uutele killustamistele ja uute udellide eraldamisele. Nii eraldab vana Vladimiri vürstiriik algul neli udelli — Rostovi, Perejaslavli, Jurjevi ja Starodubi vürstiriigi, seejärel aga veel kolm uut — Suzdali, Kostroma ja Moskva udelli. See toimub ka kõigis teistes vürstiriikides.

Lakkamatu tükeldamine viis sellele, et mõned udellid ei ületanud suuruselt väikest maakonda. Kõik see viis nende «udellivürstiriikide» täielikule eraldatusele ja isoleeritusele, nende huvide ühtsuse ja riikliku iseloomu täielikule kaotamisele. Udellivürst muutub oma maakonnas «pärusmõisnikuks», kellel on kogu võimutäius elanikkonna ja territooriumi üle ning kes oma udelli pärandab kui oma eravaldust, kui oma «pärusmõisat».

Niisiis, Rostovi-Suzdali feodaalne Vene riik, tükeldatuna reaks üksikuteks feodaalseteks vürstkondadeks ja olles ise tatarlaste Kuldhordi vasall, elas XIV sajandi alguseks üle feodaalse killustatuse, feodaaltülide kõige raskemate vormide perioodi, mis viisid kogu maa vasallisõltuvusele võõramaistest vallutajaist ja ühe osa endiste rahvuslike territooriumide kaotamisele.

Kuigi vürstide vanemusjärjekord ja pretensioonid suurvürstilauale pärast kohalike vürstidünastiate eraldumist oma tähtsuse kaotasid, kestsid feodaalsõjad «otšinate» jaotamise pärast ja parimate udellide vägivaldse haaramise pärast edasi. See viis sellele, et kohalikud feodaalisandad, «suur»- ja «udelli»-vürstid ühes oma rohkearvuliste, tihtipeale kiduraks jäänud järeltulijatega täiesti ebakindlaks muutusid.

Neist sõdadest võttis väga aktiivselt osa bojaaride feodaalne ülemkiht, kes läks ühe vürsti juurest üle teise vürsti juurde ja valis vürstideks bojaarkonnale meelepäraseid käsilasi. Nende abiga maid enda kätte haarates ja elanikkonda pärisorjastades tekitasid bojaarid elanikkonnale palju raskusi. Ainult väga vähestel vürstidel läks linnaelanike, väiketeenistuslaste ja kohaliku ühiskonna alamate klasside abiga korda võita bojaaride ülemkihti. Mõnikord võtsid «nooremad» linnad ja eeslinnad, nende «väikesed inimesed» aktiivselt osa (eriti näiteks Rostovi-Suzdali-Venes) vürsti võitlusest bojaaride ülemkihiga, bojaaride ja «vanemate» linnade linnaaristokraatia vägivallaga. Kuid bojaaride ülemkihi käes oli nii majanduslik jõud — maa ja orjastatud smerdide valdamine — kui ka sõjaline jõud — feodaalsõjaväe valdava massi käsutamine — ning poliitiline ülevõim.

Sõjalis-aristokraatliku kõrgema bojaarkonna ülevõim viis feodaalse pärandi, vürstiriikide, udellide ja pärusmõisate pärast peetud feodaalsõdade teravnemisele. Selle võitluse objektideks olid elanikkonna massid, eriti maaelanikkonna massid (smerdid), keda feodaalid laostasid ja orjastasid. Sisemise klassivõitluse tõttu unustati riigi välise julgeoleku huvid.

Feodalismi relvastatud jõud koosnesid arvult erinevatest, väljaõppelt, distsipliinilt ja relvastuselt ebaühtlastest feodaalvägede osadest. Sõjaväe põhituumaks oli endiselt vürsti družiina. Kuid endistest «vabateenistuslastest» muutus družiina vürsti «õukonnaks», mis koosnes teenistuslastest, «bojaaride lastest ja teistest sõjameestest». Need sõjamehed ja bojaaride lapsed olid maavaldajad, elasid oma pärusmõisates ning olid ainult sõja puhul ja vürsti kutsel kohustatud ilmuma neile määratud polkudesse vojevoodide juurde. See ei olnud enam alaline kutseline sõjavägi, nagu seda oli olnud endine vürsti družiina. Ainult teatud osa vürsti õukonnast kandis teenistust alalise palgalise sõjaväe või «vabateenistuslaste» näol sõjaliste ja administratiivsete ametikohtade täitmiseks.

Teine osa sõjaväest kandis veel selgemini väljendatud feodaalset iseloomu ning ta moodustati suurfeodaalide ja bojaaride-maavaldajate polkudest ja väeosadest. Rahu ajal elasid nad oma pärusmõisates, välja arvatud need bojaarid, kes asusid alaliselt vürsti õukonna juures. Bojaaride ja vürsti vaheliste suhete aluseks olnud vasalliteedi kohustuste järgi pidid bojaarid sõja korral oma pärusmõisatest kohale ilmuma oma polkudega, mis koosnesid neile alluvaist «inimestest», täieliku varustuse ja relvastusega. See oli juba tunduvalt nõrgem osa vürsti sõjaväest, seda enam, et bojaarid kasutasid ärasõiduõigust, s. o. võisid soovi korral vürsti maha jätta ja oma pärusmõisa sõjaväe teise vürsti juurde viia.

Samasuguseid polke ja väeosi organiseerisid mõnikord linnaühiskonna kõrgemad klassid, suurkaupmeeskond, kelle eesotsas olid linna sõjaväevõimud ja tuhatnikud. Tihtipeale värvati see sõjavägi vabatahtlikkuse ja palga alusel, mistõttu ta oli üldse halvasti organiseeritud ja mitmekesiselt relvastatud. Lõpuks, äärmise vaja-

duse korral kutsuti kokku linna ja küla maakaitsevägi kui tagavara-, abi- ja kõige vähem väljaõpetatud sõjaväge.

Oma vähese väljaõppe, nõrga distsipliini ja relvastuse mitmekesisuse tõttu ei võinud kõik need väesalgad endast kujutada suurt sõjalist jõudu ja nad olid kõlblikud ainult nende ärakasutamiseks kohalike feodaaltülide puhul. Kiievi riigi vürstide sõjavägede tasemega võrreldes langes sõjaasjanduse tase feodaalajajärgul üldse tunduvalt.

Lakkamatud feodaalsõjad üksikute vürstiriikide vahel ja üksikute feodaalvalduste edasikestev tükeldamine kurnasid kogu maad, viisid selle täielikule laostumisele, igasuguste majanduslike ja kultuuriliste sidemete hävitamisele, võimatusele vastu panna võõramaisele sissetungile. Maa sai mongolite vallutuse osaliseks.

Tükeldatud feodaalsele Venele oli poliitilises ja majanduslikus suhtes määratu suure tähtsusega Marxi väljenduse järgi «ränk» ja «teotav, rahva kogu hinge näriv» tatarlaste vallutus. See muutis kogu Vene maa peaaegu kaheks ja pooleks sajandiks (aastaiks 1237—1480) tatari khaanide vasalliks.

Pärast Vene feodaalvägede lüüasaamist Kalka jõe ääres tungisid mongoli väed Batu juhtimisel 1237. aastal uuesti Rjasani vürstiriiki. Vladimiri suurvürst keeldus rjasanlastele abi andmast. Rjasanimaa rüüstati, «kadus kuulsus, ja polnud seal midagi head näha, ainult suitsu, mulda ja tuhka». Rjasani purustanud, läksid tatarlased Vladimiri vürstiriigi peale, rüüstasid Moskva, Vladimiri, Suzdali. Pärast seda kavatsesid nad suunduda Novgorodi, kuid pöörasid ümber ning anastasid ja laostasid tagasiteel Kozelski, kes visalt vastu pani, mille eest ta sai tatarlastelt «kurja linna» nimetuse. 1239. aastal tungisid tatarlased uuesti kallale Moskva-lähedastele maadele ning hõivasid 1240. aastal ja rüüstasid täielikult Kiievi.

Pärast Vene maa purustamist aastail 1237—1240 läksid tatarlased tagasi Volga taha ja asutasid seal Kuldhordi, pealinnaga Sarai. Pannud siit maksma oma ülevõimu kogu maa üle, kordasid nad oma laastavaid röövretki tükeldatud feodaalsesse Venesse. Tatarlased, ütleb Marx «XVIII sajandi salajases diplomaatias», «kehtestasid süstemaatilise terrori võimu; selle terrori alusteks olid laastamised ja massilised tapmised... Kuna nad oma kolossaalsete vallutustega võrreldes olid väikesearvulised, siis... hävitasid nad korduvate tapatalgutega need rahvad, kes nende tagalas üles tõusid».[1]

Selle võimu majanduslikuks vormiks oli andam, millega maksustati vene elanikkonda. Esialgu kogusid seda andamit — «ordõnski võhhodit» — tatarlased ise. Esimese 35 aasta jooksul teostasid nad oma «loendajate» kaudu kolm korda üldloendusi (välja arvatud vaimulikkond, kes oli andami maksmisest vabastatud). Loendustega kaasnesid kuritarvitused, tapatalgud ja elanikkonna hävita-

[1] «Secret diplomatic history of the eighteenth Century» by Karl Marx, p. 78.

mine. Peale üldmaksu — jassaki — seadsid tatarlased sisse mitmesugused muud maksud ja lõivud, nagu «tamga» (sisetollilõivud), «mõt» jt. Andami kogumisel nõudsid khaani ametnikud endale «auavaldust», «kinki», altkäemakse.

Hiljem, seoses Moskva tõusuga, tegid tatarlased andami kogumise ülesandeks Moskva vürstile Ivan Kalitale (1325.—1340. a.). Kuigi see asjaolu soodustas Moskva tugevnemist, ei muutunud sellega elanikkonna maksukoorem. Feodaalkohustuste, võlastumise, oma feodaali poolt orjastamise raskusele lisandus veel mongolitest vallutajate ike, nende poolt majanduse laostamise ja tervete rajoonide laastamise raskus. Talupoeg «jättis maha oma kodu, oma sünnilinna või küla, läks ära tatarlaste eest, Leedu eest, läks ära ränga maksukoorma eest, halva vojevoodi või abidjaki eest».[1]

Kõik see langes raske koormana elanikkonnale ning kutsus esile uusi kokkupõrkeid, elanikkonna ülestõuse ja põgenemist. Eriti suured ülestõusud toimusid aastail 1259—1262 Novgorodis, Rostovis, Suzdalis, Jaroslavlis ja teistes piirkondades. Selleks, et võimu alal hoida, aitasid vürstid ja bojaarid sageli tatarlasi ülestõuse maha suruda. Kuid rahvas võitles püsivalt orjastajate vastu.

Mongolite ike mõjus rängasti kogu maa arengule. See ike oli üks selle kultuurilise ja majandusliku mahajäämuse põhjusi, mis esines feodaalse Vene riigi arenemises XIII ja XIV sajandil, eriti kui seda arengut võrrelda selle eesrindliku seisundiga, mis oli Kiievi riigil XI ja XII sajandil. Kuid vallutajad vene rahvast ei murdnud: ta karastus võitluses ja võitis endale pärast pikki katsumuseaastaid rahvusliku sõltumatuse tagasi, peatas ja purustas mongolite hordid ning päästis sellega Euroopa tsivilisatsiooni.

Peaaegu üheaegselt mongolite sissetungiga tuli vene rahval vastu võtta lööke ka teiselt poolt — rootsi feodaalidelt ning Liivi ja Teutooni ordu saksa rüütlitelt. Nad tahtsid Vene riigi tükeldatust ja mongolite sissetungi ära kasutada selleks, et vene rahvast endale allutada. Rüütlid ja rootslased hakkasid oma agressiooni intensiivistama, eriti pärast venelaste lüüasaamist Kalka jõe ääres. Nad tungisid Novgorodi- ja Pihkvamaale ning hakkasid rüüstama külasid, tapma elanikke ja laastama linnu. Kuid Liivi ordu rüütlite edu ei olnud püsiv. Varsti purustati nad pihkvalaste poolt ja tõrjuti Pihkvamaalt välja.

Pärast Lõuna-Vene purustamist, sissetungi Kirde-Venesse ja selle laastamist tatarlaste poolt arvasid saksa rüütlid, et on tulnud soodus moment Novgorodimaa Balti mere äärsete maade purustamiseks ja anastamiseks. Liivi ja Teutooni ordu ning rootslaste ühendatud jõud, tahtes novgorodlasi ära lõigata merest ja haarata enda kätte Neeva jõetee, saatsid siia suure sõjaväe, kuid nad löödi täiesti puruks vürst Aleksander Jaroslavitši poolt (1240. aastal Neeva ääres) ja Pihkva all ning hiljem kuulsas lahingus Pihkva

[1] С. М. Соловьёв, История России, кн. 3, т. XIII, изд. 2, стр. 664.

järve jääl (1242. a.), nii et «lurjused löödi lõplikult tagasi Vene piirilt» (M a r x).

Vürst Aleksandri näol tõstis feodaalne Vene esile silmapaistva väejuhi ja suure poliitiku Rostovi-Suzdali «nooremate» vürstide hulgast, kes suurel määral toetusid rahvahulkadele ja ei saanud läbi bojaaride oligarhiaga. Kainelt hinnates jõudude vahekorda nii feodaalses Venes endas kui ka selle välisvaenlastega, nägi Aleksander, et on võimatu üheaegselt võidelda tatarlastega ja Rootsi-Saksa agressiooniga. Seetõttu hoidis ta alal rahusuhted Kuldhordiga, et teha lõpp kõige aktiivsemale ja agressiivsemale naabrile. See poliitika vastas tolleaegse Vene reaalsetele huvidele. Avalik sõjaline võitlus tatarlastega ei olnud veel võimalik, selleks polnud aeg veel saabunud.

Tsentraliseeritud võõramaistele vägedele võis feodaalne Vene vastu seada vaid oma laialipillatud feodaalsed, halvasti välja õpetatud ja vähe distsiplineeritud väed, mis olid üksikute, üksteisega vaenujalal olevate feodaalide käsutuses. Aleksandri edukas võitlus saksa ja rootsi agressoritega näitas, et neil juhtudel, kui vene patrioot-väejuht organiseeris hästi kokkuliidetud sõjaväe, kes ei võidelnud temale võõraste vürstide huvide eest, vaid oma südamelähedase maa eest selle anastajate vastu, purustasid vene väed tugeva ja hästi relvastatud vaenlase. Kuid oma põhimassilt feodaalsed väed endast sellist jõudu tollal veel ei kujutanud. Kuigi jõud olid sageli ebavõrdsed, ei raugenud rahva võitlus võõramaise ikkega. Raskeid katsumusi üle elades tugevdas vene rahvas oma riiki ja kujundas teda nõrgendavast feodaalsest killustatusest hoolimata oma rahvuslikku ühtsust.

2. Feodaalne pärusmõis ja selle majandus

Nii maa poliitilisel langusel kui ka tema sõjalisel orjastamisel võõramaiste anastajate poolt oli üks ühine sotsiaal-majanduslik põhjus — sügav maa feodaliseerumise protsess, varem ühtse riigi muutumine üksikute, sõltumatute ja killustatud feodaaleravalduste, vürstide ja bojaaride pärusmõisate lihtsaks territoriaalseks kogumiks. Selle protsessi majanduslikuks aluseks oli vürstide ja bojaaride eramaavalduste arenemine, «mustade» kogukonnamaade anastamine, nende liitmine feodaal-pärusvaldustega, nende maade endiste valdajate orjastamine ja nende muutmine feodaalist sõltuvaks elanikkonnaks. Feodaalne pärusmõis, mis tekib «bojaaristatavatel» kogukonnamaadel ja põllumajandusliku tootja pärisorjastamisel, muutub maa kogu majandusliku ja poliitilise elu peavormiks ja keskuseks.

Kogukonnamaade anastamine algas vahetult ühes vürsti võimu laiendamisega endistele hõimude territooriumidele ja kogukonnamaadele. Toimus nende maade «vürstistamine», s. o. nende tunnistamine vürsti kõrgemas valduses olevaiks. Olles vaid nende terri-

tooriumide ja maade riigile kuulumise formaalseks väljenduseks, ei toonud see «vürstistamise» tiitel üksi esialgu nende maade valdamise ja kasutamise tingimustesse olulisi muutusi. Seetõttu, isegi siis, kui nende maade kohta ilmus juba uus formaalne tiitel — «suurvürsti maa» ja «tsaari maa», lisasid nende maade valdajad ja kasutajad sellele tiitlile juurde: «aga minu valduses», «aga raadatud maad on meie». Kuid siiski ei jäänud ülemvaldaja ilmumine ainult paljaks tiitliks. «Mustadel maadel» lasus nüüd juba maksukohustus ja see, kes neid maid sai või ostis, oli kohustatud maksma ka neid makse. See muutis «mustadel maadel» asuva elanikkonna olukorda.

Kui varem maaõiguste aluseks oli maa vaba anastamine või isikliku tööga hõivamine, siis nüüd ilmuvad maa suhtes ka uued kohustused — maksta maa eest makse. Ühtlasi sunnib järjest enam arenev maakasutuse kitsendamine mitte ainult piirama täiesti vaba anastamist, vaid ka isikliku tööga maakasutamise õigusi. Nii tekivad järk-järgult «mustadel maadel» maakasutamise kogukondlik-võrdsustatud vormid. «Mustade maade» peatunnuseks muutub nende maksustamise iseloom.

Siiski tunnustatakse kaua aega tingimusteta nendel maadel asuvate talupoegade ja nende kogukondade omandiõigust. Nii tähendatakse isegi üksikute vürstide lepinguis, et «musti maid mitte osta», kui aga keegi need ostis, siis võivad «mustade maade» valdajad need välja osta, vastasel korral peab ostja «rakmeid kandma» koos teiste «mustade» inimestega, «aga kes ei taha kanda», sellelt võetakse maad ära ja antakse «mustadele» inimestele tasuta.[1]

Omandiõiguse tunnustamine «mustadele maadele» jõudis 1497. aasta «Sudebnikuni».[2] Viimane asjaolu kujutab endast väga tähtsat momenti feodaal-pärisorjuslike suhete ja talupoegade maakogukonna osa edasises arenemises.

Sellest hoolimata käib feodaliseerumise tingimustes, eriti XIII ja XIV sajandil, «mustade maade» valdajate, talupoegade-kogukondlaste poolt suure osa maade kaotamise kiire protsess ning nende maade haaramine vürstide, bojaaride ja mitmesuguste isikute eraomandusse.

Vürstid jagasid neid maid bojaaridele ja teenistuslastele, bojaarid aga haarasid, «bojaaristasid» neid elanikkonna majandusliku alistamisega mingi formaalse õiguse alusel või lihtsalt jõuga. Olemasolevate dokumentide järgi otsustades anastasid ka kloostrid aktiivselt «musti maid» igasuguste võtetega. Talupoegadel tuli — suuremalt jaolt teadagi tagajärjeta — tõendada oma õigusi kohtu teel. «Aga kuidas, isand, Troitse mungad võtsid meilt ära niidud,»[3] kaebavad talupojad. Samasugused kaebused korduvad

[1] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. 1, № 33.
[2] «Судебник», 1497 г., стр. 63.
[3] «Акты юридические», № 4.

metropoliidi peale,[1] Kirilli-Beloozero kloostri peale,[2] Siimoni kloostri[3] ja paljude teiste peale.

Nende maade anastamise tõttu privilegeeritud valdajate poolt kaotasid paljud talupojad-kogukondlased, «mustade maade» endised omanikud, need maad ja muutusid valdaja maa sõltuvaiks «pidajaiks».

Põlluharijaist elanikkonna pärisorjastamine. Juba XI ja eriti XII sajandil kaotab suur osa «smerde», «orbe» ja teisi põlluharijaist elanikkonna kategooriaid, talupoegi-kogukondlasi ühes «mustade», kogukonnamaadega ka oma majandusliku iseseisvuse, samuti ka isikliku vabaduse. Talupoeg-smerd satub feodaalist majanduslikku ja isiklikku sõltuvusse selle tõttu, et ta saab maavaldajalt laenu (tootmisriistu, seemet, raha), jääb võlgu ja niisugustel tingimustel ei saa maha jätta maad ja töötamist valdaja kasuks. Selle põhjus seisab selles, et smerdide majanduslik olukord oli väga ebastabiilne. Vaesunud smerdid sattusid paratamatult majanduslikku ja isiklikku sõltuvusse «tugevatest inimestest», suurmaavaldajaist-feodaalidest, nende võlaorjusesse.

Peale smerdi kui väiketootja mainib «Russkaja Pravda» ka «zakupit», «rolli zakupit», nimetades teda «palgasulaseks». «Pskovskaja sudnaja gramota» ei tunne üldse smerde, ta tunneb vaid «izornikuid», «ogorodnikke», «kotšetnikke». Samuti nagu rolli zakupid, ei ole nad kõik enam iseseisvad väikemaavaldajad-peremehed, vaid maata elanikkond, kes elab võõra maa peal ja harib seda rendi tingimustel, kuid on tegelikult sõltuv valdajast. Samasugune seisund on ka Pihkvamaa izornikul (künnimaa rentnikul), ogorodnikul (aiamaa rentnikul) ja kotšetnikul (kalapüügikoha rentnikul). «Pskovskaja gramota» üksikud artiklid määravad üsna üksikasjaliselt ja täpselt kindlaks maa rentija ja valdaja vahel tekkivad erilised suhted, maa kasutamise ja selle lõpetamise, tasu maksmise tingimused ja tähtajad jms.[4] Eriti tähtsad on obroki määrad: izornik maksab maavaldajale veerandi saagist, ogorodnik — poole.

Seega oli see vormilt pooleterasüsteemi naturaalrent, kuid selle aluseks oli tihtipeale samuti nagu zakupite puhul võlgnevus maavaldajale: maavaldaja laenas rentijale raha, tootmisriistu, seemet külvi jaoks ja koguni toidu jaoks («vahetuse seemned»). See laen natuuras või rahas — niinimetatud «pokruta» — oli nähtavasti väga levinud ja tavaliseks orjastamise kaaslaseks. Nähtavasti oli pokruta — laen natuuras majapidamise sisseseadmiseks ja elatumiseks kuni saagi koristamiseni — kehvemale põlluharijale vajalik. Ja kuigi izorniku isiklik sõltumatus avaldub isegi kindlakujulisemalt kui zakupil, oli ta majanduslik sõltuvus nähtavasti sama raske.

---

[1] «Акты юридические», № 4, 8.

[2] «Акты и грамоты Кирилло-Белозерского монастыря», изд. Дебольским, № 16, 23.

[3] «Акты, относящиеся до юридического быта древней России», изд. Археографической комиссии, т. I, № 52, 1857.

[4] «Псковская судная грамота», ст. 42, 44, 51, 84—86 и др.

Kohustuste mittetäitmise ja maatüki mahajätmise eest ei tehtud izornikut holopiks nagu zakupit. Maatüki kasutamise lõpetamise tähtaeg (26. november, sügisene jüripäev), mis oli seadusega kehtestatud, kaitses nii maavaldaja huvisid kui ka formaalselt rentija huvisid. Kuid eriti ranged eeskirjad pokruta sissenõudmiseks ja võlakoorem lõid rasked sõltuvuse ja võlgnevuse tingimused, millede eest maa rentija peitu põgenes. Võla tasumata jätmise korral võis ta tegelikult sattuda holopi seisundisse või ta kinnistati selle võla tasumiseks orjastavail tingimustel maa külge, muutudes pärisorjaks.

Lõpuks omandab feodaalajajärgul suure tähtsuse veel üks poolvaba, kuid orjastatava maaelanikkonna rühm, mis oli tuntud ka juba «Russkaja Pravdale», — «izgoid». Kui vanaslaavi üldtermin tähendas see sõna üldse inimest, kes on oma endise ühiskondliku seisundi «rööpmest välja viidud» (papi poeg, kes on kirjaoskamatu ja ei või järelikult saada papiks; vabakslastud holopp; maksejõuetu kaupmees, kes heidetakse välja kaupmeheseisusest).[1] Külaolustikus võisid nähtavasti izgoideks muutuda kõik vaesunud põlluharijad, kelledelt võeti maa ja võimalus majapidamiseks. Nemad asusidki elama vürsti ja eriti kiriku maale, säilitades formaalselt isikliku vabaduse, kuid tegelikult sõltudes valdajast. Eriti kirik kasutas meeleldi seda «kiriku, vaestemaja inimeste», «zadušnõje ljudi» (testamendiga vabakslastute) jne. odavat tööjõudu.

XIII sajandist alates kaovad kõigi nende pärisorjastatavate väikepõlluharijate — smerdide, zakupite jt. mainimised. Metropoliit Kipriani tuntud «Sättekirjas» Konstantini kloostrile (1391. a.)[2] mainitakse esmakordselt võrdselt «kloostri orbudega» nendega analoogilist terminit — kloostri «krestjane» («hristiane») ja määratakse kindlaks nende teokohustused kloostrile. Sellest ajast peale muutub nimetus «krestjane» feodaalsuhetes unifitseeritud terminiks pärisorjastatava maaelanikkonna tähistamiseks.

Missugusel majanduslikul baasil siis sellised suhted kujunesid, kui oletada, et maanappust üldse ei olnud?

Nähtavasti oli siin kaks otsustava tähtsusega asjaolu: esiteks põlluharimiseks kõlblike maade nappus ja vajadus maid metsa alt puhastada, ning teiseks otsese tootja madala tehnika ja majandusliku kehvuse tõttu maapinna puhastamiseks suure töökulu vajadus.

Kuna alemaa- või söödisüsteemi valitsemisel jäeti raadatud ja ülesharitud maa mõne aasta pärast puhkamiseks padriku või kesapõllu alla, oli külvi all alati vaid väike osa raadatud maast. Seetõttu nõudis igasugune külvipindade laiendamine suuri materiaalseid vahendeid ning suurt jõukulu uute maatükkide kasutuselevõtmiseks ja ülesharimiseks. Ürgkogukondliku korra tingimustes oli

---

[1] «Устав новгородского князя Всеволода о церковных судах», 1125—1136 гг; Владимирский-Буданов, Хрестоматия, т. I, Спб. 1899, стр. 245.

[2] «Акты Археографической экспедиции», т. I, Спб. 1836, № 11.

sugukonnal ja kogukonnal selleks kogu kollektiivi suuri tööjõuvarusid. Individuaalse maakasutuse levimisel ei olnud väiketootjal sageli küllaldaselt materiaalseid vahendeid ning tööjõudu uudis- ja raadatud maade ülesharimiseks. Selle asemel otsis ta «pehmet», juba puhastatud ja üleskünt maad, mida on kergem harida. Kuid need maad olid suures osas eramaavaldajate käes.

Kõik see viiski majandusliku sõltuvuse mitmesugustele vormidele, sest talupoeg sai maad või uue maa ülesharimiseks laenu rahas, tootmisriistadena, seemnetena jne. rikka maavaldaja käest. Teatava aja pärast jäid talupoja poolt ülesharitud maatükid valdaja omandiks. Edaspidi see viiski talupoja kinnistamisele valdaja maa külge, mitte ainult talupoja majandusliku, vaid ka isikliku vabaduse kaotamisele.

Kuid me peame kordama juba eespool tehtud märkust. Oleks ebaõige arvata, et bojaaride feodaalne pärusmaavaldus oma õitseajal, XIII ja XIV sajandil, täielikult enda külge kinnistas kogu vaba maaelanikkonna ja kõik kogukonnamaad, «mustad maad». Talupoegade kogukond elas juba sel ajajärgul «mustadel maadel» üle nii sisemist lagunemist seoses individuaalse maakasutuse arenemisega kui ka privilegeeritud klasside poolt kogukonnamaade enda kätte haaramise protsessi. Ometi olid «mustad» kogukonnamaad, mis olid küll «vürstistatud» ja vürsti poolt maksustatud, vabale maaelanikkonnale tema pärisorjastamise ja feodaliseerimise protsessis veel teatavaks varjupaigaks.

Teine asjaolu, mida seoses sellega samuti arvestada tuleb, seisab selles, et maavaldaja maadel asunud talupojad säilitasid veel kaua õiguse vahetada valdajat pärast seda, kui nad olid võla ära tasunud ja muud kohustused täitnud. Võlgnevus ja «võlaorjus» valdajale muutsid selle «õiguse» tegelikult järjest rohkem müüdiks. Kuid siiski oli õigus ära minna (mis harilikult toimus sügiseste põllutööde lõpetamise ajal, jüripäeval, 26. novembril) talurahvale kaua aega pealoosungiks tema võitluses pärisorjastamise vastu.

Feodaalne pärusmõis. XIII—XIV sajandiks viivad bojaaride ja vürstide privilegeeritud pärusmaavaldus, kogukonnamaade anastamine, suure osa põlluharijast elanikkonna ekspropriieerimine ja ta pärisorjastamine sellele, et feodaalsuhted ja feodaalne tootmisviis muutuvad ühiskondlikes suhetes otsustavaiks.

Feodaalse ühiskonna juhtivaiks klassideks on vürstid, neile lähedased isikud («vürstimehed»), bojaarid-pärusmõisnikud ja vaimulik aristokraatia. Feodaalse ühiskonna ühiskondlike suhete majanduslikuks aluseks saavad sõltuva tootja ekspluateerimisele rajatud maavaldus ja mõisamajandus. Feodaal-pärusmõisnik muutub mitte ainult oma pärusmõisa majanduse organiseerijaks ja juhtijaks, vaid ka tema pärusvalduste territooriumil elava elanikkonna sõltumatuks, suveräänseks käsutajaks, «isandaks».

Muidugi olid feodaalse ühiskonna keerulises ühiskondlikus hierarhias üksikute maavaldajate rikkus, jõud ja tähtsus erisugused.

Kuid kõigil neil oli oma majanduslikes ja ühiskondlikes õigustes ning privileegides ühine alus — maa valdamine feodaalina-pärusmõisnikuna ja sellel maal asuva elanikkonna käsutamine. Suurpärusmõisnik, kes talupoegade «mustad maad» enda kätte haaras, need «bojaaristas» ja talupojad oma maadele üle viis, sai nende suhtes kohtumõistmise ja valitsemise õiguse. Mõned võimsamad feodaalid, samuti kirik ja kloostrid kasutasid oma «immuniteedi-õigusi» (soodustusi ja privileege), mis talupoegi vürsti maksudest ja majutuskohustusest vabastasid, selleks, et talupoegi oma maadele meelitada. Kuid need pärusmõisnikud nõudsid omakorda nende poole üle tulnud talupoegadelt tööd ja kohustuste täitmist, said õiguse nende majanduslikuks ekspluateerimiseks jne.

Feodaalne pärusmõis muutub mitte ainult majanduse organisatsiooniliseks vormiks, vaid ka feodalismi kogu majandussüsteemi keskuseks. Sõltuv põlluharija — talupoeg-pärisori — muutub pärusmõisa peamiseks ja peaaegu ainsaks tööjõuks, tema põllumajandusliku tootmise riistad ja vahendid — pärusmõisa tootmisriistadeks ja -vahenditeks. Otsese tootja ja feodaali-pärusmõisniku vaheliste pärisorjuslike ja sõltuvate suhete aluseks on majanduslik sundus võlgnevuse, maaga kindlustamatuse ja maaomandi kaotamise näol ning peale selle ka mittemajanduslik sundus talupoja maa külge kinnistamise ja isanda maa peal töötavaks pärisorjaks muutmise näol.

Sellepärast oligi vürstidele ja kõigile pärusmaavaldajaile «valdkondade inimeste», võõrastest valdustest ja võõrastest valdkondadest põlluharijate meelitamine oma maadele väga tähtsaks pärusmajandile vajaliku tööjõukaadri täiendamise allikaks. Seetõttu muutub XII—XIII sajandist alates õigus «inimesi oma valdkonda välja viia» üheks tähtsamaks küsimuseks mitmesugustes kokkulepetes vürstide, pärusmõisnike, piirkondade jne. vahel. Muidugi lahendas selle küsimuse «tugevama õigus», kuna võimsa feodaali käsutuses oli alati vahendeid selleks, et meelitada oma pärusmaadele talupoegi nii «mustadelt», kogukondade maadelt kui ka väiksemate valdajate maadelt.

Rööbiti ja üheaegselt eravaldusliku pärusmajandiga tekib ka sellele analoogiline vürsti ehk «koja» maavalduse ja majandi tüüp. Udellivürst oli oma udellis õigupoolest samasugune pärusmõisnik, suuremalt jaolt vaid kõige suurem ja rikkam maakonnas. Sealjuures asusid tema valdused tihtipeale laialipillatult ka teistes vürstiriikides. Neid vürstide pärusvaldusi täiendati sageli nii lihtsa anastamisega kui ka ostmisega teistelt laostuvailt vürstidelt-pärusmõisnikelt, vaimulikkonnalt jne. ning need läksid pärandina järelpõlvedele, vürstide perekonnaliikmeile. Nii mainitakse Ivan Kalita testamendis juba 54 küla, mis tema kui pärusvaldaja jagab oma lastele. Vassili Tjomnõi jättis oma pärijaile 125 küla.[1] Vaatamata sellele, et riiklikud maad ja vürsti eramaad ei olnud täpselt piiritletud,

[1] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. 1, № 21 и 22.

hakatakse viimaseid järk-järgult eraldama kojamaade näol kui vürsti suguvõsale kuuluvaid pärusmaid.

Lõpuks hakkab rööbiti eravaldusliku pärusmaavaldusega ja koja-maavaldusega samuti juba XII—XIII sajandist peale arenema uus majandi ja maavalduse tüüp, mis on analoogiline pärusmaavaldusega, — kloostri maavaldus.

Juba Venes ristiusu levimise algusest peale muutuvad kirik ja klooster kiiresti maavalduste suurimaks kontsentreerumiskohaks. «Õigeusklikud» vürstid, ehitades kirikuid ja kloostreid, eraldasid ja kinnistasid neile laialdasi maavaldusi («ja andis talle palju varandust ja ostuteel omandatud aleveid ühes andamitega ning paremad külad ja kümnisemaksud oma karjadelt,»[1] räägib kroonikakirjutaja jumalaema kiriku ehitamisest Andrei Bogoljubski poolt 1158. aastal). Hauataguse elu hüvede ja «hingemälestuse» pärast pärandasid jumalakartlikud inimesed kirikuile ning kloostreile külasid ja mõisaid. Lõpuks suurendasid ja ümardasid kloostrid, metropoliidid ja piiskopid ise igati oma mõisaid ja külasid ostu teel, igasuguste annetuste väljamangumise teel jne. Sellistel tuntud kloostreil nagu Troitse-Sergi kloostril oli pärusmõisaid 13 maakonnas koos mitmesaja külaga. Niisugustel kiriku keskvõimu esindajail aga nagu Moskva metropoliitidel, pärastistel ülevenemaalistel patriarhidel, oli mõisaid peaaegu kõigis vürstiriikides ja kõigis maakondades; neid mõisaid oli sadasid koos tuhandete taludega ja küladega.[2]

Kiriku ja kloostrite valduste tähtsaks iseärasuseks oli asjaolu, et nii meil kui ka Lääne-Euroopas olid need kirikuvaldused niinimetatud «surnud käe» valdused, s. o. nad ei kuulunud üldse võõrandamisele ja müümisele. Sel ajal kui pärusvaldusi võidi tükeldada, müüa ja käest kätte edasi anda ühes pärusmõisniku hilisema väljaostuõigusega, kinnistati kirikule annetatud või tema poolt omandatud maad kirikule igaveseks. See «igaveseks» kinnistamine vastas «igaveseks mälestuseks» kinnistamise ideoloogilisele vormile, mille tõttu isegi kloostrile annetatud pärusmõisa pärijad jäid ilma õigusest seda kloostrilt välja osta. Selle tõttu muutusid kloostrite maavaldus ja majandid väga tähtsateks ning suurteks teguriteks maa jaotamisel ja põllumajanduslikus tootmises.

Kirik ja kloostrid ei piirdu maade omandamise ja laiendamise ülalmainitud väga rikkalike allikatega. Nad võtavad aktiivselt osa uute maade, mitte kellelegi kuuluvate, «jumala» maade anastamisest, mis on tähtis moment maade esialgses koloniseerimises ja majanduslikus kasutuselevõtmises. Kuid veel aktiivsemalt võtavad kloostrid ja kirik koos vürstide ja bojaaridega osa põlluharijatest elanikkonna maade ekspropriieerimisest, oma maavalduste suurendamisest talupoegade «mustade maade» otsese anastamise teel, talupoegadelt maa äravõtmisest kohtu, iga laadi ürikute jms. abil.

---

[1] Лаврентьевская летопись, 1158 г.

[2] М. И. Горчаков, О земельных владениях всероссийских митрополитов и патриархов, 1871, стр. 52 и сл.

Niisuguse maade anastamise, omastamise ja ümberjaotamise alusel hakkavad tekkima veelgi tähtsamad protsessid — üksikute tootjate vahel tootlike jõudude ümberjaotamine ja väikese iseseisva põllumajandi arvel suure feodaal-pärisorjusliku pärusmajandi laiendamine.

Feodaalse pärusmajandi organisatsiooniliseks ühikuks on XII ja XIII sajandil küla — teenijasperega ja muu sõltuva elanikkonnaga asustatud suurmajand. Külad, nagu tollal eravaldusi nimetati, ühes teenijaspere, kariloomade ja igasuguste majapidamisseadmetega olid rikkuse ja võimu aluseks, ühtlasi aga ka tülide, sõjalise võitluse jne. objektiks.

Sellised on kroonikajutustused Olgovitšide tülidest, kes 1135. aastal «põletasid külad maha ... inimesed aga läksid ära ning võeti palju vange, loomi ja hobuseid»;[1] jutustus Kiievi hõivamisest Izjaslavi poolt, mil riisuti Igori «külad ja kariloomad»;[2] Andrei Bogoljubski sõjakäigul Novgorodimaale tema sõjamehed «võtsid ära ja põletasid maha külad, ja tapsid inimesi, aga naised ja lapsed ja varandused võtsid ära ja kariloomad püüdsid kinni».[3] Üksikute vürstiriikide vahelisi tülisid kirjeldades tähendab kroonikakirjutaja 1177. aasta kohta korduvalt mitmesuguste vürstide kohta: «aga bojaaride külad võtsid ära ja hobused ja kariloomad» või: «ja põletasid maha kogu linna», ning jälle: «bojaaride külad põletasid maha, aga naised ja lapsed ja kraami võtsid paganatele sõjasaagiks».[4]

Et need külad kujutasid endast mõnikord väga suuri majandusettevõtteid, eriti kloostritel ja vürstidel, näitavad rohkearvulised teated röövimistest neis külades, samuti nende külade pärandamisest oma sugulastele, kloostreile jne. Juba varajastes kroonikalistes teadetes vürsti külade paljaksriisumisest mainitakse sageli suuri kaupade, veini, mee, raha, vilja, kariloomade, hobuste jm. tagavarasid. Nii võtab Izjaslav Svjatoslavilt ära vürstkonna ja selles Svjatoslavi «õue», kus ta leiab raha, «kaupa nii palju, et pole võimalik paigast nihutada», keldrites aga oli «500 berkovetsi mett, aga veini 80 savianumat... ja orje 7 sada».[5] Suuruselt ja rikkuselt ei erinenud kuigivõrd ka vürsti družinnikute külad ja õued, kus mõni võitja «võttis palju kraami ... kulda ja hõbedat, ja orje ning hobuseid ja kariloomi».[6]

Kloostrite maavaldus ja majand, mis moodustati annetustest, päranditest, vürstide annetustest, omandamistest ostukinnistusaktide jm. järgi, leiab samuti tunduvat arenemist XII ja XIII sajandiks. Sellised on teated vürst Izjaslavi poolt (XII sajandil) Panteleimoni kloostrile külade annetamisest ühes põldudega, «ühes

[1] Лаврентьевская летопись, 1135 г.
[2] Ипатьевская летопись, 1146 г.
[3] Ипатьевская летопись, 1173 г.
[4] Лаврентьевская летопись, 1177 г.
[5] Ипатьевская летопись, 1146 г.
[6] Ипатьевская летопись, 1159 г.

maaga, ja inimestega, ja hobustega, ja metsaga, ja metsmesindusalaga, ja püügialadega», maa annetamisest Petšerski kloostrile Izjaslavi poolt,[1] Petšerski kloostrile «orjadega külade» annetamisest,[2] novgorodlase Klimenti poolt (XIII saj.). Juri kloostrile kahe küla pärandamisest «ühes viljaga ja hobustega, ja mesipuudega, ja väikeste küladega, ja raiesmikuga ja palkidega», Hutõni kloostrile maa annetamisest «ühes orjade ja kariloomadega»[3] ja paljud teised. Kirik ja kloostrid olid suurte valduste omanikud.

Muidugi tundis feodaalne ühiskond mitte ainult vürstide ja bojaaride suuri pärusmõisaid ja külasid. Nende järel tulid keskmised valdajad, «iga liiki inimesed», kes moodustasid vürsti družiina, jm. Seetõttu esineb sageli väikseid külasid. Sealjuures tükeldati mõnikord külad testamendiga, pärimisel jne. Viimasel juhul said pärijad sageli «pool küla», «kolmandiku külast», säilitades selles külas ühise elamise ja moodustades seega kahest-kolmest talust koosneva «küla», kus mõned kõlvikud olid mõnikord ühiskasutuses. Tuleb ette väga väikseid külasid, mis kuulusid keskmistele klassidele.

Nii leidub XV sajandil «Dvinskaja gramotas» teateid, et väikemaavaldajad ja käsitöölised müüsid oma mõne tiinu suuruse maatüki 30—120 oravanaha eest, s. o. mõnekümne või mõnesaja kuldrubla eest. Täpselt samuti soetasid endale maa eraomandi käsitöölised ja kaupmehed; viimased ostsid mõnikord kaunis suuri valdusi. Nii räägib kroonika (1371. a.) Novgorodi võõrnikust Tarass Petrovitšist, et «ostis oma rahaga vangist välja igasuguseid ametimehi ning ostis endale pärusmõisa . . . 5 küla».

Põllumajanduslikus suhtes kuulusid küla koosseisu mitmesugused kõlvikud: põllud, niidud, metsloomade püügikohad, marjamaad, linnu- ja kalapüügikohad, s. o. põllunduslikud, metsloomapüügi, linnu- ja kalapüügi kõlvikud. Küla majanduslik koosseis selgub mõnedest vanadest testamentidest ja annetatavate või pärandatavate maatükkide loetelust neis. Nii nähtub kellegi Grigori testamendist, et tema küla koosnes õuest, kolmest põllust, «küntavast maast» õue all, povolokkidest, «ja uhtniitudest ja juurtest puhastatud maatükkidest, naerimaadest, jahimaadest ning kalapüügimaast jõekese ääres». Teisel juhul loetletakse müüdavat küla, mis koosneb seitsmest põllust, maatükist õue, männiku, niitude jm. all. Tihtipeale kuulusid küla koosseisu, eriti kloostrite pärusmõisates, sellised jahipidamiskõlvikud nagu «tedrejahimaad», «pardijahimaad», metsmesindusmaad. Tähtsaks haruks vürstide ja bojaaride pärusmajandis oli karjakasvatus ja karjaviisiline hobusekasvatus.

Suurmajandeis oli kaunis keeruline valitsemise ja järelevalve süsteem. Eesotsas seisis valitseja, kes sai majapidamiskorraldused suuliselt või kirjalikult bojaarilt-pärusmõisnikult endalt. Vahetu

---

[1] Лаврентьевская летопись. 1051 г.
[2] Ипатьевская летопись, 1158 г.
[3] «Дополнения к Актам историческим», т. I, № 5, стр. 8.

juhtimine lasus küla- ja rata-vanematel, tiunidel, varahoidjail, jezdovoidel, metšnikutel ning teistel vürsti teenritel ja orjadel. Nemad valvasid tööde järele põldudel, karjaaias, mõisahoonete seisukorra järele, talupoegade poolt oma koormiste täitmise järele, suurte tagavarade hoidmise järele, valdajat ta linnamajas saadustega varustamise järele. Kuivõrd laiaulatuslik ja arenenud oli selline vürsti ning bojaari suurmajand, võib näha rohkearvulistest «duhhovnaja gramotatest» (testamentidest), millega pärandatakse mitte ainult terved «külad» talupoegi, vaid ka sadu «inimesi», tšeljadit ja holoppe, kes teenindasid vürsti ja bojaari majandi eriharusid: köögiviljaaednikud, aednikud, kalapüüdjad, möldrid, jahipistrikumehed, parditalitajad, tallimehed, kokad, leivategijad, rätsepad, soomusrüütegijad, hõbesepad, varahoidjad jt.[1]

Muide, mitte alati ja mitte kõigis oma mõisates ei pidanud vürstid, bojaarid ja suurmaavaldajad iseseisvat majapidamist. Suurmaavaldused ei kujutanud endast sageli suuri mõisaid ühel terviklikul territooriumil, vaid nad olid laiali pillatud kümnetel väikestel maatükkidel. Nii nähtub Derevskaja ja Vadja pjatiina katastritest, et mõnede valdajate mõisad koosnesid 20 üksikust võrdlemisi väikesest külast. See asjaolu sundis üksikuid maatükke ekspluateerima mitte bojaari või vürsti enda majandis, vaid väikepõlluharijaile teorendile või obrokile andmise teel. Seetõttu ei tegelnud suurmaavaldajad oma majapidamisega sageli ise, vaid said ainult tulud ja obrokid nende maadel asuvalt elanikkonnalt. Oma «ringsõitude» ajal kogusid nad ise või oma varahoidjate kaudu isiklikuks tarbimiseks vajalikke saadusi, samuti ka rohkem «kaubalise» iseloomuga saadusi (lina, karusnahad, nahad, vaha, mesi jne.). Niisugusel juhul piirdus maavaldaja «hoolitsus» oma valduste suhtes vaid nende koormiste ja andide kogumisega. «Aga senikaua kuni minu poeg Fedor suureks kasvab,» kirjutab üks selline valdaja oma testamendis, «senikaua sõidab minu küladesse minu asemel mu vend Grigori ja valitseb minu inimesi, aga vili ja nirgid ja kingid lähevad mu emale ja mu pojale Fedorile.»[2] Seoses sellega oli oma künnimaa bojaaride külades mõnikord väga väike, sageli mitte suurem kui mõnikümmend tiinu, s. o. ta rahuldas vaid perekonna otsest tarbimist.[3]

Feodaalse pärusmõisa poolt otsese tootja ekspluateerimise vormid kujunesid sellele pärusmõisale omaste tootmissuhete alusel. Pärusmõisnikul oli omandiõigus maale ja õigus põlluharija tööle. Otsene tootja säilitas oma üksikmajapidamise ja osa tootmisvahendeid. Kuna tal aga maad ei olnud või ta kasutas ainult feodaali maad, muutus ta sõltuvaks maavaldajast, ta pärisorjastati viimase poolt ja muutus selle pärisorjaks.

---

[1] «Собрание государственных грамот и договоров», ч. I, 1813, стр. 334, духовная грамота князя Ивана Юрьевича Патрикеева (1498 г.) ja palju teisi.

[2] «Акты юридические», т. I, стр. 430.

[3] «Новгородские писцовые книги в статистической обработке», т. I, Спб. 1915, стр. 83.

Sõltuv väiketootja, kes pidas omaette talumajapidamist, oli sunnitud andma mõisnikule oma tööjõudu, oma tööloomi, oma tootmisriistu, ta kündis oma loomade ja inventariga vürsti ja bojaari maad, niitis ja koristas vilja ja heina, püüdis vürsti kalapüügikohtades kalu, tegeles vürsti ja bojaari õue varustamiseks metsmesindusega, küttimisega jne. Niisuguses olukorras muutus see maavaldaja majand tehnilises suhtes ja oma tootmissuundades sõltuvaks väikemajandi tehnika tasemest ja tootmissuunast. Sellega on seletatav tehnika rutiinne seisund feodalismi ajal.

Sõltuvalt feodaalmajanduse tootlike jõudude arenguastmest olid ekspluateerimise vormid feodalismi mitmesugustel etappidel erisugused. Isikliku sõltuvuse tõttu omandab mittemajanduslik sundus otsustava tähtsuse ekspluateerimise erisuguste vormide rakendamisel. Põhiliselt seisid need kolmes feodaalrendi liigis (tarvitades Marxi terminoloogiat ta kapitalismieelsete rendivormide analüüsis): 1) teorent, teoorjus, 2) rent produktides, obrok ja 3) raharent, mis tollal esines kõige harvem. Kuid juba siis põimusid need feodaalrendi kolm liiki kõige mitmesugusemates kombinatsioonides.

Geneetiliselt olid obrokid feodaalsuhete «saamise» ajajärgul IX ja X sajandil vaid feodalismieelse ajajärgu endise *andami* muundunud vorm, olles sellega peaaegu identsed. Kuid isegi hilisemates mälestusmärkides mainitakse sageli obrokeid ja andamit kui samatähenduslikke vorme. Nii öeldakse 1559. aasta ürikus: «Ja teie, püha Sofia maja ja meie nende külade talupojad, annaksite temale andamit, vilja ja raha ja kõik lõivud vana moodi.»

Feodaal-pärisorjuslike suhete arenedes ja tugevnedes ning künnimaa ja viljakasvatuse laiendamisel talupoja ekspluateerimise suurenedes organiseerib pärusmõisnik *teorendisüsteemi*, s. o. teoorjuse alusel oma «mõisakünnimaa». Algul ei olnud see veel täiesti pärisorjuslik, sunniviisiline, vaid sageli lepingujärgne, «porjadnõje» alusel, mis reguleerisid talupoja töö mõisamajandis. Muidugi olid teotöö, obroki ja orjatöö rakendamise aste ja vormid erisugused. Väiksem valduslik majand jäeti tihtipeale obrokile, kuna aga vürsti suurmajand, intensiivistades pärisorjuslikku teotööd põlluharimisel, säilitas üksikutes harudes kaua aega valitsejate, varahoidjate, tiunide jne. holopitöö.

Sedamööda, kuidas härraste põllunduslik majapidamine laienes, muutus ekspluateerimise teorendi-vorm majanduslikult vajalikuks. Järk-järgult muutus teotöö mõisamaal juba kaua aega enne selle muutumist pärisorjusliku majanduse väljaarenenud süsteemiks feodaalse maavaldusliku majanduse kõige levinumaks vormiks.

Otsese tootja sõltuvuse ja alluvuse astmelt andis *obrokisüsteem* suhteliselt rohkem majanduslikku vabadust põlluharijale, smerdile, zakupile või izornikule. Seetõttu oli see ekspluateerimise vorm tootlikum. Kuid see-eest tegi obrok suurmajandi sõltuvaks väikemajandist obroki järgi saadavate produktide suhtes: suur-

majand sai ainult seda, mida tootis väikemajand. Seepärast säilitasid obrokid valduslikule majandile suurema tähtsuse peamiselt tavaliste tarbimisainete suhtes nagu piim, munad, või, juust, või niisuguste toorainete näol nagu lina, kanep, vill, või lõpuks töötlemissaaduste näol nagu linane riie, kalev jm. Kõik need saadused olid obroki-naturaalkoormiste kõige levinenumad liigid. Nende saamisest hakkas feodaal eriti huvi tundma siis, kui ta oli sunnitud need oma teiste vajaduste rahuldamiseks turul realiseerima. Kuid senikaua kui turusuhted ei olnud veel arenenud (nagu see oligi XIII ja XIV sajandi feodaalses pärusmõisas), jäi pärusmõisnik suurimal määral huvitatuks majandi põhiharude ja -saaduste arendamisest, viljakasvatuse arendamisest ja vilja saamisest. Kuid just pärusmajandi viljakasvatus nõudis mitte obrokisüsteemi, vaid teoorjuse arendamist.

Teoorjus ja obrokid olid majapidamise viisiks ka kloostrite valdustes. Kloostrite sättekirjades[1] esitatakse peale kloostri maal ja majandis tehtavate teotööde loetelu ka kloostrile antavate obrokite loetelu: õhvik pühadeks, kolm oinast, «zobnja» (torbik) kaeru kloostriülema hobuste jaoks ja üldse iga laadi kingitused («tulevad kloostriülema juurde, mis kellelgi käes on»). XIII—XIV sajandiks näitavad kloostrite maavaldus ja majand tunduvat kasvu, nad suurenevad jumalakartlike inimeste iga laadi testamentide ja annetuste teel, maade otsese ostmise teel, võla tasumata jätmise korral panditud maade omastamise teel või lõpuks igasuguste kloostrist sõltuvate inimeste tööga raadatud maade otsese laiendamise teel. Kõigil neil tingimustel oli paljudes kloostrite valdustes, samuti nagu bojaaride valdustes, omaenda künnimaid vähe. Tulud neist valdustest moodustati ja koguti samal teel — kloostri eestseisja ja varahoidjate ringsõitudega oma valdkondades ja külades vilja, munade, taku- ja linakoonalde, vaha, raha jne. kogumiseks.

Majanduslikult aluselt kujutas feodaalne pärusmõis endast iseloomult kinnist tüüpilist naturaalmajanduslikku organisatsiooni, s. o. organisatsiooni, mis toodab oma saaduste peamassi omaenda tarbimiseks. Valdav hulk saadusi toodeti selles majandis sõltuvate väiketootjate, maavaldaja maa pidajate ja rentijate tööga. Kõik põllunduse, karjakasvatuse, metsmesinduse saadused ja neist ümber töötatud saadused, kõik vilja, kariloomade, villa ja naha, mee, linase riide jne. tagavarad, mida oli vürstide ja bojaaride suurtes pärusmõisates külluses, tarbiti omaenda majandis. Samasugune otstarve oli viljal, linal, linasel riidel, munadel, võil, kalal jne., mida tõid naturaalobrokite näol majandisse izornikud, zakupid, aiamaarentnikud, kalapüügikoha rentnikud ja teised rentnikud.

Majandi selle naturaaliseloomuga ei ole vastuolus ka see asja-

[1] «Уставная грамота митрополита Киприана Константиновскому монастырю», 1391, ААЭ, т. I, № 11.

olu, et teatud osa nendest saadustest läks ka müügile. Esemed, mida majandis ei toodetud, eriti toredusesemed, soetati ostu teel, selleks aga oli vaja võõrandada ja vahetada oma saadusi. Siiski ei võtnud majand kaubalist iseloomu ja tema saadused ei muutunud kaupadeks. Juba majandi ulatuslikkus ja asjaolu, et seal oli palju teenijasperet, teenistuslasi, igasuguseid aidamehi, tiune, jahipistrikumehi, valitsejaid jne., tegi vajalikuks suure tootmistegevuse, suuri tagavarasid, tarbimise suure mahu. Muidugi oli siin gradatsioon mahus väga suur, alates väikesest talust või külakesest kuni terve külade süsteemini, mis olid ühendatud ühte majanduslikku organisatsiooni; kuid sellegipärast kandsid nad kõik ühtviisi domineerivat naturaaliseloomu.

Feodalismi poliitiline süsteem. Kirjeldatud feodaalse tootmisviisi alusel kujunes ka feodalismi ühiskondlik-poliitiline süsteem, mis omandas väljaarenenud vormid XIII ja XIV sajandi Kirde-Venes, Rostovi-Suzdali, Vladimiri ja Moskva vürstiriigis. Suured ja kõige mõjuvõimsamad pärusmõisnikud — vürstid, bojaarid, samuti ka suured kloostrid — kaitsesid oma erandlikke elanikkonna majandusliku ekspluateerimise õigusi eriliste poliitiliste privileegidega, mida andsid vürstid.

Ühes vabastamisega vürstile maksude ja kaubalõivude maksmisest, igasugustest naturaalkoormistest, majutamiskohustusest, küüdikohustusest jne. said pärusmõisnikud peale oma majanduslike õiguste talupoja tööle vürstilt kohtumõistmise õiguse ja teised isiklikud õigused ning muutusid ise kohapealseteks valitsejaiks-pärusmõisnikeks ühes täieliku poliitilise kõrgeima võimuga kõigi nende maadel elavate talupoegade üle.

Harilikult annetati need soodustused ja õigused eriliste ürikutega, kus antud soodustused olid üksikasjaliselt loetletud. Need ürikud anti nii ilmlikele pärusmõisnikele-bojaaridele kui ka kirikute ja kloostrite pärusmõisatele, mõnikord koguni «väikestele» inimestele.

Meie ajani säilinud rohkearvulised «kinkeürikud», mis kinnitavad neid feodaalseid soodustusi ja immuniteete, formuleerivad neid niisuguste sõnadega: «Pole neil vaja minu andamit, ei küüdikohustust, ei voore, ei kaubandustolli, ei kaubaväärtustolli, ei maahindemaksu, ei kaheksandikmaksu, ei saatjamaksu, ei meldimismaksu, ei mingit muud maksu, ei ehita nad linna, ei ehita nad mu mõisat, ei sööda nad mu hobust, ei niida nad mu heina, ka mitte sotnikule, ei valitsejale, ei kümnikule, ei kuulu rakkeinimeste hulka, ei mingisuguste kulude, ei sõjamaksude, ei mingisuguste muude maksude suhtes» (1404. a.).[1]

Nagu soodustuste loetelust nähtub, olid nad oma iseloomult mõnikord väga olulised. Talupoegadele andsid nad võimaluse

[1] Vürst Juri kinkeürik Savvo-Storoževski kloostrile. «Акты исторические», т. I, № 15. Peaaegu identsetes väljendustes kõnelevad sellestsamast teised ürikud — ААЭ, т. I, № 44, 46, 47, 111, 120, 132 jt.

pidada majandit, mis oli kaitstud teistes tingimustes esinenud valdkonnaülemate-toidustujate ja nende tiunide piiritu omavoli eest. Sellel pinnal tekkis «enesepantimise» instituut, kus talupoeg «pantis ennast» mõnele bojaarile-pärusmõisnikule, andis ennast tema kaitse alla, ja mis on lähedane Lääne-Euroopa feodaalsele patronaadile.[1] On arusaadav, et soodustusürikuid ja -õigusi omades suurendas pärusmõisnik ise talupoja ekspluateerimist, teda selleks maa külge kinnistades, et pärisorjusliku töö abil laiendada oma majandit ning suurendada oma raadatud maid ja uusi maavaldusi.

Muidugi, poliitilises, vasallisõltuvuses suurfeodaalist-pärusmõisnikust, vürstist või bojaarist olid ka feodaalse ühiskonna vabad, privilegeeritud klassid, väiksemad ja nõrgemad valdajad ja peremehed, «iga laadi inimesed», kes moodustasid feodaalse vürsti või suurpärusmõisniku-bojaari ümbruskonna ja õukonna ja kellel omakorda oli neist sõltuvaid inimesi. Sel alusel tekkisidki feodaalse hierarhia tüüpilised vormid. Kuigi see hierarhia ei saavutanud meil niisugust poliitilist jõudu ega tähtsust nagu Läänes, rajas ta siiski täiesti välja arenenud ühiskondlik-poliitilise «pealisehituse» feodalismi tootmisbaasile.

XIII ja XIV sajandi feodaalses Venes ei läinud feodaliseerumise ja üksikute feodaalide riigi keskvõimust sõltumatuks muutumise protsess nii sügavale kui Läänes. Üldrahvuslike majanduslike sidemete kasvu mõjul, samuti feodaalsete udellide tükeldamise tõttu pärast vihast poliitilist relvastatud võitlust keskvõimuga hakkasid üksikud iseseisvad vürstid Rjurikovitšid ja kõrgem bojaarkond kaotama oma feodaalset isoleeritust ja sõltumatust. Nad läksid teenistusse suuremate feodaalide juurde, eriti Moskva vürstide juurde neile alluvate vasallidena. Samal ajal suurvürsti «toidustujad»-bojaarid, kes said oma tulutoova valitsemise alla linnu ja valdkondi, samuti mitmesuguseid soodustusi ja immuniteete, säilitasid need vastupidiselt lääne piirkonnavalitsejailemajordoomustele ajutiselt. Piirkonnad ja ringkonnad, kus nad keskvõimu ülesandel asusid, ei muutunud bojaaride omandiks. Nende poliitilised valitsemise õigused ja immuniteedid, nii tähtsad kui need ka olid, ei muutunud pärilikeks, nad ise aga ei muutunud väikesteks, kuid iseseisvateks «monarhideks», hertsogiteks ja paruniteks, nagu see toimus Prantsusmaal ja Saksamaal. Keskvõimu kujunemine ja tõus, mis olid tingitud üldrahvuslike majanduslike sidemete laienemisest, ühendas ja alistas poliitiliselt juba XV—XVI sajandiks kõik need väikesed kohalikud feodaalid.

Selleks, et välja selgitada need erinevused Vene feodalismi arengus Lääne-Euroopaga võrreldes, peame peatuma veel ühel tähtsal momendil feodalismi ühiskondlik-majanduslikus arenemises — feodaalsel linnal.

---

1 Н. П. Павлов-Сильванский, Феодализм в древней Руси, 1907, стр. 104—107.

FEODAALNE LINN, SELLE TÖÖSTUS JA KAUBANDUS XIII JA XIV SAJANDIL

Arenemise üldiseloom. Tundma õppides feodalismi majandussüsteemi põhimomente Vana-Venes me tähendasime, et feodaliseerumise protsess ei läinud mitte ainult agraarsuhete põhijoont mööda, vaid ka feodaalse linna tekkimise ja arenemise joont mööda. XIII ja XIV sajandi linn peegeldas juba ühiskonna põhilist klassistruktuuri — tema feodaalset struktuuri. Nagu feodaalne linn ise tööstus- ja kaubanduspunktina, nii olid ka linna ühiskonnaklassid vaid feodaalsuhete eriliseks väljenduseks. Ja kuna feodaalses ühiskonnas oli kaks klassi — feodaalid-pärusmõisnikud ning maast sõltuva ja eksproprieeritud elanikkonna mass, siis peegeldas feodaalse linna klassikoosseis just seda feodaalset klassistruktuuri.

Feodaalse linna valdajaks, eriti feodalismi arenemise varajasel ajajärgul, oli sama feodaal-pärusmõisnik, selle linna elanikud — käsitöölised, talupojad ja kaupmehed — olid aga suuremalt osalt samuti tema pärisorjad. Kuid juba arenenud feodalismi ajajärgul (mis Lääne-Euroopas langeb XI—XIII sajandisse, feodaalses Venes aga XIII—XIV sajandisse) tekivad selle linna külast eraldumise protsessi algmed, mis Marxi sõnade järgi on «iga arenenud ning kaubavahetuse kaudu teostuva tööjaotuse aluseks»,[1] protsessi, milles edaspidi resümeerub kapitalistliku ühiskonna kogu majandusajalugu. On arusaadav, et see protsess ei leidnud feodaalsel ajajärgul veel täielikku teostumist, kuid omandas otsustava tähtsuse feodalismi kogu edasisele arenemisele. Feodalismi lagunemise ajastul koos ühiskondliku tööjaotuse edasise kasvuga, tööstuse ja kaubanduse arenemisega omandas feodaalne linn järk-järgult juba keerulisema klassikoosseisu ning oma elanikkonna ja kogu oma majanduse sõltumatuse feodaalsest pärusmõisast. Seega oli linnal feodalismi arenemises kahesugune tähtsus: ühelt poolt, eriti feodalismi algetappidel, oli ta feodalismi lahutamatuks elemendiks ja arenemise etapiks, teiselt poolt aga — hilisemal ajajärgul — feodalismi lagunemise elemendiks.

Lääne-Euroopas hakkavad linnad juba XII ja XIII sajandil feodaalse pärusmõisamajanduse üldtaustal eralduma kui sõltumatud tööstuskeskused, mis etendavad määratu suurt ajaloolist, majandusliku ja poliitilist osa võitluses feodalismi naturaalmajandusliku suletuse ja isoleerituse vastu ning võitluses oma majandusliku ja poliitilise sõltumatuse eest. Feodaalses Venes etendas linn kui tööstuskeskus märksa rohkem alluvat osa. Naturaalmajanduse rüpes tekkivad tööndused ei eraldu veel kaua aega naturaalmajandusest ühiskondliku tööjaotuse alusel spetsiaalselt linna tööstuslikeks

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 307—308.

kutsealadeks, välja arvatud need vähesed kutsealad, mis ei olnud üldse seotud pärusmõisaga.

Linna osa Vene majanduselus, isegi XVI ja XVII sajandil, rääkimata varajasemast ajajärgust, oli tunduvalt väiksem kui Lääne-Euroopas ja paljud ajaloolased eitasid seda osa alles hiljuti üldse. Kuna rahva elus domineeris ülekaalukalt põllumajandus ja linnade koloniseerimine toimus sõjalistes vormides, eriti lõunas, olid paljud ajaloolased (Solovjov, Kljutševski, Hlebnikov jt.) arvamusel, et vene linn oli sõjalistel eesmärkidel «tarastatud» ja kindlustatud küla, kus tööstusharud olid äärmiselt nõrgalt arenenud ja kus elanikkonna tegevusala oli peaaegu eranditult põllundusliku iseloomuga. Kuid teised ajaloolased (Kostomarov), eriti linnade katastrite uurimise alusel (Tšetšulin), jõuavad järeldusele, et vaatamata vene linna tunduvatele iseärasustele ning meie linnatööstuse ja -käsitöö arenematusele Lääne-Euroopa linnatööstuse ja -käsitööga võrreldes, omandas linn siiski, eriti XVI ja XVII sajandi Moskva-Venele järgnenud ajajärgul, niisuguse keskuse tähtsuse, mille ümber kujuneb ulatuslikum töö ja tööstuslik-käsitöömdusliku tegevuse ühiskondlik jaotus külaga teostatava kaubavahetuse alusel.

Oma tekkimiselt ja arenemise algetappidelt ei käinud mitte kõik XIII ja XIV sajandi feodaalse Vene linnad ühesugust teed.

Nagu me eespool nägime, oli juba sugukondliku ja hõimkondliku korra ajajärgul üksikute hõimude territooriumil rohkearvuliselt linnuseid, millest mõned muutusid suurteks hõimulinnadeks. Sellised olid paljud vanaslaavi linnad, millede asutamise aega kroonikakirjutaja ei mäleta või lisab jutustustele neist linnadest juurde sääraseid legendaarseid pärimusi nagu jutustuse Kiievi asutamisest. Nende linnade elanikkond oli vaba, linn ise asutati mitte valduslikul, vaid vabal maal. Seetõttu muutusid need «o m a m a a l a s e t s e v a d» linnad, eriti kui nad asusid peamiste jõe- ja kaubateede ääres, suurteks kaubanduspunktideks, nad säilitasid oma sõltumatuse ja elasid üle «veetšelise» korra tormilist ajajärku, kuni nad alistati keskvõimule. Mõnedel juhtudel omandasid need linnad suure ja iseseisva poliitilise tähtsuse nagu Lääne-Euroopa vabalinnad ja keskaegsed linn-vabariigid. Selline oli Suur-Novgorodi linna seisund ja arenemine.

Kuid juba vürstide ajajärgul ehitasid ka vürstid ise uusi linnu kui kindlustatud punkte, kuhu nad koondasid oma družiina ja kust nad jätkasid oma edasiliikumist vallutamiseks, nad asustasid sinna oma holoppe ja teenijasperet ning seadsid sisse oma linnamajanduse. Sageli muutusid need «v ü r s t i l i n n a d» vürstide residentsiks, feodaalsete vürstiriikide pealinnaks.

Neid linna varajase feodalismieelse ja feodaalse arenemise etappe on võimalik hästi jälgida arheoloogilistes mälestusmärkides, mis mõnikord vanades linnades (Kiiev, Novgorod) toovad esile kaks arheoloogiliste jäänuste kihti; need jäänused annavad tunnistust ürgaegse linnuse arenemisest feodaalseks vürstilinnaks. Tema

alatine päraldis — detõnets ehk kreml — on nii vürsti residentsiks kui ka kindlustatud kohaks vürsti varalaeka, relvade, kaupade jne. hoidmiseks.

Lõpuks, feodaalse linna tekkimise kolmandaks vormiks oli selle tekkimine feodaalsest pärusmõisast, kus valduslikele maadele asustati käsitöödega tegelev vaba või sõltuv elanikkond. Feodaalse linna tekkimise ja arenemise kõige tüüpilisemaks ja «orgaanilisemaks» teeks on selle tekkimine feodaalse pärusmõisa — vürsti, bojaari ja kloostri pärusmõisa — kohal. Väikesed, feodaalide poolt oma pärusmõisates ehitatud linnaasulad, «linnakesed», arenesid soodsatel tingimustel samuti suurteks linnadeks.

Esmajärjekorras puutub see Moskvasse — feodaalsesse linna, mis tekkis osastisvürsti väikesest feodaalsest pärusmõisast, nagu me allpool üksikasjalisemalt näeme. Niisamuti tekkisid ka paljud feodaalsed linnad, mis on säilinud kuni viimase ajani ja kandsid sageli nende endiste feodaalsete pärusvaldajate nimesid: Novossil — endiste vürstide Novossilskite pärusmõis, Odojev — vürstide Odojevskite pärusmõis, ja paljud teised; Skopin oli Romanovite vana pärusmõis. Linnu «püstitasid» oma pärusmõisates ka väiksemad feodaalid, nagu Orletsi linn Novgorodi bojaari Luka Varfolomejevi pärusmõisas. Väga palju linnu tekkis kloostrite või metropoliitide pärusmõisates, nagu Gorohhovets Kljazmal, Aleksin ja paljud teised. Sellistes pärusmõisatest tekkinud feodaalsetes linnades kuulusid isegi palju hiljem, kui nad hakkasid omandama iseseisvat seisundit, peaaegu kõik õued ja ehitised feodaalile, bojaarile või kloostrile, nende linnade elanikud aga olid nende sõltuvad ja pärisorjuslikud talupojad või käsitöölised.

Niisugustel tingimustel oli feodaalne linn algul nii majanduslikult kui ka sotsiaalselt lahutamatu feodaalsest pärusmõisast. Põhiline ja uus, mida linn hakkas tooma pärusmajandisse, kuigi kõige algelisemates vormides, oli ühiskondlik tööjaotus. Tekkides linnas, hakkas ta ühtlasi avaldama mõju ka feodaalse pärusmõisa majanduslikule korrale. Kuid veel kaua aega ei kasva tootlike jõudude arenemine üle neist ühiskondlikest suhetest, mis neile avas feodaalne pärusmõis, ja linn jääb endiselt feodaalseks linnaks. Ta üksikud klassid on põhiliselt seotud feodaalse ühiskonna klassidega. Ta elanikkonna töötav mass on needsamad feodaalist sõltuvad tootjad, kes ainult spetsialiseeruvad põllumajandussaaduste ümbertöötamisele (mida nad, muide, tegid ka pärusmõisas) või käsitööle (millega nad samuti varem tegelesid pärusmõisas). Feodaalse linna juht ning pea on seesama mitmesuguses mastaabis feodaal-pärusmõisnik — vürst, bojaar, toidustuja. Linna organisatsioon ise kujutab endast algul pärusmõisa organisatsiooni koopiat.

Ühiskondlik tööjaotus, millele oli rajatud linna majanduslik tegevus, hakkab muutma nii linna enda kui ka feodaalse pärusmõisa majandust ja osalt ka nende sotsiaalset struktuuri. Linnu ei ehitanud oma pärusmõisates kaugeltki mitte kõik feodaalid, vaid

ainult suuremad ja kõige soodsamatel juhtudel. Ka endised hõimuja vanad kaubanduslinnad läksid suuremate feodaalvürstide käsutusse. Seetõttu satub kogu feodaalne pärusmajandus paratamatult linna majandusliku ja poliitilise mõju alla, pärusmõis hakkab looma suhteid linnaga. Pärusmõisa valdaja turustab linnas mõned oma saadused ja saab linnast tooteid, mida pärusmõisas ei toodeta. Lõpuks kolib valdaja ise sageli linna. Linnas endas eralduvad järk-järgult elanikkonna rühmad, kes ei ole seotud pärusmõisaga.

Niiviisi tekib feodaalse ühiskonna rüpes feodaalne linn kui kaubandus- ja tööstuskeskus, mis järk-järgult eraldub feodaalsest pärusmõisast.

XIII ja XIV sajandi feodaalse linna tööstus. Linnatööstus XIII ja XIV sajandi feodaalses linnas seisis oma arengult nähtavasti madalamal X ja XI sajandi Kiievi-Vene linnade tööstuslikust arengust. Pärast niisuguse suure tööstusliku ja kaubandusliku linnakeskuse langust, nagu seda oli Kiiev, ei saavutanud feodaalne linn XIII ja XIV sajandi feodaalses Kirde-Venes niisugust tööstusliku ja kaubandusliku linnaelu õitsengut. Kuid siiski hakkasid ka siin suured ja vanad slaavi linnad nagu Novgorod, Pihkva, Smolensk, samuti Rostovi-Suzdalimaa uuemad linnad (Suzdal 1024. aastal, Vladimir Kljazma ääres 1108. aastal, Jaroslavl 1025. aastal) poliitiliste keskuste üleviimisega kirdesse laienema, käsitöölistega asustuma ja omandama enam-vähem suurte tööstuskeskuste tähtsust.

Üheks uueks linnatööndusеks, mis X—XII sajandil oli vähe arenenud, muutub ehituskivi- ja tellisetööndus, eriti seoses kirikute ehitamisega. Tellisetööndus, mille tõid siia juba Vladimiri ajal välismaa meistrid, kirikute ehitajad («toodi meistrid kreeklaste juurest»), hakkab ulatuslikumalt levima alles XIV sajandist alates, mil hakatakse ehitama müüre mitmesuguste «stolnõje» linnade kremlite ümber, kloostrite ja piiskoppide kivihooneid jm. Khaan Uzbeki 1313. a. jarlõki järgi (mida, muide, suurem osa ajaloolasi peab võltsituks) vabastati kirikuhoonete «kiviehitajad» muudest kohustuslikest töödest.

Seoses sama kirikute ehitamisega tekivad (samuti algul välismaa meistrite poolt sisse toodud) ikoonimaalimise ja klaasitööndused; klaasitööndus hakkas iseseisvalt arenema hilja (mitte enne XVI sajandit).

Teistest linnatööndustest arenevad XIII ja XIV sajandil metallitöötlemise tööndus ja sepatöö, mis olid seotud sõjaasjandusega või toredusesemete, relvade, pisitoodete, majapidamistarvete jne. valmistamisega. Kuigi paremad relvad veeti sisse välismaalt, Läänest või Idast, olid paljudes suuremates linnades olemas mitte ainult lihtsepad, vaid ka hõbe- ja vasksepad peenema töö jaoks. Need olid olemas ka Novgorodis.[1] Galiitsia Daniil, Holmi linna asutaja,

[1] А. И. Никитский, История экономического быта Великого Новгорода, стр. 86.

kutsus enda juurde teiste linnade ja välismaa meistreid — «sakslasi ja russe, muukeelseid ja ljahhe». Sõjalised tarbeesemed (raudrüüd, soomusrüüd, kaitsesärgid jne.), metalltooted, rõivastuse kaunistused (vööd, sõled), lauatarbed (peekrid, karikad), kirikutalituste ja kiriku kaunistamise esemed valmistati osalt vene meistrite, osalt välismaa meistrite poolt, kuid alati linnas. Metalltooted põllumajandusliku tootmise jaoks (kirved, adrahõlmad, vikatid) ja tavalise koduse majapidamise jaoks (pannid) valmistati mitte ainult linna-, vaid ka külakäsitööliste-seppade poolt.

Muus osas erines linna käsitööndusliк tööstus õige vähe ülalkirjeldatud käsitööst X ja XI sajandi Kiievi-Vene linnades. Siin olid olemas samad puusepad ja puidutöötlejad, ehitajad ja sillameistrid, püttsepad ja rattameistrid, pottsepad, kangrud ja nahkurid, mütsitegijad ja rätsepad, rõngassaiapagarid ja kaljategijad jne.

Teistest tähtsamatest tööstusharudest esines rauamaagitööndus endiselt peamiselt Novgorodimaal. XIII ja XIV sajandi kohta on olemas teated maagikaevandustest Novgorodimaal, Valge mere rannikul (Nenoksi jõel), Ustjužina Železopolskajas, Jami, Koporje, Laadoga maakonnas. Maagi kaevandamine oli korraldatud väga primitiivselt. Maagi töötlemine toimus domnitsates — erilistes ühekahe ahjuga seadmetes. Saadud rauda kaaluti pruttidega ja kritsidega (prutis oli 10 kritsi, kodutööndusкritsi kaal aga oli nähtavasti umbes 9—12 naela puhast rauda).[1] Kuid üldse oli rauda vähe. Seda suudeti vaevaga töödelda ja seetõttu ei olnud raua töötlemine laialt levinud.

Novgorodimaal sai alguse ka teine maagitööndusе haru — hõbeda kaevandamine, mis toimus Taga-Kaamal, Jugras, Siberi rahvaste juures, kellega novgorodlased pidasid hõbeda pärast mitte alati edukaid sõdasid (1193. a.), kuid kes siiski maksid novgorodlastele andamit hõbedaga.

Erilist iseloomu kandis soolatööndus, mis oli levinud peamiselt põhjamerede kallastel, Dvinaa ääres, Staraja Russas jm.

Juba Kiievi-Venes veeti soola sisse peamiselt kaugelt — Krimmist, Galiitsia soolakaevandustest, Peremõšlist. Alates XII sajandist on juba olemas täpseid teateid ulatuslikust soola kaevandamisest ja keetmisest Novgorodimaal, Ustjugis, Vologdas jne. Soola kaevandamine ja keetmine nõudis nii suuri seadeldisi, soolakuivateid, ja nii suurt töökulu, et see oli jõukohane ainult suurematele valdajaile — vürstidele, bojaaridele, kloostritele. Soolakuivatid olid Galitšis Dmitri Donskoil, Troitse ja Siimoni kloostril, bojaar Morozovil. Dvinskimaal Nenoksi jõel olid «suurvürsti soolakeetmise kohad ja kogu Unassol on suurvürsti oma». Need soolatööndused läksid 1471. aastal üle Moskva vürstile.[2] Seega oli soolatööndus seotud vürstide, bojaaride ja kloostrite pärus-suur-

[1] С. Г. Струмилин, Чёрная металлургия в России и в СССР, 1935, стр. 116 и 119—125.

[2] ААЭ, т. I, № 93, 94, 52; «Акты исторические», т. I, № 49, 93 jt.; Н. Я. Аристов, Промышленность древней Руси, стр. 66.

majandiga. Spetsiaalsete kinkeürikutega andsid vürstid kloostrite soolavabrikuile kaubanduslikke soodustusi.

Peale linnade toimus põllumajandussaaduste tööstuslik ümbertöötamine veel suuremal määral külas.

See toimus sellesama põllundusliku, pärus- või talumajandi piirides ega eraldunud sellest omaette tööndusena. Selles suhtes aitas feodaalne pärusmõis ja kogu ta organisatsioon nii omaenda pärusmajandi osas kui ka väiketootja — sõltuva talupoja — majandi osas kaasa ühiskondliku tööjaotuse arenemise aeglustumisele. Suur pärusmajand säilitas põllumajandussaaduste ja töötlemissaaduste suhtes oma naturaalse, isikliku tarbimise iseloomu. Need põllunduse, karjakasvatuse, metsmesinduse ja jahipidamise saadused, mis korjati bojaari maadel ja kõlvikutel, samuti need, mis toodi obrokiks zakupite ja izornikute poolt, läksid suuremalt jaolt bojaari ja tema teenijaspere isiklikuks majanduslikuks või sõjaliseks tarbimiseks. Suur ja sealjuures väärtuslikum osa läks müügile, kuid oma toodete turustamisega suur pärusmajand spetsiaalselt ei tegelnud.

Põllumajandussaaduste ümbertöötamine pärusmajandis tarbeesemeiks nõudis mõningat vilumust ja tehnilisi seadmeid. Seda vilumust omandati järk-järgult feodaalses pärusmõisas, mistõttu tema teenijate ja talupoegade hulgast eraldusid erilised käsitöölised — kangrud, sepad, puusepad jne. Lina ja villa töötlemine, linase riide ja lihtsa kalevi valmistamine, primitiivsete puust ja rauast toodete valmistamine tarbimiseks ja majapidamise vajadusteks olid ulatuslikult levinud kas otseselt pärusmõisas endas või sõltuvate talupoegade-pärisorjade majandeis. Viimaste käest läksid kõik need saadused ja tooted pärusmõisale naturaalrendina, obrokina, parajal juhul aga müüdi ka neid linna turul.

Linnatööstuse ja -käsitöö eraldumisel külast oli suur majanduslik tähtsus. See pani aluse siseturu arengule, turg aga omandas järjest suurema tähtsuse majanduse edasiseks diferentseerumiseks.

Muidugi ei tohi ülehinnata feodaalse linna kohaliku sisekaubanduse tähtsust ja ulatust. See oli ulatuselt väike ja oma kaupade kvaliteedilt äärmiselt lihtne. Linn nõudis enda toitlustamiseks põllumajandussaadustega varustamist. Samuti oli linn temas areneva käsitööndusliku tööstuse saaduste müüjaks. Primitiivsetel linnaturgudel ja -laatadel müüdi koduses majapidamises ja põllumajanduslikus tootmises kõige rohkem levinud esemeid: lehmi, hobuseid, lambaid, hanesid, parte, kala, mett, vaha, viirukit, nisu, rukist, kaera, jahu, leiba, soola, köögivilja, heina, lina, küttepuid, tuhka, tökatit, tammekoort. Sealsamas müüdi ka linnakäsitöö tooteid: potte, relvi, rõivaid, mütse, kalevit, jalatseid, karusnahku, range, puusärke jne.

Juba nende odavate ja kogukate saaduste enamiku iseloom näitab, et linnade varustamine nendega toimus lähemast ümbruskonnast. Linnade ümber elav maaelanikkond varustas ennast oma-

korda põhiliste massitarbesaaduste suhtes omaenda koduse töötlemise saadustega. Pealegi ei olnud mitte kõik linnad suured tööstus- ja kaubanduspunktid. Kuid isegi neil juhtudel, kui linn kujutas endast vaid administratiiv-sõjalist punkti, muutus ta järk-järgult külaga kauplemise ja kauba vahetamise kohaks.

Peale kohaliku linna ja maa vahelise kaubanduse areneb XIII ja XIV sajandil tunduvalt ka linnadevaheline kaubavahetus. See kaubavahetus oli raskendatud halbade ühendusteede tõttu, eriti aga seoses sellega, et kaubad olid kogukad, odavad ja ühetaolised. Kuid mõningatel juhtudel kutsus mõnede tähtsamate tarbeesemete (näiteks soola) puudumine kohapeal esile vajaduse vahetada kaupa kaugemalt. Jõeteede kaudu läks linnadevaheline kaubavahetus kaugele, ulatus näiteks Novgorodist kuni Tverini, Tšernigovimaani, Suzdalini ja Moskvani. Peale ühendusteede puudumise oli linnadevahelise kaubavahetuse arenemise peamiseks takistuseks see, et XIII—XIV sajandi feodaalse killustatuse ajajärgul kujutas iga «maa» ja linn endast iseseisvat riiki. Oma valduste jaotamisel oma pärijate vahel andsid vürstid ja pärusmõisnikud neile maad «ühes valdustega ja teedega ja küladega ja kõigi maksudega».[1] Nende «rajast» (piirist) üleminekul tuli kaubandusel ületada suuri raskusi rohkearvuliste tollilõivude ja maksude näol, mõnikord aga ka otseste keeldude näol.

Seetõttu mainitakse üksikute maade arvukates, meie ajani säilinud sisekaubanduslepingutes sageli kokkuleppeid kaubanduse kohta «ilma rajata». 1365. a. leping Novgorodi ja Tveri vahel andis novgorodlastele «vaba tee ilma rajata läbi Tveri ja Tverimaa». Novgorodlased aga said tatari khaanidelt jarlõki vabaks, «ilma rajata» kaubanduseks Suzdalimaal ja palju teisi.[2] XIV sajandil viib Moskva kaubanduslik arenemine samuti reale lepingutele, mida Moskva sõlmis Tveri, Rjasani ja teiste linnadega.[3] Sealjuures andis Moskva samuti nagu teised linnad mittekohalikele kaupmeestele (näiteks Dvinaa soolakaupmeestele) sageli soodustusi mitte maksta «ei tamgat, ei mõt'i, ei kostkit, ei gostinojed, ei javkat ega mingit muud maksu».[4]

Sisetarbekaupadest oli linnadevahelises kaubavahetuses esimesel kohal nähtavasti sool kui esmajärguline tarbeaine, mida igal pool ei olnud. Juba kaupmehe vana nimetus «prassol» sisekaubanduses näitab, et ta kauples soolaga, kuigi nimetus «prassol» muutus hiljem väiksema kaupmehe üldnimetuseks. Sool tuli Krimmist, Galiitsiamaalt, põhjast — Kaamalt ja järvedest ning osalt Taga-Volgamaalt. Soola kohaletoimetamine nii kaugetest kohtadest

---

[1] «Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел», ч. I, 1813, стр. 203, духовная грамота князя Василия Васильевича (1462 г.).

[2] ААЭ, т. I, № 3, 6, 14, 28, 42.

[3] Sealsamas, пг. 14.

[4] Sealsamas, Уставная Двинская грамота № 13.

muutus mõnikord muidugi raskeks, eriti sagedaste sõdade tingimustes.

Nii jutustavad mälestusmärgid, et Kiievi sõja tõttu Galiitsia vürstiga katkes kauplemine soolaga, «ja ei olnud enam soola kogu Vene maal». Novgorodi, Vologda, Ustjugi ja Tveri kaupmehed kauplesid ammust ajast soola ja viljaga, vedades neid sisse oma piirkonda, kus neist kaupadest tunti puudust. Kauplemine nende massitarbekaupadega nõudis kapitale ja äratas suurkaupmeeste tähelepanu, kaasa arvatud vürstid, kes võtsid meeleldi osa igasugustest tolleaegsetest vilja- ja soolaspekulatsioonidest. Näiteks 1215. aastal, kui «pakane hävitas saagi valduses», «vürst (Jaroslav) võttis vilja Toržokis: ei lasknud linna koormatki».[1] Sedasama tegi ta 1232. aastal, ta ei lasknud võõrnikke Pihkvasse ja tõstis soola hinda «7 grivnale berkovetsilt».[2] Kuid isegi põhjapoolsed piirkonnad, välja arvatud ikaldusaastad, olid enam-vähem kindlustatud oma viljaga ega vajanud suurt sissevedu viljarikastest piirkondadest.

Sise- ja linnadevaheline kaubandus toimus mitte ainult linnaturgudel alalise turukaubanduse näol, vaid ka laatadel linnades ja suurte kloostrite juures. Kloostrid arendasid sageli väga laialatuslikku kaubanduslikku tegevust, neil olid oma spetsiaalsed müüjad, «kuptšina», ja nad hõlmasid oma käivetega väga mitmekesiseid kaupu (sool, kala, mesi, vaha ja «igasugune kaup») ning maa kõige kaugemaid osi.

Üks suuremaid kaubanduslikke kloostreid, Troitse-Sergi kloostter Moskva lähedal kauples Vologdaga, Holmogorõga ja Novgorodiga; tal olid oma kaubalaevad Volgal, Severnaja Dvinaal, Ugral ja Beloje järvel. Oma «kuptšinate», «munkade-pühakute ja ilmlike isikute» kaudu ostis klooster üles soola, kala ja kauples «mistahes kaubaga». Suurvürsti ürikute alusel olid Troitse-Sergi kloostri kaubandus ja laevad vabastatud igasugustest lõivudest.[3] Teised kloostrid nagu Kirilli-Beloozero, Tšerepovetsi klooster tegelesid samasuguse kaubandusega veidi väiksemas ulatuses, olles kinke-ürikutega samuti vabastatud «mõtist ja tamgast ja mõnedest teistest lõivudest».[4] Peale niisuguste hulgikokkuostude (nähtavasti osalt oma tarbimiseks, osalt aga ka müügi jaoks) toimus kauplemine kloostrilaatadel, mis olid tavaliselt seotud mingite pühadega. Neile laatadele sõitsid mitte ainult ümbruskonna talupojad, vaid ka kaupmehed kaugetest kohtadest.

Nii välis- kui ka sisekaubandust maksustati vürsti kasuks rohkearvuliste maksude ja lõivudega. Kuna aga meie poolt käsitletaval ajajärgul kujutas iga väike osastisvaldus endast iseseisvat vürstiriiki, lasusid lõivud ja maksud raske koormana kaubandusel. Neist vabastati mõned privilegeeritud kauplejate rühmad, eriti kloostrid.

[1] Новгородская летопись, I, 1215 г.
[2] Sealsamas, 1232. a.
[3] ААЭ, т. I, № 77, 117.
[4] Sealsamas, nr. 116.

Kaubanduslikud maksud olid rohkearvulised ja mitmekesised: mõt (kaubakoormalt või kaubaga laaditud paadilt), mostovštšina (üle silla sõitmise eest), kostki (kaubaga kaasas olevalt inimeselt), tamga (nähtavasti tatarlaste poolt sisse seatud tollimaks kauba väärtuselt), vestšeje (kauba kaalumise eest), gostinoje (kaubaruumis oleva kaubalao eest), javka (kauba ettenäitamisel võimudele), pjatno (tembeldamise eest) jt. Need olid kõik vürsti poolt kaubanduselt saadavate tulude tavalised feodaalsed allikad. Maksukoorem oli väga raske ja mõjus kahjulikult kaubavahetuse arenemisele. Seetõttu vabastasid paljud vürstid kirikeürikutega kõigist neist lõivudest («ei tamgat, ei mõt'i, ei kostkit, ei gostinojed, ei javkat», nagu ürikutes öeldi) mitte ainult kloostreid, vaid ka terveid kauplejate rühmi.

Kuni XIII—XIV sajandini ei eraldunud kauplemine põllumajanduse ja käsitöö saadustega suuremalt jaolt erilise ühiskonnaklassi kutselise tegevuse näol. Sellega tegelesid vürstid, bojaarid, vaimulikkond, kloostrid, samuti nagu kaupmehed ning küla ja linna tootjad ise. Riigivõimu esindajad, vürstid-pärusmõisnikud, «volostelid» mitte ainult et tegelesid kaubandusega, vaid nad kasutasid ka kaubandust kõikvõimalike maksude ja lõivude võtmiseks enda kasuks. Samuti tegelesid kaubandusega ka bojaarid-maavaldajad; teiselt poolt valdasid kaupmehed ka maid ja turustasid oma majandi saadusi.

Alates XIII ja XIV sajandist hakkab selles suhtes ilmnema enam-vähem tunduv sotsiaalne diferentseerumine. Kaubandus, eriti linnadevaheline ja väliskaubandus hakkab üha enam keskenduma kui kutseline tegevus kaupmeeste kätte, mõnikord enam-vähem suurte kaupmeeste kätte. Bojaarid, vürstid, kloostrid ja vaimulikkond lähevad sageli üle vaid kaubanduse «finantseerimisele», andes raha kaupmeestele intressile ja käibele. Novgorodis näiteks ei olnud suurbojaaride ja vaimulikkonna selline liigkasuvõtmine harulduseks: «aga mõned kloostriülemad või papid või mungad kauplesid enne seda või andsid hõbedat protsentide peale, et seda siit peale enam ei oleks,»[1] kirjutas metropoliit Fotii novgorodlastele.

Selles suhtes oli teiste paikkondade ja linnade eesotsas Novgorod ning juba XIII sajandil esines seal selliseid nähtusi, mis Moskvas arenesid välja vaid XV ja XVI sajandil. Novgorodi kaubanduses teenitud suuri varandusi tuleb ette juba XIII sajandil. Kroonikakirjutaja tuntud jutustus[2] possadniku Dmitr Miroškini maja rüüstamisest annab edasi, et temalt konfiskeeriti nii palju raha, et selle jaotamisel sai iga novgorodlane 3 grivnat, s. o. 40—60 rubla, kaasa arvamata hulka võlakirju ning «tahvleid» mitmesugustelt isikutelt.

Seega keskendus XIV sajandil kaubandus kui kutseline tegevus

[1] ААЭ, т. I, № 369.
[2] Новгородская летопись, I, 1209.

järk-järgult spetsialistide-kaupmeeste kätte. Selleks, et saada täieõiguslikuks ehk, nagu tollal öeldi, «pošlõi» (sõnast «pošlo» — algas) kaupmeheks, s. o. põliskaupmeheks, oli Novgorodis vaja astuda kaupmeeskonna erilisse organisatsiooni, mille residentsiks oli Ivani kirik. Sisseastumismaksuks määrati 50 grivnat hõbedas. «Aga kes tahab kaupmehe seisusesse astuda Ivanovskojesse, annab põliskaupmeestele sisseastumismaksu 50 grivnat hõbedat... aga kui keegi ei astu kaupmeeste seisusesse, ei anna 50 grivnat hõbedat, see pole põliskaupmees.»[1] Sisseastumismaks andis õiguse tegelda kaubandusega ja kaupmeeste asjadega, õiguse saada valitud ühiskondlikele ametikohtadele ja osa võtta omavalitsusest.

Pärast Kiievi riigi langust ühes tema ulatuslike kaubakäivetega, raharinglusega ja metallraha müntimisega muutuvad metallraha käive ja müntimine feodaalse killustatuse ja isoleerituse ajajärgul nähtavasti väiksemaks. XII ja XIII sajandi kohta andmeid metallraha müntimise kohta ei ole. Kuna Kesk-Vene vürstiriikides hõbeda kaevandamine puudus, võidi hõbedat sisse vedada ainult välismaalt kangides või metallrahas.

Ainult Novgorod kaevandas oma Uraali kaevandustes hõbedat ja kasutas seda samuti peamiselt kangides (kaalu järgi) oma väliskaubanduses. Kujult ja kaalult olid kangid mitmesugused, mõnikord kaalusid nad pool naela ja siis nimetati neid grivennikkudeks. Peale kangide olid käibel mitmesugused välismaalt saadavad hõberahad: Saksa, Riia, Lüübeki margad, šillingid, pennid («penjazid») jne.

Valatud hõberaha väljalaskmise katse tehti Novgorodis 1420. aastal, mil metallraha müntimine toimus vaba käsitöö näol eriliste käsitööliste — «rahategijate» poolt. Kuna see müntimine toimus ilma igasuguse kontrollita metallisisalduse üle, siis põhjustas see seda, et rahategijad hõbeda kaalu vähendamisega metallrahas seda raha rikkusid ja selle väärtust vähendasid. Sel pinnal toimusid Novgorodis rahvarahutused. Metallraha müntimine vabade rahategijate poolt lõpetati ja valatud rublad võeti nende alaväärtuslikkuse tõttu käibelt ära. Novgorodis loodi rahapada, kus töötas kontrolli all 5 rahategijat. Hakati müntima Novgorodi hõberaha, kusjuures ühest naelast hõbedast tehti 600 Novgorodi «dengat», mis võrdusid $2^{7}/_{9}$ Novgorodi rublale, s. o. rubla võrdus 216 dengale. Moskva vürstiriigis algab metallraha müntimine XIV sajandil. Dmitri Donskoi hakkas ümber müntima Tatari hõberaha — dengat — ja andis rahaühikule endale selle tatari nimetuse. Kuid Moskva metallraha süsteem erines Novgorodi süsteemist. Hõbeda hulgalt oli Novgorodi denga kaks korda suurem Moskva dengast ja Novgorodi rubla — rohkem kui kaks korda suurem Moskva rublast: Novgorodi rublas oli 216 Novgorodi dengat ja 432 Moskva dengat. Ivan III ajal raha müntimine osastisvürstide poolt lõpeb,

[1] Дополнения к АИ, т. I, стр. 3.

kuid kahesugune metallraha süsteem — Novgorodi ja Moskva dengade ja rublade süsteem — jääb alles. Väikese kaaluga müntidel — «moskovkadel» — oli mõõgaga ratsaniku kujutus ja neid nimetati mõõgadengadeks, kuna raskema kaaluga müntidel — «novgorodkadel» — oli odaga ratsaniku kujutus ja need said odadengade ehk kopeikade [1] nimetuse.

Seega tekib juba XV sajandil iseseisev Vene rahasüsteem ja vene metallraha arvestusühik — rubla ja kopikas, mis on säilinud tänapäevani. Algul hakati Tatari dengast müntima Vene dengat, mis võrdus kahele kolmandikule Tatari dengast. Vana grivna asemel (umbes nael hõbedat) muutub arvestusühikuks rubla, «rubljonaja grivenka», mis sisaldas algul umbes pool naela hõbedat (48 solotnikku), hiljem aga $18^1/_2$ solotnikku, millest münditi 200 Moskva peendengat ja 100 Novgorodi odadengat-kopikat. Metallraha käibe arenemine pidi hõlbustama kaubakäivet üldse ja soodustama kaubalist akumulatsiooni. Ei tohi muidugi ülehinnata kaubalise akumulatsiooni sotsiaalset ja majanduslikku tähtsust sel ajastul. Sotsiaal-majanduslikuks põhijõuks XIII ja XIV sajandil oli feodaalne maavalduslik majandus, s. o. kinnise naturaalmajandusega feodaalne pärusmõis.

Novgorod ja tema sotsiaal-majanduslik kord. Vana-Vene feodaalse ajajärgu ülalkirjeldatud tüüpiliste joontega paljude linnade hulgast peame eraldama ja omaette vaatlema üht XIII—XIV sajandi suuremat linna- ja kaubanduskeskust, mis nii oma sotsiaal-majandusliku struktuuri kui ka kaubanduse iseloomu, suuna ja ulatuse poolest erines tunduvalt teistest tolle ajastu linnadest. See on Suur-Novgorod ühes tema laialdaste maadega, mis võtsid enda alla kogu põhjapoolse maa-ala Baltikumist kuni Uraalini.

Nagu me eespool tähendasime, kuulus Novgorod, üks vanemaid vanaslaavi linnu, «oma maal asetsevate» linnade hulka, s. o. ta asutati ja ehitati mitte feodaalsele, vürsti või valduslikule maale, vaid sõltumatu, vaba elanikkonnaga vabale maale. Kuid juba alates XI—XII sajandist ning eriti XIII ja XIV sajandil hakkavad Novgorodimaal seoses bojaaride suurmaaomandi tekkimisega ning bojaarkonna ja kaupmeeskonna poolt suurte maavalduste anastamisega Novgorodi kolooniates tugevnema ja domineerima feodaalpärisorjuslikud suhted. Bojaarkond ja nimekas kaupmeeskond, samuti kirik ja kloostrid haarasid enda kätte määratu suured ja paremad maa-alad ühes nendel maadel elavate talupoegadega; nad püüdsid neid talupoegi orjastades arendada oma suurt pärusmajandit. Vanad vabad talupojad kaovad täielikult. «Pskovskaja sudnaja gramota» ei maini enam smerde, isegi mitte kui agraarselt sõltuvat elanikkonda, vaid tunneb ainult maata «izornikuid»-pooleteramehi, kes said maavaldajailt maa ja «pokruta», s. o. laenu rahas või natuuras majapidamise sisseseadmiseks, ja olid kohusta-

[1] «Kopeika» on tuletatud venekeelsest sõnast копьё — oda. (Toim.)

tud ära andma selle eest maavaldaja kasuks poole saagist. Izornikud võisid oma maatüki maha jätta ja maavaldaja juurest ära minna ainult pärast temale antud pokruta tagastamist ja ainult ühel tähtpäeval aastas (jüripäeval, 26. novembril). Samasuguses pärisorjastatud seisundis olid ka teised feodaalse pärusmõisa elanikkonna rühmad nagu aiamaa rentnikud, kalapüügikoha rentnikud, izgoid, «orvud» jt.

Kuid vastandina feodaalse Vene teistele piirkondadele, kus feodaalne pärusmõis omandas oma majanduse suunalt täiesti kinnise, naturaalse ja ennastrahuldava iseloomu, tõmmati Novgorodi ja Pihkva (mis oli algul Novgorodi «eeslinn» ja hiljem ka tema «noorem vend») feodaalne pärusmõis kõige varem ja kõige täielikumalt kauba- ning raharinglusse. Suurima kaubanduskeskuse — Novgorodi lähedus, tema ulatuslikud koloniaalvaldused, ta arenenud väliskaubandus, otsene osavõtt sellest mitte ainult kaupmeeskonna, vaid ka bojaarkonna poolt viisid sellele, et Novgorodi feodaalne bojaarkond hakkab koos Novgorodi nimeka kaupmeeskonnaga ulatuslikult arendama oma pärusmõisate ja mitmesuguste pärusmõisaettevõtete kauba- ja rahamajandust.

Novgorodimaa looduslikud tingimused ei olnud soodsad põllunduse ulatuslikuks arendamiseks. Kuid Novgorodi bojaarid, kes haarasid enda kätte paremad kõlvikud ning harisid neid holoppide ja sõltuvate talupoegade tööga, turustasid oma pärusmõisate saadused (lina, kanep, traan, vaha jne.), kalapüügi ja karusloomajahi saadused Novgorodi kaupmeeste kaudu välismaale.

Erilise tähtsuse Novgorodile ja tema väliskaubandusele omandavad tohutu suurte territooriumide anastamised naaberhõimude piirkondades: neenetsite («samojeedide») piirkonnas põhjas, sürjanite (komide) piirkonnas piki Petšoora jõge ja Severnaja Dvinaa lisajõge Võtšegdat, permlaste piirkonnas piki Kaamat ning jugralaste piirkonnas Põhja-Uraalis. Saates siia «uškuinikute» (jõepiraatide) relvastatud ekspeditsioone (paatidel, mida nimetati «uškuideks»), alistasid Novgorodi bojaarid ja kaupmehed need põhjamaa rahvad, riisusid neid ja maksustasid andamiga kalli karusnaha näol, mis moodustaski nende kaubanduse ühe tähtsama artikli. Nad organiseerisid siin soolakuivatid, merekalapüügi, hõbeda ja rauamaagi kaevandused jne.

Niisuguses olukorras hakkab Novgorodi bojaarkond koos Novgorodi «nimeka» suurkaupmeeskonnaga arendama ulatuslikku väliskaubandust Lääne-Euroopaga. Selles suhtes läks Novgorod teiste XIII—XV sajandi vene linnadega võrreldes kaugele ette «kinnise» feodaalse linna tüüpilistest joontest ja seisis lähedal tolle aja eesrindlikele Lääne-Euroopa linnadele — Hansa liidu «vabalinnadele» (Lüübek, Visby, Danzig jt.), kellega ta kaupleb, või eesrindlikele kaubanduslikele Vahemere-äärsetele linn-vabariikidele (Veneetsia jt.). Selle tõttu omandasid Novgorodi sotsiaal-majanduslik struktuur ja poliitiline korraldus niisugused jooned, mis on sarnased nende Lääne-Euroopa «vabade» linn-vabariikidega.

Novgorod muutub end ise valitsevaks kaubanduslikuks kaupmeeste ja feodaalseks bojaaride vabariigiks, kus kehtis ainult nimeline ja lepingutega piiratud vürstivõim.

Kõrgeimaks vabariiklikuks organiks olid üldrahvalik veetše, millest võttis osa linna ja eeslinnade kogu elanikkond. Tegelikult aga kuulus kogu võim bojaarkonnale ja nimekale kaupmeeskonnale. Veel suurem võimutäius kuulus bojaarkonnale, kõrgemale vaimulikkonnale ja nimekale kaupmeeskonnale kõrgemas administratiiv- ja nõuandvas organis, erilises bojaaride nõukogus ehk isandate nõukogus, nagu teda analoogia järgi samasuguste asutustega Läänes nimetasid välismaalased. Kõik kõrgemad täidesaatvad organid, nagu possadnikud ja tuhatnikud, täiendati eranditult ainult bojaaridest ülemkihti kuuluvate isikutega.

Seega ei olnud XIII ja XIV sajandi Novgorodi «priiusel» (vastupidiselt Kostomarovi arvamusele) midagi ühist «rahvavalitsusega», tõelise demokratismiga. Novgorodi feodaal-aristokraatliku bojaarkonna ja nimeka kaupmeeskonna huvid ühtisid. Majanduslikus suhtes seisid need huvid püüdes suurendada sisepiirkondade ja laialdaste kolooniate elanikkonna feodaalset ja kaubanduslikku ekspluateerimist, püüdes hoida enda käes laiaulatuslikku vahenduskaubandust, eriti väliskaubandust, et turustada maa feodaalse, põllundusliku ja tööndusliku majanduse saadusi.

Kõik see seadis bojaarkonna ja kaupmeeskonna valitsevate klasside huvid teravasse vastuollu elanikkonna massi huvidega. Poliitilises suhtes oli aristokraatlik feodaal-kaupmehelik Novgorodi vabariik Moskva ühendamistendentside kõige tugevam vastane, sest tsentraliseeritud riiki ühendamine võttis Novgorodi bojaarkonnalt ja kaupmeeskonnalt nende monopoolse seisundi vahenduslikus väliskaubanduses kogu maa jaoks.

Terve rida erilisi majanduslikke, ajaloolisi ja geograafilisi tingimusi oli põhjuseks, et Novgorodi väliskaubandus omandas ulatusliku tähtsuse ja oli tema majandusliku arenemise oluliseks elemendiks. Pärast Kiievi ja seejärel Bütsantsi kaubandusliku tähtsuse langust hakkasid Ida-Euroopa ja Lääne-Euroopa vahelise kaubanduse peateed kulgema Baltimaade sadamate kaudu. Vene kaubanduse jaoks oli neil uutel kaubateedel see tähtsus, et nendega külgnes Araabia kaubanduse väga vana Kaspia—Volga tee. Rea lohistusteede ja naaberjõgede kaudu aga läks see tee kaugemale Kesk-Vene maadesse ja vürstiriikidesse — Moskvasse, Tveri, Rjasani. Läände avas see tee väljapääsu merd kaudu Hansa liitu, Taani, Rootsi ja teistesse maadesse. See Balti mere kaudu kulgev peamine tee muutub Novgorodi väliskaubanduse peaarteriks. Maismaakaubateedeks olid Vadja, Luuga ja Pihkva maantee. Kuna aga Novgorod ei olnud ranniku linn ja tal ei olnud merelaevastikku, olid lähimad linnad, kellega Novgorod kauples, Narva, Tartu, Riia ja Tallinn. Nende kaudu käisid Novgorodi kaupmehed Saksa linnades — Danzigis ja Lüübekis, Gotlandil, samuti Turus ja Viiburis.

Novgorodi võimud valvasid rangelt selle järele, et kogu nende linnade kaubandus Novgorodiga käiks nende kaudu. Seetõttu lubati näiteks saksa laevadel sõita ainult mööda Neevat, Laadoga järve ja osalt Volhovi kaudu; kaugemale tuli kaubad ümber laadida vene laevadele. Sakslaste kaubandus kandis eranditult hulgikaubanduse iseloomu ja käis samuti Novgorodi kaupmeeste kaudu. Selle reegli rikkumise eest ja tehingute sõlmimise eest teiste Vene linnadega Novgorodi kaupmeestest mööda minnes anti võõramaalased kohtu alla ja neid karistati. Isegi novgorodlaste poolt kutsutavatel vürstidel oli õigus kaubelda välismaa kaupmeestega ainult Novgorodi kaupmeeste kaudu, mida kinnitavad novgorodlaste poolt XIII ja XIV sajandil oma vürstidega sõlmitud lepingud.

On arusaadav, et tolle aja kohta eesrindlike Lääne-Euroopa tööstusmaadega peetud kaubavahetuse selline iseloom pidi paratamatult avaldama väga tugevat mõju Novgorodi kogu sotsiaalmajanduslikule korrale. Tema väliskaubandus, eriti Hansa liiduga, on vene kirjavara mälestusmärkide ja mainitud Saksa linnade mälestusmärkide järgi hästi läbi uuritud.

Saksa kaupmeeskonna eesotsas Novgorodis asus harilikult oldermann, kes valiti kõigi kaupmeeste poolt; tema abiks valiti ratmann. Pärast Novgorodi saabumist olid välismaa kaupmehed kohustatud elama spetsiaalsetes «hoovides», milliseid oli kaks: vana ehk gooti ja uus ehk saksa hoov; väljaspool neid ei olnud lubatud elama asuda. Hoovides elamise reeglid ja kord olid rangelt reglementeeritud: võõrastele oli sisseminek keelatud, kaupmehed olid kohustatud koju tulema kindlaks kellaajaks, pärast seda lukustati väravad ja pandi välja valve. Novgorodis viibimise aeg oli piiratud, ja kaupmees, kes oma kauba oli ära müünud, oli kohustatud sõitma kodumaale. Kaubatehingud pidid samuti toimuma kindlal ajal ja kindlas kohas. Kaubapoed olid saksa hoovis väikesed ja kaupa hoiti harilikult kas ladudes või saksa Püha Peetri kirikus.

Kõik kaubandusalased ja Novgorodi võimudega suhtlemise üldküsimused lasusid oldermannil; erakordsetel juhtudel kutsuti kokku kaupmeeskonna üldkoosolek, mida nimetati steveniks. Reeglid, millest saksa kaupmehed olid kohustatud juhinduma novgorodlastega suhtlemisel, esitati erilistes statuutides, mis said nimetuse «skra» (nähtavasti pärgamendi järgi, millele need reeglid olid kirjutatud). Meie ajani on säilinud mitu skra ärakirja mitmes redaktsioonis. Skrad määrasid üksikasjaliselt kindlaks saksa hoovi sisekorra-eeskirjad, terve kogukonna käitumise ja elamise reeglid, ametiisikute valimise eeskirjad, omamoodi karistuste määrustiku mitmesuguste kuritegude eest, kauplemise eeskirjad, raharingluse ja krediidi küsimuste reguleerimise jms. Kogu selles reglementatsioonis ja tekkivais vaidlustes oli otsustavaks instantsiks Saksa linnade — Gotlandi, Visby, Lüübeki — kaupmeeste organisatsioon. Selleks, et monopoliseerida kaubandus Hansa liidu kätte, anti välja rida

üldiseloomuga määrusi, mis olid kohustuslikud kõigile liikmeile. Oli näiteks keelatud astuda novgorodlastega kaubanduskompaniidesse, vedada nende kaupu, oli keelatud võtta komisjonile teiste välismaa kaupmeeste kaupa.

Novgorodi võimudel ei olnud õigust vahele segada saksa kaupmeeste kogukonna siseasjadesse. Mingite vaidluste või üldküsimuste korral arutas oldermann neid koos vene kaupmeeste esindajaga — tuhatnikuga. Suur võitlus käis küsimuse pärast, kas sakslastel on õigus omada oma kohut ja olla vaba vene kriminaalkaristustest (samuti nagu vene kaupmehed vabastati sellest Saksa linnades).

Novgorodi väliskaubanduses olid väljaveo alal peaartikliks karusnahad: sooblid, piibrid, hermeliinid, nugised, naaritsad ja teised, vähem hinnalised nahad. Põllumajandussaadustest veeti välja lina, kanepit, vaha, peale selle kalamaksaõli, traani. Osa neist saadustest tuli päris-Novgorodimaalt, suurem osa aga naabervürstiriikidest ja novgorodlaste poolt vallutatud maadest, mida uškuinikud ja kaupmehed riisusid.

Sissevedu Saksa linnadest Novgorodi koosnes linna käsitöönduslikku tööstuse saadustest, mida Novgorodis ei toodetud. Esimesel kohal olid peenkalevid; väiksemal hulgal läks Novgorodi linane riie ja siid. Sisseveo teiseks tähtsaks artikliks olid metallitöötlemise tööstuse saadused — raud, vask, inglistina, seatina, siis sool ja lõpuks mõned toiduained — vili, vein, õlu, heeringad. Sisse veeti ka väärismetalle — kulda ja hõbedat.

Seejuures tuleb tähendada, et kõik need esemed tulid mitte ainult Novgorodi enda jaoks, vaid ka Rostovi-Suzdali ja Vladimiri-Moskva vürstiriigi ning teiste vene vürstiriikide jaoks. Novgorod oli suur kaubanduskeskus, kes varustas monopoolselt kogu Venet kuni selle ajani, mil Moskva vallutas põhjakaubatee suhtlemiseks Lääne-Euroopaga.

Valgevene, Ukraina, Taga-Kaukaasia jt. feodaalne linn XIII ja XIV sajandil. Feodaalne linn omandas Valgevene ja Edela-Ukraina maade majanduslikus arenemises suure tähtsuse siis, kui need maad pärast Kiievi riigi langust läksid: Valgevene maad — Leedu vürstiriigi koosseisu ja Edela-Ukraina maad — Galiitsia vürstiriigi koosseisu, hiljem aga ühendatud Poola-Leedu riigi koosseisu.

Peale vanade suurte linnade nagu Vilno, Grodno, Kovno, Lvov, Galitš, Vladimir-Volõnski jne. oli siin suur hulk väikseid linnu («kohti»), mis kujutasid endast väikseid feodaalvaldajate maadel asetsevaid alevikke, kus elasid käsitöölised, kes olid kohustatud kandma feodaali heaks koormisi. Nii need kui ka uuemad linnad (Slonim, Volkovõssk, Peremõšl, Berestõ jt.) hakkasid arenema suurteks kaubandus- ja tööstuskeskusteks. Neisse asusid elama käsitöölised pärusmõisate talupoegade-pärisorjade ja «vabade inimeste» hulgast. Osa käsitöölisi oli pärit Kesk-Euroopa riikidest.

Hakkas kujunema väike- ja suurkaupmeeskond, kelle käes oli mitte ainult kohalik (laada-) kaubandus, vaid kes tegeles ka maa rendileandmisega, rahaliste operatsioonidega ja väliskaubandusega. Kaubanduse arenemine aitas kaasa linnade edasisele majanduslikule kasvule ning neis tööstus- ja kaubandus-linnakodanluse algmete tugevnemisele.

Teistsuguse arengutee tegid feodaalse killustatuse ajajärgul XIII ja XIV sajandil läbi Ida-Euroopa tasandiku lõunapoolsete ääremaade, samuti ka Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia linnad, eriti alates mongolite vallutuse ajast. Kogu sellel laialdasel territooriumil, millel ammust ajast olid kultuurilised ja kaubanduslikud sidemed Euroopa vana kreeka-rooma maailmaga, ei kandnud linnad valdavas osas feodaalset käsitööndusliikku iseloomu, vaid nad olid suured, muistse päritoluga kaubanduskeskused.

Juba XIII—XIV sajandiks, seoses idariikide langusega, osa neist linnadest kas kadus täielikult, kaotas oma tähtsuse või purustati (Itil ja Bulgar Volga ääres, Sarkel Doni ääres, Sarai-Berke jt.). Nende asemele hakkasid hiljem tekkima teised linnad (Astrahan, Kaasan), mis tänu oma soodsale asendile Volga—Kaspia veeteel omandasid kiiresti suure tähtsuse käivetes vene ja siberi karusnahkadega, buhaara kangastega, siidiga ja vaipadega ning omaenda käsitööde toodetega — nahakaupadega, juhtnahaga jne. Vanadel Musta mere äärsetel kreeka-rooma kolooniatel (Chersonesos, Kafa, Sudož jt.) oli XIII sajandil elav kaubavahetus Bütsantsiga, Genuaga, Veneetsiaga, Väike-Aasiaga ja Kaukaasiaga, kus võis kohata nende maade kaupmeeskonna rohkearvulisi esindajaid.

Taga-Kaukaasias, Kolhise ja Ibeeria riigis Gruusias ning Armeenias omandavad paljud linnad, eriti XII ja XIII sajandil, suurte kaubandus- ja tööstuskeskuste tähtsuse. Armeenias hakkasid juba IX ja X sajandil peale vanade suurte kaubanduskeskuste kasvama uued linnad (Karin, Van, Berkri, Dvin), mis asetsesid suure karavanikaubanduse teede ja magistraalide ääres. Gruusias (Kolhises ja Ibeerias) hakkasid peale kreeka-rooma kolooniate ja vanade kuningaresidentside ja kindluste (nagu Mtshet) juba varajase feodalismi ajajärgul tekkima suured kaubanduskeskused (Tbilisi, Kutaisi ja paljud teised), kes tegelesid suure import-eksport-kaubandusega. Juba VII sajandi armeenia ajaloolaste sõnade järgi oli Tbilisi «kaubanduslik, suur ja kuulus» linn. Linnakäsitöös hakkavad juba siis tekkima tsunftid, milleks jagunesid kõik käsitöölised (alkarid) eesotsas valitavate vanematega (ustabašid). XIII ja XIV sajandi mongoli sissetungid hävitasid Taga-Kaukaasia linnade kaubandusliku ja tööstusliku tähtsuse ja nende progressiivse osa ühiskonna arenemises.

Kesk-Aasia vanad linnad — Margiaana (Merv), Baktra, Marakanda (Samarkand), Kašgar jt., mis asetsesid karavanikaubanduse teede ääres Ees-Aasiast Hiinasse, laastati ja isegi hävitati täielikult Tšingis-khaani mongolite vallutuste ajal, nende linnade

elanikkond aga kas tapeti või hajutati. XIII sajandi teisel poolel hakkasid need linnad uuesti muutuma tähtsateks, arenenud linnakäsitöö ja suurkaubandusega kaubandus- ja tööstuskeskusteks. Samarkandi asustas Timur vägivaldselt ümber Taga-Kaukaasia osavamaid käsitöölisi-relvameistreid, siidi- ja vaibakudujaid teistest Aasia linnadest, insenere ja arhitekte oma suurepäraste ehituste (mausoleumid, lossid, observatooriumid jne.) jaoks. Kuid Timuriidide riigi feodalismi «rändiseloom» ja selle riigi kiire langus ei suutnud avada edasisi teid Kesk-Aasia linnade progressiivseks arenemiseks.

NELJAS OSA

FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS HILISE FEODALISMI AJAJÄRGUL JA FEODAALSE KILLUSTATUSE LIKVIDEERIMINE VENE RIIGI POOLT XV—XVII SAJANDIL

X PEATÜKK

VENE RIIGI POLIITILISE JA MAJANDUSLIKU ARENEMISE ÜLDISELOOM XV—XVII SAJANDIL

Asume ühiskondlik-majandusliku arengu selle ajajärgu vaatlemisele, mis on väga tähtis etapp kõigi NSV Liidu rahvaste majanduslikus ja poliitilises arenemises. Olles eelnenud feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi arenemisperioodi ja selle süsteemi üksikute elementide süvenemise otseseks jätkuks, iseloomustab seda ajajärku erinevalt eelnenud ajajärgust feodaalse killustatuse järkjärguline likvideerimine, keskvõimu tõus ja suure, rahvusliku feodaal-pärisorjusliku tsentraliseeritud Vene riigi moodustamine.

Selles viimases suhtes iseloomustab vaadeldavat Vene keskaja ja feodalismi arenemise perioodi seesama põhijoon, mis XIV—XVI sajandi Lääne-Euroopa hilist keskaegagi, — keskvõimu ja tsentraliseeritud riigi moodustamise protsess. Kuid ühtlasi erines see protsess oma sotsiaalselt sisult ja ajaloolistelt iseärasustelt oluliselt samasugusest protsessist Läänes.

Läänes oli see feodaal-absolutistliku korra kujunemise ja feodalismi hiline etapp samal ajal feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi lagunemise ajajärgu alguseks ja kapitalistlike suhete tekkimise algetapiks. Kapitalistlike suhete tekkimisel feodalismi rüpes oli aluseks ühiskondliku tööjaotuse, linna külast eraldumise protsessi kasv, linnade ja linnatööstuse kasv. Läänes kaasnesid kõigi nende protsessidega rahvaste kujunemine ja rahvusriikide moodustumine. Rääkides sellest feodalismi lagunemise, keskvõimu tõusu ja rahvusriikide moodustumise ajajärgust, ütleb Engels, et «XV sajandil muutusid linnabürgerid ühiskonnas juba vajalikumaks kui feodaalne aadel ... Linnaelanikud muutusid klassiks, kes kehastas endas tootmise ja vahetuse (Verkehr), hariduse edasiarenemise, sotsiaalsed ja poliitilised asutused».[1] «Olles iseendast

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стр. 440—441.

veel liiga nõrgad... leidsid need elemendid tugevat toetust kogu feodaalse korra peas — kuningas... Rahvused hakkasid arenema rahvasteks.»[1] «Kõigi nende põhjuste ühine toime... kindlustas XV sajandi teisel poolel võidu feodalismi üle, kuigi mitte bürgerite, vaid kuningavõimu võidu.»[2]

Vene rahva kujunemine ja Vene rahvusriigi moodustumine toimusid veidi hiljem ja Lääne-Euroopaga võrreldes teistsugustes ajaloolistes tingimustes. XV ja XVI sajandil ei olnud Vene riigis veel välja kujunenud niisugust «linnabürgerite» klassi, kes oleks endas kehastanud kodanluse ja ta poliitiliste asutuste edasiarenemist. See pööre toimus meil alles XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul.

Kuid ka feodalismi likvideerimise poliitilised tingimused olid meil teistsugused kui Läänes. Inglismaal, Prantsusmaal, Itaalias ja osalt Saksamaal langes feodalismi likvideerimise ja inimeste rahvasteks kujunemise ajajärk üldiselt võttes ajaliselt ühte tsentraliseeritud riikide tekkimise ajajärguga.

Euroopa idaosas seevastu ei langenud rahvaste kujunemise ja feodaalse killustatuse likvideerimise protsess ajaliselt ühte tsentraliseeritud riikide tekkimise protsessiga. Ungaris, Austrias ja Venemaal kapitalistlikku arenemist veel ei olnud, kuna aga türklaste, mongolite ja teiste ida rahvaste kallaletungide vastu kaitsmise huvid nõudsid viivitamatult tsentraliseeritud riikide moodustamist, mis oleksid suutnud kallaletungi tagasi lüüa.

Vene tsentraliseeritud riigi kujunemine palju varem kui selles tekkisid kapitalistlikud suhted toimus tatarlaste ikke vastu võitlemise tingimustes ja nõudis maa kõigi rahvuslike, majanduslike ja sõjaliste jõudude kontsentreerimist. See kujunemine sai muidugi võimalikuks vaid feodaalmajanduse ja feodaalse pärusmõisa majandusliku killustatuse ja isoleerituse likvideerimise alusel, ühiskondliku tööjaotuse ja linna külast eraldumise jätkuva kasvu ning ühtse rahvusliku turu järkjärgulise kujunemise alusel. Kuid nagu öeldust nähtub, toimus see protsess Vene riigis Lääne-Euroopast erinevais ajaloolistes tingimustes, teistsuguse tempoga ja teistsuguste tulemustega.

Moskva-Venes endiste üksikute maade ja vürstiriikide feodaalse killustatuse likvideerimise ning tsentraliseeritud riigi loomise protsess XV sajandil alles algas. Lenini sõnade järgi «alles vene ajaloo uut aega (umbes XVII sajandist alates) iseloomustab kõigi nende piirkondade, maade ja vürstiriikide faktiline liitumine üheks tervikuks». Selle liitumise põhjustas «elavnev kaubavahetus üksikute piirkondade vahel, järk-järgult kasvav kaubakäive, väikeste kohalike turgude liitumine üheks ülevenemaaliseks turuks. Et selle protsessi juhtijad ja peremehed olid kapitalistid-kaupmehed, siis nende rahvuslike sidemete loomine ei olnud midagi muud kui

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. I, стр. 443, 444.
[2] Sealsamas, lk. 449.

kodanlike sidemete loomine».[1] Kuid ka sel ajajärgul, nagu palju hiljemgi, jäi sotsiaalne ja majanduslik jõud Vene riigis nimetatud asjaolude tõttu feodaal-maavalduslikku klassi kätte, ja riik ise säilitas täielikult oma feodaal-pärisorjusliku aluse.

Moskva feodaalse vürstiriigi poliitiline kasv ja Vene riigi moodustamine. Moskva-Vene poliitilise kujunemise algus ulatub kaugele feodaalajastu varajastesse etappidesse (XII—XIII saj.). XIV ja XV sajandil toimus feodaalse killustatuse likvideerimise ja tsentraliseeritud riigi kujunemise järkjärguline protsess. Lõplikult aga võib feodaalse killustatuse lugeda likvideerituks siis, kui Moskva-Vene oli juba saavutanud väljakujunenud suure rahvusliku Vene tsentraliseeritud riikliku koondise mõõtmed ja tähtsuse, s. o. umbes XVII sajandi keskpaiku.

Rostovi-Suzdali vürstiriigi olemasolu ajal kujutas Moskva endast veel lihtsat väikest feodaalset pärusmõisat, mis kuulus ühele nooremale Suzdali vürstile. Esmakordselt mainitakse Moskvat 1147. aastal, mil üks Suzdali vürstidest, Juri Dolgoruki, andis oma Moskva majas «vägeva lõuna».[2] Hiljem hakkab see Moskva pärusmõis laienema, asustuma, tema ümber hakkab tekkima külasid, ehitisi ja kirikuid. Pärast seda, kui Suzdali vürstiriigist eraldub omaette Vladimiri vürstiriik, läheb Moskva selle koosseisu ja eraldub pealinna Vladimiri «eeslinnaks», s. o. muutub linnaks. Temas ehitatakse kindlus, Kreml, mis piiratakse puust seinaga. Valve ja kaitse otstarbel paigutatakse linna sõjaväeüksus. Kuid siiski jääb Moskva kauaks ajaks eeslinna tüüpi väikeseks pärusmõisaks. Väikese pärusmõisana pärandatakse ta isalt pojale nooremat joont mööda.

Moskva asetses oma geograafiliselt asendilt pärast Kiievi langemist kaunis tähtsaks muutunud vee- ja maismaa-kaubateede ääres, mis viisid läände kuni Smolenskini ja sealt edasi Leedusse, loodesse kuni Novgorodini ja Baltikumi, itta Taga-Volgamaale ja Hordi, põhja kuni Jaroslavlini ja Valge mereni. Seetõttu hakkab tema kaubanduslik ja ühtlasi ka poliitiline tähtsus kiiresti tõusma. Kui tatarlased Moskva 1238. aastal maha põletasid, ümbritsesid teda juba rohkearvulised külad, käsitööndusliku ja kaubanduslikud possaadid, kirikud ja kloostrid, s. o. ta oli juba kaunis suur keskus. Pärast tatarlaste hävitustööd maeti Moskvas 24 000 laipa, mis kõneleb juba üsna suurest elanike arvust. Pärast suurvürst Aleksander Nevski surma läheb Moskva kui iseseisev pärus-vürstiriik pärandina vürsti ühele nooremale pojale, vürst Daniilile, kes ongi uue Moskva vürstidünastia asutaja. Seega tekib XIII sajandi feodaalsete vürstiriikide hulka uus feodaalne vürstiriik — Moskva.

Kui jälgida Moskva vürstiriigi territoriaalsete ühendamiste edasist kasvu, siis saab selgeks, kuivõrd kiiresti käis see «vene maa

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.
[2] Ипатьевская летопись, 1147 г.

kogumise» protsess. Feodaalpärusvalduste laiendamine Daniili ja Ivan Kalita poolt meenutab muide väga pilti samasugusest feodaalvalduste ja kuninga domäänide ühendamisest ning suurendamisest Hugue Capet' poolt X—XI sajandi feodaalsel Prantsusmaal. Oma feodaalvalduste «ümmardamisel» olid Moskva feodaalid võib-olla veel menukamad ja ettevõtlikumad. Nad hakkavad enda kätte haarama teiste vürstide territooriume ja pärusmõisaid ning omandavad ühtlasi nende iseseisvust hävitades ka poliitilise võimu nende üle. Ühed vürstiriigid vallutatakse, teistest kihutatakse vürstid minema, nende pärusmõisad aga lähevad «vaibevarana» Moskva vürsti valdusse.

Moskva vürstiriigi territooriumi laiendamine uute maade, vürstiriikide ja pärusmõisate omandamise arvel viis uue riigi poliitilise ja sõjalise võimsuse kasvule. Moskva vürstid keskendasid järk-järgult enda kätte poliitilise võimu kõigi vene feodaalsete vürstiriikide üle. Selles suhtes omasid erilist tähtsust niinimetatud «khaani jarlõkid» tatari khaanidelt kui vene vürstide kõrgeimailt süseräänidelt, mil kingituste, äraostmiste, intriigide ja kuritegude eest anti Moskva vürstile terved vürstiriigid. Nii omandab Vassili I jarlõki suurele Nižni-Novgorodi vürstiriigile. Paljud vähem menukad feodaalid hakkavad Moskva poliitilise ja majandusliku kasvu survel ise oma pärusmõisaid andma Moskva vürstile, minnes üle tema «teenistusse».

Varem isoleeritud maade Moskva ümber ühendamise aluseks oli majanduslike sidemete järkjärguline arenemine nende maade vahel. Kirde-Vene mitmesugustes osades — Pomorjest ühes ta rikkalike meretööndustega ja hinnaliste karusnahakaupade küllusega kuni Rjasanimaani ühes ta põllusaaduste ülejääkidega — tekib ja laieneb juba XIV sajandi teisel poolel elav kaubanduslik suhtlemine, mille keskpunktiks muutub Moskva. Kaubavahetuse ja kaubanduse arenemise protsessis kujuneb linna kaubanduslik ja käsitööndusliik elanikkond ning kutseline kaupmeeskond, kes järjest rohkem laiendab piirkondade ja vürstiriikide vahelise kaubavahetuse piire. Moskva kaupmeeste kaubanduslikud operatsioonid ulatuvad kaugele itta kuni Kuldhordini ning lõunasse kuni Krimmini ja Ees-Kaukaasiani.

Üksikute vürstiriikide poliitiline killustatus ja majanduslik isoleeritus, kus igal vürstiriigil olid oma tollikordon ja «rajad», kaubanduslikud lõivud, oma rahasüsteem, takistas suuresti kaubanduslike ja tööstuslike sidemete arenemist. Oma kaubanduse arendamiseks oli linnade kaubanduslik ja käsitööndusliik possaadi-elanikkond huvitatud kõigi nende üksikute vürstiriikide vaheliste «rajade» hävitamisest ja nende vürstiriikide ühendamisest. Selle liikumise etteotsa asuvad Moskva vürstid, kes sõlmivad rea vürstiriikidega lepingud sisekaubandust kitsendavate piiride kaotamise kohta («vaba tee ilma rajata»), kaubanduse mittemaksustamise kohta uute lõivudega («mittepõliseid mõt'e ja makse mitte kavatseda») jne. Seega oli neil lepingutel mitte ainult majanduslik, vaid ka

suur poliitiline tähtsus, kuna nad valmistasid ette Moskva ümber ühtse rahvusliku turu ja «kogu Vene» rahvusriigi loomist.

Juba Ivan III (1462.—1505. a.) avaldab uue idee poliitilisest ühendamisest: ta kuulutab enese «kogu Vene valitsejaks», s. o. mitte enam üksiku Moskva osastis-vürstiriigi, vaid kõigi Vene koosseisu kuuluvate vürstiriikide valitsejaks, samuti kuulutab ta enese Bütsantsi pärijaks ja Moskvasse üle kantud bütsantsi-ida isevalitsuse idee kandjaks. Samal ajal kestab edasi feodaalsete vürstiriikide maade ühendamine, feodaalsete pärusmõisate killustatuse ja iseseisvuse jäänuste likvideerimine. Ivan III ühendab rea uusi suuri vürstiriike — Jaroslavli, Rostovi, Tveri, Rjasani, Novgorodi maad, Pihkva, Permi ja Vjatka. Täielikult hävitati bojaarkonna pärusmõisad laialdastel Novgorodi maadel sel teel, et Novgorodi bojaarid Moskva maakondadesse «välja viidi», bojaaride maad konfiskeeriti ja Moskva teenistuslastele välja jagati.

Ivan III pojapoeg Ivan IV (1533.—1584. a.) võtab endale (1547. aastal) veel pidulikuma tiitli — «tsaar» ja ühendab Moskvaga uued territooriumid — Kaasani riigi (1552. a.) ja Astrahani riigi (1556. a.). Ta alistas Siberi khaaniriigi ja Nogai hordi, olles need pärast nende purustamist ära võtnud Vene endistelt valitsejailt — tatari khaanidelt. Ta jätkas visalt ja sihikindlalt üksikute vürstiriikide feodaalse killustatuse jäänuste ja üksikute feodaalvalduste iseseisvuse purustamist, hävitades füüsiliselt terve rea suurbojaaride perekondi. Nende maad ja osastised «kirjutatakse valitseja nimele» juba tsaari pärusmõisatena.

Sel teel toimus mitte ainult feodaalse bojaarkonna, vaid ka endiste osastisvürstide Rjurikovitšite poliitilise ja majandusliku sõltumatuse hävitamine. Nad kõik lähevad järk-järgult üle Moskva keskvõimu teenistusse ja neile antakse maad mitte enam kui iseseisvatele feodaalidele, vaid neid «varustatakse teenismõisatega», s. o. nad saavad maad Moskva keskvõimu, Moskva isevalitseja-feodaali teenistuses olemise eest. Nii toimub feodaalse riigi majandusliku ja poliitilise struktuuri edasiarenemise protsess. Feodaalse killustatuse ajajärk feodalismi arenemises asendub XVI sajandi teiseks pooleks tsentraliseeritud Vene riigi poliitilise kui ka sõjalise tugevnemisega. See ühendamine omandab mitte ainult otsustava poliitilise tähtsuse Moskva poolt ühendatud rahvastele, vaid ka suure rahvusvahelise tähtsuse.

Ühes feodaalse killustatuse likvideerimisega kerkis Vene riigi ette ülesanne kindlustada maa sõltumatus ja progressiivne arenemine idast ja läänest tulevate võõramaiste röövvallutajate vastu võitlemise teel.

XV sajandi Vene riigi esmajärguliseks ülesandeks oli enese vabastamine tatarlaste ikkest. Ivan III valitsus, kartes veel astuda avalikku võitlusse tatarlastega, kasutas osavasti ära sisemise ja dünastilise võitluse üksikute tatari khaaniriikide vahel ning õhutas vastuolusid Kuldhordi, Siberi ja Nogai khaanide vahel. Kui Kuldhordi khaan Ahmat 1480. aastal, lootes liidule Poola kuningaga

ja Moskva riigi siseraskustele, võttis ette oma viimase sõjakäigu Moskva peale, ei astunud Ivan tatarlastega lahingusse. Ta otsustas võitluses nende vastu kinni pidada ettevaatlikumast strateegiast ja taktikast. Ivan III veenis oma liitlast Krimmi khaani Mengli Gireid kallale tungima Poolale ja koondas ise oma väed Kuldhordi vastu. Ahmat ei söandanud venelastega lahingusse astuda, ta taganes Ugra jõelt, kus seisid Tatari ja Vene väed, ja tapeti tagasiteel Hordi nogai ja siberi tatarlaste poolt. Häbistav tatarlaste ike langes (1480. a.).

Niiviisi Ivan III «püüab üht tatarlast teise abil», nagu ütles Marx. Ta vabastas Moskva tatari ikkest «mitte otsustava löögiga, vaid visa, peaaegu kahekümneaastase tööga». Oma valitsemisaja algul maksis Ivan III tatarlastele andamit, feodaalsed vürstid vaidlesid tema võimu vastu. Poola, leedu, liivi rüütlid ja rootslased püüdsid vallutada Moskva maid. Oma valitsemisaja lõpuks, nagu ütles Marx, Ivan «muutub täiesti sõltumatuks valitsejaks, tema naiseks saab Bütsantsi viimase keisri tütar, Kaasan lebab ta jalgade ees, Kuldhordi riismed püüdlevad tema õue poole. Novgorod ja teised rahvavalitsused on alistatud, Leedu on kahjustatud ja ta suurvürst on mängukann Ivani käes, liivi rüütlid on võidetud. Hämmastunud Euroopa, kes Ivan III valitsemisaja algul vaevalt aimas Moskva olemasolu ... oli jahmunud kolossaalse riigi ootamatust tekkimisest ida tasandikel».[1]

Ivan IV jätkas khaaniriikide vaheliste tülide ärakasutamise poliitikat ning purustas ja likvideeris otsustava sõjategevusega tatarlaste võimsuse viimsed kantsid — Kaasani, Astrahani, Nogai ja Siberi khaaniriigi. Seega avanesid laiad teed Vene riigi edasiliikumiseks itta ja lõunasse.

Teine ülesanne, mille endale seadis XVI sajandi Vene riik, oli Läände viivate mereäärsete väljapääsude vallutamine ja kultuursematest lääneriikidest isoleerituse likvideerimine. Ivan III astus võitlusse Liivi orduga ülevõimu pärast Balti merel. Ta purustas täielikult Saksa-Liivi armee. Kroonikakirjutaja sõnade järgi venelased «peksid roojaseid sakslasi 10 versta ja ei jätnud neile teateviijatki, ja nad ei raiunud neid mitte haljaste mõõkadega, vaid moskvalased ja tatarlased peksid neid nagu sigu nuiadega».[2]

Edukas võitlus tolleaegsete suurte sõjaliste riikidega tegi rahutuks Moskva tõusu kartvad Euroopa riigid — Leedu, Taani ja Rootsi. Liivimaast, Leedust, Poolast ja Rootsist moodustati koalitsioon Vene riigi vastu. Ivan IV kahekümnenelja-aastane võitlus selle koalitsiooni vastu ja väljapääsude eest Balti merele lõppes nurjumisega ja vanade Vene linnade kaotamisega. Balti merele väljapääsude vallutamise ülesanne — tähtsaim ülesanne maa arenemiseks — jäi teostamata.

---

[1] Marx, Secret diplomatic history, p. 82.
[2] Псковская летопись, I, 1501.

Moskva kultuuriline ja sõjaline mahajäämus läänenaabritega võrreldes muutus silmanähtavaks. Kuid just need läänenaabrid, olles hirmul Moskva tugevnemise pärast, hoidsid alal tema mahajäämust — teostasid blokaadi, ei lasknud Moskvat Balti merele viivate väljapääsude juurde, tekitasid igasuguseid raskusi Moskva suhtlemises Euroopaga. Maa feodaalne ülemkiht ei olnud samuti rahul Ivan IV püüdlusega läände ja Baltikumi, sest feodaalid olid huvitatud maarikkast lõunast, kus nad võisid anastada maid ja pärisorje. Peale selle ei olnud feodaalne ülemkiht rahul Ivan IV poliitikaga, mis oli suunatud nende vabaduste hävitamisele. Paljud feodaalid reetsid tsaari ja läksid üle vaenlaste poole. Kuid Vene riigi arenemise objektiivsed tingimused ja eriti kaubandusklassi huvid nõudsid tungivalt väljapääsuteid Baltikumi. Seisis ees võitlus Vene riigi olemasolu põhitingimuste eest, ta progressiivse ja kultuurilise arenemise võimaluse eest.

Teenismõisasüsteemi kujunemine. Võitlus rahvusliku ühendamise ja sõltumatuse eest ning feodaalse killustatuse likvideerimise eest nõudis tungivalt tsentraliseeritud riigiaparaadi loomist ja riigi keskvõimule alluva teenistuslaste seisuse kujundamist. Aadelkonnast teenistuslaste seisuse ja sellega seotud maavalduse teenismõisasüsteemi kujunemine endise feodaalse pärusmõisa asemel toimus pidevalt juba XV sajandist alates, kuid arenes välja peamiselt XVI sajandil ja jõudis lõpule alles XVII sajandil.

XVI sajandi Vene riigi teenistuslaste klassi koosseisu moodustasid kõik endise feodaalse ühiskonna elemendid, kes tõmmati tsentraliseeritud riigi koosseisu. Sinna läksid endised «osastisvürstid», kes olid kaotanud oma sõltumatuse, kõrgem feodaalidest-pärusmõisnikest bojaarkond, Moskva teenistusse üle läinud «vabateenistuslased» ja koguni feodaalselt sõltuvate kojateenijate alamkiht, «kojaülemale alluvad teenrid», ning lõpuks lihtsad rakkeinimesed ja välismaalased, Leedust ja teistest riikidest pärit isikud, tatarlased jne.

Kogu see ebaühtlane seisuslik rühm jagunes riigi «teenistuslastena» XVI sajandil «soo järgi», s. o. päritolult kolmeks peamiseks kategooriaks, mida nimetati «tšinideks». Kuid järk-järgult kadusid need seisuslikud vaheseinad, kuna üksikuid rühmi täiendati teistest rühmadest tulnud isikutega mitte enam «soo järgi», vaid keskvõimule osutatud teenete järgi. Esimesse kategooriasse kuulusid isikud, kellel oli õigus osa võtta bojaariduumast: 1) endised osastisvürstid, 2) vanad bojaariperekonnad ja 3) endiste Moskva vürstide «vabateenistuslased». Kõik nad moodustasid kolm «duuma-auastet» — bojaaride, okolnitšite ja duuma-aadlike auastme. Neile lisas tsentraliseeritud riik juurde ka oma kõrgema bürokraatia — «duumadjakid». Teise kategooriasse kuulusid «Moskva auastmed», s. o. vanad Moskva kojateenijad ja osa Moskvasse üle viidud provintsiteenistuslasi. Nad moodustasid justkui Moskva valitseja kaardiväe ja õukonna — stolnikud, strjaptšid, Moskva aadlikud ja teised auastmed. Kolmandasse kategooriasse

kuulusid kogu provintsiteenistuslaste mass, linnade teenistuslased, kes said üldnimeks aadlikud ja bojaaride lapsed.

Kuigi kõigis neis seisuslikes rühmitustes oli juba tunda keskriigivõimu nivelleerivat mõju, oli päritolu «suursugususel», «sool» siiski peaaegu kogu XVI sajandi kestel otsustav tähtsus tsaari teenistuses oleku koha ja korra määramisel ühe või teise isiku suhtes. Duumabojaari poeg ei alanud teenistust kunagi Moskva aadliku ja veel vähem provintsiaadliku auastmest, vaid otse stolniku auastmest.[1] Kuid sellest hoolimata olid kõik auastmed, kõige kõrgematest kuni kõige madalamate provintsiauastmeteni kohustatud kandma isiklikku tsiviil- või sõjaväeteenistust valitseja ja riigi heaks kui üldist riiklikku kohustust.

Riik pidi kõiki neid teenistuslasi tasustama, neile palka maksma ja neid ülal pidama, vastavalt nende auastmele ja ametikohale. Riigivalitseja käes ei olnud niisuguseid finantsilisi vahendeid — ja neid ei saanud üldse olla feodaalse, naturaalse majandusliku korra tingimustes —, et tasustada rahaga kogu seda riigiaparaati ja sõjaväge. Inimtööjõud, mis oli riigi käsutada, sõltus kõrgematest privilegeeritud klassidest. Veel mitte tugevnenud tsentraliseeritud riigil, kes oma aluselt oli feodaalne pärisorjuslik riik, olid selleks otstarbeks kasutada vaid pärisorjusliku korra tingimustes peituvad allikad.

Ainsaks «kapitaliks» ja finantsallikaks, mis feodaalsel riigil käsutada oli, oli maa. Maaga tasus riik oma sõjaväele ja oma valitsemisaparaadile. Valitsus jagas maad teenistuslastele tingimuslikule valdamisele, teenistuse kandmise kohustuse eest. Niiviisi tekkis maavalduse teenismaasüsteem, teenismõis, mis arenes juba XV sajandil ja eriti XVI sajandi jooksul ning oli lahutamatult seotud tsentraliseeritud riigi kujundamisega. Maa pidi «teenima» riiki ja «teenistusest mitte välja minema».

Tsentraliseeritud riigi, tema riigiaparaadi ja sõjaväe loomisega pidi kaasnema suur sotsiaalne, majanduslik ja koguni sõjaline pööre — sõltumatu feodaalse bojaarkonna jäänuste likvideerimine, keskvõimust sõltuva teenisaadli moodustamine ja tsentraliseeritud sõjaväe loomine. Kogu XVI sajand oli bojaarkonna poolt teenismaaaadli vastu ja nende tsentralistlike tendentside vastu, mida riik teenisaadli kaudu teostas, võitlemise sajandiks. Tsentraliseeritud sõjaväe loomise esmajärguline ülesanne mõjutas Moskva valitsust igasuguste abinõudega tugevdama seda oma võimu uut tuge, peatumata raskete majanduslike tagajärgede ees, mida see pööre pidi elanikkonnale tooma.

Eriti suure tähtsuse omandas teenismaasüsteem relvastatud jõudude reorganiseerimisel ja tsentraliseeritud sõjaväe loomisel. Feodalismi relvastatud jõudude tehniline ja sõjaline reorganiseerimine ei olnud lihtne. Moskva suurvürsti sõjavägi oli XVI sajandil oma aluselt feodaalne. Tema tuumaks oli suurvürsti «õukond», mis

[1] Ю. В. Готье, Очерк истории землевладения в России, 1915, стр. 49.

koosnes bojaaridest, vabateenistuslastest, bojaaride lastest ja teistest teenistuslastest, kes kandsid suurvürsti juures kohustuslikku teenistust maa annetamise alusel. Teine osa sõjaväest moodustati suurvürsti teenistusse üle läinud suurbojaaride ja osastiste teenisvürstide polkudest. Vasalliteedi kohustuste kohaselt ilmusid nad oma süserääni nõudmisel oma vasallidest ja teenijatest koosnevate polkudega niisugusel hulgal, kui palju igaüks neist suutis välja panna ja ülal pidada «oma jõu kohaselt», seda jõudu aga arvestati samuti maaga. Ühel või teisel ettekäändel võttis Moskva valitsus tihtipeale bojaaridelt ja endistelt osastisvürstidelt ära nende relvastatud teenijad, varustas nad omalt poolt maaga ja sundis neid kandma teenistust mitte enam vasalliteedi alusel, vaid kui üldriiklikku teenistust.

Sõjaväe erilise osa moodustasid endiselt linnapolgud. Kuid ka nemad hakkasid muutma oma koosseisu ja tähtsust. Ühendades ja vallutades mitmesuguseid linnu ning kirjutades linnamaid riigivalitseja nimele, Moskva valitsus «värbas teenistusse» neis linnades olevaid maad valdavaid linnaelanikke, maaga inimesi, jättis ühed kohapeale, asustas teised ümber riigi keskmaakondadesse või lõunapiiridele ja varustas nad teenismõisatega.

Riigipiiride nihkumisega lõunasse hakkas siin kujunema rida «kaitsejooni» ja kindlustatud sõjalisi linnu, mis olid asustatud garnisonides teenivate kasakate poolt. Samuti elas lõunas palju «vabu» kasakaid. Vene valitsus hakkas kasakaid võtma sõjaväeteenistusse, hävitades kasakavabaduse ja muutes kasakad järk-järgult oma sõjaväeteenistuslasteks eriliste kasakapolkude näol. Paljudes linnades anti kasakatele bojaaride laste nimetus, nad said teenismaad ja läksid provintsiaadli koosseisu.

Erakordsetel juhtudel kasutas valitsus sõjaväe täiendamiseks tagavaraväelaste värbamist «iga laadi auastmetest», samuti ka maavaldajate poolt välja pandavatest «värbeväelastest», kelle hulka mõnikord kuulusid talupojad-pärisorjad ja holopid. Olles astunud sõjaväelaste koosseisu, said nad valitsuselt eduka teenistuse eest väikseid maatükke ja nad võeti mõnikord bojaaride laste, s. o. alamate privilegeeritud provintsiteenistuslaste koosseisu.

Niisiis, luues tsentraliseeritud sõjaväge, mis oli vajalik rahvusliku sõltumatuse kindlustamiseks väliste kallaletungide vastu, feodaalse killustatuse lõplikuks likvideerimiseks ja tsentraliseeritud riigiaparaadi loomiseks, võis valitsus seda sõjaväge üles ehitada vaid ainsal tema käes oleval materiaalsel baasil — maal ja teenismõisal.

Seoses «toidustumiste», s. o. vojevoodide poolt elanikkonnalt valitsemise vajadusteks iseseisvalt võetavate maksude kaotamisega anti 1555. aastal seadustik, mis määras kindlaks teenistuslaste sõjaväeteenistuskohuste ulatuse sõltuvalt neile annetatud teenismõisate suurusest. Teenismõisate suurus ei olnud ühesugune ja see sõltus teenistuslase teenistustiitlist ja kategooriast. Nii said bojaarid 3000 kuni 6000 tündrimaad maad, (s. o. umbes 1500—

3000 ha) kolmes põllus kolmeväljasüsteemi järgi, kuna lihtne linnaaadlik sai kõigest 300—1500 tündrimaad (150—750 ha), normaalne teenismaa-palgamäär aga oli 300 tündrimaad kolmes põllus (150 ha). Kuid ka neist normaalsetest palgamääradest ei peetud kinni ja neid rikuti sel teel, et kõrgemad teenistuslased anastasid maid ja suurendasid oma teenismõisaid. Juba 1551. aastal seati Stoglavi kirikukogus küsimus, et teenistuslasi tuleb varustada teenismõisatega «väärikuse järgi, eksimatult, kellel on liigselt, sellel puudustkannatajale annetada». Peale teenismõisate said kõrgem juhtiv koosseis, bojaarid ja aadlikud ka rahalist tasu.

Teenismaa suurusele pidid vastama ka valdaja teenistuskohustused. Iga 100 tündrimaa hea põllumaa kohta pidi teenismõisa valdaja välja panema ühe täies sõjavarustuses ratsaniku. Ratsanikud moodustasid sõjaväe põhiliigi — aadli ratsaväe.

Sõjaväeteenistus oli päritav ja eluaegne, kusjuures aadlikud arvati sõjaväkke 15-ndast eluaastast alates ja nad said tegelikult teenistusse astumisel juhtivad ametikohad. Relvastatud jõudude arvelevõtmiseks ja nende seisundi kontrollimiseks peeti erilisi nimestikke. Neid, kes teenistusse ei ilmunud («netšikud») ja teenistusest kõrvale hoidusid, märgiti eraldi, karistati kepihoopidega ja neilt võeti teenismõis ära. Sellest hoolimata oli «netšikute» arv alati kaunis suur ja teenismõisa omamine muutus mõnikord tegelikult ilma igasuguste teenistuskohustusteta seisuslikuks privileegiks. Kuid siiski määrati liigitusnimestikes iga aadliku kohta kindlaks, missugune ta peab olema, — «hobusega, relvadega ja inimestega», s. o. kas jala- või ratsamees, missuguste relvadega ja kui suure hulga teenijatega ta peab sõjaväeteenistusse ilmuma. Samuti tehti kindlaks, «kes on teenistuses loiud vaesuse tõttu ja kes on loiud mitte vaesuse tõttu». Tegelikult läks niisugune sõjavägi kaunis kalliks maksma ning ta ei vastanud oma organisatsioonilt ja relvastuselt ajanõuetele.

Lõpliku löögi feodaalsele pärusmõisale andis ning teenisaadlile ja tema sõjalisele organisatsioonile uue jõu sisendamise katse tegi tsaar Ivan IV «opritšnina» asutamisega 1565. aastal. Kõigist riigimaadest eraldati laialdased territooriumid, mis kuulusid isiklikult tsaarile, ja tulud neist pidid laekuma erilisse tsaari laekasse. Kogu ülejäänud territoorium, «zemštšina», jäeti vanade asutuste üldisele haldamisele. Polnud juhuslik, et opritšnina koosseisu läksid need piirkonnad, kus olid olemas kõige arenenum osastisvürstide vana maavaldus ja ühtlasi kõige arenenumad linnad ning kaubandus- ja tööstusrahvastik (Pomorje, Rostov, Jaroslavl, Kostroma, Staraja Russa, Novgorodi Kaubapool jt.). Vürstide ja bojaaride pärusmõisad neis piirkondades konfiskeeriti, nende valdajad «viidi välja» teistesse rajoonidesse, peamiselt ääremaadele, kus nad said maad teenismaaõiguse alusel. Nende asemel «tehti mõisnikeks» vähese maaga aadlikest ja mitmesugustest lihtinimestest opritšnikud. Sõjaväeteenistuse suhtes olid opritšnikud koondatud erilisse korpusesse. See oli katse luua sõjavägi uutel alustel.

Opritšnina sotsiaalseks baasiks oli keskvõimust sõltuv väiketeenisaadel. Reform teostati selleks, et lõplikult likvideerida vürstide feodaal-pärusmõisaline suurmaavaldus ja tugevdada tsaari keskvõimu ülevõimu. Selles suhtes saavutas reform eesmärgi. Pärast seda reformi jäid Vene riigis järele vaid vürstide vana pärusmõisalise maavalduse tühised riismed.

Kuid sõjaväe loomiseks ja riigi välise sõjalise võimsuse tugevdamiseks ei andnud opritšnina midagi. Sõjalistes operatsioonides ei õigustanud opritšnikute korpus ennast. 1572. aastal kaotati opritšnina, kes oli oma ülesande täitnud.

Katseid organiseerida alaline regulaarne sõjavägi feodaalsetest tingimustest täiesti erinevatel tingimustel ja täiustatud laskerelva tarvituselevõtmisega tegi Ivan IV erilise «streletside sõjaväe» organiseerimisega. Streletsid moodustasid sõjaväelise seisuse ja elasid linnades erilistes linnaosades. Peale riigikassast saadava palga olid neil linnades poed, mõnikord aga ka oma põllumaad, nad tegelesid kaubandusega ja sulasid selles suhtes ühte teiste linnaklassidega, «possaadiinimestega». Seega säilitas ka streletside sõjavägi feodaalse organisatsiooni põhijooned. Regulaarse kutselise sõjaväe loomine kuulub hilisemasse aega — XVII ja XVIII sajandisse.

Feodaalsete vürstiriikide poliitilise sõltumatuse ja majandusliku isoleerituse purustamisel keskvõimu poolt olid otsustavad sotsiaal-majanduslikud tagajärjed.

Suurfeodaal-pärusmõisnik suhtus keskvõimusse vaenulikult, võitles temaga oma võimu pärast, astus tema vastu välja nii poliitiliselt kui ka relvastatud jõuga, kasutades koguni võõramaiste vägede vahelesegamist. Feodaalse pärusmõisa majandus oli teravas vastuolus riigi keskvõimu tsentralistlike majanduslike ühendamistendentsidega. Feodaalsed pärusmõisnike sõjaväed ei võinud olla keskvõimu kindlaks sõjaliseks toeks. Valitsuse keskvõim hakkas tuginema temast sõltuva teenisaadli uuele jõule.

Talupoeg-pärisori kannatas feodaalse pärusmõisa koormiste raskuse all ja selle all, et tal tegelikult oli võimatu valdaja-feodaali juurest ära minna ja kasutada formaalselt olemasolevat «ülesütlemisõigust». Kuid veel suuremad raskused said temale osaks pärisorjuslikus teenismõisas, kes nõudis temalt järjest pingelisemat tööd, suurenenud naturaalseid ja rahalisi koormisi, võttis temalt ülesütlemisõiguse. Talupoeg-pärisori hakkas vastu ning võitles nii feodaaliga-pärusmõisnikuga, feodaaliga-mõisnikuga kui ka pärisorjusliku riigiga.

Vene riigis killustatud osastis-Vene poliitilise ja majandusliku ühendamise protsessis lahkub bojaaride ja vürstide suurfeodaalne maavalduslik ülemkiht XVI sajandi lõpuks tunduvas osas juba poliitiliselt ja majanduslikult areenilt. Kui aga osa feodaalide klassist osutus võidetuks nii poliitilisel kui ka majanduslikul rindel, siis feodaalmõisnike klass tervikuna säilitas pikaajalise võitluse ja organiseerimise teel oma ülevõimu. Vihane klassivõitlus

XVI ja XVII sajandil lõpeb suurfeodaali lüüasaamisega. Võit jääb sellesama maavaldajate klassi teisele rühmale — mõisnikele, kes oma pärisorjuslikus teenismõisas organiseerivad majapidamise sellesama tootmisviisi ja väiketootja sunniviisilise ekspluateerimise alusel.

Uut tüüpi teenismaavaldajale ei seisnud küsimus mitte enam tema feodaalse ümbruse inimeste arvus, mitte feodaalses relvastatud mõisateenijaskonnas, kes majanduslikus suhtes oli täiesti ebaproduktiivne. Küsimus ei seisnud isegi mitte niivõrd holopis, pärisorjas endas, kuivõrd üldse tööjõu majanduslikus efektiivsuses ja majanduslikus ekspluateerimises.

Majandi organiseerimisel olid teravaks küsimuseks pärusmõisniku maal asuvate künniholoppide ning feodaalkoormistega maa külge seotud talupoegade töö käsutamise viisid ja vormid. Holoplus muutub üha harvemaks, ebaproduktiivsemaks ja kallimaks ekspluateerimise vormiks. Tolle aja publitsistid (näiteks Ivan Peresvetov XVI sajandil) vormistavad ideoloogiliselt, kirikumoraali alusel arvamusi vaba seisundi eeliste kohta ja holopluse, samuti vojevoodide «toidustumiste» jne. hävitamise vajaduse kohta.[1]

Feodaalsetest poliitilistest õigustest — põhilistest feodaalsetest immuniteetidest, privileegidest, võimsa feodaali nimega kaitsmisest — ilmajäämisega kaotas teenismaavaldaja peamise vahendi talupoegade toomiseks oma maale kas või oma vähem võimsalt naabrilt vajalike töökäte «äravedamise» ja ärameelitamise teel. Seda teravamalt kerkis üles küsimus tööjõu teenismõisa külge kinnistamise uutest viisidest, kogu majandi uutest organiseerimisvormidest ning väiketootja ekspluateerimise suurendamisest ja selle ekspluateerimise uutest vormidest.

Teenismaasüsteemi võidulepääsuks muutuvad juba mitteküllaldaseks väiketootja mittemajandusliku sunduse ja majandusliku sõltuvuse tegelikud suhted, mis olid tingitud tema majanduslikust nõrkusest ja tema seisundist feodaalse ühiskonna hierarhia alamatel astmetel. Ja ka feodaalne pärusmõisnik ise muudab oma koha selles hierarhias, muutudes järjest enam sõltuvaks riigi keskvõimust. Seetõttu, et kindlustada pärisorjuslikku teenismõisat tööjõuga ja arendada mõisa tootlikke jõude kogu maal rahamajanduse ja kaubakäibe kasvamise tingimustes, oli vaja veel enam suurendada mittemajanduslikku sundust mitte enam endisel «fakti», feodaalse lepingu, talupoja «kohustuskirja» jne. kujul, vaid üldriikliku ja üldkohustusliku õigusnormi — pärisorjusliku «õiguse» kujul.

Seega saavad feodalismi-pärisorjuse tootmissuhete süsteem ja tootmisviis XVI sajandil rööbiti feodaalse pärusmõisa feodaalse killustatuse, poliitilise sõltumatuse ja majandusliku isoleerituse likvideerimisega riigiõigusliku vormistuse.

Kaubakäibe kasv ja turu kujunemine. Pärisorjusliku majanduse sotsiaalsete suhete ja ökonoomika muutuste aluseks olid ühiskond-

[1] Иван Пересветов, Эпистола к Иоанну IV; напечатано у Карамзина, История, т. IX, Спб. 1821, примечание 849, стр. 286—289.

liku tööjaotuse kasv, linna külast eraldumise süvenemine, linnakäsitöö arenemine, kaubakäibe ja rahamajanduse kasv ning selle pikaajalise protsessi lõpulejõudmisena, kuid alles XVII sajandil, suure rahvusliku turu kujunemine, mille alused rajati algvormis XVI sajandil.

Turg kui naturaalmajandusliku korra üksikute, varem kinniste komplekside vahel toimunud tööjaotuse ja kaubavahetuse uute suhete kogum väljub feodaalse killustatuse likvideerimisega järkjärgult oma endisest kohaliku kaubakäibe feodaalsest piiratusest. Vene majanduslikus arenemises oli kohalikul kaubavahetusel nähtavasti koguni väiksem tähtsus kui Lääne-Euroopas nii oma materiaalselt sisult kui ka linna ja maa vahelise kaubavahetuse mahult. Tootmise ülejäägid võisid minna ainult maa kaugematesse rajoonidesse, kuna linnades oli possaadiinimestel ja käsitöölistel sageli oma põllumajandus. Nende tarbimisainete ja toredusesemete (kangad, relvad, maitseained, meretagused veinid ja teised toredusesemed) sissevedu, mida pärusmõisas ei toodetud, ei saanud alati abistada ka linn, kuna ta neid saadusi sageli ise ei tootnud. Seetõttu toimuski kaubavahetus sageli mitte kohaliku kaubakäibe kujul, vaid «rahvuslikus» mastaabis või koguni laiemas, väliskaubanduse mastaabis.

Rahvusliku turu järkjärgulise kujunemise tingimustes omandavad feodaal-pärisorjusliku mõisnike riigi majanduses alates XVI sajandi lõpust ja eriti XVII sajandil järjest suurema tähtsuse Lenini iseloomustuse järgi «kapitalistid-kaupmehed».

Nagu teada, iseloomustab kaubanduskapitali tähtsust majanduslikus arenemises see asjaolu, et «kuna kaubanduskapital ei välju ringlussfäärist ja tema funktsioon seisab ainult selles, et teenindada kaupade vahetust, siis ... ei ole tema olemasoluks vaja mingisuguseid muid tingimusi peale nende, mis on vajalikud lihtsaks kauba- ja raharingluseks... Missugune ka oleks tootmisviis, mille alusel toodetakse produktid, mis lähevad ringlusse kui kaup, olgu see ürgkogukondlik majandus või orjatööle rajatud tootmine, või väiketalupoeglik ja väikekodanlik või kapitalistlik tootmine, — see ei muuda põrmugi nende kui kaupade iseloomu, ja kaupadena peavad nad ühtviisi läbi tegema vahetuse protsessi ja sellega kaasnevad vormimuutused». Niisiis, «kaupmehekapital ilmub kapitali ajaloolise vormina kaua aega enne seda, kui kapital allutas endale tootmise enda» ja on üheks varanduste kuhjumise eeltingimuseks. Kuid just seetõttu «on kapitali kui kaupmehekapitali iseseisev ja domineeriv arenemine samaväärne tootmise mitteallumisega kapitalile, s. o. samaväärne kapitali arenemisega temale võõra ja temast mitte sõltuva ühiskondliku tootmisvormi alusel. Järelikult on kaupmehekapitali iseseisev arenemine pöördelises vahekorras ühiskonna üldise majandusliku arenemisega».[1]

Niisugune kaubanduskapitali ja kaubanduskodanluse Marxi

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 337, 339, 340.

poolt kindlaks määratud tähtsus maa majanduses hakkab avalduma juba alates XVI sajandist ja eriti XVII sajandil, kuid püsib ka edaspidi kuni XVIII ja koguni XIX sajandini, tingides kogu oma negatiivse mõju tööstuse arenemisele ja tööstuskapitali kujunemisele.

Küla osatähtsuse domineerimine linna üle Vene riigi majanduses ja tööstuse nõrk arenemine äratasid juba XV—XVII sajandil välismaa vaatlejate tähelepanu, kes konstateerisid Moskva riigi linnatööstuse arengu mahajäämust. Samal ajal kui linnatööstus linna väikekäsitöö näol oli alama (ning sealjuures, vastupidiselt Lääne-Euroopa käsitööle, ühiskondlikult organiseerimata) linnaklassi, «possaadiinimeste» tootmistegevuseks, saavutas kaubandus hoopis kindlamad organisatsioonilised vormid. Oma majanduslikult ja ühiskondlikult kaalult oli kaubandusklassil väljapaistev koht riigi ühiskondlikus hierarhias, kuna ta võttis riigi vahendajana osa suur-väliskaubandusest, valitses tolliameteid, juhtis tsaari kaubandusmonopole jne.

Seoses rahvusliku turu kujunemisega ning kaupmehe- ja kaubanduskapitali osa suurenemisega Moskva majandus- ja kaubanduspoliitikas võib juba alates XVI sajandi lõpust märgata selle rahvusliku majanduse süsteemi esimesi algmeid, mis leidsid kindlakujulisema väljenduse riigi poliitikas XVII sajandi lõpul ning eriti XVIII ja XIX sajandil. See seisis kodumaise kaubanduse kaitsmises, välismaa kaupmeeskonna kaubanduse reglementeerimises ja kitsendamises, sisetollilõivude reguleerimises, rahvusliku rahasüsteemi loomises jne.

Tõsi küll, XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi esimesel poolel oli Vene riigi majandus pärast üleelatud raskeid katsumusi veel niivõrd nõrk ja korraldamata, et on raske rääkida rahvusliku majanduspoliitika järjekindlast teostamisest. Kuid siiski, Ivan IV välispoliitika, tema püüdlus Balti merele viivatele väljapääsudele, tema visa püüdlus Liivimaa vallutamiseks andsid juba XVI sajandil tunnistust sellest, et Ivan IV ja tema valitsus said selgesti aru maa rahvamajanduse progressiivse arendamise ülesannetest ja taotlesid nende elluviimist. Hetkekski unustamata Venemaa huvisid Idas, püüdis Ivan IV intensiivselt läbi murda «akent Euroopasse», Läände, et ühendada oma maa Euroopa kultuuriga. Seda täielikult teostada ei läinud korda mitte ainult XVI, vaid ka XVII sajandil. Kuid XVI sajandil saavutatud feodaalse killustatuse likvideerimine, tsentraliseeritud riigi moodustamine ja sõjaline kindlustamine omandasid mitte ainult otsustava poliitilise ja majandusliku tähtsuse Moskva poolt ühendatud rahvastele, vaid ka väga suure rahvusvahelise tähtsuse.

Turu järkjärguline kujunemine ja feodaalse killustatuse likvideerimise protsess olid tähtsa poliitilise protsessi — Vene maa üksikute, varem isoleeritud piirkondade rahvusliku ühendamise protsessi, samuti Vene riigis rohkearvuliste teiste rahvaste ühendamise protsessi aluseks.

Vene riigi poolt XV ja XVI sajandi jooksul teostatud feodaalse killustatuse likvideerimise järkjärguline protsess ei piirdunud ainult vene rahva territooriumide ja elanikkonna ühendamisega. Rida kujuneva Vene riigi rahvaid elas tol ajastul (nagu palju hiljemgi) veel läbi sugukondliku patriarhaalse elukorra ja ränd- või jahimajanduse ajajärku (enamik Siberi ja Kaug-Põhja rahvaid). Teised rahvad (Lääne-Siberi steppide ja Kesk-Aasia rahvad) olid ikka veel Tšingissiidide ja Timuriidide mongoli ida-khaaniriikide tugeva võimu all. Lõpuks, üksikud riigid, Gruusia ja Armeenia riik, kellega Vene riik alustab XVI sajandil mitmesuguseid diplomaatilisi läbirääkimisi, olid ümbritsetud mongolitest, pärslastest ja türklastest vallutajate vaenulikust maailmast ja elasid läbi sügava feodaalse killustatuse ja võõramaiste sissetungide ikke ajajärku.

XV ja XVI sajandil hakkab tugevnenud Vene riik, eriti pärast Kaasani ja Astrahani riigi — mongolite võimu viimaste, tema idapoolsetel piiridel asunud kantside — likvideerimist, kiiresti ühendama oma piiridesse Taga-Volgamaa, Baškiiria, peaaegu kogu Siberi, kuni Terekini ulatuvate Doni ja Kaukaasia-eelsete steppide idarahvaid. Taga-Kaukaasia riikide alistamises nägi Moskva oma kaubandusliku ja poliitilise mõju Idale laiendamise, Indiasse tungimise jne. üht teed. Samasuguse eesmärgi seadis endale Moskva ka oma katsetes tungida Kaspia-tagustesse steppidesse ja Kesk-Aasiasse.

Juba XVII sajandi teiseks pooleks kujuneb oma feodaalset killustatust likvideeriv Vene riik üha enam mitte ainult tsentraliseeritud, vaid ka paljurahvuseliseks riigiks ühe arenenuma rahvusega eesotsas ja teiste, vähem arenenud rahvustega, kes alluvad poliitiliselt ja majanduslikult valitsevale rahvusele.

XI PEATÜKK

PÕLLUMAJANDUS JA PÄRISORJUSLIK TEENISMÕIS XV JA XVI SAJANDIL

Agraarkord ja põllumajandus on meile endiselt selleks võtmeks, mis on vajalik XV—XVI sajandi Vene riigi feodaal-pärisorjusliku majanduse ja ühiskonna majanduslike ja sotsiaalsete suhete mõistmiseks.

XVI sajandi Moskva-Venes omandab põllumajandus rahvamajanduse põhiharu ja elanikkonna peategevuse tähtsuse. Vaatamata maa ikka veel suurele metsarikkusele, jääb jahipidamine kui elanikkonna elatumise ja majandusliku tegevuse allikas üha

enam tagaplaanile. Välismaa reisijad, kes külastasid Moskvat juba XVI sajandi algul, tunnistavad, et nad Moskva ümber nägid endisest metsast ainult põlenud kände, metsloomadest aga kohtasid vaid jäneseid.[1] Kuigi see tähelepanek käib ainult riigi tsentrumi kohta, siis igal juhul ei olnud endisest muinasjutulisest metsloomade küllusest enam kuulda.

Seoses sellega muutub põllumajandus üldse ja eriti põllundus rahvamajanduse valitsevaks haruks. Olemasolevad ajaloolised mälestusmärgid ei võimalda kindlalt otsustada põllunduse valitseva süsteemi üle. Põhjas, metsarikastes paikkondades domineeris nähtavasti endiselt alemaasüsteem. Kaug-Põhjas (Muurmanis ja piki Petšoora jõge) oli künnimaad vähe ning seal olid levinud peamiselt jahipidamine ja karusnahatööndus. Tolleaegses Moskva riigi lõunaosas (praegu Tuula ja Orjoli oblast) domineeris veel «metsik väli» ja valitses söödisüsteem. Lõpuks Moskva riigi keskrajoonides muutus linnade lähedal järjest valitsevamaks teraviljakasvatuse kolmeväljasüsteem.

Katastrid, kirjeldades põlde, tarvitavad harilikult nende klassifitseerimiseks termineid: küntud ehk elav põld, «ulgpõld», söötvõsastunud põld. Seejuures mõõdetakse küntud ehk elavat põldu alati kolmes põllus, tavalises sõnastuses: «ühes põllus (nii- ja niimitu) tündrimaad, aga kahes samapalju». See alati esinev formuleering võimaldab oletada, et vähemalt elavas põllus, s. o. asulatele lähedases ja regulaarselt haritavas põllus domineeris teraviljakasvatuse kolmeväljasüsteem. Kuid kogu põllumajanduse suhtes võib selle ajajärgu kohta vaevalt rääkida mingist korrapärasest kolmeväljasüsteemist, kus regulaarselt vaheldub talivili—suvivili—kesa ja kus kõik kolm põldu on võrdsed. Tõenäolisem selle aja kohta on üleminek kesapõllusüsteemile, kuid ilma korrapärase kolmeväljasüsteemita, niinimetatud «kirjuväljasüsteemi» ja reguleerimata kesapõllusüsteemi näol.[2] Seevastu kaugematel maatükkidel ei haritud maad nähtavasti nii regulaarselt, vaid «kohale sõites», s. o. ajutiste sõitudega maa harimiseks ja saagi koristamiseks. Pärast seda jäeti maa enam-vähem pikemaks ajaks hooletusse, sinna lasti uuesti võsa kasvada jne. Teiste sõnadega, neil maadel ei domineerinud kolmeväljasüsteem, vaid jäätmaa-söödisüsteem ja kohati alemaasüsteem. Seetõttu on vaevalt õige arvata, et «ulgpõld», mis mõnedes mälestusmärkides seatakse võrdseks «lohakile jäetud» maadega, on üldse põllunduse regressi tunnus.[3]

On loomulik, et põllunduse kolmeväljalise kesapõllusüsteemi ja

---

[1] Герберштейн, Записки о Московии (1526 г.), русск. перев., 1866, стр. 95—96.

[2] Selle kohta vt. Н. А. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси XVI в., 1899, стр. 59—128; Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, 1894, стр. 20—47; Ю. В. Готье, Замосковный край в XVII в., изд. 2, 1937, стр. 295 и сл.

[3] Н. А. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси XVI в., 1899, стр. 61.

teravilja-söödisüsteemi kasutamisel olid põllunduse peasaadusteks taliviljad (rukis, vähemal määral nisu) ning suviviljad (kaer, oder, hirss, tatar). Pihkva ja Smolenski piirkonnas külvati palju lina, kanepit jne.

Mis puutub põllunduse tehnikasse, siis oli peamiseks harimisriistaks harkader. Ader (ralo), millest kõnelesid Kiievi-Vene kroonikad, tuli nähtavasti harva ette, mis aga sõltus mitte põllundustehnika langusest, vaid pinnase omadustest, kuna see ei nõudnud nii sügavat kündi kui Kiievi-Vene stepimaad.

Mittemustmullavööndi põllumajanduses kujuneb alates XIV—XV sajandist, s. o. juba Rostovi-Suzdali-Venes ja hiljem Moskva-Venes järk-järgult välja see põhiline tehniline maaharimise riist, mis hiljem mitme sajandi kestel, kuni XX sajandini, muutub valitsevaks maaharimise riistaks talumajandis. Vene puuadra tehniline areng algab muistsest ühehambalisest ralost (harkader-karuäke, mis Siberis säilis kohati kuni XIX sajandini). See harkader kujundati ümber ralo hammaste lihtsa kahekordistamise teel (kahehambaline harkader), siis tera juurdelisamisega pinnase lõikamiseks ja «politsa» ehk adralusika juurdelisamisega mulla kõrvalelükkamiseks, ühes hammaste otstele pandavate rauast ralnikute ehk adrahõlmadega. Ühelt adrahõlmalt teisele ümberseatava või liikumatult ühele kohale kinnitatud adralusika ehituse järgi hakatakse vahet tegema ümberseatavate ja ühepoolsete harkatrade vahel.[1] Kõik need tehnilised iseärasused harkadra konstruktsioonis olid seotud metsaaluse mulla kivise, madala iseloomuga, samuti talumajandi põhilise veojõu — hobuse — nõrkusega. Seetõttu harkadra ralohambaid ei laiendatud, ta ei saanud võtta laia maariba, kuna seda ei saadud teha metsase, juurtega pinnase pärast; harkader kündis madalalt, tal ei olnud, nagu adral, talda, sest see oleks suurendanud hõõrdumist pinnase vastu; teda pidi saama kergesti ja kiiresti vaost välja võtta jne. Nende majanduslike ja tehniliste tingimuste alusel kujunevadki mitmesugustes paikkondades välja kahehõlmalise ümberseatava «vene» harkadra põhitüübi mitmesugused variandid — «vladimirka», «vjatka», «kostroma harkader» ja paljud teised.

Teistest põllutööriistadest mainitakse äkkeid, vikateid, sirpe, nii puust kui ka rauast adraterasid. Põllunduse tolle aja kohta suhteliselt kõrget taset iseloomustab see, et näiteks mittemustmullastes keskmaakondades oli juba tuntud sõnnikuga väetamine: talupoegade kohustuskirjas on üheks tavaliseks koormiseks «mäda (sõnnik) maale vedada».[2]

Veojõuna kasutati tavaliselt härgi ja hobuseid, mida bojaaride ja kloostrite suurmõisates oli mitu sada. Peale tööloomade põllutööde jaoks olid produktiivloomakasvatuse teised liigid (jää-

---

[1] Зеленин, Русская соха, её история и виды, 1908, стр. 119—126.

[2] «Акты, относящиеся к истории тяглого населения в Московском государстве. Крестьянские порядные», вып. I, 1895; vt. samuti «Сводный текст крестьянских порядных XVI в.», 1910, стр. 15.

rad, uted, sead, kodulinnud) võrdlemisi vähe levinud ja moodustasid vajaliku päraldise vaid suuremates vürstide ja bojaaride pärusmõisates. Maa viljakus Moskva-Venes, eriti ta lõunapoolsetes osades, oli välismaa reisijate (Olearius, Gerberstein) tunnistuse järgi erakordselt suur. Gerbersteini sõnade järgi andsid rukis ja nisu Vladimirimaal kahekümne-kolmekümnekordse saagi.[1] Kuid niisugustesse juttudesse muinasjutulistest saakidest tuleb nähtavasti suhtuda suure ettevaatusega.

Valitseja, bojaaride ja kloostrite mõisates kogutud saakide konkreetsete üleskirjutuste uuemad uurimised näitavad, et koguni XVII sajandil olid saagid suuremalt osalt kahe- ja kolmekordsed ning harva viiekordsed.[2]

Maavaldusliku majandi tootmissuhted. Holoplus. Peale tehnika küsimuste oli põllumajandusliku tootmise organiseerimisel maavalduslikus majandis tähtsamaks momendiks tööjõu organiseerimise küsimus. Nagu eespool tähendatud, oli XII—XIV sajandil mõisa künnimaa suhteliselt väike, piirdudes bojaariõue tarbimisvajadustega, olgugi et see õu oli kodakondsete ja teenijaspere arvult üsna suur. Seejuures kasutati mõisa künnimaa harimiseks osalt ikka veel ka holoppide tööd. Moskva ajajärgu feodaalmajanduse õitseajal, s. o. juba XV sajandil, suureneb mõisa künnimaa tunduvalt ja olemasolev holopi tööjõud muutub juba mitteküllaldaseks.

Mõnede ajaloolaste arvates oli põllutööorjade arv XVI sajandil Moskva-Venes juba täiesti tühine (Beljajev). Tõsi küll, teised autorid (Kljutševski) on vastupidisel arvamisel, uuema kontrollimise järgi aga (Rožkov) ilmneb, et Moskva-Vene keskmaakondades ulatus mõisa künnimaal töötavate holoppide perede arv 8,8—10 protsendini. Veidi enam oli holopitöö mõisa künnimaal levinud stepis ja Kaama-äärsel alal. Üldse kasutati holoppide tööd suurtes bojaaride majandites mitte niivõrd mõisa künnimaal, kuivõrd bojaariõue jaoks vajalike produktide valmistamiseks, nagu seda oli kokkade, leivategijate, aednikkude, köögiviljaaednikkude, jahipistrikumeeste, rätsepate, soomusrüütegijate, hõbeseppade jne. töö.

Feodaalmajandi suurest vajadusest tööjõu järele annab tunnistust samuti see asjaolu, et XVI sajandil ilmub Moskva-Venes esmakordselt holopluse eriline liik — võlaholoplus. See on holoplus, mis tekib puhtmajanduslikul laenu pinnal (kabalaa — võlakiri). Nii vaieldavad kui meie ajalookirjanduses mõned küsimused võlaholopluse tekkimise, juriidilise seisundi ja muude tunnuste

[1] Герберштейн, Записки о Московии, 1866, стр. 99.

[2] Vt. näiteks «Книги посевные, ужинные и умолотные» в имениях Б. И. Морозова, опубликованные Забелиным, «Временник Московского общества истории и древностей российских», 1850, кн. VII. Rukkisaak neis eeskujulikes pärusmõisates kõikus aastail 1657—1670 2,5—4,5-kordse vahel, nisusaak — kahe- ja kolmekordse ning kaerasaak kolme- ja neljakordse vahel.

kohta ka on,[1] peetakse seal tähtsaks ühelt poolt võlaholopluse tekkimise puhtmajanduslikku alust ja teiselt poolt seda asjaolu, et XVI sajandi kestel muutub ajutine, kuni võla tasumiseni kestev võlaholoplus pikkamööda alaliseks ja eluaegseks võlaholopluseks, kusjuures kaotati isegi võlasumma tagastamise õigus. Siit ei olnud enam kaugel ka «vabade inimeste» kirjutamiseni holoplusse, s. o. vabatahtliku holopluseni ka ilma võlaraha saamiseta, mingisugustel muudel majanduslikel põhjustel. Seega kinnitatakse XVI sajandi lõpuks (1586. ja 1597. a. ukaasid) uus tööjõu allikas bojaari majandi jaoks. Samal ajal andis see tunnistust elanikkonna orjastamise majanduslike põhjuste suurenemisest. Samasugune olukord oli ka kloostrite mõisates, kus kloostri künnimaad harisid kloostri «teenrid» ja «pojad».[2]

Mõisnike püüdlus künnimaa suurendamiseks, mis ilmnes XVI sajandil, võis holoppide tööjõu nappuse tõttu teostuda ühel mõisniku käsutada oleval tingimusel: tema maal asuvate talupoegade koormiste muutmisel pärisorjuslikuks teorendisüsteemiks, teorjuse kui talupoja-pärisorja töö ekspluateerimise süsteemi laiendamisel. Eravaldajal-pärusmõisnikul ja kloostril tekib peaaegu üheaegselt vajadus ära kasutada talupoja töö omaenda künnimaa jaoks. Siit ei olnud enam kaugel ka selle majanduslikult sõltuva talupoja-põlluharija muutmiseni pärisorjaks.

Sellest ajast peale muutub eravaldusliku põllumajandi tootmise organiseerimise küsimus kauaks ajaks talurahvaküsimuseks, pärisorjuse küsimuseks.

Eespool me juba nägime, et juba XII—XIV sajandi feodaalsel pärusmõisa-ajastul asusid pärusmaadele ja kõnnumaadele elama harilikult mitu liiki põlluharijaid — vabad inimesed, orvud, zakupid, smerdid, lihtsad hristiane (talupojad), kes said kasutamiseks valdusliku maa ja mõnikord laenu majapidamise sisseseadmiseks ning kes selle eest kandsid maavaldajate kasuks koormisi teotööde, naturaalsete või rahaliste obrokite kujul.

Rahamajanduse arenemisega (eriti XVI sajandist alates) hakkavad komplitseeruma ka tootmissuhted tootja ja maavaldaja vahel. Mõisnik püüab suurendada oma tulusid ja selleks otstarbeks organiseerida tootmist niiviisi, et see oleks võimalikult tootlikum.

Pärisorjusliku majandi piirides olid XVI sajandi mõisniku käsutuses ikka needsamad otsese tootja ekspluateerimise ja temast lisaprodukti väljapumpamise vormid kapitalismieelse kolme rendi vormina: teorent (teotöö), naturaalrent ehk rent produktides (obrok) ja raharent. Viimane oleks võinud suurimal määral vastata mõisnike püüdlusele rahaliste tulude suurendamiseks. Kuid raharent eeldas rahaliste suhete arenemist talumajanduses endas ja

[1] М. А. Дьяконов, Очерки общественного и государственного строя древней Руси, изд. 3, 1910, стр. 386—388.

[2] М. А. Дьяконов, Очерки по истории сельского населения в Московском государстве (XVI и XVII вв.), 1898, стр. 302—310.

ei saanud seetõttu XVI sajandil veel omandada otsustavat tähtsust. Teoorjus andis rohkem võimalusi ekspluateerimise tugevdamiseks ja lisaprodukti hulga suurendamiseks kui obrok. Kuid teoorjus nõudis mõisniku otsest osavõttu majapidamisest ja majandi organisatsiooni keerulisemaid vorme kui obrok. Kogu ajajärgu kestel alates XV sajandi lõpust kuni XVI sajandi lõpuni põimuvad kõik need pärisorjusliku ekspluateerimise vormid kõige mitmekesisemal viisil, sõltuvalt kohalikest tingimustest, majandi suurusest, mõisniku seisundist jne.

XVI sajandi lõpuks muutub ekspluateerimise teorendisüsteem domineerivaks. See süsteem kinnitatakse formaalselt pärisorjuse «õiguse» kujul, s. o. pärisorjuse endised tegelikud suhted muutuvad suheteks, mis on seadusega sanktsioneeritud ja seadusega kaitstud. Seda protsessi on võimalik hästi jälgida talupoegade niinimetatud «kohustuskirjade» järgi.

Talupoja majanduslikud suhted mõisniku ja pärusmõisnikuga olid juba XVI sajandil küllaltki keerulised. Sellepärast, kui need suhted kuni XVI sajandini määrati suuremalt jaolt kindlaks suusõnalisel kokkuleppel, tava, «jumala tõe» järgi, siis XVI sajandil kinnitatakse need tingimused juba suuremalt jaolt kirjalikult, kohustuskirjade näol. Meie ajani on säilinud palju selle aja kohustuskirju, mis selgitavad tootmissuhteid maavaldaja ja põlluharija vahel.[1]

Kohustutakse üldse või «kohustutakse end talupojaks» harilikult kindlale maatükile, külla, võt'ile (5 tiinu suurusele maatükile. — Toim.), pärusmõisa, puustusele ja kindlaks tähtajaks: 3—5 aastaks, harvem 10—20 aastaks. Maatükki rentides sai talupoeg-rentija harilikult «toetust» ja laenu — «rahas viis rubla», «kümme tünni kaeraseemet», «rukist neli setverti» jne. Kõige tähtsamaks punktiks oli muidugi rentija teokoormiste tingimuste ja vormide loetlemine. Need koormised määrati kindlaks teotööde loeteluga: «maad künda ja külvata, heina niita», «kesa künda», «sõnnikut vedada», «põldude ja niitude juures köögiviljaaiad korraldada», «maad mitte hooletusse jätta», «uuesti puhastada», «igasuguseid kõlvikuid... majandada», «kala püüda» jms. Kuna talupoeg sai tihtipeale puustuse, arvutati väga üksikasjaliselt välja kohustused taluhoonete suhtes, mis talupoeg pidi püstitama, kusjuures näidati täpselt ära elumajade ja kõrvalhoonete pikkus, laius ja kõrgus, hoonete ehitusmaterjal ja remont. On arusaadav, et pärast rendiaja lõppemist jäid kõik need ehitused maavaldajale, ja kohustuskirjad nägid spetsiaalselt ette «hooned ja köögiviljaaiad põldude ümber valitsejale täielikult üle anda» ja «hooneid õues mitte rüüstata».

XVI sajandi kohustuskirjades arvutatakse koormised ja kohustused valdaja kasuks suuremalt jaolt raha kujul: «maksta üüri viis altõni rahas», «rendimaksu meile maksta... neli grivnat». Kuid

[1] Vt. «Сводный текст крестьянских порядных XVI в.», 1910, стр. 15—16 и сл.

peale selle oli ette nähtud ka naturaalmaks: viies vihk igast viljast, kala kalapüügikõlvikuist, lõpuks pisitulu munade, lina, villa, või, mee ja isegi seente jne. näol. Lõpuks oli saadud maa eest kasutatavate teorendikoormiste üldvormiks ka «igasuguse teo tegemine».

Täpselt samasuguste sõnade ja normidega määratakse harilikult kindlaks talupoegade koormised ja «tegu» kloostrite kohustuskirjades, kusjuures kloostrid võtsid oma talupoegadelt rahalisi makse nähtavasti veidi väiksemal määral. Seevastu kasutasid nad ulatuslikult naturaalobrokeid ja eriti palju igasugust talupoegade «sdeljod», s. o. teotööd kloostri majandis.

XVI sajandi kestel ilmneb mõisnike püüe üle viia talupojad naturaalobrokilt rahalistele koormistele. Paljudes katastrites on juba XVI sajandi algusest alates ära toodud normide arvutused, mille järgi naturaalobrokid tuleb üle viia rahalistele («mõõdu rukki eest kümme dengat, mõõdu kaera eest viis dengat. Hane eest 2 dengat, kana eest denga»). XVI sajandi lõpu katastrites määratakse obrokid juba sageli kindlaks otse raha kujul («võt'ilt viis altõnni»), kuigi samal ajal tuleb palju ette ka rukkimõõtude, hanede, lõuendite jne. arvutusi.[1] Igal juhul avaldub endistest naturaalkoormistest rahaliste obrokite tekkimine viimaste poolt esimeste väljatõrjumise teel väga selgesti. XVII sajandil kuulub rahalistele obrokitele juba tähtis koht.

Peale obroki oli kohati levinud kahassetegemine, s. o. maa harimine osa saagi eest. Maavaldajale antava produkti osa ei olnud ühesugune: Pihkvas («Pihkva kohtukirja» järgi) veerand saagist, teistes kohtades — üks viiendik, üks kolmandik, harva pool saagist. Talupoegadele oli kahassetegemine nähtavasti suhteliselt kasulikumaks maksuvormiks. Kuid XVI sajandi kestel suureneb ka see maks, peale selle aga väheneb kahassetegemine üldse, asendudes obroki või teoorjusega.

Hoopis suurema tähtsuse omandab teorendi, s. o. mõisamaal tehtava teotöö — teoorjuse arenemine. Teoorjus kui pärisorjusliku majanduse põhiline ja kõige tüüpilisem vorm säilitab täielikult sellele majandusele omase «tootmisviisi» — tööde tegemise mõisamaal pärisorja töö ja tootmisvahenditega. Seejuures vaadati talumajandile endale ainult kui vajaliku töö allikale, mõisamajandile vajaliku tööjõu ja tootmisriistade taastootmise allikale.

Kuid oma arenemises viib teorent mõisamajandi eraldumisele päristalumajandist, mõisamajandi kogu majanduslike ülesannete kompleksi tunduvale laienemisele, talupoja töö kasutamise vormide rohkenemisele. Seoses sellega võib mõisamajand nii oma suuna (maaviljeluse süsteemide, loomakasvatuse suuna), mitmesuguste kultuuride külvide kui ka toodetavate produktide jm.

---

[1] «Новгородские писцовые книги», т. III—V; «Писцовые книги Московского государства», т. I, «Московский, Костромской, Дмитровский уезды»; т. II, «Тверской уезд» и др.

poolest saavutada kõrgemat tootmistaset kui talumajand. Sellepärast ei piirdugi teokoormised üha sagedamini ainult tööga mõisamaal, vaid neile lisandub näiteks kohustus kala püüda, veskites, metsatöödel töötada jne. Rahamajanduse ja turu arenemise tingimustes omandas mõisamajandi jaoks erilise tähtsuse «küüdikohustus», s. o. kohustus vedada mõisniku vilja turule Moskvasse ja teistesse linnadesse. Seega talumajand mitte ainult et varustas mõisamajandit produktidega, vaid andis temale ka tasuta transpordi mõisniku linnamaja ja selle teenijaskonna varustamiseks produktidega, mõnikord aga ka turul realiseerimiseks.

Kuid kõige selle juures kandis isegi suur pärusmajand peaaegu eranditult naturaalset iseloomu. Isegi niisugused suurmajandid, nagu ulatusliku linakasvatusega, loomakasvatusega, aiandusega ja köögiviljakasvatusega tsaari pärusmõisad rahuldasid eranditult ainult tsaari õukonna tarbimisvajadusi. Veidi rohkem olid turuga seotud «tööndusliku» pärusmõisad, mida omasid mõned bojaarid, kus potase- ja maagitööndused ning viinapõletamine olid rajatud peamiselt pärisorjuslikule teotööle, kuid kus osaliselt kasutati ka palgatööd.

Komplitseeritum ning täielikumat organisatsiooni ja enam-vähem suuremate summade mahutamist nõudev teoorjuslik majand oli jõukohane ainult majanduslikult tugevamatele majanditele. Seetõttu domineeris see näiteks kloostrite majandites ja bojaaride ülemkihi suuremates majandites. Kloostrites esineb «izdeljet», s. o. teotööd juba XIV sajandil; järgnevail sajandeil see intensiivistub ja muutub mitmekesisemaks. Eravalduslikes mõisates avaldus põllumajanduse langus XVI sajandil mõisa künnimaa vähenemises, kuid sellest hoolimata hakkab viimane suhteliselt laienema, eriti sajandi lõpuks. Kuigi koormised — naturaalsed, rahalised ja teokoormised — on veel väga mitmekesised, hakkavad teokoormised järjest enam domineerima. XVI sajandi lõpuks esineb juba juhtumeid, kus teotöö asendab täielikult kõik teised koormised, s. o. eravalduslik majand läheb täielikult üle lisaprodukti saamisele teorendi kujul. Samal ajal ilmneb esmakordselt ka teoorjusliku mõisamajandi geograafiline lokaliseerumine: teoorjus hakkab eriti märgatavalt arenema Vene riigi lõunapoolsetes põllunduslikes maakondades, mis muutuvad pärisorjuse keskuseks.[1]

Milline oli tol ajal talupoja ekspluateerimise aste teoorjuse tingimustes, milline oli mõisniku poolt talupojalt äravõetava lisaprodukti osa ja järelikult teoorjuse raskus?

Olemasolevad allikad annavad vähe andmeid otsustamiseks selle üle, milline oli ja kuivõrd suurenes selle teoorjuse raskus talumajandile. Andmed kloostrimõisate kohta näitavad järgmisi arvusid, mis iseloomustavad teoorjuse raskust XVI sajandi alguseks. Näiteks Dmitrovi maakonnas Troitse kloostri mõisas harisid talupojad saadava 5 tiinu eest 1,5—2 tiinu, makstes mõnikord peale selle ka

[1] Ю. В. Готье, Замосковный край в XVII веке, 1937, стр. 326 и сл.

mõningat obrokit.[1] Teiste sõnadega, teotöö võttis talupoegadelt umbes ühe neljandiku kuni ühe kolmandiku ajast; ülejäänud ajal töötas talupoeg enda jaoks. Kui niisugune olukord oli riigi keskosades, siis tuleb arvata, et teistes paikkondades ei olnud teoorjuse raskus suurem. Kuid juba XVI sajandi lõpuks suureneb teoorjuse raskus tunduvalt: 1590. aastal pidid talupojad samas Troitse kloostris obrokilt teoorjusele üleviimisel kündma võt'i eest 5 tiinu, s. o. tiinu eest tiinu.[2] Veel suurema tähtsuse omandab see asjaolu, et teokoormis mitte ainult suureneb vastavalt haritavale mõisa künnimaale, vaid komplitseerub ka tunduvalt koormiste uute vormidega, nagu näiteks mainitud küüdikohustus jt. Sellistes tingimustes on arusaadav, et niisugune püüe suurendada «lisatööd» vajaliku töö arvel, s. o. püüe suurendada talurahva ekspluateerimist, pidi paratamatult viima põllumajanduse laostumisele XVI sajandi teisel poolel.

Bojaarkonna ülemkihi feodaalsete pärusmõisamaade likvideerimine andis keskvõimu kätte tohutu suure maafondi, mida ta võis käsutada oma teenistuslaste varustamiseks maaga. Kuid ühtlasi kestis edasi ka väikemaavaldajate, talupoegade endiste «mustade maade» valdajate maade ekspropriieerimise protsess, vürstide, bojaaride ja kloostrite eravalduslike mõisate poolt nende maade anastamise protsess.

XVI sajandi kestel jõuab agraarsuhetes see «mustade maade» vähendamise ja nende asemel eravalduslike maade intensiivse arendamise protsess lõpule. Mõnede uurijate väite kohaselt kadusid «mustad maad» kui valdkondade talupoegade kogukonnamaad XVI sajandil juba täielikult Moskva riigi keskmaakondades, säilisid vähesel määral loodes ja jäid suuremal hulgal püsima vaid kaugel põhjas ääremaal.[3] Nagu me nägime, hakatakse «musti maid» intensiivselt «bojaaristama» juba XIII ja XIV sajandil. Moskva vürstivõimu tugevnemisega kaotavad «mustad maad» lõplikult «valdkondade» maade tähtsuse ja muutuvad vürsti, tsaari maadeks. Algul oli see ainult tiitli ja nimetuse vahetus, kuid peatselt omandab see protsess agraarsuhete arenemises suure majandusliku tähtsuse. Vürsti ja tsaari kätes muutuvad «mustad maad» selleks riigi maafondiks, millest vürst ise hakkab oma teenistuslastele maid «annetama» ja neid autasustama ning sealjuures just keskvõimu teenistuses olemise eest. Kui tsaarikassal tekib vajadus raha järele, hakkab maade müümine samuti täitma rahaliste ressursside täiendamise allika ülesannet.

Nagu me eespool tähendasime, olid vürstidel juba feodalismieelsel ja feodaalsel ajajärgul oma isiklikud külad, mida nad oman-

[1] «Писцовые книги Московского государства», «Дмитровский уезд», стр. 756—770.

[2] П. А. Соколовский, Экономический быт земледельческого населения и колонизация юго-восточных степей, 1878, стр. 40.

[3] Sealsamas, lk. 5 ja edasi.

dasid pärimise, ostu ja vahetuse teel. Külades elas vürsti teenijaspere: kojaholopid, holopid-stradnikud, kes harisid künnimaad, vabad inimesed, kes olid kohustatud vürsti maa kasutamise eest kandma mitmesuguseid koormisi. XIII—XIV sajandil omandab vürsti majand, eriti suurtes vürstiriikides, erilise organisatsiooni kojamajandi näol. Kojamaad ja kojateenistuslased olid eriliste kojaülemate juhatada. Teise osa kojamajandist moodustasid koja «putid» — pistriku-, talli-, püügiputid vürsti laua, jahipidamise jne. teenindamiseks.

Vürsti võimu tugevnemisega XIV ja XV sajandil hakkas kojamaade hulk neile «mustade maade» juurdekirjutamise ja kojamaadeks muutmise arvel suurenema. Sama otstarve oli vanadelt pärusmõisate valdajailt konfiskeeritavatel maadel. Kui aga «mustad maad» nende «vürstistamisel» säilitasid siiski riikliku fondi iseloomu (edaspidi neist moodustatigi riigimaad, kus asusid riigitalupojad), siis pärusmõisnikelt konfiskeeritavad maad kirjutati otse «valitseja nimele» ja arvati kui kojamaad vürsti valduste hulka. Moskva vallutused ja poliitiline võitlus teiste vürstiriikidega, eriti Novgorodiga, andsid suure maasaagi kojamaade fondi: Ivan III ja Ivan Groznõi poolt konfiskeeriti Novgorodimaal ja muudeti kojamaadeks peaaegu kõik bojaaride, kloostrite ja kõrgema vaimulikkonna maad. Kuid tavaliselt ei jäänud need kauaks püsima Moskva tsaaride endi kätte, kes vajasid neid maid väljajagamiseks teenistuslastele. Veelgi enam, mõnikord tuli oma teenistuslastele ära anda mitte ainult vallutatud ja konfiskeeritud maad, s. o. päris-riigimaad, vaid ka oma isiklikud pärusmaad. Võimu eest peetava poliitilise võitluse teravnemine XVII sajandi algul nõudis eriti suure hulga koja- ja vürstimaade väljajagamist.

Seega olid kojamaad liikuvaks, ajutiseks, kiiresti suurenevaks ja aeg-ajalt kiiresti kulutatavaks fondiks, mille abil keskvõim juurutas temast sõltuvat teenismaavaldajaist teenistuslaste klassi, kes oli keskvõimule vajalik nii vana, pärusmaavalduse likvideerimiseks kui ka omaenda võimu tugevdamiseks.

Rööbiti pärus- ja teenismõisaga jäi ka XVI sajandil teiseks tähtsaks maavalduste liigiks kiriku ja kloostrite maavaldus. XVI sajandi lõpuks saab see maavalduse liik juba määratu suure leviku osaliseks, kusjuures see levik on ulatuslik mitte ainult kogu maa hulga poolest üldse, vaid eriti majanduslikult haritava maa hulga poolest. Nii kuulus Moskva maakonna 13 stannis XVI sajandi lõpuks kogu haritavast maast kuni 60 protsenti kloostritele,[1] nii et riigi tsentrumis, kus maad seisid söötis, ei õitsenud mitte bojaaride maavaldus, vaid kloostrite maavaldus, mis jätkas «maa kogumist».

Selline olukord hakkas juba tol ajal muutuma teataval määral ohtlikuks teenisaadlile. Maafondi lõppemise ja «igaveseks ajaks» kirikule kinnistatavate pärus- ja teenismaade kaotamise oht seadis teravalt päevakorda kiriku maavalduse küsimuse. Kiriku maavalduste suurenemise tõttu teenistuslaste klass «jäi väga vaeseks».

[1] И. М. Кулишер, История народного хозяйства, т. II, стр. 54.

Riik pidi mingisugustest teistest allikatest täiendama oma maafondi teenistuslaste varustamiseks maaga ja niiviisi tasuma oma bojaaride «hingede päästmise» eest.

Seetõttu võetakse juba XVI sajandil tarvitusele mõningad abinõud selleks, et ilma keskvõimu loata toimuvaid pärusmõisate tasuta ja tasulisi üleminekuid kirikule ja kloostritele piirataks (Kirikukogu otsus 1551. a.). Rahaliste annetiste sisseseadmine «hingemälestamiseks» maa- ja pärusmõisa-annetiste asemel (Kirikukogu otsus 1562. a.) ei löönud samuti läbi, sest pärusmõisnikel endil ega ka riigil ei olnud nii palju raha, et asendada maa-annetised rahaliste annetistega. Kirikukogu 1580. a. otsuse kohaselt «kanti valitseja nimele» kroostrite poolt ostetud vürstide maad ja keelati kloostritel omandada pärusmõisaid, ükskõik missugusel viisil see ka toimuks (pandina, «hingemälestamiseks» jm.). Samuti kaotati (1584. aastal) kirikuasutuste tarhaanikirjad (immuniteedid).[1]

Kuid kõigi nende kitsenduste tulemused olid väikesed ja kiriku maavaldus säilitas endiselt tohutu, kuigi nüüd juba aeglaselt suureneva maafondi tähtsuse. Ainult selliste erakordsete sündmuste puhul nagu Moskva võitlus Novgorodiga varises kokku mitte ainult eravalduslik pärusmõis, vaid ka kiriku, metropoliitide ja kloostrite maavaldus, mis Novgorodis XVI sajandi lõpuks märksa vähenes.

Seega oli feodaal-pärusmõisalise korra lagunemise ajal alates XV sajandi teisest poolest olemas kaks eravalduse liiki. Ühelt poolt pärilik, peamiselt suur ja privilegeeritud pärusmõis kui endise bojaaride ja vürstide feodaalse maavalduse jäänus ning teiselt poolt teenismõis, mis arenes välja, eriti XVI sajandil, aadlike ja teenistuslaste ajutiseks ning sageli vähem privilegeeritud väikeseks ja keskmiseks teenismaavalduseks. Juba Ivan III poliitika, eriti näiteks Novgorodis, õõnestas siin tugevasti bojaaride suurt pärusmaavaldust, asendades selle väiksema, teenismaavaldusega. Ivan Groznõi opritšnina oli teenismaavalduse lõplikuks triumfiks. Opritšnina hävitas ühes juurtega bojaaride pärusmaavalduse feodaalsed eesõigused. XVII sajandil on agraarsuhete valitsevaks vormiks teenismõis.

Teenismaavaldajate klassi sotsiaalne koosseis oli väga mitmekesine. Ajalooliselt olid ta põhituumaks need vürsti teenistuslased, kes kandsid tema juures isiklikku ja sõjaväeteenistust ning said temalt «toidustumisena» ja tasu näol selle teenistuse eest ja teenistuse ajaks vürsti maatükke ajutiseks kasutamiseks, teenismõisaks. See tingimus lähendab meie teenismõisat Lääne-Euroopa beneficiitsile (annetisele), mida esineb väga vara, juba XIII ja XIV sajandil ka meie ajaloos (Pavlov-Silvanski). Kuid uue teenismaavaldajate

[1] Neile antavate tarhaanikirjadega said kõrgem vaimulikkond ja bojaarkond «tarhaaniõiguse» — vabanemise koormistest ja õiguse alluda ainult valitseja kohtumõistmisele. С. В. Рождественский, Служилое землевладение в Московском государстве XVI в., 1898, стр. 111—120.

klassi eriti kiire täiendamine ja väljakujundamine hakkab toimuma alates XVI sajandist, mil Moskva, likvideerides osastised (udellid) ja bojaaride pärusmõisad, värvates enda juurde teenistusse mitte ainult endisi vürste ja bojaare, vaid ka kodanikke, kaupmehi, omamaalasi, kojateenijaid, isegi holoppe, võrdsustas nad kogu nende seisuslikest ning isikliku ja poliitilise mõju erinevustest hoolimata üheainsa tunnuse järgi — maa annetamisega ajutiseks kasutamiseks valitseja teenistuses olemise eest.

Selle tulemusena jagati XVI sajandi algul näiteks Šeloni pjatiinas üle poole Moskva poolt konfiskeeritud Novgorodi maadest Moskva teenistuslastele teenismõisateks. Teistes Novgorodimaa osades kuulus samaks ajaks samuti üle poole ja koguni kuni kaks kolmandikku maid valdajaile teenismaaõiguse alusel. Veel suurema tähtsuse omandas teenismõis lõunas, kus piiri kaitsmise vajaduse tõttu lõunamaiste rändrahvaste kallaletungi vastu varustati maaga peaaegu eranditult ainult sõjaväeteenistuslasi ja kus peaaegu kogu maavaldus rajanes teenismaaõigusel (Rjasani, Jepifani, Tuula, Kašira, Orjoli maakond, kus 80 kuni 89 protsenti kogu maast kuulus valdajaile teenismaaõiguse alusel). Veidi kauem ning suuremal hulgal jääb pärusmaavaldus püsima riigi vanemates, põhjapoolsetes ja keskosades (Zvenigorodi, Kolomna maakond), kuid ka siin tõrjub teenismõis pärusmõisa pikkamisi välja. Ainult Kaug-Põhjas ei saa ülekaalu ei suur pärusmõis ega teenismõis, kuna siin säilis suur hulk «musti maid». Teistes paikkondades loovutab feodaalne pärusmõis oma koha maavalduse uuele valitsevale tüübile — teenismõisale.

See viimane asjaolu — teenismaavalduse ajutine iseloom — andiski mõnedele uurijatele (R o ž k o v) aluse rõhutada valduse tinglikkust ja ebapüsivust, selle mööduvat iseloomu kui teenismaavalduse juriidilise vormi peajooni, millel on ühtlasi tähtsad majanduslikud tagajärjed ja mis selgitavad selle majandusliku languse iseloomu, mis ilmnes Moskva riigis XVI sajandi teisel poolel.

Tegelikult ei võinud teenismaavalduse «ajutisel olemasolul» olla nii suurt ja otsustavat majanduslikku tähtsust. Valduse konstantsuse või ajutise iseloomu poolest ei erinenud teenismõis palju pärusmõisast, kuid ta sulas peatselt pärimisõiguste alusel täielikult ühte pärusmõisaga. Vürstide ja bojaaride suurpärusmõis oli aga üksikute maade ja vürstiriikide feodaalse killustatuse ja sõltumatuse ning kohalike territoriaalsete sidemete domineerimise sünonüümiks. Feodaalse pärusmõisa endassesuletud, isoleeritud majandus oli vastuolus nende ühiskondliku tööjaotuse ja kaubakäibe arenemise algmetega, mis ilmnesid ajastu progressiivsete majanduslike nähtustena juba XVI sajandil. Sedamööda kuidas suurenes kaubavahetus ning kaubakäive, üksikute piirkondade, maade ja vürstiriikide liitmine üheks tervikuks, pidi feodaalne pärusmõis kui organisatsioonilis-majanduslik vorm loovutama koha pärisorjuslikule teenismõisale, mis oli keskvõimuga majanduslikult ja poliitiliselt seotud ning temast sõltuv.

Kuid oma tootmisviisilt ja ühiskondlikelt suhetelt säilitas see teenismõis sellesama feodaal-pärisorjusliku iseloomu nagu vana pärusmõiski.

XVI sajandi katastrid [1] võimaldavad välja selgitada teenismõisa majandusliku struktuuri ja tootmissuhted otseste tootjate — talupoegadega. Võimu poolt teenistuse eest teenismõisaga varustatavate teenistuslaste hulgas oli nii suurettevõtete kui ka väikeste maatükkide valdajaid. Nii ühtede kui teiste majandil oli põhiliselt naturaalne iseloom. XV ja XVI sajandil oli mõisnike ja talupoegade vaheliste suhete domineerivaks vormiks obrok produktides.

Moskva riigi keskmaakondades, Novgorodimaal ja teistes asustatud paikkondades asus mõisniku majand tema ümber asetseva, põldu harivate ja mitte harivate inimeste poolt asustatud küla keskel. Valdajal oli oma eraldi künnimaa, mida harisid tema holopid. Kuid suurema osa künnimaast, mõnikord kuni 70—90 protsenti, harisid talupojad, kes maksid selle maa eest valdajale obrokit natuuras ja rahas. Obrokisse kuulusid kui põhilised tuluartiklid «maksuvili», rukis, nisu, kaer, tatar, loomakasvatussaadused — looma- ja lambaliha, — samuti kala, või, juust, munad, linnud, õlu, lina, hein, küttepuud ja muu «pisitulu». Mõnedes paikkondades kuulusid obroki hulka ka karusnahad, vaha, mesi ning teised eriharude saadused. Peaaegu igal pool leidub andmeid selle kohta, et peale nende naturaaltulude esines võrdlemisi vähesel hulgal ka rahalisi tulusid.

Suuremate mõisnike külad ja majandid omasid peale põlluharijate veel igasuguseid meistreid ja spetsialiste — rätsepaid, seppi, soomusrüütegijaid, kokkasid, aednikke, köögiviljaaednikke, tallimehi, pistrikumehi ja teisi isikuid, kes teenindasid mõisnike majandit. Väiksematel mõisnikel oli muidugi ka vähem arenenud, kuid samasugust naturaalset tüüpi majand. Üldse oli naturaalsete obrokite arvutus väga detailiseeritud ja see hõlmas kõik esemed, mis toodeti põllumajanduses ja olid vajalikud valdaja tarbimiseks, kaasa arvatud ka rahalised tulud. Mitte vähem komplitseeritud olid kloostrite majandid ja talupoegade poolt kloostritele makstavad koormised. Katastrid arvutasid neid tulusid järgmistes väljendustes: «Aga Saburovi mõisal koos küladega on tulusid 16 võtil elavalt raharenti teotöö eest üks grivna võtilt, kokku üks rubla 20 altõnni, ja 13 võtilt igaühelt 20 altõnni... ja kõigilt 29 võtilt antakse setvert rukist, ja igalt võtilt pargitud lambanahk, ja 2 võtilt üks kanepist kangas, ja valitseja tulu võtilt 9 dengat aastas.» [2]

[1] XVI sajandi Moskva riigi katastreid koostasid Teenismõisate Prikaasi «kirjutajad» linna ja maakonna kindla administratiivüksuse piirides. Neis kirjeldati kõiki külasid, uusasulaid, puustuseid, kusjuures näidati ära valdaja ja registreeritud elanikkond, arvutati välja maa, külvipinna ja niitude suurus, tulud põllundusest ja tööndustest natuuras ja rahas, näidati ära rakkeinimeste ja talude arv. Seega olid katastrid põhidokumendiks maafondi kindlakstegemisel, tööjõu jaotamisel ja maksude määramisel. Samuti oli neil ka suur üldmajanduslik tähtsus.

[2] «Писцовые книги Московского государства», ч. I, Спб. 1872, стр. 609.

Seega oli tavaliselt suhteliselt väike osa teenismõisast mõisniku enda künnimaa all, teist osa harisid talupojad kahasse — pooleks, «ühe kolmandiku eest»; ülejäänud maa eest võeti obrokit natuuras ja rahas.

XVI sajandi teisel poolel (eriti Moskva katastrite andmeil) on märgata järkjärgulist üleminekut naturaalselt obrokilt rahalisele obrokile. Selle tendentsi aluseks oli kaks põhjust: ühelt poolt rahamajanduse üldine arenemine, mis järk-järgult haaras pärisorjusliku teenismõisa; teiselt poolt kasvanud vajadus raha järele seoses valitseja juurès teenistuse kandmisega, mis nõudis suuri kulusid. Areneva rahamajanduse uued nõuded ja vajadus raha järele viisid tunduvale diferentseerumisele teenismaavaldajate klassis, ühtede laostumisele ja vaesumisele ning maaomandi kontsentreerumisele teiste juures, vajadusele areneva rahamajanduse tingimustes muuta teenismajandi organisatsioonilisi vorme ja tootmissuhteid.

Põllumajanduse langus XVI sajandi teisel poolel. Üleminekuga feodaal-pärusmõisalise kinnise iseloomuga suurmajandi vanadelt vormidelt tööjõu maksimaalse ekspluateerimise püüdele rajatud pärisorjusliku teenismõisa uutele vormidele kaasnes XVI sajandil Vene riigis kogu rahvamajanduse kaunis pikaajaline langus.

Moskva-Vene kiire asustamine XV sajandiks põhjustas siin põllumajanduse tunduva kasvu ja üsna kõrge taseme. Selleks ajaks oli põld juba tunduvalt välja tõrjunud metsa; domineeris küntud ehk elav põld ühes oma alalise kolmeväljasüsteemiga. Künnimaa üldsuurusest võttis see põlluliik veel kuni XVI sajandi keskpaigani enda alla üle 95 protsendi, ulgpõld ja kesapõld aga kõigest 4—5 protsenti.

Kuid juba alates XVI sajandi teisest poolest on märgata põllumajanduse tugevat langust. XVI sajandi 80-ndateks aastateks oli keskpiirkonnas küntud põldu jäänud kõigest 31,6 protsenti, Novgorodimaal aga kõigest 6,9 protsenti, samal ajal kui ulgpõld ja kesapõld vastavalt suurenesid. Ühtlasi toimus ka küla otsene inimestest tühjenemine. Rožkovi andmeil oli «puustuste», s. o. mahajäetud külade arv keskpiirkonnas XVI sajandi esimesel poolel kõigest 5,2 protsenti, sajandi lõpuks aga juba 49,2 protsenti; Novgorodimaal sama aja kohta — vastavalt 3,2 ja 82,2 protsenti. Need massilised andmed hõlmavad umbes 108 000 asustatud kohta ja annavad pildi küla suurest tühjenemisest XVI sajandi teisel poolel.[1]

Ühtlasi vähenevad tugevasti talumajandi maaga kindlustatus ja põllumajanduslik produktiivsus. Enamik selle ajajärgu uurijaid (Rožkov, Gotje[2]) konstateerivad, et talupoegade künnimaa väheneb XVI sajandi kestel Vene riigi keskosades ühe talu kohta arvestades 2—2,5 korda. Kuid talupoegade künnimaa samasugune vähenemine, eriti iga hinge kohta arvestatult, kestab edasi ka

[1] Н. А. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси XVI в., 1899.
[2] Sealsamas, lk. 146; Ю. В. Готье, Замосковный край в XVII веке, 1937, стр. 333—342.

XVII sajandil, vaatamata sellele, et selle aja jooksul oli talu perekond suurenenud.

Milles siis seisid põllumajanduse niisuguse languse põhjused vahetult pärast sellist suurt ja progressiivset murrangut, nagu seda oli feodaalse pärusmõisa langus ja teenismõisa tekkimine?

Nagu meile näib, tuleb selle languse peapõhjust, mis oli seotud üleminekuga suurelt pärusmõisa-majandilt teenismõisa-majandile, otsida võitluses tööjõu pärast, võitluses, mis pidi eriti teravnema feodaalse pärusmõisa langusega. Oma sotsiaalselt aluselt ja tootmisviisilt ei erinenud pärisorjuslik teenismõis mitte millegagi pärusmõisast. Tema aluseks oli seesama pärisorjastatud otsese tootja ekspluateerimine, keda varustati maa ja tootmisvahenditega oma isandale töötamiseks ja iga liiki koormiste kandmiseks. Peale maa vajas mõisnik eeskätt tööjõudu. Selleks oli vaja varustada see tööjõud tootmisvahenditega. Kuid kõigeks selleks oli mõisnikul palju vähem võimalusi kui suurfeodaalil-pärusmõisnikul.

Me nägime, et juba XIII ja XIV sajandil oli suurtes vürstide ja bojaaride pärusmõisates päevakorras tööjõu küsimus. Holoppide ja teenijaspere arv, kes X—XII sajandil moodustasid vürstide ja bojaaride «külade» peamise tööjõu, hakkab XIV ja XV sajandiks vähenema ega ole enam suuteline rahuldama arenenud majandusharudega suurmajandi tootmist. Pärusmõis rajab oma majandussüsteemi smerdide, zakupite, izornikute ja majanduslikult sõltuva elanikkonna teiste liikide ekspluateerimisele naturaalse või teokoormiste kujul. Oma immuniteetidega oli feodaalsel pärusmõisal nii palju eeliseid talupoegade kinnistamiseks oma maadele, et ta võis kergesti enda ümber koondada suurt tööjõu kaadrit, orjastades järkjärgult talupoegi.

Kui raharingluse, turu ja kaubakäibe arenemine viis majandi isoleerituse hävitamisele, tõi see kaasa vajaduse muuta majandis tööjõu seisundit. Keskmine teenismajand ei suutnud toime tulla holoppide tööjõu varal, keda tal oli vähe, rääkimata nende töö madalast kvaliteedist, eriti rahamajanduse tingimustes. Kuid rajada oma tootmine ainult temast majanduslikult sõltuvate talupoegade tööjõule teenismajand ka ei suutnud, sest majanduslikult ei olnud mõisniku majand tihtipeale kuigi jõukas.

Tööjõu vajalik organiseerimine teenismõisas võidi saavutada ainult mittemajandusliku sunduse teel, tööjõu «kinnistamisega» teenismõisa külge, töötajate orjastamisega mitte enam võlgnevuse, laenu, aegumise jms. fakti alusel, vaid selle alusel, et riik tunnustab mõisnike «õigust» talupoegade sunniviisilisele tööle. See, mida võis saavutada feodaalne pärusmõisnik, ei olnud ilma riigivõimu juriidilise sanktsioonita jõukohane väikesele teenismõisa valdajale. Muidugi püüdis ka viimane rakendada majandusliku surve kogu jõudu ning kinnistada endale tema maal asuvate talupoegade tööjõu samade majandusliku sõltuvuse viisidega, mida rakendas ka suurema pärusmõisa valdaja, — laenuga, toetustega, majandusliku võlaorjusega jm. Kuid sageli said mõisnikud teenismõisaks kas tühjad,

mahajäetud või harimata maad, ilma seal elavate talupoegadeta. Majandi organiseerimiseks puudusid neil mitte ainult töökäed, vaid ka raha majapidamise sisseseadmiseks. Seetõttu taotlesid uued mõisnikud sageli ise valitsuselt kas maksusoodustusi või koguni toetusi «elumaja ehitamiseks».[1] Vahendeid talupoegade majandusliikuks alistamiseks oli teenismõisal hoopis vähem kui vanal feodaalsel pärusmõisal. Pealegi laostasid XVI sajandi majandusliku ja poliitilise elu üldtingimused — opritšnina, maksude kasv, rahamajanduse areng — talumajandust, mis oma aluselt oli jäänud endiselt naturaalseks. Talupoegade laostumine ja majandusliku surve suurendamine mõisnike poolt sundisid talupoegi vähendama oma künnimaid, otsima pääsu võlaorjusse sattumise eest «vabadele» maadele põgenemises. Selle tulemusena on XVI sajandil märgata mitte ainult teenismõisa enda, vaid ka temaga seotud talumajanduse langust.

XVI sajandi teisel poolel väheneb talu keskmine künnipind peaaegu kahekordselt ja enam.[2] Talud jäid inimestest tühjaks mitte ainult riigi-, vaid ka mõisamaadel. Majandusliku surve suurendamine mõisnike poolt kutsus esile talupoja püüde sellest pääseda; see põhjustas talupoegade iga liiki «ülesütlemiste», võlgadesse sattunud talupoegade oma maatükkidelt põgenemise kasvu. Kuid ühtlasi suurenes mõisnike püüe «reguleerida» seda ülesütlemisõigust enda kasuks sel teel, et ülesütlemine oli lubatud ainult üks kord aastas (jüripäeval), ning lõpuks sel teel, et talupojad täielikult pärisorjastati ja mõisniku täielik isiklik pärusmõisaline võim talupoja üle taastati.

Talupoegade pärisorjastamise teed. On arusaadav, et ajaloolises arenemises läbis pärisorjastamine pika tee, kus ühelt poolt valdajad püüdsid visalt talupoegi tegelikult orjastada ja teiselt poolt talupojad pidasid järjekindlat võitlust pärisorjastamise vastu. Selles talupoegade pärisorjastamise protsessis soodustas feodaalne mõisnike riik aktiivselt mõisnikke. Me nägime seda pärisorjastamise ja selle vastu võitlemise teed XII—XIV sajandi feodaalsete osastisriikide ajajärgul. XV ja XVI sajandil intensiivistub see võitlus veelgi. Võitlusega orjastamise vastu olid seotud mitte ainult kõik XV—XVII sajandi talurahvaliikumised, vaid ka vähem märgatav, pikk ja pidev võitlus sel kujul, et talupojad pärisorjuse eest «põgenesid». Talupoegadele oli erilise tähtsusega õigus mõisnikule üles öelda ja tema juurest ära minna, kuigi seda õigust oli võlgnevuse ja majandusliku sõltuvuse tõttu tegelikult raske ellu viia.

Seetõttu taotlesidki mõisnikud eriti intensiivselt selle äraminekuõiguse kaotamist. Ülesütlemise ja mõisamaalt põgenemise võimalusel ei olnud talupojad veel täielikult kinnistatud mõisamaa

[1] С. В. Рождественский, Служилое землевладение в Московском государстве XVI в., 1898, стр. 284.

[2] Н. А. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси XVI в., 1899, стр. 146—149.

külge. Kuid juba XV sajandi praktikas eraldub talupoegade hulgast, kes tavaliselt vabalt üle läksid ühe valdaja juurest teise juurde, rühm talupoegi-«põliselanikke», «juurdunud talupoegi», kes elasid ühtedel ning samadel maadel juba mitukümmend aastat ja tegelikult üleminekuõigust ei kasutanud. On arusaadav, et kindla majandusliku sideme tõttu, mis oli kujunenud pärusmõisa ja põliselaniku vahel, oli viimase äraminek mõisnikule väga ohtlik. Seetõttu esineb ainuüksi aegumise tõttu põliselanike ülemineku keelamisi kõige varem. XVI sajandi teiseks pooleks kaotavad põliselanikud juba äraminekuõiguse.[1]

Kuid seejärel hakkab äraminekuõiguse kitsendamine laienema ka «novopodrjadtšikutele», s. o. mitte aegumise alusel, vaid majanduslikel kaalutlustel ja nende «novopodrjadtšikute» võlgnevuse tõttu maavaldajale.

On loomulik, et üleminekuvabaduse kitsendamine, eriti seoses ekspluateerimise suurendamisega, hakkas esile kutsuma ka talupoegade vastupanu. Muutub ulatuslikumaks talupoegade põgenemine, sealjuures nii põliselanike, «iidsest ajast igavesti» talupoegade hulgas kui ka «novopodrjadtšikute» hulgas, suuremalt osalt sel alusel, et nad mõisnikule laenu võlgnesid. Võlgnevus mõisnikule ja kloostrile oli formaalne alus, mis kutsus esile ülemineku kitsendamise. XVI ja koguni XVII sajandil domineerisid talupoegade ja valdajate vahelistes suhetes toetus ja laen «hõbedas», seemnetes, «vilja- ja rahalaen». Ilma nende laenudeta ei suutnud enamik talupoegi sisse seada «taluettevõtet» ja omandada «igasuguseid külariistu», s. o. soetada endale majapidamist ega inventari. Kuid nähtavasti ka neil juhtudel, kus jõukamad talupojad võisid läbi saada ilma laenuta, püüdsid valdajad ise rakendada laenuandmist kui orjastamise viisi. Ülesütlemise katsete korral tuli talupojal tõestada, et ta «ei ole temalt (mõisnikult) midagi toetuseks saanud». Kuivõrd näiteks laen oli levinud isegi seemnetes, s. o. majandile kõige vajalikumas materjalis, näitab Kirilli-Beloozero kloostri pärusmõisaraamatu sissekanne, millest nähtub, et kõigist talupoegadest, kes kloostrilt maad rentisid, ei olnud kuni 70 protsendil oma seemet külvi jaoks ja nad kasutasid seda kloostri poolt antava laenu näol.[2]

XVI ja XVII sajandi pärisorjusliku teenismõisa kirjeldatud vormid kujutavad endast majanduslikus suhtes XIII ja XIV sajandi feodalismi majandussüsteemi arenemise edasist ajaloolist etappi, kuid feodaalse pärusmõisa poliitilise iseseisvuse ja majandusliku isoleerituse languse tingimustes. Pärisorjusliku teenismõisa aluseks oli sama tootmisviis kui feodaalsel pärusmõisalgi, kuid põllumajanduse tootlike jõudude edasise arenemise, kaubavahetuse ja turu arenemise, tööviljakuse tõstmise vajaduse, endisi ekstensiivseid

---

[1] М. А. Дьяконов, Очерки общественного и государственного строя древней Руси, 1910, стр. 350—354.

[2] В. О. Ключевский, Опыты и исследования, стр. 264.

majandusvorme (söödisüsteem) asendavatele püsivamatele ja tehniliselt intensiivsematele majandusvormidele (kolmeväljasüsteem) ülemineku tingimustes. See tootlike jõudude arenemine viis feodaalse pärusmõisa majandusliku isoleerituse ja liikumatuse lõplikule hävitamisele ning samale tootmisviisile rajatud teenismajanduse tekkimisele, mis vastas rohkem ajastu progressiivsetele nõuetele.

Nagu me nägime, kujunesid XVI sajandi kestel majanduselus pikkamisi tingimused, mis järjest enam kinnitasid talupoja sidet teenismõisaga. Juba enne seda kui seadusandlus fikseeris kujunevad suhted, olid need juba olemas ja ulatuslikult levinud.

Üleminekuvabaduse seadusandlikud kitsendused XVI sajandil peegeldavad väga ägedat klassivõitlust selle küsimuse ümber. Seetõttu viiakse need kitsendused läbi ja neid suurendatakse järk-järgult ning sageli kannavad nad ajutist, kompromiss-iseloomu. Nii määrab «Pskovskaja sudnaja gramota» juba XV sajandi kohta kindlaks üheainsa seadusliku tähtaja ülesütlemiseks — «filipi paastu eelpäeva» (14. november). See tähtaeg seaduspärastatakse ka järgnevate üksikute kirjadega. Lõpuks peatuvad 1497. ja 1550. a. Sudebnikud üksikasjaliselt talupoegade küsimusel. Nad kinnitavad veel kord ülesütlemisõigust, kuid piiravad samal ajal äraminekut ühe tähtajaga aastas: «aga talupoegadel lubada lahkuda valdkonnast valdkonda ja külast külla ühel tähtpäeval aastas» — nädal enne ja nädal pärast jüripäeva (26. novembrit), s. o. pärast põllutööde täielikku lõpetamist.

Üldse oli vaba üleminek ja ülesütlemine veel väga levinud peaaegu XVI sajandi lõpuni. Volokolamski kloostri materjalidest nähtub, et ülesütlemine talupoegade poolt jüripäevaks ühes lahkumisandami maksmisega ja võla tasumisega kujutas endast massilist nähtust. Holoppide suhtes kehtestab seadusandlus samuti äraminekuõiguse pärast võla tasumist. Kuid seda võlgniku — holopi või talupoja — vaba lahkumist kitsendatakse seadusandlusega järkjärgult üha enam valdajate kasuks. Kehtestatakse niinimetatud «keeluaastad», s. o. talupoegade lahkumise ajutise keelamise ja Sudebnikutes jüripäeva kohta ette nähtud eeskirjade seistamise aastad. Samuti kehtestatakse «määraastad», s. o. tähtajad hagide esitamiseks põgenenud talupoegade tagasitoomiseks valdajaile. Kuigi seadus «keeluaastate» kehtestamise kohta ei ole meie ajani säilinud, võib oletada, et 1580. aastal anti seadus «keeluaastate» kohta, mis kitsendas talupoegade õigust lahkuda jüripäeval. Esimene «keeluaasta» kehtestati 1581. aastal, mil talupoegade äraminek ja väljaviimine olid ajutiselt keelatud, «kuni valitseja ukaasini», s. o. kui ajutine abinõu. See kehtis nähtavasti 1581. aastast 1586. aastani ja seejärel pärast vaheaega uuesti 1590. aastast 1595. aastani; pärast seda hakkas äramineku keeld tegelikult muutuma alaliseks abinõuks.

On võimalik, et «keeluaastate» kindlaksmääramine neile aastaile oli seotud maade «üleskirjutamistega» ja katastrite koostamisega,

mida riik teostas maafondi seisundi ja maafondi maksustamise võimaliku suuruse väljaselgitamiseks. Selleks oli vaja kas või ajutiselt, loenduste aastaiks, lõpetada talupoegade massiline üleminek, et välja selgitada tööjõu jaotus teenismajandi kindlustamiseks. Kuid talupoja sissekandmine katastrisse mõne mõisniku nimele tõi kaasa äraminekuõiguse kaotamise ja andis mõisnikule õiguse hagi esitamiseks jooksikute kohta. Seega võisid «keeluaastad» olla abivahendiks põhiürituse teostamisel — maafondi väljaselgitamisel, kuid sellise «keeluaastate» ja katastritesse sissekandmise praktika tulemusena pärisorjastati talupoeg mõisnikule.[1]

Meie ajani mitte säilinud tsaar Fjodor Ivanovitši «Seadustik» nähtavasti «lõpetas täielikult vabade teenijate soo» Moskva riigis (K a r a m z i n). Edasi määras 1597. a. ukaas teenistusorjusaktide kohta: kes on teeninud üle poole aasta, «anda neile vabadele holoppidele teenistusorjusaktid ja nende palveid mitte kuulata». Lõpuks 1597. a. ukaas pagenud talupoegade kohta kirjutas ette tagasi tuua kõigi mõisnike ja pärusmõisnike juurest need põgenenud talupojad, kes asusid elama nende maadele, lahkudes teistest kohtadest viimase viie aasta jooksul enne ukaasi, s. o. mitte enne 1592. aastat (loenduse aasta). Talupoegi, kuigi nad olid põgenenud ning uude kohta elama asunud enne seda tähtaega ja elukoha järgi 1592. a. loendusse sattunud, endiste mõisnike juurde tagasi ei toodud.

Selle põhjal oletasid vanad ajaloolased (Tatištšev, Karamzin, Kostomarov), et 1592. aastal ilmus ukaas, mis formaalselt kaotas «jüripäeva» ja kehtestas lõplikult pärisorjastamise. Tänapäeval võib lugeda tõestatuks seda arvamust, et niisugust spetsiaalset seadusandlikku akti, mis kehtestas 1592. aastal talupoegade pärisorjastamise ning Sudebnikute nende eeskirjade lõplïku ja formaalse tühistamise, mille järgi talupoegadel oli õigus jüripäeval lahkuda, ei olnud a l a l i s e a b i n õ u n a olemas. Ja peabki tunnistama, et pärisorjust ei saa üldse üheainsa seadusandliku aktiga ei kehtestada ega kaotada. Pärisorjus kehtestatakse või likvideeritakse pikaajalise klassivõitlusega. Selles klassivõitluses on mõisnike riik aktiivseks ja juhtivaks jõuks ning ta juhib seadusandlike aktide kaudu pärisorjastamise protsessi.

Sel pinnal, et mõisnike klass püüdis endale kindlustada oma teenismõisates talupoegade töö alalise kasutamise võimalust ja et talupoegadel oli võimatu mõisnike vastu võidelda, sureb vaba äramineku õigus Vene riigis XVI sajandi lõpuks tegelikult välja. Sellele protsessile aitas riik kaasa Sudebnikutes «jüripäeva» kohta ette nähtud eeskirjade kitsendamisega, «keeluaastate» ajutise praktika kehtestamisega ja nende aastate muutmisega talupoegade äraminemise keelu alaliseks abinõuks. 1597. a. ukaas põgenenud talupoegade kohta, reguleerides pärast 1592. aastat toimunud omavolilise lahkumise juhtumeid, kehtestas tegelikult viieaastase aegumisõiguse

[1] Ч а е в, К вопросу о сыске и прикреплении крестьян в Московском государстве в конце XVI в., «Исторические записки» № 6, 1940.

nende põgenenud talupoegade valdajate hagide jaoks, kes olid valdaja juurest ära läinud illegaalselt, põgenedes, ilma ülesütlemiseta. Kuid sellel ukaasil oli suur tähtsus, kuna ta sellega, et ta põgenenud talupoegade valdajaile andis õiguse neid talupoegi kohtu teel tagasi tuua, samal ajal kaitses uutes katastrites maavaldaja nimele kirjutatud — ehkki põgenenud — talupoegade omamise puutumatust.

Kuid kas lõppes see ebastabiilsus töö seisundis ja organiseerimises valduslikus majandis, mille likvideerimise vajadus viis pärisorjastamisele? Kuigi suurt stabiilsust siin nähtavasti veel peaaegu ühe sajandi vältel ei saavutatud. Asi seisab selles, et ümberasumise vabadusest olid huvitatud mitte ainult talupojad ise. Kui talupojad jätsid sageli omal initsiatiivil maha ühed valdajad ja läksid üle teiste juurde, siis võtsid sellest aktiivselt osa ka valdajad ise. See osavõtt avaldus harilikult väljaviimise vormis, s. o. selles, et ühed talupoegade valdajad meelitasid talupoegi ära teiste valdajate maadelt, mõnikord legaalselt, «ülesütlemisega», mõnikord «ülesütlemiseta ja lõivuta» ja koguni otsese vägivallaga — äraviimisega. Lappo poolt «Tveri maakonna katastri» järgi tehtud arvutus näitab, et 333-st talupoegade ülemineku juhtumist 188 juhtumil nad «viidi välja», s. o. meelitati ära või asustati vägivaldselt ümber nende maavaldajate poolt, kes tahtsid asustada oma maad.[1] On arusaadav, et vägivaldselt ja tähtaegade kohta antud ukaasidest hoolimata võisid talupoegi välja viia vaid kõige suuremad ja tugevamad pärusmõisnikud, kes võtsid ära tööjõu oma nõrgematelt kaasvendadelt. Selline suurpärusmõisnik nagu bojaar Romanov tarvitas veel XVII sajandil puhtröövellikke viise talupoegade väljaviimiseks teiste maavaldajate juurest. Ajaloolistes mälestusmärkides säilinud talupoegade kaebused kõnelevad selle kohta: «tulevad ... tema inimesed ja talupojad neljakümne, viiekümne ümber ja rohkem meie asulatesse päeval ja öösel, meid, teie holoppe, peksavad ja riisuvad, naisi ja tütreid teotavad ja raha ning riiete pärast piinavad ja meie, teie holoppide pärast ja kloostrite pärast veavad vägivaldselt välja talupoegi ja pobuleid».[2]

Teiseks momendiks, mis aeglustas võimalust kindlalt pärisorjastada talupoegi nende valdajate maal, olid need ebasoodsad majanduslikud ja poliitilised tingimused, millede poolest olid nii rikkad XVI sajandi lõpp ja XVII sajandi algus ning mis sundisid mitte ainult talupoegi, vaid ka valdajaid oma majandi maha jätma. Selle aja jooksul laostus palju külasid ja teenismõisaid, talupojad siirdusid uutele maadele, mis omakorda andis teistele valdajaile ja kloostritele võimaluse kinnistada need talupojad oma maadel. Nälja ajal jätsid talupojad sageli maha nende vähemjõukate maavaldajate maad, kes ei suutnud neile abi pakkuda, ja läksid jõukamate mõisnike juurde, kelle käest neid ei olnud enam nii kerge tagasi

[1] И. Лаппо, Тверской уезд в XVI в. Его население и виды земельного владения, «Чтения Общества истории и древностей», 1893, стр. 44—48.

[2] Сташевский, К истории колонизации юга, 1913, стр. 4.

saada. Ja kuigi võõraste talupoegade varjaja ja anastaja kuulus kohtuliku karistuse alla, oli majanduslik huvi mõisamajandi kõige pakilisema küsimuse — tööjõu küsimuse — lahendamise suhtes siiski niivõrd suur, et tasus riskeerida pikaleveniva kohtuprotsessiga, mis lõppes alati mitte selle kasuks, kellel õigus oli, vaid tugevama kasuks.

Seetõttu revideeriti ka pärast 1597. a. ukaase korduvalt nii talupoegade kui ka holoppide pärisorjastamise ja vaba lahkumise küsimust. Seoses kolmeaastase kohutava näljaga kitsendab Boris Godunov aastail 1601—1603 eeskirju «keeluaastate» kohta: isandate tahtest hoolimata antakse vabastuskirjad neile holoppidele, kes nälja tõttu lahkusid oma isanda juurest, ja lubatakse ajutiselt talupoegade üleminekuid, mis tegelikult on likvideerimata: «sellel talupojal elada selle juures, kes teda nälja-aastail toitis.» 1607. a. Kirikukogu seadustik kehtestas 15-aastase tähtaja põgenenud talupoegade ülesotsimiseks: «missugused talupojad tänasest arvates enne seda 15 aasta jooksul 101. aasta raamatutes on üles kirjutatud, neil jääda nende juurde, kelle nimele nad on kirjutatud.»

Seega fikseeritakse XVI sajandi lõpuks ja XVII sajandi alguseks lõplikult ja juriidiliselt, «pärisorjuse õiguse» näol, need talupoegade sunniviisilise pärisorjusliku töö vormid, millede kaotamise eest olid talupojad mõisate ja teenismõisate valdajate vastu sajandeid vihaselt võidelnud. See talupoegade sajanditepikkune võitlus pärisorjastamise vastu, talurahva ülestõusud, süstemaatiline põgenemine pärisorjuse eest lõpeb XVI—XVII sajandil feodaali-mõisniku lõpliku võiduga, kes kindlustab endale «seadusliku õiguse» talupoja tööle ja isikule.

Muidugi ei saa sellele juriidilisele momendile, et mõisniku pärisorjuse-õigus talupoja tööle «vormistati», omistada eriti otsustavat tähtsust ja sellele vaadata kui pärisorjuse algusele, nagu see tihtipeale esines vanas vene historiograafias. Kuid siiski omandavad pärisorjuse-süsteemi formaalne kinnitamine ja mõisniku juurest äramineku õiguse kaotamine XVI sajandi lõpul suure tähtsuse. «Mittemajanduslik» sundus muutub mitte ainult «elukorraks» ja «faktiks», vaid ka mõisniku vastuvaidlematuks «seaduseks» ja «õiguseks».

XVI sajandi teise poole sotsiaal-majanduslik pööre, mille tulemuseks oli feodaalse pärusmõisa likvideerimine ja aadli pärisorjusliku teenismõisa osa suurenemine, pidi paratamatult avalduma ka majanduslikus ja poliitilises languses, mis kauaks ajaks haarab Vene riigi kogu elu. See oli tormiline, sügavate sotsiaal-majanduslike kriisidega ajastu, kus jõudis lõpule sellele eelnenud sajanditepikkune põllumajandusliku tootja «eksproprieerimise», mõisniku-feodaali poolt talupoegade maade anastamise ja teenismaa-aadli poolt põllumajandusliku väiketootja orjastamise ajalugu.

LINN, TÖÖSTUS JA KAUBANDUS XV ja XVI SAJANDIL

Me juba ütlesime, et Vene rahvamajanduses ei olnud linnal niisuguseid väljaarenenud tööstuslikke vorme ega seda tähtsust käsitöö tugevat tsunftiorganisatsiooni omavate ning linna ja maa vahelise kohaliku arenenud kaubavahetusega kohalike tööstuskeskustena, nagu see oli Lääne-Euroopas.

Sellegipärast suureneb linna osa ja tähtsus, eriti XV—XVII sajandi ajajärgul koos varem killustatud osastis-vürstiriikide üheks rahvuslikuks tervikuks ühendamisega ning rahvuslikes piirides ühiskondliku tööjaotuse ja kaubavahetuse laienemisega. Seoses maa sõjalis-poliitilise ja majandusliku arenemise iseloomuga XV ja XVI sajandil kandsid Moskva-Vene linnad tähtsuselt ja arvult valdavas osas kas tööstus- ja kaubanduskeskuste iseloomu (maa kesk- ja põhjaosas) või sõjaliste punktide iseloomu (lõunas ja kagus). Juhtiva majandusliku tähtsuse omandasid muidugi esimese rühma linnad, sest nende majanduse aluseks oli ühiskondliku tööjaotuse kasv juba laiemas, mõnikord rahvuslikus mastaabis. Kuid ka nende «sõjaliste liinide» uued linnad, mis kaitsesid lõunapiiri sedamööda, kuidas see lõuna poole edasi nihkus, kaotasid järk-järgult oma (ühtlasi põllundusega seotud) sõjalise iseloomu ning muutusid kohalikeks tööstus- ja kaubanduskeskusteks.

Kaubandus-tööstusliku linnaelanikkonna põhituumaks olid «possaadiinimesed», linnaväikekodanlus, kes oli kõige täielikumalt seotud linnatööstuse ja -kaubandusega. Kuid ka neil oli tihtipeale oma põllumajandus, nad rentisid maid ja niitusid, omasid kalapüügikohti jne. Teiseks linnaelanikkonna tähtsaks kihiks olid teenistuslased ja sõjaväelased. Ka nemad tegelesid peaaegu alati kaubanduse ja käsitöödega ja neil oli oma põllumajandus. Mõnedes linnades, eriti lõunapoolsetes, mis kandsid sõjaliste asulate iseloomu ja kus possaadielanikkonda oli vähem, kuulus sõjaväelastele koguni suurem osa kaubanduslikke ja käsitööndusliku ettevõtteid. Kuid ka teistes linnades ei tegelnud nad mitte ainult kaubanduse ja käsitööga, vaid nende poolt makstavate maksude ja lõivude suuruse järgi otsustades oli neil ka suuremaid ettevõtteid kui possaadiinimestel. Lõpuks olid talupojad mitte ainult ostjateks, kes tarbisid linnaturu produkte, vaid nende jõukamad rühmad tegelesid ka ise linna-tööstusrahvastiku teiste rühmade kõrval käsitööde ja kaubandusega.

XV—XVII sajandi Moskva-Vene linn ei muutunud veel Lääne-Euroopa keskaegse linna taoliselt linna tulevase tööstusklassi organisatsiooniliseks keskuseks.

Linnaelanikkonna mitmesuguste rühmade majanduslik diferentseerumine ja eraldumine hakkab avalduma mitte mõjuka linnakodanluse erilise klassi tekkimise kujul, nagu see oli Lääne-Euroopas, vaid selle alama maksualuse, rakkeseisuse maksu-

suhetena riigiga, kes koosnes iseseisvatest väikekäsitöölistest, väikekaupmeestest, talupoegadest, tööinimestest, väiketeenistuslastest, ilma et nad oleksid üksteisest klassiliselt teravalt eraldunud.

Üldse kandis linnaelanikkond oma seisundilt tõönduses märksa rohkem seisuslike rühmituste kui tootmisrühmituste jälgi. Sellised on mitmesugused tolle aja katastrites ja teistes mälestusmärkides mainitavad enesepantijad, kojamehed, teiste isikute juures elavad logardid jne., kelle seisundi määras suuremalt osalt suhe rakkega, kuuluvus või mittekuuluvus linna maksualuse elanikkonna hulka. Samal ajal tekkisid kaubandus-tööstuslikes possaadides mitte ainult maksualuste possaadiinimeste, vaid ka teenistuslaste, sõjaväelaste ja koguni vaimulike poed ja tööndused. Ja ümberpöördult, rakkealused possaadiinimesed, kaupmehed ja käsitöölised «pantisid ennast» bojaaridele, linnade pärusvaldajaile ja kloostritele ning tegelesid nende kaitset ja soodustusi kasutades samade tööndustega, kuid juba raket kandmata.

1648. a. Maakogu seadustik sisaldab katseid eraldada linna-tööstusrahvastik rakkealuse ja possaadielanikkonnana, s. o. linnades elavate, tööndusega tegelevate ja vastavaid koormisi kandvate inimestena. Kirjutati ette «tagasi tuua rakkesse» kõik eravaldajate slobodaad ja keelata enesepantimine. Seetõttu väheneb linnades pärusmõisate talude arv ja linna pärusmaad lähevad üle valitseja kätte, kes annetab neid maid possadnikutele. Sellest hoolimata oli rohkearvuliste käsitöölistega pärus- ja teeniismajandi majanduslik organisatsioon niivõrd tugev, et linnatööstuse mõjusfäär jäi kauaks ajaks väga piiratuks.

XVI sajandil areneb linnatööstus juba tunduvalt. Kuid kogu rahvamajanduses tervikuna sõltus küla linnatööstusest siiski palju vähem kui linn külast. Põllumajandus oli mitte ainult kogu rahvamajanduse aluseks, vaid mõnikord ka linnaelanikele ja käsitöölistele niisama tähtsaks tegevusalaks kui käsitöö. Linnad kandsid sageli veel põllumajanduslikku iseloomu ja linna-tööstusrahvastik ei olnud veel eraldunud omaette ühiskonnaklassiks, vaid kuulus linna üldise maksualuse elanikkonna hulka. Sellest hoolimata kaotas XV—XVII sajandi Moskva riigi linn juba selle feodaal-pärusmõisalise iseloomu, mida ta kandis XIII ja XIV sajandil, ning muutus järjest enam kaubandus- ja tööstuskeskuseks.

Linnakäsitöö. Linna-tööstusrahvastiku hulka kuuluvad katastrite andmeil mitmesuguste käsitöökutsete rühmad. XVI sajandi Moskva-Vene linnade uurija loendas katastrite alusel kuni 210 linnakäsitöökutset. Mõned neist, nagu voorimehed, rändnäitlejad, aadrilaskjad, ämmaemandad jne. ei kuulu muidugi otseselt «tööstuslike käsitööliste» mõiste hulka. [1]

---

[1] Н. Д. Чечулин, Города Московского государства в XVI в., 1889, стр. 339.

Käsitöö tähtsusest XV—XVI sajandi Vene riigi linnade majanduselus kõneleb käsitöönduslikku elanikkonna rohkus paljudes linnades. Moskvas ja Novgorodis oli üle kahe tuhande käsitöölise, maakonnalinnades — Kolomnas, Možaiskis, Tuulas — igaühes mitu sada. Nende possaadide käsitöölised kuulusid «mustade», rakkealuste talude hulka ja riik arvestas fiskuse huvides nende arvu. Kuid possaadi- ja käsitöönduslikku elanikkonna arv ja sotsiaalne koosseis muutusid sageli selle tõttu, et rööbiti käsitööliste rakkealuste taludega rohkenesid maksuvabade inimeste, teenistuslaste ja sõjaväelaste tööndusliku talud.

Eriti suured muutused toimusid linnakäsitöö koosseisus XVI sajandi teisel poolel seoses majanduskriisiga. Moskva maakondade katastrid näitavad suurt langust Kolomna, Možaiski, Tuula ja teiste linnade rakkealuste käsitöönduslike talude arvus, osalt selle tõttu, et elanikkond neist linnadest laiali läks, osalt selle tõttu, et rakkealused talud jaotati bojaaride lastele «kaitsetaludeks». Kolomnas «harilikke rakkealuseid talukohti ei leitud, aga järelepärimisel öeldi, et need kohad on välja jagatud bojaaride lastele kaitsetaludeks». Možaiskis «on possaadis mustad talud tühjad, nende talude elanikud aga on surnud ja teised on teadmata kuhu laiali läinud».[1] Kolomnas ja Možaiskis ulatus «tühjaksjäänud» talude arv 80—90 protsendini.

Käsitööliste domineerivateks rühmadeks olid toiduainete tootjad: leivategijad, kalanduse alal töötajad, koogivalmistajad, kvassitegijad, viinapõletajad jt. Üksikuis linnades moodustas see käsitööliste rühm ühest viiendikust kuni peaaegu pooleni kõigi käsitööliste üldarvust (Pihkvas 30 protsenti, Tuulas 32,4, Kaasanis 41,5, Svijažskis 43 protsenti).

Teiseks suureks linnakäsitööliste rühmaks olid rõivastusesemete tootjad: kalevist rõivaste valmistajad, linasest riidest rõivaste valmistajad, nahkurid, kingsepad, rätsepad, sarafani-, dušegreika-, kasuka-, kaftani-, kübarategijad, sukakudujad jne. Enamikus linnadest annab see rühm ühest neljandikust kuni ühe kolmandikuni kõigist käsitöölistest. Kuid ka siin ei hõlmanud käsitöö nähtavasti veel algprodukti (lina, villa) töötlemist, kuna ketramine ja kudumine kuulusid veel endiselt peamiselt põllumajanduse ja mitte linnakäsitöö juurde, mis tegeles vaid toodete valmistamisega neist produktidest.

Tšetšulini klassifikatsiooni järgi tuleb edasi esmajärgulise tähtsusega koduseid tarbeesemeid valmistavate käsitööliste rühm ja mitmesuguseid vähem tarvitatavaid laiatarbe-esemeid valmistavate käsitööliste rühm. Neist rühmadest on tähtsam eraldada käsitöölised metallitöötlemise alal ning sealjuures ühelt poolt sõjavarustuse valmistajad (sadulsepad, mõõga-, soomusrüü-, sõjakirve-, vibu-, nooletegijad) ja teiselt poolt majatarvete valmistajad (panni-, lukutegijad, tinutajad, nõelategijad) ning lõpuks tore-

[1] «Писцовые книги Московского государства», ч. I, Спб. 1872, стр. 628.

dusesemete valmistajad. Põllumajandusse puutus peamiselt vaid teine rühm, sest metalltooteid ja majatarbeid valmistati põllumajanduses endas väiksemal määral ja need soetati peamiselt linnast.

Linnakäsitöö organisatsiooniliste vormide suhtes ei olnud XV ja XVI sajandil ei käsitöönduslikku elanikkonna kui tööstusklassi tsunftiorganisatsiooni ega käsitöö tsunftilist reglementatsiooni. Neil Lääne-Euroopa käsitöönduslikku tsunftiorganisatsiooni õitsengu sajandeil jäi see organisatsioon Moskva riigis täiesti arenematuks. Kogu käsitöönduslikku klassi kui terviku lääne-euroopa organisatsioonilised vormid (vanemad, meistrid, sellid, õpilased) kui ka tsunftilise käsitöönduslikku tootmise reglementeerimise vormid (valmistatavate käsitöö-produktide iseloomu ja kvaliteedi range kindlaksmääramine jm.) puudusid Vene riigis kas täielikult või neil oli elukondlike nähtuste (õpilaste instituut) ja mitte tööstusliku tootmise iseloom. Üksikute käsitööde ranget eraldamist, nagu seda oli kohustuslik kuulumine tsunftidesse Lääne-Euroopas, ei olnud olemas. Üks ja seesama isik võis olla küll kingsepaks, küll puusepaks, küll põlluharijaks kui ka rätsepaks. Sellega ei ole vastuolus ka see asjaolu, et tootmise suhtes jagunesid üksikud käsitööharud üksikuteks eriharudeks, nagu eespool mainitud rõivastuse või relvade valmistamine jne. Kuid kõigel sellel ei olnud tsunftiliste alajaotuste iseloomu. Tehniline tööjaotus käsitöös endas oli samuti vähem arenenud, kuigi seda mõnikord ka esines, eriti nende esemete valmistamisel, mis nõudsid võrdlemisi suurt oskust (ikoonimaalimine). Käsitööline valmistas oma tooted mitte ainult tellimise peale tellija materjalist, vaid ta valmistas osa tooteid ka turu jaoks, otse müügi jaoks, mistõttu suuremal osal käsitöölistest olid linnas oma poed. Need omapärased jooned käsitöö olukorras ja arenemises — tööndusliku tegevuse vabadus ning tööndusе tsunftilise reglementatsiooni ja suletuse puudumine — iseloomustavad mitte ainult antud perioodi. Need säilivad ka tööstuse järgnevas arenemises ja omandavad väga suure tähtsuse.

Oma majanduslikult seisundilt ja sotsiaalselt mõjult ei olnud XV—XVII sajandi linnakäsitööl Moskva riigis neid iseloomustavaid jooni, mis eristavad Lääne-Euroopa tsunftilist käsitööd. Kui seal käsitöölised kujutasid endast mõjukat linnakodanlust, siis Moskva riigi XV—XVII sajandi käsitöölised moodustasid oma massilt linna alamklassi, linnakehvikud, kes välismaa vaatlejate tunnistuse järgi elasid suitsutaredes, agulites. Nende teenistus oli niivõrd väike, et isegi niisuguste võrdlemisi kvalifitseeritud käsitööde alal, nagu hõbeesemete valmistamine, müüsid vene käsitöölised valmistooted peaaegu ainult metalli hinna eest. Üldse oli käsitööliste diferentseerumine jõukuse järgi väga suur. Rätsepad, kingsepad, voorimehed, puusaagijad olid kõige kehvemad käsitöölised, kes maksid makse alla ühe rubla aastas. Jõukamad olid köösnerid, nahkurid, hõbesepad, kellede vara hinnati harukordadel koguni mitmele

tuhandele rublale.[1] Kuid tihtilugu leidus ka selliseid käsitöölisi, kellel ei olnud üldse «oma elu», vaid kes hulkusid «mööda maailma».

Meil on vähe andmeid tolle aja linnakäsitöö tehnika ja tootmisriistade taseme iseloomustamiseks. Kuid juba ülalloetletud käsitöökutsete — leivategijate, koogitegijate, kvassitegijate, rätsepate, kingseppade jne. kutse iseloom annab tunnistust tehnika primitiivsusest ja kasutatavate tootmisriistade lihtsusest. Križanitši tunnistuse järgi ei kasutatud Venes puusepatööl isegi saagi, nii et lauad raiuti kirveste abil palkidest.[2] Primitiivsed kudumisteljed pandi liikuma inimjõuga. Keerulisel raua töötlemisel ja sepikodades kasutati väikseid käsilõõtsu. Rauda valmistati valitseja, kloostrite ja pärusmõisate ettevõtteis väikestes käsisulatusahjudes, «domnitsates», otse rauamaagist särramise teel; sealsamas kasutati ka lihtsaid tootmisriistu käsihaamrite, pihtide ja sepalõõtsade näol.[3]

Linnakäsitöö üldise primitiivse taseme juures paistsid välja mõned käsitööliigid, mis olid korraldatud paremini. See oli eeskätt toredusesemete ja väärismetallidest toodete valmistamine, millega tegelesid spetsiaalselt välismaalt kutsutud meistrid. Moskvas oli selliseid välismaa meistreid juba nii palju, et nad moodustasid erilise linnaslobodaa ja olid ühinenud tsunftidesse. Nende hulka kuulusid välismaa hõbe- ja kullassepad, kellassepad, maalijad, sadulsepad, relvameistrid, pitsitegijad, apteekrid, rätsepad jt. See oli Lääne-Euroopa tsunftikäsitööle kõige lähedasem tüüp.

Linnakäsitöö seisundit XV—XVI sajandi Vene riigis niisugusena, nagu see eespool esitatud, kujutatakse vene historiograafias ühe vaieldava ja vähevalgustatud küsimusena. Küsimusi käsitööde ja käsitööliste olemasolust linnades, nende arvust, käsitööliste sotsiaal-majanduslikust seisundist, nende organisatsioonist, tsunftidest, käsitöötoodete turustamise tingimustest lahendavad mitmesugused autorid-ajaloolased erisuguselt. Suure teadusliku panuse käsitöö uurimisse andsid arheoloogid, kes materiaalsete allikate alusel maalisid värvirikka pildi käsitöö arenemisest vanas ja keskaegses Venes. Kuid need autorid on nõrgalt valgustanud käsitöö seisundi sotsiaal-majanduslikku olemust seoses sellega, et riigis valitses naturaalmajandus. Käsitöö seisundi küsimuse kõige kapitaalsema revideerimise tulemusena, mille viis viimasel ajal läbi Rõbakov, jõudis autor — kes kaitseb kontseptsiooni käsitöö ulatuslikust arenemisest Venes — niisugustele järeldustele: 1) allikate otseseid andmeid vormistatud põhikirjadega käsitöökorporatsioonide olemasolu kohta XIV ja XV sajandil Vene linnades ei ole ole-

[1] Довнар-Запольский, Торговля и промышленность Москвы XVI и XVII вв., 1910, стр. 84.

[2] Крижанич, Русское государство в половине XVII в., 1859, стр. 52—53.

[3] Кашин, Крестьянская железоделательная промышленность, «Проблемы истории докапиталистических формаций» № 4, 1934, стр. 34.

mas; 2) järgneva ajastu, XVI ja XVII sajandi kohta on olemas üksikuid andmeid tsunftikorra elementide kohta; 3) ainult suurte Vene linnade suhtes võib täheldada niisuguseid tsunftikorra elemente, nagu neid esines Lääne-Euroopas.[1]

Külakäsitöö. Tööstusliku tegevuse vormid, mis hakkasid tol ajal avalduma rahvamajanduses, ei piirdunud ainuüksi linnakäsitööga. Veel suurem tähtsus kui linnakäsitööl oli külakäsitööl. Me juba tähendasime, et suurpärusmõis või kloostrimajand oma keerulise majandusliku korraga pidid välja arendama mitmesuguste neile vajalike tehniliste käsitööharude kaunis kõrge spetsialiseerumise. Pärusmõisa ja kloostri majapidamises vajati puuseppi, seppi, müürseppi, kingseppi, kangruid, rätsepaid, leivategijaid, kloostrites ja kirikutes aga eriti ikoonimaalijaid, nikerdajaid, kuldajaid ja paljusid teisi. Osa töödest tegid needsamad pärusmõisate või kloostrite maadel elavad talupojad-pärisorjad obrokina teotöö eest, mõnikord aga ka holopid. Kuid suur osa töödest tehti ära erilise rahatasu eest ja eriliste isikute poolt nende «vaba käsitööna». Nähtavasti oli kloostrimajand sunnitud sageli kasutama «vabu», palgalisi käsitöölisi. Mitmesuguste kloostrite tulude ja kulude raamatud, mis on tänapäevani säilinud, annavad pildi palgaliste käsitööliste väga mitmesugustest käsitöö-erialadest kloostrimajandis. On arusaadav, et kloostrimajandis töötasid käsitöölised kloostri tellimisel, kloostri materjaliga ja sageli tema tööriistadega.

Kuid veel suurema tähtsuse omandas külakäsitöö, mis teenindas väiketalumajandust. Tiheda tööstusliku vahetussuhtlemise puudumine linna ja küla vahel soodustas külakäsitöö tunduvat arenemist. Kuid linnakäsitöö nõrk arenemine viis edaspidi selle külakäsitöö uuele suunale — selle muutumisele väikekaubaliseks «kodutööndusliikuks» tootmiseks, mis töötas juba mitte ainult külaturu võrdlemisi kitsaste tarbimisvajaduste rahuldamiseks, vaid ka laiema linnaturu jaoks.

Sel teel tekkisid pärisorjusliku majanduse rüpes niisuguse saaduste tööstusliku ümbertöötamise põhivormid, mis enam ei taotlenud ainult omaenda tarviduste rahuldamist, vaid töötas ka juba turu jaoks. «Tööstuse esimeseks vormiks, mis patriarhaalsest põllumajandusest eraldub, on käsitöö, s. o. saaduste tootmine tarbija tellimisel.»[2] Talumajand hakkab müüma turul ka tarbija tellimisel osa oma koduste tööndiste produkte, mis varem läksid eranditult ainult isikliku tarbimise rahuldamiseks. Rahavajaduse rahuldamiseks hakkab talumajand arendama igasuguseid kohaliku tooraine ümbertöötamise tööndusi saaduste müümiseks ülesostjate kaudu turul. Nii tekivad talupoja «kodutööndus» ja külakäsitöö. Mõisniku vahendusel lähevad turule samuti paljud talupoegade poolt toodetud produktid, mis tuuakse härrasmõisa naturaalsete obrokite kujul (lõuendid, kalevid, lina, vill). Lõpuks mõisa-

[1] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М. 1948, стр. 775.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 273.

majand ise, omades põllumajandusliku tooraine varusid ning teoorjuslike talupoegade ja mõisateenijate tasuta pärisorjuslikku tööd, hakkab tegelema põllumajandussaaduste ümbertöötamisega isikliku tarbimise jaoks, müües nende ülejäägid ära turul.

Suurtööstus. Linna- ja külakäsitööga ei olnud ammendatud kõik tolle aja tööstuslikud vajadused ja majandusharud. Mõned tööndused, mis nõudsid massilist töö rakendamist ja töötasid turu jaoks, ei mahtunud ei oma tehnikalt ega majanduselt mitte alati käsitöönduslikku tootmise ja mõisamajandi raamidesse. Sellistest tööndusharudest omandavad suurima tähtsuse soola-, maagi- ja potasetööndus, metallurgia ja mõned teised tööndusharud. Need tööndusharud hakkavad esmakordselt organiseeruma enam-vähem suurte spetsiaalse iseloomuga ettevõtetena, mis olid küll seotud pärusmõisamajandiga, kuid rakendasid sageli «vaba» tööd, eriti välismaa kvalifitseeritud tööliste tööd.

Nagu me eespool nägime, olid rauamaagi- ja soolatööndused kõige vanemad tööndusharud, mis juba XIV ja XV sajandil omandasid suhteliselt suurte, turu jaoks töötavate tööndusteiseloomu. Algul organiseeriti neid tööndusi eravalduslikes pärusmõisates või kloostrite majandeis, kuid hiljem eralduvad nad pärusmõisate põllunduslikust majapidamisest. Mõned kloostrid arendasid ühes oma kalapüügiga eriti tunduvalt ka soolakeetmist ja sealjuures mitte ainult oma vajaduste jaoks, vaid ka müügiks, varustades soolaga paljusid linnu ja turge. XVI sajandil ilmusid soolakeetmise alale ka era-suursoolatöösturid, kes seadsid oma pärusmõisates sisse suured soolatööndused.

XV ja XVI sajandi kõige silmapaistvamateks soolatööstureiks, tulevase kaubandus- ja tööstus-suurkodanluse esivanemateks, kes hiljem üle läksid feodaalse aristokraatia ridadesse, olid Solvõtšegodski maakonna talupoegade hulgast pärinevad kuulsad Stroganovid, rohkearvuliste suurte soolatööndusteomanikud Ustjugis, Kaama ääres, Permis ja Uraalis.[1]

Stroganovite ettevõtete organisatsiooniliseks vormiks oli seesama pärusmõis: «vanaisade ja isade ning omaenda poolt ostetud asustatud ja tühjad külad valdustes ... ja nende külade heinamaad ahervaremete juures ja saartel ning uhtemail ... ja igasugused kõlvikud valitseja ürikute, kohtuotsuste, ostulepingute, pandilepingute ja kõigi kinnistuslepingute järgi antud.» Stroganovite majandi peamiseks tootmisharuks olid soolatööndused. Nende arendamiseks

[1] Stroganovite esivanemaks peetakse Solvõtšegodski maakonna talupoega Spiridon Stroganovit (suri 1395. a.). Alles viiendas-kuuendas põlvkonnas saavad mõned Spiridoni järglased võõrnike aunimetuse, seitsmendas põlvkonnas — «nimekate inimeste» aunimetuse ja kümnendas põlvkonnas (XVIII sajandil) — parunite aunimetuse ja nad astuvad sugulusvahekorda vürstide Volkonskite, Narõškinite, Barjatinskite, Strešnevide ja teiste aadlikega. Samal ajal olid Stroganovite teise haru järeltulijad talupoegadeks Solvõtšegodski maakonnas (А. А. Введенский, Торговый дом XVI—XVII вв., 1924).

omandatakse laialdased valdused, üksikud soolakuivatid, külad ühes talupoegadega, võetakse tööle igasuguseid inimesi võlaorjuse, obroki või palga alusel. Peale soola tootmise tegelesid Stroganovid potase tootmisega, karusnahkade ülesostmisega, nendega kauplemisega jne. Stroganovite ettevõtteis töötas kuni 10 000 vaba töölist ja kuni 5000 pärisorja.

Stroganovid on tolle aja rikaste talupoegade hulgast pärinevate kaupmeeste ja töösturite kõige tüüpilisemad esindajad. Suurtööstuslikku ettevõtja-tegevust esines ka pärusmõisalise suurbojaarkonna hulgas.

Pärast tulirelva tarvituselevõtmist pidi suurtootmine omandama eriti suure tähtsuse sõjaväe relvade ja lahinguvarustuse valmistamise alal. See tootmine ei olnud üldse seotud pärusmõisamajandiga ja nõudis erilist organisatsiooni. On olemas andmeid selle kohta, et suurtükke kasutati juba 1382. aastal Moskva piiramisel Tohtamõši poolt. Nähtavasti toodi rauast suurtükid, «armatid», esmakordselt Moskvasse 1389. aastal välismaalt Novgorodi kaudu, kuid nende kasutamine kandis kaua aega juhuslikku iseloomu. Püssirohtu hakati Moskvas valmistama Vassili I ajal (1389.—1425. a.). Ivan III ajal seati Moskvas sisse riiklik suurtükkide tootmine välismaa meistrite (itaallase Fioravanti) abil. Vene meistrid hakkasid uurima suurtükiasjandust ja valama vasest suurtükke. Ivan IV ajal hakati suurtükke valama malmist.

Üldse valmistati suurtükke tsaari, linnade ja pärusmõisate ettevõtteis mitut liiki, mitmesuguseks otstarbeks ja mitmesuguse kaliibriga: mitmesuguse kaliibriga «pištšaalid» (poolteisesed, neljakümnesed jne.) otsetulistamiseks, mortiirid ehk «možaarid» kaliibriga kuni 50 sm püstlaskmise jaoks, haubitsad, mis lasksid kivikuulidega, kartetšikahurid, rasked piiramiskahurid, kindlusekahurid jne. Need valmistati tsaari ettevõtteis Moskvas ja Moskva lähedal. Nende raskete suurtükkide vedu oli väga raske. Näiteks Kaasani vallutamiseks veeti suurtükid kohale veeteed mööda ja nad olid teel kolm kuud, kuid see-eest otsustas suurtükivägi ühekorraga piiramise, olles murdnud müüridesse augu jalaväe rünnakuks.

Üldse oli tulirelva, püssirohu ja suurtükkide kasutamine Vene armees juba XIV sajandil Moskva vaenlastele ootamatu ning aitas palju kaasa venelaste vallutuste edule idas ja läänes. Suurtükiväe kasutamise ja arendamise poolest oli Vene riik eesrindlik maa; polgu-suurtükivägi ilmus Vene armees varem kui Rootsi kuningal Gustav Adolfil, keda peetakse selle asutajaks.

Kaubakäibe kasv. Vaatamata linnatööstuse suhteliselt nõrgale arengule XVI sajandi Vene riigis, suurenesid seal XIII—XIV sajandi feodaalse Venega võrreldes ühiskondlik tööjaotus, linna eraldumine külast ja kaubakäive. Kuigi maa kogu majandus säilitas oma naturaalse iseloomu, läksid suurpärusmajandi ja väiketalumajandi, talupoegade koduse väiketööstuse produktid osalt siiski ka turule. Juba riigi territooriumi suurenemine ja tema rajoonide

majanduslik mitmepalgelisus üksi aitasid kaasa kaubakäibe arenemisele.

Tarvitseb ainult öelda, et Moskva vürstide dünastia asutaja Daniil jättis oma pojale Ivan Kalitale (1325.—1340. a.) territooriumi, mis oli väiksem kui tulevane Moskva kubermang. Ivan III-l (1462.—1505. a.) oli vürstiriik, mille territoorium hõlmas juba peaaegu kõik vene maad ja palju mittevene maid. Ivan IV (1533.—1584. a.) laiendas oma vürstiriigi piirid lõunas kuni Donini, Terekini ja Astrahanini ning idas kuni Tobolini. XVII sajandil liideti kõik vene maad lõunasteppidest kuni Jäämere rannikuni täielikult Vene riigi piiridesse.

Maa üksikute piirkondade liitumise ja ühtse turu kujunemise aluseks oli maa tootlike jõudude ning ühiskondliku tööjaotuse kasv. XV ja XVI sajandil arenev talupoegade koormiste üleviimine naturaalkoormistelt rahalistele koormistele suurendas rahalist kaubavahetust. Selleks, et maksta rahalised koormised, oli talupoeg sunnitud realiseerima oma produkti turul. Nagu me aga eespool nägime, moodustas «lisaprodukt», mille talupoeg andis mõisnikule, XVI sajandi algul vähemalt ühe neljandiku kogu produktist. Sajandi jooksul tõusis see kuni ühe kolmandikuni ja enam. Üleminekul rahalistele koormistele pidi see osa tõusma igal juhul mitte vähem kui ühe kolmandikuni kuni ühe neljandikuni kogu produktist, mida talupoeg tootis. Tõsi küll, rahaline obrok moodustas vaid osa kõigist talumajandi koormistest, kuid teiselt poolt rahuldati paljud talumajandi vajadused samuti ostu teel, selleks aga oli järelikult vaja raha, s. o. oli vaja realiseerida oma produkte, isegi siis, kui neist ei jätkunud omaenda tarbimiseks.[1]

See turul realiseeritav osa talumajandi toodangust koosnes väga mitmesugustest produktidest, olenevalt kohaliku tootmise ja turustamise tingimustest. Sellisteks produktideks olid peamiselt näiteks lina Pihkva ja Novgorodi piirkonnas, vili, kariloomad ja karjasaadused — nahad, rasv, või — viljakandvamates lõunapoolsetes paikkondades, köögiviljakasvatuse saadused ja muud toiduained linnade lähedal ning enam-vähem suurtes asustatud punktides.[2] Isegi niisugust esmajärgulise tähtsusega ainet ja põllumajandusliku tootmise peaprodukti nagu viii toodeti mitte ainult omaenda vajaduste jaoks, vaid seda realiseeriti ka kaugelasuvatel turgudel.

Talumajandi kindlustamatuse ja tema heaolu mädala taseme tõttu oli see müük mõnikord sunnitud ja toimus omaenda tarbimise vähendamise arvel. Seetõttu müüsid talupojad oma saadusi turul suhteliselt üsna palju. Vähemalt tunnistavad needsamad välismaa vaatlejad otseselt, et XVI sajandi Moskva-

[1] Sellest räägib (XVI saj.) raamat: Даниель Принц, Начало и возвышение Московии, «Чтения Общества истории и древностей», 1876.

[2] Nii jutustatakse ühes XVI sajandi kirjelduses, kuidas Perejaslavli lähedal elavad talupojad «viisid müügile linna oma töövaevaga toodetud maasaadusi ja muud vahetuskaupa ja ka saadusi loomadelt» (Н. А. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси XVI в., 1899, стр. 283).

Vene talupojad elasid väga vaeselt, toitusid ainult rukkileivast, kusjuures nad kõik oma majandi hinnalisemad saadused müüsid ära turul (Daniel Prinz). Kuid sellest hoolimata oli talupoegade nõudmine, eriti mõnede kõige tähtsamate ainete osas (sool, metallid), muidugi omakorda turule üheks tähtsamaks nõudmiseks.

Talumajandi saaduste turustamine ei piirdunud ainult kohaliku turuga. Jõukad talupojad ja talupojad-ülesostjad hakkavad oma majandi saadusi, samuti oma naabreilt üles ostetavaid saadusi müüma enam-vähem kaugetel turgudel. Lähemate linnade mittekülllaldane mahutavus ning suurte linna- ja kaubanduskeskuste arenemine väljaspool viljakat põllumajandusliikku piirkonda soodustasid talumajandi saaduste turustamist kaubana ülesostjate ja kaupmeeste kaudu kaugelasuvatel turgudel. Nii osteti Rjasanis üles talupoegade vili ja see läks vooridega Moskvasse, kõige lõunapoolsematest maakondadest aga Jaroslavli, Vologdasse, ülesostjate parvesid talupoegade viljaga parvetati kuni Ustjugini ja Holmogorõni.

Teoorjuslik, eravalduslik või kloostri suurmajand realiseeris veel suuremal määral saadusi turul. Chancellori tunnistuse järgi veeti talvel iga päev Moskvasse kuni 700—800 koormat vilja, kala ja teisi saadusi, kusjuures vili veeti kaugetest paikkondadest, kuni tuhande miili kauguselt.[1] Vili läks linnas elavate bojaaride ja teenistuslaste toidumoonaks, osalt aga ka müügi jaoks. Bojaaride ja tsaari suurpärusmõisad tootsid saadusi valdavas osas bojaaride mõisateenijaskonna ja tsaari õukonna enda tarbeks, kuid nad hakkasid arendama ka mõnede kõige kaubalisemate saaduste — naha, rasva, lina, kanepi ja eriti potasetööonduse saaduste — realiseerimist turul.

Lõpuks leidis tootmise ja turul realiseerimise ulatuslik arenemine aset kloostrimajandis, mis mitte ainult realiseeris turul talupoegade naturaalsete obrokite saadusi, vaid omas ka spetsiaalseid tootmisharusid, mis töötasid peamiselt turu jaoks, nagu soola- ja kalatööndused, lõuendite ja naha valmistamine jne. Samuti kujutas endast kloostrimajand ise terve rea nii tavaliseks tarbimiseks minevate toodete (kala, kalamari, sool, mesi, rõivad jne.) kui ka hinnalisemate kiriklikel talitustel kasutatavate esemete (viiruk, vein, vaha) suurtarbijat.[2]

Kaubanduse korraldus ja ökonoomika sõltusid tervest reast ühe või teise rajooni tingimustest ja selle rajooni kaupade turustamise suunast. «Turukesed», s. o. kohaliku kaubanduse punktid kauplesid peaasjalikult põllumajandussaadustega ja esmajärguliste tarbeesemetega. Need olid olemas mitte ainult linnades, vaid ka külades, kloostrite ümber, kirikute lähedal jne.

---

[1] Середонин, Известия англичан о России, «Чтения Общества истории и древностей», 1884, т. IV; Ю. В. Готье, Английские путешественники в Московском государстве в XVI в., 1937, стр. 56.

[2] ААЭ, т. I, № 97, 258, 271, 322.

Ka siin olid kloostrid kõigepealt nende kaubanduspunktide organiseerijaiks ja korraldajaiks omaenda toodete ja talumajandi saaduste turustamiseks. Poodide arvu ja kaubakäivete poolest ei jäänud mõned küla- ja kloostriturud palju maha linnadest. Neis punktides oli kaubakäivetes peamine põllumajandusliku tooraine ülesostmine. Siia sõitsid ka linnadest kaupmehed ja possaadi-inimesed, kes müüsid neil turgudel linnakäsitöö esemeid ja ostsid linna jaoks põllumajandussaadusi.

Nii tekkis kutseliste väikekaupmeeste ja käsitööliste kandekaubandus, kes sõitsid ringi mööda külasid ja laatasid igasuguse kaubaga. Laatasid peeti harilikult kirikupühade ajal, mil müüjad ja ostjad sõitsid kokku kaugetest rajoonidest kaupade ostmiseks ja kaupadega varustamiseks. Laatade kaubanduses olid harilikult esindatud kõik peamised kaubad, mida talupoegade, valduslikud ja kloostrite majandid vastavas rajoonis tootsid või vajasid.

Kohalik, väikekaubandus kujutab endast eriti tähtsat küla väiketootjate massi hulgas kaubakäibe ja tahamajanduse arenemise astme ja sügavuse näitajat. Juba ainult nende kaupade nimekiri, mida niisugustel väiketurgudel ja turukestel müüdi ja mis tollikirjades nimetatud, annab tunnistust rahamajanduse arenemisest mitte ainult suurtes linnades, vaid ka külades. Seal müüdi ja osteti: soola, liha, lehmi, lambaid, hanesid, parte, põrsaid, tetri, mune, kala, kalamarja, sibulaid, küüslauku, õunu, mooni, nisu, otri, tatart, herneid, kamajahu, humalaid, mett, lina, kanepit, karusnahku, lambanahku, nahku, jalatseid, sütt, peergusid, laudu, sindleid, korve, regesid, rattaid, künasid, labidaid, veskikive, niinekoort, niinenuustikuid, roguskit, rauda jm.[1]

Väikestes linnades oli kaubandusel domineerival määral kohaliku kaubakäibe iseloom. Sellest võtsid osa possaadi-inimesed — käsitöölised, väikekaupmehed, mujalt tulnud talupojad ja üksikud elanikud. Mitte ainult ulatuselt, vaid ka oma ökonoomika poolest oli sel kaubandusel suures osas käsitööliste kaubanduse iseloom. Kõige väiksemad poed, kioskid ja müügilauad kuulusid käsitöölistele ja talupoegadele, kes müüsid omaenda ja ülesostetud tooteid ning saadusi. Possaadi rätsepal, sepal, pottsepal ja puusepal olid oma poed, kuid nad kauplesid seal ka igasuguse muu kaubaga, mis ei kuulunud nende erialasse. Nii müüs possaadi aiamaapidaja oma aias kasvatatud sibulaid ja küüslauku, kuid kauples ka soolaga, kalaga, rõngassaiadega. Bojaaride, kloostrite ja patriarhi talupoegade poodides müüdi heina, vilja, viiske, kuid siinsamas kaubeldi ka puit- ning rauakaubaga. Puht-«käsitöönduslik» kaubandus oli siin märkamatult ühendatud väike-vahenduskaubandusega ja saaduste ülesostmisega oma naabreilt, muutumata veel kaupmehe-kapitalisti kutseliseks kaubanduseks.

Kaubanduse selline iseloom äratas korduvalt välismaa vaatle-

[1] «Таможенные грамоты» Белозерская, Весьегонская, Суздальская и др., ААЭ, т. I, № 230, 263; т. II, № 65 и др.

jate tähelepanu, kes rõhutasid, et kaubandus vene linnades on oma iseloomult «väike» ja et kaubandusega tegelevad «kõik» — talupojad, teenistuslased, sõjaväelased, vaimulikkond, bojaarid. Sellest kõneles näiteks 1581. aastal Moskooviat külastanud jesuiit Possevini,[1] sada aastat hiljem märkis seda Kielburger, kuid üksikasjalisemalt, oma jutustuses Aleksei Mihhailovitši aja Moskvast jne. Elanikkonna mitmesuguste majanduslike rühmade osavõtt kaubandusest, alates väiketalupoegadest kuni bojaarideni, näitab, et kaubanduslik suhtlemine tungis juba XVI sajandil sügavalt rahva ellu. Kõik nad tegelesid kaubandusega, igaüks vastavalt oma jõukusele. Mõni kord tegelevad talupoegadest kauplejad ülesostetud kaupade ulatusliku hulgimüügiga. Sellest kõneleb näiteks Ghancellori ülalmainitud jutt viljaparvede saatmisest Ustjugist Vologdasse talupoegadekauplejate poolt. Sealsamas Ustjugis oli ka selliseid talupoegi, kes «kauplevad suurte kaupadega», s. o. tegelevad hulgikaubandusega ja sealjuures «võõra varaga», s. o. laenatud kapitaliga, kuigi neil on samal ajal ka oma harilik talumajapidamine ja nad maksavad maksu mitte kui kaupmehed, vaid «künnimaa pealt võrdselt talupoegadega». Maksustamise eesmärgil jälitas valitsus talupoegade sellist lõivuvaba kaubandust. XVI sajandi mälestusmärkides mainitakse peale künnitalupoegade, s. o. põllundusega tegelevate talupoegade sageli kaubandusega tegelevaid talupoegi, «kes peale oma põldude kauplevad». Niisuguseid «kauplevaid talupoegi» tuleb eriti sagedasti ette kloostrite, patriarhi talupoegade hulgas, suurtes pärusmõisates. Just nende künnitalupoegade hulgast tulidki enamasti possaadi kaubandusinimesed, kaupmehed, kauplejad-kapitalistid.

Kõrvuti kutseliste kaupmeestega ja talupoegadest kauplejatega olid ka sõjaväelastel ja teenistuslastel, suurtükiväelastel, streletsidel, vaimulikkonnal — pappidel, diakonitel, köstritel jne. — oma poed, kus leidus kõige mitmekesisemaid kaupu — ikoonidest kuni karusnahkade, kala ja lihani. Kõige sellega kauplesid nad seda edukamalt, mida vähem oli arenenud kutseliste kaupmeeste kaubandus. Seetõttu kauplesid lõunapoolsetes piiriäärsetes linnades eriti edukalt sõjaväelased; näiteks Tuulas kuulus neile 30 protsenti kõigist poodidest ja ainult 20 protsenti poodidest kuulus possaadi kaupmeestele. Täpselt samuti oli kutseliste kaupmeeste kaubanduse nõrka arenemist märgata kõigis piiriäärsetes linnades — Kozelskis, Odojevos, Lihvinis, Novossilis, kus seda asendas streletsíde, suurtükiväelaste ja kasakate kaubandus. Kaugemates ja vanemates kaubanduskeskustes, nagu Pihkva, Novgorod ja Kaasan, tegeles kaubandusega peaasjalikult kutseline kaupmeeskond, kuid ka siin tegelesid teenistuslased, vaimulikkond ja talupojad mitmekesise kaubandusega.

XVI sajandil, eriti kõige suuremates linnades, esineb talupoe-

[1] В. О. Ключевский, Сказания иностранцев о Московском государстве, стр. 217.

gade, käsitööliste ja teenistuslaste poodide hulgas karusnaha-, naha- ja soolaridades järjest sagedamini suurkaupmeeste poode, kes tegelesid mitte ainult jaekaubandusega, vaid ka hulgikaubandusega. Oma suurte kaubakäivete kõrval välismaal, Siberis ja põhjas ei põlga nad ka tegelemast väikekaubandusega oma poodides ja «kaubaridades», müües siin kõige mitmekesisemat kaupa.

Provintsikaupmeeskonna enamik kuulus kapitali poolest keskmiste kaupmeeste rühma, kes tegelesid peamiselt sisekaubandusega. Kuid juba selle lihtkaupmeeskonna hulgas leidis aset suur diferentseerumine kapitalide ja käivete suuruse järgi. Possaadikaupmeeskonna hulgas eristavad katastrid ja teised mälestusmärgid harilikult «paremaid», «keskmisi» ja «halvemaid» kaupmehi, olenevalt kapitali ja käivete suurusest. Suurkaupmeeskonna esindajad omasid kümneid poode mitmes linnas ja Moskvas, neil oli pärusmõisaid, nad kauplesid soolaga, karusnahkadega, viljaga, neil oli veskeid, piiritusvabrikuid, soolatööndusi, nad võtsid renti ja omasid mitmekümne tuhande rubla suurusi kapitale (s. o. mitusada tuhat rubla XX sajandi alguse kuldrahas). Ühiskondliku arvamuse järgi, mis on leidnud kajastust ametlikus terminoloogias, olid need kõik «paremad» inimesed, suurkaupmehekapitali esindajad.

Lõpuks seisis sellest kutselise kaupmeeskonna keskmisest rühmast kõrgemal pealinna suur- ja nimekas kaupmeeskond, «võõrnikud». «Võõrniku» tiitel oli privilegeeritud tiitel, mida anti eriliste teenete eest ja sealjuures vähestele inimestele; Moskvas oli umbes 30 niisugust isikut. Kuid muidugi ei piirdunud siin asi ainult aunimetusega — selle aluseks oli kaubanduskapitali suurus. «Võõrnikud» olid suurkapitali esindajad.

Nagu me teame, nimetati varem Kiievi- ja Novgorodi-Venes «võõrnikuks» üldse kutselist kaupmeest, peamiselt suurkaupmeest. Pikkamisi jaguneb see suurkaupmeeskonna ladvik Moskvas kolmeks eriliseks korporatsiooniks: «võõrnikud», «võõrnike sadakond» ja «kalevikaupmeeste sadakond». Esimesed kauplesid peaasjalikult riikliku sise- ja väliskaubanduse monopoliseeritud kaupadega, nad võtsid renti, kogusid tsaari jaoks jassakki, täitsid riiklikke tellimusi jne., kuid tegelesid ka iseseisva kaubandusega. Võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakonna kaupmeestel domineerisid iseseisvad kaubanduslikud operatsioonid. Kuid nad kõik olid suurkaupmehekapitali esindajad ja omasid kapitale, mille suurus oli 20 000—100 000 rubla (s. o. 200 000—1 000 000 rubla XX sajandi alguse kuldrahas), Fletcheri sõnade järgi aga ulatus mõnedel kapital 300 000, s. o. 3 miljoni rublani.[1]

Kui aga need kõik olid pealinna kaupmeeskonna ülemkihi esindajad, kes asus tsaaritrooni läheduses, saades sellest palju kasu ja eeliseid, siis annavad suurkaupmehekapitalist vast veelgi imposantsema pildi mainitud «nimekad inimesed» Stroganovid, provintsikaupmeeskonna suurimad esindajad, kes algul ei kuulunud

[1] Флетчер, О государстве русском, 1905, стр. 55.

isegi «võõrnike» privilegeeritud organisatsioonidesse. Stroganovite kaubakäibed olid tolle aja kohta väga suured. Nad kauplesid mitte ainult kogu Vene riigis Permist ja Arhangelskist kuni Moskvani, Nižni-Novgorodini ja Rjasanini, vaid ka Siberis ja välismaal, kuhu nad saatsid kaupu oma müüjatega. Nad kauplesid väga mitmekesise kaubaga: soola ja rauaga oma kuivatitest ja tehastest, viljaga, mis veeti põhja, kalaga oma kalatööndustest, karusnahkadega, soobli- ja polaarrebase nahkadega, mida nad said Siberi rahvastelt, kellele nad müüsid «saksa iluasjakesi ja kurinaid», vahaga, nahaga ja karusnahkadega, mida turustati välismaale, siidiga, kaleviga ja toredusesemetega, mida nad said välismaalt. Stroganovid kogusid ka tsaarile jassakki, võtsid renti, täitsid riiklikke tellimusi ja tööettevõtteid.[1]

Lõpuks võttis kaubandusest osa ka tsaar ise. Rida sise- kui ka väliskaubanduse harusid oli monopoliseeritud tsaari ja tsaarikassa kätte. Fletcheri andmeil kuulusid XVI sajandi keskpaiku tsaari monopoli hulka järgmised kaubandusharud: vili, kanep, rabarber, toorsiid, potas, tõrv, kalamari; mõnikord laiendati monopoli ka teistele kaupadele.

Peale nende «keelukaupade» esitati üldse kõik Moskooviasse veetavad välismaa kaubad pärast nende kontrollimist ja hindamist tollimajas tsaari «võõrnikele» või tsaarile endale, kes valisid välja kõik, mis neile meeldis, ja ainult ülejäänu lasti müügile. Tsaari ja «võõrnike» erilist tähelepanu kõitsid kalliskivid ja väärismetallid, pärlid, kallid «mustrilised» riided jne. Fletcheri sõnade järgi võtsid tsaar ja «võõrnikud» neid kaupu välismaa kaupmeestelt odavate hindadega või tasuta ära ja müüsid neid kallimate hindadega edasi. Isegi need kaubad, millega oli lubatud kaubelda kõikidel, — karusnahad, mesi, vaha, rasv jne. — osteti sageli tsaari kaubanduse jaoks üles spetsiaalsete isikute poolt, kusjuures nende eest maksti kehtestatud kindlat ja madalamat hinda, et neid hiljem kõrgema hinnaga siseturul ja välismaal edasi müüa. Lõpuks keelati mõnikord elanikkonnale müüa oma produkte isegi maksude maksmiseks nii kauaks, kuni nendesamade kaupade tagavarad tsaari ladudes müüdud on.

Sellele tuleb juurde lisada, et suurkaupmeeskond ja mõned bojaarid tegelesid ammust ajast finants- ja liigkasu-operatsioonidega. Nende operatsioonidega tegelesid näiteks liigkasuvõtja-kalevikaupmees Vepr, vürst Ivan Borissovitši suurkreeditor ja viljakaupmees laevaomanik Leonti Dmitrijev, kes jättis testamendiga oma lastele veksleid 15 000—17 000 rubla suuruses summas (kullas). Üldse oli feodaalaadli võlgnevus kaupmeestele ja kloostritele väga suur: tihtipeale tuli ette vürstide võlgu, mille suurus oli 60 000—90 000 rubla kullas; näiteks oli Ivan III vennal vürst Andreil võlgu kuni 3 miljonit rubla kullas.[2]

[1] А. А. Введенский, Торговый дом XVI—XVII вв., 1924, стр. 160—163.
[2] Б. Д. Греков, Очерки по истории феодализма в России, «Известия ГАИМК», вып. 72, 1934, стр. 96.

Kaubanduse teed ja keskused. Sise- ja väliskaubanduse tähtsaimaks punktiks oli Moskva. Siia voolasid kokku põllusaadused lõunast, jahipidamise, kala- ja metsloomapüügi saadused Siberi kolooniatest ja põhjast, rauatooted Uraalist ja Tuulast, igasugused toredus- ja tarbeesemed välismaalt. Moskva asus Kiievi- ja Novgorodi-Vene vanu kaubateid asendanud uute kaubateede keskkohas. Vana tee läände ja Euroopasse läks Moskvast Tveri—Toržoki—Novgorodi—Narva kaudu. Nüüd läks tee läände Smolenski—Vitebski—Riia kaudu. Olles juba XVI sajandil omandanud suure tähtsuse Vene riigi kaubanduse arengus, kutsus see tee esile visa võitluse väljapääsude pärast Balti merele. XVI ja XVII sajandil omandab järjest suurema tähtsuse põhjatee Vologdasse Suhhoona—Ustjugi—Dvinaa kaudu Arhangelski, mis andis tugeva tõuke Inglismaa ja Vene vahelise kaubanduse arenemisele. Jõgede süsteemiga Moskva jõe ja Okaa kaudu oli Moskva ühendatud ka pea-veemagistraaliga — Volgaga kuni Astrahanini ja Kaama kaudu väikeste «lohistusteede» abil Siberiga. Lõuna poole läksid teed Kiievisse ja Tšernigovisse, kuid neil ei olnud enam suurt tähtsust. Edasi viisid rohkearvulised «kohaliku» tähtsusega teed Tuulasse, Rjasani, Kaluugasse, Kostromasse, Vladimiri.

Neil peateedel asusidki uued kaubanduspunktid, mis olid Moskvale kaubanduslikeks kogumis-, tööndus- ja ekspordipunktideks. Nii olid põhjateel tähtsaiks kaubandus- ja soolatööstuskeskusteks Veliki Ustjug, Solvõtšegodsk, Totma. Vologda oli kaupade ümberlaadimise punktiks, kus need viidi üle Dvinaalt maismaateele, ning ühtlasi ka kogu põhja suureks jaotuspunktiks kaupadele, mis tulid Dvinaalt ja Volgalt. Suure tähtsuse omandavad samuti Kolomna Kaama ääres — Moskva lävi ning Kostroma, Jaroslavl, Nižni-Novgorod ja Kaasan Volga ääres. Astrahan oli äärmine punkt, kus Moskva kaupmehed said kauplemiseks kokku buhaara, pärsia, nogai ja teiste idamaiste kaupmeestega ning kust välja veeti hinnalisi idamaa kaupu. Volgaga olid Siberi veetee kaudu ühendatud suured soola- ja rauamaagitööonduse punktid: Solvõtšegodsk, Jarensk, Tšerdõn, Perm ning edasi Irbit ja Jenisseisk — tähtsad laadakaubanduse punktid kauplemiseks Siberi rahvastega ja Kaug-Idaga, kaasa arvatud Hiina. Loodeteedel asusid vanad suured kaubanduspunktid — Novgorod, Pihkva, Smolensk, Tver — ning väiksemad — Staraja Russa, Toržok, Võšni Volotšok jt., mis olid rikkad omaenda kaupade, eriti lina, karusnahkade ja soola poolest ning mis olid transiit- ja ümberlaadimispunktideks kaupade liikumisel mööda Zapadnaja Dvinaad Leedusse ja Baltikumi. Muide, endist tähtsust neil punktidel enam ei olnud, igal juhul ei arenenud nad nii tugevasti kui Moskva. Vähem tähtsateks kaubanduspunktideks olid XVI sajandil uued lõunapoolsed sõjalised linnad, kuid ka siin omandasid Tuula, Rjasan, Kaluuga, Serpuhhov ja hiljem Voronež järk-järgult üha suurema kaubandusliku tähtsuse.

Kaubanduse iseloom ja korraldus avaldusid kõige reljeefsemalt suurtes kaubanduslinnades nagu Moskva, Pihkva, Novgorod, Rja-

san, Kolomna, Holmogorõ, Arhangelsk jt. Nende linnade ja eriti Moskva külastamisest välismaalaste poolt on rohkesti järele jäänud kirjeldusi, mis võimaldavad reprodutseerida linna-suurkaubanduse olukorda ning tingimusi Moskva-Venes. Väliselt hämmastas kõiki välismaalasi kaubanduse ulatuslik arenemine, poodide rohkus Moskvas, kuid need poed olid enamikus väikesed kioskid, kus kaupmehel oli raske ennast ümber pöörata. Mainitud Possevini tunnistuse järgi olid Moskva poed nii väikesed, et ühesainsas Veneetsia kaupluses oli rohkem kaupu kui Moskva Kitai-gorodi terves kaubareas.[1] Samuti osutavad välismaalased sellele, et Moskvas oli kauplemine ühesuguste kaupadega koondatud erilistesse «ridadesse» — villa-, siidi-, sooblinaha-, rauarõtta jne. Nende ridade vahel saalisid rohkearvulised kandekaubandusega tegelevad kaubitsejad, kes kauplesid kalaga, rõngassaiadega ja mitmesuguse pudukaubaga, samuti üksikud elanikud ja sissesõitnud talupojad, kes müüsid lõuendeid, rõivaid jm. Samasugune iseloom oli kaubandusel ka teistes kaubanduskeskustes.

Kõigis neis punktides, rääkimata suurest hulgast väiksematest linnadest, turukestest, küladest, kloostritest, laatadest jne., kauplesid nii igasugused vene kaubandusinimesed kui ka välismaa kaupmehed, kes elasid kõigis vähegi tähtsamates kaubanduspunktides. Kaubakäive ei hõlmanud mitte ainult kogu maa territooriumi, vaid sidus maa ka välisriikidega. Ei tohi muidugi ülehinnata ei selle kaubakäibe suurust ja elavust ega ka organiseeritust. Heade maismaateede puudumise ja jõgede kinnikülmumise tõttu oli kaubakäive väga aeglane. Kaupmehekapital ringles sageli vaid kord aastas, mõnikord veelgi vähem. Mädasoode ja metsade tõttu sõidukõlbmatud teed ei olnud ohutud ka röövimiste suhtes. Raske koormana lasusid kaubandusel ka igasugused kaubandusmaksud: tollilõivud, sõiduraha, tamga, sillamaks, mõt jm. Neid lõivusid maksid nii vene kui ka välismaa kaupmehed ja nad lasusid kaubandusel veel rängemalt selle tõttu, et ühes seaduslike maksudega võtsid tolliametnikud ja vojevoodid altkäemaksu või kaup rööviti lihtsalt ära.

Väliskaubandus. Kaasani ja Astrahani vallutamine, samuti ka Volga kaubatee vallutamine laiendas Moskva riigi väliskaubandust Kesk-Aasia ja Ida turgude vahel, kust veeti sisse siidi, relvi, vürtse jne. Vaatamata Ivan IV jõupingutustele läbi tungida Balti sadamateni, vallutas Moskva riik kaubateid Läände vähem edukalt, kuigi Smolenski vallutamine avas kaubatee Leedusse.

Kõige suurema tähtsuse omandas Põhja meretee avastamine Moskooviasse läbi Valge mere. Indiasse ja Hiinasse viivate mereteede otsinguil hukkus üks inglise kaubandusekspeditsioon 1553. aastal Norra rannikul, kuid üks laevadest kapten Chancellori juhtimisel sattus Valgele merele, Dvinaa suudme juurde. Siit läks

[1] В. О. Ключевский, Сказания иностранцев о Московском государстве, стр. 217.

Chancellor Moskvasse ja võeti vastu Ivan IV poolt. 1555. aastal moodustati Inglismaal spetsiaalne Moskva ehk Vene kaubanduskompanii, kes sai Moskva valitsuselt soodustusi. Pärast inglasi hakkasid Põhja mereteed kasutama ka hollandlased. 1584. aastal asutatud Arhangelski linn muutus peasadamaks sisseveo (kalev, metallid, koloniaalkaubad) ja väljaveo alal (lina, kanep, nahad, karusnahad jne.).

Vene valitsus oli huvitatud läbikäimisest välismaa kaupmeeste, töösturite ja meistritega, kuna need tõid maale uusi tööndusi, uusi kaupu ja ostsid riigis külluses leiduvat toorainet väljaveoks. Kauplemine välismaalastega andis Venele väärismetalle, münte — «jefimokeid».

Välismaa kaupmehed — hollandlased, inglased, rootslased, sakslased — püüdsid igati enda kätte haarata kauplemist Moskooviaga. Nad tahtsid näha Moskoovias oma kolooniat ja püüdsid temaga kauplemist monopoolselt ära kasutada oma rahvusliku kaubanduse huvides. Sellise koloniaalse monopolikaubanduse jaoks moodustasid välismaalased — hollandlased, inglased — suuri kaubanduskompaniisid ning taotlesid nende jaoks privileege ja monopoliõigusi kaubanduses. Vene kaupmeeskonnal oli sageli raske võidelda välismaalaste ülevõimuga väliskaubanduses. Valitsus võttis vene kaupmeeskonna oma kaitse alla ja reglementeeris välismaalaste kauplemise.

Välismaa kaupmeestel — hollandlastel, sakslastel, rootslastel, inglastel — olid oma erilised kaubahoovid ja organisatsioonid peaaegu kõigis tähtsamates kaubanduslinnades. Moskvas elasid nad Saksa slobodaas. Kuid siiski ei olnud nende seisund isegi Moskvas rangelt ega täpselt reglementeeritud. Konkurents vene ja välismaa kaupmeeskonna vahel põhjustas tihtipeale vene kaupmeeste kaebusi, et välismaalased «on vene maa ära näljutanud», palvekirju, et neile kauplemine keelataks jms. Sageli saavutasid need kaebused eesmärgi ja välismaalaste kaubandus maksustati lõivudega, seda kitsendati ja see keelati vahel päriselt.

Peamiseks eeskirjaks (mis hiljem kinnitati 1667. a. «Uue kaubandusmäärustikuga») oli elanikkonnaga otsese jaekaubanduse keeld välismaalastele. Välismaalastele ei lubatud jaemüüki, kaubelda väljaspool linnu, laatadel ja külades, osta kaupu otse tootjalt. Kõiki tehinguid võidi teostada ainult vene kaupmeeste kaudu. See abinõu oli üldse kaheteraline ja ei olnud kasulik kaubakäibe arenemisele, oli aga kasulik vene kaupmeeskonnale. Täpselt samuti ei olnud rahvamajandusele kasulik tsaari kaubanduse monopol paljudele kaupadele nii sise- kui ka väliskaubanduses, mis rikastas ainult tsaari fiskust, sest see tõstis sisseveetavate kaupade hindu.

Sellest hoolimata arenes väliskaubandus siiski kaunis kiiresti, peamiselt sakslastega, rootslastega ja inglastega.

Sisse- ja väljaveo ökonoomika aluseks olid suurel määral väljaveetavate toorkaupade muinasjutuliselt madalad hinnad Moskoovias ja nende kõrged hinnad välismaal ning vastupidi — toodete

suhteliselt madalad hinnad välismaal ja nende kõrged hinnad Moskvas. See andis nii välismaalastele kui ka vene kaupmeestele võimaluse saada suuri kasumeid nii tootja kui ka tarbija arvel.

XIII PEATÜKK

XVII SAJANDI VENE RIIGI ÖKONOOMIKA

XVI sajandi lõpp tõi Vene riigi talurahva enamikule selle orjastamisprotsessi lõpuleviimise, mis smerdi, «mustade» kogukonnamaade valdaja, muutis talupojaks-pärisorjaks, kes elas valdaja maal ilma õiguseta valdaja juurest ära minna. Talupoegade kogukonnamaad olid bojaaride ja aadlike poolt haaratud. Pärisorjuslikud suhted vormistati pärisorjuseks. Riigi seadusandlikud aktid võisid muidugi vaid vormistada ammust ajast kujunenud pärisorjuslikud suhted, neid aga mitte luua. Kuid sellega mõjus bojaaride ja mõisnike riik aktiivselt nende suhete arenemisele, ta rakendas oma riikliku mittemajandusliku sunduse kogu jõu valitsevate klasside huvide kaitseks. Kõik see pidi teravdama talupoegade klassivõitlust orjastajate-mõisnike ja neid kaitsva tsaarivalitsuse vastu.

Kuid sellega ei piirdunud see sotsiaal-majanduslik ja poliitiline kriis, mis haaras Vene riigi XVI sajandi teisest poolest alates. Ivan IV üritused õõnestasid suurimal määral feodaalse bojaarkonna poliitilist sõltumatust ja majanduslikku võimu, kuid ei hävitanud bojaarkonda siiski täielikult. Bojaarkond valmistus uuesti alustama võitlust isevalitsusliku keskvõimu vastu oma feodaalsete privileegide pärast. Kuid bojaarkonna kohale asunud teenisaadel (algul lihtsalt pealinna ühe «auastmena», kes hiljem eraldus feodaalse ühiskonna privilegeeritud seisuseks) ei omanud sellist jõudu ega mõju kui feodaalne bojaarkond. Isevalitsusliku valitsuse toetamise eest nõudis ta oma huvide kaitsmist, maad ja endale põhilist privileegi — talupoegade tööjõu monopoolse käsutamise õigust nende formaalse pärisorjastamise teel.

Vaatamata bojaaride ja kloostrite pärusmõisate massilistele konfiskeerimistele ja «valitseja nimele kirjutamisele», vaatamata kirikute ja kloostrite tarhaanide tühistamisele vähenes riigi maafond teenisaadlile maa andmise tõttu. Vähenesid ka riigi tulude allikad. Talupoegade pärisorjuslik ekspluateerimine mõisnike ja riigi poolt tugevnes, naturaalsed ja rahalised obrokid suurenesid kiiresti aadli kasvanud vajaduse tõttu raha järele nende kulude katmiseks, mis olid seotud alaliste sõdade ja sõjakäikudega.

Areneva rahamajanduse tingimustes hakkasid mõisnikud

püüdma tõsta tulusid oma teenismõisatest omaenda majandi organiseerimisega teoorjuse alusel. See pärisorjuse vorm viis feodaalse ekspluateerimise edasisele suurendamisele. Talupoegade põgenemine mõisnike juurest suurenes ja võttis massilise ulatuse. Katastroofilise olukorra tõttu riigis tühistas aadlike valitsus aastail 1601—1602 talupoegade äraminekuõiguse kitsenduse, kuid kehtestas hiljem veel valjemad kitsendused ja laiendas mõisnike hagide õigusi põgenenud talupoegade suhtes ning «tugevate inimeste» õigusi talupoegade «väljaviimiseks» teiste mõisnike juurest.

Majanduskriis ja orjastamise oht laienesid ka linnade rakkealuse possaadielanikkonna massile, kes oli seni säilitanud vabaduse. Possaadi alamkiht ja laostuvad talupojad sattusid häda sunnil laenu tehes rikaste inimeste, teenisaadli, suurkaupmeeskonna võlaorjusse, muutudes vabatahtlikult õigusteta holoppideks. Ka siin legaliseeris valitsus spetsiaalsete seadusandlike aktidega tegelikult kujunenud võlaorjuse-suhted ja muutis majanduslikesse raskustesse sattunud vabad inimesed feodaalselt sõltuvaiks holoppideks.

Väiketeenistuslased, «värbeväelased» riigi lõunapoolsetel ääremaadel, kes said teenistuse eest talupoegade poolt asustamata teenismõisaid ja kes mitte alati ei omanud pärisorje, olid peale sõjaväeteenistuse kohustatud harima «valitseja künnimaad». Sellega tõmmati nad feodaal-pärisorjuslikku sõltuvusse kui mitte eramaavaldajaist, siis feodaalsest riigist. Niiviisi tekkisid vabade inimeste riigist või riigipeast feodaalse sõltumise nende vormide algmed, mis lõplikult vormistati Peetri-ajastul.

Isegi kasakkonna suhtes, kes kujunes peamiselt end lõunapoolsetel ääremaadel orjastamisest päästa püüdvast elanikkonnast, tehti katseid juurutada lõunapoolsete linnade kasakate hulgas mitte ainult nende ja riigi vahelisi feodaal-teenistusliku sõltumise suhteid valitseja juures kohustusliku teenimise teel, vaid ka majanduslikke kohustusi riigi suhtes «valitseja kümnisemaa» harimise näol. Oli valmimas protest mõisnike feodaal-pärisorjusliku riigi orjastamispoliitika vastu, millega ühinesid elanikkonna rohkearvulised ja mitmesugused rühmad.

Seda orjastatava elanikkonna poliitilist protesti ja aktiivset võitlust valitsevate klasside vastu komplitseerisid välised ja juhuslikud põhjused. Fjodori surmaga 1598. aastal lõppes Rjurikovitšite vürstija tsaaridünastia. Sel pinnal tekkis äge võitlus bojaaride kõrgema ülemkihi, troonile pretendeerijate hulgas. Samal ajal püüdis vaenulik Rootsi—Poola välisinterventsioon, kasutades dünastia lõppemist ja rahva ülestõuse, vallutada Moskva riigi trooni ja maid.

Seega kujunes talupoegade ja possaadi alamkihi võitlus orjastamise vastu mitte ainult ühiseks võitluseks feodaal-pärisorjusliku riigi vastu, vaid ka kogu rahva rahvuslikuks võitluseks võõramaise orjastamise ohu vastu. Ühinenud rahvas päästis oma rahvusliku sõltumatuse ja oma rahvusliku võimu. Kuid talupojad, kellel ei olnud kindlat sotsiaal-majanduslikku programmi ega kindlat liitlast

ning juhti linnatöölise näol, ei suutnud saavutada oma püüete teostamist pärisorjusliku korra hävitamisel.

Klassivõitlus ja talupoegade ülestõusud XVII sajandi algul. Talupoegade orjastamise suurenemine XVI sajandi teisel poolel, elanikkonna ja talumajanduse laostamine sõdade, eriti Ivan IV pikaajalise ja ebaõnnestunud Liivi sõja poolt, XVII sajandi alguse kohutav nälg ning lõpuks bojaaride ja aadlike mitmesuguste rühmituste vihane võitlus võimu pärast, mis viis rootslaste ja poolakate võõramaistele sissetungidele — see kõik suurendas ja teravdas talupoegade klassivõitlust mõisnike vastu.

Juba 1601.—1603. a. ikalduste ajal, mil terved külad nälja tõttu ning rohu ja kasekoore söömisest tekkinud haiguste tagajärjel surid, hakkasid mõisnikud keelduma oma teenijaid ja holoppe toitmast ning ajasid nad oma mõisatest välja. Nälgiv elanikkond valgus linnadesse, läks Doni äärde ja Ukrainasse, hakkas kogunema salkadesse ning ründama mõisnike ja kaupmeeste viljaaitasid. 1603. aastal jõudis üks niisugune suur salk Hlopko juhtimisel peaaegu Moskvani ja ainult suurel regulaarvägede salgal läks korda teda purustada. Ülestõusust osavõtjate suhtes võeti tarvitusele julmad repressioonid.

1604. aastal alanud poolakate sissetung Vene riiki, Moskva vallutamine nende poolt ning edasine võitlus poolakate 1607.—1612. a. sissetungiga laostasid talurahvast veel enam. Kroonikakirjutaja sõnade järgi elanikkond «hulkus kartuses ja hirmus metsades ja soodes». Moskvas endas algasid possaadi alamkihi ja väljastpoolt tulnud elanikkonna rahutused.

Vassili Šuiski valitsemisajal (1606.—1610. a.), mil suurbojaarkonna ja aadli mitmesuguste rühmade vahel käis ülimalt pingeline võitlus võimu pärast, oli suur osa riigist haaratud ülestõusust. Lõunapoolsetes ja Severski-Ukraina maakondades alustasid 1606. aastal ülestõusu sinna põgenenud holopid, talupojad, osa kasakaid ja väiketeenistuslasi; Nižni-Novgorodimaal alustasid ülestõusu mordvalased, kellega ühinesid vene talupojad. Ülestõus laienes Tveri-, Pihkva- ja Novgorodimaa üksikuile paikkondadele.

Eriti suure ulatuse ning jõu omandas ülestõus lõunapoolsetes ja Severski-Ukraina maakondades siis, kui 1606. aastal talupoegade ja kasakate etteotsa asus Bolotnikov. Oma «meelituskirjades» kutsus Bolotnikov talupoegi ja holoppe üles ülestõusule mõisnike vastu, lubades anda mõisamaad talupoegadele. Seetõttu, kui Bolotnikov liikus oma väesalkadega Moskva poole, vallutades teel rea linnu ja kindlusi, hakkasid temaga hulgaliselt ühinema mõisnike talupojad ja holopid. Seega omandas ülestõus feodaalide ja mõisnike vastu peetava talurahvasõja klassiiseloomu.

Bolotnikovi sotsiaal-poliitiline programm (kuivõrd sellest võib kõnelda Bolotnikovi klassivaenlaste meie ajani säilinud dokumentide järgi) seisis kõigepealt võitluses pärisorjusliku korra ja selle korra eesotsas asunud «bojaaritsaari» Šuiski vastu. Bolotnikovi programmi viimast osa pooldasid peale talurahva ka possaadi-

elanikkonna, väikeaadli, kasakkonna, streletside jne. laiad ringkonnad. Kuid ülestõusu käigus suundus võitlus järjest enam kõigi valitsevate klasside vastu — mitte ainult pärisorjusliku bojaarkonna ja aadli, vaid ka suurkaupmeeskonna vastu, kogu neid klasse toetava riigiaparaadi vastu. Bolotnikovi üleskutsel rüüstasid talupojad ja holopid bojaaride ning aadlike pärus- ja teenismõisaid, tagandasid ja panid vanglatesse vojevoode ja teisi võimu esindajaid, hävitasid ja riisusid ettevõtteid ning kaupmehi.

Sedamööda kuidas ülestõus arenes, hakkasid Bolotnikoviga ühinema bojaarkonna ülemkihi valitsemisega rahulolematud elanikkonna hulgad, kuigi mõnedele neist ei olnud Bolotnikovi ulatuslik pärisorjusevastane programm vastuvõetav. Nii ühinesid Okaa-tagustest maakondadest ülestõusuga väiketeenisaadli salgad Ljapunovi juhtimisel ja mõned väikesed nende aadlike väesalgad, kes ei olnud isiklikult rahul bojaaride ülemkihi ja tema soosikuga — tsaar Šuiskiga. See nõrgendas liikumise üldist talupoeglikku iseloomu. Kuigi Bolotnikov jõudis päris Moskva lähedale, lõppes ta ülestõus, mis kandis stiihilist ja organiseerimatut iseloomu, ülestõusnute lüüasaamisega ja valitsuse julmade repressioonidega. Ja ainult selle liikumise vastukajana kestsid veel edasi mordvalaste ja tšeremisside ülestõusud riigi ääremaadel (1608. a.)

Rahvasõda interventide vastu ja rahvusliku võimu organiseerimine. XVII sajandi alguseks oli Vene riigi olukord kriitiline. Sisemiste klassivastuolude, valitsevate klasside üksikute rühmituste võitluse, talurahva poolt pärisorjuse vastu peetud võitluse tõttu lõhestatud, majanduslikult laostunud, välismaiste interventide mängukannideks olnud avantüristide-isehakanute ja reeturite-bojaaride poolt anastatud Vene riik oli hukkumise lävel.

Riigile ja kogu vene rahvale ning tema sõltumatusele algas kaasaegsete sõnade järgi «selline julm jumala viha aeg, et inimesed ei lootnud endale enam pääsu, peaaegu kogu vene maa jäi tühjaks».

Kuid riiki vabastama ja rahvuslikku sõltumatust päästma asusid laiad rahvahulgad. Rahvaliikumine tõstis enda hulgast esile väljapaistva tegelase — maastaarosta Minini, kes tuli hiilgavalt toime rahva-maakaitseväe organiseerimise rahandusliku ja materiaalse osaga, ning teise rahvakangelase — vürst Požarski, kes maakaitseväge juhtis.

Rahva vabadussõda poola-leedu anastajate vastu lõppes rahva võiduga, kuid võim jäi endiselt privilegeeritud klassi, teenisaadli kätte. Romanovite valimine troonile oli teenisaadli võit, kes tõstis esile uued valitsevad rühmad — mitte tituleeritud osastisvürstidest aristokraatia rühmad, vaid vähem suursuguse bojaari-aristokraatia — Romanovite, Morozovite, Tšerkasskite, Saltõkovide jne. või koguni teenisaadli aristokraatia rühmad. Peale Moskva teenisaadli ja linnade valitud aadli toetus uus valitsus kaupmeeskonna ülemkihile, «võõrnikele» ning Moskva ja provintsi kaupmeeskonna

esindajaile. Võimu klassiline alus ja ühes sellega ka sotsiaal-majanduslik poliitika jäid muutumatuks.

Uue valitsuse sise- ja välisolukord oli väga raske. Administratiivaparaat oli purustatud. Põllumajandus langes, külvipind vähenes, teenis- ja pärusmõisad «on suuresti laostunud ja tühjaks jäänud, tööd ... pole mitte millegagi teha». Mitte ainult ääremaadel, vaid ka keskpiirkondades ei olnud elu rahulik. Tsentrumis, põhjas ja lõunas hulkusid ringi ja tegutsesid alistumata kasakate jõugud ning salgad. Nogai tatarid jõudsid välja Moskvani. Rootslased piirasid Pihkvat, poolakad asusid Smolenskis ja tegid 1618. aastal viimase katse Moskvale oma tsaari peale sundida.

Valitsuse esimesteks sammudeks olid majanduse ja valitsemisaparaadi taastamine ning relvastatud jõudude organiseerimine. Selleks tuli teenistuslasi varustada uute teenismõisatega. Talupoegade maksukoormat kergendati veidi niinimetatud «asustatud neljandiku» sisseseadmisega, s. o. maa niisuguse maksustamisega, kus arvestati olemasolevaid taluperesid.

Eriti halb oli riigi rahanduse olukord. Kogu XVII sajand kulges Vene riigile rahanduse korrast äraoleku tähe all. Feodaalse riigi «põhikapital» — riiklik maafond — oli tunduval määral ära kulutatud. Rahapuuduse tõttu võttis riik tarvitusele isegi sellise abinõu nagu riigi- ja kojamaade müümine.

Valitsus oli sunnitud tegema laene eraisikuilt, nimekalt kaupmeeskonnalt (Stroganovitelt, Svešnikovidelt, Nikitnikovidelt jne.), tähendades, et «meie riigikassas Moskvas pole raha ega aitades viljavarusid ning teenistuslastele pole palgaks midagi anda». Suurkaupmeeskond varustas valitsust rahaga, kuid mitte muidu, vaid oma klassiprivileegide eest (rendid, monopolid jm.). Kaubanduse ja tööndustega tegeleva küla-, possaadi- ja linnaelanikkonna rahaline ülekoormatus viis enesepantimise suurendamisele, rakkealuse elanikkonna äraminekule «koormisevabade krundivaldajate» juurde. Ilmuvad terved enesepantijate «valged slobodaad». Inimesed «pantisid ennast» bojaaridele, «muutusid valgeteks» ning tegelesid kaubanduse ja tööndustega lõivuvabalt. Selle läbi said kannatada riigikassa huvid, kuid bojaarkond ja aadel said niisugusest tööndusteе ning kaubanduse elavnemisest oma pärus- ja teenismõisates kasu. Koormisevabade krundivaldajate-enesepantijate arvu suurendamisel oma pärusmõisates andsid Romanovid ise eeskuju. Kõrvuti Kaluugaga (kus 1649. aastal oli possaadis 588 rakkealust talu) oli olemas 468 koormisevabade krundivaldajate taluga Spassko-Novoje küla, mis kuulus Romanovitele. 1619. a. Maakogus otsustati «rakkesse tagasi tuua» kõik endised raknikud, kes «olid ennast pantinud» bojaaridele. Kuid suuri tulemusi see abinõu nähtavasti ei andnud, kuna see ei olnud valitsevate klasside huvides.

Kaubanduse ja tööndustega tegelevate küla-, possaadi- ja linnainimeste maksukoorem põhjustas elanikkonna sagedasi rahutusi ja otseseid ülestõuse. Katse üle minna kaudsetele maksudele, rakendatuna näiteks niisuguse esmajärgulise tarbeaine suhtes nagu sool,

ei andnud rahanduslikult midagi, kuid kutsus (1648. aastal) esile mässud Moskvas ja teistes linnades. «Määralised» maksud, s. o. peamiselt otsesed maksud (adramaks) ei olnud ühtlased ega vastanud elanikkonna maksevõimele. Erakordsete, kuid aastast aastasse korduvate maksude, nn. «viiendikraha» võtmine kaupmeestelt ja rakkealustelt possaadiinimestelt, kes tegelesid tööndusle ja kaubandusega, tekitas suurt rahulolematust tööndusle ja kaubandusega tegelevate possaadiinimeste, kaupmeeste, kasakate ja streletside hulgas. Väga mitmekesised ja väikesed sihtotstarbelised maksud — vangilunamaks, streletsimaks, suurtükimaks jt. ning lõpuks eriti rasked kaudsed maksud, kõrtsi- ja tollimaksud, soolamaks (mis peatselt kaotati) — andsid rahanduslikult väga väikseid tulemusi, kuid olid elanikkonnale äärmiselt rasked ning laostavad. Eriti suurt kahju tekitas rendisüsteem ja eeskätt kõrtside rentimine. Rendile antud tsaarikõrtsid õitsesid, kuid väljendus «jäi kõrtsi vedelema» muutus tsaarikõrtsides joomise tagajärjel talupoja ja linnakäsitöölise laostumise sünonüümiks.

See kõik ajas siseolukorra teravaks ja viis Romanovite uue valitsuse sõltuvusse mitte ainult bojaarkonnast ja aadlist, vaid ka suurkaupmeeskonnast. Samal ajal seisis valitsus rahvahulkade suurte rahutuste, rahutu possaadi kroonilise rahulolematuse ja talurahva ülestõusude ohu ees. Seetõttu iseloomustavad esimeste Romanovite sisepoliitikat mitte alati edukalt lõppenud kompromisskatsed välja viia riik majanduslikust laosest sel teel, et kas või mõnevõrragi kergendada kõige enam koormatud ja laostunud ühiskonnaklasside — talurahva ja possaadi alamkihi — majanduslikke raskusi. Need üritused olid tihtipeale vastuolus selle valitseva klassi — aadli — ja kõrgema kaupmeeskonna huvidega, kellele valitsus toetus. Seetõttu jäid need üritused kas tegelikult ellu viimata või nad tühistati peatselt koguni formaalselt aadli taotluste mõjul. Ühtlasi võtab Romanovite valitsus otsustava kursi rahvaliikumiste mahasurumisele ja kõigi feodaalsete elementide ühendamisele võitluseks nende liikumiste vastu.

Kuid maa klassistruktuuris ja klassisuhetes toimusid XVII sajandi teisel poolel XVI sajandiga ja isegi XVII sajandi esimese poolega võrreldes muutused. Tsentraliseeritud riigi moodustamise lõpuleviimisega ja ühtse rahvusliku turu väljakujunemisega pidi riiklik võim, kes toetus feodaal-pärisorjusliku aadli kõige reaktsioonilisematele ühiskondlikele jõududele, arvestama ka tekkiva kodanluse, suurkapitali, suurkaupmeeskonna kasvavat jõudu. Suurkaupmeeste huvid ei langenud mitte alati kokku feodaalse teenisaadli klassi huvidega. Seetõttu avaldubki riigi poliitikas see tema kahesugune iseloom, mis oli tingitud Vene riigi kui mõisnike ja kaupmeeste riigi klassistruktuurist. Kõik see andis XVII sajandi majandusele ülemineku-iseloomu.

Aadlipoliitika ja üritused aadli maavalduse tugevdamiseks. Valitsus, kes tuli võimule pärast ühiskonnaklasside aastatepikkust vihast võitlust interventsiooni ja talurahvasõja perioodil ning aadli

võidu tulemusena, pidi eelkõige taastama aadli purustatud põhilise majandusliku jõu — tema maavalduse. Ta tunnustas maade väljajagamised, mis olid tehtud ta endiste poliitiliste vastaste, tsaar Šuiski poolt, ning annetas eraldi teenis- ja pärusmõisaid «tsaar Vassili ajal piiratud Moskvas oleku eest». Väljajagamisi tuli teha mitte ainult talupoegade «mustade maade» arvel, mis olid suuresti tühjenenud, vaid ka kojamaade arvel, kuigi see vähendas valitsuse maa-põhifondi. Juba esimestel Romanovite trooniloleku aastatel jagati keskmaakondades välja üle 45 000 tiinu maad otseselt neile isikuile, kes tsaari valimisele kaasa aitasid, sealjuures mitte teenismaaõiguse alusel, vaid pärusmõisaks. Suur maade väljajagamine pärusmõisateks toimus aastail 1619—1620 «kuningapoja tuleku puhul piiratud Moskvas oleku eest», s. o. prints Wladislawi Moskva sõjakäigu tõrjumise eest. Aastail 1615—1625 toimus massiline maade väljajagamine väiketeenistuslastele — provintsiaadlikele, bojaaride lastele, kasakatele jne. Alles 1627. a. 26. veebruari ukaasiga keelati kojamaade võõrandamine, kuid seda ukaasi rikuti korduvalt.

Riigivõimu tugevnemisega XVII sajandi teisel poolel ei langenud ära vajadus kojamaade massilisteks väljajagamisteks lihtteenistuslastele. On teada kojamaade väljajagamised 1659. aastal stolnikutele, strjapšitele, Moskva aadlikele ja elanikele, samuti 70-ndatel aastatel «Tšigirini teenistuse eest». Fjodor Aleksejevitši valitsemisajal jagati välja 2800 krunti. Järelejäänud kojamaade fonde hakatakse kasutama peaasjalikult bojaarkonna ülemkihi, tsaari sugulaste, tsaari õukonna lemmikute — Miloslavskite, Saltõkovide, Golitsõnite, Narõškinite jt. pretensioonide rahuldamiseks. 1645. aastast 1699. aastani jagati ainuüksi kojamaid välja üle 35 000 krundi. Isegi Peeter I valitsemisaja esimestel aastatel toimusid tohutud koja- ja riigimaade väljajagamised favoriitidele ja õukondlastele, ja ainuüksi Narõškinid said ajavahemikul 1684. aastast 1699. aastani kojamaadest umbes 6500 krunti. Edaspidi jagati teenisaadlile maid välja peaasjalikult talupoegade «mustade maade» arvel. Niisiis, ka selles suhtes oli XVIII sajandi oma kolossaalsete maa väljajagamistega aadlile pärinud vaid XVII sajandi poliitika.

Peale koja- ja riigimaade väljajagamise suurenes aadli pärusmaavaldus, s. o. täielikule ja pärilikule omandiõigusele rajatud maavaldus ka niihästi juba asustatud kui ka «tühjade» maade väljajagamise ja müümise teel. Vajades raha, müüs valitsus mõisate valdajaile neile varem teenismaaõiguse alusel antud maad pärusomandiks, s. o. täielikuks pärilikuks omandiks. Tavaline hind sellise teenismõisa pärusmõisaks üleviimise eest oli pool rubla tündrimaa eest, s. o. 1 rubla tiinu eest, mida hiljem tõsteti 2 rublale tiinu eest. Peale selle kuulutati tsaar Mihhail Fjodorovitši ukaasiga 1628. aastal välja «tühjade maade» müümine «bojaaridele, ametnikele, teenistuslastele ja mitteteenistuslastele, jõukaile võõrnikele» igaühele 3 tündrimaad, s. o. 1,5 tiinu 1 rubla eest sellel fis-

kaalsel eesmärgil, et «tühjadest saaks elav». [1] Seega eeldas see müük peaasjalikult asustamata maade ja maatükkide kasutamist, eriti riigi lõunapoolsetel ääremaadel. Kuigi ukaasis torkab silma müümise seisusetuse printsiip, haarati ka need maad suurel määral bojaarkonna, kaupmeeskonna ja jõukate teenistuslaste poolt. Just neil aastail rajati rikastes mustmullasteppides tohutu suurte maarikkuste alused «tugevate inimeste», suurte tituleeritud bojaari- ja aadliperekondade poolt, eesotsas Romanovite, Saltõkovide, Morozovite, Tšerkasskite eneste ja paljude teistega. Anastamist teostati tegelikult mitte ainult asustamata «tühjade» maade arvel, vaid ka maade äravõtmisega väiketeenisaadlilt ja nendel maadel asuvate pärisorjade «väljaviimise» teel. Keskvalitsus oli üle külvatud teenisaadli kaebustest «tugevate inimeste» peale, kuid ei suutnud midagi teha teda ümbritsevate tsaariõukondlaste omavoli vastu.

Sellise agraarpoliitika tulemusena koondus XVII sajandi jooksul aadli kätte tohutu suur maafond osalt teenismaaõiguse, osalt pärusmaaõiguse alusel. See koondumine algas keskmaakondades juba 1550. aastal, mil Moskva lähedal jagati välja üle 175 000 krundi asustatud ja «tühje» koja- ja riigimaid tuhande Moskva kõrgema teenistuslase «mõisnikuks tegemiseks». Kui XVII sajandil riigi piirid hakkasid laienema lõuna poole ja haarama «metsikut välja», algas siin intensiivne maade väljajagamine. Sedasama hakati täheldama ka pärast Kaasani ja Astrahani riigi vallutamist Volgamaal ja Taga-Volgamaal, Kaasanis, Simbirskis, Svijažskis jne. Hoopis väiksemal määral laienes ja anastas maid aadli eramaavaldus Kaug-Põhjas. Siin säilisid talupoegade «mustad maad» puutumatuina, samal ajal kui kesk-, mustmulla- ja osalt Volgamaa rajoonid muutusid peamiselt aadli maavalduse rajoonideks.

Teenis- ja mitte-teenisaadlile maade ulatusliku teenis- ja pärusmõisateks väljajagamise protsess viis XVII sajandi lõpuks tohutu suure maafondi koondumisele aadli kätte teiste valdajate maade ja kõigepealt talupoegade maade vähenemise arvel. Üheaegselt maade väljajagamisega ja nende anastamisega aadli poolt sattus tema pärisorjuslikku valdusse ka määratu suur talurahva mass, kes ühes maade anastamisega kaotas ka isikliku vabaduse. Kuigi maavalduse statistikat XVII sajandil muidugi ei olnud, võib siiski XVII sajandi loendusraamatute andmetest järeldada, et aadli käsutuses oli Vene riigi territooriumil (ilma Ukrainata ning jassakimaadeta) kuni 67 protsenti talumajandeid, kojaametkonna käsutuses — 9,3 protsenti, kirikul — 13,3 protsenti, adratalupoegade majandeid oli kõigest 10,4 protsenti, peaasjalikult põhja- ja kirdepoolsetel ääremaadel.

Selle protsessi teiseks tulemuseks oli see, et aadli maavaldus, mis varem oli peaaegu eranditult olnud teenismaavaldus «valitseja teenistuses olemise eest», hakkas muutuma pärusmaavalduseks

[1] «Указная книга поместного приказа», изд. Сторожевым, вып. 1, М. 1889, стр. 80.

täieliku päriliku omandiõiguse alusel juba kaua aega enne seda, kui see kord sanktsioneeriti üldise riikliku korraldusega. Pärast seda, kui bojaaride feodaalsed pärusmõisad XVI sajandi teisel poolel suurel määral likvideeriti, «valitseja nimele kirjutati», hakkab pärusmaavaldus XVII sajandist alates uuesti tugevnema, kuigi teistsugustel alustel. Bojaaride ja teiste ilmlike ning koguni vaimulike valdajate vanadel feodaalsetel pärusmõisatel, mis säilisid ka veel XVII sajandil, oli aluseks «otšinnõi», sugukonnapõhimõte, kusjuures aga aadli XVII sajandi pärusmõisad ei olnud tihtipeale sugukonnamõisad, vaid nende aluseks oli väljateenitud teenismõis.

1627. a. ukaasiga võrdsustati väljateenitud teenismõisad pärusmõisatega. Kuid siiski ületas teenismaavaldus kuni XVII sajandi 20-ndate aastateni pindalalt igal pool tunduvalt pärusmaavalduse. XVII sajandi viimaseks veerandiks võidab aadli pärusmaavaldus igal pool. Moskva maakonnas näiteks ei moodustanud teeniskrundid 1678. aastal mitte üle 16—17 protsendi aadli pärusvaldustest.

1649. a. Maakogu seadustik, tehes seadusandliku kokkuvõtte eelnenud poole sajandi agraarpraktikast, mõtleb pärusmõisa all maatükki, mis kuulub valdajale omandiõiguse alusel, kusjuures ta teeb vahet sugukonna, väljateenitud ja ostetud pärusmõisate vahel. Seadustik vaatab teenismõisale kui tinglikule valdusele, kui valdusele valitseja teenistuses olemise eest, ilma teenismõisa müümise õiguseta, minnes selles suhtes igivana praktika ja seadusandluse teed mööda. Seadustik kehtestab (XVI ptk.) kindlad normid teenismaa andmise kohta Moskva maakonna teenistuslastele vastavalt nende auastmele ja ametikohale (art. 1). Väikese mõisaga ja mõisata teenistuslaste jaoks määras Seadustik kindlaks maa «juurdeandmise», s. o. juurdelõikamise maa vähesuse korral, samuti «heakstegemise» halva kvaliteediga maa puhul maa juurdemõõtmisega 25—50 protsendi ulatuses maa keskmise normiga võrreldes (art. 46—48). Kinnitatakse teenistuslaste teenismaade kloostritele üleandmise keeld (art. 42) jm. Kuid ühtlasi, lähtudes nähtavasti uuemast agraarpraktikast, arvas Seadustik teenismaaõiguse hulka ka need õigused, mis on vastuolus teenismõisa olemusega, — teenismõisate pärimise õiguse, õiguse vahetada teenismõis pärusmõisa vastu jm.[1] Teenismaaõigus hakkas üha vähem erinema pärusmaaõigusest. XVII sajandi maavaldusliku aadli agraarsuhete praktikas kadus erinevus pärusmõisa ja teenismõisa vahel järjest rohkem ja pärusmõisa laiad omandiõigused neelasid järjest rohkem teenismaavalduse piiratud õigusi. Peetri 1714. a. 23. märtsi ukaas ainupärimise kohta, mis lõplikult ühendas teenisaadli pärus- ja teenismaavalduse täielikus omandiõiguses, oli vaid aadli väljakujunenud ja veel XVII sajandil üha rohkem tugevnenud agraarsuhete ning õiguste seadusandlikuks sanktsiooniks.

[1] «Уложение государя царя и великого князя Алексея Михайловича». Спб. 1913, гл. XV—XVII.

Pärisorjuslik majandus. Aadli maavalduse hoogne laiendamine ja tingliku teenismõisa muutmine täisomandiks pärusmaaõiguse alusel pidi areneva rahamajanduse tingimustes seadma maavaldusliku aadli ette omaenda põllumajandi organiseerimise küsimuse.

Nagu me nägime, tekkis see küsimus teenisaadlil juba XVI sajandil. On selgesti märgata tendentsi naturaalobrokite üleviimiseks rahalistele obrokitele ning obrokisüsteemi asendamiseks teorendi-, teosüsteemiga. Kuid selleks oli vaja kindlustada mõisamajand pärisorjastatud talupoegade alalise tööjõuga ning tõsta põllumajanduse tehnikat. Selle pärisorjusliku mõisamajandi tugevdamise protsessi katkestasid interventsioon ja kodusõda XVII sajandi algul.

XVII sajandi katastrid ja ülevaatusraamatud, vaatamata nende katkendlikkusele ja ebatäiuslikkusele, näitavad sügavat põllumajanduse langust põhilistes põllumajanduslikes rajoonides, eriti riigi keskmaakondades. Määratu suur osa põllumajanduslikust territooriumist on raamatutes näidatud «metsakasvanud põlluna», «puustusena küla asemel», «söödina». Kirjutajate kuiv, protokolli stiilis tehtud sissekanne näitab tihtipeale pilte küla täielikust tühjaksjäämisest: «aga neis puustustes on raamatute järgi põldudele kasvanud mets teivasteks, lattideks ja palkideks... hea mullaga keskmised maad... on üles kirjutatud tühjade maadena... selles mõisas ja kogu... valduses ja selle ümbruses kahekümne ja kolmekümne ja neljakümne ja rohkem versta kaugusel pole elanikke ühtegi inimest ning seda mõisat ei valda praegu keegi; tühi, kõikjale on kasvanud mets.» [1]

Nälja, vaenlaste sissetungide, laostumise ja viletsuse tõttu jooksis elanikkond laiali. Katastrite andmete järgi talupojad «läksid maailma mööda laiali», «jooksid ära», «kadusid jäljetult», «surid ära», «toituvad armuandidest» jne. Küla sellise olukorra all kannatasid fiskuse huvid, sest maksuvõlad suurenesid, «adratalupojad» vaesusid ega täitnud oma kohustusi riigi vastu, olid redus. Isegi endised rikkad kloostrite pärusmõisad, nagu näiteks Troitse kloostri pärusmõis, jäid tühjaks. Katastrite ja ülevaatusraamatute võrdlemine 20—25-aastase ajavahemiku kohta, XVI sajandi lõpust kuni XVII sajandi alguseni, näitab künnipinna vähenemist Moskvatagustes ja Troitse pärusmõisates 23 800 tündrimaalt 900 tündrimaani. Tühjaksjäänud külad moodustasid kuni poole endiste asulate üldarvust, ülejäänud külades aga oli tohutu hulk (kuni 40 protsenti) pobulimajandeid, s. o. põlluta ja inventarita majandeid (näiteks Dmitrovi maakonnas 48,4 protsenti, Uglitši maakonnas 56,6 protsenti). Teenismaadel ulatus pobulimajandite arv kuni 70 protsendini.[2] Kasvas ka maast ilma jäänud elanikkonna teiste kategooriate arv, nagu tagaõulased, teenindajad jne.

[1] В. Н. Сторожев, Материалы для истории делопроизводства поместного приказа по Вологодскому уезду XVII в., в. I, Спб. 1906, стр. 163.

[2] «Акты, относящиеся к истории тяглого населения в Московском государстве», под ред. М. Дьяконова, т. I—II, 1895.

Pärusmõisamajanduse ulatuslikuks arendamiseks oli aadlil vaja pärisorjastatavate talupoegade tööjõu monopoolse käsutamise õigust. Tegelikult oli see saavutatud juba XVI sajandi lõpul, kuid hiljem kõigutasid seda veidi laos ja talurahvasõda. Aadli palvekirjad ja tema samaaegsed kaebused selle üle, et aadlikud «on vaeseks jäänud ja suuri võlgu teinud, nendega langenud», «nende majad on kehvaks jäänud ja täiesti laostunud», et valitseja teenistusse minemiseks ei saa aadlik «end varustada millegagi, on vaene», et «oma mõisast ilma valitseja palgata pole millegagi valitseja teenistuses olla», nõudsid eriti tungivalt maad, talupoegade pärisorjastamist, määraastate kaotamist, täielikku õigust talupoja tööle ja isikule.[1]

Teenisaadli kui trooni peatoe huve arvestades oli tsaarivalitsus sunnitud täitma aadli nõudmisi maade uute väljajagamiste kohta, nende kinnitamise kohta pärusvaldusse, aadli õiguste täieliku kinnitamise kohta talupoegade üle. Ärajooksnud talupoegade tagasitoomise hagide tähtaega pikendati 1642. aastal kuni 10—15 aastani. 1646. aastal korraldati uus loendus ja koostati niinimetatud «loendusraamatud», kus loendati nimepidi ühes vanuse märkimisega kõiki isikuid, kes kuulusid antud koha ja üksikute talundite elanikkonna koosseisu. Juhendis kirjutajaile oli märgitud, et kõik loendusraamatuisse kantud isikud «kinnistatakse ka ilma määraastateta».

1649. a. Maakogu seadustik legaliseeris lõplikult «määraastate» kaotamise ja kehtestas täielikult talupoegade tingimusteta kinnistamise nende teenismõisate külge, millede järgi nad olid kantud katastritesse ja loendusraamatuisse. Seadustik kinnitas valdajate tähtajata õiguse ärajooksnud talupoegadele, kaotas varasemate hagide aegumise ja pani ärajooksnud talupoegade varjajaile materiaalse vastutuse seadusliku valdaja kasuks (10 rubla aastas iga talupoja eest). Endine «kinnistus maa peale» XVI sajandi Sudebnikute järgi muudeti 1649. a. Seadustikuga täielikuks isiklikuks kinnistuseks, mõisniku täielikuks võimuks mitte ainult talupoja-pärisorja isiku ja töö üle, vaid ka kogu tema vara ja kogu tema perekonna töö üle. Pärisorjus ei erinenud enam millegagi orjusest.

See oli pärisorjusliku riigi tugevdamise hind, maavaldajate klassi võidu ja majandusliku ülevõimu hind oma mõisamajandi tõstmiseks ja laiendamiseks. Aadli monopoolsete õiguste kinnistamine maale ja talupoja tööle langes ühte pärisorjusliku mõisamajandi tõusuga, mis saavutati talurahva orjastamise ning vaesumise hinnaga.

Kuni XVII sajandi 20—30-ndate aastateni avaldusid laostumise tagajärjed veel väga tihti, eriti keskpiirkonnas. Troitse kloostri

[1] «Челобитные дворян и детей боярских всех городов в первой половине XVII в.», «Чтения Общества истории и древностей российских», кн. 3, 1915, стр. 47, samuti «Материалы для истории делопроизводства поместного приказа», собранные В. Н. Сторожевым, в. I, Спб. 1906, стр. 52—53.

pärusmõisate künnipind näiteks, mis XVI sajandi lõpul moodustas 37,3 protsenti, langes aastail 1614—1616 kuni 1,8 protsendini ja tõusis aastail 1620—1640 kõigest 22,7 protsendini; üldse aga moodustas «elav» põld rohkem ääremaadel asuvates maakondades 22—49 protsenti kogu künnimaast. Kuid juba XVII sajandi 40-ndatel aastatel võib langust lugeda täiesti likvideerituks. 40-ndatel aastatel moodustab küntud põld 14 maakonnas juba 42,8 protsenti, 70—80-ndatel aastatel 62,2 protsenti.

Teenismõisa tingimustes võis temale töökäte kinnistamine olla aluseks ta majanduslike ülesannete — mõisamajandi ja mõisa künnimaa võimalikult ulatuslikuma arendamise — teostamisele. Selleks oli vaja pärisorjade tööd mõisamaal, teotööd, mida hakati eriti intensiivselt arendama XVII sajandi keskpaigas riigi keskrajoonides.

XVII sajandi keskpaigaks moodustas mõisa künnipind siin tavaliselt kuni poole, üksikutes kohtades aga, kus oli eriti arenenud bojaaride künnimajand, kuni 90 protsenti kogu künnipinnast. Kui aga teenismõisale oli juba varemgi olnud kõige raskemini lahendatavaks küsimuseks töökäte küsimus, siis pidi see mõisa künnipinna laiendamisega muutuma veel teravamaks. Seetõttu käis ühes talupoegade pärisorjastamise ning pärisorjusliku teotöö kasvuga kaasas edasine elanikkonnalt maa äravõtmine ja elanikkonna niisuguste kategooriate, nagu pobulite, tagaõulaste, teenindajate kasv, kelle arv XVII sajandil suureneb, täiendades sellega pärisorjuslikule majandile vajalikku tööjõu kaadrit.

Geograafiliselt hõlmas pärisorjuslik teosüsteem tol ajal peamiselt riigi keskpiirkondi. Seevastu ei tundnud maa põhjapoolsemad, «pomorje» osad (Permi kirre, Siber) esialgu veel nii tugevasti pärisorjusliku valdaja rasket kätt, nad säilitasid oma «mustad maad» kauem ja olid vaba koloniseerimise kohaks. Ka ääremaal asuvad maakonnad ja lõuna koos oma stepiavarustega asustusid vaba koloniseerimise teel. Ühes koloniseerimisega arenes kiiresti ka anastatud maadel pärisorjade tööle rajanev bojaaride künnimajand, kuigi see ei saavutanud siin sellist levikut kui mustmulla-keskpiirkonnas.

XVII sajandi keskpaigaks hakkas avalduma ka turu, kuid mitte enam kohaliku, vaid üldrahvusliku turu ühendav mõju. Turg tõmbas kaubakäibesse kõik piirkonnad. Teenismõis sai uued stiimulid tootmise suurendamiseks, oma tulude tõstmiseks, ekspluateerimise tugevdamiseks. Peavahendiks selle jaoks oli teosüsteem, mis mitte ainult suureneb põllumajandusliku töö alal, vaid laieneb ka tööstusele.

Sellest hoolimata säilitas teoorjuslik majand XVII sajandil põhijoontes oma ennastrahuldava, kinnise, naturaalse iseloomu, rahuldades isanda, isanda majandi, samuti kogu nende mõisateenijate ning teenijaspere tarbimisvajadusi, kes koondusid mõisa. Selline organisatsioon eksisteeris nii suures kui ka keskmises ja koguni väikemajandis. Vahe seisis vaid majandi poolt teenindata-

vate isikute arvus, tootmise suuruses, bojaaride suurmajandi ja teenistuslaste väikemajandi vajaduste iseloomus.

Selline suurmajand, nagu tsaar Aleksei Mihhailovitši pärusmõisad, rahuldas mitte ainult isiklikult tsaari perekonna ja kogu tsaari õukonna vajadusi, vaid osalt isegi mõnede riigiasutuste — streletsiväe, Jahindusprikaasi, Tallindusprikaasi jt. — mitmekesiseid vajadusi, varustades neid leivavilja, kaera ja muude produktidega. Moskva ümber asetsevates tsaari pärusmõisates oli üle 15 000 tiinu künnimaad (kust koguti kuni 35 000 setverti teravilja, 4000 puuda lina), viljapuu- ja köögiviljaaedasid, arenenud loomakasvatus- ja piimamajandus, kalapüügikohti, saaduste ümbertöötamise töökodasid, spetsiaalseid kudumise («hamovnõje») slobodaasid jm. Ainult erandjuhtudel läksid kõik need saadused turule.

Samasugust iseloomu kandis teiste suurmaavaldajate pärusmajand — tsaarinna pärusmõisad, bojaar Morozovi, Stroganovite, vürst Odojevski jt. pärusmõisad. Mõnikord, nagu bojaar Morozovi ja Stroganovite juures ning tsaarinna pärusmõisates, arenes põllumajanduse kõrval ka puhttööndusliк tegevus (soolakeetmine, viinapõletamine ja potase valmistamine, kudumistööndus, rauatehased). Sel puhul oli pärusmajand tihedamini seotud turuga, koguni välisturuga. Keskmise mastaabiga maavaldajate pärusmajandil ei olnud muidugi sellist ulatust ja ta säilitas rohkem naturaalse tarbimisiseloomu, kattes kõik oma vajadused talupoegade-pärisorjade ja käsitööliste teotööga või naturaalsete obrokitega (linnud, munad, kariloomad, lina jne.).

XVII sajandi pärusmajandi organisatsioon ja tehnika ei jõudnud kaugele XVI sajandi pärisorjusliku põllumajanduse organisatsioonist ja tehnikast. Aadli ja bojaarkonna XVII sajandi uus pärusmajand käis sedasama teed mööda kui XVI sajandi vana feodaalne pärusmõiski — talupoja pärisorjusliku ekspluateerimise tugevdamise ja talupoegade künnipinna vähendamise arvel bojaaride künnipinna laiendamise teed mööda. Talupoegade künnipind vähenes XVII sajandi lõpuks keskmaakondades vähemalt 20—25 protsenti. Samaaegselt suurenesid ka talupoegade koormised, eriti seoses sellega, et teotöö hakkas teenindama mitte ainult põllumajanduslikku pärusmajandit, vaid ka selle tööndusalast tegevust. Töö tõrvaajamise kohtades, soolatööndustes, küüdikohustus, töö suurfeodaalide ettevõtteis linnas, kudumisslobodaades jm. hakkas XVII sajandi lõpuks pärisorjadest talurahvast suurimal määral koormama. Pärisorjuse ikke tugevdamine seadis valitsuse uuesti laialdaste rahvaliikumiste ohu ette.

Alates XVII sajandi teisest poolest hakkavad talurahva, linnakehvikute, possaadi alamkihi ja kasakkonna ülestõusud Romanovite ja neid toetava aadli pärisorjusliku poliitika vastu uuesti kasvama. Eriti laia lainena veeresid linnade ülestõusud, mis olid tingitud possaadi lihtrahva ja kehvikute vihast feodaalide rõhumise ja ekspluateerimise vastu, üle Moskva ja rea teiste suurte linnade

(Kurski, Kozlovi, Voroneži, Ustjugi, Tšerdõni jt.) 1648. aastal, üle Pihkva ja Novgorodi — 1650. aastal.

Linnaelanike ülestõusud puhkesid uuesti Moskvas 1662. aastal. Rasked sõjad Rootsi ja Poolaga kurnasid riigikassa tühjaks ja sundisid Moskva valitsust müntima vähendatud väärtusega hõberaha ja hiljem ka täiesti väärtusetut vaskraha. Kaupade hinnad hakkasid erakordselt kiiresti tõusma, mis andis ennast valusasti tunda linnade kehvadele possaadihulkadele. Suurkaupmeeskond ja kõrgem bojaarkond spekuleerisid hindade tõusuga, vask- ja hõberaha abil teostatavate operatsioonidega. Linnade rahvahulkade juba ammu tekkinud meelepaha bojaarkonna ja kõrgema kaupmeeskonna vastu puhkes 1662. aasta juulis ülestõusuks (niinimetatud «vasemäss»). Valitsus surus ülestõusu maha ja õiendas ülestõusnutega julmalt arveid.

Veel suurema ulatuse võttis talurahvaliikumine XVII sajandi teisel poolel. Pärisorjuse ikke kasv XVII sajandi teisel poolel hoogustas talupoegade põgenemist mõisnike juurest. Eriti suurenes XVII sajandil põgenemine Doni äärde, kus oli veel vabu maid, mida bojaarkond, aadel ja kirik ei olnud enda kätte haaranud. Kuid samast ajast peale algab siin maade anastamine mõisnike ja bojaaride poolt, eriti kõige asustatumais ja viljakamais kohtades Doni ülemjooksul. «Kehvik-kasakaid» ja siia põgenenud talupoegi hakkab uuesti ähvardama mõisnike poolt orjastamise oht.

Sel pinnal muutub Don 1667. aastal uue, Stepan Razini poolt juhitud talurahvaliikumise keskuseks. Pärast Razini kasakasalkade esimesi röövretki Volgal, Donil, Uraalis ja Kaspia merel (1667.—1668. a.) ja pärast ebaõnnestunud katseid taganeda Moskva rõhumise eest Pärsiamaale omandab Razini liikumine 1670. aastal bojaaride ja mõisnike vastu peetava talurahvasõja iseloomu. Razini salkadega ühinesid hulgaliselt mõisatalupojad, samuti baškiirid, kalmõkid, tšuvašid, mordvalased, tatarlased. Ülestõus hõlmas kogu Volgamaa ja Taga-Volgamaa Astrahanist kuni Simbirski ja Okaani. Kuid samuti nagu Bolotnikovi liikumine XVII sajandi algul, suruti Razini ülestõus pärast peaaegu kolm aastat kestnud võitlust tsaari vägede poolt maha.

Olles kõige suurem talupoegade liikumine pärisorjuse vastu XVII sajandi Vene riigis ja võttes mõnikord talurahvasõja ning «talupoegade-pärisorjade revolutsiooni» iseloomu, oli Razini ülestõusul niisuguseid jooni, mis on tavalised sedalaadi liikumistel, — klassiteadlikkuse ja organiseerituse puudumine, jõudude killustatus, — mistõttu ülestõus valitsuse vägede poolt maha suruti. Ülestõus ei võinud võita, sest talurahval ei olnud tollal juhti — siis ei olnud veel töölisklassi, kelle juhtimisel ainuüksi ongi võimalik rahva võit rõhujate üle.

Juhtiva feodaalklassi — aadli — abiga ja kõrgema kaupmeeskonna toetusel õiendas riik ka seekord arved rahvaliikumisega.

Kaubanduskodanluse kujunemine. Me juba tähendasime, et XVII sajandi teise poole Vene riigi klassistruktuur muutus tunduvalt,

võrreldes mitte ainult XVI sajandiga, vaid ka XVII sajandi esimese poolega. Kuigi feodaalne pärusmõis oli hävitatud, hakkas selle asemele tõusnud aadel omandama täielikke pärusõigusi oma teenismõisatele ja pärisorjastatud talupoegadele. Teenisaadli hulgas toimus tunduv majanduslik diferentseerumine. Väikeaadel vaesus, kõrgem aadel aga koondas enda kätte tohutu suure osa pärisorjastatud talupoegade maast ja oli valitsevaks klassiks. Seega säilitas riigivõim samasuguse feodaal-pärisorjusliku iseloomu.

Kuid «rahutuste» ajajärgul ja eriti absolutistliku riigi edasise korraldamise ja tugevdamise ajajärgul hakkas ühiskondlikus ja majanduselus järjest suuremat osa etendama Moskva kaupmeeskonna ladvik — «võõrnikud», võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakondade kaupmehed ja provintsi rikas kaupmeeskond. Mitte klassisugulus, vaid majanduslik vajadus ja vastastikused finantshuvid sundisid feodaal-pärisorjuslikku riiki seda kujunevat kaubandus-suurkodanlust kaasa tõmbama tegevusse riigivalitsemise ja riigi rahanduse alal.

Kauba- ja raharingluse arenemine, ühes riigi kasvamisega laialdase ja ühtse rahvusliku turu kujunemine suurendasid kaupmeeskonna osatähtsust selles keerulises protsessis — feodaalse, naturaalmajanduse kaasatõmbamisel kaubakäibesse. Nagu me eespool tähendasime, rõhutab Lenin just selle tõttu, iseloomustades XVII sajandi Moskva riigis endiste feodaalsete vürstiriikide ja maade liitumise põhjusi, et seda liitumist «põhjustas elavnev kaubavahetus üksikute piirkondade vahel, järk-järgult kasvav kaubakäive, väikeste kohalike turgude liitumine üheks ülevenemaaliseks turuks. Et selle protsessi juhtijad ja peremehed olid kapitalistid-kaupmehed, siis nende rahvuslike sidemete loomine ei olnud midagi muud kui kodanlike sidemete loomine».[1]

Ei tule ei üle- ega alahinnata kodanluse tekkimist ja kodanlike sidemete loomist XVII sajandi teise poole rahvamajanduses. XVII sajandi feodaal-pärisorjuslik majandus säilitas oma põhiliselt naturaalse iseloomu. Nii XVII sajandi kapitalismieelne linn kui ka eriti küla kujutasid endast *«väikeste kohalike turgude võrku, mis sidusid väiketootjate tillukesi rühmi, kes olid killustatud nii oma isoleeritud majandamise tõttu, hulga nendevaheliste keskaegsete vaheseinte kui ka keskaegse sõltuvuse jäänuste tõttu».*[2] Kuid ühes riigipiiride laiendamisega, riigi kaasatõmbamisega väliskaubandusse ja sotsiaal-majandusliku diferentseerumisega tegid maa tootlike jõudude arenemine, ühiskondliku tööjaotuse kasv ning kaubakäibe arenemine XVII sajandil suuri edusamme.

Maa endises kinnises naturaalses feodaalses pärusmõisamajanduses tekkisid elemendid, mis oma edasiarenemisel muutusid kodanlikeks elementideks. Kui XVI sajandi lõpul ja XVII sajandi esimesel poolel hakkasid kodanlikud elemendid alles tek-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 1. kd., lk. 134.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 316.

kima ja välja kujunema, siis XVII sajandi teisel poolel avaldusid nad juba selgesti riigi ühiskondlikus ja majanduselus.

Nagu me eespool tähendasime, olid XVI sajandi vanemaid ja suuremaid tööstusettevõtteid kaupmeeste Stroganovite soola-, potase- ja rauatööndused, kus töötas kuni 10 000 vabapalgalist töölist (ja 5000 pärisorja). Moskva suurkaupmees Voronin oli ühtaegu suur rauatehase- ja laevaomanik. Kaupmees Gruditsõnil olid soola- ja kalatööndused. Kõik nad kasutasid tootmises palgatööd. Samuti kasutasid oma rauatöötlemise, klaasi ja kirjutuspaberi tootmise ettevõtteis vabapalgalist tööd välismaalased Winius, Marselis, Sveden, Butenant. Muidugi moodustasid need ja teised ettevõtted vaid väikese osa rahvamajandusest. Kuid siiski kujunesid neis ettevõtteis juba kodanlikku laadi uute tootmissuhete algmed.

XVII sajandi Vene riigis arenes ulatuslikult välja kaubakäive, millel oli suur tähtsus riigi väliste kaubandussuhete kasvule. Välissuhted lääneriikidega olid kasulikud mõlemale poolele. Juba Rhodes rääkis Moskoovia kohta, et «kõigile on küllalt teada, et kõik selle maa korraldused on suunatud kommertsile ja turgudele». Rhodese, Kielburgeri jt. tähelepanekute järgi tegelevad Moskvas kauplemisega ja püüavad sellest rikastuda «kõik — alates kõige kõrgemast kuni kõige madalamani» — alates tsaarist, bojaaridest, vaimulikkonnast, kaupmeeskonnast kuni teenistuslaste ja talupoegadeni. Nendesamade tähelepanekute järgi oli Moskvas rohkem poode kui Amsterdamis, kuigi need olid väga väikesed. Terve poe pindala oli harilikult 4—5 sülda, kuid suuremalt osalt domineerisid «poolpoed», «veerandpoed». Mõnel kauplejal oli 1,5—2 ja enam poode ühes või mitmes kaubareas.[1] Teised XVII sajandi rändurid, kirjeldades kauplemist Moskvas Kremli ja Kitaigorodi ümber, kriipsutavad alla siin müüdavate kaupade mitmekesisust — iga kaup eri reas: siidkangad, lõuendid, hõbe, välismaa veinid, karusnahad, kirikukellad, kirved, nahad, vaibad, rasv, hobuseriistad, ikoonid, vili jm. 1626. aastal oli Moskvas kauplemis-linnaosas (Kitaigorod) 827 alaliste poodide tüüpi kauplemisruumi ja 680 liikuvat kauplemisruumi — telke, pinke jm.[2] Samuti nagu XVI sajandil koondus kauplemine ühesuguste kaupadega harilikult eri ridadesse ja vaatlejad nägid kümneid selliseid ridu. Selles suhtes ei erinenud kaubanduse organisatsioon XVII sajandi Moskvas palju kaubanduse seisukorrast XVI sajandil.

Samasugust iseloomu kandis kaubandus ka teistes kaubanduspunktides. Üldse, kui otsustada kaubanduse «viiendikrahaga» maksustamise suuruse järgi, asus kaubakäibe suuruselt esimesel kohal Moskva (umbes 450 000 rubla ehk umbes üks kolmandik kogu maa kaubakäibest), teisel kohal Kaasan (140 000 rubla, umbes 10 protsenti), edasi Nižni-Novgorod (50 000 rubla), Jaroslavl

[1] Кильбургер, Краткое известие о русской торговле, стр. 88.
[2] М. В. Довнар-Запольский, Торговля и промышленность Москвы XVI и XVII вв., 1910, стр. 53.

(35 000 rubla), Pihkva jt.[1] Kuid kahtlemata olid kaubanduse tegelikud käibed tunduvalt suuremad kui seda näitavad «viiendikrahaga» maksustatavad käibed.

Kõik need välised tähelepanekud ei kõnele muidugi veel sellest, kui sügavale kaubamajandus oli tunginud kogu rahvamajandusse. Kuid pole kahtlust, et kaubanduskapital etendas suurt osa mitte ainult Vene riigi majanduses, vaid ka tema poliitilises ja riiklikus elus. Peale feodaalklasside valitses riigi rahandust suurel määral pealinna kaupmeeskonna ladvik, «tsaari võõrnikud». «Võõrnikud» — Kielburgeri iseloomustuse järgi «tsaari kommertsnõunikud ja faktorid — kasuahne ja kahjulik kolleegium» — valitsesid piiramatult ja monopoolselt kogu riigis mitte ainult kaubanduse, vaid ka rahanduse alal. Kasutades ja kuritarvitades oma laiaulatuslikke volitusi, rõhusid nad elanikkonda ja lihtkaupmehi ning tekitasid sellise viha, et rahvas oli Kielburgeri väljenduse järgi valmis «neil kaela murdma». «Võõrnikud» valitsesid tsaari monopolide, väliskaubanduse, tollimaksude, mitmesuguste rentide, sealhulgas kõige tähtsama — kõrtsirendi alal, juhtisid kala- ja soolatööndusi, ostsid tsaari jaoks monopolikaupu, käsutasid Siberis sooblipüüki ja sooblikümnist, olid peremehed väliskaubanduses jne. Kaitstes tsaarikassa huve — XVII sajandil tähendas see aga ka riigikassa huve — ja veel rohkem silmas pidades oma isiklikke huve, kujutasid «võõrnikud» endast XVII sajandi kohta omapärast suurkaubanduskapitali «liitumist» feodaal-absolutistliku riigi finantsaparaadiga.

Kuivõrd suur oli kaubanduskapitali kontsentreerumine, võib illustreerida järgmiste näidetega. Kõige suurem «võõrnik» oli Nikitnikov, kes kauples mitmesuguste kaupadega, sealhulgas kaleviga, soolaga, kalaga, kellel olid oma laevade karavanid, mis sõitsid kuni Astrahanini, ja kes oli Stroganovite võistleja, kavatsedes osta nende pärusmõisat 90 000 rubla eest (üle 1 miljoni rubla XX sajandi alguse kuldrahas). Tema kapitalid moodustasid ühe neljandiku kõigi teiste 30 «võõrniku» kapitalidest. Võõrnike sadakonna teisel «võõrnikul» J. Gruditsõnil oli 40 küla, kala- ja soolatööndusi, palju poode jm.; ta oli kõige jõukam kaupmees kogu võõrnike sadakonnast (158 inimest) ja tema kapital moodustas umbes ühe kahekümnekolmandiku kõigist võõrnike sadakonna kapitalidest. Üldse oli võõrnike sadakonda kuulunud 158 kaupmehest 7 inimesel üks neljandik kõigist sadakonna kapitalidest. Üks suurimaid «võõrnikke» oli Voronin — Moskva kaupmees, kellel oli 30 kalevi ja mitmesuguste teiste kaupade poodi; tema oli ka suure palgatöölistega rauatehase omanik, viljakaupmees, laevaomanik, rentija, sõjaväe varustaja.

Seega kaubanduskapital, juurdudes väga mitmesugusel viisil liikumatusse, kinnisesse feodaalmajandusse (monopolidega, renti-

[1] Сташевский, Пятина 142 года, «Журнал министерства народного просвещения», 1912, кн. IV—V, стр. 99 и сл.

dega, jassaki kogumisega, tooraine ülesostmisega väiketootjalt, tööndusliku suurpärusmõisa produktide turustamisega jne.), pani kõikuma selle majanduse kinnise iseloomu ning muutus vahendajaks pärisorjusliku majanduse ja kujuneva rahvusliku suurturu vahel.

Riigikassa ja suurkaubanduskapitali finantshuvide majanduslikul liitumisel ning feodaalmajanduse naturaalsete aluste lagunemisel omasid erilist tähtsust rendid ja monopolid. XVII sajand päris XVI sajandilt veel suurema hulga iga liiki tsaari monopole, «keelukaupasid», rentisid, mida käsutasid «võõrnikud» ja suurkaupmeeskond.

Riigi rahandus. Kõige suuremad ja tulutoovamad artiklid maa finantsmajanduses olid kahtlemata tolli- ja kõrtsirendid (mis olid ühtviisi kasulikud nii riigikassale kui ka rendile võtjaile). Esimesed võimaldasid «võõrnikele» hoida enda käes kogu väliskaubandust. Teised tõid samuti «suuri ja rikkalikke kasumeid» nii riigikassale kui ka rendile võtjaile. Kõrtsid ehk «kõrtsihoovid», kus toimus jookide (viina, õlle, mõdu) müük, olid suuremalt jaolt riigi, «tsaari» omad. Eriliste kirjadega anti kõrtside pidamise õigus ka eraisikuile, bojaaridele, kloostritele. Tsaari kõrtse valitsesid erilised isikud, «tselovalnikud», «ustavad pead», kes olid kohustatud koguma kõrtside kasumit «suure hoolsusega». Tihtipeale, kui see oli «valitseja kassale kasutoovam», renditi kõrtsid välja ja siis muutus kõrts rahva jootmise ja rendile võtjaile röövellike kasumite saamise vahendiks. Viina müüdi 5—10 korda kallimalt varumishinnast ja rendile võtjad nõudsid, et «joodikuid kõrtsidest ära ei aetaks», joodagu või maha joodiku viimane vara.

Monopoli- ja keelukaupade hulka kuulusid sellised kaubad nagu vili, kanep, rabarber, toorsiid, kalamari, potas, tõrv, aeg-ajalt siid- ja musterkangad, juhtnahk ja paljud teised. Riigikassa monopolid, mis nende elluviimiseks tegelikult samuti välja renditi kaubandusega tegelevaile isikuile, laienesid igasugustele tööndustele ja tööndustlikele tegevusaladele — jahuveskite ja saunade ehitamisele, rasvaküünalde, seebi, kalja, tõrva, roguski, traani, viiskude, rangide ja feodaalmajanduse paljude teiste tavaliste esemete valmistamisele ja müümisele, kui need ainult kaubakäibesse sattusid. Renditi välja isegi sellised tegevusalad nagu õigus kirjutada palvekirju ja dokumente kauplemisplatsidel («platsikiri»).

Kõik see annab tunnistust riigikassa äärmisest tuluallikate vajadusest ja riigikassa nende «tuluotsijate» leidlikkusest, kellega me puutume edaspidi kokku XVIII sajandil. Riigikassa täiendamise ja elanikkonna ekspluateerimise feodaalsed viisid rikastasid mitte niivõrd riiki kui rendile võtjaid. See asjaolu ajendas tsaar Aleksei valitsust 1654. a. sättekirjas loobuma väljarentimiste ja tsaarikaubanduse näol elanikkonna ekspluateerimise feodaalsetest viisidest, sest «meile, suurele valitsejale ... on võõras rikastuda ebaõiglastest kasudest». Kuid kaubanduse puudulik areng ja finantsaparaadi nõrk

organisatsioon olid põhjuseks, et need viisid säilisid ka edaspidi, mitte ainult XVII sajandil, vaid ka XVIII sajandil.

Muidugi kasutas valitsus temale ebakasulikke ja rahvale ruineerivalt mõjuvaid väljarentimisi oma finantsaparaadi nõrkuse ja organiseerimatuse tõttu. Seepärast omandab riigi rahanduse korraldamine tsentraliseeritud riigi formeerumisel ja ta riigiaparaadi tugevnemisel suure tähtsuse.

Kõik riigikassa tulud ja maksud jagunesid «määralisteks», kus määrati ette ära maksu «määrsumma», s. o. terve maksjate rühma maksusumma näiteks maakonna kohta, mis hiljem jaotati majandite ja üksikute maksjate vahel, ja «mittemääralisteks», kus maksusummat ette kindlaks ei määratud. Määraliste maksude hulka kuulusid nii otsesed kui ka kaudsed maksud. Määraliste otsemaksude pealiigiks oli «adramaks», maamaks ning majandi- ja varamaks, mida võeti tinglikult fiskaalühikult — adramaalt — niisuguses suuruses, mis sõltus maksumaksja sotsiaalsest seisundist ja maa kvaliteedist, kuid arvestamata töötajate arvu majandis. Adramaa jagunes väiksemateks tündrimaadeks; nendega võrdsustati tinglikult ka linnatöönduste maksustamine. Maksustamiseks koostati erilised raamatud, niinimetatud «adrakirjad». 1646. aastal kehtestatakse adramaa-järgse maksustamise asemel maksustamine «asustatud neljandiku» järgi, s. o. seesama maa ja majandi maksustamine, kuid arvestades juba mitte ainult maad, vaid ka taluperesid. Lõpuks mindi 1678. aastal adrakirjalt üle loendusele taluperede kaupa ning maksustamise objektiks ja ühikuks sai rake.

Kõigi nende maksustamissüsteemis tehtud muudatuste mõte seisis selles, et sedamööda, kuidas feodaalne ekspluateerimine intensiivistus ja feodaalse rendi osa suurenes, oli vaja maksustamiseks arvesse võtta mitte ainult rent, vaid ka töötaja kogu töö feodaalmajandis. Kõik see raskendas otsesele tootjale feodaalse korra koormat.

Peale otsese maksustamise etendasid riigi rahanduses suurt osa kaudsed maksud — toll, kõrtsi-, soolamaks jne. Moodustades määratu suure osa riigikassa tuludest, olid need maksud eriti koormavad töötavale elanikkonnale ja üheks rahvarahutuste põhjuseks.

Nii kehtestati 1646. aastal soolamaks — kaks grivnat soola puudalt, mis tegelikult kahekordistas soola turuhinna. Langedes kogu raskusega linna- ja possaadielanike alamaile ning vaesemaile kihtidele, põhjustas see maks 1648. a. juunis Moskvas rahvaülestõusu («soolamäss»). Ülestõusnud nõudsid bojaaride, kauplejate ja prikaaslaste — soolamaksu algatajate ja soolamaksu-poliitika juhtijate — karistamist. Ülestõus, mis Moskvas valitsuse poolt maha suruti, levis reasse teistesse linnadesse, kus see toimus samuti peamiselt maksude raskuse, administratsiooni liigsete maksude ja possaadielanike vaesumise pinnal.

Ühes tsentraliseeritud riigi tugevnemisega ja kogu maal kaubakäibe arenemisega omandab mitte väiksemat tähtsust kui riigi rahanduse korraldamine ka õige raharingluse organiseerimine.

XVI—XVII sajandi Vene riigis valitses formaalselt hõbevaluuta, hõberubla. Kuid hõbeda hulk rublas ei olnud täpselt kindlaks määratud ja seda vähendati kogu aeg. Endise 48 solotniku asemel rublas sisaldas rubla Ivan III ajal 18½, Ivan IV ajal 16, XVII sajandi algul 11 solotnikku ja sajandi lõpul mitte üle 9 solotniku hõbedat. See viis rubla väärtuse alla. Kuid üldse oli hõberubla vaid arvestusühik, münditi ainult peenraha, «dengat». Hõbemünte oli ringluses vähe. Vahetusrahaks oli vaskraha. Kuna oma hõbedat peaaegu ei toodetud ja hõbe voolas riiki peaasjalikult väliskaubanduse kaudu, müntis valitsus välismaa mündid ümber vene hõberahaks. Jefimokist, mille väärtus oli 40—42 kopikat hõbedas, münditi algul mündid, mille nominaalväärtus oli 64 kopikat, s. o. ühe kolmandiku võrra ja 1654. aastal koguni kaks korda kõrgem, s. o. jefimokit hakati ümber müntima üheks rublaks. Raha väärtus hakkas langema, mis põhjustas kaubahindade tõusu ja raskusi kaubakäibes ning desorganiseeris rahandust. Liivi sõjaga seotud suured kulud ja edasine rahanduse korrast äraolek ajendasid valitsust tarvitusele võtma uusi abinõusid raharingluse alal ja maksusüsteemis. Kuid katseid kehtestada erakorralised maksud — «viiendikrahad» ja saada kloostritelt sundlaene ei krooninud edu.

Esimese talurahvasõja aastail läks raharinglus veel rohkem korrast ära. Hõberubla kaalu alandati 11 solotnikuni, vanu, täisväärtuslikumaid münte hakati ümber müntima uuteks ja ümbermüntimisest tekkinud vahe (umbes 6 solotnikku rubla kohta) läks riigikassa kasuks. 1654. aastal otsustas valitsus hõberaha (peenraha) asemel välja lasta sundkursiga vaskraha, s. o. hõbekopika eest tuli vastu võtta sama kaaluga vaskkopikas ehk, teiste sõnadega, vaskraha tuli vastu võtta sundkursiga, mis oli 100 korda kõrgem raha väärtusest. Valitsus hakkas ühest naelast vasest müntima kujult ja kaalult samasuguseid münte kui hõbemündid, nominaalväärtusega 10 rubla. Muidugi ei parandanud selline abinõu ei raharinglust ega riigi rahandust, vaid ajas selle lõplikult korrast ära. See abinõu tekitas täieliku pöörde kaubasuhetes. Vaskraha väärtus langes, kaubahinnad tõusid (kohati 50-kordseks), tekkis nõudmine hõberublale; Novgorodis anti 1662. aastal ühe hõberubla eest 10 rubla vaskraha. Elanikkond ja sõjavägi keeldusid vaskraha vastu võtmast.

Raharingluse korrast äraolek ja kaubahindade tõus kiirendasid majanduselu üldist korrast äraminekut ja ajasid teravaks feodaalpärisorjusliku süsteemi vastuolud rahamajanduse arenemise ülemineku momendil. Kaubahindade tõus halvendas järsult possaadielanikkonna ja väiketeenistuslaste olukorda, kusjuures suurkaupmeeste ja maaomanike käes olid suured hõbeda tagavarad. Juba ammu tekkinud rahulolematus lõppes rahvaülestõusuga Moskvas 25. juulil 1662 (niinimetatud «vasemäss»). Ülestõusnud läksid tsaari juurde ja süüdistasid suurbojaare ning Moskva «võõrnikke» kuritarvitustes ja hindade tõstmises. Valitsus õiendas sõjaväe abil ülestõusnutega julmalt arveid, neid hukates ja asumisele saates. Kuid siiski tuli vaskrahast loobuda: see kõrvaldati ringluselt, kus-

juures pankrotis riigikassa maksis 5 kopikat ja koguni üheainsa kopika nominaalrubla eest.

Väliskaubandus. Riigi rahanduse rikastamise ja riigikassa täisväärtusliku välisvaluutaga täiendamise teiseks allikaks oli väliskaubandus. See oli suures osas monopoliseeritud ja sellega tegelesid vahendajad ning «faktorid» «võõrnike» ja kõrgema kaupmeeskonna hulgast. «Võõrnikud» püüdsid ka väliskaubandust enda kätte haarata. Kuna maal valitses naturaalne, talu- ja feodaalne mõisamajandus, piirdus sisekaubandus peamiselt väiketurulise, kohaliku käibega ega võinud olla suurkapitali rakendamise objektiks. Seda suuremat tähelepanu pööras suurkaubanduskapital väliskaubanduse arendamisele.

Suur osa väliskaubanduse kaupu oli riigi poolt monopoliseeritud või kuulus «keelukaupade» hulka. Kuid Moskva kaupmeeskond ei vaielnud niivõrd nende monopolide vastu, mis tõid talle küllaltki suurt kasu, kuivõrd välismaa kaupmeeste konkurentsi vastu. XVII sajandi majandusele muutus väliskaubanduse arendamine veel tungivamalt vajalikuks kui XVI sajandil. Seda oli raske teostada Balti sadamaid vallutamata. Kaubavahetus Arhangelski kaudu ei olnud küllaldane, kuigi see XVII sajandil suurenes saabunud välismaa laevade arvult 7 korda (21 laevalt 1600. a. kuni 154 laevani 1708. a.). Tunduv osa väliskaubandusest Läänega käis Rootsi ja Poola sadamate kaudu Baltimail, mistõttu esitati koguni projekt Vene kaubalaevastiku ehitamiseks asukohaga välismaa sadamates Baltimail. Suur osa kaupadest läks maismaapiiri kaudu: Läände — Ukraina kaudu, Idasse (Pärsiasse, Hiinasse, Indiasse) — Siberi ja Kaspia kaudu.

Välismaalased püüdsid igati tungida Vene kaubandusse, kuid leidsid teravat vastupanu vene kaupmeeskonna poolt. Oma palvekirjades valitsusele nõudsid vene kaupmeeskond ja «võõrnikud», et välismaa kaupmehi ei lastaks sadamaist kaugemale, ning taotlesid välismaalaste väljaajamist, nõudes, et tsaar kaitseks maad ja ei lubaks «teiseusuliste tõttu olla igaveses vaesuses ja viletsuses». 1649. aastal võeti inglastelt privileegid ära ja hiljem tehti sedasama ka teiste välismaa kaupmeeste suhtes. Välismaalastele keelati transiitkaubandus Pärsia ja Hiinaga, sest sellest «on meie vene kaubandusinimesed (kes kauplevad nende maadega) kehvaks jäänud».

Peamised väliskaubanduse artiklid väljaveo alal olid talumajanduse, mõisa-suurmajanduse ja tsaari pärusmõisate põllumajanduslikud toorained — lina, kanep, tõrv, tõkat, potas, puit jne., samuti ka mõned pärusmõisate ja talupoegade kodutööonduse tooted — juhtnahk, nahad, lõuend jne. Suhteliselt väikestes kogustes veeti välja ka teravilja, iga kord eri loaga. Idapoolsetest kolooniatest tulid hinnalised karusnahad, mis laekusid jassaki näol tsaarikassasse. Sisseveo alal domineerisid kõrgemate klasside tarbeesemed — veinid, kallid riidekangad, peenkalevid, peeglid, tubakas, metallid ja metall-

tooted (kodused tarbeesemed, relvad) ning lõpuks väärismetallid ja valuuta.

Rhodes ja Kielburger toovad ära nende kaupade nimekirjad, mida Moskoovia sisse ja välja vedas. Aastail 1650—1655 veeti välja: 10 000 lasti (umbes 1 miljon puuda) vilja, karusnahku 98 000 rubla eest, nahku 371 000 rubla eest, umbes 500 000 arssinat kalevit, lõuendit ja peent linast riiet, rasva 126 000 rubla eest, kalamarja, vaha jm.[1] 1671. aastal Arhangelski kaudu sisse veetud kaupade nimekirjas olid: pärlid, kuld- ja hõbetooted, 28 000 riisi paberit, 10 000 saksa kübarat, 837 000 nööpnõela ja nõela, kuldmündid, vein, ingver, pipar, heeringad, relvad, rohu-, värvi- ja apteegikaubad, kalev jm.[2]

Kõigi nende Venest välja veetavate esemete järele oli Läänes suur nõudmine: vene puidust ehitati Hollandi ja Inglismaa laevastik, vene kanepit ja tõrva tarvitati laevade ehitamisel, nende taglastamisel, laevaköite jaoks, vene lõuend läks purjede valmistamiseks jne. Vene kaupmehed ja ka välismaalased ise juhtisid tähelepanu sellele, et ei ole kasulik välja vedada ainult tooraineid ja et on soovitav arendada toodete eksporti.[3]

Uued kaubandus-tööstusliku tegevuse põhimõtted, millede elluviimist vene kaupmehed taotlesid, leidsid kindlakujulise väljenduse 1654. a. «Kaubanduse sättekirjas» ja eriti täielikult 1667. a. «Uues kaubandusmäärustikus». «Uus kaubandusmäärustik» oli merkantilistliku poliitika ideede peegeldus. Määrustiku, mille aluseks võeti Moskva kaupmeeste palvekirjad, sõnastas üks Vene riigi silmapaistvaimaid tegelasi, Ordin-Naštšokin. Määrustik väljendas Venemaal levinud tolle aja eesrindlikke ideesid.

Määrustik tunnistab, et kaubandus peab kuuluma «esimeste riigiasjade hulka», et vene «kaubandusinimestel oleksid vabad turud, nagu see on sünnis». Riik peab oma üritustega edendama ning soodustama kaubanduse ja kaubandus-tööstusliku tegevuse arendamist nii fiskuse huvides, raha juurdevooluks riiki, kui ka armee ja riiklike ehitustööde varustamiseks jms. Merkantilistliku poliitika põhimõtted viiakse määrustikuga ellu sel teel, et riigis rangelt piiratakse välismaalaste kaubandust, edendatakse väljavedu, vähendatakse sissevedu, tuuakse sisse välisvaluutat. Vene kaupmeeste nõudmised välismaalaste kaubanduse kitsendamise ja neile kaubanduse alal antud privileegide kaotamise kohta leidsid väljenduse määrus-

---

[1] Б. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса, изд. Московского общества истории и древностей российских, 1914, стр. 163 и сл.

[2] Кильбургер, Краткое известие о русской торговле, стр. 123—133.

[3] Nii esitas inglane Merrick 1620. aastal valitsusele projekti, mis nägi ette tõrva ja kanepi väljaveo keelamise ning ekspordi jaoks kõie tootmise arendamise riigis. Teine välismaalane, Jan de Gron, esitas projekti, mis nägi ette laevade ehitamise ja valmis laevade müümise välismaale. Neist projektidest ei tulnud midagi välja, kuid nad on iseloomustavad nende merkantilistlike ideede väljendusena, mida välismaa kaupmehed Moskva riiki tõid (Смирнов, Экономическая политика Московского государства в XVII в., в кн. «Русская история в очерках и статьях», под ред. Довнар-Запольского т. III, 1912).

tiku sätteis, mis lubavad välismaalastel kaubelda ainult piiripunktides. Sõita sisemaale ja seal kaubelda lubati välismaalastel ainult eriliste tsaarikirjadega ja kahekordsete lõivude maksmisel. Nende lõivude maksmine pidi toimuma välisvaluutas. Jaekaubandus keelati välismaa kaupmeestele üldse: «mingisuguseid kaupu tükiviisi mitte müüa ... ja laatadele ja kuhugi linna neil oma kaupade ja rahaga mitte sõita ja agente mitte saata».

Peale väliskaubanduse reglementeerimise kehtestasid kaubanduse sättekiri ja määrustik rea tähtsaid eeskirju sisekaubanduse alal. Tähtsaim neist oli arvukate sisekaubanduselt võetavate maksude ja lõivude kaotamine, mis olid järele jäänud feodaalse killustatuse ajast. Nende asemel kehtestati ühtne rublalõiv (1654. a.). Kuigi see abinõu ei likvideerinud täielikult sisekaubanduselt võetavaid lõivusid, oli see siiski tähtis abinõu ühtse rahvusliku turu kujundamisel. Teiseks sama laadi eeskirjaks oli kaubandusliku tegevuse kaitsmine kohalike võimude vahelesegamise eest, kuigi ka see eeskiri ei leidnud XVII sajandil veel lõplikku lahendust spetsiaalse riigiorgani organiseerimisega, kelle kompetentsi kuuluvad kaubandus ja kaupmeeskond.

Kaubanduse arendamiseks projekteeriti ka rida teisi üritusi, nagu: küüditeenistuse ja läänеriikidega postiühenduse õige organiseerimine; kanali kaevamine, mis pidi ühendama Moskvat Valge merega Volga ja ta lisajõgede ning Severnaja Dvinaa kaudu. Tehti esimesi laevade ehitamise katseid Astrahanis suure laeva «Orjoli» ehitamise näol (mille Razin ära põletas) jne. Kuid kaugeltki mitte kõiki kavandatud üritusi ei viidud ellu XVII sajandil. Laevastiku ja kanalite ehitus teostati alles Peetri poolt, sisekaubanduse lõivud likvideeriti alles 1753. aastal, kaupmeeskonna organiseerimise aga viis Peeter I läbi 1720. aastal Peamagistraadi loomise teel. Kuid kõigi nende ürituste algideed rajati juba XVII sajandil tolle aja eesrindlike inimeste — Ordin-Naštšokini jt. poolt.

Kodanliku ideoloogia tekkimine. Oma püüdluses kõrvaldada välismaalaste ülevõim välis- ja sisekaubanduses ning haarata enda kätte välis-, transiit- ja sisekaubandus etendas XVII sajandi vene eesrindlik suurkaupmeeskond progressiivset osa, kuna ta püüdis kaitsta Vene riiki Euroopa kapitali kolooniaks muutmise eest. Vene kaupmehed asutasid oma vene kaubandusfirmade kontoreid Rootsis, Hollandis, Inglismaal, Hiinas, Pärsias ning kauplesid reale ebasoodsatele tingimustele vaatamata iseseisvalt ja edukalt. Sisemaal, peamistel transiit- ja väliskaubanduse teedel — Nižni-Novgorodis, Astrahanis, Arhangelskis, Siberis — asutati samuti suuri kaubandusettevõtteid, millega pandi alus vene rahvuslikule kaubanduskapitalile ja hiljem ka tööstuskapitalile.

Neid vene kaupmeeskonna ja Vene valitsuse püüdlusi ja uusi põhimõtteid kaubandus-tööstusliku tegevuse alal XVII sajandil käsitletakse tavaliselt kui tollal Läänes üldtunnustatud merkantilismi poliitika väljendust. Kahtlemata olid merkantilismi ideed hästi tuntud nii Vene valitsusele kui ka vene eesrindlikule suurkaup-

meeskonnale nii välisriikidega kaubandusliku suhtlemise praktikast kui ka teoreetiliselt — tutvunemisest merkantilistide teostega.

XVII sajandi Vene riigi eesrindlikud inimesed nagu A. L. Ordin-Naštšokin, K. P. Narõškin, A. S. Matvejev jt. valdasid võõrkeeli, nende raamatukogudes oli välismaa autorite, sealhulgas ka merkantilistide teoseid. Merkantilismi ideede levikule aitasid kaasa ka arvukad välismaa ettevõtjad ja kaupmehed, kes võtsid aktiivselt osa Moskva riigi tööstuse ja kaubanduse korraldamisest ning kellel oli suur mõju valitsus- ja kaubandusringkondades (Marselis, Winius, Akema, Merrick, Gron ja paljud teised, keda elas rohkesti «saksa» slobodaas Moskvas). Näiteks tõmmati nad koos vene kaupmeeskonnaga kaasa «Uue kaubandusmäärustiku» väljatöötamisele, mis koostati XVII sajandi Moskva ühe väljapaistvama ja harituma inimese — Ordin-Naštšokini juhtimisel. See määrustik kajastas väliskaubanduselt aktiivset bilanssi nõudva merkantilistliku poliitika ideesid. Vene tingimustele rakendatuna tähendas see vene kaupmeeskonna võitluse suurendamist välismaa kaupmeeste «vägivalla» vastu. Kuid vene merkantilism ei olnud Läänes valitsenud merkantilistlike ideede peegelpilt, vaid kujutas endast põhiliselt originaalset rahvuslikku nähtust. See oli Venemaa majandusliku arengu tulemus, selle arengu ideoloogiline peegeldus teatud ajaloolisel etapil.

Tolle aja eesrindlike vene inimeste ees seisis küsimus hoopis laiemas ulatuses kui rahabilansi-kaubanduspoliitika teostamine. Küsimus seisis Vene riigi majandusliku ja poliitilise tugevdamise teede leidmises, selles, et viia riik välja kultuurilise ja majandusliku mahajäämuse raamidest, et järele jõuda Lääne-Euroopa riikidele.

Ordin-Naštšokini tegevus ning tema majanduslike ja poliitiliste ümberkujunduste ideed ulatuvad kaugele väljapoole merkantilismi kitsaste puhtutilitaarsete ideede raame. XVII sajandi suurima vene diplomaadina, «saksa asjade» tundjana oli ta ühtlasi hea väejuht. Ta nõudis tungivalt aadli ratsaväe ja poolfeodaalse jalaväe asemel regulaarväe organiseerimist. Pihkva vojevoodina seadis ta sisse valitava linnaomavalitsuse, lubas lõivuvaba kauplemist välismaalastega, organiseeris kaubanduskompaniisid. Väliskaubanduse õigeks organiseerimiseks seadis ta sisse välismaa vekslite (trattide) ülekandmise, kindlustades sellega Vene raha kurssi, organiseeris regulaarse postiühenduse Läänega, asutas ajalehe «Kurantõ» jne. Ordin-Naštšokin nõudis Balti mere ranniku vallutamist Rootsilt, milles ta nägi Vene riigi edasise progressi ja «europaseerimise» panti. Kõiges selles oli Ordin-Naštšokin teataval määral Peetri-aegsete reformide ettekuulutaja, neile kahtlemata mõju avaldades.

Teine Vene riigi eesrindlik tegelane oli A. S. Matvejev, samuti Moskva tuntud diplomaat ja oma aja kohta väga haritud inimene. Pärast Ordin-Naštšokini pagendamist (viimase lahkheli tõttu tsaar Alekseiga Baltikumi vallutamise küsimuses) asendas Matvejev teda Väikevene Prikaasi ja hiljem ka Saadikute Prikaasi juhataja kohal

ning sai sellega enda kätte kogu välispoliitika ja tol ajal väga tähtsate Väikevene asjade juhtimise. Riigitegelasena töötas ta energiliselt riigi siseolukorra ja rahanduse tugevdamiseks. Ta laiendas ja parandas Moskva Rahapaja tööd, ehitas esimese apteegi Moskvas ja Kružeinõi dvori, viis läbi reformi vene sõjaväelaste viljaga varustamise alal Ukrainas jne.

Välispoliitika alal oli Matvejev Ordin-Naštšokini vastane, kuigi mõlemad lähtusid ühtedest ja samadest patriootlikest püüdlustest — vajadusest ühendada Venemaa Lääne kultuuriga Euroopasse viivate mereäärsete väljapääsude saamise teel, vajadusest ühendada ukraina rahvas majanduslikult ja poliitiliselt vene rahvaga. Kuid neil püüdlustel Läände olid ees ühelt poolt Rootsi, kes sulges Moskvale väljapääsu Balti merele, ja teiselt poolt Poola, kes ei tahtnud käest ära anda Ukrainat. Üheaegne võitlus mõlema tol ajal kõige võimsama vastasega ei olnud Moskvale jõukohane. Ordin-Naštšokin nõudis võitlust Rootsiga Balti mere vallutamiseks, Matvejev — Rootsiga rahu säilitamist võitluseks Poolaga ja Ukraina taasühendamiseks Vene riigiga, milles ta nägi «oksa kinnitamist hea juure külge». Ta püüdis seda «külgekinnitamist» saavutada mõju avaldamisega Ukraina rahvamassidele, kelle hulgas ta oli väga populaarne.

Kuigi Matvejev lükkas seega edasi XVII sajandi Moskva riigile üle jõu käiva ülesande teostamise — tungida Balti mere äärde, taotles ja saavutas ta nii mõndagi teise mitte vähem tähtsa ja patriootliku ürituse realiseerimiseks — ukraina rahva taasühendamiseks vene rahvaga. Oma praktilises riiklikus tegevuses teostas Matvejev, samuti nagu Ordin-Naštšokin, Venemaa «europaseerimise» ideesid, rakendades neid ettevaatlikumalt Vene riigi tegelikkusele.

Kuid XVII sajandi teise poole Vene riigi ühiskonna eesrindlike püüdluste ideoloogilises põhjendamises ja vormistamises kuulub küll kõige originaalsem ja iseseisvam koht Moskvasse elama asunud õpetatud horvaadile Gjurgji Križaničile. Ta oli üks esimesi, kes propageeris ideed slaavlaste ühendamisest Venemaa juhtimisel. Moskvas (ja hiljem Siberis, kuhu ta asumisele saadeti) ei olnud Križaničil mingit ametlikku kohta, kuid ta arendas suurt kirjanduslikku tegevust poliitiliste ja majanduslike küsimuste valdkonnas.

Oma põhiteoses «Poliitika»,[1] mis on kirjutatud horvaadi keeles, arendab Križanič nende majanduslike ürituste järjekindlat teoreetilist süsteemi, mis olid vajalikud Venemaa ja vene rahva progressiivseks majanduslikuks arenemiseks. Vene riigi elu vaadeldes mõistab ta veendunult slaavi rahvaste huvide eest võitleva eurooplase seisukohalt teravalt hukka tema poolt tähele pandud korralageduse ja lahkhelid ning paneb ette vahendid nende kõrvaldamiseks.

Križanič lähtub «valgustatud absolutismi» mõistest ning riigi ja valitseja otsustavast osast maa majanduselus ja rahva hea-

[1] Välja antud prof. P. Bessonovi poolt pealkirja all: «Русское государство в половине XVII в. Рукопись времён царя Алексея Михайловича», открыл и издал П. Бессонов, М. 1859—1860.

olu tõstmises. «On kuningriik rikas — on rikas ka kuningas, on kuningas rikas — on rikas ka kuningriik». Rikkaks saab riik kulla-, hõbeda- ja teiste maakide olemasolul, tarbeesemete («kalliskivide, siidi, villa, lina, naha»), toiduainete (mee, veini, leiva, suhkru, kariloomade jm.) küllusest, «aga iseäranis imerikas ja tugev» on riik, kus «õitseb igasugune käsitöö, põllutöö ja suur merekaubandus». Käsitööde, eriti tähtsamate käsitööde — metallide, nahkade, riide jne. töötlemise arendamiseks soovitab Križanič organiseerida tsunftid, sisse seada omavalitsus, levitada tehnilisi teadmisi. Põllumajanduse tõstmiseks soovitab ta kasvatada köögiviljakultuure, viljapuid, ravim- ja tehnilisi taimi, aretada häid loomatõuge. Tungivalt soovitab ta otsida ja kaevandada maake. Käsitööde, maagikaevandamise, uue agrotehnika kätteõppimiseks soovitab ta välja anda «häid raamatuid, mis kõigest sellest kirjutavad». Väga suurt tähtsust omistab ta kaubandusele, eriti väliskaubandusele. Križanič oli arvamusel, et väliskaubandus peab olema tsaari käes ja et see peab toimuma tema nimel, selleks et välismaa kaupmehed ei haaraks kaubandust enda kätte, kuna «kõige halvem äri ja maa laostamine on võõramaalaste kauplemine». Križanič mõistis teravalt hukka paljud Vene riigi korra, elu-olu ja majanduse küljed. Kõigepealt juhib ta tähelepanu sellele, et «see kuulus riik, olles nii lai ja mõõtmatult pikk, on aga igalt poolt kauplemiseks suletud». Sellepärast õigustas ta Venemaa püüdlusi vallutada Baltikumi mittekülmuvaid sadamaid.

Križanič kirjeldas kujukalt temaaegse Moskva riigi ühiskonna pahesid — vene kõrgemate klasside iseteadvust, laiskust ja harimatust, vene elu vaesust ja ebakultuursust. Haritud ja peenetundelise slaavlasena-patrioodina, olles arvamusel, et Venemaa peab asuma kõigi slaavlaste ühendamise etteotsa, tundis ta suurt muret kõigi nende Vene riigi puuduste pärast. Ta vihkas sakslasi nende võitluse pärast slaavlaste vastu ja mõistis teravalt hukka «ljahhid» (poolakad).

Vastavalt tekkiva absolutistliku riigi ja kujuneva kodanluse ajastu nõuetele omistas Križanič ühiskondliku ja majanduselu ümberkujundamisel otsustava osa valitsejale ja riigile. Nõudes reforme kogu ühiskonnakorra alal, oli ta arvamusel, et vaiitseja peab hakkama rahva kogu ühiskondliku ja majanduselu ümberkujundajaks — alates põllutööst, käsitöödest ja kaubandusest kuni rõivaste lõikeni, habemeajamiseni, kübarate fassongini, majamööblini, kommeteni, käitumiseni ja uute moraalimõisteteni.

Tavaliselt tõlgitsetakse Križaniči ideesid hilisema «kaubandusbilansi» ja «manufaktuurisüsteemi» ajajärgu merkantilismi ideedena. Eespool öeldust nähtub, et tema ideed olid mitmekülgsemad ja kõikehõlmavamad. Križaniči ideoloogia, majandusteooriad ja majanduspoliitika ennetasid Peeter I ideesid. Križaniči teosed olid hästi tuntud Moskva riigi valitsejate õukonnas, need olid olemas tsaari raamatukogus ja on väga tõenäoline, et nendega oli tuttav ka Peeter I.

Pärusmõisalise suurtööstuse kujunemine. Vaatamata kaubandustööstusklassi suuresti kasvanud ühiskondlikule ja majanduslikule tähtsusele ei muutunud XVII sajandi vene kaupmeeskond siiski selleks poliitiliselt mõjukaks bürgerite klassiks, kellele Läänes kuulus otsustav osa feodalismi lõplikus languses ja absolutismi kindlustumises. Venemaa feodaal-absolutistliku riigi koosseisus kuulus kaupmeeskond linnapossaadi seisusse ja ainult kõrgema kaupmeeskonna väike ladvik omas «võõrnike» näol ning võõrnike ja kalevikaupmeeste sadakonna näol oma privilegeeritud seisuslikku organisatsiooni, võttis osa kõrgemate valitsusorganite tegevusest, juhtis rahandust. Selle ladvikuga liitus rikas possaadi suurkaupmeeskond, kuigi tal ei olnud oma privilegeeritud seisuslikku organisatsiooni. Linna kaubandus-tööstusliku possaadielanikkonna ülejäänud mass ei olnud sotsiaalses ja majanduslikus suhtes samuti ühtne. Temasse kuulusid väga mitmesugused majanduslikud kihid ja seisuslikud rühmad.

Selles suhtes on XVII sajandi esimese poole Moskva riigi linnas märgata iseloomustavat evolutsiooni: teenistuslaste ja sõjaväelaste arvu suurenemist lõuna- ja läänepoolsetes linnades ning ainult keskmaakondade linnades possaadi kaubandus-tööstusklassi arvulist suurenemist. XVII sajandi esimese poole Moskva riigi linna uurijad jõuavad järeldusele, et possaadi- ja rakkealused elemendid moodustasid linnas peaaegu kolmandiku elanikkonnast, umbes kaks kolmandikku olid sõjaväelased ja teenistuslased ning umbes 8,2 protsenti — pärusmõisaõued.[1] Selles avaldus ikka veel Moskva riigi linna feodaalne iseloom. Kuid siiski muutus linna majanduslik osatähtsus mõõtmatult suuremaks, kuigi tööstusega tegelev linnarahvastik säilitas kaua aega endise segaseisusliku koosseisu. Seega ei muutunud linn XVII sajandi Vene riigis veel nagu Lääne-Euroopa keskaegne linn tulevase kaubandus- ja tööstuskapitali organisatsiooniliseks keskuseks.

1648. a. Maakogu seadustikus tehti katset eraldada linna-tööstusrahvastik kui rakkealune ja possaadielanikkond, s. o. kui elanikkond, kes elab linnades, tegeleb tööndustega ja kannab vastavaid riiklikke koormisi. Samuti kirjutati ette «tagasi tuua rakkesse» kõik eravaldajate slobodaad ja keelata enesepantimine. Pärusmõisaõuede arv linnades langes, linna pärusmaad läksid üle valitseja kätte, kes «annetas» neid maid possaadlastele teenismaaõiguse alusel. Seega ei läinud possaadi ümberkorraldamine mitte niivõrd tema klassiks kujundamise liinis, kuivõrd tema seisuslikuks ja maksualuseks elanikkonnaks eraldamise liinis.

Rohkearvuliste mõisakäsitöölistega ja pärisorjade tööle rajatud suurte ettevõtetega tööndusliku pärusmõisamajandi majanduslik organisatsioon oli niivõrd tugev ja suur, et vaba linnatööstuse mõjusfäär oli XVII sajandi lõpul väga piiratud. XVII sajandi «suur-

[1] Н. П. Смирнов, Города Московского государства, вып. II, 1919, стр. 352.

tööstus» tekkis ja arenes pärusmõisamajandi rüpes ning märksa väiksemal määral tööstuslinnas.

Me juba osutasime Stroganovite — rikaste talupoegade hulgast pärit töösturite tolle aja kõige tüüpilisemate esindajate — pärusmõisate ulatuslikule tööndustikule tegevusele (soola- ja potasetööndused jne.). Samasugune suurettevõtjate tööstuslik tegevus toimus ka pärusmõisnikest suurbojaarkonna hulgas.

Aadli pärusmõisate pärisorjusliku tööstuse mitte vähem koloriitseks kujuks ja tüüpiliseks esindajaks on «suurbojaar» Morozov oma suurte pärusmõisate ja kuulsa «potaseasjandusega» («budnõje maidanõ»).

Morozovi potast veeti välismaale ja see oli seal laialt tuntud. Seitseteist «budnõje maidanõt», mis tootsid igaüks 100 tünni potast, kujutasid endast tolle aja suurimat, ka ekspordi jaoks töötavat tööstusettevõtet. Selle tööstuse aluseks olid peamiselt feodaal-pärisorjuslikud suhted, s. o. Morozovi maadel asuvate talupoegade teotöö; kuid seal kasutati ka palgatööd. Talupoegade halastamatu ekspluateerimine ühes valitsuse igasuguste soodustustega potase müügi ja ekspordi alal võimaldasid bojaar Morozovil saada oma ettevõttest suurt kasu. Kõige tagasihoidlikumate arvestuste järgi sai Morozov potase turustamisest kuni 24 000 rubla (XX sajandi alguse rahas 400 000 kuldrubla) kasumit aastas. Peale potasetehaste olid Morozovil rauatehased Pavlovo külas, nahavabrikud ja juhtnahakaubandus, suur linase riide vabrik, viinavabrikud, tellisetehased, veskid, kalatööndused, poed ja palju muud. Peale selle oli Morozovi käes suur osa teravilja sise- ja eksportkaubandusest käibega kuni 200 000 kuldrubla. Kui sellele veel juurde lisada, et Morozovil oli kuni 80 000 rubla (umbes 1 400 000 kuldrubla) võlaorjuslikes laenudes ja et tal oli 17 maakonnas pärusmõisaid umbes 300 külaga ning kümnete tuhandete pärisorjade ja alluvate isikutega, kellelt ta sai tohutu suuri rahalisi obrokeid, naturaalmakse, teorenti, tasuta tööjõudu, siis muutub uut tüüpi suurpärusmõisniku — bojaari, maavaldaja, kaupmehe, töösturi, liigkasuvõtja — kuju väga reljeefseks.[1]

Tööstusettevõtteid oli ka pärusmõisnike ülemkihi teistel esindajatel — Miloslavskitel, Trubetskoidel, Odojevskitel, kaasa arvatud tsaar Aleksei Mihhailovitš (tsaari kudumisslobodaad jne.).[2] Kõik need ettevõtted kujutasid endast tüüpilisi feodaal-pärusmõisalisi tööstusettevõtteid, mis töötasid müügi jaoks. Neis võib näha nende suurte pärisorjuslike manufaktuuride esimesi vorme, mis hiljem, meie tööstuse arenemise manufaktuursel ajajärgul, omandavad suure tähtsuse.

Lõpuks võib samal XVI sajandil, veel rohkem aga XVII sajandil

---

[1] «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», ч. I, «Хозяйство боярина Морозова», Академия наук, 1933, samuti И. Е. Забелин, Большой боярин в своём вотчинном хозяйстве, «Вестник Европы», 1871, кн. I—II.

[2] А. Н. Заозерский, Царь Алексей Михайлович в своём хозяйстве, М. 1917.

ära märkida ka tööstuse teise vormi — riiklike «tehaste» tekkimise, mis olid seotud peamiselt maagi-, sõja- ja ehitusasjandusega, raha müntimisega jne. Need alad, mis nõudsid tunduvalt suuremaid vahendeid ja kvalifitseeritud tööd, tekivad suuremalt osalt «valitseja», s. o. riiklike ettevõtete näol, kus töötasid riigitalupojad ja -käsitöölised selleks eriti kohale kutsutavate välismaa meistrite juhtimisel.

Rauamaagi kaevandamine Tuula lähedal ning raua- ja vasemaagi kaevandamine Uraalis põhjustas siin aastail 1632—1677 raua- ja vasetehaste ehitamise välismaa meistrite juhtimisel relvade ja mitmesuguste toodete valmistamiseks, suurtükkide valamiseks jne. Esmakordselt organiseeris hollandi kaupmees Andreas Winius 1632. aastal rauamaagi tööstusliku kaevandamise ja ehitas esimese rauatehase, mis ei olnud enam seotud pärisorjusliku pärusmõisaga, vaid tolle aja kohta suure, «veskijõul», s. o. vee jõul töötava manufaktuuri näol. 1639. aastal ühinesid Winiuse kompaniiga välismaa kaupmehed P. Marselis ja F. Akema, kes ehitasid veel mitu rauatehast. 1634. aastal ehitas rootslane Koets Moskva lähedale klaasivabriku, välismaalane Sveden ehitas kirjutuspaberivabriku. Samadel alustel töötasid sameti- ja siidimanufaktuurid. Marselis hakkas ehitama rauatehast ka Olonetsi piirkonnas, mille ehitamise viis lõpule teine välismaalane — Butenant. Kõigis neis manufaktuurides oli töö organiseerimise aluseks talupoegade kinnistamine tehastele. Talupojad olid kohustatud teenindama tehast nii maagi kaevandamise ja kütuse juurdeveoga kui ka otsese tööga tehastes. Kuid nähtavasti kasutati ka siin, samuti nagu teistes suurtes tööstusettevõtetes, üsna ulatuslikult igasuguste «tahtvate inimeste» vabapalgalist tööjõudu.

Milline osatähtsus ja milline sotsiaalne tähtsus oli sellel «suurtööstusel»[1] oma eespool kirjeldatud pärisorjuslikes feodaal-pärusmõisalistes vormides?

Kahtlemata ei olnud pärusmõisalisel suurtööstusel XVI ja XVII sajandi Vene riigi üldises majanduslikus struktuuris ei kvantitatiivselt ega erikaalult suurt tähtsust. Rõhuva osa maa tarvetest rahuldas produktide kodune ümbertöötamine pärusmõisas endas ja tema vajaduste jaoks või samasugune talupoja kodutööndus ja külakäsitöö. Ainult mõned tööstusharud, nagu rauamaagi- ja relvatööstus ning mõned teised tööstusharud, olid juba tootmistingimuste tõttu organiseeritud suuremas ulatuses riiklikes ettevõtetes või bojaaride suurpärusmõisates. Tuleb märkida samuti seda asjaolu, et need juhtivad tööstusharud, eriti näiteks raua- ja relvatööstus, organiseeriti nende valdajate monopolide näol. Näiteks, kuigi Winiuse tehased ehitati vene meistrite poolt, anti nad Winiuse monopoolsesse valdusse, mis kahtlemata pidurdas vene rauatööstuse arengut. Vene

[1] Märgime, et me kasutame terminit «pärusmõisaline suurtööstus» siin ja edaspidi selle ajastu tinglikus ajaloolises mõistes vastandina väikekäsitööle ja talupoja väikekodutööndusele.

kaupmeeskonnal oli põhjust välismaalaste sellise ülevõimu vastu võidelda.

Kuid riiklikul ja pärusmõisatööstusel oli suur ajalooline tähtsus suurfeodaalide-pärusmõisnike suurte rahaliste tulude ja varanduste tekkimise allikana.

Tohutu suured maavaldused ühes paljude tuhandete neii valdustel elavate sõltuvate talupoegade ja pärisorjadega, nende poolt makstavad rahalised ja naturaalsed obrokid, teotöö — kõik need kapitalismieelsed rendid olid, nagu seda võib käesoleval ajal lugeda dokumentaalselt kindlaks tehtuks,[1] üks suurte rahaliste varanduste tekkimise põhiallikaid pärisorjuse ajastul.

Piisab sellest, kui öelda, et tsaar Ivan IV-ndat peeti välismaalaste hinnangu järgi üheks rikkamaks feodaaliks Euroopas. Temast ei jäänud rikkuselt maha Boris Godunov. Tsaar Aleksei Mihhailovitši pärusmõisad andsid temale tulu kuni 200 000 rubla aastas. Morozovi tulud ja käibed kõigist tema pärusmõisatest, ettevõtetest ja liigkasu-operatsioonidest moodustasid igal juhul kuni miljon kuldrubla XX sajandi alguse rahas. Mitte väiksemat, kui mitte suuremat tulu said oma pärusmõisatest ka Stroganovid ja paljud teised. Tsaari kaubandusmonopolid, mis andsid määratu suuri kasumeid väliskaubanduse alal, toetusid täiel määral tsaari ja tema lähedal seisvate isikute pärusmõisatele ning neil oli materiaalne baas nende pärusmõisate põllumajanduslikus tootmises. Tohutu suured kaubanduslikud kasumid nendest monopolidest sattusid suurfeodaalide ja suurte «võõrnike» kätte.

Kuivõrd suur oli feodaalsete varanduste kontsentreerumine mõne kõige suuremate feodaalide rühma kätte, näitavad järgmised arvud sama potasetööstuse kohta. Kogu sellest 213 000 puudast potasest 698 000 rubla väärtuses, mis hangiti aastail 1662—1663 riigile (potas oli riigi monopol), hankisid kümme bojaari ja aadlikku 145 000 puuda 522 000 rubla eest, s. o. väärtuselt peaaegu 75 protsenti, millest ainuüksi Morozovi ettevõte hankis 359 000 rubla eest, s. o. üle 50 protsendi kogu hangitud potasest, samal ajal kui ülejäänud 27 tituleerimata hankijat hankisid kõigest 176 000 rubla eest. Tõsi küll, potasetööstus kui tehase-suurtootmine oli kõige rohkem kontsentreeritud. Näiteks teise monopolikauba — juhtnaha — hankimine, mida toodeti veidi «kodutööndusliikumalt», ei näita seliist suurt kontsentreerumist.[2]

Igal juhul ei jäta öeldu mingit kahtlust esiteks selles, et XVI ja XVII sajandil olid feodaalide-mõisnike ülemkihi ja kõige suurema kaupmeeskonna ladviku hulgas juba akumuleerunud suuremad varandused, mis olid kontsentreeritud väikese arvu perekondade kätte, ja teiseks selles, et nende rikkuste algallikaks päris-

[1] Vt. Teaduste Akadeemia ülalmainitud väljaanne «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», 1933.

[2] «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», таблицы 9—10.

orjuse ajastul olid pärusmõisate tulud, kapitalismieelsed maarendid.[1]

Kokkuvõte. Nüüd võime teha kokkuvõtte vaadeldava ajastu tööstuse arenemisest, mis kujutab endast ühiskondliku tööjaotuse, rahamajanduse arenemise ja turu kujunemise protsessi tulemust.

XVII sajandi Vene riigis võime tööstuse alal juba märgata tööstuse kõigi nende vormide algmeid, mis tema arenemisel hiljem lõplikult välja kujunevad. Suurimat osatähtsust rahvamajanduses üldse omab veel saaduste tööstuslik töötlemine majandis endas, olgu see siis pärusmõisa-, kloostri- või talumajand, mitte müügi jaoks, vaid oma tarbimiseks ja ilma et see põllumajanduslikest töödest spetsiaalselt eralduks. Kuid järk-järgult hakkab talupoegade kodune tootmine põllumajandussaaduste töötlemise alal töötama mitte ainult talumajandi enda tarvete rahuldamiseks, vaid ka turu jaoks. Niiviisi tekivad kodutööndus ja külakäsitöö. Rööbiti sellega areneb ka linnas linnakäsitöö näol saaduste väiketööstuslik töötlemine turu jaoks. Lõpuks tekib pärusmõisaline pärisorjuslik «suurtööstus», mis töötab teoorjuslike ja obrokitalupoegade töö alusel mõisnike tehastes ja ettevõtetes. Selle tüübi hulka kuuluvad ka riiklikud «valitseja» tehased, kus samuti kasutatakse talupoegade teotööd ja harvem — mitmesuguste inimeste vabapalgalist tööd.

XVII sajandi Vene riigis oli tööstus juba niivõrd arenenud, et on võimalik ära märkida selle geograafia. Mäe- ja metallurgiatööstus oli koondunud kahte piirkonda: Tuula rauamaagi lähedale, kuhu ehitati Demidovi, Protva, Istinski, Ugodski tehas ja teised, ning Moskva ümbrusse, kuhu ehitati rida rauа- ja relvatehaseid — Marselise, Ysbrandti, Soroksani, Obuškovi tehas jt. Veidi rohkem hajutatud oli teine tähtis tööstusharu — soolatööstus. Selle suurimaks keskuseks oli Kaama piirkond, kus olid soolatööndused Tšerdõnis, Solikamskis, Novõi Ussolis, Tšussovajas jm. Põhjas olid suured soolatööndused Solvõtšegodskis, Jarenskis, Soligalitšis; Ülem-Volgal — Jaroslavski Rostovis, Kinešmas, Velikaja Solis (Kostroma lähedal), Balahnas; Novgorodi piirkonnas — Staraja Russas ja Soltsõs; Moskva piirkonnas — Kiržatšis, Perejaslavlis. Potasetööstuse keskusteks olid Nižni-Novgorodi maakonnad ja külad Arzamass, Sergatš, Lõskovo, Muraškino, samuti Smolensk ja Kaama piirkond. Kõige tähtsamad nahatööstuse keskused olid Veliki Novgorod, Pihkva, Nižni-Novgorod, Jaroslavl, Kostroma, Suzdal, Murom. Kõietööstus oli Vologdas, linase riide tööstus Tveris, Moskvas, Jaroslavlis, Vologdas, klaasitööstus — Moskva lähedal, seebi tootmine — Vologdas, Nižni-Novgorodis, Moskvas. Nende peamiste tööstuspunktidega ongi peaaegu ammendatud Vene riigi XVII sajandi «suurtööstuse» kogu geograafia.

[1] П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, гл. II, 1908.

PALJURAHVUSELISE VENE RIIGI KUJUNEMINE JA TEMA RAHVASTE MAJANDUSLIK ARENEMINE XIV—XVII SAJANDIL

Seni käsitlesime vaid XV—XVII sajandi Vene riigi sisemist majanduslikku korda. Kuid Vene riigi majandusliku arenemise ja sotsiaal-majanduslike suhete ning eriti XVIII—XIX sajandi Vene impeeriumi ja tema arvukate rahvaste majandusliku ja poliitilise arenemise mõistmiseks ei ole sellisest käsitlusest veel küllalt. XV—XVII sajandil kasvab Moskva riik feodaalset killustatust järk-järgult likvideerides juba oma suurvene ühtsuse «rahvuslikest» piiridest välja ja muutub tsentraliseeritud paljurahvuseliseks riigiks, kuhu kuulub rida üksikuid mittevene rahvaid.

Selle territooriumide anastamise ja tervete rahvaste vallutamise käigu, iseloomu ja suuna mõistmiseks tuleb arvesse võtta kaks selle ajastu kohta otsustavat asjaolu.

Esiteks olid feodaalsed Vene vürstiriigid feodaalse killustatuse ajajärgul tatarlaste ikke all, millel oli määratu suur negatiivne tähtsus nende vürstiriikide majanduslikus arenemises. Nagu me eespool näitasime, hoidis tatarlaste ike maa kogu poliitilist ja majanduselu kahe ja poole sajandi jooksul (1237.—1480. a.) tohutu pinge all ja orjuses.

Kukutanud 1480. aastal selle võõramaise võimu, vallutas Vene riik pärast Kuldhordi lagunemist omakorda endised Mongoli riigi riismed — Kaasani ja Astrahani khaaniriigi — ning hiljem Siberi Kutšumi khaaniriigi ja liitis need oma valdustega. Kuldhordi lagunemisega (1502. a.) avanevad siin suured maa-alad võrdlemisi kergete vallutuste jaoks. Kagus ulatus riigipiir XVI sajandi lõpuks Terekini, s. o. Dagestanini ja Kaukaasia mägede-eelse alani, idas ja Taga-Volgamaal — Jaikini, Siberis — Tobolini ja Irtõšini (1582. a.). Ja ainult lõunas jäid XVI—XVII sajandil veel Moskva riigist sõltumatuks ja häirisid alatasa tema piire Krimmi khaaniriik ja Nogai hord (Aasovi-äärne maa ja Kubanimaa) — endise mongolite ülevõimu viimased kantsid. Nad sulgesid Moskvale lõunasteppide põllumajandusliku koloniseerimise võimaluse, hoidsid oma kallaletungidega hirmul keskpiirkonnad ja lõikasid ära väljapääsud Mustale ja Aasovi merele. Kõigel sellel oli majandusliku arenemise jaoks määratu suur tähtsus.

Teiseks tähtsaks asjaoluks oli see, et Moskva kaotas oma endised läänepoolsed maad, mitte ainult Paremkalda-Ukraina maad ja Valgevene, vaid ka osa vanu vene maid (Smolenskimaa, osa Vasakkaldast), mille anastasid Leedu ja Poola. Vene riik tegi suuri jõupingutusi oma piiride taastamiseks läänes ja Balti merele viivate väljapääsude vallutamiseks, kuid ei saavutanud siin kuigi suurt edu. Ivan IV nurjunud Liivi sõda (1558.—1583. a.) jättis Rootsile ja Poolale kogu Balti mere ranniku, Eestimaa ja Liivimaa.

Hiljem jätsid esimeste Romanovite ebaõnnestunud sõjad Poolaga (1632.—1634. a. sõda Poolaga, ebaõnnestunud 1658.—1667. a. sõda ja Andrussovo rahu 1667. a.) kuni XVIII sajandini Poola võimu alla kogu Valgevene ja Paremkalda-Ukraina.

Niisiis, Moskva ei ühendanud oma riigipiirides küll enam endise Kiievi riigi endisi Ukraina ja Valgevene maid, kuid ta kujutas endast oma territooriumi kasvamise tõttu XVII sajandil juba paljurahvuselist riiki.

Selles Ida-Euroopa tasandiku maade ja rohkearvuliste rahvaste hoogsas ühendamises, nende feodaalse killustatuse likvideerimises, mere äärde viivate väljapääsuteede visas otsimises seisiski Vene riigi progressiivne ajalooline osa tema ajaloolise arenemise sellel etapil.

1. Ida-Euroopa tasandiku ja Siberi rahvad XIV—XVII sajandil

Okaa ja Volga vahelise ala ning kirde rahvad. Territooriumide omandamised ja teiste rahvaste poolt asustatud territooriumide anastamised algasid pärast seda, kui varem killustatud feodaalsete Vene vürstiriikide ühendamine ühtsesse Vene riiki oli lõpule viidud.

Me juba nägime, et Volga ülemjooksu ning Okaa ja Volga vahelise ala algasustamine slaavlaste (vjatitšid) poolt toimus nende piirkondade endiste päriselanike — muuromlaste, meštšeeride, vesside ning hiljem (XIII ja XIV sajandil) mordvalaste, tšeremisside jt. hõimude — vallutamise ja assimileerimise teel. Rjasani vürstiriigi ja Nižni-Novgorodi maade vallutamisega liitis Vene riik oma piiridesse rea uusi rahvuslikke piirkondi, olles nad kiiresti ümbritsenud vene talupoegade põllumajanduslike kolooniatega ja nad suures osas assimileerinud.

Need rahvad, kes oma majanduse ja elukorra suhtes olid mitmesugustes arenemisstaadiumides, assimileerusid üsna kiiresti venelastega. Nii säilis tšeremisside (maride) juures, kes elasid piki Vjatkat ja Volgat, kuni nende alistamiseni Moskvale poolrändlev, sugukondlik, küttimise ja metsloomapüügiga elukord, mistõttu nad näiteks algul maksid andamit küttimise saadustega. Kuid juba XV ja XVI sajandil hakkasid nad üle minema paiksele eluviisile ja tegelema põllundusega. Tšeremisside lõunapoolseid naabreid tšuvašše (kellede etnograafiline päritolu on vaieldav) kirjeldavad juba varajased araabia teated kui rahvast, kes tegeleb metsloomapüügi ja põllundusega. Nad säilitasid põllunduse kui peategevusala ka pärast liitmist Moskva riigiga XVI sajandil. Mordvalaste hõimud, kes elasid piki Surat ja Mokšat, said juba XII sajandist alates venelaste poolt vallutamiseks ja koloniseerimiseks teostatud pealetungi osaliseks. See pealetung lõppes mordvalaste vallutamisega XIII sajandil, mil mordvalased olid juba täiesti paikse eluviisiga ja põlluharimisega tegelev rahvas.

Mordvalaste maad vallutati 1329. aastal tatarlaste poolt ja läksid hiljem Kaasani khaaniriigi koosseisu, kust nad pärast Kaasani vallutamist (1552. a.) läksid uuesti Vene riigi koosseisu. Piirkonna varajase asustamise ja elanikkonna põllundusliku elukorra tõttu hakkas siin varakult toimuma venestamine, vene feodaal-pärisorjuslike suhete sisseviimine ja «tsaari mordva pärusmõisate» loomine. Seoses sellega hakkasid mordvalased õige vara võitlema Moskva riigi vastu, teostades ülestõuse (1580. a.) ja osa võttes võitlusest esimese talurahvasõja ajajärgul kui ka hiljem — Pugatšovi ülestõusust.

Vene riigi etnograafiline koosseis täienes eriti ulatuslikult pärast Suur-Novgorodi vallutamist ja purustamist, kellelt Moskva päris laialdased valdused põhjas, Pomorjes, Severnaja Dvinaa jõgikonnas, Taga-Vologdamaal, Petšoora jõgikonnas, Taga-Uraalis — piki Obi jõge — ning Jugras, mis olid mitte ainult kuulsad oma karusnahatööndusliike rikkuste poolest, «sooblite ja lahitsate, mustade nugiste ja polaarrebaste poolest», vaid ka juba siis tuntud oma mineraalirikkuste poolest.

Need Novgorodi maade piirkonnad olid asustatud paljude väikeste hõimude poolt: loodes elasid jamid, karjalased, Taga-Vologdamaal — tšuudid, põhjas — laplased (saamid), edasi kirde poole ja Uraali-äärsel alal — komid-permlased ja komid-sürjanid, vogulid (mansid), ostjakid (handid), samojeedid (neenetsid). Kõik need tolle aja rahvad olid suuremalt osalt sugukondliku, poolrändleva, küttimise ja metsloomapüügiga elukorra staadiumis.

Novgorod võttis neilt rahvailt ammust ajast andamit karusnahkades ja teistes produktides. Novgorodist tulid siia nende rikkuste järele töösturid, bojaarid, kaupmehed, jõepiraadid, lihtsalt röövlid, kes ostsid, rohkem aga röövisid pärisrahvastelt karusnahku, asutasid oma tööndusi, ehitasid kindlustatud linnu, anastasid maid ning rajasid uue koloonia aluseid. Uraali, mis tol ajal näis ligi pääsematult kõrgete mägedena, «just nagu taevani», tulid pomoorid-tööndajad Põhja-Jäämere, «Külma mere» kaudu kuni Obi jõe suudmeni või lohistusteed mööda Petšoora lisajõgede (Ižma, Ussa) ja Obi lisajõgede (Sobi, Sõtšva) kaudu. Siia, Jugrasse meelitasid neid muinasjutulised karusnaharikkused, kus «veveritsid» (oravad) «langesid taevast» ühes vihma ja lumega. Novgorodlased pidasid juba XIII sajandil Jugrat ja Obodrinod peaaegu oma «valdkonnaks».

Nende Novgorodi jõepiraatide ja «otsijate» jälgedes ning nendega koos tulid siia ka Moskva kaupmehed ja töösturid. Kuid nende tee oli veidi raskem ja pikem: see läks Severnaja Dvinaa, Ustjugi, Võtšegda ja Permimaa kaudu ja edasi, samuti lohistusteed mööda Uraali-taguste jõgede juurde. Teine, lihtsam ja kergem tee (Kaama—Tšussovaja—Višera kaudu ja siis Obi Uraali-taguste lisajõgede Tura, Tavda ja Irtõši juurde) oli kuni XVI sajandi keskpaigani suletud tatarlaste Kaasani khaaniriigi poolt.

Moskva riigi eriti intensiivne territoriaalne ekspansioon itta,

Uraali ja Taga-Uraali, algab alles XVI sajandil, mil Moskva riik, ühinenud suureks rahvuslikuks Vene riigiks, hakkab ajama pealetungi-poliitikat kogu idarindel piki Volga jõgikonda. Peaaegu samaaegselt annab Kaasani langemine (1552. a.) ja Astrahani langemine (1556. a.) Moskvale kogu tähtsa kaubatee mööda Volgat ja avab võimaluse edasiseks sõjaliseks sissetungiks Taga-Volgamaale, Baškiiriasse, samuti majanduslikuks ja kaubanduslikuks sissetungiks Astrahani kaudu lõunasse, Kesk-Aasiasse, ning Kaasani ja Kaama kaudu põhja, Taga-Uraalimaale, Siberisse.

Lõuna ja kagu asustamine. Vene riigi territoriaalse laiendamise lõunasuunal oli ida- ja põhjasuunaga võrreldes see iseärasus, et siin anastati peaaegu asustamata kohti. Kuid see-eest olid lõunastepid kogu aeg nomaadide-mongolite löökide all. Endiste stepirändrahvaste riismed, nagu polovetsid, hajusid ja kadusid pärast vallutamist tatarlaste poolt XIII sajandil täielikult. Kuid pärast Kuldhordi lagunemist asusid tatarlased elama Krimmi. Teine osa neist, nogailased, asusid elama Aasovi-äärsele alale ja Kaukaasiaeelsetesse steppidesse. Siit hoidsid nad löökide all Moskva riigi kogu lõunapoolset stepipiiri. Seetõttu toimus lõunasteppide asustamine aeglasemalt ja sel oli domineerival määral sõjaline iseloom. Peale sõjalise vajaduse meelitasid vabad ja asustamata lõunamaad majanduslikult vähem nii Moskva tööstureid kui ka riiki ennast, kes ei otsinud mitte niivõrd vabu ja asustamata maid, kuivõrd tööndusliikke ja kaubanduslikke rikkusi ning elanikkonda, keda oleks võinud maksustada andamitega — jassakiga.

Lõunapiiride kindlustamise vajadus viib Moskva valitsuse veendumusele, et ainult steppide kindel asustamine «jõukate ja perekondadega» inimestega võiks siin tagada edu. Seetõttu muutub «metsiku välja» süstemaatiline asustamine alates Ivan III ja eriti Ivan IV ajast üheks tähtsamaks riiklikuks ja majanduslikuks ürituseks.[1]

Palgalised «sevrjuugide» väesalgad, kes kaitsesid tolleaegset lõunapiiri Putivli juures, osutusid kõlbmatuks kaitseks ja seda enam põllunduskultuuri arendamiseks. Nende asemele hakkab valitsus siia alalisteks elanikeks süstemaatiliselt saatma bojaaride lapsi, kasakaid, teenistuslasi ja sõjaväelasi, kelledele tehakse samuti ülesandeks sõjaline kaitse ja piirkonna põllumajanduslik kasutuselevõtmine. Palga asemel varustab riik nad teenismõisatega. Niiviisi tekkis siin maavalduse uus, «teenismaasüsteem», sõjalist asustamist aga kindlustas põllunduse arendamine. Põllundus vajas muidugi sõjalist kaitset, mistõttu valveteenistuse jaoks asutatakse sõjalised «liinid», s. o. rida kindlustusi, punkte ja linnu.

Lõunapiiride kaitse pealiin läks mööda Okaa jõge, kus iga aasta organiseeriti aadli sõjaväe polkudest, bojaaride lastest, teenistuslastest ja kasakaist «kaitseteenistus». Tavaliselt paigutati

[1] Д. И. Багалей, Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, 1887; Д. И. Багалей, Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, 1886.

«suur polk» Serpuhhovi lähedale, «parema käe» polk Kaluuga lähedale, «vasaku käe» polk Kašira lähedale, eesmine polk Kolomna lähedale ja valveteenistuse polk Aleksini lähedale. Stepis luure teostamiseks eraldati luureteenistuse lendpolk — «jertoul». Seega nõudis lõunapiiride kaitse rohkem kui 60 000 mehest koosnevat sõjaväge, kes muide ei tegutsenud mitte kogu aja, vaid saadeti talveks laiali linnadesse talvekorteritesse.

Peale elava jõu kaitsesid lõunapiire ka omapärased kindlused «kaitsejoonte» näol, mis koosnesid puuseintega, taraga, kraavide ja muldvallidega, raidtõketega jne. piiratud kindlustatud punktide, «ostroogide» liinidest. Suur osa lõunapoolseid linnu on tekkinud «kaitsejoonte» ehitamisest. Vanim «joon» läks Nižni-Novgorodist piki Okaad kuni Serpuhhovini ja edasi kuni Tuulani ja Kozelskini. «Kaitsejoontel» seati sisse spetsiaalne kaitse- ja stepiluureteenistus — «valveteenistus». Viimasest kaitsejoonest lõuna poole, 4—5-päevase teekonna kaugusel, seati üles erilised vaatluspiketid ja -punktid, mis kulgesid ahelana kogu piiril. Valveteenistuse määrustiku järgi olid valvurid neis punktides kohustatud seisma liikumatult, «hobuste seljast maha tulemata», teraselt vaatlema kõiki jõekoolmeid, «üleronimiskohti», kust tatarlased tavaliselt läbi läksid, ja saatma häire puhul ratsaestafetiga teate sisemaal asuvatele punktidele kaitse ettevalmistamiseks. Kaitselinnades ja valvepunktides oli elu väga ärev ning nõudis riigilt ja elanikkonnalt suuri jõupingutusi ja vahendeid. Ivan IV ajal oli olemas juba pikk ahel linnu, arvult kuni 15, Alatõrist ja Temnikovist kuni Rõlskini ja Putivlini.[1] Seejärel nihkub linnade liin edasi lõunasse ja ehitatakse uued linnad-kindlused — Voronež (1586. a.), Kursk (vana linn, muudeti kindluseks 1586. a.), Kromõ ja edasi — Fjodor Ivanovitši valitsusajal — Belgorod (1593. a.), Oskol (1593. a.), Borisi valitsusajal — Tsarev-Borissov (1600. a.) ja rida teisi. Viimane, Belgorodi liin, oli neist liinidest, mis kindlustasid steppide asustamise XVII sajandil, üks tähtsamaid.

Lõunasteppide asustamise põllumajanduslik iseloom viis sellele, et need uued piirkonnad hakkasid kõige täielikumalt ja kõige varem majanduslikult assimileeruma Moskva-Venega.

Lõunapiirkondade põllumajandus hakkas juba XVII sajandil Moskvat viljaga varustama võrdlemisi kaugetest ääremaadest — Voronežist, Kurskist, Oskolist. Need linnad hakkasid sõjalistest kindlustatud punktidest järjest enam muutuma kohalikeks kaubanduspunktideks, Moskva aga hakkas neid ääremaid varustama oma tööstuskaupadega. Nende majanduslik side tsentrumiga muutus kindlamaks. XVIII sajandiks assimileeruvad need piirkonnad peaaegu täielikult Vene riigi üldise rahvamajandusega.

Samasugune edasinihkumine ja maade asustamine toimus ka kagu suunas — Alam-Volgamaal, Donimaal. Volga paremkalda

[1] И. Д. Беляев, О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до Алексея Михайловича. М. 1896.

asustamine toimub veidi hiljem, kuid ka siin asutatakse juba XVI sajandi keskpaiku rida selliseid suuri eelposte nagu Saraatov (aastail 1584—1590), Samaara (1586. a.) ning rida teisi, mis kindlustasid Moskva riigi kaubanduse edasinihkumise teid kogu Volgat mööda kuni Kaspiani ja edasi kuni Kaukaasiani.

Ühes lõunasteppide asustamisega hakkab Moskva riik intensiivsemalt tungima ka kagusse, vanu teid kaudu Doni, Aasovi mere äärde. Juba Veneetsia saadik Contarini, kirjeldades (1477. a.) täielikku kõrbet Donimaal, osutas Doni määratu suurtele kalarikkustele, mis ahvatlesid moskoviite.[1] Veel enam ahvatlesid Doni-äärsed stepid ja Doni jõe madalad kaldad pärisorjuse ja bojaaride ikke eest sinna põgenenud talupoegi ja vabu inimesi. Kuid, nagu nähtub metropoliit Pimeni reisist Donil (1388. a.), Moskva saadikute reisidest — Golohvastovi reisist (1499. a.) ja Aleksejevi reisist (1514. a.), kujutas Donimaa endast ka XVI sajandil kõrbet, mis oli nii majanduslikult kui ka poliitiliselt veel täiesti kasutamata. Doni alamjooks ühes türgi kindluse Aasoviga kujutasid endast siin sellist takistust, millest Vene riik ei suutnud jagu saada oma edasitungimiseks lõunamere äärde. Kuid siiski, nagu kirjutab Gerberštein, vedasid vene kaubanduskapitali esindajad juba XVI sajandil edukalt oma kaupu Doni mööda Aasovisse ja koguni Mustale merele ning Krimmi.[2]

Kuldhordi tatarlased. Pärast Tšingis-khaani suurriigi lagunemist reaks üksikuteks «riikideks» anastas kõige läänepoolsem neist kogu Vene tasandiku ja moodustas seal kiptšaki khaaniriigi «Džutši ulussi» ehk vene kroonikate järgi «Kuldhordi» nime all. XIII sajandi keskpaigaks kuulusid tema piiridesse Lõuna-Siberi stepid kuni Sõr-Darjani, kogu Taga-Volgamaa (Baškiiria) ja Volgamaa, Bulgari piirkond, Põhja-Kaukaasia, Derbent, Krimm, kõik lõunastepid kuni Dnestrini ja kogu osastis-Vene kuni Kiievi ja Galiitsiani vasallisõltuvuse alusel. Pealinnaks oli algul Staroi Sarai (Stalingradi lähedal). Lääne-Siberis, Obi ülemjooksul kuni Jenisseini, moodustati Siberi khaaniriik.

Selline laialdane ja mitmest rahvusest koosnev ida-suurriik ei võinud olla eriti kindel ega kaua püsiv. Ta säilis peamiselt selle tõttu, et tema ühendatud vägedele seisid vastas Vene vürstiriikide killustatud feodaalsed väed.

Tšingis-khaani suurriigi moodustamise ajal elasid mongolid üle sugukondliku korra lagunemise ja eriti ida rändtüüpi feodaalsele korrale ülemineku ajajärku. Vana sugukondlikku tüüpi rändmajandus rajanes rändlemistele sugukondlike kogukondadena, «kurenitena». Sugukondlike suhete lagunemisel hakkavad XI—XII sajandist alates levima rändlemised «ailidena», s. o. perekondadena. See üleminek oli tingitud sugukonna lagunemisest, temast valit-

[1] «Путешествие Контарини», в «Библиотеке иностранных писателей о России XV—XVI вв.», изд. Семёновым, т. I, Спб. 1863, стр. 102—104.

[2] С. Герберштейн, Записки о Московии, стр. 157—159.

seva aristokraatia eraldumisest, endiste sugukonna karjamaade anastamisest selle aristokraatia poolt. Neil karjamaadel rändlevad üksikud lihtrahva («haratšu») perekonnad säilitasid omandiõiguse majanduse peaobjektile — karjale, kuid karjamaid võisid nad kasutada vaid koormiste kandmisega feodaali kasuks, kes need karjamaad anastas. Tähtsamad väepealikud (nojonid) olid ümbritsetud družinnikutest (temnikud), keda sidus seesama feodaalsuhete süsteem neist sõltuvate väikekarjakasvatajatega. Niiviisi kujunesid ida rändfeodalismi omapärased suhted.

Tulnud vallutamise eesmärgil Ida-Euroopa uutesse piirkondadesse, kus elanikkond tegeles põlluharimisega, sattusid tatarlased-mongolid põllunduskultuuri mõju alla, kuigi nad säilitasid oma sõjalis-feodaalse ja osalt rändiseloomuga korra. Mongolid ei moodustanud kusagil elanikkonna enamust ja assimileerusid kagus seal elanud polovetsidega (türkidega). Kuna kagust läksid läbi tähtsad kaubateed, ajasid khaanid kaubanduse soosimise poliitikat, garanteerides kaubandusele eriliste kirjadega mitmesuguseid soodustusi. Seoses sellega hakkasid arenema linnaelu ja linnakäsitööd. Paikse elanikkonnaga piirkondades hakkasid tugevnema feodaal-pärisorjuslikud suhted ühes talupoegade kinnistamisega maa külge.

Feodaalse vasallisõltuvuse alusel kujunesid ka välissuhted hordi khaanide ja vallutatud rahvaste, sealhulgas ka vene maade elanikkonna vahel. Tatarlaste andamid ja koormised olid iseenesest väga rängad, arvestamata isegi sagedasi röövi-, rüüste- ja karistusretki jms. Vallutatud maade sisekord jäi muide puutumatuks. Feodaalkoormiste ja -soodustuste loetelud sisalduvad meie ajani säilinud «tarhaani jarlõkkides» ehk kirjades.

XIII sajandi teiseks pooleks saavutab Kuldhord suurima võimsuse ja majanduselu — linnade, kaubanduse, põllunduse — õitsengu. Kuid juba XIV sajandi teisest poolest alates algab tema sisemine feodaalne lagunemine ja langus, eriti pärast tema vallutamist ja purustamist Tamerlani poolt (1395. a.). Selleks ajaks tugevnes ja muutus ühtseks riigiks ka Moskva-Vene, kes seadis nüüd tatarlastele vastu mitte killustatud feodaalväed, vaid ühtse ja väljaõpetatud sõjaväe. XV sajandi alguseks eraldub Hordist iseseisev Krimmi khaaniriik. Seejärel omandab iseseisvuse Kaasani riik. Hordile andamit maksnud sõltuvad rahvad, nagu näiteks baškiirid, löövad samuti Hordist lahku. Aastail 1450—1464 kujuneb endisest Hordi tsentrumist Astrahani khaaniriik. Tugevnenud Moskva riigile ei kujuta kõik need riigid enam sõjaliselt tõsist ohtu. 1480. aastal heidab Ivan III endalt lõplikult tatarlaste ikke ja lakkab tatarlastele andamit maksmast. Pärast seda langevad üksikud tatarlaste khaaniriigid (Kaasani, Astrahani khaaniriik) Moskva löökide all ja muutuvad Vene riigi provintsideks.

Kuldhordi ja tatarlaste ikke langusega avanevad Moskva territoriaalsete anastuste jaoks idas määratu suured ja kergesti koloniseeritavad piirkonnad Taga-Volgamaal, Siberis ning koguni Ees-Kaukaasias ja Kaspiamaal.

Baškiiria. Esimesi teateid baškiiridest leidub juba X sajandi araabia rändurite (ibn Dasta, ibn Fadlān) kirjeldustes, kes kujutasid baškiire kui metsikut rändrahvast. Hiljem (1253. a.) räägib Rubrukvis baškiiridest kui karjakasvatamisega tegelevast rändrahvast, kellel ei ole linnu. XIII sajandil vallutati baškiirid, kes olid sugukondliku elukorra lagunemise staadiumis, mongolite poolt, kes aga ei toonud mingisuguseid muudatusi baškiiride ühiskondlikku korda. Hiljem läksid baškiirid Kuldhordi koosseisu ja olid pärast selle lagunemist sõltuvuses Kaasani khaaniriigist.

Venelaste tungimine Baškiiriasse algab juba XV sajandil (1468. a. sõjakäik), kuid kindlam vallutamine viiakse lõpule alles XVI sajandi lõpuks, mil baškiirid hakkasid pärast Kaasani langemist 1557. aastast alates maksma Moskva tsaarile jassakki. 1586. aastal rajati Ufaa linn kui Moskva võimu sõjaline kants. Baškiiriat sõjaliselt vallutada ei saanud Vene riik korraga ega kergesti, sest kohe pärast Baškiiriasse sissetungimist alanud maade paljaksriisumine ja anastamine Moskva vojevoodide poolt kutsusid siin esile rea baškiiride ülestõuse (1662. a., 1707. a. jne.). Kuid kuritarvitused jätkusid: baškiiride kohalike pisivürstide ja sugukonnavanemate äraostmise, purjujootmise ja neile kingituste tegemise teel haarasid vene vojevoodid enda kätte tohutu suuri sugukonnamaid. Baškiirid jäid ilma rändlemiseks ja karjakasvatuseks vajalikest karjamaadest.[1] Komplikatsioone kartes keelas Moskva valitsus algul koguni baškiiride maade ülesostmise (1649. a. Maakogu seadustik, XVI ptk., p. 43). Muidugi ei olnud ka sellel keelul tulemusi. Kuid tolleaegne Baškiiria ei pakkunud Moskvale peale maa-avaruste õieti veel suurt huvi. Seetõttu algab Baškiiria lõplik majanduslik kasutusele võtmine märksa hiljem, alles XVIII sajandil, mil baškiiride maade anastamisele lisandub ka tööstuslik huvi Baškiiria Uraali mäerikkuste vastu. Kuid sellest kõneleme teises kohas.

Siberi rahvad ja Siberi majanduslik kasutusele võtmine. Kõige olulisem nii kvantitatiivsete mõõtmete kui ka majandusliku tähtsuse poolest oli rikkalike tooraineressurssidega, tolle aja kõige hinnalisemate kaupadega (karusnahad) ja tohutu maafondiga Siberi vallutamine ja majanduslik kasutusele võtmine.

Siberi rahvad ei olnud arvukad ja nad olid madalal arengutasemel, mistõttu nende vallutamine läks väga kergesti. Piisab sellest, kui öelda, et 1662. a. arvutuste järgi oli Siberis kõigest 288 000 meessoost inimest.

Lääne-Siberi kõige suurem rahvas olid t a t a r l a s e d, kes pärast Kuldhordi lagunemist asusid elama piki Obi, Irtõši ja Inguli jõge. Tolle aja Siberi tatarlased olid osalt paiksed, osalt rändlevad. Nad tegelesid metsloomapüügiga, küttimisega, põdrakasvatusega, osalt põlluharimisega. XVI sajandiks säilitasid nad veel sugukondliku elukorra jäänused ja territoriaal-valdkondliku korralduse, kus

[1] Н. Фирсов, Положение иногородческого населения северо-восточной России в Московском государстве, 1866.

sugukonna ja hõimu-ülemkihil oli suur mõju. 1563. aastal ühendati nad Kutšumi poolt riigiks pealinnaga Isker (Toboli ääres); selle riigi nimetasid venelased Siberiks. Kutšumi riik ei kujutanud endast suurt sõjalist jõudu, kuna tatarlased ei osanud isegi tulirelva tarvitada.

Teistest rahvastest olid kõige arvukamad t u n g u u s i d (evengid), kes elasid Jenissei ja selle lisajõgede ääres sugukondliku korraga, ilma igasuguste koondiste ja sidemeteta ning tegelesid küttimise ja metsloomapüügiga. J a k u u d i d, kellega venelased juba XVI sajandil kokku puutusid, elasid siis mitte ainult Leena ja Jenissei ääres, vaid ka Amuuri ääres, Džungaarias. Peaasjalikult karjakasvatajate ja küttide-metsloomapüüdjatena olid nad rändleva eluviisiga. B u r j a a d i d, kes elasid tollal Baikali järve ja Amuuri ääres, olid üks Ida-Siberi põlisrahvaid, kes olid siin tuntud XII ja XIII sajandil (pärsia ajaloolane Rašid-Eddin). Juba XIII sajandil moodustasid nad suured hõimukoondised ja kaotasid sugukondliku korra puhtuse. Ühes sellega esines nende ühiskondlikus korras juba tunduvat diferentseerumist hõimu-ülemkihi eraldumise näol, kes hoidis elanikkonna massi majanduslikus ja isiklikus alluvuses.

Teised arvukad Siberi rahvad — ostjakid (handid), samojeedid (neenetsid), vogulid (mansid), tšuktšid jne. — elasid kõik sugukondliku korraga, kus sugukonnad olid üksteisest täielikult isoleeritud ja ühinesid ainult aeg-ajalt (nagu näiteks vogulid) ühise väepealiku või mitme sugukonna vanema võimu alla.

Sellises olukorras ei võinud venelased oma vallutustes leida mingit organiseeritud vastupanu, välja arvatud suurem vastupanu Siberi Kutšumi riigi poolt.

Seetõttu läks Vene riigi sõjaline ja kaubanduslik-kolonisatsiooniline sissetung Siberisse väga kiiresti. Algul tuli see põhja poolt — Irtõšši, Tobolit, Obi ja Jenisseid mööda. Vene riik ja vene ettevõtjad korraldavad rea ekspeditsioone neisse piirkondadesse viivate teede «sondeerimiseks» ja uute «sooblikohtade» anastamiseks. Juba XVI sajandi 70-ndatel aastatel jõuavad vene ettevõtjad Mangazejani (Tazi jõe ääres), vallutavad selle sajandi lõpuks täielikult ja jõuavad kuni Jenisseini.

Pärast Kaasani khaaniriigi langust toimub üheaegselt sissetungimine Obi, Toboli ja Irtõši jõgikondade lõunapoolsetesse osadesse. Vene pealetungi teedel seisis takistusena ees Kutšumi riik. Siberisse tungimisel ja selle rahvaste alistamisel eelistas Vene valitsus ettevaatlikku ja aeglast poliitikat, seadis nendega sisse omapärased vasallisõltuvuse suhted, lubas neid «armulikult valitseda ja väljastpoolt kaitsta, oma käe all hoida» ja nõudis omakorda «andamit igalt inimeselt üks soobel», vastasel korral aga ähvardati neid «terava mõõgaga».

Siberisse sõjalis-kaubandusliku edasitungimise eesotsas seisid XVI sajandil suurimad kohalikud ettevõtjad Stroganovid. 1581. aastal korraldasid nad suure ekspeditsiooni eesotsas Jermakiga, mis lõppes Siberi, s. o. õieti Kutšumi valduste vallutamisega, mis liideti

Vene riigiga. Pärast Siberi selle osa vallutamist saadab Moskva siia oma sõjaväed, vojevoodid, ehitab rea linnu ja kindlustatud punkte — Tjumeni (1586. a.), endise Iskeri lähedale Tobolski (1587. a.), Berjozovi (1593. a.), Narõmi (1596. a.) jt.

Pärast Siberi selle osa vallutamist ja Moskvale kinnistamist avanes vabam tee edasitungimiseks nii Siberi lõunapoolsesse ossa, Baraba steppidesse, kui ka edasi — kirdesse. Pärast enam-vähem visa vastupanu üksikute kohalike pisivürstide ja khaaniriikide (näiteks Pelõmi vürstiriigi) poolt, pärast üksikute kohalike hõimude (ostjakkide, vogulite jt.) kaunis sagedasi ja hajutatud ülestõuse, toimuvad Moskva vallutused XVII sajandi algusest alates eriti kiiresti. Isegi poliitiline kriis ei peatanud liikumist ida. Aastail 1598—1613 hõivati kogu Obi ülemjooks (kusjuures sinna asutati 1604. aastal Tomski linn) ja kogu Jenissei alamjooks. Esimeste Romanovite ajaks oli vallutatud kogu Jenissei jõgikond, kus asutatakse rida kindlustatud punkte (Jenisseisk 1619. a., Krasnojarsk 1628. a.). Seejärel vallutati kiiresti, 30—50 aasta jooksul, peaaegu kogu Ida-Siber, kogu Leena jõgikond. Vallutusi kinnitatakse sinna rea «ostroogide», kindlustatud punktide, linnade asutamisega: Ilimsk (1630. a.), Verholensk (1642. a.), Kirenski asula (1630. a.) Leena ülemjooksul; Irkutsk (1651. a.) ja Barguzin (1648. a.) Baikali ääres; Jakutsk (1632. a.) ja Olekminsk Leena ääres (1635. a.); Nertšinsk (1654. a.), Tšitaa (1653. a.) jt. Lõpuks hõivatakse Aasia mandri kogu äärmine kirdeosa Jablonovi ja Stanovoi mäestiku taga kuni Tšuktši ja Kamtšatka poolsaareni ning Ohhoota mereni (Nižnekolõmsk 1644. a., Anadõri kindluslinn Tšuktši poolsaarel 1649. a., Verhne-Kamtšatsk Kamtšatkal 1697. a.). XVII sajandi lõpuks ulatusid Vene riigi piirid juba Vaikse ookeanini. Pärast seda hakkavad vene «maadeläbijad» juba mõtlema uutest maadest, mida on «ainult näha merel väinade taga», «Aponi riigist», «suurest maast», kus elavad «tundmatud inimesed», — Põhja-Ameerikast, Alaskast.

Kuid Moskva vallutuspoliitika sattus neil kaugetel idapiiridel järjest suuremale vastupanule. Nii leidis ülalmainitud edasitung Lääne-Siberi lõunapoolsesse ossa, Baraba steppidesse, sõjakate ja Siberi põhjapoolsetest rahvastest rohkem organiseeritud mongolite hõimude — hakasside, kirgiiside jt. vastupanu. Seetõttu toimub Lõuna-Siberi steppide kindlam hõivamine alles XVIII sajandil (Semipalatinsk 1718. a.).

Edasitung kirdesse oli kergem ja kiirem, kuid juba Kamtšatka ja Tšuktši poolsaarel leidis Moskva vallutus tugevat vastupanu rohkearvuliste sõjakate tšuktšide hõimude poolt, kes «vaigistati» lõplikult alles pärast 1731. a. ülestõusu mahasurumist. Veel tugevama ja organiseerituma vastupanu kohtasid vene vallutajad Dauurias Hiina piiril Amuuri alamjooksul, kus kohalikud hõimud (dutšeerid, dauurid) olid Hiina vasallisõltuvuses. Pojarkovi sõjalised ekspeditsioonid (1643.—1646. a.) ja kaks Habarovi ekspeditsiooni (1649.—1652. a.) läksid: esimene — Olekma jõge mööda kuni

Amuurini ja Dauuriani ning teine — Aldani ja Zeja jõge mööda ja edasi kogu Amuuri mööda kuni selle suubumiseni Ohhoota merre. Kuid Vene riik sõlmis Hiinaga Nertšinski lepingu (1689. a.), mille järgi Amuur jäi ajutiselt Hiinale. Lõpuks väljus Kolõmskist ja sõitis Jäämerel ida poole 1648.—1649. a. Dežnevi ja Aleksejevi ekspeditsioon, mille koosseisu kuulus 90 kasakat ja kuus väikest laeva, kuid ekspeditsiooni ajal hukkusid kõik laevad. Ainult üks Dežnevi purustatud laev jõudis järelejäänud 25 kasakaga Anadõrini Vaikse ookeani äärde. Dežnev alistas Vene riigile Tšuktšimaa. Ta avastas esimesena selle väina Aasia ja Põhja-Ameerika vahel, mille olemasolu kinnitas 100 aastat hiljem lõplikult Beringi teaduslik ekspeditsioon.

Seega vallutas Vene riik XVII sajandi lõpuks ja XVIII sajandi alguseks Siberi tohutu territooriumi — umbes 10 miljonit ruutkilomeetrit, juba tol ajal peaaegu oma «loomulike» ookeanipiirideni mitte ainult välja jõudes, vaid neid ka ületades.

Moskva poliitika nende territooriumide majandusliku kasutusele võtmise ja poliitilise valitsemise alal oli XVI ja XVII sajandil väga primitiivne. See vastas neile feodaal-pärisorjuslikele suhetele, mis olid iseloomustavad Vene riigi tolleaegsele ühiskonnakorrale. Ja Siberi vallutamine ise õnnestus Moskval erakordselt kergesti. Piisab sellest, kui mainida, et ülaltähendatud legendaarse «Siberi vallutamise» sooritas Jermak 540 kasakast koosneva «sõjaväega», kellele Stroganovid andsid abiks veel mõnisada meest. Teised Siberi territooriumide vallutamised ja liitmised toimusid sageli sõjaliste ekspeditsioonide poolt, millede koosseisu kuulus mõnikümmend, kõige enam sada kasakat. Näiteks jäi Dežnevil tema sõjalise ekspeditsiooni ajal Ida-Siberis kuni Ohhoota mere rannikuni lõpuks järele 25 kasakat. Amuurimaa vallutamine Habarovi poolt toimus samuti üsna tühiste sõjaliste jõududega (400 meest ja 3 suurtükki). See on väga arusaadav, sest kogu Ida-Siberi territoorium oli väga vähe asustatud, elanikkond oli majanduse ja elukorra primitiivses staadiumis, samuti oli ta relvastus väga primitiivne — vibu ja nooled. Venelaste tulirelv oli võitmatu jõud.

Vallutajad kujutasid endast sageli isegi mitte niivõrd õigesti organiseeritud sõjalist jõudu, kuivõrd lihtsalt avantüristide jõuke, kes tulid siia kohaliku elanikkonna riisumiseks ja mööda minnes ka selleks, et endale ära teenida «andestamine» Moskva tsaari poolt, kui neil oli mingisuguseid poliitilisi või teisi eksimusi. Neile järgnes juba tõeline sõjaline abi riigi poolt. Pärast seda, kui uute maade vallutamise esimesed etapid olid möödas, saatis valitsus siia oma sõjaväed ja ametnikud, kes hakkasid siin ehitama linnu ehk «ostrooge», tehaseid ja «tollimaju» kohalikult elanikkonnalt jassaki, s. o. andami kogumiseks. Sel viisil toimus hõivatud territooriumi lõplik poliitiline ja sõjaline kinnistamine.

Linnadest ja kindlustatud asulaist (Krasnojarsk, Jenisseisk, Irkutsk, Tšitaa jt.) kui keskustest, kuhu koondusid suured sõjaväed, eraldati uued sõjalised rühmad uute maade otsimiseks. Territoo-

riumi sisemistesse piirkondadesse saadeti uued sõjaväesalgad, kes viisid vallutamise lõpule. Väikesed hõimuvürstid ja mõjukad isikud kohalike elanike hulgast osteti ära mitmesuguste kingitustega, igasuguse kasu lubamisega, lihtsalt viinaga purjujootmisega. See oli sedalaadi vallutamiste põhimeetod. Tohutute territooriumide ja nende elanike kohta kuulutati, et nad on üle läinud Vene riigi võimu alla ja «kodakondsusse». Elanikkond maksustati jassakiga, andamiga Vene riigi kasuks ja vallutamine loeti lõpetatuks.

Pärast seda tulid anastatud territooriumile vene tööndajad ja kaupmehed, kes ostsid elanikkonnalt üles karusnahku, merihoburasva, nahku ja palju teisi hinnalisi saadusi. Mõnikord haarasid need tööndajad enda kätte ja laiendasid kulla ja hõbeda kaevandamise ettevõtteid, milliseid tol ajal Siberi rahvastel leidus (Altais). Riik hakkab omastama suuri maakõlvikuid, kuulutab need kohalike rahvaste valdusest Vene riigi omandusse läinuks ja ehitab neil maadel rea riiklikke ettevõtteid. Niiviisi loodi näiteks esimesed Altai mäetööstusettevõtted.

Ühtlasi võtab Moskva valitsus tarvitusele abinõud põllumajanduse arendamiseks uutes piirkondades. Siberi teenistuslastele ja sõjaväelastele, samuti tööndajaile oli vaja anda vilja, seda oli aga riigi Euroopa-osast raske vedada. Sellepärast hakkab valitsus korraldama Siberi «künniasjandust» nende piirkondade põllumajandusliku asustamise, «valitseja künnimaa» loomise ja sellele «tahtvate inimeste» väljaviimise teel.

Juba Solvõtšegodskis (1590. a.) antud Fjodor Ivanovitši ukaasis kirjutati ette «valida Siberisse elama 30 künnitalupoega ühes naiste, laste ja kogu nende varaga, ja et igal inimesel oleks 3 tublit ruuna, ja 3 lehma, ja 2 kitse, ja 3 siga, ja 5 lammast, ja 2 hane, ja 5 kana, ja 2 pardipoega, ja vilja üheks aastaks, ja ader ühes kõigega kündmiseks, ja vanker, ja regi ja igasugune majakraam, neile abiks aga on kästud anda 25 rubla igale inimesele».[1]

Järgnevate ukaasidega aastaist 1605—1609 korrati mitmel puhul korraldust värvata Siberisse künnimaale «tahtvaid», «ulainimesi», «kes tahab minna, aga mitte sunnitult», ja «asuda sellele maale, mida nad tahavad», soodustustega «vastavalt tühjusele».[2] Kõiki neid talupoegi-«üleviidavaid» nimetati «künnitalupoegadeks» ja peale maa harimise enda jaoks olid nad kohustatud harima «valitseja kümnisemaad».

Ei tohi muidugi arvata, et Siberi tohutute maa-alade ja rikkuste majanduslik kasutusele võtmine «tahtvate inimeste» poolt võis olla täiesti edukas, eriti sedamööda, kuidas nad edasi liikusid kaugele itta, Leena äärde, Jakuutiasse. Arvuliselt määravad tsiteeritud ukaasid tavaliselt kindlaks värvatavate «tahtvate inimeste» ja «künnitalupoegade» kontingendi 50—100—800 inimesele. Peale selle, vastuseks Moskva plaanidele ja nõudmistele põllunduse aren-

[1] ААЭ, т. I, № 349.
[2] ААЭ, т. II, № 133; АИ, т. II, № 52, 251; т. III, № 172, 179.

damiseks kohapeal, räägivad vojevoodid sageli maa kõlbmatusest, näiteks sellest, et «Jakuutias põllumaad ei ole oodata, sest maa, valitseja, ei sula isegi suvel päris lahti».[1] Kuid igal juhul oli Moskva valitsuse tegevuse ulatus piirkonna põllumajandusliku koloniseerimise alal tolle aja kohta üsna suur. See oli suunatud siin «valitseja» suurmajapidamise või tugeva talumajapidamise organiseerimisele. Peale energiliste abinõude «tahtvate inimeste» poolt «künnimaa soetamise» alal ühes laialdaste maksusoodustuste andmisega asutab valitsus näiteks sama energiliselt «valitseja» künnimaid ja «slobodaasid» ning organiseerib neis suurmajapidamise. 1607. aastal saadetakse «künnitalupoegadele» nende majapidamise jaoks adraterasid, rauda, sirpe, vikateid, kirveid jne.[2] Lõpuks, Aleksei Mihhailovitši ajal, lubab valitsus «slobodaasid» ja künnimaid asutada ka eraisikuil.[3]

Siberi koloniseerimine ümberasustatutega riigi keskpiirkondadest andis koguseliselt tühiseid tulemusi, eriti Siberi mõõtmatuid maa-alasid silmas pidades. 1662. a. andmete järgi oli Siberis mitmesugustest rahvastest koosneva elanikkonna arv ligikaudu 288 000 meessoost inimest, kellest 70 000 olid venelased, neist olid 34 500 talupojad, sealhulgas 3000 «künnitalupoega» valitseja künnimaal, 6000 tööndajat ja possaadlast, 7400 asumisele saadetut, 13 000 sõjaväelast ja erusolijat, umbes 9000 ametnikku, vaimulikku, küüdimeest jne.[4]

Nii arenes Siberi vallutamine ja majanduslik kasutusele võtmine sõjalis-feodaalse ja kaubanduslik-põllundusliku majanduse ning koloniaalpoliitika tüüpilistes vormides. Sellest hoolimata oli Siberi rohkearvuliste väikeste rahvaste ja tohutute maa-alade ühendamisel Vene riigi poolt suur positiivne tähtsus Siberi rahvaste majanduslikus arenemises. Oma suhetes metropoliga jääb Siber sellisele tasemele kauaks ajaks, kuni tööstuskapitalismi ajastuni.

2. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad XIV—XVII sajandil

Sellal kui XV—XVII sajandi Vene riik likvideeris edukalt feodaalset killustatust ja oli muutumas tsentraliseeritud riigiks, elasid Taga-Kaukaasia rahvad mongolite, pärslaste ja türklaste alalõpmatute sõjaliste sissetungide tulemusena üle suure poliitilise ja majandusliku languse ning feodaalse killustatuse ajajärku. See avaldus nii Armeenias, kes kaotas peaaegu täielikult oma rahvusliku territooriumi, kui ka Aserbaidžanis, kes oli peaaegu täielikult mongoliseeritud, islamiseeritud ja feodaalselt tükeldatud mongoli khaaniriikideks. Samasugune olukord oli ka Gruusias, kes siiski säilitas oma rahvuslikud sidemed ja riigivõimu, kuigi ta sattus XVI sajandil täieliku languse seisundisse.

---

[1] Дополнение к АИ, т. II, № 90.
[2] АИ, т. II, № 81.
[3] Дополнения к АИ, т. III, № 46; т. IV, № 92, 138; т. V, № 3; 36 и др.
[4] Словцов, Историческое обозрение Сибири, изд. 2, 1886.

Pärast Astrahani ühendamist ja kinnitumist Kaspia mere ääres sai Vene riik endale otsese tee vahetuks sissetungiks nii Kesk-Aasiasse kui ka Kaukaasiasse ja Taga-Kaukaasiasse. Kuid tol ajal olid Kaukaasia-eelsed stepid hõivatud türklastele allunud Nogai hordi rändhõimude poolt. Nogailased osutasid Moskvale tugevat vastupanu. Samuti asusid Vene riigi suhtes vaenulikule positsioonile paljud väikesed Kaspia- ja Kuma-äärsed hõimud ja vürstiriigid, kes pidasid ennast Türgimaa kaitse all olevaiks. Põhja-Kaukaasia mägirahvaste suhtes omas suurt tähtsust sidemete tugevdamine Kabardaaga. Kabardaa nägi Vene riigis kaitset oma võitluses nogailaste ja Kaspia-äärsete khaaniriikide vastu, Vene riik aga otsis Kabardaa vürstide näol tuge edasitungiks Taga-Kaukaasiasse ja Gruusiasse. Ivan IV võttis Kabardaa Vene riigi «alamlusse» ja abiellus Kabardaa vürstinnaga. Kabardaa hõivamine hõlbustas Vene riigi sissetungi Gruusiasse (Kahheetiasse ja Imereetiasse).

Gruusia. XVI sajandil lagunes Gruusia lõplikult üksikuteks feodaalseteks osadeks: Kartliaks, Kahheetiaks, Imereetiaks ja Samtshe-Saatabagoks (ühes Džavahheetiaga, Tao-Klardžeetiaga ja Savšeetiaga). Kõik need Gruusia feodaalriigid jagunesid omakorda väiksemateks ilmlikeks ja kiriklikeks feodaalvaldusteks — senjooriateks, mis ainult nimeliselt allusid tsaari võimule. Iga ilmalik senjooria (satavado) kujutas endast üksiku valitseva sugukonna feodaalvaldust ja seda valitses sugukonnapea — tavad. Sugukonna liikmed elasid oma mõisates ja neil oli iseseisev majapidamine, kus kasutati teoorjuslike talupoegade pärisorjuslikku tööd. Õigusetuse ja majandusliku olukorra poolest erinesid talupojad-pärisorjad vähe orjadest. Feodaalid müüsid talupoegi sageli orjusesse Pärsiasse ja Türgimaale. Elanikkond põgenes orjuse eest ja oli välja suremas: maa üksikutes osades vähenes rahvaarv XVI sajandi jooksul kahekordselt. XVII sajandil asustati palju Gruusia talupoegi (rohkem kui 150 000) ümber Pärsiasse ja nende asemele asustati Aserbaidžani türgid. Üksikutest Gruusia osadest oli veidi paremas olukorras Kahheetia, kus keskvõimul läks korda piirata suurfeodaalide sõltumatust.

Sellises olukorras ei suutnud Gruusia üksikud nõrgad feodaalriigid vastu seista Pärsia ja Türgi kahekordsele sõjalisele pealetungile. Samal ajal kestsid feodaalne sisevõitlus ja feodaalsõjad edasi, mis viisid Mingreelia ja Guuria vürstiriigi eraldumisele. Ühtlasi viisid türklaste uued vallutused sellele, et Gruusia kaotas Samtshe-Saatabago, Džavahheetia ja Artani, mis liideti Türgi Ahhaltsihhi pašalõki koosseisu. 1614. aastal vallutati Ida-Gruusia uuesti Pärsia poolt. Tbilisi purustamine, rea linnade täielik hävitamine, elanikkonna viimine vangipõlve, põllumajanduse (eriti näiteks siidiussikasvatuse) ja kaubanduse täielik laostumine, järelejäänud elanikkonna maksustamine üle jõu käivate maksudega — sellised olid vallutamise tagajärjed. Pealegi sagenesid mägilaste röövretked Gruusiasse. See oli feodaalse Gruusia kõige suurema majandusliku ja poliitilise languse ajajärk.

«Grusiinlased ... reformieelseil aegadel ... olid jaotatud terveks reaks üksteisest eraldatud vürstiriikideks ega võinud elada ühist majanduselu, pidasid sajandite jooksul omavahel sõdu ja laastasid üksteist, ässitades üksteise kallale pärslasi ja türklasi. Vürstiriikide efemeerne ja juhuslik ühendamine, mida vahest mõnel tsaaril-õnneseenel õnnestus teostada, haaras heal juhtumil ainult pinnapealse administratiivse sfääri ning purunes kiiresti vürstide tujude ja talupoegade ükskõiksusega kokku põrgates. Ja teisiti ei oleks see võinud ollagi Gruusia majandusliku killustatuse tõttu.»[1]

Mitte vähem sügavat mõju kui mongolite vallutused ja feodaalsõjad avaldas juba XV sajandil Gruusia majanduslikule langusele maailma kaubateede ja kogu maailmakaubanduse järsk muutumine. Indiasse viiva meretee avastamine (Vasco da Gama, 1498. a.) võttis otsekohe läbi Süüria, Gruusia, Armeenia ja Kesk-Aasia maismaad mööda Itta minevatelt muistsetelt karavaniteedelt nende endise tähtsuse. Peaaegu üheaegselt sellega sulgesid Bütsantsi langemine ja Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt (1453. a.) ka Gruusia kaudu kulgenud kohalikud kaubateed Lääne ja Ida vahel. Ameerika avastamisega (1492. a.) kandub maailmakaubandus üldse domineerival määral üle Läände. Gruusia kaotas endised teed ja sidemed maailmakaubanduse keskustega ja muutus kaugelasuvaks ning eesrindlike lääneriikide ja maailmakeskuste suhtes kinniseks ääremaaks, mis oli ümbritsetud Türgi ja Pärsia sõjakast islamismist ning mida õõnestasid omaenda feodaalsed ja dünastilised sisetülid.

Niisuguses olukorras oli Gruusiale tema ebavõrdses võitluses tugevate naabrite-vallutajate vastu erakordselt tähtis Vene riigi sõjaline ja poliitiline tõus. Moskval, keda Gruusiast eraldasid rohkearvulised sõjakad rahvad, ei olnud tol ajal peaaegu üldse otseseid teid läbikäimiseks Gruusiaga. Kuid Vene riik hakkab üha energilisemalt rajama neid teid Kaspiamaale ja Taga-Kaukaasiasse. Gruusia riikide — Kahheetia, Imereetia, Kartlia — liitmises nägi tsarism oma poliitilise ja kaubandusliku mõju Itta laiendamise üht teed. Oma võitluses rahvusliku sõltumatuse eest otsisid Kahheetia kuningad omakorda abi Vene tsaaridelt.

1587. aastal kirjutasid Vene valitsus ja Kahheetia kuningas Aleksander II alla «ristisuudlemise kirjale» — lepingule, mille järgi Kahheetia kuningas tunnistas ennast Moskva tsaari Fjodor Ivanovitši vasalliks ja viimane lubas «teda kaitsta kõigi vaenlaste eest». Seda liitu uuendati ka järgnevate kuningate ajal, kuigi sellel ei olnud tegelikult tähtsust ei ühele ega teisele poolele.

Kui Kahheetia sai 1614. aastal Pärsia sissetungi ja enneolematu rüüstamise osaliseks, pöördus Kahheetia kuningas Teimuraz uuesti Moskva poole abi saamiseks ja liidu loomiseks. 1621. aastal pöördus Imereetia kuningas Georgi III, keda kimbutasid ja laostasid türklased, samuti abi saamiseks tsaar Mihhail Fjodorovitši poole, kuid

[1] J. V. Stalin, Teosed, 2. kd., lk. 290.

Vene riigil ei olnud veel Gruusias tõsiseid majanduslikke huvisid ja ta ei saanudki tegelikult Gruusiat aidata.

Moskva toetuse puudumine ning uued türklaste ja pärslaste sissetungid tõstsid veel teravamalt päevakorda Taga-Kaukaasia rahvaste rahvusliku sõltumatuse küsimuse. Alalõpmatud sõjalised sissetungid laostasid riiki, linnad tühjenesid, elanikkond hävitati. Osa Gruusia ja Armeenia feodaalsest ülemkihist, püüdes säilitada oma õigusi ja valdusi, läks üle muhamedi usku, «iraanistus» ja «türgistus», kaotades oma rahvusliku ilme. Eriti hukatuslikult mõjus see talurahva olukorrale, kellelt võeti maa ja kes vangipõlve müümisega ja ostmise teel («ostetud pärisorjad») orjadeks tehti. Välismaa feodaalide ja välismaa võimu abiga pärisorjastasid kohalikud feodaalid talupoegi. XVII sajandil võeti neilt lõplikult «äraminekuõigus» ja nad kinnistati valdajatele. Ainult mõned kõrgmäepiirkonnad (Põhja-Svaneetias, Heusuurias) olid vabad feodaalide vägivallast ja võõramaisest vallutusest. Rahva võitlus omaenda ekspluataatorite-feodaalide ikke ja võõramaiste anastajate vastu võimaldas isegi veel XVII sajandil säilitada rahva ühtsuse sisemisi jõude ja teadvust oma rahvusliku kultuuri ja iseseisvuse kaitsmiseks.

Armeenia. XVI ja XVII sajandi jooksul oli Armeenia territoorium, samuti nagu Gruusia territoorium, Pärsia ja Türgi vahelise sõjalise võitluse areeniks. Armeenia mägismaa elanikkond hukkus sõdade ja nälja tagajärjel või jooksis laiali. Uustulnukad — nomaadid-karjakasvatajad (turkmeenid, kurdid) — tõrjusid armeenia põlluharijad kõrgmägede piirkondadesse. Armeenia suurfeodaalid ja kloostrid, kes olid šahhi kaitse all, säilitasid muide oma maavaldused ja arendasid oma majandit talupoegade pärisorjusliku töö alusel. Laialdane majapidamine oli näiteks Etšmiadzini kloostril, kes ostis üles terveid asulaid, orjastas talupoegi ja rajas nende maadel eeskujuliku kloostrimajandi. Armeenia kaupmeeskond hakkas Pärsia võimu all arendama ulatuslikku kaubandust, eriti Pärsiast siidi väljaveo alal, teostades kaubanduslikke operatsioone Vene riigiga, Indiaga, Itaaliaga, Prantsusmaaga.

Kesk-Aasia. XVII sajandi Vene riik ei saavutanud edu ka oma katsetega tungida sõjaliselt Lõuna-Siberi steppidesse ja Kesk-Aasiasse, kus ta leidis eest üsna tugevad riiklikud moodustised. Pärast Timuri suurriigi lagunemist ja Timuriidide ülevõimu langust kujunesid Kesk-Aasias XVI sajandi algul välja kaks suurt khaaniriiki — Buhaara ja Hiiva. Nende riikide elanikkond oli segarahvuslik ja koosnes turkmeenidest, tadžikkidest, usbekkidest ning hiljem karakalpakkidest ja teistest rahvastest. Nad olid mitmesugustel majandusliku ja ühiskondliku arenemise astmetel. Enamik neist olid nomaadid-karjakasvatajad — turkmeenid, usbekid, kasahhid, karakalpakid. Seevastu tegelesid tadžikid põllundusega, eriti niisutatavais piirkondades, linnades aga käsitööde ja kaubandusega.

Alates XV sajandi lõpust ja XVI sajandi algusest läheb poliitiline ülevõim Kesk-Aasias ning eriti Buhaara ja Hiiva khaaniriigis

üle usbekkidele — türgi-mongoli päritoluga rahvale (keda nimetati nii Tšingis-khaani ühe järglase, Džutši-Usbeki nime järgi). Varem rändlesid usbekid Dašti-Kiptšakis (praeguste Kasahhi steppide läänepoolne osa). Nende ilmumist ajaloo areenile tähistasid sagedased röövretked Horesmi, mille tulemuseks oli usbekkide võimu kehtestamine Turkestanis XVI sajandil. Usbekkide peaaegu kahesajaaastane valitsemine andis väga vähe maa majandusliku taassünni, kaubanduse, käsitöö, põllumajanduse, ehitusasjanduse jne. arenemise suhtes. Usbekid tükeldasid Kesk-Aasia tegelikult ja lõplikult väikesteks iseseisvateks vürstiriikideks, mida valitsesid khaanide asehaldurid vasallisõltuvuse alusel. Ülevõim kuulus hõimu ülemkihile (bekkidele), kes haaras endale suuri maavaldusi ja muutus khaani asehalduritest iseseisvateks feodaalvaldajateks. Usbeki khaanide üksikud dünastiad anastasid Buhaara, Kokandi ja Hiiva.

Nende Usbeki khaaniriikide kujunemisega käis kaasas kasahhide ja turkmeenide eraldumine. Mõned hõimud, kes juba XIV sajandil usbekkidest lahku lõid, rändasid Džetõssusse, kus neid tunti kasahhide nime all. Koos nende sugulasrahva — kirgiisidega (kara-kirgiisid, buruudid) — pidasid kasahhid siin visa võitlust kalmõkkide vastu. Kalmõkid teostasid röövretki Turkestani ja rändasid siis uuesti Volga alamjooksu steppidesse.

Tsarismi katsed sõjaliselt tungida Kesk-Aasia steppidesse ei olnud edukad. Need piirdusid XVI sajandil väikese sõjalise eelposti — Jaitski gorodoki asutamisega Uraali jõe äärde ja Jaiki kasakkonna organiseerimisega. Seevastu hakkas edukamalt arenema Moskva kaubanduslik suhtlemine Kesk-Aasiaga. Pärast Astrahani ja Kaspia mere vallutamist oli Vene riigile avatud kogu kaubatee Kesk-Aasia khaaniriikidesse. Ta hakkas sinna Astrahani kaudu välja vedama karusnahku, nahku, metalltooteid, nõusid, saades Kesk-Aasiast vastu puuvillast ja siidriiet, relvi, väärtasju, idamaa vürtse jm.

XV PEATÜKK

VALGEVENE JA UKRAINA POOLA PÄRISORJUSLIKU IKKE ALL XVI JA XVII SAJANDIL

Vaadeldes eespool (vt. VI ptk.) Kiievi riigi poliitilise ja majandusliku languse tagajärgi tema feodaalse tükeldamise (1054. a.) ja tatarlaste rüüsteretkede (1240. a.) tulemusena, me tähendasime, et pärast seda kanduvad feodaalsed Vene poliitilised ja majanduslikud keskused üle kirdesse, Rostovi-Suzdali- ja Vladimiri-Moskva suurvürstiriikidesse. Mis puutub Valgevene loodepoolsetesse maadesse ning Vene lõuna- ja edelapoolsetesse maadesse, mis varem

kuulusid Kiievi, riigi koosseisu, siis pärast Kiievi riigi langust lähevad nad XIV sajandi algul kahe suure ja poliitiliselt iseseisva keskuse — Leedu suurvürstiriigi ja Galiitsia-Volõõnia vürstiriigi koosseisu. Nad mõlemad, eriti aga esimene, said tatarlaste all vähem kannatada ning säilitasid ja kindlustasid seetõttu mõneks ajaks oma iseseisva olemasolu. Kuid juba XIV sajandil liidab Leedu endaga mitte ainult Valgevene maad, vaid ka Ukraina edelapoolsed vürstiriigid — Tšernigovimaa, Volõõnia ja Kiievimaa.

XVI sajandi lõpul ühineb Leedu Poolaga, olles selleks ajaks täielikult enda alla võtnud kõik Ukraina ja Valgevene edelapoolsed maad ja koguni osa Vene riigi läänepoolsetest maadest (Smolenski vürstiriik).

Seega lahutatakse Vene (Ukraina) edelapoolsete maade ning Valgevene poliitiline ja majanduslik arenemine peaaegu neljaks sajandiks Vene riigi poliitilisest ja majanduslikust arenemisest. Sel ajal kui Moskva ümbruses algab vene maade feodaalse killustatuse likvideerimise protsess, satuvad Valgevene ja Ukraina algul Leedu ning hiljem ka Leeduga ühinenud Poola — Rzeczpospolita — poliitilise, majandusliku ja kultuurilise arenemise mõjusfääri. Seetõttu ei saa Valgevene ja Ukraina majanduslikku arengut alates XIV sajandist kuni XVII—XVIII sajandini üksikasjaliselt käsitleda Poola rahvamajandust käsitlemata, seda enam et Poola lõi järjest tihedamad majanduslikud sidemed Euroopa lääneosaga, võttes tööstuse ja kaubanduse alal, linnade ja käsitööde korralduse alal omaks Lääne-Euroopa tööstus- ja linnaõiguse normid ning arendades kaubandust Lääne-Euroopa maadega.

Kuid selline XIV—XVII sajandi Poola riigi rahvamajanduse uurimise ülesanne ei kuulu NSV Liidu rahvaste majandusliku arengu uurimise raamidesse. Seetõttu piirame käesolevas peatükis oma ülesannet sellega, et vaatleme ainult ühelt poolt üldisi majanduslikke tingimusi ja pärisorjuslikku iket, milles Valgevene ja Ukraina elanikkond neil sajandeil elas algul Leedu riigis ja hiljem Poolas, ning teiselt poolt pärisorjusliku talurahva vabadusvõitlust, mida ta pidas leedu ja poola panide vastu kuni Ukraina ja Valgevene maade taasühendamiseni XVII—XVIII sajandil Vene riigiga, kes selle aja jooksul oli tugevnenud.

Leedu ja Valgevene. Kuni XIII sajandi keskpaigani ei olnud Zapadnaja Dvinaa ja Neemeni vahelisel maa-alal asunud Leedu poliitiliselt veel ühinenud ning jagunes reaks hõimudeks (preislased, jatvjaagid, žmuudid, galindid jt.), keda valitsesid väikesed hõimuvürstid. Sugukondlikud suhted olid lagunemas, tekkis maa eravaldus. Maa oli nõrgalt asustatud. Elanikkond tegeles peamiselt küttimise ja karjakasvatusega, osalt primitiivse põllundusega (eriti jatvjaagid ja preislased). Olid levinud käsitööd — potsepa-, kangruja nahkuritöö, tõrvaajamine. XII sajandil tungisid Leedu hõimudele sageli kallale nende naabrid — Vene Volõõnia ja Polotski vürstiriigid. Kuid juba alates XIII sajandi algusest said Leedu maad Teutooni ordu rüütlite julma vallutuse osaliseks, kes ristiusu jut-

lustamise kõrval hakkasid riisuma maad, hävitama leedu-vene elanikkonda, teda orjadeks tegema, endale maid haarama. Teine Saksa ordu — Liivi ordu — hakkas vallutama žmuudi piirkonda. Leedulased panid anastajaile visalt vastu ja tekitasid neile 1236. aastal kaotuse lahingus Šiauliai all. 1242. aastal purustas vene vürst Aleksander Nevski liivi rüütlid Peipsi järve jääl. Pärast liivi rüütlite purustamist muutus leedu hõimude olukord veidi kergemaks. Teutooni ja Liivi ordu rüütlid ühinesid aga peagi (1237. a.) ja jätkasid Leedu ohustamist.

Idas puutusid leedulased kokku valgevene hõimudega (polotšaanid, krivitšid, drevljaanid), kes tegelesid samuti põllunduse ja karjakasvatusega, kuid asusid kõrgemal kultuuriastmel kui leedulased. Seepärast oli Vene kultuuriline, majanduslik ja poliitiline mõju Leedus suur juba enne seda kui leedulased vallutasid Lääne-Vene maad. See mõju suurenes eriti XIII ja XIV sajandil, mil Teutooni rüütlite agressiooni mõjul üksikud feodaalsed Leedu vürstiriigid ja hõimupiirkonnad ühinesid esmakordselt (Mindaugase ajal, 1230.— 1263. a.) Leedu riigiks, liites sellega Žmuudi ning ühe osa Vene Polotski ja Turovi vürstiriigist. Hiljem toimub Leedu riigi edasine ühinemine Leedu ja osalt Vene feodaalsete vürstiriikide — Brjanski (1355. a.), Tšernigovi, Severski vürstiriigi, Podoolia, Kiievimaa (1362. a.), Volõõnia (1377. a.) ja Smolenski liitmise arvel. Seega asus Leedu vürstiriik XIV sajandi teisel poolel suurel maa-alal Zapadnaja Dvinaast kuni Dneprini ja Volõõniani, kujutades endast üksikute Leedu ja Vene maade feodaalset koondist Leedu vürstide Gediminaste võimu all. Territooriumi, hõimukoosseisu, kultuuri ja keele poolest, õigusnormide valitsemise poolest jne. domineeris Leedu vürstiriigis loodes valgevene rahvas, lõunas ja edelas aga lõunavene ukraina rahvas.

Nagu leedulased ise, nii tegeles eriti liidetud Vene piirkondade elanikkond XIII sajandil rahvamajanduse põhiharuna põlluharimisega, osalt karjakasvatuse ja küttimisega. Reguleerimata maakasutamine vabade maade hõivamise näol, mis domineeris veel hõimkondliku ja sugukondliku korra jäänuste olemasolu ajal, oli selleks ajaks kadunud. Endise kogukonna-agraarkorra igandina säilis Ida-Valgevenes kaua aega (kuni XVI sajandini) see talupoegade poolt kogukonnamaade kasutamise eriline vorm, mis sai siin nimetuse «sjabriline» maakasutus, kus üksikute osanike osad olid ebavõrdsed ja kus need osad kinnistati järk-järgult üksikutele perekondadele alaliseks kasutamiseks.

Veel suurema tähtsuse omandas see asjaolu, et endise kogukonna-maavalduse asemele hakkas tekkima, eriti Lääne-Valgevenes, üksikute isikute maa eraomandus, mis hakkas kontsentreeruma privilegeeritud klasside — vürstide, bojaaride jne. kätte. See valmistas ette pinna maa ühiskondlike suhete feodaliseerumiseks. XIV sajandil kujutas Leedu vürstiriik endast tüüpilist feodaalriiki vürstide ja bojaaride suurmajanditega, mis olid rajatud sõltuvate talupoegade tööle ja osalt teenijaspere orjatööle.

Riigi killustamise (Gediminase arvukate poegade vahel pärast tema surma 1341. a.), vürstidevaheliste tülide ja valitsejate sagedase vahetuse tõttu hakkasid feodaalsuhted bojaaride ja vürstide pärus-suurmaavalduse arenemise pinnal tungima ühiskondlikku korda. See killustatus rööbiti vallutajate — Teutooni ordu «peniriüütlite» — sõjalise pealetungiga ohustas Leedu vürstiriigi poliitilist iseseisvust ja terviklust. Sakslaste poolt vallutamise oht ning tugevnenud majanduslikud sidemed Leedu ja Poola vahel sundisid Leedut astuma liitu Poolaga (1385. a. unioon). Ja kuigi saksa «ristiriüütlid» purustati (lahingus Grünwaldi all 1410. a.), kinnitati Leedu ja Poola unioon uuesti seimil Horodlo linnas (1413. a. Horodlo akt), kusjuures aga Leedu säilitas poliitilise eraldatuse ja õiguse valida iseseisvalt oma suurvürst (kes tavaliselt valiti ka Poola kuningaks, millega teostati isiklik unioon).

Seega ei jõudnud feodaalne killustatus Leedus sellise astmeni kui osastis-Kirde-Venes. Vastupidi, pärast pikaajalisi tülisid ja võitlust läks suurvürstiriigi keskvõimul korda hävitada piirkondlikud vürstiriigid, kuigi ta selle eest maksis Poolaga unioonI astumise hinna. Ühiskondlik-majanduslikes suhetes ei vältinud see juba olemasolevate feodaal-pärisorjuslike suhete arenemist, vaid, vastupidi, soodustas Leedus pärisorjusliku korra arenemist, mis seal oli kuni XIII—XIV sajandini vähe arenenud.

Üksikute piirkondade valitsemiseks paigutasid vürstid sinna asehaldureid, kes said elanikkonnalt tasu natuuras mitmesuguste produktide või ühe osa viljasaagi näol. See oli samasugune keskvõimust sõltuvate «toidustujate» instituut nagu Vene riigis. Seetõttu, kui palju elanikkond ka sellistest asehaldureist sõltus, ei läinud asi enamasti selleni, et oleksid tekkinud elanikkonna isiklikud sõltuvad feodaalsuhted asehaldurite kui maa «pidajatega». Kuid sel pinnal tekkis teenismaavaldus — vürsti juures teenimise eest maa näol makstud tasu. Üldse oli suurvürst-hospodar maade kõrgeim valdaja. Tema võimu all pidasid formaalselt lääniõiguse alusel maad suurbojaarid, vürstid ja aadel, kes valdasid maad tegelikult ilma igasuguste kitsendusteta. Jagailo «privileegidega» (aastail 1387 ja 1413) said need valdajad täieliku pärus-omandiõiguse oma maadele. Sellele järgnes samuti privileegidega garanteeritud «igavene» maavaldus täieliku omandiõiguse alusel, kuid valitseja heaks sõjaväeteenistuse kandmise tingimusel. Edasi — tinglik šlahta-maavaldus «kuni kestab hospodari tahtmine ja arm», maa valdamise meelevaldsete tähtaegadega. Neile rühmadele järgnes privilegeerimata maavaldus. Kõik privilegeeritud maavalduse mainitud liigid muutuvad feodaal-pärisorjuslike suhete ja talupoegade pärisorjastamise aluseks. Hospodari mõisates jagati üksikud maatükid (volokid) talupoegadele kasutamiseks välja mee, vaha, karusnahkadega, harvem rahas tasutava obroki (tšinši) eest. Kuigi feodaalmajand kandis naturaalset iseloomu, läksid need saadused müügiks ja väljaveoks ning rikastasid suurfeodaale. Oma vajaduste teenindamiseks olid feodaalsel mõisal ka oma

käsitöölised, kuid pikkamisi hakkab käsitöö eralduma linnatööstuseks.

Leedu valgevene piirkondades, kuigi need olid nõrgalt asustatud ja seal domineeris sageli vabade maade raadamise ja jäätmaa süsteem, muutus põllundus juba XV sajandil rahvamajanduse peaharuks. Mitmesugustes riiklikes aktides mainitakse järjest sagedamini käsutamise, pärandamise ja maksustamise objektidena «künnimaid», «heinamaid», «nisumaad» jms. Karjakasvatus oli põllunduse abitööndus. Ühes linnade, käsitööde ja kaubanduse arenemisega hakkas arenema rahamajandus; koormiste maksmine valitsejale ja obroki maksmine maavaldajale hakkab toimuma rahas.

Linnu oli Leedus ning vanades valgevene ja vene piirkondades kaht liiki. Suurtel vanadel linnadel Dnepri, Zapadnaja Dvinaa ja Neemeni ääres (Vilno, Grodno, Kovno, Berestje jt.) oli kaunis laialdane kaubavahetus Läänega, eriti Dvinaad mööda, neil oli tööstuse ja käsitööga tegelev arenenud elanikkond ja suurem osa neist sai Saksamaalt ja Poolast sisse toodud niinimetatud «Magdeburgi õiguse»[1] alusel linna-omavalitsuse. Nii ilmusid Vilnos juba XV sajandi lõpul käsitööliste esimesed tsunftiorganisatsioonid. Teist liiki linnad («kohad») kujutasid endast väikseid alevikke, mis asetsesid sageli feodaalide maadel ja olid kohustatud kandma feodaalide kasuks koormisi. Nende elanikkond tegeles kaubanduse ja tööndusteks kõrval ka põllundusega.

Hoolimata eraomandusliku ja pärisorjusliku maavalduse arenemisest säilisid Valgevene idapoolsete osade agraarsuhetes XV sajandil ikka veel endise jaoselise, sjabrilise talupoegade maavalduse jäänused (maavalduse mitmesuguste liikide ja nimetuste all — «sjabrõ», «utšastniki», «dolniki», «priimaki» jms.), mis lähenes kogukonna poolt vabade maade kollektiivsele hõivamisele niinimetatud «jaoskogukonnale». Kuid siiski kadusid need sjabrilise maavalduse jäänused kiiresti, eriti Lääne-Valgevenes ja Podoolias, kus nende asemel tekkis feodaalsuhetega eraomanduslik suurmaavaldus. Peale vürstide, družinnikute, bojaaride, panide ja muu ülemkihi pärus-suurmaavalduse hakkab kasvama ka väiksem maavaldus, teenismaavaldus tavalistel teenistuse eest andmise tingimustel. Kõigil neil maadel, eriti aga vürstide mõisates, hakkab endise obroki asemel arenema teorent ja mõisa künnipõld, peamiselt kolmeväljasüsteemiga (mõnikord koguni väetamisega) teraviljamajanduse kujul.

Maad hariti ja põllumajandust arendati osalt veel säilinud

[1] «Magdeburgi õigus» — XIII sajandi lõpu Saksa seaduste kogu, mis andis linnadele ja linnaseisustele halduse ja omavalitsuse ning kohtumõistmise õiguse, samuti õiguse seisuslik-tsunftiliseks organiseerumiseks, mis vabastas senjooriteenistuse kohustusest ja feodaalide jurisdiktsioonist. Saksamaalt ja Sileesiast kandub see XIV sajandil üle Poolasse ning levib siit mõnedesse Leedu, Galiitsia ja Ukraina linnadesse, soodustades linnade koloniseerimist ja linnaelanikkonna seisuslik-tsunftilist organiseerumist.

holoppide-orjadega, «mittevaba teenijasperega». Teenijaspere elas mõisa juures, tal ei olnud mingit vara ja ta sai vaid toidumoona või kasutada maatükki mõisas teol käimise eest. Teise, kõige arvukama rühma moodustasid rakketalupojad, «djakolnõje», «prigonnõje ljudi». Kõik rakketalupojad jagunesid paikseteks talupoegadeks (vana-asuriteks), kes olid kinnistatud maa külge, ja vabadeks talupoegadeks, kes ei olnud kinnistatud maa külge. Valdaja maadel asunud talupojad olid kohustatud tegema teotööd mõisa põllul, andma «staatsiaid», s. o. küüti ja maksma mitmet liiki obrokit: «djaklot» — rukkiga, kaeraga, heinaga, «mezlevat» — kariloomadega, makse — meega, soolaga, sõega, karusnahkadega jne. Need kohustuste ja sõltuvuse suhted muutusid XV—XVI sajandil järkjärgult pärisorjuslikeks. Selle pärisorjastamise protsessi käik sarnanes samasuguste nähtustega Vene riigis. Pärisorjastamise peapõhjuseks oli talupoegade võlgnevus, kelledel tihtipeale ei olnud vahendeid majapidamise sisseseadmiseks. Teiselt poolt püüdsid maavaldajad oma majandi laiendamiseks kõigi abinõudega talupoegi oma maal kinni pidada. XV sajandil suureneb mõisnike püüdlus kinnistada oma maadele igasuguseid kohalejäänud jt. talupoegi. Kohalejäänud talupoeg on valdaja maa pidaja, ta on seotud võlakohustustega ega või pärast kümneaastase rendiaja möödumist maad maha jätta. Algul võisid kõik need talupojad ära minna, pannes ainult oma kohale kellegi teise. 1457. a. seadusega keelati võtta eravalduslikesse mõisatesse «antud, igavesi ja asustatud» talupoegi, millega kinnistamine viidi läbi juba vormiliselt. Seega Leedus, kus pärisorjus oli XIII ja XIV sajandil veel väga vähe levinud, sai pärisorjuslik majandus XV sajandil ulatusliku leviku osaliseks.

Ühtlasi hävitati XVI sajandil talupoegade vana kogukondliksjabrilise maavalduse jäänused hospodari, s. o. suurvürsti mõisates niinimetatud «sargmaade süsteemi» kehtestamisega, eriti Läänе-Leedus. Selle süsteemi järgi eraldati kogu parem maa mõisamajandi — «folvargi» korraldamiseks, folvargi ümber asunud talupoegade jaosmaad aga tükeldati «sargmaadeks», s. o. ühesuurusteks, umbes 19—20-hektarilisteks kruntideks, mis olid jaotatud kolmeks põlluks. Igal sargmaal asus keskmise põllu juures talu ja sinna asustati harvemini üks, peamiselt aga mitu taluperet. Talupojad olid kohustatud harima folvargi maid teotööga ja maksma peale selle rahalist tšinši. Selle (Sigismund II poolt 1557. aastal läbi viidud) reformiga kinnitati lõplikult talupoegade õue- ja krundijärgne maavaldus, ühes sellega aga loodi ja kinnistati hospodari mõisates neile vajalik tööjõud. Sargmaade süsteemi ei laiendatud esialgu Dnepri- ja Dvinaa-äärsetele piirkondadele, kus püsis veel maakogukond, kus aga koormised määrati samuti täpselt kindlaks ja viidi üle raha alusele.

Leedu ja tema valgevenelastest elanikkonna edasisele poliitilisele ja majanduslikule saatusele oli otsustava tähtsusega Poola mõju ja sidemete suurenemine, mis (alates juba 1386. aastast,

Jagailo ajal) eriti märgatavalt avalduvad Leedu riigis ja valitsevas leedu šlahtas XV sajandi lõpul. Leedu püüdlus liituda Poolaga oli vastuolus mitte ainult vene teenistuslaste ringkondade poliitiliste huvidega, vaid ka leedulastest ja valgevenelastest elanikkonna massi huvidega, kellele Poola mõju ja kord tõid kaasa pärisorjuslike suhete tugevnemise. Sellegipärast sundisid äpardused Liivi sõjas Leedut Poolaga ühinema. 1569. a. Lublini uniooniga viidi lõpule see Leedu ja Poola ühinemise pikaajaline ajalooline protsess, millest kogu kasu sai Poola. Poolale läksid Leedult üle Podoolia, Volõõnia, Kiievimaa, Podljašje. Leedu ise, Valgevene ja Ukraina muutuvad panide-Poola kolooniaiks.

Sellest ajast peale hakkas Leedu ja tema valgevene piirkondade poliitiline saatus ja majanduslik arenemine kuni XVIII sajandi lõpuni kulgema ja arenema Poola-Leedu riigi uue poliitilise vormi — Rzeczpospolita mõju all. Valgevene talurahvas sattus veel julmema pärisorjusliku ikke alla. Leedus ja kõigis valgevene piirkondades hakkas tekkima poola kesk- ja kohaliku halduse korraldus, poola kord agraarsuhetes jne. Leedu ja vene maavaldajad võrdsustati oma maavalduse pärusõigustes nende mõisatele poola šlahtaga. Leedu-vene aadel, olles saavutanud oma poliitiliste õiguste võrdsustamise poola aadliga, omandas ühes temaga maavaldajate-feodaalide valitseva aristokraatliku ladviku tähtsuse.

Seejuures kaotasid oma õigustes ja majanduslikus seisundis eriti palju talupojad. Leedu ja valgevene piirkondade maavaldajad kindlustasid mitte ainult oma majanduslikud õigused talupoegade tööle, vaid ka isiklikud õigused talupoegade suhtes kõige julmemates keskaegsetes vormides. Rahamajanduse ja turusidemete kiire arenemisega hakkas leedu-vene teenisaadel oma tulude tõstmiseks poola panidelt-rüütlitelt üle võtma talurahva ekspluateerimise pärisorjuslikke viise. Enda juures oli poola šlahta juba ammu omastanud täieliku, kontrollimatu ja karistamatu õiguse otsustada oma talupoegade elu ja surma üle; tolleaegsete poola kirjanike sõnade järgi ei tähendanud šlahtitšile «holopi» tapmine mitte rohkemat kui koera tapmist. Leedu-valgevene piirkondades algas poola administratsiooni sisseviimisega ja tema kaitse all intensiivne poola maavalduslik koloniseerimine ja asustatud mõisate omandamine poola maavaldajate poolt, kes tõid siia poola pärisorjusliku korra. Elanikkond, päästes ennast pärisorjusliku ikke eest, põgenes Poola riigi sisepiirkondadest stepilistele ääremaadele, Dnepri taha, Ukraina lõunasteppidesse, otsides siit šlahtast vaba maad ja isiklikku vabadust.

XIV—XV sajandi Lõuna- ja Edela-Vene. Me juba mainisime, et Paremkalda-Ukraina ja eriti Galiitsia-Volõõnia vürstiriik said tatarlaste sissetungide all vähem kannatada kui Vasakkalda-Ukraina, Tšernigovi- ja Kiievimaa. Need puustused, mis neil maadel tekkisid elanikkonna äramineku tõttu küladest ja linnadest pärast tatarlaste rüüsteretki, hakkasid XV sajandist alates muu-

tuma põllumajandusliku ja maavaldusliku koloniseerimise kohaks. Kuid Krimmi khaani Mengli Girei sissetung (1482. a.) peatas kauaks ajaks nende piirkondade alanud koloniseerimise.

Edelapoolse Galiitsia-Vene poliitiline tõus toimus vahetult pärast Kiievi-Vene langust XIII sajandil. Galiitsia Daniil (valitses aastail 1238—1264) ühendas Galiitsia maad ja püüdis ühtlasi laiendada oma valdusi. Kuid ta oli sunnitud alistuma tatarlaste ikkele ning kaotas Kesk- ja Lõuna-Dneprimaa. Oma vallutuspüüdlustes põrkas ta loodes kokku leedulastega, kes, nagu me nägime, olid XIV sajandi lõpuks hõivanud peaaegu kogu Lõuna-Vene ühes Podooliaga, Volõõniaga ja Kiievimaaga ning ühe osa Lääne-Vene maadest ühes Smolenski vürstiriigiga. Pärast seda hakkab Galiitsia-Vene kiiresti langema. Ainult Tšervoni-Vene ei olnud hõivatud Leedu poolt. Selle anastas 1349. aastal Poola, kes 1386. aastal vallutas ka ülejäänud osad, ning sellest ajast peale muutus Galiitsia üheks Poola provintsiks.

XIV ja XV sajandi Lääne-Vene poliitiliseks ja majanduslikuks keskuseks, kuhu elanikkond hakkas Dneprimaalt pärast Kiievi langust ümber asuma, oli Galiitsia vürstiriik. Ta säilitas veel XIV sajandi algul iseseisva olemasolu ja tema piiridesse kuulusid Podoolia, Volõõnia, Tšervoni-Vene ja Polesje. Elanikkond hakkas siin kiiresti kasvama, ehitati linnu, uus koloniseerimine aga kindlustas edasitungimist lõunasse, steppidesse, kuni Musta mere rannikuni. Soodsate klimaatiliste tingimuste ja viljaka mulla tõttu muutus põllundus mitte ainult rahvamajanduse peaharuks, vaid täiustas suhteliselt kiiresti ka oma tehnikat. Selles suhtes oli Ukraina Vasakkalda ja Dnepri-äärsete piirkondade (mis kuni XIV sajandi alguseni kuulusid Suzdali suurvürstiriigi koosseisu) ja läänepoolsemate osade — Galiitsia vürstiriigi, Podoolia, Volõõnia — vahel märgata tunduvat vahet. Nii võib XV sajandi keskpaiga lustratsioonidest ja ürikutest näha, et Kiievi piirkonnas domineerisid valduslikel maadel kõlvikute hulgas mitte künnimaad, vaid mitmesugused «metsmesinduskohad», «piibripüügikohad», «metsloomade püüdmise kohad», heinamaad, mesilad jm. Obroki maksmise objektideks olid nende maade saadused — mesi, vaha, samuti küttimise, kalapüügi jne. saadused. Podoolias ja Volõõnias muutus XIII—XIV sajandil domineerivaks põllundus, mitmesugustel loendustel olid ülekaalus künnimaad ning obroki maksmine valdajale toimus viljaga, nisuga, kariloomadega ja muude saadustega. Asetsedes suurte kaubateede ja lääne tarbimisturgude lähedal, arendasid need piirkonnad tunduval määral kauplemist põllumajandussaadustega. Ühes kaubanduse kasvuga arenesid linnad ja neis — käsitööd. Kaubanduse ja tööstuse peakeskuseks muutub Lvov, kellel oli XIV ja XV sajandil elav kaubanduslik suhtlemine Danzigiga, Thorniga, Nürnbergiga, Konstantinoopoliga.

Ühes kaubanduse, rahamajanduse ja linnatööstuse kasvuga muutus ka talurahva olukord, samuti muutusid maavalduse ja maakasutuse vormid. Vanades vene rajoonides, nagu näiteks Kiievi-

maal, kus elanikkonda oli hõredalt ja vaba maad külluses, säilisid kõige kauem reguleerimata kogukondliku, «vaba» maakasutuse vormid. Neis rajoonides, nagu nähtub Tšerkassõ ja Kiievi 1552. a. lustratsioonist, «künnavad tšerkassõlased põllul, kes kus tahab».[1] Rajoonides, kus põllundusega tegeldi juba kindlamalt ja paiksemalt, kus aga maad oli palju ja seda ei võtnud majanduslikult kasutusele mitte üks isik, vaid terve kollektiiv, kogukond või perekond, tekkis ja säilis sjabriline (ühinguline) maavaldus ja maakasutus, kus iga osaniku osa oli eri suurusega. Kuid juba siingi haarasid rikkamad kogukonna liikmed vaesunud peremeeste maad sageli enda kätte, kusjuures need peremehed muutusid «podsussedokiteks», kes töötasid rikaste peremeeste heaks. Lõpuks, kõige rohkem asustatud ja eesrindlikes piirkondades, nagu Lääne-Galiitsias ja Volõõnias, hakkasid sjabrilise maavalduse jäänused kaduma ja talupoegade maavaldus omandas õue-krundijärgse väikemaavalduse tavalised vormid ühes põlluharijatest elanikkonna kiiresti areneva majandusliku diferentseerumisega.

Samaaegselt, eriti XIII—XIV sajandist alates, kasvas edasi ja suurenes vürstide ja bojaaride feodaalne ning suurpärusmõisaline maavaldus, millele lisandus samuti kirikute ja kloostrite suurmaavaldus. See kasvas vabade maade või koguni talupoegade poolt varem hõivatud maade otsese haaramise ja ostmise ning eriti riigile osutatud teenete eest tehtavate riiklike annetuste alusel. Sellel viimasel alusel tekkis teenistuse eest tinglikult ja ajutiseks antava teenismaavalduse vorm, mis küll hiljem, nagu igal pool, oma õiguste poolest pärusmaavaldusega kokku sulas.

Eramaavalduse ja privilegeeritud suurmaavalduse laienemine ja kindlustumine areneva kaubakäibe ja turu tingimustes pidid viima mõisnikud mõisakünnimaade laiendamisele ja pärisorjuse tekkimisele. Maade haaramise ja mõisakünnimaade laiendamise protsess toimus siin XV ja XVI sajandil aeglaselt, mis oli tingitud osalt sellest, et maad ei olnud küllalt kiiresti talupoegade poolt koloniseeritud. Talumajandi tavalised tingimused, mis põhjustasid pärisorjastamise protsessi, — kehvus, võimatus ilma laenu ja toetuseta oma majapidamist sisse seada, heade ja ülesharitud maade nappus, privilegeeritud suurmõisnike-feodaalide sundabinõud — aitasid kaasa sellele, et Galiitsia, Volõõnia ja Podoolia talurahvast aina enam majanduslikult ja hiljem ka isiklikult pärisorjastati. XIV sajandil säilitasid mõned talupoegade kategooriad veel äraminekuõiguse, kuid juba XV sajandil hakkas pärisorjastamise protsess kiiresti arenema ning hõlmama nii varem formaalselt vabu tšinšimaksjaid, kui ka «kollannõje ljudi», s. o. äraminekuõiguse kaotanuid, maale paigutatud orje jne. Kirjeldatud tingimuste tõttu — töökäte nappus, väikesed jaosmaad, feodaalse maavaldajaist aristokraatia võimsus, turusuhete kasv — oli teoorjuse koorem eriti raske.

[1] Любавский, Начальная история малорусского казачества, «Журнал министерства народного просвещения», 1895, кн. VII, стр 234.

XVI sajandil ulatus «panštšina» siin 3, 4 ja isegi 5 päevani nädalas.

Peale talurahva kuulusid XIV—XV sajandi Lõuna-Vene ühiskonna maksualuste ja alamate klasside hulka, kelle majanduslik olukord oli samuti halb, ka linnakäsitöölised ja linna-väikekaupmehed. Nende hulgas oli palju juudi kehvikuid. Asjaolu, et mõnedes Galiitsia vürstiriigi suuremates linnades ja alevites kehtestati juba XIV sajandil «Magdeburgi õigus», mis oli siia toodud Poolast ja Saksamaalt, soodustas tunduval määral mõnede linnade kasvu ning seal tsunftikäsitöö ja suurkaubanduse arenemist. Neis linnades anti elanikele, käsitöölistele ja kaupmeestele õigus tegelda kaubanduse ja tööndustega korporatiiv-tsunftilise korralduse alusel ühes omavalitsusega linna- ja korporatsiooniasjades, oma linnaseisusliku jurisdiktsiooniga jne.

Kõik see soodustas linnade kaubanduslikku ja tööstuslikku arenemist ja käsitöö tsunftilist organiseerimist Lääne-Euroopa tsunftilise korralduse eeskujul ning valmistas ette linnakodanluse klassi kujunemise. Eriti Galiitsia läänepoolsetes osades oli XV—XVI sajandil märgata kaubanduslinnade ja -alevike tunduvat kasvu, mis soodustas maa kogu elu hõlmamist rahamajanduse ja turu poolt. Kohalikke laatasid oli väga suurel arvul kogu maal. Väikelinnades olid kaubandus ja laadad peamiselt kohaliku iseloomuga, kuna käsitöö oli linnakehvikute, peamiselt juudi ja poola kehvikute tegevusalaks.

Linnade töötavate klasside rasket majanduslikku olukorda süvendas eriti nende kahekordne majanduslik ekspluateerimine. Kõrgeim riigivõim sai suuri tulusid linnakäsitööde ja -kaubanduse maksustamise igasugustest vormidest. Ta seadis sisse tolliametid — «komorad» — kaubanduse ja kaubakäibe maksustamiseks lõivudega, mõtiga, mis olid õige suured. Kuna paljud linnad ja alevikud tekkisid mõnikord feodaalaadli suurtel latifundiumidel, siis sellistel juhtudel ei olnud neil omavalitsuse õigusi. Nende linnade käsitöö ja kaubandusega tegelevat elanikkonda maksustati valdajate kasuks raskete andamite ja maksudega.

Feodaalsete suurvaldajate, nii vene-galiitsia kui ka poola-leedu magnaatide (Ostrogskid, Czertoryskid, Wišniowieckid. Potockid, Zamoiskid jt.) kätte koondusid tervete piirkondade suurused tohutud maavaldused ühes suure hulga neil asetsevate külade ja linnadega. Seda tõendavad näiteks endise Vene osastisvürsti Ostrogski maarikkused, kelle pärusvaldused hõlmasid määratu suure osa Volõõniast, Podooliast ja Kiievimaast koos 35 linna ja rohkem kui 700 külaga, kust ta sai tulu kuni 10 miljonit kuldrubla. Teisele poola magnaadile, Wišniowieckile, kuulus kogu Poltaavamaa 56 asula ja 40 000 taluperega; poola magnaadile Kalinowskile kuulus kogu Umanimaa jne. Feodaalaadlil oli XIV sajandil valitseva ladviku tähtsus ja tema otsuste kohaselt toimus kogu kõrgem riigi valitsemine. Kohaliku halduse alal — majanduselus, jurisdiktsioonis jne. — oli osastisbojaaridel ja neid ümbritsevail tuhat-

nikel, vojevoodidel jne, feodaalide-pärusmõisnike täielik iseseisvus ja nad ekspluateerisid kiskjalikult nende maadel asuvat elanikkonda.

Nende magnaatide ümber grupeerus väiksem aadel, teenisaadel. Need olid peamiselt privilegeeritud seisusest teenistuslased, kes said maa annetusena «hospodarilt» tingliku lääniõiguse alusel, sõjaväeteenistuse kandmise kohustusega, kuid õigusega maad edasi pärandada. Need feodaalsuhete ja tingliku teenismaavalduse vormid hakkasid Vene lõunapiirkondades (samuti nagu Leedu-Vene piirkondades) kujunema XV sajandil. Kuid pärastpoole, XVI sajandil, omandas see aadli ja šlahta tinglik teenismaavaldus kõik pärusmaavalduse õigused ja eesõigused. See protsess arenes sedamööda, kuidas kasvas Poola mõju, ning jõudis lõpule siis, kui nii Lõuna-Vene kui ka Leedu-Vene aadel sai poola šlahta seisuslikud õigused ja korra.

Ukraina pärisorjuslik talurahvas Poolas. Leedu ja Poola vormiline ühinemine 1569. a. Lublini unioonis tõi endaga kaasa Poola mõju suurenemise Valgevene loodepoolsetes ning Ukraina ja Vene lõunapoolsetes maades, nende anastamise ja oma võimu alla võtmise Poola riigi poolt. Poola-Leedu Rzeczpospolita — vormiliselt poola-leedu šlahta valitav monarhia — oli sisuliselt selle suurfeodaalidest-maavaldajaist ülemkihi selgekujulise hegemooniaga feodaalriik, kelle ümber grupeerus rohkearvuline väikeaadellik poola-leedu-vene šlahta. Nii ühe kui teise majanduslikuks baasiks oli pärisorjastatud poola, valgevene ja ukraina talurahvas.

XVI—XVII sajandiks olid Poola idapoolsed, s. o. valgevene ja ukraina osad juba üsna tihedasti asustatud leedu-poola ja vene-ukraina segaelanikkonna poolt, kes moodustas valdava osa maaelanikkonnast. Valgevene piirkondades (niinimetatud Podljašje, Must Vene ja päris-Valgevene) ei avasta XVI sajandi inventarid (majanduslikud loendused) enam endisi puustusi, vaid, vastupidi, registreerivad suure hulga külasid, alevikke ja linnu. Hoopis halvem oli olukord Dneprimaal, Tšernigov-Severskimaal ja Kiievimaal: need, eriti viimane, kandsid veel kaua aega endise «mahajäetuse» jälgi. Alles XVI sajandi teisest poolest alates algab siin kaunis kiire ja massiline koloniseerimine vene elanikkonna poolt Poola keskpiirkondadest — talupoegade-pärisorjade, «pospoliitide» poolt, kes põgenesid siia poola pärisorjuse eest maad ja vabadust saama. Kuid ühtlasi suundus siia ka poola šlahta maavalduslik koloniseerimine, jõudes järele pärisorjuse eest põgenevaile talupoegadele. Panid ja šlahta taotlesid Poola valitsuselt tervete maakondade, «starostkondade» annetamist ühes Ukraina linnade ja vaba elanikkonnaga, kes sattusid feodaalsõltuvusse panidest. Lõpmatuis, mitte kellegi poolt mõõdetud Ukraina steppides haarasid poola panid lihtsalt omavoliliselt enda valdusse tohutud maa-alad. Lihtšlahtast ei jäänud maha suurmaavaldajaist ülemkiht — needsamad Ostrogskid, Wišniowieckid, Potockid, Koniecpolkid jt. Nad haarasid enda kätte tohutud territooriumid ja terved piirkonnad

ning seadsid ennast siin sisse kui iervete piirkondade suurimad feodaalvaldajad. Maade röövimine, mis, tõsi küll, ei olnud vormiliselt kellegi poolt hõivatud, oli kolossaalne. Ega muidu mõned ajaloolased (Kljutševski) seda röövimist anastatud maade tohutute mõõtmete suhtes võrdle Baškiiria maade röövimisega XIX sajandil. Kõik need uued valdused asustati talupoegadega. Mõisnikud meelitasid talupoegi igasuguste soodustustega, kuid tegid nad pärast asustamist pärisorjadeks.

Piirkonna hõivamisel ehitasid maavaldajad, eriti suurmaavaldajad «losse» — kindlusi, mille ümber asusid elama põlluharijad ning linnade ja alevike käsitöölistest elanikkond. See rikastas uusi valdajaid väga. Ühes rahamajanduse ja turu arenemisega tugevnes teoorjus, kasvas künnipind, taastati kaubateid, hakati arendama laatasid, kaubandust ja käsitöid. Tolle aja inventarid ja mitmesugused aktid kinnitavad vaieldamatult nende nähtuste kiiret arenemist, ühes nendega aga ka pärisorjuslikku teotööga ekspluateerimise tugevnemist. Ukraina sisepiirkondades näitas mõisate põlluharimise tehnika tunduvat progressi. Metsarikastes piirkondades likvideeriti «ljadi» süsteem, kõikjal oli näha üleminekut kolmeväljasüsteemile, kusjuures sageli tuli ette väetamist. Lõunapoolsetes koloniseeritavates stepipiirkondades domineerisid jäätmaasüsteemi reguleerimata vormid. Seega omandasid siin põllumajanduse arenemisel XVI—XVII sajandil otsustava tähtsuse šlahta «härrasmajandi» laiendamine ja «panštšina», s. o. mõisamaal tehtava teotöö intensiivistamine. Harilikult võttis folvargi maa ehk «pašnja dvorna», s. o. mõisapõld enda alla vähemalt poole kogu mõisast, mõnikord aga ka tunduvalt rohkem. Teotööd tehti seal igasuguste põllumajanduslike tööde näol — kündmine, vilja külvamine ja koristamine, heinategu, karja talitamine jne. Nagu me tähendasime, nõudis teotöö juba XV sajandil sageli üle poole talupoja kogu tööajast. Lisaks sellele olid talupojad peale teotöö tegemise sageli kohustatud maksma mitmesuguseid obrokeid natuuras (meega, munadega ja muude saadustega) või rahas.

Suurt tähtsust pärisorjuse vormilise kehtestamise mõttes omas 1588. a. kolmas Leedu statuut, mis jättis «äraminekuõigusest» ilma ja arvas paiksete talupoegade hulka kõik talupojad, kes olid elanud mõne valdaja juures kümme aastat. See kinnistamine oli tingitud rahamajanduse arenemisest ja talupoegade ekspluateerimise tugevdamisest. Talupoeg sattus täielikult mõisniku majandusliku võimu alla ja käsutusse. Isiklike õiguste suhtes sattus ta valdaja ja tema organite «pärusmõisa-justiitsi» alla. Kogu talupoja vara muutus valdaja omandiks, samuti nagu talupoeg ise, keda valdaja võis ümber asustada, ilma maata müüa jne.

Üheaegselt talurahva pärisorjastamisega toimus šlahta õiguste laiendamine ja vormistamine. Kinnitatakse nende šlahtitšite isikliku sõltumatuse õigused, kes juba vanade feodaalsete vasallisuhete alusel pidasid oma teenismõisaid «vürstide all». Peale nende ja muude isiklike õiguste (omavalitsus jne.) oli šlahta tähtsaimaks

majanduslikuks soetiseks see, et ta sai võrdselt feodaalse ülemkihiga vormiliselt täielikud «pani» õigused oma talupoegade üle, jurisdiktsiooni, talupoja isiku ja vara täieliku käsutamise õiguse jms. Ühiskonna jagamine kaheks täiesti omaette ja selgesti piiritletud klassiks — teenisaadli klassiks ja pärisorjusliku talurahva klassiks — viidi läbi täiusliku täpsusega. Poola, valgevene ja ukraina talurahva õlgadel lasus järjest raskemalt julm pärisorjuse ike.

Pärisorjuse ikke tugevnemine põhjustas stiihilise talurahvaliikumise, põgenemise steppi ja Taga-Dneprimaale, kus talupojad otsisid teid ja väljapääse panide orjusest vabanemiseks. Samal pärisorjuse ja poola panide vastu võitlemise pinnal tekkis see eriline rahvuslik liikumine, millel oli edaspidi määratu suur tähtsus kogu Ukraina ja ta töötava elanikkonna saatusele ning mis viis Ukraina kasakkonna moodustamisele.

Kasakkond. Kasakkond tekkis Dneprimaal üldiselt samal majanduslikul alusel nagu teisteski Moskva-Vene piirkondades (näiteks Doni ääres). «Kasakaiks» nimetati ammust ajast «vaba elu» inimesi, kellel ei olnud kindlat tegevusala ega alalist elukohta ja kes tegelesid steppides jahipidamisega, kalapüügiga ja mõnikord sõjaliste kallaletungidega naabritele — tatarlastele ja tšerkessidele, — vahest aga töötasid taludes sulastena. Hiljem said nad «vabade» ja «hulkuvate inimeste» nime, mis kanti ka ametlikesse aktidesse.

Lõunas, stepieelsel alal ja steppides, soodustas nende elanikkonna rühmade tekkimist rida asjaolusid. Suur osa elanikkonnast põgenes siia pärisorjuse eest, teda meelitasid siia stepitööonduste rikkused. Kuid kaubateid läbi steppide ohustas pidevalt tatarlaste ja teiste rändrahvaste kallaletung ja nad vajasid seetõttu sõjalist kaitset. Sel pinnal kujuneski siin eriline elanike rühm, kes sai kasakate nime. Juba XV sajandil läksid need elanikud steppi «kasatsema», s. o. tegelema kalapüügiga jõgede madalatel kallastel, jahipidamisega, metsloomapüügiga, metsmesindusega ja mõnikord ka sellega, et vangi võtta mõni tatarlane. Talveks tulid kasakad tagasi Dnepri-äärsetesse kaubanduslinnadesse (Tšerkassõ jt.), kus realiseerisid oma saagi või palkasid ennast ajutiselt sulasteks. Oma suvistel stepitööndustel olid kasakad kallaletungide ohu tõttu sunnitud moodustama relvastatud rühmi, mis säilitasid oma organisatsiooni ka hiljem. Tihtipeale tungisid ka kasakad ise relvastatud rühmadena kallale tatarlaste ja türklaste asulatele Musta mere rannikul, kujutades seega otsest relvastatud ohtu türklastele.

Võitluses Türgi vastu hakkas Poola seda kasakkonna relvastatud kaadrit ära kasutama. XVI sajandil püüdis ta seda ala organiseerida niinimetatud «registrikasakate», s. o. nimestikku kantud kasakate loomise näol. Algul kanti neisse nimestikkudesse, mis legaliseerisid kasakkonna seisundi, 300—500 inimest, hiljem suurendati seda arvu ja see ulatus 1625. aastal 6000-ni. Kõik teised kasakad tunnistati «koosseisuvälisteks» ja illegaalseteks. Kuid sel-

leks ajaks komplitseerus asi selle poolest, et kasakkond muutus mitte ainult türklaste vastu peetava välise võitluse vahendiks, vaid ka sisemiseks ohuks poola pärisorjusele. Kasakate juurde steppi hakkas massiliselt voolama põgenenud pärisorje, kes otsisid siit pärisorjusest vabanemist. Poola panid, kasutades kasakaid sõjalisteks eesmärkideks, püüdsid alati piirata nende arvu ja viisid kõik «illegaalsed» kasakad tagasi «pospolstvosse», s. o. pärisorjuslikku seisundisse. See tekitas kasakatega ühinenud elanikkonna väga valjusid proteste ja viha. Eriti tugevat vastupanu hakkab elanikkond avaldama pärast seda kui kasakkond organiseerus alaliseks vabaks sõjaliseks kogukonnaks ja võttis enda alla iseseisva territooriumi Zaporožje kasakkonna ehk Zaporožje Setši näol Dnepri saarel Hortitsal.

Zaporožje Setš kujutas endast iseseisva sõjalise omavalitsusega vaba ja liikuvat sõjalist organisatsiooni. Suurem osa ta elanikkonnast elatus sõjasaagist, osa tegeles jahipidamise ja kalapüügiga ning ainult väga väike osa abielus kasakaid («sidni») tegeles talvitamise ajal põlluharimisega. Kasakad sooritasid röövretki nii türgi kui ka vene ja poola maadele, kuuludes ise nimeliselt viimaste riigi koosseisu. Sotsiaalsete suhete teravnemist pärisorjuse arenemise tõttu Poolas (kust kasakkond täiendus pidevalt rahulolematute uue kaadriga) suurendab samuti usu küsimus, mis muutub (eriti pärast 1596. a. Bresti uniooni) õigeusulise ukraina talurahva poolt katolikuusuliste poola panide vastu peetava rahvusliku võitluse küsimuseks. Võitlus ja sõjad pärisorjusliku ja katoliikliku panide-Poola vastu muutuvad Zaporožje kasakkonna peaülesandeks. «Kasakkond sai lipu, mille eeskülg kutsus üles võitlusele usu ja vene rahva eest, tagakülg aga panide ja šlahta hävitamisele või väljakihutamisele Ukrainast,» Zaporožje ise aga muutub «insurrektsiooniliseks varjupaigaks orjastatud vene elanikkonnale».[1]

Kasakkond ei kohutanud Poolat mitte oma arvulise koosseisuga, mis oli algul võrdlemisi väike, vaid sellega, et tal oli olemas ammendamatu reserv Ukraina, Lõuna-Vene ja Valgevene pärisorjusliku talurahva näol. Registrikasakad, kelle arv viidi 1625. aastal 6000-ni, muutusid järjest enam kasakaühiskonna ladvikuks. Need kasakate rühmad hakkasid XVI—XVII sajandist alates paigustuma piiriäärsetes rajoonides, hõivama stepis vabu maid taludе jaoks ja tegelema põlluharimisega, säilitades siiski sõjalise polguorganisatsiooni ja -jaotuse. See väike kiht välja arvatud, täiendasid kasakkonna massi järjest enam maata rahvas, põgenenud talupojad jne., kes arvasid ennast samuti kasakkonda kuuluvaiks ja võtsid osa tema sõjakäikudest Poola valitsuse toetusel. Kuid pärast nende sõjakäikude lõppu «kirjutas» Poola valitsus sellised mitteregistrikasakad kasakkonna koosseisust «välja» ja nõudis nende tagasiminekut «pospolstvosse», s. o. pärisorjusliku talurahva hulka.

[1] В. О. Ключевский, Курс русской истории, т. III, 1937, стр. 117 и 122.

See vihastas kasakaid ja viis nende poolele kogu ukraina talurahva. Ja kuigi registrikasakate arv kiiresti suurenes, ulatudes 1649. aastal 40 000-ni ja 1654. aastal 60 000-ni, ei lahendanud see kasakkonna olemasolu ja organisatsiooni küsimust.

Poola ja Moskva. Sellest ajast peale muutub Dnepri kasakkonna ajalugu selle sisemise võitluse ülimalt komplitseeritud ajalooks, mis toimus kasakkonna üksikute rühmade vahel, «paljasjalgsete» kasakate ja kasakavanemkonna ning hetmankonna vahel, kasakkonna ja pospolstvo vahel jne., samuti selle komplitseeritud välise võitluse ajalooks, mida pidasid kasakkonna selja taga seisnud jõud — Poola, Vene riik, Türgi ja teised riigid, kes kasutasid kasakaid võitluses oma vaenlaste vastu. Meie ülesande hulka ei saa kuuluda kasakkonna kogu selle keerulise ajaloo ning ühes sellega ka Vene riigi ja Poola vahelise võitluse ajaloo käsitlemine.

Selle võitluse kulminatsioonipunktiks olid eriti tugevad kasakate ülestõusud Poola vastu aastail 1625—1638 ja Hmelnitski sõjad aastail 1648—1654, mil tõsteti üles kasakkonna Vene riigiga liitmise küsimus. Samal ajal algasid Moskva sõjad Poola vastu. 1632.—1634. a. sõda lõppes poolakate võiduga (neile anti ära Smolensk ja Tšernigov). Kuid 1654. aastal, Hmelnitski ajal, viidi läbi Vasakkalda-Ukraina liitmine Vene riigiga. Selle tõttu Moskva ja Poola vahel puhkenud 1654.—1656. a. sõda lõppes Moskva võiduga. Uus sõda aastail 1658—1667, kus algul oli võidukas Vene riik (peaaegu kogu Valgevene vallutamine), lõppes pärast Valgevenes ja Volõõnias lüüasaamist kogu Leedu, Valgevene ja Paremkalda-Ukraina kaotamisega, kusjuures Vene riigi kätte jäid ainult Smolensk, Tšernigovi piirkond ja Kiiev ise (Andrussovo rahu 1667. a.). Seega jäi Vasakkalda-Ukraina ühes Kiieviga Moskvale, Paremkalda-Ukraina — Poolale ja lõuna — türklaste võimu alla.

Vene riik ei jõudnud XVII sajandil täielikult lõpule viia Valgevene ja Ukraina vabastamist poolakate ikkest. Ka Ukraina ise ei suutnud XVII sajandil veel endale kätte võita poliitilist iseseisvust, sest ta pidi tugevamatest naabritest — Poolast, Türgist ja Moskvast ümbritsetuna toetuma mingile välisele poliitilisele jõule.

Selliseks jõuks, mis kõige rohkem vastas rahvusliku arenemise võimalustele, oli antud ajaloolisel momendil Vene riik. Ukraina ühinemine Moskvaga on Moskva tsarismi edaspidisele reaktsioonilisele poliitikale vaatamata Ukraina rahvusliku, kultuurilise ja majandusliku arenemise tähtsaim tegur. Ühes sellega muutub ka Ukraina ise suurimaks teguriks paljurahvuselise Vene riigi poliitilises ja majanduslikus arenemises.

VIIES OSA

VENEMAA FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS ABSOLUTISTLIKU RIIGI AJASTUL XVIII SAJANDIL

XVI PEATÜKK

FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS XVIII SAJANDI ALGUL JA PEETRI REFORMID

Vaatleme nüüd feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi hilisemat etappi, mis Venemaal hõlmab terve XVIII sajandi. Selle perioodi vältel saavutab pärisorjuslik majandussüsteem niihästi territoriaalselt ulatuselt kui ka pärisorjastatud elanikkonna arvult oma kõrgpunkti. Kuid samaaegselt — tingitud ajaloolise arengu sisemistest põhjustest ja uute suhete tekkimisest (millede juures peatume üksikasjalisemalt järgnevais peatükkides) — algab feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi lagunemine ja üldkriis, mis viis tema langusele ja XIX sajandil uue, kapitalistliku majandussüsteemiga asendamisele.

Poliitiliselt on XVIII sajand Venemaal absolutistliku monarhia õitsengu sajandiks. Selle monarhia eod tekkisid juba XVII sajandi lõpul Vene riigis, kuid täielikult arenes ta välja Peetri impeeriumis XVIII sajandi vältel. Absolutismi peamiseks poliitiliseks toeks feodaal-pärisorjuslikus absoluutses monarhias oli feodaal-mõisnik, kes, omades monopoolset õigust maale ja pärisorjastatud elanikkonna tööle, etendas juhtivat osa riigi majanduses. Kuid üheaegselt sellega oli kujunemas uus klass — kaubanduskodanlus, hiljem aga ka tööstuskodanlus. Niisiis tekkisid feodaal-pärisorjusliku absolutistliku riigi raames XVIII sajandil kodanliku majanduse eod, algelemendid. Selles seisiski XVIII sajandi absolutistliku Vene riigi majanduse üleminekuiseloom.

Marx, rääkides feodaalsete seisuste lagunemise ja kodanluse tekkimise üleminekuajastust, õpetas, et «absoluutne monarhia tekib üleminekuajastul, kui vanad feodaalsed seisused lagunevad, keskaegne linnaelanike seisus aga kujuneb kaasaegseks kodanluse klassiks ja kumbki tülitsevaist pooltest ei oma veel ülekaalu teise suhtes».[1] XVIII sajandi Vene riik kujutaski endast sellist üle-

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стр. 212.

minekuajastu absoluutset monarhiat, millest räägib Marx. Poliitilisest seisukohast on siin iseloomulik absoluutse monarhia lõplik väljakujunemine (mis algas XVII sajandi teisel poolel), majanduslikust seisukohast aga pärisorjusliku, osaliselt juba laguneva aadlimajanduse ülevõim ja kaubanduskodanluse, hiljem aga ka tööstuskodanluse kujunemine.

Kui aga Lääne-Euroopas see kodanlike suhete tekkimise «üleminekuajastu» lõppes XVIII sajandi lõpuks (Prantsusmaal, palju varem aga Inglismaal) kodanliku revolutsiooniga ja kodanliku riigi loomisega, siis Venemaal toimus see protsess väga aeglaselt ja kestis terve sajandi, seda ei likvideeritud esimese kodanliku revolutsiooniga ega viidud täielikult lõpule kuni Oktoobrirevolutsioonini.

Niisiis, need muutused sotsiaal-poliitilises korras toimusid Venemaal palju hiljem kui Lääne-Euroopa maades (Prantsusmaal, Inglismaal) ning andsid XVIII sajandile Venemaal feodaal-pärusmõisaliku korra vanade aluste lagunemises ja uute, kodanlike suhete kujunemises lõppemata murrangumomendi iseloomu.

Sellest hoolimata on XVIII sajand, eriti aga selle algus, mis oli seotud Venemaa kogu riiklikku korda ümberkujundavate Peetri reformidega, tähtsaimaks momendiks kodanlike suhete tekkeloos, kaubandus- ja tööstuskodanluse klassi ning kapitalistlike suhete tekkimise algetappide järkjärgulises kujunemises. Sellel XVIII sajandi algul Venemaal toimunud protsessil on palju ühist Lääne-Euroopa eesrindlikes maades pisut varem toimunud analoogilise protsessiga. Venemaa «europaseerimine» XVIII sajandi algul — kui suur tähtsus selles ka oli «Venemaa ümberkujundaja» Peeter Suure geniaalsel initsiatiivil ja tegevusel, — oli majandusliku arengu objektiivseks vajaduseks, mille oli ette valmistanud kogu eelnenud areng. Absolutistliku Venemaa ja absolutistlike lääneriikide arengu majanduslike tingimuste sarnasus kutsus esile sarnasuse ka riigi majanduspoliitikas, klassilistes, majanduslikes ja ideoloogilistes taotlustes. Kuid hoolimata arengutendentsi üldisest sarnasusest esines Venemaal kodanlike suhete tekkimise ja kujunemise protsessis eneses olulisi iseärasusi sotsiaal-majanduslikes ja poliitilistes arengutingimustes ning nende tulemustes.

Kapitalismi arengu algperioodi iseloomustas Lääne-Euroopa suurtes tsentraliseeritud riikides merkantilismi majanduspoliitika domineerimine (Colbert'i aegne Prantsusmaa). Merkantilismi tingimustes, kapitalismi üldise väljaarenematuse tõttu tolle aja Euroopa maades «saavutatakse kapitali kiirendatud areng mitte nõndanimetatud loomulikul teel, vaid sunnivahendite abil».[1] Nende administratiivsete «sunnivahendite» võimalikkus maa majanduslikuks arenguks merkantilismi süsteemis eeldas tugeva, tsentraliseeritud riigivõimu, suure riigi ühtse territooriumi olemasolu. Need tingimused loodi Lääne-Euroopas (esmajoones Inglismaal ja Prant-

[1] К. Маркс, Капитал, т. III, 1955, стр. 798.

susmaal) XVI ja XVII sajandi feodaalse killustatuse ja feodaalide poliitilise sõltumatuse lõpliku likvideerimise ja absolutistliku riigi rajamisega.

Majanduslikust seisukohast eeldas merkantilismi süsteem ühtse rahvusliku turu moodustumist, ulatuslikku ühiskondlikku tööjaotust, tööstuse ja käsitööde arengut, kaubakäibe ja raharingluse arengut, seega lõppkokkuvõttes feodaal-pärisorjuslikke suhteid asendanud kapitalistlike suhete algvormide arengut. Sotsiaalselt iseloomustas uut ajastut see, et tekkisid ja tugevnesid uued ühiskondlikud klassid — kaubandus-, raha- ja tööstuskodanlus, kes võitles oma koha pärast riigis, kus võim oli aadli käes.

Neil uutel klassidel ei olnud siiski veel küllalt poliitilist ja majanduslikku jõudu, et kiiresti ja täielikult saavutada poliitiline ülevõim. Seepärast ei olnud kaubanduse ja tööstuse arendamise poliitika elluviimisel otsustavaks jõuks mitte kodanlus ise, vaid keskne riigivõim oma sunduslike administratiivsete riiklike korralduste süsteemiga, mis olid suunatud tööstuse ning välis- ja sisekaubanduse arendamisele, raharingluse ja kogu riigi rahvamajanduse kindlustamisele. Kõik peab lähtuma riigilt ja olema riigi käes. Teostades merkantilistlikku majanduspoliitikat, seadis riik rahvamajanduse arendamise alal rakendatavate abinõude põhialuseks nõude, et kõike peab toodetama omal maal, et teistele maadele tuleb rohkem müüa ja neilt vähem osta. Aktiivne kaubanduse bilanss väliskaubanduses põhjustas raha juurdevoolu riiki ja kindlustas rahva rikkust. Riik mitte ainult ei ergutas kaubanduslikku ja tööstuslikku eraalgatust ja -tegevust, vaid võttis ka enda kätte riiklike tööstusettevõtete vahetu korraldamise ja ekspluateerimise ning kogu riigi majanduselu reguleerimise.

Majanduslikult mahajäänud Vene riigis, kus puudus väljaarenenud kaubandus- ja tööstusklass, oli selline poliitika paratamatu. Tutvumisel Euroopaga ja selle majandusega oli Peeter I hästi informeeritud sellal Euroopas domineerinud merkantilismi majanduspoliitika suundadest. Peetri ümberkorraldustöö ja riigi majandus- ja rahandustingimused sundisid Peetrit rakendama abinõusid tööstuse ja kaubanduse arendamiseks ning tootlike jõudude suurendamiseks, kusjuures samuti kasutati laialdaselt sunnivahendeid.

Siiski ei tähenda see veel seda, et Peetri majanduspoliitika oleks üle võetud Läänelt.

Me nägime, et XVII sajandi lõpul, hoolimata feodaalse pärisorjusliku režiimi täielikust domineerimisest, esines Vene riigi majanduses juba üsna olulisi nihkeid ühiskondliku tööjaotuse kasvu, rahvusliku turu kujunemise ning kaubakäibe ja rahamajanduse arengu näol. Pärisorjuslik majandus hakkab kohanema areneva turu nõuetega. Linnaelu arenemise ja isiklike vajaduste mõninga suurenemisega valitsevas maaomanike — bojaaride ja aadlike klassis hakkasid mõisnikud vajama järjest rohkem raha. Selleks, et seda vajadust raha järele rahuldada, püüdsid nad suurendada oma tulusid teoorjuslike ja obrokitalupoegade ekspluatee-

rimise tugevdamise teel. Seoses turu arenemisega algab kihistumine ka pärisorjusliku talurahva enda hulgas, tekivad talupojad-kaupmehed, kes ostavad külades kokku saadusi ja neid kaugematel turgudel müüvad, laieneb linnadesse siirdumine, et seal tegelda tööndusega ja kaubandusega.

Kõigele sellele vaatamata jäi tootlike jõudude üldine tase äärmiselt madalaks. Ei linnakäsitöö ega talupoegade kodutööstus ja isegi mitte suurem mõisatööstus ei suutnud rahuldada areneva siseturu nõudeid, väliskaubanduse kasvu tarvidusi ja veel vähem riigi sõjalisi vajadusi. Tarvitseb ainult öelda, et esimene kõrgahi ehitati Venemaal 1636. aastal, Lääne-Euroopas aga juba 1443. aastal, s. o. Venemaa oli sellel tähtsal tööstusalal maha jäänud 200 aastat! Kõik mõnevõrragi tähtsamad ja keerukamad kõrgemate klasside ja õukonna koduse majapidamise esemed (kallis kalev, siidkangad, vein), samuti sõjavarustus (metallid, püssirohi, relvad) veeti sisse välismaalt. Kogu väliskaubandus oli välismaalaste (inglaste, hollandlaste) käes, sest Moskval ei olnud oma kaubalaevastikku ja ta oli XVII sajandil kaotanud isegi endised väljapääsud Balti merele.

Sõjaasjandus oli korraldatud nõrgalt ja kandis veel vana, seisusliku feodaalaadli-organisatsiooni jälgi. Sõja korral pidid aadlikud-mõisnikud ilmuma teenistusse «ratsa, inimestega ja relvastatult», s. o. täies relvastuses, oma «sõjameestega». Regulaarset sõjaväge peale «streletside» polkude ja ebaõnnestunud katsete organiseerida «välismaalaste» polkusid peaaegu ei olnud. Regulaarne sõjavägi hakkas kujunema alles XVII sajandi lõpul. Samuti ei olnud olemas sõjalaevastikku. Sõjaväe ja aadli väesalkade relvastus oli väga ebaühtlane, mõnikord olid nad relvastatud tulirelvadega, mõnikord aga «viburelvadega», s. o. vibude ja nooltega. Heade tulirelvade, eriti suurtükkide tootmiseks oli kodumaine tööstus vähe kohandatud. Peamiselt sellepärast loodigi esimesed välismaa meistrite — Winiuse, Akema ja Marselise — rauamanufaktuurid.

Ka teistes rahvamajandusharudes olid tehnika ja tööviljakus väga madalal tasemel. Pärisorjuslik rõhumine hävitas nii põllumajanduses kui ka linnakäsitöös ja tööstuses igasuguse algatuse ja võimaluse tööviljakuse tõstmiseks. Riigivalitsemises võimutses vojevoodide ja prikaznõide omavoli, kes laostasid elanikkonda andamite kogumisega, rahandus oli korrast ära, hoolimata tohutuist maksudest. Peaaegu kogu elanikkond oli kirjaoskamatu, kirjaoskajaid leidus vähe isegi privilegeeritud klasside hulgas.

XVII sajandil Poola ja Rootsiga peetud sõjad näitasid eriti ilmekalt Vene riigi üldist mahajäämust kultuurilisel, olustikulisel, majanduslikul, tööstuslikul ja sõjalisel alal. Paljudele tolle aja eesrindlikele inimestele (vürst V. Golitsõn jt.) oli selge, et selline mahajäämus kujutab endast suurt ohtu niihästi riigi olemasolule kui ka valitseva klassi — mõisnike ja suurkaupmeeskonna huvidele. Kasvava riigi ja «ülevenemaalise turu», mõisnike-pärisorja-

pidajate klassi ja kujuneva kodanluse huvid tekitasid XVIII sajandi algul vajaduse välja pääseda selle mahajäämuse raamidest. Venemaa majanduslikus arengus langeb see ühte Peeter I ajastu ja tema reformidega.

Peetri reformid. Vene ajaloo- ja majandusalases kirjanduses on Peetri reformide sotsiaal-majandusliku iseloomu küsimus ammust ajast olnud üks teravamaid ja vaieldavamaid küsimusi. Rääkimata neist vanadest ajaloolastest ja publitsistidest, kes asusid reaktsioonilisel, klassilisel, aadlike seisukohal ning suhtusid Peetri reformidesse järsult eitavalt (Štšerbatov, Karamzin, slavofiilid), pidasid isegi sellised kodanlikud ajaloolased nagu Kljutševski, Miljukov jne. Peetri reforme «kunstlikeks», «mittepüsivaiks» ja Venemaa majanduslikust arengust «mittetingituiks», «pimedaks stiihiliseks loominguks». Pokrovski ja tema «koolkond», asudes kurikuulsal «kaubanduskapitalismi» seisukohal, andsid Peeter I reformidele moonutatud iseloomustuse, väites, et need olid esile kutsutud «kaubanduskapitalismi» poolt, et kaubanduskapital «vallutas feodaalse Venemaa», et Peeter I reformid ei loonud kapitalismi algmeid, olid mittepüsivad, et Peeter I majandus-, tööstus- ja kaubanduspoliitika oli ebaõnnestunud, tema manufaktuurid aga olid pärisorjuslikud ettevõtted.

Üksnes marksismi-leninismi klassikud selgitasid õigesti ja ammendavalt Peetri reformide tähtsust Venemaa järgnevale poliitilisele ja majanduslikule arengule. Marx ja Engels juhtisid korduvalt tähelepanu Peetri reformide suurele ajaloolisele tähtsusele Venemaa põlise mahajäämuse likvideerimisel.[1] Ka Lenin rõhutas, et Venemaa «europaseerimisel» Peeter I «kiirendas läänluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt, põrkamata tagasi barbaarsete vahendite kasutamisest võitluses barbaarsuse vastu».[2]

Niisiis ei loonud Peetri reformid Venemaal lõplikul kujul ei kodanlikku riiki ega ka arenenud kapitalistlikku tööstust, kuna ühiskondliku korra alusena jäi endiselt püsima feodaal-pärisorjusliku aadli ülevõim. Vastandina Lääne-Euroopale, kus feodaal-pärisorjuslik absolutistlik riik hakkas XVIII sajandil muutuma kodanlikuks monarhiaks, säilitas absolutistlik monarhia Venemaal kogu XVIII sajandi kestel ja XIX sajandi esimesel poolel oma feodaal-pärisorjusliku korra ja aadli domineeriva klassiülevõimu. Peeter I ajastul oli siiski tohutu tähtsus kapitalistliku tööstuse tekkimisele ja edasisele arenemisele, kuna sel ajastul rajati see kapitalistlik sektor, mis hiljem kujunes kapitalistliku süsteemi aluseks.

XVII sajandi lõpu Vene riik (Peeter I valitsusaja algul) ühendas endas juba peaaegu kõiki vene maid (kaasa arvatud Smolenski ja Tšernigovi maad) ja Vasakkalda-Ukrainat ning laiendas kiiresti oma piire itta, Siberisse. Marxi väljenduse järgi oli see «kohalike anastuste süsteem, millele piisas maismaast; üldiseks pealetungiks oli vajalik meri... Ükski suur rahvas ei olnud kõigist meredest

[1] Vt. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стр. 12.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 307.

selliselt eraldatud, nagu seda oli algul Peeter Suure impeerium. Keegi ei saanud kujutleda mererannikust eraldatud suurt rahvast. Venemaa ei saanud jätta rootslaste kätte Neeva suuet, mis oli loomulikuks väljapääsukohaks toodangu turustamisel».[1] Peeter I sõjad XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul taotlesid nimelt seda uut eesmärki — leida väljapääsusid merele (Aasovi ja Mustale merele ning Kaspia mere rannikule), eriti aga läänepoolsele merele, mis oleks võinud «avada otsese läbisõidu Euroopasse». Peterburi rajamine 1703. aastal ja riigi pealinna üleviimine 1713. aastal Balti mere rannikule viis täide selle taotluse pääseda läänepoolsele merele.

Otsides Läände viivaid mereteid, otsib Peeter intensiivselt ka teid Itta — Pärsiasse, Hiinasse, Indiasse. Ta korraldab mitu ekspeditsiooni Kesk-Aasiasse, Hiivasse ja Buhaarasse, et uurida Indiasse ja Hiinasse viivaid jõeteid ning et organiseerida kaubavahetust nende maadega. Samal eesmärgil alustab ta sõda Pärsia vastu Kaspia ranniku vallutamiseks. Indiasse viivate teede otsimiseks korraldab ta ekspeditsiooni Madagaskarile.[2]

Vana riikliku ja ühiskondliku korra järsu purustamisega Peetri poolt loodi poliitilised, sõjalised ja materiaalsed eeldused «Moskoovia europaseerimiseks» ning tema muutmiseks euroopalikuks impeeriumiks. Kuid selle «europaseerimise» aluseks ei saanud Peeter võtta midagi muud kui sellesama pärisorjusliku korra ja needsamad pärisorjuslikud ühiskondlikud suhted. Peeter I ise ja eesrindlikum osa tema mõttekaaslastest olid muidugi teadlikud neist negatiivsetest joontest, mis iseloomustasid tema alamate valdava osa faktilist orjust. Peetri valitsusaja viimastest aastatest säilinud andmeist nähtub, et Peetrile korduvalt soovitati kaotada pärisorjus ja anda oma pärisorjastatud alamatele kas või «mõõdukas vabadus».[3]

Kuid muuta olemasolevaid sotsiaalseid tingimusi Peeter siiski ei võinud. Üldriiklikud huvid nõudsid radikaalseid võitlusvahendeid võitluses nende huvide rahuldamise eest, kas või riigi poolt töörahva edasise pärisorjastamise hinnaga. Ajalooline vajadus murda feodaal-pärisorjusliku aadli reaktsioonilise osa vaenulik vastupanu õigustas selle aja tingimustes selle vastupanu mahasurumise «barbaarseid» meetodeid.[4] Peeter nägi pärisorjuse negatiivseid külgi, kuid ta võis oma reformide teostamiseks leida fiskaalse maksustamise allikaid üksnes pärisorjuslikus majanduses, inimreserve sõjaväe jaoks ja tööstuse ülesehitamise jaoks — samas pärisorjuslikus elanikkonnas. Tundes meelepaha näiteks selle üle, et pärisorje müüakse tükiviisi nagu kariloomi, «mida ei esine kogu maailmas», piirdub Peeter oma ukaasis senatile 1721. aastal üksnes sooviga «niisugune müük lõpetada, kui see aga võimatuks osutub», siis

[1] K. Marx, Secret diplomatic history, lk. 87.

[2] «Россия и Запад», Исторические сборники под ред. Заозерского, сборник № 1, 1923, стр. 90—102.

[3] В. О. Ключевский, Курс русской истории, т IV, 1910, стр. 135—136.

[4] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 27. kd., lk. 307.

müüa vähemalt kas või perekondade viisi. Sellega oleksid vahest nõustunud ka sellised pärisorjuslased, nagu Sumarokov, Štšerbatov ja teised feodaalid.

See-eest kõlasid tema ukaasid märksa resoluutsemalt neil juhtudel, kui nad olid fiskaalsetel kaalutlustel suunatud maksualuse elanikkonna kontingentide laiendamisele, toimugu see kas või selle elanikkonna pärisorjastamise hinnaga. Selles suhtes omandas eriti suure tähtsuse Peetri poolt läbi viidud kogu maksualuse elanikkonna loendus (esimene revisjon 1718. aastal). Fiskaalsed eesmärgid — maksustamise suurendamine — saavutati sellega, et revisjon hõlmas niisuguseid elanikkonna kategooriaid, keda sinnamaani ei olnud maksustatud pearahaga, — koja- ja riigitalupojad, ainastalunikud, maksu- ja rakkealused possaadiinimesed, mustaadralised talupojad, põldu harivad Siberi teenistuslased ja teised, kes võrdsustati selles suhtes pärisorjusliku elanikkonnaga, mõisatalupoegadega. Peale selle «pandi» 1723. aasta määrusega pearahamaksu alla võrdselt pärisorjastatud talupoegadega ka holopid. Sel viisil toimus holopluse näiline hävitamine. Kuid seda ei teostatud holopluse kaotamise teel, vaid sellega, et holopid ühendati pärisorjadega ühisesse «revisjonikirja» ja ühisesse pearahaga maksustamise süsteemi, s. o. pärisorjuse laiendamise ja tugevdamise teel. Holopi võtmine revisjonikirja kujunes tema lõpliku pärisorjastamise vormiks, kuna aga varem «teenistuslik võlakiri» ja «elamiskohustus» andsid mõningaid võimalusi pärisorjastamisest vabanemiseks.

Niisiis määras sellest ajast peale lihtne revisjonikirja võtmine maksualuse talurahva kahe põhigrupi — «valitseja» talupoegade ja mõisapärisorjade maksukohustuslikkuse. Peetri nende ümberkorralduste fiskaalsed eesmärgid olid suunatud sellele, et maksualusest elanikkonnast «ükski... ei elaks ulainimesena», vaid et igaüks «määrataks teisele teenistusele või kellegi juurde mõisateenistusse, aga mitte ilma teenistuseta ei hulguks» ja «et ükski ei jääks maksu alla panemata».

Peetri 1719.—1724. aasta ukaaside alusel moodustasid kõik need varem vabadeks loetud talupoegade kategooriad erilise riigi- või kojamaade «feodaalsete pidajate» seisuse tingimustel, mis olid majanduslikult lähedased pärisorjusele. Ukaasiga 22. jaanuarist 1719[1] «sõjaväe polkude paigutamise pärast», s. o. sõjaväe ülalpidamise kulude katmiseks, kästi «kogu riigi kõigis kubermangudes võtta talupojad nimekirja» pearaha võtmiseks. Järgnevate ukaasidega 3. veebruarist 1722[2] määrati riigitalupoegadele peale «kahekšakümnekopikalise pearaha» kindlaks obrok samasugusel määral, nagu mõisnikud said oma pärisorjuslikelt talupoegadelt (40 kopikat), kuna Peetri ukaaside sõnastuse järgi riigitalupoegadel «ei ole peale tema keiserliku majesteedi mõisnikke

[1] ПСЗ, I, т. V, № 3287.
[2] ПСЗ, т. VI, № 3894.

ega mingeid omanikke». 26. juunil 1724[1] avaldatud «plakatis» (tabelis) toodi ära kõigi maksumaksjate kategooriate loetelu, kes peale pearaha olid kohustatud maksma 40-kopikalist täiendavat obrokit.

Hiiglasuured sõjalised kulutused — sõjalaevastiku ehitamiseks, sõjaväe reorganiseerimiseks, linnade ehitamiseks jne. — sundisid Peeter I-st hoidma kogu maad rahanduslikult ja majanduslikult äärmise pinge all. Kogu rahvas oli sundkorras «valitseja teenistusse» tööle mobiliseeritud, et keegi «ulainimesena ei elaks» ja et ükski «maksu alla panemata» ei jääks.

Üldisemaks ja raskemaks maksualustele seisustele, s. o. töörahvale, osutus pearaha rakendamine kogu maksualusele elanikkonnale, «mööda minemata raugast ja kõige viimasest väikelapsest» (1718. a. ukaas senatile). Kõik talupojad, niihästi mõisa- kui ka riigi- ja kojatalupojad, ainastalunikud jt., pidid pearaha maksma. Riigitalupojad pidid maksma pearaha ja obrokit ligikaudu samasugusel määral, nagu mõisatalupojad maksid kogusummas riigile (pearaha) ja mõisnikule (obrok, teotöö, naturaalkohustused). Lisaks sellele kandsid riigitalupojad riigi kasuks arvukaid naturaalkohustusi — küüdi-, majutus-, posti-, teedeehituse kohustus jm. Siberis harisid nad sarnanevalt mõisatalupoegade otsesele teotööle «valitseja künnimaad» ning maksid pearaha ja obrokit umbes 1 rubla 20 kopikat. Peeter I võrdsustas fiskaalsetes huvides riigitalupoegade maksustamiskoormuse pärisorjuslike mõisatalupoegade maksustamiskoormusega pearaha ja obroki kehtestamise ning naturaalkohustuste tugevdamise teel. Niisiis laiendas ta tegelikult pärisorjuslike suhete sfääri enne seda vabadeks loetud riigitalupoegade kogu massile (tollal umbes 2,5 miljonit hinge).

Samuti avaldus fiskaalsete huvide domineeriv mõju pearaha laiendamises maksualuse elanikkonna kõigile teistele gruppidele. Nagu eespool näidatud, olid ka holopid, kes selles suhtes võrdsustati pärisorjadega, samuti pearahaga maksustatud. Samuti nagu riigitalupojad maksid ka possaadielanikud pearaha koos lisaobrokiga 1 rubla 20 kopikat hingelt.

Pearaha, mis moodustas riigi rahaliste ressursside põhiallika, oli oma täieliku diferentseerimatuse tõttu, olles kooskõlastamata maksualuse objekti majandusliku seisundiga, kogu rahvamajandusele kõige laostavam. Tuleb siiski märkida, et pearahaga maksustamisel oli ka positiivne külg: talupoeg, makstes riigi kasuks pearaha 74 kopikat hingelt (peale 50 kopika mõisniku kasuks), olenemata haritava maa suurusest, võis suurema jõupingutuse korral suurendada künnipõldu. Tegelikult see toimuski: XVIII sajandi esimese poole jooksul suurenes maa üleskündmine.

Peale pearaha kehtestas Peeter palju väga mitmesuguseid makse, jätmata maksustamata midagi, mida ainult võis maksuga koormata: soola, kurkide, tammepuust kirstude müügi, mesilaste

[1] ПСЗ, т. VI, № 4533.

pidamise, nugade ja kirveste teritamise ja isegi... habeme kandmise.

Otseste maksude üldsumma riigieelarvetes suurenes 1680. aastast 1724. aastani 493,8 tuhandelt rublalt 4731 tuhande rublani, kõik laekumised eelarve järgi aga 1463,9 tuhandelt rublalt 8526,5 tuhande rublani. Kui arvestada rubla väärtuse langust sellel ajavahemikul ja rubla ümber arvestada XX sajandi alguse rublale (XVII sajandi lõpu rubla väärtus oli 17 rubla ja 1724. aasta rubla väärtus 9 rubla, võrreldes XX sajandi alguse rublaga), siis moodustavad need riigieelarve tuludesse laekumised püsivates hindades: 1680. aastal 24,9 miljonit rubla ja 1724. aastal 76,7 miljonit rubla.[1]

Kuid peale rahaliste maksude oli kogu maksualune elanikkond koormatud raskete naturaalkohustustega — hobuste ja veokite andmisega sõjaväelisteks vedudeks, metsaraiega laevade ehitamiseks, tööga kindluste ja linnade ehitamise alal jne. Peterburi kindluste eest ja linna ehitamiseks aeti kogu Venemaalt kokku kümneid tuhandeid talupoegi, kes hukkusid ebatervislikus soises maastikus ja kurnava töö tagajärjel. Lõpuks neelasid sõdadeks nekrutite värbamised igal aastal kümneid tuhandeid talupoegi.

Säärased olid Peeter I «barbaarsed» meetodid selleks, et Venemaad «barbaarsusest» välja viia.

Peeter I majanduspoliitika. Seades endale ülesandeks riigi väljaviimise äärmise mahajäämuse raamidest, otsis Peeter I teid selle küsimuse lahendamiseks vastavalt nendele reaalsetele võimalustele, mida pakkus tolleaegne vene tegelikkus, ja majandusliku mõtte merkantilistliku suuna alusel, mis domineeris tollal Lääne-Euroopas. See poliitika oli Vene riigi majandusliku mahajäämuse ning arenenud, algatusvõimelise kaubandus- ja tööstusklassi puudumise tõttu paratamatu.

Tööstuse tõusu arendamiseks rakendati niisuguseid organisatsioonilisi vorme (kaubandus- ja tööstuskompaniid, monopolid, privileegid, laenud, üksikute tööstusharude soodustamine, hooldus ja järelevalve kogu tootmise üle jms.), mis pidid kindlustama tööstuse kiire kasvu, sõltumatuse välismaisest sisseveost ja väljaveo maksimaalse arengu.

Tööstuse laiendamise ja arendamise eesmärgil hakkas Peeter I kõigepealt asutama riiklikke tehaseid ja vabrikuid. Tööstuse ja kaubanduse üldjuhtimiseks asutas Peeter I juba 1712. aastal Moskvas Kolleegiumi kaubanduse alal, mis 1715. aastal muudeti Kommertskolleegiumiks kaubanduse juhtimiseks. Tööstuse juhtimiseks asutati 1719. aastal Manufaktuurikolleegium, millest samal aastal eraldati eriline Mäekolleegium. Kolleegiumid juhtisid manufaktuure ja vabrikuid ning «mäetehaseid» ja «kõiki neisse puutuvaid

[1] П. Н. Милюков, Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого, 1905, стр. 490—491.

asju».[1] Manufaktuuri- ja Mäekolleegium juhtisid riiklikke vabrikuid, andsid neid eraisikuile vajaduse korral üle, jälgisid vabrikute ja tehaste üldist iseloomu, nende toodangu suurust ja nende korraldamist, vabastasid ettevõtjaid teenistusest ja andsid soodsatel tingimustel laenu, hoolitsesid ettevõtete varustamise eest tööjõuga sel teel, et kutsusid meistreid välismaalt ning kirjutasid talupoegi vabrikute ja tehaste juurde, hoolitsesid õpilaste ettevalmistamise ja tootmisalaseks väljaõppeks võõrsile saatmise eest jne. Mäekolleegium korraldas järelevalvet «mäetehaste» ja «mäeasjanduse» üle, maakide leidmise ja kaevandamise üle, andis maagiotsijatele autasusid ja ettevõtjatele laenu mäetehaste rajamiseks. Niisiis oli kogu tootmine allutatud kindlatele eeskirjadele.

Peeter I tähelepanu paelus mitte vähem ka kaubanduse ja kaubakäibe, eriti väliskaubanduse organiseerimine ja kindlatele eeskirjadele allutamine. Ka kaubanduspoliitikas teostati suunda — võtta riigi ja tema organite kontrolli alla ning reglementeerida kogu kaubakäive. Eriti otsustavad abinõud võttis Peeter tarvitusele väliskaubanduse arendamiseks, mida ta pidas üheks kõige reaalsemaks vahendiks, et ühendada Venemaad Lääne-Euroopa kultuuriga ja arendada riigi tootlikke jõude. Baltimaade vallutamine ja Peterburi rajamine olid Euroopaga väliskaubanduslike suhete arendamise peateeks. Kuid Peeter ei vaadanud väliskaubandusele kui riigi majanduspoliitikat ennast rahuldavale eesmärgile, vaid pidas seda rahvamajanduse — tööstuse ja põllumajanduse — üldisest arengust tulenenud momendiks. Seepärast oli Peetri kaubanduspoliitika allutatud kogu maa ja eeskätt töötleva tööstuse tootlike jõudude arendamise üldisele tööstuspoliitikale.

Kaubakäibe arendamise eesmärgil sise- ja väliskaubanduses omistas Peeter suurt tähtsust liiklusteede täiustamisele. Peterburi ühendamiseks Volga basseiniga algas 1703. aastal Võšni Volotšoki kanali ehitamine, millel avati liiklemine 1709. aastal. 1718. aastal alustati Laadoga ringkanali ehitamist; 1698. aastal algas, kuid jäi lõpetamata Volga—Doni kanali ehitamine. Võeti tarvitusele abinõud kaubandusoperatsioonide üleviimiseks ebasobivast Arhangelski sadamast Peterburisse. Nimekad Arhangelski kaupmehed toodi üle Peterburisse; mõnede kaupade väljavedu Arhangelskist keelati ja viidi samuti üle Peterburisse. Peale Peterburi anti kaubandusalaseid soodustusi ja ergutusi sadamalinnadele Riia, Viiburi jt. Asuti uue kaubasadama ehitamisele Kotlinil Balti laevastiku sõja- ja kaubalaevade peatuskohaks. Võeti tarvitusele abinõud kaubanduse arendamiseks maismaa ning Volga jõe ja Kaspia mere kaudu Kesk-Aasia ja Iraaniga. Kaubanduse arendamiseks rea Lääne-Euroopa maadega sõlmiti kaubanduslikke kokkuleppeid: Prantsusmaaga sõlmiti kaubanduskonventsioon 1706. aastal, Itaalia kaupmeestele tehti soodustusi, peeti läbirääkimisi

[1] ПСЗ, I, т. V, № 3318, 3464; т. VII, № 4378; Д. Бабурин, Очерки по истории Мануфактур-коллегии, М. 1939.

Danzigi, Hamburgi ja teiste linnadega. 1715. aastal asutati välismaal (Amsterdamis, Londonis, Lissabonis ja mujal) Vene konsulaadid.

Väljaveoks määratud kaubad osteti maal kokku suuremalt jaolt monopoolselt riigi enda poolt või eriti selleks asutatud monopoolsete kaubanduskompaniide ja ülesosturentnike poolt. Peeter pidas oma valitsusaja algul selles küsimuses kinni vanast Vene riigi poliitikast ja isegi laiendas riigi monopole rea uute kaupade kokkuostmisele ja väljaveole. Monopoliseeritud olid juhtnahk, kanep, potas, tõkat, rasv, linaseeme, rabarber, kalamari, kalaliim jne. Mõned nendest kaupadest anti üksikuile isikuile rendile. Näiteks anti Menšikovile monopoolne õigus tõkati, hülgenahkade ja Arhangelski ranniku kalapüügisaaduste väljaveoks, kaupmeestele Okonišnikovidele — linaseemne väljaveoks jne. Riigi poolt kokku ostetavad ja välja veetavad kaubad müüdi tema poolt eranditult täiskaalulise metallvaluuta («jefimokite») vastu.

Importkaubandusele oli otsustava tähtsusega Peetri enese poolt kodumaise tööstuse soodustamise eesmärgil välja töötatud 1724. aasta tollitariif, mis kujutas enesest esimest ja sisult originaalset vene kaitsetollitariifi. Üle vaadates ja revideerides tema poolt loodud vabrikuid ja tehaseid, veendus Peeter I selles, et paljusid kaupu, mis veeti sisse välismaalt, võib toota Venemaal, ja et tärkavat tööstust peab kaitsma välismaise konkurentsi vastu, kuna «meie vabrikud tekitavad muude rahvaste juures suurt kadedust». Asudes tollitariifi väljatöötamisele, andis Peeter direktiivi: kui mõne kauba tootmine omal maal ületas sisseveo — määrata sisseveetavale kaubale tolli 75 protsenti tema importhinnast; kui tootmine ulatus 25 protsendini sisseveost — maksustada kaup sisseveotolliga 25 protsendi ulatuses jne. Sel alusel maksustas 1724. aasta tollitariif näiteks lauapesu, purjeriide, siidi, paelte, potase, vitrioli, esemeteks töötlemata raua, tärklise jne. sisseveo 75-protsendilise tolliga, hollandi lõuend, samet ja baika maksustati 50-protsendilise, villane ja poolsiidriie, parknahad, kirjutuspaber — 25-protsendilise, pudukaup, peeglid, vasknõud, aknaklaas jne. — 10-protsendilise tolliga.

See oli ilmselt protektsionistlik, kuid ratsionaalselt korraldatud tollitariif. Muide, tariifi positiivset tähtsust rikuti osalt sellega, et riigi rahapuudusest tingituna anti tollimaksude sissenõudmine rendile, tollirentnikud aga alandasid kaubakäibe suurendamise eesmärgil ebaseaduslikult tolle ja lasksid läbi salakaupa. Peale selle ei olnud ka aadel ja kõrgemad klassid rahul mõningate sisseveetavate kaupade kõrge maksustamisega.

Peetri kaubandus- ja tööstuspoliitika ning eriti 1724. aasta protektsionistliku tariifi tulemused olid väga soodsad. 1724. aasta tariifi määradest nähtub, et rida omal maal toodetavaid kaupu (lõuendid, purjeriie, siid, raud, potas jm.), mida maksustati 75-protsendilise tolliga, samuti mõned teised kaubad, nagu sõja-

väe rõivastamiseks vajalik kalev, rahuldasid oma maa sisemised vajadused peaaegu täielikult.

Mis puutub väliskaubanduse ulatusse, siis näitab selle statistika 1726. aastal käivete arve kahe sadama kohta (Arhangelsk ja Peterburi): väljaveo osas 2 688 000 rubla ja sisseveo osas 1 585 000 rubla, s. o. kaubandusbilanss oli Venemaa kasuks 1 103 000 rubla ulatuses aktiivne. Väljaveoartiklitest olid esikohal linane riie (10 milj. arssinat), kanep (494 000 puuda), juhtnahk (172 000 puuda), raud (55 000 puuda), sisseveo osas — villane riie (663 000 rubla), värvimismaterjalid (276 000 rubla), joogid (141 000 rubla) jne. 90—95 protsenti väliskaubanduse käibest andis Peterburi.[1]

Põllumajanduse alal, mis raskemini alistus riiklikule mõjutusele, teeb Peeter I vojevoodidele korraldusi «rajada künnimaad» kaugetes rajoonides ja neile rukki asemel otra külvata, et neid rajoone mitte varustada Moskvast.[2] Ta teeb primitiivseid põllumajandustehnika parandamise katseid, rakendades viljakoristamiseks mitte sirpe, vaid vikateid, kuna heinateol «võrreldes meie sirpidega teeb keskmine tööline 10 inimese töö».[3] Ta saadab selleks üksikutesse kubermangudesse laiali mitu tuhat vikatit ja Baltimaade talupoegade hulgast eriteadlasi vikatite kasutamist õpetama. Välismaalt tellitakse parandatud loomatõuge (meriino lambaid, hollandi tõugu veiseid). Hakatakse aretama uusi tehnilisi kultuure — tubakat, ravimtaimi jne.

Peeter I ümberkorraldustegevuse suur ulatus nõudis ka uusi viise ja teid tööstuse arendamiseks — «uute inimeste», uue initsiatiivi, uue tehnika, kapitalide kaasatõmbamist, tööstuse teistsugust organiseerimist. Tärkas ja kasvas uus kaubandus- ja tööstuskodanlus. Kuid ka siin ei võinud Peeter kaugele eemalduda neist üldistest pärisorjuslikest tingimustest, milles tal tuli arendada tööstust.

Õeldust võib näha, kuivõrd pidid Peetri ümberkorraldused ja sõjad, hoolimata nende positiivsest tähtsusest, lasuma raske koormana rahvamajandusel, elanikkonna massidel, kellelt «võeti kolm nahka». Kaasa tõmmatuna lakkamatuisse sõdadesse, linnade, laevastiku, kanalite ehitamisele, raskele tööle tööstusettevõtetes, üldse igasugusesse «valitseja teenistusse», see elanikkond laostus, vähendas oma majapidamist või jättis selle täielikult hooletusse. Isegi säärane Peetri-aegsete ümberkorralduste kaitsja ja ideoloog, nagu Possoškov, juhtis tähelepanu «hingemaksude (s. o. pearaha) kahjulikkusele», samuti sellele, et maksustamise raskuse pärast talupojad «jätavad oma kodud maha ja põgenevad, mõned alamjooksul asetsevaile kohtadele, mõned ääreribadele, mõned aga

[1] «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», 1902, стр. XXIV.

[2] ПСЗ, I, т. IV, № 1822 и 1835.

[3] ПСЗ, I, т. VI, № 3781; т. VII, № 4912.

piiritagustele maadele, ning asustavad niiviisi võõraid maid, oma aga jätavad tühjaks».[1]

Tõepoolest, kui võrrelda andmeid maksualuse elanikkonna kohta 1678. ja 1710. aasta rahvaloenduse järgi, võib arvata, et selle perioodi vältel vähenes rahvaarv kõigis Peetri-aegseis kubermangudes 791 000 pereli 637 000 pereni, s. o. peaaegu ühe viiendiku (19,5 protsendi) võrra, millest pagemised andsid kuni 37,2 protsenti üldisest vähenemisest, sõdatiks ja riiklikele töödele värbamised — 20,4 protsenti, loomulik surevus («suri kodudes») — 29 protsenti.[2]

On siiski vaja märkida, et neid 1710. aasta loendusraamatute andmeid ei või nähtavasti lugeda usaldatavaiks. Elanikkonnale oli teada, et rahvaloendused toimuvad fiskaalsetel eesmärkidel, kuid igasuguste maksude ja kohustuste suurenenud koorem sundis teda ka 1710. aasta rahvaloendusel varjama oma perede ja hingede tõelist arvu. Rahvaloendusel avastas valitsus paljude külade «tühjuse» ning hingede ja perede varjamise mõisnike poolt. Seepärast võib arvata, et elanikkonna faktiline vähenemine oli tunduvalt alla 20 protsendi, mitte üle 10 protsendi, mõned uurijad aga arvavad, et elanike arv oli 1710. aastal lähedane 1678. aasta arvule.[3]

Peetri impeeriumi klassistruktuur. XVIII sajandi alguse Vene riiki, mis 1721. aastal kuulutati impeeriumiks, kujutab endast mõisnike ja kaupmeeste riiki. Sellest iseloomustusest selgub Peetri impeeriumi klassistruktuuri olemus, tema sotsiaal-majanduslik kord ning Peetri ümberkorralduste mõte.

Peeter I ajastu Venemaa oli mahajäänud agraarmaa, kus valitses pärisorjusliku aadli klass. Kuid pärisorjusliku aadli sotsiaal-majanduslik olukord Peetri ajastul erines tunduvalt XVII sajandi algusest. Juba XVII sajandi teisest poolest alates hakkab pärisorjuslik aadlimõis varustama «ülevenemaalist turgu» mitte üksnes pärisorjusliku talupoja põllumajandusliku tööga, vaid ka tema tööstusliku tööga, kusjuures see tööstuslik töö toimus kas kodutööonduse kujul või tööonduslike pärusmõisate ettevõtetes töötamise näol. Peeter I ajastul võttis aadel, vähemalt tema jõukam ja eesrindlikum osa, aktiivselt osa tööstusettevõtete organiseerimisest ja laiendamisest. Seda osavõttu ei saa mitte mingil juhul Peetri-aegsete tööstusalaste reformide arvelt välja jätta ega neid eranditult kodanliku iseloomuga reformideks pidada. Need reformid olid aadlipoliitika väljendiks, kuid selle poliitika sellel arenemisjärgul ja sel kujul, mis vastasid riigi uutele majanduslikele tingimustele ja poliitilistele vormidele.

Venemaa majanduslike tingimuste iseärasuseks XVIII sajandi algul oli samuti see, et «ülevenemaalise turu» kujunemine, mis oli

[1] И. Т. Посошков, Книга о скудости и богатстве, Соцекгиз, 1937, стр. 254.
[2] П. Н. Милюков, Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого, 1905, стр. 205.
[3] М. В. Клочков, Население России при Петре Великом, 1911, стр. 256.

alanud juba XVII sajandil, võttis XVIII sajandil laia ulatuse. Kaubandus- ja kaupmehekapital, mis juba XVII sajandil oli «peremeheks» rahvusliku «ülevenemaalise turu» kujunemise protsessis, omandas XVIII sajandi algul juba suurema erikaalu ja tähtsuse. Kaubandusklassi tugevnemine kulges kahes suunas: mitte üksnes sise-, vaid ka väliskaubanduse laiendamise suunas ning selles suunas, kus kaubandus- ja kaupmehekapital kasvas ümber tööstuskapitaliks sel kujul, et tehti esimesi katseid paigutada kaubanduskapital tööstusettevõtteisse.

Kuid need uued nähtused kaubandus- ja tööstusklassi seisundis ei andnud XVIII sajandi algul Peetri impeeriumile kodanliku riigi iseloomu Pokrovski ja Rožkovi «kaubanduskapitalismi» vaimus.[1] Poliitilisteks jõududeks, kes esindasid riigivõimu, olid valitsev feodaalaadi klass ja kujunev kaupmeheliku kaubanduskodanluse klass.

Peetri riiklikke, administratiivseid, majanduslikke ja seisuslikke reforme võib mõista mitte «aadlivastase» poliitika väljendusena, vaid üksnes selles mõttes, et Peeter I võitles vana feodaalaristokraatia väljasureva klassi vastu mitte kodanlike ideede nimel, vaid absolutismi nimel, mis toetus teenisaadli klassile.

Purustanud ja hukanud oma isiklikud poliitilised vastased feodaalaristokraatia hulgast (Miloslavskid, Golitsõnid jt.) ning nende sõjalise toe — streletside sõjaväe, astub Peeter I samal ajal sellise tähtsa (ehkki ebaõnnestunud) sammu teenisaadli majandusliku jõu toetamiseks, nagu ukaas ainupärimise kohta 23. märtsist 1714. Ukaas keelas pärus- ja teenismõisaid pärandamise korral tükeldada ning võrdsustas lõplikult vana feodaalse pärusmõisa pärisorjusliku teenismõisaga. Ukaas lõi uued maata aadli kihid, kelle esindajad pidid teenima riigi tsiviil- ja sõjaväeteenistuses ning täiendama kõrgema bürokraatia ridu. Teenistuskäik oli reguleeritud «Auastmete tabeliga» (1722. aasta). Kõik vastutavad kohad riigi valitsemises, sõjaväes ja laevastikus jäid aadli kätte, välja arvatud väike arv teistesse seisustesse kuuluvaid isikuid, kes olid muutunud tiitliga aadlikeks (Menšikov, Jagužinski jt.). Neile uutele aadli ning kujuneva kaubandus- ja tööstuskodanluse kihtidele toetuski Peeter I oma poliitikas.

Peale majanduslike privileegide (riiklikud laenud, õigus talupoegi kirjutada tehaste juurde, tööstuslikud ja kaubanduslikud monopolid jm.) teeb Peeter I katset organiseerida kaupmeeskonda klassiks, asutades selleks Peamagistraadi (1720. aastal) ja pärast linnade magistraadid. «Peamagistraadi reglemendi» (1721. a.) järgi anti kaupmeeskonnale linnades omavalitsuse, isemaksustamise ja gildide moodustamise õigus. Kaupmeeskonnale anti suured majanduslikud eelised Manufaktuuri- ja Kommertskolleegiumi asutamisega (abi tehaste rajamisel, väliskaubanduse teostamisel jm.).

---

[1] М. Н. Покровский, Русская история, т. II, изд. 3, стр. 296—306; Н. А. Рожков, Русская история, т. V, стр. 48.

XVIII sajandi teisel poolel saavutas feodaal-pärisorjuslik aadliaristokraatia uuesti ülekaalu. Sajandi lõppu iseloomustab poliitiline ja majanduslik «aadlireaktsioon».

Kelle arvel toimusid XVIII sajandi algul kõik need sotsiaalsed ja majanduslikud nihked ning mõisnike ja kaupmeeste huvide elluviimine? Vastus sellele küsimusele on täiesti selge: pärisorjusliku talurahva arvel.

Peeter I klassipoliitika viis tegelikult pärisorjuse tugevdamisele. Kõik sõjad ja algatused sõjaväe ümberkorraldamise, laevastiku, linnade ja kanalite ehitamise, riigi rahanduse, maksuasjanduse, tööstuse ülesehitamise alal jne. langesid oma raskusega pärisorjusliku talurahva õlgadele.

Ekspluateeritava töötava elanikkonna hulkades ei võinud tööstusproletariaadil, kelle algmeid (samuti nagu tööstuskodanluse algmeid) me leiame Peetri ajastul, olla suurt tähtsust. Vabriku- ja tehasetööliste hulgas moodustasid XVIII sajandi esimesel poolel teatava protsendi vabapalgalised töölised elanikkonna mitmesuguste deklasseerunud gruppide kui ka «põlise proletariaadi», s. o. vabrikutööliste eneste laste hulgast. Kuid kõigi nende tööliste kui kapitalistliku ajastu proletariaadi eelkäijate arvulist osatähtsust ei tohi liiga suureks pidada. Nagu kaubandus- ja tööstuskodanlus ise, nii sõltus ka eriti XVIII sajandi alguse tööstustööline ajastu pärisorjuslikest tingimustest rohkem kui selle ajastu rüpes tekkivaist kodanlikest suhetest.

Sellepärast, kui Peeter I ümberkorraldustegevus ja tema seadusandlus kõigil riigi-, administratiiv- ja majanduselu aladel, tööstuse ja kaubanduse alal, sõjaasjanduses, sisemise elukorra ümberkorraldamisel jne. olid väga mitmekesised ja mitmekülgsed, siis oli tema ümberkorraldustegevus talurahva suhtes ja talupoegade elukorra aluse — põllumajanduse suhtes väga tühine ja ühekülgne. Põllumajandus ja maaelanikkond — see aga moodustas kuni 98 protsenti impeeriumi elanikkonnast — pidi toitma riiki, andma tööjõudu tööstusele, andma riigile vahendeid sõdade pidamiseks ja sõjaväe ülalpidamiseks, riigiaparaadi ja riigiametnike ülalpidamiseks.

Tsentraliseeritud, absolutistlik politseilis-bürokraatlik, oma põhialuselt feodaal-pärisorjuslik riik tugevdas töötajate orjastamist feodaal-pärisorjuslike suhete laiendamise teel tervele reale arvukatele elanikkonna kategooriatele, keda varem loeti juriidiliselt vabadeks. Elanikkonna massid kinnistati mitte üksnes eraomanikele — mõisnikele ja vabrikantidele, vaid kuulutati tegelikult pärisorjuslikult sõltuvaiks ka riigist, kes sunniviisiliselt kasutas ära nende töö riigi huvides tehtavatel töödel (linnade, kanalite, teede ehitamine, töö riiklikes tehastes). Peeter I ukaaside põhjal ei ole riigitalupoegadel «peale keiserliku majesteedi mõisnikke ega muid omanikke». Nii fikseeriti seaduslikult «riigifeodalismi» loomine; Lenini sõnade järgi loodi see «kapitalismieelne kord, mis oli

rajatud töötavate masside pärisorjastamisele mõisnike, riigi või riigipea poolt».[1]

Peetri impeeriumi kodanluse ideoloogia ja majandusprogramm. Peetri impeeriumi keerukas klassistruktuur, järsk ja lõplik pööre ühiskondlikes suhetes vanalt Moskva feodaal-pärusmõisalikult korralt uuele pärisorjusliku absolutistliku riigi korrale pidi arenevate kodanlike kaubalis-rahaliste suhete alusel esile kutsuma ka järsud nihked ühiskondlike klasside ideoloogias.

Nagu me eespool näitasime, oli Peetri ajastul otseseid juuri nii XVII sajandi teise poole Vene riigi majanduses, kui ka tolleaegse Vene riigi edumeelsete tegelaste ideoloogias. Peetri ajastu silmapaistvamaid ja originaalsemaid esindajaid oli I. T. Possoškov, kelle ideed olid väga lähedased tema eelkäijate — Ordin-Naštšokini, Križaniči jt. ideedega, kuid jõudsid ühtlasi oma ajastust kaugele ette.

Loomupäraselt andekas isik, kes põlvnes tolleaegse ühiskonna «laiadest rahvakihtidest», obrokitalupoegade hulgast pärit käsitööline; meister ning «leiutaja» raha- ja relvaasjanduses, riigikassa «tulutooja», kes ehitas «kasumite» saamise eesmärgil endale ja riigile mängukaartide vabriku ja viinatehase; lõpuks apteegi, majade, tekstiilivabriku, pärisorjadega asustatud mõisate omanik, — säärane oli Possoškovi elutee ja tegevus. Ta oli Peetri ajastu «uute inimeste» massi, «keskmist mastaapi» ettevõtjate ja tegelaste tüüpilisi esindajaid. Kuid Possoškovi edasine saatus erines järsult paljude edukate Peetri-aegsete ettevõtjate saatusest. Kirjutanud rea poliitilise sisuga kirjanduslikke teoseid, sealhulgas oma kuulsa teose «Raamat vaesusest ja rikkusest», mis oli määratud kingituseks Peeter I-le, lõpetas Possoškov sellega oma ühiskondliku karjääri. Ta vangistati mingitel väljaselgitamata (nähtavasti raamatuga seotud) põhjustel ja lõpetas oma elupäevad vanglas. Ka Peetri-aegsesse ajalukku ei läinud Possoškov mitte ärimehe ja ettevõtjana, vaid Peetri ajastu progressiivsete eesmärkide ideoloogina.

Nagu me eespool näitasime, oli Peetri impeeriumi klassistruktuur kui üleminekuajastu struktuur eriti vastuoluline ja välja arenemata. Ehkki feodaal-pärusmõisaliku aristokraatia osatähtsus riiklikus ja ühiskondlikus korras absolutistliku riigi poolt likvideeriti, ei võinud viimane oma poliitilises ja majanduslikus tegevuses toetuda alles kujuneva kodanluse väikesele ja nõrgale vahekihile, ettevõtjatele, «uutele inimestele», kes ei olnud seotud valitseva klassiga. Tekkiva kodanluse taotlused ja ideoloogia olid suunatud uue ühiskondliku majanduse progressiivsele arendamisele ja kindlustamisele — töötleva suurtööstuse arendamisele, ühtse ja laialdase rahvusliku turu loomisele, sisemise kaubakäibe arendamisele, väliskaubanduse tugevdamisele, kapitalide kogumisele, riigi rahanduse kindlustamisele. Kõigele sellele seisis vastu pärisorjus

[1] В. И. Ленин, Соч., т. V, изд. 3, стр. 386.

oma reaktsioonilise majandusprogrammi ja ideoloogiaga, mõisnikemaaomanike klassi domineerimisega. Muutus paratamatuks poliitiline ja ideoloogiline võitlus väljasurevate pärisorjuslike klasside ning tärkava tööstus- ja kaubanduskodanluse klassi vahel. Ühiskonna kultuurilise mahajäämuse tingimustes, kus ajakirjandus peaaegu täielikult puudus ja haritud inimeste kiht oli äärmiselt nõrk, ei võinud see võitlus eriti levida kirjanduses. Seda tähelepanuväärsemad olid progressiivsed ideed, mida esitasid üksikud tolleaegsed edumeelsed inimesed.

Sealjuures peab siiski märkima, et pärisorjus ühiskondliku süsteemina andis isegi tolleaegsete edumeelsete inimeste vaadetele omamoodi «klassilise piiratuse» ning laskis ühiskondlikku progressi mõista seisuslike ja klassihuvide kitsais raames. Isegi Peetri edumeelsed kaastöölised ja niisugused progressiivsed tegelased nagu Possoškov hoolitsesid küll tööstuse, kaubanduse, rahanduse jne. arendamise eest, kuid ei võtnud oma programmi pärisorjuse kaotamist, kuigi nad tundsid selle negatiivseid külgi. Tekkiva kodanluse tavalised tegelased aga ei taotlenud oma tehaste ja vabrikute ehitamisel enesele mitte niivõrd «kodanlikke vabadusi», kuivõrd nad püüdsid oma huvides kasutada ja taotlesid eesõigusi, milliseid pakkus pärisorjuslik süsteem.

Possoškov oli Peetri ajastu eesrindlike inimeste progressiivsete vaadete parim väljendaja. «Lihtinimesena», kes ei olnud saanud mingit haridust ega osanud võõrkeeli, võis Possoškov vaevalt küll põhjalikult tutvuda merkantilismi ideedega, mis valitsesid tollal Lääne-Euroopas. Kuid asjaolu, et Possoškov mõistis sügavalt Venemaa selle progressiivse sotsiaal-majandusliku arenemise probleeme, mille poole viisid Peeter I reformid, tegi temast mitte üksnes nende tulise kaitsja, vaid ka kriitiku, kes läks oma nõudmistega märksa kaugemale, kui seda pidas võimalikuks Peeter I, kes oli sunnitud arvestama reaktsioonilise aadli huve. Possoškovi merkantilism ei olnud sugugi Lääne utilitaarsete retseptide kordamine, vaid see oli selle väljapaistva, XVIII sajandil talurahva hulgast tulnud inimese poolt läbi mõeldud, esile toodud ja kannatustega saavutatud. «Raamatus vaesusest ja rikkusest» arutatud küsimuste rohkuselt, mõtete sügavuselt ja originaalsuselt võib seda Possoškovi tööd lugeda vene majandusliku mõtte esimeseks lõpuni läbi töötatud teoseks, Possoškovi ennast aga täie õigusega esimeseks vene majandusteadlaseks.

Selles suhtes seisab Possoškov kõrgemal paljudest lääne ja eriti saksa merkantilistidest, kellede teosed ei paista silma ei majandusprobleemide püstitamise sügavuse ega mitmekülgsuse poolest. Samuti nagu Križanič asus ka Possoškov sel seisukohal, et ühiskondlikus ja majanduslikus arengus etendavad otsustavat osa riik ja valitseja. See tema idee vastas ajaloolisele momendile, kus oli vaja tugevdada absolutistlikku riiki. Possoškov arvas, et kogu majanduslikku tegevust peab juhtima ja reguleerima riigivõim. Vastavalt absolutistliku korra seisuslikule iseloomule määrab Pos-

soškov igale seisusele riigi majanduslikus tegevuses erilise osa ja koha.

«Riigi rikkuseks ei ole mitte see, kui tsaari kassas on palju raha,» ütleb Possoškov erinevalt merkantilistidest, «... vaid riigi rikkus on see, kui kogu rahvas ühesuguselt rikas on.» Mitte üksnes talupojad, käsitöölised ja kaupmehed, vaid isegi mõisnikud-aadlikud on riigi ja valitseja tahte teenijad ja täidesaatjad. Possoškovi arvates on Venemaal selles suhtes lääneriikide ees see eelis, et seal on valitseja võim nõrk, meil aga on isevalitsuslik valitseja, tema võim on piiramatu, ning tema võib rakendada sääraseid abinõusid, mis teistes maades on võimatud.

Sellelt seisukohalt asub Possoškov kõigi majanduspoliitika, rahva heaolu ja Peetri reformide küsimuste käsitlemisele. Põhiline, mille vastu Possoškov vaidleb, on aadli pärisorjuslikud õigused ja privileegid, mis tegelikult kitsendavad isegi isevalitseja võimu. Ta ei astu välja pärisorjuse kui ühiskondliku ja majandussüsteemi vastu, kuid, pooldades seda tema kaasaegset ajaloolist ideed, et absolutistlikku riigivõimu tuleb tugevdada ja et see võim on rahvamajandusele progressiivse tähtsusega, arvab ta, et kõrgemaks talupoegade omanikuks ei ole mitte mõisnikud, vaid absolutistlik valitseja. Meelepaha väljendavalt kõlavad tema sõnad: «mõisnikud ei ole talupoegade põlised omanikud, seepärast nad nende eest väga ei hoolitsegi, nende otsene omanik aga on ülevenemaaline isevalitseja, nemad valdavad ajutiselt.

Ja sellepärast ei tule mõisnikel neid laostada... sest talupoja rikkus on riigi rikkus.»[1]

Possoškov on maa tootlike jõudude progressiivse arengu järjekindel kaitsja. Ta räägib metsade hävitamise ja maa halva harimise kahjulikkusest, maakorralduse ja piiriajamise ning üksiktalu korrapärase organiseerimise vajadusest ja sellest, et maaga varustatus ei ole kooskõlas maksuraskustega. Tööstuspoliitika alal nõuab ta abinõude rakendamist selle poliitika ergutamiseks, kutsehariduse arendamist, välismaiste meistrite kaasatõmbamist, käsitöö alal tsunftiorganisatsiooni jne. Kaubanduspoliitika alal esineb ta kaupmeeskonna huvide kaitsjana ja nõuab kaupmeestele eriliste kaubanduslike õiguste andmist: «kaupmeeskonda ei ole tarvis tähtsusetuks muuta, sest ilma kaupmeeskonnata ei saa ükski, mitte ainult suur vaid ka väike riik püsida.» Ta astub teravalt välja aadlike, talupoegade ja sõjaväelaste kauplemise vastu mitte üksnes kaupmeeskonna seisuslike huvide seisukohalt, vaid ka riigikassa huvide seisukohalt, milliseid need isikud tollita kauplemisega rikuvad. Üldse köidavad maksu- ja fiskaalsed küsimused rohkesti Possoškovi tähelepanu.

Märkimisväärne on see, et rahvamajanduse huvid sunnivad Possoškovit selles suhtes vahest eitavalt suhtuma mõnedesse Peetri reformidesse, mis viidi läbi eranditult fiskaalsetes huvides. Ta

[1] И. Т. Посошков, Книга о скудости и богатстве, стр. 254.

suhtub eitavalt pearaha sisseseadmisse Peetri poolt: «hingede arvelevõtmisest,» ütleb ta, «ei arva ma kasu olevat,» sest peab «riigivara koguma [nii], et mitte riiki laostada». «Halb on see maks, mis tsaarile vara kogub, kuid inimesi laostab.» Ta suhtub samuti eitavalt maksude rohkusse, kaitseb ühtse «õiglase riikliku maksustamise» sisseseadmist. Nende mõtete poolest oli Possoškov oma ajastust ees.

Tõsi küll, mõnedes teistes Possoškovi poolt arendatud seisukohtades ilmneb mitteküllaldane aine tundmine. Nii näiteks, liialdades valitseja ja riigi võimu tähtsusega, arvab Possoškov, et riik võib kaupadele meelevaldselt kindlaks määrata sunniviisilise «loomuliku» hinna. Raharingluse alal peab ta võimalikuks meelevaldset rahaühiku nominaalväärtuse kindlaksmääramist riigi poolt, kusjuures ei võeta arvesse selle rahaühiku reaalväärtust; tema arvates võib valitseja «oma riigis isegi sundida kopikat kümnekopikalise raha pähe vastu võtma ja siis peab see ka nii sündima». «Kui veel kästakse solotnikulisele vaskmündile rublase kuju anda, siis jääks ta ka rublana igavesti muutmatult kaubanduses käibele.» Säärased Possoškovi naiivsed ja ebaõiged arvamused tõendavad selle esimese majandusteadlase-iseõppija teadmiste puudulikkust, kuid ei võta sellelt tähelepanuväärselt teoselt oma ajastu kohta suurt tähtsust.

Peetri ajastu teise progressiivse ühiskondliku grupi esindajaks on F. S. Saltõkov. Saltõkovide perekond kuulus juba alates XIII sajandist peale aadli ülemkihti, XVII sajandil aga astus ta sugulussidemeisse tsaari suguvõsaga. F. S. Saltõkov saadeti Peeter I poolt koos teiste bojaarinoortega meresõidu ja laevaehituse õppimiseks ning siis riigile vajalike laevade muretsemiseks välismaale. Uurides tähelepanelikult mitte üksnes laevaasjandust, vaid ka kogu Euroopa riikide korda, muutus Saltõkov äärmiseks «läänlaseks» ja seadis endale eesmärgiks välja töötada Peeter I-le vajalike reformide projektid, et tõsta Venemaa majanduslikku ja kultuurilist seisukorda eesrindlike Euroopa maade tasemele. Ta kirjutab ja saadab Peeter I-le reformide projektid; «Propositsioonid» (nagu nimetas Saltõkovi kirjutist tema kirjastaja) ja «Riigile tulutoovad avaldused».[1]

Saltõkov esitab oma projektides väga laiaulatusliku ümberkorralduste kava, mis puudutavad sotsiaal-poliitilist korda, majandust, rahandust, üldist kultuuri ja haridust, sõjaväge, mereteid jm. Ta läheb oma projektides palju kaugemale neist reaalsetest võimalustest, mis riigil vastavuses ajastu majandusega olemas olid. Seepärast viis Peeter I mõned Saltõkovi projektid ellu vaid osaliselt, teistega ei olnud Peeter aga põhimõtteliselt nõus.

Lääne ja eriti aristokraatliku Inglismaa austajana asub Saltõ-

[1] Esimene on avaldatud teose «Отчёты общества любителей древней письменности», 1891, V lisas; teine — raamatus П. Н. Павлов-Сильванский, Проекты реформ в записках современников Петра Великого, Спб. 1897.

kov seisukohal, et riigis tuleb rangelt vahet teha seisuste vahel ning suurendada kõrgema seisuse poliitilisi ja majanduslikke õigusi.

Aadli seisuslikuks privileegiks loeb Saltõkov omandiõigust maale ja asustatud mõisatele: «aadli omandit, see on pärusmõisaid» võivad omandada üksnes aadlikud. Kaupmeeste «omandid, see on tööndused», vastupidi, peavad kuuluma üksnes väikekodanlusele, ja «kui keegi lihtsast teenistusastmest on jõudnud rikkusesse, siis nemad ei pea ostma aadlike omandeid, see on pärusmõisaid, sest need kuuluvad aadlikele». Aadlike «omandite» kaitsmiseks soovitab Saltõkov sisse seada majoraadid üksnes aadlike mõisatele. Need Saltõkovi sotsiaalsed projektid lükkas Peeter I tagasi. Tema seadused ainupärimise ja tsunfide kohta, samuti nagu uued tiitlid, ei piirdunud aadliseisusega, vaid hõlmasid kõiki seisusi, isegi ühiskonna alamatest kihtidest tulnud inimesi.

Majanduslike ümberkorralduste projektides andis Saltõkov kõige rohkem ruumi vabrikute ja tehaste asutamisele kalevi, siidi, metallesemete, klaasi, paberi jne. tootmiseks. Eravabrikud asutatakse kaupmeeste kompaniide asutamise teel, riiklikud vabrikud aga riiklike vahenditega, eriti neil juhtudel, kus nad, nagu kalevivabrikud, endast kujutavad «head ning tulutoovat ettevõtet riigile». Peale töötamise riigi ja siseturu jaoks peavad vabrikud töötama väljaveoks, kuna selle läbi «saab vene rahvas rikkaks». Väliskaubandus on tarvis organiseerida nii, «et meie riigi tulud oleksid meie kaupmeeste võimsates kätes». See sarnanes väga Inglismaa majandusega, kuid ei olnud Venemaal kaugeltki alati teostatav.

Saltõkov pööras palju tähelepanu rahanduse ümberkorraldamisele. Ta oli üks esimesi, kes kõneles pearaha sisseseadmisest, mis ei olnud aga sugugi inglispärane maksustamise viis. See-eest projekteeris ta aadli maksustamise tulumaksuga ühe protsendi ulatuses tema mõisate tuludest ja kirikumõisate suurema maksustamise. Teistest majandusprojektidest on kõige märkimisväärsem Arhangelskist kuni Amuuri suudmeni ja Hiinani viiva põhjameretee organiseerimise projekt.

Üksikasjaliselt peatub Saltõkov kultuurihariduslike ümberkorralduste, üldhariduse levitamise, rahvale kirjaoskuse õpetamise, igas kubermangus raamatukogude organiseerimise, mitmesuguste teaduste ja võõrkeelte õpetamisega akadeemiate rajamise jne. projektidel. Ühe osa nendest Saltõkovi «propositsioonidest» viis Peeter I ellu, kuid märksa väiksemas ulatuses; näiteks pidas Peeter I võimalikuks sisse seada aadlikele üksnes kirjaoskuse, arvutamise ja kujutava geomeetria õpetamise, ta organiseeris üheainsa raamatukogu — Peterburis.

Talupoegade ülestõusud Peeter I ajal. Elanikkonna töötavate hulkade raske olukord kutsus esile rea stiihilisi rahva ülestõuse. Talupoegade ja linnakehvikute väiksemaid rahutusi toimus Peeter I ajal peaaegu lakkamatult. Raskete maksudega põhjustatud suuri ülestõuse toimus 1705. aastal Astrahanis. Veel suurem ülestõus

algas 1707. aastal Doni ääres kasakate hulgas, keda hakati võrdselt maksualuse elanikkonna teiste gruppidega kasutama mitmesuguste tööde ja kohustuste täitmiseks. Ülestõusnud kasakate etteotsa asus kasakate ataman Bulavin, misjärel ülestõus laienes. Kasakatega hakkasid ühinema põgenenud talupojad, kes tulid Doni äärde ennast pärisorjusest päästma. Ülestõus kandus Donilt üle Voroneži maakonda, leides seal poolehoidu Volga—Doni kanalit ehitavate tööinimeste hulgas. Seejärel levis ülestõus reale naaberrajoonidele, kus pärisorjad hakkasid kasakatega ühinema ja mõisasid rüüstama. Bulavini ülestõus haaras tohutu rajooni Doni ja Volga alamjooksult kuni Volga keskjooksuni, kajastudes erinevates maakohtades, samuti baškiiride, tatarlaste, tšeremisside jne. hulgas puhkenud üksikutes talurahva ülestõusudes. Samuti nagu teised stiihilised ja organiseerimata talurahva-ülestõusud, suruti Bulavini ülestõus regulaarvägede abil maha.

XVII PEATÜKK

PÄRISORJUSLIK TÖÖSTUS JA MANUFAKTUUR XVIII SAJANDI ESIMESEL VEERANDIL

XVIII sajandi alguse Venemaa majanduse uurimisel tuleb meil peatuda kui põhilistel ja juhtivatel probleemidel mitte põllumajandusel, vaid tööstusliku arengu probleemidel. Nimelt need küsimused ja mitte põllumajanduse küsimused köitsid nii Peeter I enese kui ka tema kaasaegsete tähelepanu, kes kirjutasid tema ajastu kohta; nad on köitnud kõigi uuema aja autorite tähelepanu kuni tänapäevani.

Manufaktuuri-perioodi üldine iseloomustus. XVIII sajandi algus ning Peetri reformid on Venemaa majandusajaloos väga tähtsaks tööstuse arenemise momendiks. Nimelt sellest ajast algabki vene tööstuse ajaloos «manufaktuuri-periood», mis pärisorjusliku majanduse tingimustes kestis kuni XIX sajandi keskpaigani, millal see «pärisorjuslik» manufaktuur muutus täielikult kapitalistlikuks manufaktuuriks, pärast aga kapitalistlikuks vabrikuks. Selle manufaktuuri-perioodi eelajalooks Venemaa tööstuslikus arengus on ühelt poolt pärisorjusliku pärusmõisa-tööstuse areng XVII sajandi Vene riigis, teiselt poolt aga väiketööstuse — käsitöö ja kodutööonduse areng.

Kuigi me võime XVIII sajandi algust pidada manufaktuuriperioodi esimeseks piiriks Venemaa tööstuslikus arengus, ei tule seda mõista nii, et vene manufaktuur ja arenev suurtööstus tekkisid a i n u l t XVIII sajandi algul, rajati a i n u l t Peetri poolt ning

seati pealegi tema poolt «kunstlikult» sisse ilma ühegi eelneva majandusliku ettevalmistuseta (nagu seda hakkas esmakordselt väitma vene tööstuse üks ajaloolasi — Korsak,[1] tema järel aga palju narodnikute suunaga kirjanikke). Vastupidi, eelnevast esitusest me nägime, et juba XVII sajandi teise poole Vene riigis tekivad kõrvuti käsitöödusliku väike-linnatööstuse domineerimisega «suurtööstuse» (tolle aja mastaabis) vormid. Selle esimesed algmed tekivad suurtes pärusmajandites mitmesuguste laia turu jaoks töötavate tööstusettevõtete näol (Morozovi ettevõtted jne.) või välismaiste ettevõtete kujul, mis loodi peamiselt riigi sõjaliste ja muude vajaduste rahuldamiseks.

Kuid kõik need «suurtööstuse» algmed ja omapärased vormid ei olnud XVII sajandil manufaktuuri-perioodi alguse rajajaiks vene tööstuses. See algus tuleb panna just Peetri ümberkorralduste arvele, kuna üksikud elemendid, mis olid juba enne olemas ja osutusid manufaktuuri tekkimise vajalikeks eeldusteks, kujunesid Peeter I ajal juba väljaarenenud süsteemiks.

Peetri-aegse tööstuse ja Peetri-aegsete manufaktuuride sotsiaal-majandusliku iseloomu küsimus on ajaloolaste ja majandusteadlaste hulgas ammust ajast esile kutsunud teravaid lahkarvamusi. Selles küsimuses diskuteeritakse kuni käesoleva ajani.

Põhiküsimus seisis selles, kas Peetri-aegsed manufaktuurid olid kapitalistlikud ettevõtted ja kas nad rajasid, olgu või algelisel kujul, tolle «kapitalistliku sektori», millest algas Venemaa tööstuse edasine ülesehitamine kapitalistlikel alustel? Või olid Peetri-aegsed manufaktuurid «pärisorjuslikud», nagu kogu Peetri-aegne majandus, ja «murrang» manufaktuuride feodaal-pärisorjuslikus majanduses toimus hiljem, kunagi XVIII sajandi lõpul või XIX sajandi algul?

Revolutsioonieelsetest majandusteadlastest ütles Tugan-Baranovski esimesena, et Peeter I poolt loodud suurtööstus ei olnud kapitalistlik ja et tolleaegsel Venemaal ei olnud üldse võimalik kapitalistlik tootmine. Pokrovski ja tema «koolkond», moonutades Peetri reformide sotsiaal-majanduslikku olemust, pidades neid «kaubanduskapitalismi» majanduse poolt tekitatuiks, pidasid ka Peetri-aegset manufaktuuri «pärisorjuslikuks manufaktuuriks».

Hoolimata nende vaadete ja kogu Pokrovski «koolkonna» lõplikust paljastamisest ja täielikust pankrotti jäämisest, on Peetri-aegse manufaktuuri sotsiaal-majandusliku olemuse küsimus võetud käesoleval ajal uuesti arutamisele seoses teise küsimusega — vene tööstuses «kapitalistliku sektori» kujunemise aja kohta. Rubinštein,[2] käsitledes küsimust «kapitalistlike suhete tekkimise kohta (Venemaal) XVIII sajandil», väidab, et XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse (s. o. Peetri-aegsed) manufaktuurid «olid manufaktuurid üksnes

[1] А. К. Корсак, О формах промышленности, 1861, стр. 127—128 и сл.
[2] Н. Л. Рубинштейн, Крепостное хозяйство и зарождение капиталистических отношений в XVIII в., «Учёные записки МГУ», вып. 87, 1946.

väliste, formaalsete tunnuste järgi, tegelikult aga kujutasid nad endast puhtpärisorjuslikke pärusettevõtteid — kas riiklikke või eraettevõtteid — ning seisid veel väljaspool vene manufaktuuri kapitalistlikku arengut», olid vaid «lisandiks pärisorjuslikule mõisamajandusele».

Niisiis peab Rubinštein Peetri-aegseid manufaktuure nagu pärisorjuslikke pärusmõisaettevõtteid «pärisorjuslikeks», vastupidiselt «manufaktuuri» majandusliku kategooria teaduslikule mõistmisele marksismi seisukohast. Marx ja Lenin pidasid «manufaktuuri» vaid eriliseks etapiks kapitalistliku tööstuse arengus.

Masinalisele suurtööstusele ajalooliselt eelnenud kapitalistliku tootmise vormina on manufaktuuril «tööstuse kapitalistlike vormide arenemises... suur tähtsus, sest see on vahelüliks primitiivsete kapitalivormidega käsitöö ning väikekaubatootmise ja mehhaniseeritud suurtootmise (vabriku) vahel».[1] Kapitalistliku manufaktuuri tekkimise eeldusteks Läänes olid: põlluharijate ekspropriieerimine ja palgaliste tööstustööliste tekkimine, kes ei olnud põlluharimisest veel täielikult lahutatud; kapitali akumuleerimine ja tööstuskapitalisti tekkimine, kes asus manufaktuuri etteotsa; turu olemasolu massiliseks tootmiseks ja laiaulatuslik vahetus ühiskondliku tööjaotuse baasil; töökoja sisemisele tööjaotusele rajatud manufaktuurse, kuid siiski veel käsitsitehnika teatav tase.

Venemaal manufaktuuri tekkimise tingimustes võtsid kõik need eeldused tunduval määral teistsuguse iseloomu seoses pärisorjuse nende ühiskondlik-majanduslike suhete olemusega, mille keskkonnas manufaktuur XVIII sajandil Venemaal tekkis, kusjuures need suhted ei saanud aga muuta manufaktuuri kapitalistlikku iseloomu.

Vaatame nüüd, missugused elemendid ja tunnused moodustavad kapitalistliku manufaktuuri sotsiaal-majandusliku iseloomu ja kas need olid olemas pärisorjuslikul Venemaal XVIII sajandi algul.

Suured varandused ja kapitalide akumulatsioon tekkisid XVI ja XVII sajandil, nagu me nägime, maavaldajate klassi, samuti kaupmeeste ja töösturite suurte rahaliste varanduste näol. Kaubandus-kaupmehe-suurkapital oli esimeste Peetri-aegsete manufaktuuride loomise peaallikaks. Peetri-aegsete «vabrikantide» hulgas esineb palju endiste Moskva «võõrnike» ja kaupmeeste nimesid. Nende hulka kuuluvad samuti mõned suurmaavaldajad, väike arv välismaalasi ja teisi isikuid. Tõsi küll, enamik neist isikuist sai omakapitali vähesuse tõttu tööstusettevõtete asutamiseks riigikassast rahalist toetust. Kuid need rahalised toetused polnud eriti suured ega arvukad: Tugan-Baranovski arvutuste järgi said mitte rohkem kui 15—20 Peetri ajastul asutatud eraettevõtet saja hulgast laenu igaüks 15 000—30 000 rubla, uuemate uurimuste järgi aga veelgi vähem.

On arusaadav, et manufaktuurse «suurtööstuse» tekkimine XVIII sajandi Venemaal oli oma olemuselt väga tihedasti seotud riigiga, kellel olid täita sõjalised ja majanduslikud ülesanded, ja ühtlasi

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 320.

selle rahalise abiga, mida see riik osutas tekkivale tööstusele. Ka Lääne-Euroopas, isegi eesrindlikes tööstusmaades, näiteks Prantsusmaal, esines riigi osavõttu oma kapitalidega ja loodi riiklikke tööstusmanufaktuure, mis avaldas tugevat mõju erakapitalistliku tööstuse arengule. Ka seal toetas riik eraettevõtteid mitmesuguste tööstuslike privileegide, tollikaitse jne. näol.

Sellelt seisukohalt tuleb vaadelda ka manufaktuurile vajaliku massilise kaubavahetuse ja laia turu kujunemise küsimust. Naturaalse tarbimisiseloomuga ja nõrgalt arenenud ühiskondliku tööjaotusega pärisorjuslik majandus ei võinud muutuda tekkivale manufaktuurile massilise tarbimise eriti laiaulatuslikuks turuks. Kuid siiski töötasid Peetri-aegsed manufaktuurid Venemaal suurel määral laia turu jaoks, tootes kalevit, lõuendit, naelu, nõusid jms. Manufaktuuri see külg sai Venemaal käsitöö arenematuse ning ulatuslike turusidemete ja laialdase turu varase tekkimise tõttu isegi suurema arengu osaliseks kui Lääne-Euroopas. Kuid muidugi ka Venemaal, samuti nagu Lääne-Euroopas, oli riik, eriti algul, oma sõjatööstuslike tellimustega suurimaks manufaktuurse tööstuse toodete tarbijaks. Käsitöö ei saanud seda nõudmist ei oma toodete iseloomu ega ka nende hulga poolest rahuldada. Just sellepärast pidid riiklikud suurhankijad nii Lääne-Euroopas kui ka Venemaal riigi nõudmise suurenemise tõttu loomulikult jõudma järeldusele, et nende suurte hangete osas saab toetuda üksnes ühendatud manufaktuurile, mitte aga väikekäsitööle. Kuid kõige selle juures ei tohi ka liiga tähtsaks pidada Peetri-aegse manufaktuuri sidet riiklike tellimuste ja tarbimisega.

Lõpuks on manufaktuuri tekkimise eelduseks tööstusproletariaadi klassi kujunemine. Selles suhtes on Venemaa tööstuslikus arengus Lääne-Euroopaga võrreldes märgata väga suurt erinevust. Pärisorjusliku majanduse tingimused ja põllumajandusliku elanikkonna suure osa pärisorjastamine ei andnud võimalust vabade manufaktuuritööliste nii ulatuslikuks ja kiireks kujunemiseks, nagu seda tööstuse enese kiire arengutempo nõudis. Seepärast hakkas vastavalt kogu pärisorjusliku majanduse korrale XVIII sajandi vene manufaktuuri tööliskaadri küsimus suurel määral muutuma pärisorjusliku töö küsimuseks. Vabade ja vabapalgaliste tööliste kaadrit võidi täiendada linnakäsitöölistega, kuid käsitöö oli nõrgalt arenenud, ning see allikas oli väike ega suutnud anda manufaktuuridele vajalikke kvalifitseeritud töölisi. Teiseks allikaks olid mõisniku poolt vabaks lastavate pärisorjuslike obrokitalupoegade ulgtööd. Mõnikord andsid need ulgtööd manufaktuurile isegi nende mitmesuguste «kodutööndajate» suhteliselt kvalifitseeritud tööd, kes tegelesid tööstusliku töötlemisega oma kodus ja tõid manufaktuuri kaasa oma tehnilise vilumuse. Kõige kvalifitseeritumateks vabadeks töölisteks olid lõpuks välismaa meistrid. Sellega piirdus manufaktuurseks tootmiseks ettevalmistatud tehniliselt väljaõpetatud tööliste kaader.

Peetri-aegse tööstuse arendamiseks oli nende vabade tööliste arv siiski liiga väike. Mõnikord said ehitatavad uued tehased koos

riigikassast makstava toetusega vanadelt riiklikelt tehastelt ka vilunud meistreid ja töölisi. Ülejäänud palgatööliste massi värbasid ettevõtjad suure vaevaga väga mitmesuguste elementide hulgast: jooksikute, erusoldatite, soldatite laste, kerjuste, hulkurite jne. hulgast. Ehkki need isikud Lääne-Euroopas osaliselt täiendasid manufaktuuritööliste kaadrit, täienes see tunduvas osas siiski proletariseeruva vaba maaelanikkonna massi hulgast, kõige kvalifitseeritum kaader aga endiste käsitööliste hulgast. Käsitöö nõrga arengu tingimustes ei saanud tööstusel Venemaal neid allikaid olla. Seepärast oli Peetri-aegsetele manufaktuuridele töö organiseerimise küsimus eriti terav. Selle lahendamisel ei olnud täielikku selgust ega järjekindlust. Kuulus Peetri 1721. aasta ukaas[1] lubas kaupmeestel osta vabrikutele ja tehastele terveid asustatud külasid «sellisel tingimusel, et need külad oleksid alati juba lahutamatult nende tehaste juures». Kuid ka teine viis — talupoegade «juurdekirjutamine» «kaupmeeste vabrikutele» — ei lahendanud küsimust vabapalgalise või pärisorjusliku töö osas tööstuses. Kuigi kaupmeeste vabrikutele «juurdekirjutatud» ei olnud vormiliselt pärisorjad, rikkus see tegelikult siiski aadli monopoolseid õigusi sunniviisilise pärisorjusliku töö kasutamiseks. Seepärast omandab aadli ja kaupmeeskonna vaheline võitlus tööstusele vajaliku tööjõu pärast XVIII sajandil erilise tähtsuse.

Kuid Peetri ajastul oli aadli osavõtt suurte manufaktuuride rajamisest piiratud. Aadel eelistas rajada oma mõisates pärusmõisa-tüüpi tööstusettevõtteid omaenda vajaduste rahuldamiseks. Alles hiljem, kui mõisnikud hakkasid turul esinema oma põllumajandus- ja tööstustoodanguga võrdselt kaupmeeste manufaktuuride toodanguga, tõusis teravalt päevakorda küsimus aadli monopolist pärisorjuslikule tööle.

Niisiis, vastupidiselt Lääne-Euroopale, kus kapitalistlike manufaktuuride areng ühtis ajaliselt pärisorjuslike suhete iganemisega ja tähendas kodanluse võitu, hakkasid Venemaal pärisorjusliku majanduse keskkonnas arenema esimesed manufaktuurse tööstuse võrsed. Sel asjaolul olid väga tähtsad tagajärjed. Pärisorjuslik süsteem lahendas tootmise organiseerimise põhiküsimuse — tööjõu küsimuse. Seepärast hakkab «tööstust arendama» ja manufaktuure asutama mitte üksnes kaupmehekapital, vaid ka pärisorjuslikku tööjõudu külluses omav mõisa-aadel.

Aadli poolt tööjõu monopoli pärast peetava võitluse tulemusena keelatakse 1762. a. ukaasiga ettevõtjatel-mitteaadlikel osta talupoegi oma manufaktuuride jaoks. Ning kuigi 1798. aastal uuesti taastatakse luba osta talupoegi tööstusettevõtetele, ei olnud sellisel abinõul tollal suurt tähtsust, kuna alates XIX sajandist hakkasid kaupmeeste manufaktuurid juba kõikjal üle minema vabapalgalisele tööle. Kuid aadlike manufaktuurid kasutasid veel kaua aega pärisorjuslikku tööd. Oma eesõiguste alusel hakkab aadlitööstus nendes

[1] ПСЗ, I, т. VI, № 3711.

harudes, mis olid seotud aadlike mõisate toorainealikatega, nagu näiteks kalevi-, lõuendi-, kirjutuspaberitööstustes, välja tõrjuma kaupmeeste manufaktuure; XVIII sajandi lõpul näiteks kuulusid 40 kalevimanufaktuurist 19 aadlikele (Tugan-Baranovski). Vastupidine olukord valitses puuvilla-, siidi-, nahamanufaktuurides.

Peetri-aegsed manufaktuurid. Sel teel tekivad Peetri ajal kolm põhilist manufaktuuri liiki[1]: riiklikud possessioonsed manufaktuurid, peamiselt kaupmeestele kuuluvad eramanufaktuurid ja aadlike pärusmõisate tööstusettevõtted. Tööstuse ning eriti riiklike ja kaupmeeste ettevõtete tsentraliseeritud riiklikuks juhtimiseks luuakse Mäe- ja Manufaktuurikolleegium üksikasjalise reglemendiga tööstuse juhtimiseks.[2]

Mida siis Peetri-aegsed manufaktuurid endast tehniliselt ja majanduslikult kujutasid? Kas need olid tõepoolest suhteliselt suured ja tehniliselt tsentraliseeritud tööstusettevõtted või, vastupidi, kujutasid endast kapitali poolt nõndanimetatud «väljajagamise süsteemi» kaudu ühendatud lihtsat «kodutööndusliku» iseloomuga primitiivsete töötubade kompleksi?

See küsimus ei ole meie majandusalases kirjanduses samuti leidnud kooskõlalist lahendamist. Esimene vene kapitalistliku vabriku ajaloolane M. I. Tugan-Baranovski ja ukraina vabriku ajaloolane A. P. Ogloblin, samuti P. G. Ljubomirov lahendavad küsimuse nii, et Peetri-aegsed ja pärast-Peetri-aegsed manufaktuurid kujutasid enesest tsentraliseeritud ja mõõdetelt üsna suuri ettevõtteid. Need autorid lähtuvad sellest, et paljudel Peetri-aegsetel manufaktuuridel oli tuhat ja rohkem töölist. Teised uurijad (J. V. Tarle, I. M. Kulišer) on vastupidisel arvamusel, väites, et üksnes väga vähesed töölised töötasid manufaktuuri hoones, ülejäänud töötasid kodus, suur osa neist aga oli tegevuses abitöödel. Nende autorite käsutuses olnud vähesed faktid ei lubanud seda küsimust lahendada lõplikult ega küllalt põhjendatult.

Ainult mõningad viimase aja publikatsioonid lubavad üksikasjalise konkreetse materjali põhjal taastada pilti sellest, missugusel teel vanad pärusmõisate tööstusettevõtted, mis kasutasid «raknike» või teoorjuslike talupoegade tööd oma kodus, muutusid mõningatel juhtudel järk-järgult tsentraliseeritud manufaktuurideks, mis kasutasid osalt pärisorjuslikku, osalt vabapalgalist tööd.

Nende andmete põhjal peab tunnistama, et Peetri-aegsed manufaktuurid XVIII sajandi algul, ehkki nad valdavas osas töötasid käsitsi ja primitiivse tehnilise sisseseadega, kuid siiski töökojasisese

[1] Ajastu terminoloogia järgi nimetati Peetri-aegseid ja pärast-Peetri-aegseid tööstusettevõtteid ametlikult erinevalt: manufaktuurideks, tehasteks, ettevõteteks, vabrikuteks. Viimane nimetus ei vasta «vabriku» kaasaegse mõiste teaduslikule sisule, kuna need vabrikud olid tüüpilised manufaktuurid, sealjuures sageli isegi detsentraliseeritud, ehkki nad olid oma mõõdetelt küllaltki suured. Seepärast jätamegi neile «manufaktuuride» nimetuse, välja arvatud need juhtumid, kus konteksti järgi on vaja säilitada vana nimetus, mida me neil juhtudel märgime jutumärkides.

[2] Д. Бабурин, Очерки по истории Мануфактур-коллегии, 1939.

tööjaotusega, olid oma mõõtmeilt mõnikord küllaltki suured. Mõnedes tööstusharudes (näiteks kudumistööstuses) oli manufaktuuride tehniline sisseseade selline, et see mahtus kergesti tavalisse talutaresse, mistõttu säärane «manufaktuur» muutus talupoegade kodutööks ja tööks nende telgedel või üksikutes väikestes töötubades, kuid siiski tööjaotuse rakendamisega. Reas sellistes tööstusharudes, nagu näiteks kalevi-, lõuendi-, siidikudumistööstus, jagunes kogu protsess tsentraliseeritud manufaktuuri (kudumine) ja kodutöönduslíku tare (põimitis, kedrus, toorkangas) vahel.

Kui ettevõtete suuruse ja tsentraliseerituse iseloomustamiseks võtta tööliste arv, siis selle tunnuse järgi kujutasid paljud manufaktuurid endast suurettevõtteid. Näiteks oli riiklikul purjeriide-manufaktuuril Moskvas 1162 töölist, Štšegolini kalevimanufaktuuril 730, riiklikul Mikljajevi kalevimanufaktuuril 742 töölist jne. Kuid nähtavasti oli nendes manufaktuurides nii suure tööliste arvu juures tootmise tehniline kontsentratsioon väike. Mõningad säilinud kirjeldused tõendavad, et näiteks kudumismanufaktuurid ei kujutanud enesest sageli ühtset, sadade töölistega ettevõtet ühes hoones, vaid pigemini üksikute töötubade ühist süsteemi või isegi üksikute kodutööndajate osalist tööd kodus. Nii näiteks koosnes Menšikovi purjeriide-manufaktuur Potšepis, mis oli üks suuremaid manufaktuure, 23-st töötoast «tööinimeste» jaoks, 8-st aidast tööde jaoks ja reast muudest puuehitistest. Teine, Stroganovite purjeriide-manufaktuur (1732. a.) koosnes 13-st 7—8 aknaga töötoast. Niisiis kujutasid «manufaktuurid» enesest mõnikord kodutööndluse taredest koosnevaid asulaid, kuid tõelisi kivist ja mõõtmeilt suuri «tehasehooneid» esines, vähemalt kergetööstuses, harva.[1]

Mõnikord (näiteks rauatehastes) nõudis aga tootmistehnika, et töö toimuks ühistes töökodades, kus kasutati mehaanilist jõudu, peamiselt veejõudu, ääsisid ja lõõtsu, selitusahjusid jne. Kuigi tööline kasutas neil juhtudel üksnes primitiivseid käsitööriistu vasara, pihtide jne. näol, andis see siiski võimaluse tööd suuremas ulatuses koopereerida ja jaotada, s. o. tõsta tööviljakust. Sealjuures toimusid isegi mõnedes kõige tähtsamates riiklikes ettevõtetes tehase hoones ainult mõned seesugused operatsioonid, mida oli võimatu teostada meistrite juures kodus, ülejäänud tööd aga tehti kodutööndusliikes töötubades või meistrite juures kodus. Näiteks oli tootmine sellises tähtsas ettevõttes nagu Tuula relvatehas tehniliselt väga vähe tsentraliseeritud. Kui niisugune olukord valitses riiklikes relvatehastes, siis oli tootmine teistes, väiksemates manufaktuurides ja eramanufaktuurides muidugi veel vähem tsentraliseeritud ja oma organisatsioonilt veel lähedasem kodutööndusliike töötubade tüübile, mida tunnistavad isegi «tsentraliseeritud» manufaktuuri teooria kaitsjad.[2]

[1] А. П. Оглоблин, Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в гетманщине, 1925, стр. 49, 66.

[2] П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности в XVIII и начале XIX в., 1930, стр. 39, 94, 120, 173.

Nende manufaktuuride mõningad kaubalis-kapitalistliku iseloomuga elemendid ja nende tehniliselt tsentraliseeritud organisatsioon on täiesti ilmsed. Kuid üldiselt öeldes ei olnud tootmise tehnika ja tsentralisatsioon eriti ulatuslikud. Ja veel kaua olid tehnika küsimused tööstuse organiseerimise põhiküsimusteks. Tuli tarvitusele võtta mitte alati õnnestunud abinõusid tehnika parandamiseks tootmise tsentraliseerimise ja mehhaniseerimise teel.

Nii käsib Peeter I 1712. aastal «parema järelevalve ja edu eesmärgil» relvaasjanduses ehitada Tuula tehases «relvakoda, et püsse valmistaksid kõik meistrid tolles relvakojas lõpuni, kodudes aga, kus keegi elab, püsse edaspidi üldse mitte valmistada». Järelikult valmistasid enne seda püsse meistrid oma töökodades, ja üksnes mõned operatsioonid (rauaõõne puurimine) teostati tehase töökodades ja tehase tööpinkidel. Relvakoda valmis 1718. aastal, kuid tsentraliseeritud tootmine jäigi seal nähtavasti korraldamata, sest kodutöö oli ka edaspidi lubatud, 1733. aastal aga lammutati tunduv osa relvakoja ehitustest.[1]

Niisiis tuleb märkida, et Peetri-aegsed manufaktuurid ei tekitanud tehnikas suuremat pööret, arenedes põhiliselt käsitöötehnika baasil, kuid ühes sellega ka suurte töölishulkade koopereerimise baasil koos laialdase tööjaotusega nende vahel tsentraliseeritud või detsentraliseeritud manufaktuuris. Selles seisabki Peetri ajastu tähtsus selle ajastuna, kus ilmnesid tööstuse edasiarenemise ning manufaktuuri vabrikuks muutumise tendents ja organisatsioonilised vormid.

Peetri-aegsete manufaktuuride iseloomu küsimust ei tule lahendada mitte tööstuse kõigile liikidele ühise olukorra seisukohalt, vaid sõltuvalt nende tööstusharude ja üksikute ettevõtete tekkimise ja nende töö konkreetsetest tehnilistest ja majanduslikest tingimustest. Olenevalt sellest, kas need tootmisalad ja ettevõtted tekkisid pärusmõisa-tootmise keskkonnast — algul valdaja enda tarviduste rahuldamiseks ja eranditult pärisorjuslikku tööd kasutades — või väikekäsitööst, talupoegade «kodusest» tööstusest, või loodi nad lõpuks eriliste müügiks ja riigi varustamiseks töötavate riiklike või kaupmehe-suurmanufaktuuride näol, — kujunesid ka manufaktuuride organisatsiooni vormid.

Selles suhtes annavad XVII ja XVIII sajandi kohta huvitava võrdluspildi ühest küljest «valitseja pärusmõisate» ning «lõuendikudumise slobodaade» pärusmõisalik lõuenditootmine Moskva lähedal (Kodaševo, Hamovniki) ja Jaroslavli lähedal (Breitovo, Tšerkassovo) ning teisest küljest Tuula ja Kašira rauatehased.

Valitseja lõuendikudumise slobodaad tekivad juba XVI sajandil, kui siin nähtavasti endised vabade käsitööliste asulad olid allutatud pärusmõisalikule režiimile. XVII sajandiks kujutavad nad

---

[1] «Архив истории труда в России», т. I, стр. 18—19.

endast tüüpilist tööndusliku tüüpi feodaalset pärusmõisat: rakkealune tööstusega tegelev elanikkond kannab hingemaa ja «valitseja annetuse» eest koormist eranditult «izdelje», s. o. lõuendikudumise kohustuse näol. XVII sajandi algul töötavad kõik «raknikud» oma telgedel oma kodus. Peale väheste välismaa meistrite ei ole mingeid «vabu» töölisi. Täiesti selgesti ilmnevad tööndusliku feodaalse pärusmõisa tüüpilised jooned. Valdav osa toodangust läheb pärusmõisa omaniku — tsaari ning tema õukonna enda tarbimiseks, müügile lähevad üksnes jäägid. Kuid juba XVII sajandi lõpuks asendatakse endine töö kodus ja oma telgedel tööga «telkides» lõuendikudujate hoovis, s. o. tsentraliseeritud manufaktuuris; teotöö muutub tööstuslikuks tehasetööks.[1] XVII sajandi lõpuks hakkab lõuenditootmine nendes külades hääbuma, XVIII sajandi algul aga tekib Hamovnikis esimene, juba kapitalistlikule tüübile lähedane vene kaupmeeste lõuendimanufaktuuri kompanii, eesotsas välismaalase Tamesiga, mis küll osaliselt töötas «juurdekirjutatud» talupoegade pärisorjusliku tööga.

Teist tüüpilist tööndusliku feodaalset pärusmõisat kujutasid endast juba eespool nimetatud bojaar Morozovi pärusmõisad arvukate tootmisharudega — potase-, raua-, lõuendi-, juhtnahatööstus jne. Suur osa neist kas sureb juba XVII sajandi lõpuks välja (nagu lõuendikudumine) või läheb üle riigile ja antakse ekspluatatsiooni kaubandusinimeste kätte (nagu rauatehased Pavlovos, kus juba Morozovi ajal kasutati palgatööd).[2]

Teistsugune iseloom oli suurmanufaktuuri tekkimisel näiteks sellistes tootmisharudes nagu rauatootmine Tuula ja Kašira tehastes. Tuula rajoonis eksisteeris metallesemete tootmine, nagu me eespool nägime, väikesepatööndusе ja väikekäsitöö näol juba ammu. Suurtootmise ajalugu algab siin 1632. aastal, kui tsaar Mihhail Fjodorovitš andis kinkeüriku rauatehase ehitamiseks (15 versta kaugusele Tuulast) välismaalasele Winiusele. Toorainebaasina kirjutati tehase juurde Dedilovi kaevandused; tehase juurde kirjutati aga ka valdkonna 347 talupoega. See oli terve tööstuslik tootmiskompleks üldnimega «Gorodištšenski tehased». Tehased kasutasid täielikult kohaliku sepakäsitöö ja kodutööndusе kaadrit, tehnikat ja kogu tootmisaparaati.

Samal talupoegade väikekodutööndusте ja väikekäsitöö arengu pinnal tekib ka Tamesi teine ettevõte, lõuendivabrik Kohmas, kus olid ammust ajast asunud talupoegade kodused lõuenditööndused. Tames kasutas oma «vabriku» rajamisel ära talupoegade vilumuse lõuendikudumise alal.

Siia kuulub ka vene meistri, sepp Antufjevi (Demidovi) esimese

---

[1] А. Л. Якобсон, Ткацкие слободы и сёла в XVII в., ГАИМК, вып. 113, 1934; «Крепостная Мануфактура в России», ч. III; «Дворцовая полотняная мануфактура XVIII в.», изд. Академии наук, 1932.

[2] «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», 1933, стр. LXXV и сл.

malmitehase rajamine 1699. aastal Tuulas. Antufjev ehitas hiljem rea malmi- ja rauatehaseid Uraalis. Ka siin rajatakse esimesed tehased suuremalt osalt kodutööndusliikult ja käsitööga ekspluateeritud kaevanduste endistes paikades (Neiva tehas vana Fedkovski tehase lähedal, Kamenka tehas Dolmatovo kloostri kaevanduste juures jt.). Samasugune oli ka manufaktuuride areng XVIII sajandil Pavlovo külas, Ustželezopolskajas jne.

Üldiselt on sügavalt ekslik XVIII sajandi Peetri-aegsete manufaktuuride ja XVII sajandi kodutööndusteignoreerimine Tugan-Baranovski poolt, kes selles suhtes astub sammu tagasi, võrreldes näiteks niisuguse autoriga nagu Korssak, kelle iseloomustust talupoeglikule kodutööndusele Lenin õigemaks pidas.[1]

Missugune oli selle väikese, koduse, niinimetatud «kodutööndusliku» tööstuse vahekord Venemaal manufaktuuri tekkimise protsessiga?

Marx ja Engels, käsitledes Läänes manufaktuuride kujunemise küsimust, ütlevad, et «mitmesuguste linnade vahelise tööjaotuse lähemaks tulemuseks oli manufaktuuride, tsunftikorra raamidest välja kasvanud tootmisharude tekkimine».[2] Manufaktuuride tekkimine Venemaal toimus pärisorjusliku majanduse tingimustes ja oli tihedamalt seotud mitte tsunftilise linnakäsitööga, mis oli nõrgalt arenenud, vaid talupoegliku kodutööstusega, mis oli ammust ajast maal laialt levinud, olles «naturaalmajanduse vältimatu päraldis, mille jäänused säilivad peaaegu alati seal, kus on olemas väiketalunikud... Tööstust kui elukutset selle vormi puhul veel ei ole: tööndus on siin põllumajandusega lahutamatult üheks tervikuks ühendatud».[3] Kapitalismi perioodil üha enam kadudes, oli talupoeglik kodutööstus XVIII sajandil, manufaktuuri tekkimise perioodil, veel laialt levinud. Kuid juba sel ajal hakkab tööstus järk-järgult põllundusest eralduma.

Produktide tootmine turu jaoks muutis talupoegliku kodutööstuse kaubatootmiseks, lahutades tööstuse patriarhaalsest põllundusest. Kaubatootmise edasine areng väiketootja juures viis kaupmehe-kokkuostja ilmumisele, kes algul vaid kokku ostis käsitöö ja talupoegliku kodutööstuse produkte, pärast aga muutus kogu tootmise juhiks, ühendades tootjat tooraine väljaandmisega, varustades teda tootmisvahenditega ja koondades tootmisprotsessi ühte kohta. Väiketööstur-talupoeg ja käsitööline sattusid üha enam kapitali võimu ja ekspluateerimise alla. Nii tekkiski manufaktuur oma algvormis — lihtsa kooperatsioonina — kui ka heterogeense ja orgaanilise manufaktuuri näol.[4]

Just see manufaktuuri vorm saigi meil juba ammu «kodu-

---

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 377; Корсак, О формах промышленности, 1861, стр. 119—121; «Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в.», изд. Академии наук, 1935.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IV, стр. 45.

[3] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 273.

[4] Vt. K. Marx, Kapital, I kd., lk. 294—295.

tööndusе» nimetuse. Narodnikud, lähtudes tema ajaloolisest seosest talupoegliku kodutööstuse ja käsitööga ning arvestamata kodutöönduse kaubatootmiseks muutumise ajaloolisi protsesse, käsitlesid teda kui «rahvalikku tootmist», kapitalismi antiteesi. Tegelikult oli asi nii, et juba alates XVIII sajandist, koos kaubaringluse tekkimise ja arenemisega, need väikekodutööstuse vormid küll mitte täielikult ei kao, kuid üha enam eralduvad patriarhaalsest põllundusest, muutudes järk-järgult juba pärisorjusliku majanduse perioodil manufaktuuri orgaaniliseks osaks. Lenin, purustanud narodnikud ja nende «kodutöönduse» vastandamise kapitalismile kapitalistliku Venemaa perioodil, määras ühtlasi kindlaks ka kodutööstuse, käsitöö, manufaktuuri ja vabriku ajaloolise koha tööstuse vormide ajaloolises arengus.

Seepärast, kui me edaspidi kõneleme ajastu terminoloogiale vastavalt «kodutööndusliku» tööstusest, siis peame seda mõistma manufaktuuri ühe ajaloolise vormina, olgu see siis tema algvormis, väike-kaubatootja lihtsa kooperatsioonina, või heterogeense ja orgaanilise manufaktuuri näol.

Peetri-aegsete kapitalistlikku tüüpi manufaktuuride geneesis on samuti vaja alla kriipsutada välismaise tehnika ja kapitali ületoomise tähtsust, eriti mustmetallurgia põhiliste tööstusharude arengus. Nii asutavad seesama Winius, algul koos kahe teise välismaalase, Akema ning Marselisega, pärast aga viimased iseseisvalt rea tehaseid Vaaga ääres (Vologda lähedal), Kašira, Protva, Ugodi tehase jt. Jättes kõrvale nende tehaste käest-kätte ja ühest prikaasist teise ülemineku ning üleandmise pika ajaloo, samuti tehaseomanike eneste mitte alati õnneliku käekäigu, võib neis tehastes siiski nende organisatsiooni, tööliste koosseisu, tehnika jm. järgi ära tunda üht esimest kaubalis-kapitalistlikku tüüpi tsentraliseeritud manufaktuuri, mis oli tekkinud välismaise tehnika ületoomise, välismaa meistrite ning vabapalgaliste vene tööliste ja käsitööliste kogemuste ärakasutamise alusel.

Need manufaktuurid tekkisid suuremalt osalt samuti vanade käsitööndusliike ja «kodutööndusliike» kaevanduste baasil, kuid seal kasutati juba välismaa meistrite kogemusi ja välismaa ettevõtjate kapitale. Enamik töölisi töötas Tuula ja Kašira tehastes mitte üksnes põhilisel tootmisalal, vaid ka tooraine kaevandamisel vabapalgalistena. Üksnes puude varumine ja transport olid organiseeritud sundusliku obrokikohustuse alusel. Tehniliselt oli enamikus tehastes tootmisprotsess tsentraliseeritud, kuid mitte täielikult. Tehasesisene tehniline tööjaotus ja tootmisprotsessi liigendamine viidi mõnedes tehastes läbi üsna täielikult, kuigi mitte tervikuna. Kasutati primitiivseid mehaanilisi jõumasinaid ja masinaid. Osa toodangust, eriti näiteks Akema tehastes (lattraud ja katuseplekk, raudluugid, praepannid, laevaankrud jne.), läks vastavalt oma otstarbele vabaturule. Suurtüki- ja relvatehastest, peamiselt Marselise tehastest, läks toodang — kahurid, kahurikuulid, granaadid (olgu öeldud, et väga

halva kvaliteediga) — riigile, kuid ka need tehased tootsid suurel hulgal laiatarbekaupu vabaturu jaoks.[1]

Esimeseks ja kõige lihtsamaks «suurtööstuse» organiseerimise vormiks, millele Peeter I pööras peamise tähelepanu, oli r i i k l i k e tööstusettevõtete asutamine.

Sõjalised vajadused, laevastiku loomine, sõjaväe ümberkorraldamine, linnade ehitamine nõudsid kiireid abinõusid tööstusliku tootmise tugevdamiseks. Nii luuakse Petrovski, Sestroretski, Ohta, Tuula relva- ja metallurgiatehased. Uraalis luuakse riiklikud mäetehased, millest suurimad olid Uktussi ja Kamenka tehas. Suured riiklikud ettevõtted olid purjeriidevabrik Moskvas, salpeetritehased Kaasanis ja lõunas, rida klaasivabrikuid (sealhulgas suurim kuulus Peterburi klaasivabrik, mis eksisteerib tänapäevani), kirjutuspaberi-, kalevi-, tubaka-, siiditehaseid jt. Nende riiklike ettevõtete suuruse üle võib otsustada selliste arvude järgi: üheksale Permi mäetehasele oli juurde kirjutatud 25 000 talupoega, Sestroretski tehases töötas 683 töölist, Tuula tehasele oli juurde kirjutatud 508 taluperet, purjeriidevabrikus Moskvas töötas 1162 inimest. Need riigi vahenditega asutatud tehased töötasid välismaa meistrite ning tehastele nagu «valitseja teenistusse» juurdekirjutatavate vene tööliste ja talupoegade abil.

Kuid säärasest tööstuse organisatsioonist tuli kaunis ruttu loobuda, nähtavasti selle tõttu, et mitte riikliku, vaid eraturu jaoks töötavaid ettevõtteid oli raske juhtida. Riigi kätte jäid peamiselt ettevõtted, mis rahuldasid riigi vajadusi, — relva-, metallurgia-, suurtüki-, mäe-, püssirohu- ja mõned teised tehased. Suur osa laia, eraturu jaoks töötavaid, eriti kergetööstuse ettevõtteid antakse järkjärgult kindlatel kasutamise tingimustel üle eraisikuile.

Ühes väikese arvu varemeksisteerinud ettevõtetega tekib seega ühelt poolt eriline grupp k a u p m e e s t e manufaktuure, mis töötavad vabapalgalise tööga, ja teiselt poolt niinimetatud «possessioonsed manufaktuurid». 1723. aastal antakse üldine korraldus riiklike vabrikute üleandmiseks eraisikuile kas üksikult või kompaniidena. Nende kompaniide ja üksikute ettevõtjate peamiseks kontingendiks olid kaupmehed, possaadielanikud, välismaalased, vahel ka aadlikud. Nii anti Kaasani riiklik kalevimanufaktuur üle kaupmees Mikljajevile, teine — kaupmees Štšegolinile, paberimanufaktuur Peterburis — Masiovile ja Solodovnikovile, Moskva lõuenditehased — kaupmeeste kompaniile — Andrei Turkale, Tsõnbalštšikovile ja teistele. Aadlike tööstuskompaniidest oli suurim krahv Apraksini, Šafirovi ja Tolstoi poolt organiseeritud siidimanufaktuur. Suurimaks välismaa ettevõtjaks oli mitmete manufaktuuride omanik Tames, kes asus ka vene suurkaupmeestest koosnenud kompanii eesotsas.

---

[1] Б а к л а н о в, М а в р о д и н и С м и р н о в, Тульские и Каширские заводы в XVII в., ГАИМК, вып. 98, 1934; «Крепостная мануфактура в России», ч. I; «Тульские и Каширские железные заводы», изд. Академии наук, 1930.

Kaubandusliku, sealjuures peaaegu eranditult vene kaupmeeskonna «tundmatud» nimed kirendavad Peetri ajastu ettevõtjate nimekirjades. Seda esineb niihästi iseseisvalt asutatavate eraettevõtete kui ka renditavate riiklike ettevõtete suhtes.

Osa vabrikuid asutati täielikult «omal kulul», osa — üksnes riigilt saadava toetusega. Nii oli ülalnimetatud suurde Šafirovi kompaniisse asutajate poolt mahutatud kapitali suurus 81 300 rubla ja riigi toetuse suurus 36 700 rubla. Tamesi kompaniisse oli asutajate poolt sisse makstud 46 000 rubla (sealhulgas suurima osaniku Miklajevi poolt 12 000 rubla) ja 5000 rubla toetust riigilt. Tomilini nõelatehase kompanii kapital oli 33 000 rubla, Gontšarovi lõuendivabriku kapital — 142 000 rubla.

Niisiis, võttes arvesse tolleaegse raha väärtust, võib arvestada, et tööstusettevõtete organiseerimisse mahutati suuri kapitale — tänapäeva rahale ümber arvestatult kuni miljon rubla ja rohkem. «Esialgne akumulatsioon» oli nähtavasti muutunud tolle aja kohta juba küllalt suureks. Kuid manufaktuurne tööstus arenes pärisorjusliku majandussüsteemi tingimustes. Põhiküsimuseks jäi vabade ja kvalifitseeritud tööstustööliste vähesus.

Pärisorjuslikku tööd kasutav manufaktuur tekib erilistes tingimustes 1721. a. ukaasi alusel, mis lubas, et «tehaste arvu suurendamise eesmärgil ei ole nii aadlikel kui ka kaupmeestel nende tehaste juurde külade ostmine keelatud Mäe- ja Manufaktuurikolleegiumi loal üksnes sel tingimusel, et need külad oleksid alati lahutamatult nende tehaste juures».[1] Nii moodustub eriline liik manufaktuure, milliseid hakati hiljem nimetama «possessioonseteks».[2] Possessioonsete nimetuse said erakaupmeeste või endised riiklikud tehased, mis anti üle eraisikutele kasutamiseks ühes ehituste, maa, vahel rahalise laenu ja talupoegade ostmise õigusega eelnimetatud tingimustel. Possessioonsed omanikud vabastati kohustuslikust riigiteenistusest, maksudest, said tollisoodustusi jne.

Possessioonsete tööliste organiseerimisel ja seisundil olid järgmised iseärasused. Talupojad olid «kindlad» mitte omanikule, vaid ettevõttele, neid ei võidud sellest eraldi müüa ja nad moodustasid ettevõttega lahutamatu terviku. Kogu possessioonsete tehaste tootmine oli valitsuse kontrolli all. Toodete mõõtmeid, objekte ja väljatöötuse kvaliteeti, näiteks isegi kuni kalevi laiuse ja headuse määramiseni, toodangu turustamise tingimusi, palga suurust ja töötingimusi — kõike seda kontrollis ja reguleeris valitsus.

Possessioonsed ettevõtted kujutasid endast säärastes tingimustes väheliikuvat ja mittekapitalistlikku aparaati. Omanik oli seotud eelkõige kauba tootmise kvantiteedi ja kvaliteedi, määratud hindade, hanke jms. kohustavate tingimustega. Ta oli seotud ettevõtte juurde kirjutatud tööliste kindla koosseisuga. Possessioonsete ja juurdekirjutatud tööliste olukord oli väga raske. Sageli tekkisid

[1] ПСЗ, I, т. VI, № 3711.
[2] ПСЗ, I, т. XXIV, № 18087 и 18211.

rahutused, toimusid tööliste ülestõusud. Palk oli väga madal: meestel 4 rbl. 50 kop. kuni 8 rbl. 50 kop kuus, naistel 2—3 rbl. kuus. Mõned tehaseomanikud pidasid töölisi täielikult ülal ja maksid nende eest makse, nagu mõisnik oma pärisorjade eest, töölised aga pidid tema juures töötama teatud tariifi järgi. Teenitud raha arvestati maksuks ja välja maksti ainult mõned kopikad. Iga possessioonne tööline kulutas tehases töötamiseks 260 päeva aastas, mõnesid lasti minna 1—2 kuuks põllutööle. Mis puutub tööpäeva pikkusse, siis töötati tavaliselt 11 kuni 13 ja isegi 15 tundi päevas ning rohkem.[1] Kasutati «ülesannete» süsteemi, mille tõttu tehaste töölistel tuli täita aastatoodang nii alaealiste kui ka raukade eest. Väga laiaulatuslikult kasutati alaealiste tööd. Ühtlasi ei olnud tehaseomanikul õigust töölisi vallandada ega toodangut vähendada.

Lõpuks viimaseks pärisorjusliku tööstuse liigiks olid mõisnike pärusmõisaettevõtted, mis töötasid eranditult mõisnikule kuuluvate talupoegade pärisorjusliku tööga. Aadlike mõisamanufaktuurid olid Peetri ajastul võrdlemisi vähe levinud, kui mitte lugeda puht feodaal-pärusmõisalikke ettevõtteid, mis ei omanud veel manufaktuuride iseloomu (viinapõletamine, potasetootmine), päris-manufaktuurettevõtetest aga peamiselt kalevikudumine. Aadlike manufaktuurid hakkasid rohkem arenema alles XVIII sajandi teisest poolest, aadli soodustamise poliitika tugevdamise perioodil, aastateni 1840—1850; pärast seda hakkavad nad lõplikult välja surema.

Peetri-aegsete manufaktuuride rajamise tulemused. Maa kaitseülesanded ning võitlus Baltimaade ja Aasovi mere pärast tegid Peeter I-le vajalikuks arendada eeskätt metallurgiatööstust. Sellest oli tingitud Tuula, Lipetski, Olonetsi ja Kašira tehaste ning Voroneži juures asuva Bori tehase laiendamine, Moskvas ja Peterburis suurtükitehaste ehitamine, relvade ja teiste metallesemete tootmiseks suure Sestroretski tehase ehitamine. Kuid suurima tähtsuse metallurgiatööstuse arengus saab Peeter I ajast peale Uraal.

Maagi kodutöönduslik kaevandamine toimus Uraalis juba märksa varem, eriti vanades maagi kaevandamise kohtades, X—XII sajandi «tšuudi kaevandustes». Vene talupojad-kolonistid, kes olid Novgorodi, Tuula ja Olonetsi piirkondadest Uraali ümber asunud, tõid Uraali kaasa kodumaal omandatud vilumuse metallide töötlemise alal ning ehitasid siia primitiivseid rauasulatusahje. Moskva valitsus pööras juba XV sajandil tähelepanu Uraali metallirikkustele, peamiselt aga väärismetallide ja iseäranis hõbeda tootmisele, mida ta eriti vajas. Ivan III saatis 1491. aastal spetsiaalse «maagitundjate» ekspeditsiooni hõbedamaake otsima. Hõbedamaagi asemel avastas ekspeditsioon vasemaagi Tsõlma jõe ääres,

[1] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, 1903, стр. 569—575.

kuhu rajati tehas.[1] XVI sajandil tegelesid Uraalis maagi otsimisega Stroganovid. Tsaarid Mihhail Fjodorovitš ja Aleksei Mihhailovitš saatsid korduvalt, kuid tagajärjetult välismaa meistreid-«maagitundjaid» Uraali maaki otsima. Pärast mitmeid inglastemaagitundjate ebaõnnestunud otsinguid avastas Moskva «võõrnik» Svetešnikov 1635. aastal Jaiva ja Kaama jõe ääres kaks rikkalikku vase leiukohta. Kuid alles Peeter I võtab Uraalis metallurgiabaasi organiseerimiseks tarvitusele otsustavad ja tulemusrikkad abinõud. Ta saadab juba 1696. aastal Uraali maaki uurimiseks välismaale ja katseliseks sulatamiseks Tuula tehasesse. Maagi kvaliteet hinnati kõrgeks. 1698. aastal alustab Peeter I esimese tehase ehitamist Neiva jõe äärde, aasta hiljem teise tehase ehitamist Kamenka jõe äärde, 1702. aastal aga Uktussi ja Alapajevski tehase ehitamist. Hiljem anti Neiva tehas omandiks Tuula relvameistrile Antufjevile (Demidovile), kes ehitas Tagili tehase. Uraali maagi ja malmi kõrge kvaliteet kindlustas Uraali metallurgia edu. Töö jälgimiseks ja organiseerimiseks saadab Peeter Uraali tolleaegseid metallurgia asjatundjaid, algul Tatištševi ja hiljem Gennini, kes Uraali tööstuse arendamiseks palju ära tegid.

Peetri ajal oli Uraalis 11 raua- ja vasesulatamise tehast. Samalaadseid tehaseid oli Tuula, Lipetski, Olonetsi, Muuromi ja Gžatski piirkonnas ning Peterburis.

Lõuenditehased, arvult 15, asusid peamiselt Moskva rajoonis, 11 nahatööstust — Moskvas, Kostroma ja Jaroslavli piirkonnas, siiditööstused — Moskvas, keemia- ja tärpentiinitööstused — Moskvas, Tveris, Rjasanis jne. Peale selle tekib kalevi-, kirjutuspaberi-, klaasi-, siidi-, tapeti-, portselani- ja tubakavabrikuid ning teisi. Siberis organiseeritakse hõbeda- ja seatinamaakide kaevandamine ja nende sulatamine Nertšinskis jne.

Sellised olid Peetri-aegsest manufaktuurist peale kujunenud tööstuse põhilised tüübid ja suunad. Nad laiendasid, nagu me nägime, tunduvalt tolle ajani eksisteerinud tööstuslikku tootmist nii oma arvu kui ka uute tööstusharude suhtes. Paljud neist tööstusharudest olid olemas ka enne Peetri aega, kuid Peetri ajal said nad tugeva tõuke arenemiseks. Kuigivõrd täpseid andmeid Peetri ajal tekkinud manufaktuuride arvu kohta ei ole olemas. Kirillovi[2] arvud, mida kõige sagedamini esitatakse, näitavad Peetri valitsemisaja lõpuks 233 manufaktuuri, kuid need arvud on mõnede tööstusharude osas nähtavasti märksa vähendatud, teisest küljest aga on nende hulka sattunud mõned väikesed mittemanufaktuurset tüüpi ettevõtted. Teiste andmete järgi[3] oli 195 suurmanufaktuuri hulgas 10

---

[1] Д. А. Кашинцев, История металлургии Урала, т. I, 1939, стр. 25.

[2] И. Кирилов, Цветущее состояние Всероссийского государства (1727 г.), кн. II, 1831, стр. 133.

[3] И. Голиков, Деяния Петра Великого, ч. VII, 1789; vrd. samuti К. Герман, Историческое начертание горного производства в Российской империи, ч. I, 1810.

kalevi-, 9 lõuendi-, 7 siidi-, 5 naha-, 4 kirjutuspaberi- ja 3 relvamanufaktuuri.

Kõige uuemad tööd (eriti Mäekolleegiumi, samuti Manufaktuurikolleegiumi hiljuti avastatud arhiivide põhjal) lubavad oletada Peetri-aegsete suurte puhtmanufaktuursete tööstusettevõtete veidi väiksemat arvu kui Kirillov näitas. Kuid see vahe ei ole siiski nii oluline, et muuta Peetri-aegsete manufaktuuride asutamise iseloomu ja tohutut tähtsust. Nii ei näidanud Zaozerskaja [1] poolt Peetri-aegsete manufaktuuride kohta tehtud arvuliste kokkuvõtete üldine revideerimine eriti suurt kõrvalekaldumist eespool esitatud vanadest Kirillovi ja teiste arvutustest. Uute materjalide järgi sai Zaozerskaja 205 manufaktuuri, milledest 90 manufaktuuri (43 protsenti) tekkisid riigi vahenditega ja 115 manufaktuuri (57 protsenti) — erakapitalide abil. Tööstusharude järgi langeb 35 protsenti metallurgiale ja 16 protsenti tekstiilitööstusele. Nimetatud arvust manufaktuuridest suleti enne Peeter I surma 11 manufaktuuri ja 7 manufaktuuri ei töötanud. Lõpuks kavatseti peale loetletud 205 manufaktuuri avada veel 45 manufaktuuri, kuid neid ei avatud.

Kui võtta arvesse, et Zaozerskaja samade andmete järgi oli kuni Peeter I ajani olemas 21 manufaktuuri, mis olid asutatud XVII sajandil (nendest 4 riiklikku ning 17 eramanufaktuuri), siis on selge, et Peeter I poolt antud tõuge manufaktuuride arvu suurendamiseks 21-lt 205-ni oli küllalt tugev, et rajada alus uuele perioodile tööstuse arengus — *manufaktuuriperioodile* selle sõna täpses majandusteaduslikus mõistes. Pealegi tunnistab Zaozerskaja ise, et palgatöölisi oli olemas eranditult kõigis Peetri-aegsetes manufaktuurides ja et nad «moodustasid kõikjal põhilise tootliku jõu».[2]

Teiste sõnadega, me peame tunnistama, et *Peetri-aegse manufaktuuriga* rajati esmakordselt *kapitalistlik sektor Venemaa tööstuses*. Veel suurem tähtsus oli asjaolul, et suurmanufaktuur soodustas kogu oma madala tehnilise taseme juures üldist tootlike jõudude arenemist. See avaldus näiteks eriti säärastes tööstusharudes nagu metallurgia.

Malmitootmise ulatuselt kuulus tolleaegsele Venemaale üks esimesi kohti maailmas. Tõsi küll, meil puuduvad mõnevõrragi täpsed ja tõepärased arvud malmi sulatamise kohta Venemaal XVIII sajandi algul. Golikovi väite järgi toodeti Peeter I ajal 6,6 miljonit puuda malmi, kuid see arv on tõenäoliselt tublisti liialdatud. Uuemad uurijad vaidlevad sellele arvule vastu, pidades seda kas lihtsaks trükiveaks või pigemini tehaste «eelarvelise», s. o. projekteeritud toodangu, mitte aga tegeliku toodangu näitajaks,[3] sest 1767. aastal oli malmitoodang kõigest 4 985 000 puuda, mis on samuti väga suur arv. Uuemad uurijad arvavad üksikute tehaste tootlikkuse

[1] Е. И. Заозерская, Мануфактура при Петре I, 1947.
[2] Sealsamas, lk. 146.
[3] С. Г. Струмилин, Чёрная металлургия в России и в СССР, 1935, стр. 147—180.

üksikasjalisemate arvutuste põhjal, et tegelik malmitoodang Peeter I ajal (1718. a.) oli 1,6 miljonit puuda ja isegi väiksem.[1] Sellele peab juurde lisama, et Inglismaa sulatas XVIII sajandi keskel kokku umbes 1,8 miljonit puuda malmi. Teiste sõnadega, isegi minimaalsed arvutused malmi sulatamise kohta XVIII sajandi algul Venemaal andsid, nagu me näeme, selliseid koguseid, mis on lähedased Inglismaal sulatatud malmi kogustele.

Käsitöö. Nende suhteliselt suurte manufaktuuri tüüpi ettevõtete kõrval areneb Peetri ajal ka käsitöö ja kodutööndus tüüpi väiketööstus. Linnade, eriti niisuguse suure ja uue linna nagu Peterburi areng kutsus siin esile mitmekesise linnakäsitöö kiire kasvu. Peterburis oli igatahes tuhandeid käsitöölisi. Siin oli peale tavaliste ja ammuste käsitööliste — kingseppade, rätsepate, nahkurite, mööbelseppade jne. ka uusi — tõldseppi, raamatuköitjaid, kellaseppi, juuksureid, moeõivaste meistreid jne.

Katse organiseerida linnakäsitööd Lääne-Euroopa eeskujul tegi Peeter I 1721. aastal uute linnaasutuste sisseseadmisel «Peamagistraadi reglemendiga»[2] ja erilise ukaasiga 27. aprillist 1722.[3] Nende Peeter I seadluste järgi jagati kõik linna «regulaarsed» elanikud kahte gildi: esimesse arvati suurkaupmehed, arstid, apteekrid, kullassepad, maalikunstnikud; teise — väikekaupmehed ja väikekäsitöölised. Viimased jagunesid eriala järgi tsunftideks, eesotsas oldermannidega (vanematega), kes olid kohustatud pidama erilisi tsunftiraamatuid, neisse sisse kandma kõik käsitöölised ja valvama, et iga käsitööline «teeks oma käsitööd hea meisterlikkusega». Iga tsunft koosnes meistritest, kes iseseisvalt äri pidasid. Meistritel oli õigus pidada sellisid ja õpipoisse, kes kuulusid küll tsunfti, kuid selle mittetäisõiguslike liikmetena. Tsunfti võisid ennast sisse kirjutada kõigist seisustest isikud, s. o. tsunftidel ei olnud seisuslikku iseloomu ja sissepääs tsunftidesse oli vaba. Tsunftides puudus ka tootmise reglementeerimine. Selles suhtes olid Peetri poolt organiseeritud tsunftid Lääne-Euroopa omadest ees. Kuid sellest hoolimata kujutas tsunftikorraldus Peeter I seadluste järgi endast koopiat Lääne-Euroopa eeskujust, mis ei vastanud ajaloolistele tingimustele ega käsitöö seisukorrale Venemaal. Seepärast jäi Peeter I poolt kehtestatud kord paberile ja ellu viimata, millest annavad tunnistust arvukad korduvad ukaasid nõudmisega sisse seada linnakäsitööde tsunftikorraldus. Formaalselt oli tsunfte muide olemas paljudes linnades ja possaadides, kuid sinna kuulus tühine arv linnakäsitöölisi; teise (1744. a.) revisjoni andmetel oli näiteks Peterburis kõigest 709 ja Moskvas 117 tsunftikäsitöölist.

---

[1] Д. А. Кашинцев, История металлургии Урала, т. I, стр. 56—58; Сигов, Очерки по истории горнозаводской промышленности Урала, 1936, стр. 22.

[2] ПСЗ, I, т. VI, № 3708.

[3] Sealsamas, nr. 3980.

MAJANDUS JA MAJANDUSPOLIITIKA XVIII SAJANDI TEISEST VEERANDIST KUNI SAJANDI LÕPUNI (AASTAIL 1726—1801)

Pärast-Peetri-aegse impeeriumi üldpoliitilised arenemistingimused. Vana riikliku, ühiskondliku ja majandusliku korra järsk purustamine Peeter I ajal tähendas seda, et kuigi see purustamine ei puudutanud mõisnike-maaomanike klassi ülevõimu, muutis ta tunduval määral selle klassi olemasolu tingimusi ja ühiskondlikku osa. Ta tegi mitmes suhtes võimatuks tagasipöördumise vana, Moskva korra juurde. Kuid äge poliitiline reaktsioon ja maa majandusliku olukorra halvenemine Peeter I lähemate järglaste ajal avaldas siiski negatiivset mõju Venemaa majandusliku arenemise tempole ja iseloomule. Paralleelselt pärisorjusliku mõisamajanduse arenguga, aadli ülemkihi ladviku ning kaubandus- ja tööstusklassi rikastumisega toimus töötava elanikkonna masside, eriti pärisorjusliku talurahva ja tehasetööliste laostumine. Sagedased kojarevolutsioonid, keisreid troonilt tõukava ja troonile tõstva kaardiväeohvitserkonna pretoriaansus, õukonna pillav elu, favoritism, mis tõi tõusikutele ühe päevaga miljoneid rublasid ja sadu tuhandeid pärisorje, välisriikide salasepitsused ning võitlus õukonnas ja kojarevolutsioonide ajal, ebakindlus ja kiired muudatused välispoliitika suunas — see kõik laostas maad ning muutis ühtlasi tema poliitilise ja sõjalise seisukorra ebakindlaks. Tööstus, kaubandus, transport, linnade ehitamine, sõjaasjandus hakkasid esimese 30—35 aasta jooksul pärast Peeter I allamäge minema.

Alles XVIII sajandi teisel poolel saavutab absolutism uuesti suurt poliitilist ja sõjalist edu, prestiiži taastamise rahvusvahelises poliitikas. See poliitiline ja sõjaline edu oli eriti suur XVIII sajandi viimasel kolmandikul, Katariina II valitsemise ajal. XVIII sajandi lõpul oli tsaari-Venemaa sageli otsustavaks ja juhtivaks jõuks Euroopa rahvusvahelistes asjades ja liitudes, ta oli mitmesugustes poliitilistes konfliktides vahekohtunikuks, kes ütles rahus ja sõjas, valitsuste vahetusel, riikide jagamisel jne. oma viimase, otsustava sõna.

Selline Vene tsaarivalitsuse prestiiž ja välispoliitiline edu ei sõltunud mitte üksnes reaalsest jõust ja Euroopa suurima tsentraliseeritud absolutistliku riigi majanduslikust ja sõjalisest võimsusest, vaid ka üldisest poliitilisest olukorrast ja Euroopa mandririikide eneste nõrkusest. Euroopa mandril oli XVIII sajandi teisel poolel «vana kord» lõplikult kõikuma löönud, vajati tungivalt põhjalikke poliitilisi ja majanduslikke reforme. Absoluutne monarhia ei suutnud kaugeltki igal pool ühendada suurteks rahvuslikeks riikideks üksikute vürstiriikide, hertsogiriikide jne. väikseid, killustatud feodaalseid moodustisi, eriti Saksamaal ja Itaalias. Nende samasuguse absolutistliku iseloomuga väikeste riiklike moodustiste

majanduslikuks aluseks oli pärisorjuslik majandus ning neil ei saanud olla suurt poliitilist ja majanduslikku tähtsust Euroopa asjades suurte tsentraliseeritud monarhiate — Venemaa, Austria ja Prantsusmaaga võrreldes. Kuid Lääne-Euroopa riikides olid vastuolud vana, feodaal-pärisorjusliku korra ja tekkiva uue, kodanliku korra vahel eriti tugevad (rääkimata Inglismaast, mis oli selles suhtes mandriga võrreldes kaugele ette jõudnud) ja nad tegid nende riikide sisepoliitika kõikuvaks.

Feodaalaadli agraarklasside ülevõimu säilitamiseks ja omaenda olemasolu päästmiseks hakkas Euroopa absolutism teostama «valgustatud absolutismi» poliitikat. Selle olemus seisis monarhide püüdluses muuta riiklik keskvõim täiesti piiramatuks, seada see ideoloogiliselt ajastu poolt nõutavate valgustusreformide etteotsa, paralüseerida sellega tekkivaid ühiskondlikke püüdlusi poliitilisele vabadusele, piirata neid ainult sellega, mida riik peab vajalikuks «üldiseks hüvanguks», s. o. valitsevate klasside hüvanguks. Võideldes keskaja feodaal-pärisorjuslike jäänustega, lähenes «valgustatud absolutism» mõne sammu võrra kodanlikule ideoloogiale «loodusõiguse», isiku emantsipatsiooni ja seaduse ees kõikide nominaalse võrdsuse väljakuulutamise mõttes. Kuid kogu selle poliitika klassialus jäi endiseks, eriti seal, kus feodaalaadli agraarse ülemkihi ülevõim oli kõige tugevam.

Majanduslikult mahajäänud riigina ei tundnud tsaari-Venemaa veel sellist poliitiliste ja sotsiaalsete suhete teravnemist. Seepärast oli Vene tsarismil, mis ühendas oma võimu alla mõõtmatu, tohutute loodusvarade, suure rahvaarvu ja pärisorjusliku majanduse suure tsentraliseeritud organisatsiooniga territooriumi, Euroopa absolutistlike riikide hulgas suurim poliitiline ja majanduslik jõud, olles Euroopa asjades vahekohtunikuks ja korraldajaks. Hoolimata põhilistest poliitilistest vastuoludest nende riikide vahel, ühendas püüdluste ja ideoloogia klassiühtsus nende poliitikat. Kõik see viis saladiplomaatia õitsengule, igasugustele koalitsioonidele ja koalitsioonilistele «kabinetisõdadele», mida monarhistlikud valitsused kuulutasid oma salajastest ja kaugeleulatuvaist diplomaatilistest plaanidest olenevalt. Venemaa võttis aktiivselt, edukalt ja sageli otsustavalt kõigist nendest diplomaatilistest kombinatsioonidest ja sõdadest osa. Pealegi suutis Venemaa «valgustatud absolutism», ühendanud enese ümber ühiskonna kõrgemad klassid ja teatava osa keskklassidest, esile tõsta suure arvu silmapaistvaid diplomaate, riigimehi, väe- ja laevastikujuhte, saavutades oma sõjalise ja diplomaatilise edu kõrgpunkti.

Niisiis, nagu ütles Engels, asus «ühtne, homogeenne, noor, kiiresti kasvav, peaaegu haavamatu ja vallutamiseks täiesti kättesaamatu Venemaa» XVIII sajandi lõpul Euroopa «suurriikide» hulgas esikohale. Kuid see edu saavutati maa tootlike jõudude äärmise pingutamise ja kurnamise hinnaga. Feodaal-pärisorjuslik süsteem säilis Venemaal tugevamini ja kauem kui teistes Euroopa maades. «Aadlidiktatuur» viis Anna Ivanovna, Jelizaveta ja Kata-

riina II valitsemise ajal pärisorjuslike õiguste, aadli isiklike ja teenistuslike privileegide veel suuremale kindlustumisele ja elanikkonna töötavate hulkade orjastamise tugevdamisele.

Pärisorjus ning pärisorjuslik majandus saavutasid XVIII sajandi lõpuks oma arengu kõrgpunkti, kujunedes väljaarenenud majandussüsteemiks, mis hõlmas kogu rahvamajanduse — nii põllumajanduse kui ka osaliselt tööstuse.

Sellega üheaegselt kestis edasi kodanluse ja kodanlike elementide ühiskondlik-majandusliku tähtsuse kasvamine maa majanduslikus arengus. Rahvamajanduses kasvas tööstuse osatähtsus, toimus linna eraldumine külast, suure rahvusliku turu kujunemine, mis oli uute territooriumide omandamise tõttu laienenud. Tööstuses laienesid ja tugevnesid kapitalistliku formatsiooni algmed.

Säärane vastuoluline ja kahesugune suund sotsiaal-majanduslikus elu ja riigi rahvamajanduse arengus oli tingitud sellest, et absolutistliku riigi feodaal-pärisorjuslikus süsteemis olid «vana» elemendid XVIII sajandi lõpuks jõudnud oma arengu piirini ja hakkasid välja surema; «uue», kapitalistliku formatsiooni algmed aga hakkasid kasvama ja arenema. Väljasureva «vana» ning kasvava ja tugevneva «uue» vahel, feodaalaadli ülevõimu ja diktatuuri ning endale kohta taotleva kodanluse vahel toimunud võitluse protsess kestis kogu XVIII sajandi ja XIX sajandi algul, misjärel uue, kodanliku arengu elemendid hakkasid feodaal-pärisorjuslikust majandusest silmanähtavalt võitu saama.

Peatume selle protsessi tähtsamatel momentidel käsitletaval perioodil XVIII sajandi teisest veerandist kuni sajandi lõpuni.

Rahvusliku turu laienemine, kaubamajanduse kasv ja rahvastiku diferentseerumine. Pärast Peetri-aegseid vallutusi Baltimaadel ning uute vallutuste ja ühendamiste tõttu lülitati XVIII sajandi lõpuks impeeriumi piiridesse uued laialdased piirkonnad: Baltimaad (Eesti- ja Liivimaa, osa Soomest), kogu lõuna-ala koos Krimmi, Aasovimaa ja Ees-Kaukaasiaga (Katariina II ajal), kogu Paremkalda-Ukraina, Polesje, Valgevene; lõplikult ühendati impeeriumiga ka Kuramaa. Juba üksi sellel asjaolul pidi olema väga suur tähtsus. Ehkki osa ühendatud territooriumidest oli Kesk-Venemaast mõni aeg tollibarjääriga eraldatud, laienes «ülevenemaaline turg» XVIII sajandi jooksul territooriumi suuruselt siiski 16 849 000 ruutkilomeetrini, kusjuures selle suurus Peeter I valitsemisaja algul oli olnud 14 575 000 ruutkilomeetrit, rahvaarvult XVIII sajandi algusega võrreldes aga enam kui kahekordseks: ta hõlmas Peetri-aegse 13 miljoni asemel juba 29 miljonit inimest.[1]

Territooriumi ja rahvaarvu kiire kasv XVIII sajandil pidi kiirendama ühiskondliku tööjaotuse protsessi ning turu ja kaubaring-

[1] Vene maateadlased tegelevad kahjuks vähe ajaloolise geograafiaga ja toodud arvud on isegi XVIII sajandi jaoks (kõnelemata XIV ja XV sajandist) ebatäpsed ja ligikaudsed. Täpsemad arvutused on olemas alates XIX sajandi keskpaigast (vt. Стрельбицкий, Исчисления поверхности Российской империи, 1874 г. и 1889 г.).

luse kasvu. Selle protsessi aluseks oli tööstuse arenemine ja tööstuse poolt pärisorjuslikest suhetest hoolimata esile kutsutav «pagemine küladest», mis oli üha enam haaranud obrokitalupoja, kes siirdus põliselt põllutöölt tööndusliku ja kaubandusalasele tööle. Esimesena haaratakse sellest liikumisest mittemustmullavöönd. XVIII sajandi lõpul siirdus mittemustmulla-kubermangudes kaks viiendikku kuni üks kolmandik täisealisest meessoost elanikkonnast mittepõllunduslikele töödele, katkestades sideme põllumajandusega. Ühes sellega hakkab süvenema riigi majanduse geograafiline spetsialiseerumine. Põllumajandus kasvab järjest ja spetsialiseerub lõunapiirkondades, kuna mittemustmullaline obrokiline Põhi seab oma majandusliku arengu üha suuremasse sõltuvusse arenevast tööstusest. Talumajanduses eralduvad majandite grupid, mis üha enam omandavad rahalist iseloomu ja hakkavad töötama turu jaoks.

Kõige järsum pööre toimus selles suhtes just XVIII sajandi keskpaigas. Juba üks XVII sajandi välismaisi vaatlejaid kriipsutas alla selle üllatava fakti, et «Moskoovias... jõgedest kaugel asuvates provintsides elanikud harivad niipalju maad, kui on vaja iseenda elatamiseks». Ning edasi, iseloomustades majanduse ja elukorra üldisi tingimusi, jätkab ta: «Ei või kujutleda midagi kehvemat Moskva talupoegade riietusest. Pesu jämedast karedast lõuendist ja niineviisud, milliseid nad valmistavad haruldase oskusega. Ei leidu peaaegu ühtki moskvalast, kes seda käsitööd ei oskaks ja sellega ei tegeleks.» [1]

Juba XVIII sajandi keskel kaob see naturaalmajanduse domineerimine ja põllunduse ühendus töötleva tööstusega suurel määral minevikku ja säilib üksnes kaasaegsete mälestustes.

XVIII sajandi teise poole kirjanikud toonitavad üksmeelselt suurt murrangut, mis toimus alates XVIII sajandi algusest tööstuse põllumajandusest eraldumise näol. Boltin, üks XVIII sajandi keskpaiga tuntud kirjanik, kirjeldab seda murrangut nii: «Põlluharijate seisusest läks suur hulk üle tööstlurite, vabrikutööliste, käsitööliste seisusesse. Tuli juurde palju linnasid, püstitati palju hooneid, millede ehitamiseks vajati suurel arvul meistreid... Palju aastaid oli kõige viljarikkamates provintsides viljaikaldus, mille jooksul kõik viljatagavarad lõppesid, ja hind tõusis seetõttu kahekordseks.» [2] Teised sama ajajärgu kirjanikud — Štšerbatov, Jelagin jne. — toonitasid «pöördumist raskelt põlluharimisega tegelemiselt tööstusse» ja panid selle arvele põllunduse vähenemise, «varu-viljaaitade» tühjenemise, elukalliduse tõusu jm. «See on põhiline pahe Venemaal,» ütleb Štšerbatov, «et paljudes tema piirkondades siirdus suur hulk talupoegi põlluharimist maha jättes teistele tööaladele. Varem tegelesid talupojad põlluharimisega, olid

[1] А. Олеарий, Описание путешествия в Московию (1636—1639 гг.), 1906, стр. 279 и сл.

[2] «Примечания на историю древния и нынешния России г. Леклерка, сочинённые генерал-майором Ив. Болтиным», 1778.

söönud, kuid vaesed. Nüüd aga ... maha jätnud põlluharimise, hakkasid talupojad siirduma teistele töödele ja läksid raha poolest tõesti rikkamaks, kuid põlluharimise tase langes».[1]

Lõpuks kinnitab ka XIX sajandi alguse õpetatud statistik ning majandusteadlane Arsenjev hiljutisi aegu meenutades, et «endistel aegadel oli meie kodumaal linnatööstus üsna vähe tuntud, külaelanikud pidid seepärast ise rahuldama oma vajalikke tarvidusi ning kuidagiviisi olema käsitöölised ja vabrikandid vähemalt nende esemete osas, mis olid vajalikud nende elamute, rõivastuse ja elatumise jaoks. See kestab tänaseni, ja seepärast on paljud talupoegade-käsitöölistega asustatud külad omandanud linnade ilme».[2]

XVIII sajandi rahvastiku statistika (niinimetatud revisjonid) ei anna kuigi täpseid andmeid linna- ja tööstusrahvastiku arvestamiseks. Võttes kokku kõik olemasolevad sedaliiki arvandmed ja neid mõnevõrra korrigeerides, võime elanikkonna üldist kasvu XVIII sajandil, sealhulgas linna-, maa- ja pärisorjusliku elanikkonna kasvu kogu sellel territooriumil, kus vastavad revisjonid toimusid, nende revisjonide andmete põhjal väljendada järgmise tabelina:[3]

Revisjonide aeg	Kokku mõlemast soost elanikke (miljonites)			Sealhulgas					
				linnaelanikke		maaelanikke		neist pärisorjuslikke elanikke	
	põhilisel territooriumil	liidetud territooriumil	kokku	mõlemast soost (miljonites)	kogu elanikkonna suhtes (protsentides)	mõlemast soost (miljonites)	kogu elanikkonna suhtes (protsentides)	mõlemast soost (miljonites)	kogu elanikkonna suhtes (protsentides)
Esimene revisjon 1722. aastal...	14	—	14	0,5	3,6	13,5	96,4	—	—
Kolmas revisjon 1762. aastal...	19[4]	—	19[4]	—	—	14,5[5]	—	7,6[5]	52,4[5]
Viies revisjon 1796. aastal...	29	7	36	1,3	3,6	34,7	96,4	20,0	55,5
Seitsmes revisjon 1815. aastal.....	30,5	14,5	45	1,7	3,8	43,3	96,2	20,8	46,2

[1] М. М. Щербатов, Статистика в рассуждении России, Соч., т. I, 1896.

[2] К. К. Арсеньев, Начертание статистики Российского государства, т. I, 1818, стр. 135.

[3] Tabel on koostatud järgmiste andmete põhjal: К. Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. I, «О народонаселении», Спб. 1819; «Военно-статистический сборник», вып. IV, 1871; «Ежегодник России», изд. ЦСК за 1911 г., стr. 120.

[4] Kogu impeeriumis.

[5] Üksnes Suur-Venemaal koos Siberiga mõlemast soost elanikke; pärisorjusliku elanikkonna protsent on 1762. aasta kohta arvutatud üksnes maaelanikkonna osas.

Tabelist nähtub, et elanikkonna absoluutne kasv toimus väga kiiresti niihästi loomuliku juurdekasvu kui ka külgeliidetavate territooriumide arvel. Sealjuures on vaja märkida, et revisjonide andmed näitavad üksnes maksualuse elanikkonna arve, kuigi juba esimese revisjoni ajal koostati eri nimestikud isikutest, «kes ei olnud maksu alla pandud». Viimases kolmes revisjonis kuulusid loendamisele «kõik tegelikult olemasolevad inimesed», kuid maksustamisele mittekuuluvad klassid loendati «üksnes arvu pärast» (aadlikud, riigiteenistuses olevad isikud, sõjaväelased, õpetajad, vaimulikkond jt.).[1] Seepärast on linnaelanikkonna arvud esimeste revisjonide järgi üldse mõnevõrra vähendatud. Kuid on võimalik, et XVII sajandil ilmnenud «linnade kriis» ja possaadlaste arvu vähenemine nende ülemineku tõttu «teenistuslaste» seisundisse jätkus veel suuremal määral Peeter I ajastul.[2] Kui oletada, et XVII sajandi keskel moodustas linnade kõigi elanike — niihästi possaadlaste (maksualuste) kui ka mittemaksualuste — arv umbes 500 000 inimest,[3] siis pidi see Peetri ajastul suurenema nii maksualuse kui ka mittemaksualuse elanikkonna osas, ehkki see siinesitatud revisjonide arvudes ei peegeldu. Hilisemate andmete järgi oli XVIII sajandi lõpul linnaelanikke kokku 2 279 000 inimest (1794. aastal).[4]

XVIII sajandi jooksul hakkas linna- ja tööstusrahvastik eriti intensiivselt suurenema, kuigi ta moodustas endiselt suhteliselt väikese osa üldisest rahvaarvust. Meil puuduvad kindlad andmed selleks, et mõnevõrragi täpselt arvutada kogu tööstusrahvastik, s. o. needsamad mõisa-, riigi-, possessioonsed, juurdekirjutatud ja teised talupojad, kes töötasid mõisaettevõtetes, kodutööndustes, väikese arvu «vabade» inimestega ja ühe osa linnaelanikega «vabrikutes». Tolle aja enam-vähem usaldusväärsete ametlike kokkuvõtete järgi ulatus tööliste arv XIX sajandi algul töötleva tööstuse manufaktuurettevõtetes (ilma viinavabrikute, püssirohu- ja relvatehaste ning mäetööstuseta) 95 000 inimeseni.

Mis puutub põllumajanduslikku elanikkonda, siis võib kindlasti öelda, et kogu XVIII sajandi vältel asus pärisorjuslik põllumajandus riigi majanduses valdaval kohal. Kuid sellest ajast peale ilmneb tähtis nähtus: pärisorjusliku rahvastiku peaaegu püsiv arv, kusjuures tema osatähtsus kogu riigi rahvastikus suhteliselt väheneb.

XVIII sajandi statistika (muidugi mitte päris täpse) andmetel suureneb pärisorjuslik elanikkond sajandi jooksul tunduvalt, moodustades XVIII sajandi keskpaiku valdava osa kogu elanikkonnast.

Nii oli teise (1744. a.) revisjoni järgi Suur-Venemaa (ilma

[1] ПСЗ, II, т. VIII, № 6265; т. XXV, № 23817; т. XXXII, № 30877.

[2] М. В. Клочков, Население России при Петре Великом по переписи того времени, т. I, 1911.

[3] П. П. Смирнов, Города Московского государства в первой половине XVII в., т. I, вып. 2, 1919, стр. 352.

[4] А. Г. Рашин, Формирование промышленного пролетариата в России, 1940, стр. 83.

Peterburi kubermanguta) ja Siberi 6,4 miljonist meessoost talupojast meessoost pärisorje 3,4 miljonit, s. o. 53,7 protsenti. Kolmanda (1762.—1766. a.) revisjoni järgi võeti Suur-Venemaa ja Siberi maaelanikkonna 7,1 miljoni meessoost (umbes 14,5 miljoni mõlemast soost) hinge hulgas arvele 3,8 miljonit meessoost (umbes 7,6 miljonit mõlemast soost ehk 52,4 protsenti maaelanikkonnast) pärisorja. Hinnates kogu Suur-Venemaa ning Siberi elanikkonda 1762. aastal umbes 17 miljonile mõlemast soost inimesele,[1] oli Katariina II valitsusaja algul impeeriumi nendes osades pärisorje kogu elanikkonnast kokku 44,5 protsenti. Järgnevatel aastatel suurenes pärisorjuslike talupoegade absoluutne arv tugevasti, eriti riigitalupoegade ja -maade mõisnikele kinkimise tõttu: Katariina II 35-aastase valitsemise ajal selliseid talupoegi «kingiti», s. o. muudeti pärisorjadeks 800 000 hinge, Pauli nelja-aastase valitsemise ajal aga 600 000 hinge. Ühes sellega laiendati Katariina 1763. ja 1783. aasta ukaasidega pärisorja seisund Venemaaga ühendatud Ukraina kubermangude maaelanikkonnale, Pauli 1796. aasta ukaasiga aga teistele lõunapoolsetele kubermangudele — Jekaterinoslavi, Kaukaasia, Tauria kubermangule, Donimaale jne. Selle tulemusena oli viienda revisjoni järgi (aastail 1794—1796) meessoost pärisorje 9,9 miljonit hinge.

Kuid neid pärisorjusliku elanikkonna kasvu iseloomustavaid summaarseid arve tuleb selle elanikkonna ebaühtlase geograafilise leviku tõttu korrigeerida. Pärisorjuslike talupoegade arvu protsentuaalne suhe kõigi talupoegade üldarvule oli neljanda revisjoni järgi näiteks Kaluuga kubermangus 83 protsenti, Smolenski ja Tuula kubermangus 80, Jaroslavli, Kostroma, Pihkva (Pskovi) kubermangus 72—76, Nižni-Novgorodi, Orjoli, Vladimiri, Moskva, Tveri kubermangus 64—69, Pensa, Saraatovi, Novgorodi, Simbirski kubermangus 51—56 ning — kõige väiksem — Olonetsi kubermangus 6 ja Vjatka kubermangus 2 protsenti.[2]

Niisiis olid pärisorjuse keskuseks Moskva riigi vanad piirkonnad, neile lähedased kubermangud ja peale selle Poola kubermangud, kus juba enne nende ühendamist Venemaaga oli pärisorjus laialt levinud. Nii lõuna- kui ka põhjapoolsetel ääremaadel ja Siberis oli pärisorjusliku elanikkonna protsent märksa väiksem, kohati päris tühine.

Peale pärisorjuslike mõisatalupoegade leidus XVIII sajandi maaelanikkonna keerulises seisuslikus koosseisus teisi arvukaid talurahva gruppe, kus oli talupoegi kokku arvuliselt pisut vähem kui mõisatalupoegi. Nii oli neljanda ja viienda revisjoni andmeil (aastail 1783—1796) mitmesugustes suuremates gruppides meessoost talupoegi: riigitalupoegi 7,2 miljonit, mustaadralisi 627 000, koja- ja tsaaritalupoegi 597 000, mäetehastele juurdekirjutatud talu-

[1] К. Герман, Статистические исследования, т. I, 1819, стр. 33.

[2] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, 1903, стр. 31 и сл.

poegi 264 000, possessioonseid talupoegi 80 000. Kokku moodustas neljanda revisjoni andmeil pärisorjuslike mõisatalupoegade arv 52 protsenti ja riigitalupoegade arv 42,4 protsenti. Viimased olid muuseas fondiks, mille arvel tehti «kingitusi», s. o. muudeti riigitalupojad pärisorjadeks.

Niisiis moodustavad XVIII sajandi lõpuks pärisorjuslike mõisatalupoegade ja mitmesuguste «riigitalupoegade» grupid rahvastiku üldarvust valdava enamuse. Linna- ja tööstusrahvastiku arv oli tähtsusetu.

Klassistruktuur ja aadlit soosiv majanduspoliitika. XVIII sajandi teisel poolel hakkas vene ühiskonna klassistruktuuris, ühiskondlikus majanduses ja valitseva klassi — feodaalaadli ideoloogias XVIII sajandi esimese veerandi Peetri ajastuga võrreldes toimuma tunduvaid nihkeid.

Kuigi Peetri-aegne impeerium, nagu eespool märgitud, kujutas endast pärisorjusliku aadli ülevõimuga, tekkiva kaubandus- ja tööstuskodanluse alluva seisundiga ning pärisorjusliku ja maksualuse elanikkonna põhihulkade mahasurutud seisundiga absolutistlik-bürokraatlikku riiki, ei võtnud aadli diktatuur ja bürokraatia omavoli Peeter I ajal siiski sellist ulatust nagu tema järglaste, eriti Katariina I, Anna Ivanovna, Jelizaveta, Peeter III ja Katariina II ajal.

Nii põlisaadli ülemkiht kui ka favoriitidest, juhuslikest võimukandjatest või kaubandus- ja tööstusklassi edukatest võsudest tekkinud uue aadli ülemkiht (Demidovid, Lazarevid, Tverdõšev, Jakovlevid) haaras koos bürokraatia ladvikuga (mis suurel määras koosnes sakslastest ja balti sakslastest) poolsaksastunud õukonna moraalse laostumise tingimustes enda kätte maa administratiivse juhtimise. Ta ajas kokku tohutuid varandusi, riisudes igasuguste «kinkimiste» näol laialdasi riiklikke maavarasid, pärisorjastades riigimaadel asuvaid talupoegi, haarates monopoolselt terveid tööstusharusid ja -piirkondi (Uraal) jne.

Tsaarivalitsuse majanduspoliitika määrasid esmajärjekorras aadli huvid, kes taotles pärisorjusliku ekspluateerimise tugevdamist, monopoolset ülevõimu kõigis rahvamajandusharudes. Aadli käes oli tähtsaim seisuslik monopol — pärisorjusliku töö kasutamise, «asustatud mõisate» omandamise ainuõigus. Seda õigust ei olnud kaupmeeskonnal ja teistel seisustel. Seepärast põrkasid suurkaupmehed ja tööstürid üksikute kaubandus- ja tööstusharude monopoolselt enda kätte haaramise taotlustes üha enam kokku aadli huvidega. Riik soodustas suurtööstuse arengut aadlimanufaktuuride rajamisega, riigikassast laenude ja toetuste andmisega. Ta ergutas suurte tööstusettevõtete loomist ja kaubandust. Kodumaise tööstuse edendamiseks kehtestati kõrge toll ja isegi täielik väliskaupade sisseveo keeld jne.

Ettevõtete tööjõuga kindlustamise küsimus lahendati nagu ennegi kas igasuguste «hulguste», kerjuste, «alamrahva ja elatuseta inimeste» jne. poolt manufaktuurides tehtava sundtööga

või pärisorjuslike ja possessioonsete talupoegade töö kaupmeeste manufaktuuride poolt kasutamise õiguste edasise reglementeerimisega. Possessioonsete talupoegade kasutamisel esinenud kuritarvituste tõttu määrati 1752. aasta ukaasiga[1] täpselt kindlaks nende possessioonsete talupoegade arv, keda võis soetada tööpinkidele» (12 kuni 42, sõltuvalt tootmisalast). Kõik see ei suutnud lahendada kaupmeeste manufaktuuride töölisprobleemi. Valitsuse poliitika sagedase muutmise tõttu vabrikantide õiguse suhtes soetada «asustatud külasid», s. o. osta pärisorjuslikku tööjõudu, läksid tehaste omanikud ja vabrikandid üha enam üle vabapalgalisele tööle[2]. 1762. aastal anti välja ukaas, et «edaspidi mitte lubada vabrikute ja tehaste juurde külade ostmist koos maadega ja ilma maadeta, vaid rahulduda vabade ja kokkulepitud tasu eest passide järgi palgatavate inimestega».[3] See ukaas anti välja selleks, et uuesti kinnitada aadli privileege ja monopoolset õigust pärisorjusliku töö kasutamisele. Kuid teiselt poolt oli ta ajastu aktuaalseks saanud nõuete — vabapalgalisele tööstuslikule tööle ülemineku vajaduse näitajaks.

Juba Peeter I lähimate järglaste ajal ja eriti XVIII sajandi lõpuks muutus laenude andmise ja monopolide kehtestamisega «tööstuse ergutamise» poliitika aadli või isegi üksikute isikute ja «favoriitide» ergutamise poliitikaks. Tohutu altkäemaksuvõtmise juures anti laene ja monopole väga tihti mitte tegelikele ettevõtjatele ja suuri kapitalimahutusi nõudvaile tööstustele, vaid favoriitidele, altkäemaksu eest. Jelizaveta ja Anna Ivanovna valitsemisaeg oli säärase ohjeldamatu favoritismi ja altkäemaksuvõtmise ajaks, et laenude ning tööstus- ja kaubandusmonopolide andmine muutus tööstuse ja kaubanduse ergutamise vahendist avalikuks riigivarade riisumiseks. Niisugustest ettevõtetest võtsid osa mitte üksnes juhuslikud võimukandjad ja nende soosikud, vaid ka senaatorid, samuti keisrinna.

Nii näiteks Anna ja soosik Bironi ajal, hoolimata tollal kehtinud 1714. aasta seadusest, mis keelas mäeettevõtete eraisikuile rendile andmise, organiseeris Bironi favoriit Šemberg (kes oli ühtlasi «pea-mäedirektoriks», s. o. juhtis kõiki mäeettevõtteid) erakompanii mäeettevõtete rentimiseks ja ekspluateerimiseks. Šembergi kompaniile anti suured privileegid koos suurte rahaliste toetustega, monopoolsete õigustega kaubelda tehaste toodetega ja kõigist maksudest vabastamisega. Kompanii kasumitest said oma osa Biron ja Anna. Asi lõppes sellega, et Šemberg põgenes valitsuse vahetusel välismaale, jäädes riigile kuni 370 000 rubla võlgu.

Teiseks näiteks säärasest riisumisest, mis pandi toime tööstuse soodustamise ettekäändel, on Jelizaveta-aegse kõige mõjukama aukandja krahv P. I. Šuvalovi ettevõtja-tegevus. Omades suurt tulu

[1] ПСЗ, I, т. XIII, № 9954.

[2] Д. Бабурин, Очерки по истории мануфактур-коллегии, 1939, стр. 312—365.

[3] ПСЗ, I, т. XV, № 11490.

toovaid Valge mere, Astrahani ja Kaspia mere kalastusettevõtteid, merihobuste ja metsloomade küttimise ning rasvatootmise ettevõtteid Põhja-Jäämere rannikul, hakkas ta taotlema, et temale üle antaks uued tulutoovad Blagodati mäetööstusettevõtted Uraalis. Senat määras, et need tehased temale üle antaks, viidates sellele, et Šuvalov on kalastusettevõtted «nii kõrgele järjele viinud, nagu nad veel kunagi pole olnud». Tulemused olid aga sellised, et Šuvalovile tühise summa — 90 000 rubla eest müüdud Blagodati mäetehased tuli riigil mõne aasta pärast tehasel lasuva 750 000 rubla suuruse võla katteks tagasi võtta. Ja seda koguni nii, et vask, mille puud ei maksnud possessioonsetele vabrikantidele kõige kallimate hindadega üle 2 rubla 25 kopika (tavaline hind oli 1 rubla 70 kopikat), anti Šuvalovi poolt riigile üle hinnaga 5 rubla 50 kopikat puud.[1]

XVIII sajandi teisel poolel on märgata majanduspoliitikas eriti järsku pööret, mis on kaubanduse ja tööstuse «vabaduse» kuulutamise ettekäändel suunatud mõisa-aadli õiguste laiendamisele sel alal. Aadel oli oma enamuses huvitatud tööstus- ja kaubandusmonopolide kaotamisest, mis, nagu me nägime, tõid kasu üksnes väikesearvulisele kõrgemale ülemkihile ja favoriitidele. Kauplemine aadlimõisate saadustega võttis juba säärase ulatuse, et seda sisetollid kitsendasid. Kaubandusklassi huvid nõudsid selles suhtes ka seda, et kaotataks tööstus- ja kaubandusmonopolid ning kaubakäibe vabaduse kitsendused.

1753. aasta 20. detsembri ukaasiga[2] kaotati 1754. aasta aprillist alates sisetollid, mis olid üheks peamiseks takistuseks sisekaubakäibe arenemisele. Ühes sisemise tollipiiri kaotamisega Venemaa ja Ukraina vahel kõrvaldati viimne takistus ühtse rahvusliku turu kujunemiseks (muuseas varem, kui seda tehti Prantsusmaal). Kaotatakse rida teisi kitsendusi tööstuse ja kaubanduse alal ning siidi- ja sitsimonopol.[3]

Sisekaubandus hakkas kiiresti kasvama. Keskendudes peamiselt suurtel ülevenemaalistel ja oblastilaatadel (peamiselt ülevenemaalisel Makarjevi laadal, Irbiti laadal — Siberi jaoks) ning väiksematel laatadel — Ukraina ja Kesk-Mustmullamaa kubermangudes, hõlmas laatade kaubakäive kogu tööstus- ja põllumajanduskaupadega kauplemist tööstuskeskuse ja Ukraina, Siberi, Kesk-Aasia ääremaade vahel.

Vene suurkaupmeeskond arendab hoogsalt oma kaubanduslikku tegevust nii suurtes sisemistes kaubanduspunktides — Moskvas,

---

[1] Šembergi, Šuvalovi, Šafirovi, Jevreinovi ja teiste selle favoritismi, «gründertumi» ja riisumise sajandi «ärimeeste» ettevõtja-tegevuse kohta vt. Н. Н. Фирсов, Русские торгово-промышленные компании в первой половине XVIII в., изд. 2, 1922, стр. 80 и сл., samuti А. С. Лаппо-Данилевский, Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII в., 1899.

[2] ПСЗ, I, т. XIII, № 10164.

[3] ПСЗ, I, т. XVI, № 11630.

Peterburis, Astrahanis, Orenburgis jne. kui ka sadamates ja välismaa punktides — Inglismaal, Leipzigi messil jne.

Sellest hoolimata kandis Peeter I järglaste sotsiaal- ja majanduspoliitika XVIII sajandil isegi tugevamini väljendatud aadli-iseloomu, kui see oli olnud Peeter I ajal. Peetri ukaas ainupärimise kohta ei rahuldanud aadlit, sest see seadis suure osa aadlist sõltuvusse vajadusest riigiteenistuses olla. Sellepärast taotles ta ainupärimise kohta käiva ukaasi tühistamist. Aadel taotles suure hulga maa enda kätte koondamist, maale täieliku omandiõiguse kinnistamist, kohustuslikust teenistusest vabastamist, monopoolset õigust pärisorjuslikule tööle, oma saaduste vaba turustamise arendamist. Kõiges selles suhtes rahuldas Anna Ivanovna, Jelizaveta, Peeter III ja Katariina II seadusandlus aadli nõudmised täielikult. Anna tühistas Peeter I ukaasi ainupärimise kohta ja kinnistas sellega aadlile lõplikult pärusmõisa omandiõigustega tohutu mõisamaade fondi. Ta tühistas ka aadli eluaegse teenistuse kohustuse. Rea ukaasidega kinnistati aadlile maade valdamise ainuõigus. Kõigil teistel seisustel oli keelatud maid omandada. Lõpuks, manifest «aadlivabaduse kohta», mis vabastas aadlikud täielikult kohustuslikust teenistusest ja andis neile rea teisi privileege, valmistati ette juba Jelizaveta poolt ja anti välja tema järglase Peeter III poolt 18. veebruaril 1762. aastal.[1]

Seepärast võib seda pööret, mis toimus valitsuse majanduspoliitikas XVIII sajandi keskpaiku pärast Peeter I, küll vaevalt pidada pöördeks Peetri-aegselt «kodanlikult merkantilismilt» aadli «liberalismile». Tegelikult oli see aadlipoliitika õitseng, aadlidiktatuuri kindlustamine, mida olid alustanud juba Peetri lähemad järglased ja mis viidi äärmise piirini Katariina II poolt. Katariina II valitsusajal omandab aadlit soosiv poliitika kõige täielikuma kuju. Aadel, koondanud sajandi lõpuks enda kätte hiiglasuure maafondi, kinnistanud oma monopoolse omandiõiguse maale ja pärisorjuslikule tööle, hakkab tundma suurt huvi selle vastu, et tema pärisorjuslik majapidamine kohandataks turu kaubakäibe tingimustele, et tema põllumajandussaadused leiaksid turustamist ja et neid müügi jaoks ümber töötataks oma mõisavabrikutes. Seepärast piirdusid juhtivate aadliringkondade nõudmised tööstuse ja kaubanduse vabadusega.

Oma arvukates esinemistes ja seadusandluses oli Katariina aadli nende nõudmiste eriti helde täitja. Kaotades monopole, esineb Katariina kaubanduse ja tööstuse vabaduse pooldajana. «Ei mingeid asju,» öeldakse 1767. aasta ukaasis, «mis puutuvad kaubandusse ja vabrikuisse, ei saa korraldada sundimisega, vaid odavus tekib müüjate suurest arvust ja kaubahulga vabast suurendamisest.» Sama proklamatsioon «vältida igal juhul monopole» kordub tema «Juhendis».

[1] ПСЗ, I, т. XV, № 11444.

Lõpuks, 1775. aasta manifestiga[1] proklameerib Katariina tööstuse ja kaubanduse vabadust, lubades «kõigil ja igaühel üles seada iga liiki tööpinke ja teha neil igasuguseid käsitöid». Muidugi ei olnud see kodanliku vabaduse põhimõtte väljakuulutamine, vaid, vastupidi, see oli eeskätt aadli ergutamise ja tema mõisamajapidamise uutele tingimustele kohandamise vormiks. Aadel nõudis oma õiguste ja majanduslike privileegide kindlustamist ning kaitset pärisorjusliku tööstuse alal ja oma mõisate saadustega kauplemisel. Seepärast ei toonud need abinõud tõelist kodanlikku majanduslikku vabadust, vaid, vastupidi, aadli ja tema ettevõtete huvides teostatav soodustamispoliitika jätkus ja tugevnes.

Muidugi sai säärasest kaubanduse ja tööstuse «vabaduse» poliitikast ja «ülevenemaalise turu» laiendamisest kasu mitte ainult aadel, vaid ka kaupmeeskond. Kuid et neis valitsuse abinõudes asi ei seisnud mitte niivõrd kodanliku poliitika arendamises ja kindlustamises, kuivõrd aadlipoliitikas, nähtub sellest, et kaupmeeskond ei lakanud võitlemast aadli vastu oma «õiguste» eest kaubanduses ja tööstuses.

Võib-olla ei kajasta ükski asi nii eredalt aktuaalseks saanud vajadust üle minna kaubamajandusele ja kasvava rahvusliku turu tähtsust, kui vaidlused Katariina-aegsetes komisjonides 1767. aastal kaubandusküsimuste alal. Kõik klassid — aadel, talurahvas, kaupmeeskond — nõudsid kauplemise alal oma õiguste laiendamist või taotlesid koguni oma klassile nende õiguste monopoolset kinnistamist.[2]

Kõige teravamad vaidlused ja kokkupõrked toimusid sel puhul kaupmeeskonna ja aadli vahel, kusjuures aadel toetas ka talupoegade õigusi kauplemisele. Kaupmeeskond, pidades kauplemist kaupmeeskonna «õiguste ja vabaduste» hulka kuuluvaks peamiseks seisuslikuks privileegiks, nõudis kauplemise õiguste kinnistamist ainuüksi kaupmeeskonnale. Kasutades «Juhendi» põhimõtet, et igale seisusele tuleb anda «temale omane tegevusala ning ükski neist ei pea puudutama teisi ega tegema neile takistusi», nõudsid kaupmeeskonna saadikud kauplemise keelamist aadlikele ja talupoegadele. Nende sõnade järgi on aadlile juba kingitud vabadus, ta kasutab õigust omada külasid (s. o. pärisorjuslikku tööd), ta peab «tegelema üksnes põlluharimisega», seda enam, et «Juhendi» sõnade järgi «põlluharimine on esimene ning peamine töö, mida peab ergutama», ja et «ei saa seal olla ei meisterlikku käsitööd, ei kindlalt rajatud kauplemist, kus põlluharimine on hukas või sellega ei tegelda palju». Seepärast ei ole kauplemisega tegelemine aadlile «sünnis ega tema seisusele omane».

Kaupmeeskonna saadikud suhtusid teravalt eitavalt ka talupoegade kauplemisse, viidates sama «Juhendi» sõnadele, et «põllu-

[1] ПСЗ, I, т. XVI, № 16576.

[2] Поленов, Исторические сведения о Екатерининской комисси для сочинения проекта нового уложения, т. I—III, 1869—1875.

mehed elavad külades ja harivad maad, ja see on nende saatus». Talurahva kauplemine oli kaupmeeskonnale võib-olla veel enam vastuvõtmatu, kuna talurahva kauplemine, mis oli legaliseeritud juba Peetri ja tema järglaste ukaasidega (eriti 1755. aasta tollimäärustikuga), arenes kiiresti, tungis kõikjale ja oli kaupmeeskonna kauplemisele suureks konkurentsiks.

Talupoegade kaebustel «laostumise», «häda ja viletsuse» üle, mis ähvardasid talupoegi, kui neid keelatakse kauplemast (samuti nagu kaupmeeskonna kaebustel talupoegade ja aadli kauplemisega põhjustatud «laostumise» üle), ei oleks võinud olla edu, kui talurahvast poleks toetanud aadli saadikud. Aadlile oli talurahva kauplemise arenemine kasulik, kuna see suurendas mõisnike tulusid ja obrokimakse talupoegadelt, laiendas põllumajandussaaduste turgu, tõstis hindu. Sama 1755. aasta määrustiku järgi oli mõisnikel endil tegelikult õigus kaubelda kõigis linnades kõigi oma «koduste kaupadega, mis nende endi külades neil ja nende talupoegadel kasvavad ... ega ole teistelt ostetud» hulgi ja jae ning müüa neid kaupu isegi välismaale, kuid ainult hulgi.

Seega vastas kaubamajanduse areng nii aadli huvidele kui talurahva kaubandusliku ladviku huvidele: kaubanduslik ja tööndusliik talurahvas maksis mõisnikele kõrgeid obrokeid või ostis end suurte summade eest lahti. Katariina II valitsusel, kes täielikult seisis aadli seisuslike privileegide pinnal, ei olnud muidugi soovi mingil määral kitsendada aadli huve. Kuid turu, kaubaringluse ja väliskaubanduse arendamise majanduslik vajalikkus sundisid arvestama ka kaupmeeskonna huve.

Vaatamata selle põhimõtte proklameerimisele, et kõikidel on tööstusliku tegevuse vabadus, ja tööstusmonopolide likvideerimisele, oli Katariina II poliitika tööstuse alal samuti valdaval määral suunatud aadli huvide rahuldamisele. See avaldus kõigepealt selles, et pärisorjusliku töö rakendamise laiendamine tööstuse alale asetas aadli mõnedes tööstusharudes eesõigustatud olukorda. Seal, kus aadlil oli olemas valmistoorainet ja pärisorjuslikku tööd ning kus tootmistehnika oli madal, näiteks villakudumistööstuses, viinapõletamises jne., ei suutnud kaupmehe vabrik, mis töötas ostetud toorainetega ja kasutas palgatööd, võistelda aadli vabrikuga. Vastupidi, puuvillatööstuses, mille jaoks mõisnikel ei olnud valmistoorainet ja kus tootmine nõudis kvalifitseeritud tööd, saavutas kaupmehe vabrik ülekaalu.

Aadli huvides teostatav tööstuspoliitika avaldus nende tööstusharude toetamises, mis olid aadlile suure tähtsusega. Eitades tööstusmonopole, kehtestab Katariina säärase tähtsa seisusliku monopoli nagu (1765. aasta viinapõletamismäärusega)[1] ainult aadlile kinnistatud viinapõletamise õigus. Pärisorjusliku režiimi tugevdamine ja pärisorjusliku töö kasutamise laiendamine viib sellele, et aadlimõisate «vabrikud» hakkavad kasvama ja suhteliselt kaup-

[1] ПСЗ, I, т. XVI, № 12448.

meeste vabrikutest ette jõudma nendes tööstusharudes, kus aadel võis kasutada oma privileege pärisorjuslikule tööle ja omas rohkesti toorainet oma majapidamises.

XVIII sajandi lõppu iseloomustab koos tööstuse üldise suure kasvuga mõnedes majandusharudes ka aadlimõisamanufaktuuri õitseng: 1773. aastal kuulusid 328 manufaktuurist aadlile 66, s. o. 20,1 protsenti nende üldarvust. Kuid 50 aasta pärast, 1820. aastaks, alaneb see protsent 15-ni, 40-ndaiks aastaiks aga 5-ni.

Seega tugevdas Katariina aadlipoliitika vastupidiselt tema poolt väljakuulutatud «liberalismi» ja «tööstuse vabaduse» ideedele aadli tööstusliku ettevõtja-tegevuse ja aadlimanufaktuuri osa.

Väliskaubandus. Ka väliskaubanduses ja väliskaubanduspoliitikas toimusid XVIII sajandi teisel poolel suured nihked. Selle mõjul, et välismaa kaupmehed nõudsid tollide alandamist ja et aadel avaldas rahulolematust importkaupade kõrge maksustamise üle, alandati juba 1731. aastal tunduvalt tolle: 50—75 protsendilt 20 protsendini. XVIII sajandi kolmekümnendaist aastaist alates hakkasid arenema kaubanduslepingud välisriikidega — Inglismaaga, Preisiga, Rootsiga jne., samuti Iraaniga, Hiinaga, Türgiga ja kõige hiljem, 1786. aastal, Prantsusmaaga. Merekaubandus oli kuni XVIII sajandi 30-ndate aastateni valdavas osas hollandlaste käes ja 40—60-ndail aastail — inglaste käes. Väliskaubanduse käivete suurus oli 40—50-ndail aastail 5—5,5 miljonit rubla väljaveo osas ja 4—4,5 miljonit rubla sisseveo osas ning suurenes 1762. aastaks väljaveo osas kuni 12,8 miljoni rublani ja sisseveo osas 8,2 miljoni rublani, andes seega aktivat 4—4,6 miljonit rubla.

Niisugune kaubanduse elavnemine toimus osalt selle tõttu, et tollid alandati 1731. aasta tariifiga. Kuid see alandamine mõjus ühtlasi ebasoodsalt tööstuse olukorrale. Seepärast töötati 1757. aastal välja uus, kõvendatud kaitsetariif, mille järgi niisuguseid sisseveetavaid kaupu, mida toodeti Venemaal, maksustati tolliga 40—100 protsendi ulatuses nende hinnast. Nii kõrgel tollil oli ka riigi napiks muutunud rahaliste vahendite suurendamise fiskaalne eesmärk. Tollitulude kindlustamiseks kehtestati üldine rendisüsteem. Kaupmees Semjakinile anti rendile kõik tolliametid (välja arvatud Läänemere ja Kesk-Aasia maade tolliametid). Kuid rendisüsteem avaldas kiiresti oma negatiivset mõju.

Seda silmas pidades võeti ette väliskaubanduse reguleerimise printsiipide üldine revideerimine. Sel eesmärgil asutati 1763. aastal Kommertskomisjon, kellele tehti ülesandeks leida abinõusid toor- ja töödeldud saaduste väljaveo suurendamiseks ning ühtlasi selleks, et kaitsta kodumaa tööstust välismaise sisseveo eest. 1767. aastal väljatöötatud uus tariif keelas täiesti nende kaupade sisseveo, millede «küllusega omaenda riigis võime rahulduda». Luksusesemeid koduses majapidamises ja toitumisel maksustati kõrge tolliga. Vastupidi, ergutamiseks vabastati üldse tollist need kaubad, millede «tootmist ei ole riigis veel alustatud». Sel alusel olid näiteks viljaviina, tärpentini, kampoli, soola, brokaadi ja teiste omal maal kü-

luses toodetavate kaupade sissevedu keelatud, raud, kirjutuspaber, mänguasjad maksustati 200-protsendilise tolliga, veinid, peeglid, gastronoomiakaubad, pronks ja teised luksusesemed — 100-protsendilise tolliga, jõukate klasside tavalised tarbeesemed — 20-protsendilise tolliga, enamik metalltooteid ja kangaid, mis toodeti vene tehaste poolt, — 30-protsendilise tolliga, vabrikantide poolt tarvitatavad kaubad (tooraine, puuvill, rohu- ja värvikaubad jne.) — 6-protsendilise tolliga, tavalised laiatarbekaubad ja toiduained — makaronid, heeringad, aknaklaas, instrumendid jne. — 12-protsendilise tolliga.

1767. aasta tariif püüdis rahuldada rahva elu kõiki mitmekülgseid vajadusi ja oli väga detailiseeritud, mistõttu sai peagi vajalikuks teha selles rida parandusi, seda enam, et juba siis oli reeglina otsustatud tariifi iga viie aasta pärast revideerida. Pealegi tehti reas kaubanduslepingutes (1782. aastal Taaniga, 1785. aastal Austriaga, 1786. aastal Prantsusmaaga, 1787. aastal Napoli kuningriigiga) tolliga maksustamisel mõningaid soodustusi vastutasuks nendesse maadesse vene kaupade sisseveo maksustamise kergendamisele. Lõpuks kutsusid XVIII sajandi teise poole arvukad sõjad esile ka olulisi ja järske muudatusi väliskaubanduse suunas.

Sellest hoolimata soodustasid maa tootlike jõudude kasv, tema territooriumide laienemine, kaubamajanduse areng, rahvusliku turu kujunemine ja tugevnemine väliskaubanduse tunduvat kasvu. Väliskaubanduse käibed, mis ametlikel andmetel moodustasid 1763.—1765. aastal 12 miljonit rubla väljaveo osas ja 9,3 miljonit rubla sisseveo osas, ulatusid 1781.—1785. aastal 23,7 miljoni rublani väljaveo osas ja 17,9 miljoni rublani sisseveo osas, ning 1796. aastal 67,7 miljoni rublani väljaveo osas ja 41,9 miljoni rublani sisseveo osas. Seega andis väliskaubanduse aktiivne bilanss Katariina II valitsemise ajal üle 103 miljoni rubla hõbedas.[1]

Mõningad nihked toimusid ka sisse- ja väljaveo iseloomus. Väljaveos olid endiselt ülekaalus põllumajanduslik tooraine, poolt töödeldud materjalid, kuid suurenes ka mõnede tööstustoodete väljavedu. Esikohal asus lina, kanepi ja takkude väljavedu (1793.—1795. aastal 13,7 miljoni rubla ulatuses aastas), tugevasti suurenes raua (5 miljonit rubla), linase ja kanepiriide (4,3 miljonit rubla), teravilja (2,3 miljonit rubla), juhtnaha (2,8 miljonit rubla) väljavedu; järgnesid metsamaterjal, seemned, lõuendid, köied, harjased, potas, karusnahad jne. Sisseveos domineerisid suhkur (5,6 miljonit rubla), kalevid (3,9 miljonit rubla), puuvillane riie (2,6 miljonit rubla), siid, veinid, puuvill, vähesel hulgal rohu- ja värvikaubad, metallid, puuvill, instrumendid jne.

Seega kandis sissevedu ilmset tarbimisiseloomu kõrgemate klasside vajaduste rahuldamiseks; tööstusliku tooraine ja tootmisvahen-

[1] Neis ametlikes arvudes kahtlesid muide ja neile vaidlesid vastu mõned Katariina-aegse Kommertskomisjoni liikmed, kes arvasid, et sissevedu Venemaale ületas väljaveo, s. o. et väliskaubanduse bilanss oli passiivne.

dite sissevedu oli tühine. Aadlikud-mõisnikud olid suurimal määral huvitatud nii põllumajandusliku tooraine väljaveost kui ka luksuskaupade ja -esemete sisseveost ning esinesid sellepärast väliskaubanduse vabaduse kaitsjatena.

Riigi rahandus ja krediit. Lakkamatute sõdade tagajärjel, mida Venemaa pidas kogu XVIII sajandi jooksul, läksid riigi majandus ja raharinglus äärmiselt korrast ära. Kui Peeter I ajal riigieelarve tohutud puudujäägid kaeti maksukoorma suurendamisega, siis lisanduvad sellele puudujääkide katmise allikale XVIII sajandi teisel poolel veel paberraha (assignaatide) väljalaskmine ja riigilaenud. Nii üks kui teine viis kogu rahvamajanduse üha enam korratusse. Liiga suur paberraha väljalaskmine viis raha väärtuse vähenemisele, kaubahindade tõusule ja lasus raske koormana töötajatel. Eriti siis, kui valuuta langes, tuli riigilaenude pealt protsentide maksmist tohutult suurendada ja maksude koormat raskendada.

XVIII sajandi algul, juba Peeter I ajal, sundis riigi vajadus raha järele intensiivselt välja laskma väärtuse kaotanud vaskraha. 1758. aastal asutati ebamugava, raske vaskraha ringluse kergendamiseks Šuvalovi projekti järgi Vasepank, kusjuures ühtlasi vähendati vaskraha nominaalväärtust ühe viiendikuni, mis aga raha ringlust ei parandanud. Jelizaveta ja Peeter III ajal tõsteti esmakordselt üles paberraha (välismaa eeskujul) väljalaskmise küsimus. Need projektid realiseeriti sellega, et Katariina II 1769. aasta 29. detsembri manifestiga asutati kaks vahetuspanka[1] Peterburis ja Moskvas, 1772. aastast alates aga vahetuskontorid mitmes linnas. Pangad said metallraha hoiuste vastuvõtmise arvel assignaatide väljalaskmise õiguse. Assignaate vahetati vabalt, metallraha (vaskraha) vastu. Assignaatide väljalaske suurus määrati algul ühele miljonile rublale, vastavalt olemasolevatele metallraha deposiitidele, 1774. aastal suurendati väljalaset 20 miljoni, 1779. aastal aga 40 miljoni rublani. Seega olid 1769. aasta pangad tegelikult deposiitpangad, kuna nad võtsid vastu hoiuseid metallrahas vahetuseks paberraha vastu ja nõudmisel hoiuste tagasimaksmise kohustusega. Kuid hiljem, 1786. aastal, liideti mõlemad vahetuspangad üheks pangaks, mida ei nimetatud nüüd enam «vahetuspangaks», vaid «assignaatpangaks» ilma igasuguste deposiitoperatsioonideta, assignaadid ise aga ei kuulunud enam vahetamisele. Assignaatide väärtus muutus sõltumatuks olemasolevatest metallraha deposiitidest ja hakkas toetuma üksnes igasugustele maksudele, mida riik võttis vastu paberrahas.[2]

Seepärast algul, kui paberraha asendas ringluses vaskraha, kasutati paberraha edukalt ja see ringles mõninga aažioga, kuid hiljem, kui paberraha enam ei vastanud metallisisaldusele ja seda-

[1] ПСЗ, I, т. XVIII, № 13219.

[2] Sellest meie esimeste pankade ja esimese paberraha iseloomust rääkis juba M. M. Speranski oma teoses «Записка о монетном обращении», mille ta oli koostanud enne Kankrini rahareformi (vt. «Записка о монетном обращении графа Сперанского», изд. Министерством финансов в 1895 г.).

mööda, kuidas seda liigselt välja lasti, hakkas see raha kaotama oma väärtust. 1786. aasta manifestis Assignaatpanga asutamise kohta määrati «monarhi sõnaga» kindlaks, et assignaatide väljalase ei ületa 100 miljonit rubla. Kuid Katariina II valitsusaja lõpuks, 1796. aastal, ulatus assignaatide väljalaske summa 157 miljoni rublani, nende kurss aga langes 70 kopikani. 1800. aastal oli assignaate kursiga 65 kopikat liikvel juba 212,7 miljoni rubla suuruses summas. Sellest ajast peale kuni 1843. aastani läks raharinglus Venemaal üha enam korrast ära.

Üldse oli assignaatide väljalaskmine kõige raskem riigi võlgnevuse vorm. Kuid peale selle hakkab riik kasutama ka otsest riigieelarve ülalhoidmise vahendit — välis- ja siselaene (viimaste hulka kuuluvad sisuliselt ka assignaatide intensiivsed väljalasked). Riigi esimene välislaen realiseeriti 1769. aastal Amsterdamis 7,5 miljoni Hollandi guldna suuruses summas, teine — Genuas ühe miljoni piastri suuruses summas. XVIII sajandi 80-ndail aastail järgnesid laenud üksteisele, ning Katariina II valitsusaja lõpuks (1796. aastal) võrdus riigi kogu välisvõlg 62 miljonile Hollandi guldnale ehk 41,4 miljonile rublale paberrahas, kogu riigivõlg aga (koos assignaatide väljalaskega) moodustas kuni 216 miljonit rubla, mille tasumine neelas üle 4 miljoni rubla aastas (2,86 protsenti kõigist riigi tuludest).

Üheaegselt sellega hakkab aadli maavalduse soodustamiseks ja kaupmeeskonnale kaubanduskäibe kergendamiseks tekkima panku. 1754. aastal asutati aadli-maapangad Peterburis ja Moskvas laenude väljaandmiseks väärtuste ja asustatud mõisate vastu, arvestades 10—20 rubla laenu iga «pärisorjusliku hinge» kohta. Samal ajal asutati Kaupmeeste Pank Peterburis kaupmeeskonnale laenude andmiseks kaupade vastu. Kõigi nende pankade tegevusel ei olnud suurt edu ja nad likvideeriti. Katariina II ajal arendatakse krediidiasutuste süsteemi edasi. Peale nimetatud assignaatpankade organiseerimise luuakse väikekrediidi edendamiseks laenu- ja hoiukassad (1772. aastal) ning Ühiskondliku Hoolekande Prikaasid (1775. aastal) laenude väljaandmisega vallas- ja kinnisvara vastu. Aadlile antava krediidi edasiarendamiseks asutatakse endiste maapankade asemele 1786. aastal Riiklik Laenupank. See paindumatu ning pärisorjuslikele ja seisuslikele põhimõteteie rajatud krediidiasutuste süsteem säilis Venemaal tervikuna (Riikliku Kommertspanga lisandamisega 1817. aastal) kuni XIX sajandi 60-ndate aastate reformideni.[1]

Kõigil katsetel parandada feodaal-pärisorjusliku korra tingimustes riigi majanduse olukorda ning organiseerida kodanlik krediidi- ja rahasüsteem ei võinud olla edu. XVIII sajandi lõpul jäid rahandussüsteemi aluseks samad riigi feodaal-pärisorjuslikud tuluallikad: otsestest maksudest — pearaha (1796. aastal riigieelarve

[1] С. Боровой, Банки в России в первые десятилетия их существования, «Сборник трудов Одесского кредитно-экономического института», т. I, 1940.

tuludest 33,7%), kaudsetest maksudest — tulud vägijookidelt (28,6%), soolalt (7,1%), tollitulud (8,7%), kokku kaudseid makse 44,4%, mis koos pearahaga läsusid eriti raskesti töörahval. Riigi kuludest neelasid armee ja laevastik (1796. aastal) eelarvest 35,5%, rahandus ja riigi majandus — 28,9%, administratsioon — 17,4%, rahvaharidus aga kõigest 1,7% riigieelarvest.

Niisugune oli pärisorjusliku riigi rahanduse organisatsioon, mis oli rajatud töörahva hulkade äärmisele ja igakülgsele ekspluateerimisele.

Majanduslik ideoloogia. XVIII sajandi teisel veerandil klassistruktuuris ja majanduspoliitikas toimunud nihked kajastusid ka valitsevate ja võitlevate klasside ühiskondliku ideoloogia nihetes. Need progressiivsed ühiskondlikud jõud, mis grupeerusid Peetri reformide ümber, said XVIII sajandi teisel poolel ühiskondliku reaktsiooni tugevnemisest hoolimata koos maa tootlike jõudude kiire arenguga edasise kindlustumise ja leviku osaliseks.

Koos teaduslike asutuste (1725. aastal Teaduste Akadeemia) ja ülikoolide (1755. aastal Moskva ülikooli) asutamisega rajatakse Venemaal vene rahvusliku teaduse alused nii täppis- ja tehniliste teaduste kui ka ühiskonna-, eriti majandusteaduste alal. Hakkavad kujunema majandusliku mõtte voolud ja teaduslikud koolkonnad, mis omandavad suure ühiskondliku tähtsuse. Vene majandusteadus võttis omaks lääne majandusliku mõtte eesrindlikke voole ning põhjendas ühtlasi iseseisvalt teoreetiliselt vene majanduse konkreetseist iseärasustest ja vajadustest sõltuvalt neid nõudmisi, mis esitatakse riigi majanduspoliitikale maa ja tema rahvamajanduse progressiivse arengu võimaldamiseks.[1]

Selle progressiivse majandusliku ideoloogia põhiliseks ideeks oli XVIII sajandil maa tootlike jõudude igakülgse arendamise idee. Selle probleemi lahendamisel tehti konkreetseid ettepanekuid rahva- ja riigimajanduse arendamise ja kindlustamise alal (tööstuse soodustamine ja tollidega kaitsmine, väliskaubanduse suunamine, maksu- ja finantspoliitika jne.). Kuid tolle aja eesrindlikud inimesed, kes pooldasid neid ajastu poolt esitatud konkreetseid rahvamajanduse progressiivse arendamise abinõusid, jõudsid varsti ühele ühisele poliitilisele järeldusele: lõppkokkuvõttes tugineb tootlike jõudude arengu probleem pärisorjuse küsimusele ja seda probleemi ei saa lahendada väljaspool pärisorjuse küsimuse üldist lahendust.

Pärisorjuse küsimus muutus keskseks ideeks eesrindlike inimeste Venemaa majandusliku ja sotsiaalse ümberkorraldamise plaanides. Selle küsimuse üks või teine lahendus tõmbas selge joone progressiivsete ja reaktsiooniliste ühiskondlike voolude vahele.

---

[1] Kirjeldades allpool teadusliku majandusliku mõtte arengut Venemaal erinevatel ajajärkudel, ei peatu me seoses meie rahvamajanduse ajaloo uurimise põhiülesandega muidugi mitte ühtede või teiste autorite puht-teoreetilistel majanduslikel vaadetel, vaid tutvume sellega, kuidas nad teaduslikult põhjendasid neid nõudmisi, mida nad esitasid majanduspoliitikale, olenevalt oma klassitaotlustest ja klassikuuluvusest.

Tõsi küll, ajastu ja tolleaegse vene ühiskonna klassistruktuuri tingimuste kohaselt ei seadnud XVIII sajandi lõpu ja isegi XIX sajandi alguse paljud eesrindlikud tegelased veel mitte alati pärisorjuse ja isevalitsuse lahutamatu seose küsimust. Vastupidi, mõned tolle aja progressiivsed tegelased olid arvamusel, et isevalitsuse piiramisega seob aadli oligarhia pärisorjuse sõlme veel tugevamini kinni. Ometi sai tolle aja parimatele inimestele (Radištšev, dekabristid) selgeks, et pärisorjuse küsimuse lahendamine toetub paratamatult isevalitsuse küsimusele.

Seega toimus juba XVIII sajandi teise poole ühiskondlikes ja kirjanduslikes vooludes ühiskondlike klasside poliitilise ja majandusliku ideoloogia jagunemine kolmeks omavahel üha enam lahkuminevaks vooluks. Feodaalaadel püüdis isevalitsuse abiga täielikult kindlustada oma seisuslikke privileege, klassihuvisid ja ülevõimu. Kujunev kodanlus, kellega ühines osa liberaalsest aadlist, taotles oma majanduslike klassihuvide kaitsmiseks tööstuse ja kaubanduse vabadust, viimaste vabastamist seisuslikest kitsendustest ja monopolidest, kaitset välismaise konkurentsi vastu protektsionistliku poliitika teel. Vähesed revolutsioonilise mõtte esindajad kuulutasid esmakordselt isevalitsuse ja pärisorjuse vastase revolutsioonilise võitluse ideesid maa tootlike jõudude arengu heaks ja esmajärjekorras elanikkonna põhimassi — pärisorjusliku talurahva vabaduse ja heaolu saavutamiseks. Idee, et isevalitsuse poolt juhitav pärisorjuslik süsteem on takistuseks maa tootlike jõudude arenemisele, ühendas mitte üksnes neid väheseid revolutsioonilise mõtte esindajaid, vaid ka kodanluse liberaalse voolu esindajaid, kes olid sellepärast oma aja kohta progressiivsed.

Tõuge, mille Peeter I andis Venemaa «europaseerimisele», hariduse ja kultuuri tõstmisele, avaldus XVIII sajandi teisel poolel ühiskondliku elu ja ühiskondlikke küsimusi käsitleva teadusliku kirjanduse arengus, teaduslike asutuste asutamises jne. XVIII sajandi ühiskondlik elu tõstis esile suuri teadlasi, publitsiste, ühiskonnategelasi, kes oma ideede ja teaduslike vaadete poolest olid mitte üksnes vene, vaid ka euroopa kultuuri- ja elutasemelt oma sajandist kaugele ette jõudnud.

Siin tuleb esimesele kohale seada XVIII sajandi suurim teadlane, rahva hulgast võrsunud geniaalne talent M. V. Lomonossov. Läbinud elutee kolkakülast kuni Teaduste Akadeemiani, säilitas Lomonossov jäädavalt palava kodumaa-armastuse, ustavuse rahvale, geeniuse mitmekülgsuse teoreetilise ja rakendusteaduse paljudes harudes. On raske loetleda kõiki küsimusi, millede vastu Lomonossov oma teaduslikus ja praktilises tegevuses huvi tundis: alates teoreetilisest matemaatikast, füüsikast, astronoomiast, keemiast, geoloogiast ja mineraloogiast kuni geograafiani, agronoomiani, statistikani, meresõiduasjanduseni, Põhja-meretee otsimiseni, tööstuse praktiliste küsimusteni, kaubanduseni, filosoofiani, poeesiani, keeleteaduseni jne.

Majandusliku ülesehitustöö küsimuste alal lähtus Lomonossov

progressiivsest ja viljakast tootlike jõudude arendamise ideest. Selles suhtes omistas ta suurt tähtsust tööstuse, eriti raske- ja maagitööstuse arendamisele, mille praktilised vajadused ta võttis aluseks oma teaduslikes otsingutes geoloogia, mineraloogia ja keemia alal. Mitte vähem tähtsaks pidas ta põllumajanduse tootlike jõudude arendamist, millele ta pühendas rea originaal- ja tõlketeoseid. Seoses sellega, et Venemaa loodusvarad olid täiesti uurimata, organiseeris ta Venemaa laiaulatusliku statistilis-majandusliku uurimise, olles seega Venemaal majandusstatistika ja majandusgeograafia rajajaks. Tõstes esile Venemaa tootlike jõudude igakülgse arendamise vajaduse, võitles Lomonossov Venemaa majandusliku sõltumatuse ja iseseisvuse eest, kõigi vene kultuuri reaktsiooniliste summutajate vastu nii vene reaktsionääride ja pärisorjuse pooldajate hulgast, kui ka eriti välismaiste sisserändajate — sakslaste hulgast, kes olid Venemaale elama asunud ja seal rikkaks saanud, kuid kõike venepärast alandavalt kohtlesid.

Teaduste Akadeemias, ja siis, veidi hiljem, 1765. aastal asutatud Vabas Majandusteaduslikus Seltsis, Moskva Põllumajanduse Seltsis jt. grupeerus Lomonossovi ümber elav majanduslik ühiskondlik mõte, mis oli suunatud maa kõigi tootlike jõudude ja nende arengu teede tundmaõppimisele ning uurimisele. Neis ühingutes käsitleti teaduslikult rahvamajanduse arvukaid üldisi teoreetilisi ja praktilisi küsimusi — tööstuse, põllumajanduse, kaubanduse, väliskaubanduse, tollipoliitika, raharingluse jne. küsimusi.

Kõigi nende küsimuste uurimisest ja praktilisest lahendamisest olid huvitatud eelkõige eesrindliku ja kõige aktiivsema kodanluse need ringkonnad, kes kajastasid püüdlust Venemaa progressiivse tööstusliku arengu poole. Need kodanluse kihid andsid endi hulgast veendunud andekaid publitsiste ja majandusprobleemide uurijaid. Tšulkov, Rõtškovid, Golikov esinesid peamiselt tööstuse küsimustes, samuti nagu Levšin, Selehhov jt. põllumajanduse küsimustes maa rahvamajanduse ja tohutute potentsiaalsete võimaluste progressiivse arengu kaitsjatena. On vaja muuseas märkida, et peaaegu kõik need kodanluse või mõisnike keskmistest ja alamatest ringkondadest põlvnenud autorid ilmutasid kodanliku majandusliku arengu huve kaitstes suurt konservatiivsust oma sotsiaal-poliitilistes taotlustes. Nende «majanduslik liberalism» sobis peale väheste erandite kokku isevalitsuse ja pärisorjusega. Nad tahtsid pärisorjust ainult «mõistlikesse raamidesse» panna ja ei sammunud selles suhtes kaugel ees aadlike hulka kuulunud «mõõdukatest» pärisorjuse pooldajatest. Üksnes niisugused revolutsiooniliselt meelestatud publitsistid nagu Radištšev suhtusid järsult eitavalt isevalitsusse ja pärisorjusse ning propageerisid nende hävitamist.

Rõtškov arvas, et kuigi säärasele põllumajanduslikule maale nagu Venemaa oli põlluharimine rahvamajanduse tähtsaimaks haruks, on tööstus siiski rahva heaolu juhtivaks elemendiks, kuna riigid rikastuvad «manufaktuuride ja tehaste rohkenemisest». Ta nõudis sihikindlalt pärisorjusliku ekspluateerimise piiramist «mõist-

like piiridega», et tõsta pärisorjusliku töö viljakust. Teine majandusteadlane, kaupmeeskonna huvide kaitsja Tšulkov, seitsmeköitelise teose «Ajalooline kirjeldus Vene kaubandusest kõigis sadamates ja kõigil piiridel» (aastaist 1781—1788) autor, pidas tööstust samuti rahvamajanduse juhtivaks haruks, kuid rõhutas, et tööstuse enese arendamise ja edendamise tähtsaks vahendiks on kaubandus. Tšulkovi järgi on tööstuse ja kaubanduse edukaks arendamiseks vaja rida üldisi tingimusi, nagu riigi protektsionistlik poliitika ja «teaduste õitseng», kuid tööstuse edukale arendamisele kõige sobivamaks valitsemisvormiks oli Tšulkovi arvates isevalitsus, kelles ta nägi ajavaimule vastavalt «valgustatud absolutismi».

Lõpuks hoidusid mõned «apoliitilised» valgustajad ja liberaalid üldse puudutamast teravaid sotsiaal-majanduslikke ja poliitilisi küsimusi. Novikov asus oma ajakirjades ulatusliku ühiskondliku valgustamistegevuse seisukohtadel (kuigi ta sai selle eest Katariina II poolt tagakiusamise osaliseks).

Kuid ühes nende vene ühiskondliku ja majandusliku mõtte progressiivsete vooludega oli sajandi teisel poolel olemas ka reaktsiooniline vool, mille eesotsas seisis pärisorjust pooldav aadel. Oma ideoloogiliste vaadete ja materiaalsete taotluste aluseks ei seadnud ta mitte rahvamajanduse tootlike jõudude üldise arengu ideed, vaid oma klassiprivileegide ja monopolide, eeskätt maa ja pärisorjusliku töö monopoli säilitamist. Kõrgema, tituleeritud aadli mõningat osa ei rahuldanud küllaldasel määral isegi isevalitsuse poliitika aadli huvide kaitsmiseks ja kindlustamiseks. «Verhovnikkude» (Ülemsalanõukogu liikmete) poliitilistes aktides Anna Ivanovna troonileastumisel ja mõnede aadlike autorite (Štšerbatov) kirjanduslikes sõnavõttudes ei avaldu see võitlus isevalitsuse vastu mitte absolutismi kukutamist taotlevana, vaid võitlusena aadli oligarhiale veel suurema poliitilise ja majandusliku ülevõimu saavutamise ning pärisorjuse veel suurema tugevdamise pärast.

Feodaalaadli kõige järjekindlamaks ideoloogiks oli andekas publitsist, oma aja haritud inimene vürst Štšerbatov. Oma sotsiaal-poliitiliste ning majanduslike vaadete poolest asus Štšerbatov äärmistel parempoolsetel seisukohtadel ja oli äärmiste reaktsiooniliste aadliringkondade esindajaks. Ta kaitses aktiivselt aadli erandlikke seisuslikke privileege, mõisnike maavaldust, mõisnike ainuõigust pärisorjade valdamiseks, aadli õigust põllumajandussaadustega piiramatuks kauplemiseks jne. Ta kaitses ühtlasi talupoegade kauplemist, kuna see kauplemine oli mõisnikele kasulik. Ta protesteeris kaupmeeskonnale igasuguste privileegide, aukraadide ja aadlitiitlite andmise vastu. Ta mitte üksnes kaitses pärisorjust, vaid soovitas ka riigimaad ja riigitalupojad müüa aadlikele. Štšerbatov oli feodaalaadli äärmine reaktsiooniline ideoloog ja Venemaa kodanliku arengutee vastane.

Selles suhtes läks temaga kaasa aadli mass, kes oli piiramatu isevalitsuse kaitsja, kuna see tagas maa ja pärisorjuslike talupoegade valdamise. See aadli mass ei olnud muuseas huvitatud

mitte niivõrd poliitilistest ja põhimõttelistest küsimustest, kuivõrd põllumajanduse majanduslikest, agrotehnilistest küsimustest. Tegeldes põllumajandusega, puutus see keskmõisnike klassi mass tegelikkuses kokku kõigi pärisorjusliku majanduse negatiivsete tagajärgedega, madala tööviljakuse ja selle majanduse väikese tulukusega. Seepärast olid peamisteks küsimusteks, mis neid mõisnikke huvitasid ja mida mitmesugustes ühingutes ja ajakirjades diskuteeriti, põllumajanduse pärisorjusliku või vaba organiseerimise eelistatavuse ja kasulikkuse ning agrotehnika parandamise küsimused. Ja väga tihti kaldusid paljud neist, olles pettunud võimaluses tõsta oma pärisorjusliku põllumajanduse produktiivsust ja tulukust, pärisorjuse likvideerimisele, muidugi mõisnikele maksimaalselt kasulikel tingimustel (maata vabastamine, isiku lahtiostmine jne.).

Kuid XVIII sajandi lõpul hakkas sama aadli hulgas tekkima ka revolutsiooniline ideoloogiline vool. See kasvas Prantsuse revolutsiooni valgustamis- ja revolutsiooni-ideedel, mis leidsid Venemaal isevalitsuse ja pärisorjuse valitsemise tingimustes eriti soodsa pinna juurdumiseks. Selle XVIII sajandi lõpu vene ühiskondliku mõtte revolutsioonilise voolu esimeseks ja suurimaks esindajaks oli Radištšev. Ta oli dekabristide ja XIX sajandi 70-ndate aastate revolutsiooniliste demokraatide eelkäijaks. Märkimisväärne on see, et see XVIII sajandi revolutsionäär, samuti nagu XIX sajandi alguse «aadlikud revolutsionäärid» — dekabristid, põlvnes aadli hulgast. Olles oma aja haritumaid inimesi, oli Radištšev veendunud, et kogu selle sotsiaal-majandusliku mahajäämuse, ebakultuursuse, vaesuse ja õigusetuse allikaks ja aluseks, milles elab suurem osa Venemaa rahvastest, on isevalitsus ja pärisorjus. Veendunud revolutsionäärina esineb ta oma vähestes publitsistlikes töödes ja eriti oma põhilises teoses «Teekond Peterburist Moskvasse» (1790. aastal) piitsutava kriitikaga valitseva korra — pärisorjuse ja isevalitsuse kohta. Ta tunnustab rahva revolutsioonilist õigust ülestõusule, rahva õigust kohut mõista hirmuvalitseja üle, ta õigustab Pugatšovi ülestõusu ja arvab, et aadel on tarbetu parasiitide klass. Radištšev oli sügavalt veendunud, et talupojad «midagi muud ei soovi, kui vabaneda oma valitsejate ikkest», ja püüdis seda rõhutud rahva revolutsioonilist teadvust äratada, kutsus vene rahvast üles kukutama, hävitama isevalitsust ja pärisorjust. Radištšev arvas, et vene rahvas, kukutanud tsaari ja mõisnikud, annab enda hulgast andekaid riigitegelasi, kes valitsevad maad rahva huvides. Radištšev pidas võimalikuks talupoegade vabastamist üksnes sel teel, et neile antakse maad täielikuks omandiks. Pärisorjust kritiseerides vastandas ta sellele kodanliku vabaduse, tööstuse arengu, tööviljakuse tõstmise, kaubanduse arendamise põhimõtted. Radištšev oli seega revolutsiooniline demokraat, kes ühena esimestest tunnustas isevalitsuslikult pärisorjuslikult korralt kodanlikule korrale revolutsioonilise ülemineku paratamatust ja seaduspärasust. Radištševi kui XVIII sajandi lõpu vene majanduse suurepärase tundja revolutsioonilised majanduslikud vaated kajas-

tasid talurahva stiihilist klassivõitlust feodaal-pärisorjusliku riigi vastu.

Talupoegade ja tööliste ülestõusud. Pärisorjusliku rõhumise tugevnemine ja pärisorjuse levimine XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kutsusid esile talupoegade pärisorjuse-vastase võitluse tunduva teravnemise. Otsene rõhumine pärisorjusliku mõisamajanduse poolt lõi pärisorjusliku talurahva massis alati pinna ülestõusudeks. Talurahva massiline protest pärisorjusliku korra vastu väljendus süstemaatilises pagemises mõisnike juurest, omavolilistes ümberasumistes uutele maadele — lõunasse ja itta, kus pärisorjuslikku rõhumist oli vähem tunda. Üksikud mõisnike rõhumisele aktiivse vastupanu avaldamise juhud väljendusid mõisnike tapmises, mõisate põletamises jne., mis kogu aeg sagenesid. Kui pärisorjuslik süsteem hakkas XVIII sajandi teisel poolel ja eriti Katariina II valitsemise ajal omandama äärmiselt julma kuju ning laialdaselt levima uutes rajoonides, sealjuures mitte ainult põllumajanduslikes, vaid ka tööstusrajoonides, hakkasid talurahva ülestõusud hõlmama määratu suuri piirkondi. Mõnedes kohtades (näiteks idas) lisandus üldisele pärisorjuslikule rõhumisele veel rahvuslik rõhumine, mis tõstis koos vene talupoegadega tsarismi ja mõisnike vastu terved rahvad (baškiirid, mordvalased).

Pärisorjuslike talupoegade ja tööliste rahutused ja ülestõusud muutuvad eriti sagedasteks XVIII sajandi lõpust alates. Nii märgiti aastail 1750—1760 üksikuid, kuid suuri ülestõusupuhanguid väga mitmesugustes kohtades — Tveri ja Jaroslavli kubermangus, Uraalis, Voroneži ja Simbirski kubermangus jne. Nende jõust ja tähtsusest kõneleb see, et talupoegade rahustamiseks saadeti kohale suurtükkidega relvastatud sõjaväegi; kokkupõrgete tagajärjel oli kümneid tapetuid. Järgmisel aastakümnel, aastail 1762—1772, toimus mitmel pool (Novgorodi, Smolenski, Kaasani, Vjatka, Tveri ja teistes kubermangudes) kuni 40 suurt talupoegade rahutust, mis likvideeriti sõjalise jõuga.

Possessioonitehaste tööliste hulgas esines XVIII sajandi teisel poolel rahutusi paljudes tehastes nii sisekubermangudes kui ka Uraalis (eriti suuri näiteks Demidovite tehastes). Tavaliselt olid rahutuste peapõhjusteks üldiselt rasked possessiooni- ja pärisorjusliku töö tingimused, madal palk. Näiteks põhjustas rahutusi Repnini tehastes Lipetskis palga alandamine 4—5 kopikalt päevas 2—3 kopikani. Kokkupõrgete jõust räägib see, et mõnedel juhtudel, nagu näiteks 1752. aastal Demidovite tehases, lõppes kokkupõrge 500-mehelise sõjaväesalgaga sellega, et töölised ja talupojad kaotasid rohkem kui 100 inimest surnute ja haavatutena.[1]

Pugatšovi ülestõus (aastail 1773—1774) kujunes talurahva ja tööliste poolt pärisorjusliku korra vastu peetud massilise ja stiihilise võitluse kulminatsioonipunktiks. Hõlmanud tohutud maa-alad

[1] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, стр. 419—441; т. II, стр. 414—503.

Uraalist kuni Pensani ja Kaasanist kuni Volga alamjooksuni, leidis ülestõus siin pinna pärisorjusliku rõhumise raskuses Uraali tehastes, baškiiride rahvuslikus rõhumises ja ruineerumises, Saraatovi, Simbirski ja teiste kubermangude talupoegade teoorjusliku majanduse rasketes tingimustes. Pugatšovi progressiivne programm leidis ilmeka väljenduse tema üleskutses vene talupoegadele (1774. aastal). Pugatšov «kinkis» mõisatalupoegadele «sõltumatuse ja vabaduse... nõudmata nekrutite värbamist, pearaha ja muid rahalisi makse, maade, metsade, heinamaakõlvikute, kalapüügikohtade, soolajärvede valdamise ilma ostu ja obrokita ning vabastame kõigest varem toime pandust — kuritegelike aadlike, linna-altkäemaksuvõtjate ja kohtunike poolt talupoegadele ja kogu rahvale pealepandavatest maksudest ja koormistest».[1]

Üksnes regulaarvägede tugevate jõududega suruti see suur pärisorjade ülestõus aadli vastu maha.

Pärast Pugatšovi ülestõusu mahasurumist rahutused mõnevõrra vaibuvad, ja 1774. aastast alates loendab ajaloolane neid kokku 20.[2] See-eest tugevnevad ülestõusud sajandi lõpul jälle: Paul I kolme valitsusaasta jooksul registreeriti neid 32 kubermangus 278.[3]

XIX PEATÜKK

PÕLLUMAJANDUS XVIII SAJANDI TEISEST VEERANDIST KUNI SAJANDI LÕPUNI

XVIII sajandi algus ja Peetri reformid olid ülitähtsaks Venemaa rahvamajanduse arengu momendiks tööstuse ja põllumajanduse alal. Suur tööstuslik, sõjaline ja linnade ehitustöö nõudis mitte ainult tööstuse vastavat organiseerimist, vaid ka tooraine- ja tööjõubaasi põllumajanduses. Kasvav nõudmine põllumajandusliku tooraine ja toiduainete järele rahuldati ennekõike põllumajanduslikku tootmisse kaasatõmmatud maade laiendamise teel nii vanadel kui uutel territooriumidel.

XVIII sajandi vallutuspoliitika ja eriti kõige viljakamate lõunapoolsete steppide lõplik anastamine ning «rahustamine», Ukraina hõivamine, edasiliikumine itta soodustasid põllumajandusliku tootmise laiendamist. Sotsiaalsest seisukohast tähendas see ajastu tingimustes ühtlasi pärisorjuse tohutut levimist uutele, seniasustamata ja vabadele maadele.

---

[1] Н. Дубровин, Пугачёв и его сообщники, т. III Спб. 1884, стр. 112.
[2] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, стр. 456.
[3] Трефильев, Очерки истории крепостного права в России, 1904, стр. 18—283.

Kuid üleskündmine laienes ka põllundusliku keskpiirkonna vanadel maadel ja isegi mittemustmullavööndis. Selles suhtes ergutas Peetri põhiline finantsreform pearaha kehtestamise näol laiendama talupoegade künnimaid. XVIII sajandil tundis raha väärtust hästi mitte üksnes mõisnik, vaid ka pärisorjuslik talupoeg: neil eesmärkidel hakkas mõisnik suurendama oma pärisorjuslikke künnimaid, teotööd, suurendama pärisorja ekspluateerimist, viimane aga oli sunnitud laiendama oma külve. Possoškov pidas XVIII sajandi algul «täieliku» talumajandi normaalseks suuruseks kolmeväljasüsteemi juures 4-setverdilist külvimäära, s. o. künnimaad kokku umbes 6 tiinu ehk umbes $1^1/_2$ tiinu hinge kohta.[1] XVIII sajandi jooksul suurenesid talumajandite keskmised künnimaad uute üleskündmiste, uute metsast puhastamiste, kolmeväljasüsteemile ülemineku arvel.

Töötleva tööstuse areng ning linnade ja linnarahvastiku kasv XVIII sajandil pidid otsustavalt mõjutama ka põllumajanduse seisundit ja arengut. Viimase jaoks kujunes üsna suur ja kasvav siseturg, mis lõi pinna rahamajanduse ja kaubatootmise arenguks, tööjaotuseks üksikute rajoonide vahel. Mittemustmullavööndi talurahva siirdumine linnadesse ja tema eemaldumine põllutööst tugevnes tunduvalt XVIII sajandi jooksul. Koos sellega eemaldus ka mõisnike klass, eriti oma valitsevas, ladvikuosas, oma seisusliku ja teenistusliku elu ja tegevuse uute tingimuste mõjul maaelust, asus ümber pealinnadesse, astus valitsevate õukonnaringkondade ja bürokraatia ridadesse. Maale jäi keskmõisnik, kes huvitus üha enam oma põllumajandist, oma majapidamise sissetulekutest ning ühtlasi põllutöö viljakuse tõstmisest ja ekspluateerimise suurendamisest.

XVIII sajandi teisel poolel muutub põllumajanduse küsimus, põllumajanduse tootlike jõudude arendamise vajaduse küsimus üheks tähtsamaks küsimuseks feodaal-pärisorjusliku riigi majanduses ja üheks kõige teravamaks küsimuseks sel puhul peetud diskussioonides. Seoses sellega hakkavad kõige «progressiivsemais» mõisnike ringkondades levima tolle aja kohta moodsad füsiokratismi ideed. Füsiokraatide õpetus põllumajanduse «prioriteedist» ja juhtivast osast ühiskonna majanduslikus arengus uutel, kodanlikel alustel (eraomand, majanduslik individualism, tehnika progress jne.) oli progressiivsete voolude ideoloogia kajastuseks põllumajanduse arengus. Kuid vene tingimustes sobis ta väga kergesti kokku pärisorjuse õitsengu ja koguni tugevnemisega.

Vene suurnikud-pärisorjuslased, viibinud välismaal ja lugenud Quesnay'd, Turgot'd ja teisi füsiokraate, ei suutnud mõista nende õpetuse progressiivset, feodalismivastast ja kodanlikku olemust. Neid viis eksiteele ja ahvatles füsiokraatide näiline maavalduse ülistamine ja nende süsteemi feodaalne välisilme. Nad hakkasid endid

[1] Vt. И. Т. Посошков, Книга о скудости и богатстве, стр. 260.

kuulutama füsiokratismi pooldajaiks, mõistes füsiokratismi feodalismi aluste kaitsena. Isegi niisugune liberaalne ja haritud suurnik, nagu vürst Golitsõn, arvas, et ta leiab füsiokratismis kaitset feodalismi alustele, mis olid tema vene mõisnikusüdamele nii lähedased: «altar, troon, omand, ühe sõnaga kõige arukamad printsiibid, kõige õiglasemad, kõigi poolt kõige paremini mõistetavad ideed».[1]

Ka keisrinna Katariina II ise kuulutas oma «Juhendis», et «seal ei saa olla ei meisterlikku käsitööd ega kindlale alusele rajatud kaubandust, kus põllundus on hukas ja toimub hooletult» ja kus «kellelgi ei ole mingit omandit»[2] (s. o. kus valitseb mõisniku pärisorjuslik õigus). Kuid ei Katariina II ega valitsev pärisorjuslaste klass ei tõstnud üles küsimust põllumajanduse tootlike jõudude tõelise arengu kokkusobimatusest pärisorjusega. Vastupidi, nad püüdsid just pärisorjuse alusel, pärisorjusliku ekspluateerimise tugevdamise teel kohandada oma majandust areneva tööstusliku majanduselu uutele tingimustele.

Teaduste Akadeemia asutamine, rida selles alustatud Venemaad kirjeldavaid geograafilisi, loodusteaduslikke ja majandusteaduslikke töid ja ankeete (Lomonossov, Müller), rida spetsiaalseid uurimisreise (akadeemik Pallas, samuti Georgi, Lepjohhin, P. I. Rõtškov jt.) rajasid aluse maa igakülgsele uurimisele. Lomonossov koostas projektid Venemaa atlase väljaandmiseks, Riikliku Külamajade Ehituse Kolleegiumi asutamiseks, Teaduste Akadeemia juures «Vnutrennie Rossiiskie Vedomosti» väljaandmiseks, mis pidi avaldama igasuguseid majanduslikke andmeid (põllumajanduse seisundi, saakide, kaubanduse ja hindade kohta jne.). Kohaliku uurimise eesmärgil koostas Lomonossov spetsiaalse 30-punktilise ankeedi geograafia, loodusvarade, põllumajanduse jt. küsimustes. Üheaegselt selle niinimetatud «lomonossovliku» ehk «akadeemilise» ankeediga koostas peaaegu identse ankeedi akadeemik Müller, kes saatis selle samal eesmärgil aadlikorpuse kaudu laiali. Kuigi neid ankeete kasutati hiljem osaliselt Venemaa geograafia kirjeldamiseks, ei töötatud neid läbi ega avaldatud ka trükis.[3]

XVIII sajandi põllumajanduse tundmaõppimises omasid veelgi suuremat tähtsust XVIII sajandil alanud Venemaa rohkearvulised akadeemilised uurimised. Nii esitab Pallas oma reisikirjeldustes palju tähelepanekuid põllundussüsteemidest mitmesugustes rajoonides, metsadest, maade üleskündmisest, viljakusest, sõnnikuga väetamisest, põllutööriistadest jne. Palju samalaadilisi andmeid avaldavad akadeemikud Gmelin ja Güldenstädt, samuti ka Falk, Lepjohhin ja Rõtškov (sealhulgas mordvalaste, teptjaaride, tšu-

[1] Vt. huvitav olukirjeldus: И. С. Бак, Дмитрий Алексеевич Голицын, «Исторические записки» № 26, 1948, стр. 269.

[2] «Наказ Екатерины II, данный Комиссии о сочинении проекта нового уложения», изд. Пантелеева, Спб. 1893, стр. 101.

[3] Архив Академии наук, фонд 3, Академическая анкета, по описи № 10-а, и Шляхетского корпуса, по описи № 10-б.

vaššide, baškiiride, sürjanite jne. majanduse kirjeldused). Mitte vähem tähtsad ei olnud ka Vaba Majandusteadusliku Seltsi uurimisankeedid aastail 1765 ja 1767 mitmesuguste rajoonide majandusliku olukorra kohta, eriti põllumajanduse alal.[1]

Peale nende uurimisiseloomu omavate ankeetide ja majanduslike kirjelduste omas XVIII sajandi lõpu põllumajanduse uurimiseks teatud tähtsust ka niinimetatud «1767. aasta senati ankeet vilja kalliduse põhjustest Venemaal».[2] Samalaadsete XVIII sajandi põllumajanduse uurimiseks koostatud materjalide hulka kuuluvad Kommertskomisjoni tööd 1766. aastast ja Viljakomisjoni tööd aastaist 1786—1787, mis juba täielikult püstitasid teraviljakaubamajanduse, nisu kui kõige «kaubalisema» saaduse külvipinna laiendamise, turuhindade tõstmise, väljaveo suurendamise jne. küsimuse.[3]

XVIII sajandi lõpu põllumajanduse geograafia uurimiseks oli suur tähtsus ka ühel tolle perioodi suuremal abinõul, mis vahetult puudutas põllumajandust, — «üldisel piiriajamisel». Üksikasjalistes ja detailsetes «Majanduslikes märkmetes» lisandatakse sellele andmeid pinnase omaduste, väetiste, külvatava vilja, saakide iseloomu jne. kohta.[4]

XVIII sajandi keskpaigast alates hakatakse esmakordselt tegema katseid käsitleda põllumajandust mitte kui iidsest ajast kujunenud olukorda, vaid tõsta üles põllumajanduse uurimise ja «ratsionaliseerimise» küsimus. Selles suunas tuli alustada tühjalt kohalt, sest mitte mingisugusest maa teaduslikust uurimisest, tema geograafia ja ökonoomika, sealhulgas ka põllumajanduse geograafia ja ökonoomika teaduslikust uurimisest ei olnud tolle ajani juttugi.

Põllumajandusküsimuste arutamiseks mõisnike poolt asutas Katariina II Vaba Majandusteadusliku Seltsi. Ta määras ka tuhande tšervonetsi suuruse preemia võistlustöö eest talupoja omandist ja selle tähtsusest «üldrahvuslikule kasule». Kui aga abt Béarde de l'Abbaye' tagasihoidlikult liberaalset teost premeeriti, kujunes see suureks poliitiliseks sündmuseks seltsi elus. Mõned

---

[1] Nendest uurimustest on avaldatud vene keeles: Паллас, Путешествие по разным провинциям Российского государства, Спб. 1773—1788; Рычков, Журнал или дневные записки путешествия капитана Рычкова, Спб. 1770—1772; Лепёхин, Дневные записки и т. д., Спб. 1771; «Полное собрание учёных путешествий по России Крашенинникова, Лепёхина, Фалька», Спб. 1818—1825 ja mõned teised. Kõigi nende XVIII sajandi lõpu Venemaa tundmaõppimise alal avaldatud uurimuste ja ankeetide kohta vt. П. И. Лященко, Крепостное сельское хозяйство России в XVIII в., «Исторические записки» Академии наук СССР, 1945, № 15.

[2] ЛОЦИА, Архив ВПК и Б., Дело правительственного сената 1767 г., № 1651, т. I—VII, «Дело по повелению верховной власти сенату о выяснении причин дороговизны хлеба в 1767 г.».

[3] Архив графа Воронцова, в Архиве Ленинградского отделения Института истории Академии наук СССР, оп. № 197, «Дело комиссии о хлебе», т. I—III.

[4] Государственный архив древних актов, «Экономические примечания к генеральному межеванию».

selle liikmed ütlesid, et «talurahva vabadus on ühiskonnale mitte ainult kahjulik, vaid ka hukatuslik... aga mispärast hukatuslik, sellest pole mõtet isegi kõnelda» (Sumarokov).[1] Kui aga Venemaal käinud prantsuse füsiokraat Mercier de la Rivière kirjutas, et Venemaa korrastamatuse põhjuseks on «despotismi omavoli, tingimusteta orjus ja võhiklus», siis vastas Katariina II, et ta «teeb tühja juttu»,[2] ning keelas talle sissesõidu Venemaale.

Peetri reformide tulemusena tekitas kiire nihe tööstuse alal juba siis tunduva lõhe tööstuse ja suuresti mahajäänud põllumajanduse vahel. Tööstus arenes kogu rahvamajanduse ja tema tootlike jõudude väga tugeva pingutamise arvel, mis viis põllumajanduse reservide väljakurnamisele. XVIII sajandi lõpuks pidi lõhe põllumajanduse ja areneva tööstuse vahel veelgi suurenema. Äsjaühendatud ja alles nõrgalt asustatud «Novorossia» kubermangudes leidus vaid põllunduse algmeid, mis sealjuures olid väga ekstensiivse iseloomuga. Õigupoolest jäid sisemise tarbimise «viljaaitadeks» keskvööndi kubermangud ja provintsid, nagu Voroneži, Belgorodi, Kurski, osalt niinimetatud «Väikevene» kubermangud ja Slobodaa-Ukraina kubermang. Kõigis ülaltoodud XVIII sajandi majanduslikes ankeetides ja ametlikes uurimustes märgitakse kiiret põllumajanduslikku kolonisatsiooni, künnimaade kasvu ja «metsikute väljade» vähenemist põllunduslikus keskpiirkonnas ja sellega külgnevates stepivööndi rajoonides. Mõnikord viis intensiivne maade üleskündmine hõreda asustatuse ja põllunduse ekstensiivsete vormide tõttu töökäte puudusele ning keskkubermangudest sinna siirduvate ulgtööliste palkamisele. Kuid intensiivse koloniseerimise rajoonides muutus nõudmine maa järele niivõrd suureks, et kohati hakati juba kurtma maa «nappuse» üle, mis oli tingitud maa riisumisest mõisnike ja kulaklike talupoegade-kolonistide poolt.

Põllumajandusliku kultuuri kiire levimise tõttu jäi tema tehniline ja agronoomiline tase äärmiselt madalaks. Põllundusliku keskpiirkonna ja eelstepi koloniseerimine mõisnike poolt kandis siia XVIII sajandil üle pärisorjuslikud suhted, pärisorjusliku ebatootliku töö, madala ja mahajäänud pärisorjusliku tehnika. Seepärast muutuvad põllunduslik keskpiirkond (Kurski, Orjoli, Tambovi kubermang) ja eelstepp (Voroneži, Belgorodi, Slobodaa-Ukraina kubermang) XVIII sajandi kolonisatsiooni tulemusena kiiresti pärisorjuse, mahajäänud põllumajandusliku tehnika, maa «lahjenemise», pinnase väljakurnamise ja ikalduste keskusteks.

Kolmeväljasüsteem selle kõige kindlamalt ja täielikumalt väljakujunenud vormides oli XVIII sajandi lõpuks levinud üksnes tööstusliku mittemustmullavööndi vanadesse rajoonidesse, kus maad olid niivõrd väheviljakad ja üles küntud, metsad aga niivõrd hävi-

[1] Vt. А. И. Ходнев. История Императорского Вольного экономического общества, 1865, стр. 26—33.

[2] В. А. Бильбасов, Дидро в Петербурге, 1884, стр. 101—103.

tatud, et põllundus ilma õige kolmeväljasüsteemita ja sõnnikuga süstemaatilise väetamiseta polnud võimalik. Keskmustmullavööndis ei olnud kolmeväljasüsteem koos sõnnikuga väetamisega veel välja kujunenud. Väetamise puudumise ja harimise madala tehnika tõttu tegi maapuudus ebakasulikuks nisukülvid ja viis rukki kui saagikama vilja domineerimisele. Sellest ajast peale kujuneb keskmustmullavöönd eranditult «rukkirajooniks». Kesk-põllundusvööndi lõunapoolsemates osades ja edasi — stepi- ja Ukraina kubermangudes, samuti ka Volgamaal ja Taga-Volgamaal valitses veel tegelik «lapikpõld», ilma tali- ja suvivilja ning kesa õige vaheldusета ja sõnnikuga väetamiseta ning äärmiselt pinnapealse harimisega. Mustmulla kurnamatuse ja viljakuse tõttu peeti väetamist paljudes kohtades isegi kahjulikuks, viljalamandumist esilekutsuvaks.

Agrotehnika madalat taset iseloomustavad ka need maaharimise riistad ja viisid, mis XVIII sajandi lõpuks isegi XVI ja XVII sajandiga võrreldes väga vähe muutusid, mõnes suhtes ja üksikutes kohtades aga toimus tõenäoliselt isegi regress. XVIII sajandil oli maaharimise ainuvalitsevaks ja universaalvahendiks kogu mittemustmullavööndi põlispõldudel harkader.

Kõige primitiivsemaiks mitmesuguste atrade hulgast olid «sulgne» kahehambaline ja kahe rauaga seatav suurvene ader või «ühepoolne ader», mis domineerisid kõigis põllunduslikes kubermangudes. Põhjapoolsetes kubermangudes (kus olid väga levinud metsa-uudismaad) säilisid veelgi primitiivsemad ja vähemtootlikud «teivasatrade» liigid, «adrad-kriimustajad», «adrad-tšerkušad». Lõuna-Ukraina kubermangud säilitasid vanad künniriistade tüübid, mis olid olemas peaaegu juba X sajandil primitiivse puuadra ja tohutu väikevene adra «sabani» kujul. See raske, 6—8 härja veojõudu nõudev ja vähetootlik tööriist ei leidnud lõunasteppide pärisorjuslikul koloniseerimisel tingimusi levikuks. Seepärast küntakse suur osa XVIII sajandi vene kolonisatsiooni uudismaadest stepirajoonides üles harkadra ja hobusega, mitte aga adra ja härgadega.

Harkader kündis niivõrd pinnapealselt, et kasutati ära üksnes kõige ülemine mullakiht. Harkadraga maaharimine muutus sageli lihtsalt külvamiseks sissekündmata kõrrestikule, otse «adra alla» või «äkke alla». Niisugust kündmist ja külvamist, mis pidi viima mullastiku kiirele väljakurnamisele, nimetavad Pallas, Güldenstädt jt. barbaarseks viisiks. Selle põhjused peitusid talupoja tööloomade äärmises vähesuses ja nõrgajõulisuses. XVIII sajandi põhiline «viljaait», teravilja-kaubamajanduse peamine rajoon muutub majanduse pärisorjusliku organisatsiooni tõttu ühtlasi kõige mahajäänumaks rajooniks, maa ja majanduse «kehvaksjäämise» rajooniks.

Üldise piiriajamise (1766.—1798. a.) andmeil võib XVIII sajandi lõpul maaharimissüsteeme ning kõlvikute ja kultuuride jaotust iseloomustada järgmiste arvudega põldude ja heinamaade

suuruse kohta mitmesuguste piirkondade kubermangudes. Keskmustmullavööndi vanades, põhjapoolsemates kubermangudes (Tuula, Rjasani, Orjoli, Pensa kubermang) võtsid põllud enda alla 41—44 ja 51—67 protsenti, heinamaad aga kõigest 7,5—12 protsenti. Sama vööndi äsjakoloniseeritud kubermangudes (Voroneži, Tambovi, Harkovi kubermang) võtsid põllud enda alla 35—38 protsenti, heinamaad aga 26—38 protsenti. Tööstuslikes mittemustmullakubermangudes, peamiselt Vladimiri, Moskva, Smolenski, Tveri, Jaroslavli kubermangus moodustas põllumaa umbes ühe kolmandiku harimiseks kõlblikust maast, heinamaid oli kõigest 4—8 protsenti. Lõpuks metsakubermangudes (Vjatka, Kostroma, Novgorodi, Permi kubermang) oli heinamaid põllumaa väikese protsendi juures (10—19 protsenti) kõigest 2—6 protsenti. Seega sattus kolmeväljasüsteem nii mittemustmullavööndis kui ka mustmullavööndi põhjapoolsetes kubermangudes juba ummikusse, põllundus aga võis areneda ainult põllu- ja heinamaade õige vahekorra kahjuks. Suuri maareserve leidus ainult veel põllundusliku keskpiirkonna lõunapoolsetel ääremaadel (ja edasi stepivööndis).

Teraviljakülvide hulgas domineeris endiselt rukis. Ülaltoodud ankeetide andmeil oli nisu esikohal üksnes vähestes kohtades. Põhilised teraviljakultuurid (talirukis, nisu, oder, kaer) andsid saagirohkeil aastail kolm, neli, viis seemet, sealjuures sarnmus rukis saagikuse poolest sageli nisust ees, suviviljad aga veidi eespool taliviljadest.

Saagikuse liikumise suhtes ei saavutatud XVIII sajandil XVII sajandiga võrreldes peaaegu mitte mingisugust tõusu, vaatamata peamiste põllunduskeskuste ümberpaiknemisele lõunasse. Kuid peale saakide üldise madala taseme ja ebapüsivuse toimus XVIII sajandi jooksul rida suuri, näljahädadeni viinud viljaikaldusi. Üks esimesi viljaikalduste kroonikuid Venemaal, Solovtsev, loendab XVIII sajandil 34 viljaikaldust. XVIII sajandi teisel poolel hakkavad viljaikaldused haarama lõunapoolsete mustmullakubermangude terveid piirkondi. Peaaegu kõikjal suurt näljahäda ja hindade tõusu põhjustanud 1778. ja 1786.—1787. aasta viljaikaldused, mis tingisid nende uurimiseks spetsiaalsete komisjonide asutamise, olid Štšerbatovi kirjelduse järgi ühed kõige suuremad ikaldused XVIII sajandi teisel poolel.

Niisiis, XVIII sajandi — füsiokraatiliste ideede «harrastamise» ning ühtlasi pärisorjuse apogee sajandi, väga viljakatele ja vabadele lõunapoolsetele maadele suunatud põllundusliku ekspansiooni sajandi põllumajandus ei saavutanud mingit märgatavat tõusu tootlike jõudude arengus, vaid, vastupidi, elas üle nende täieliku seisaku, kohati loomuliku mullaviljakuse ilmse väljakurnamise ja oma peamise sotsiaalse baasi — pärisorjusliku talupoja majapidamise — õõnestamise tõttu. Majanduse sotsiaalne alus — pärisorjus — muutub niihästi kogu rahvamajanduse kui ka eriti põllunduse tootlike jõudude arengu järjest suuremaks piduriks.

Kõik see viis põllumajanduse XVIII sajandi lõpul sisemisele

lagunemisele. Ülaltoodud uurimused ja üksikud autorid-majandusteadlased, nagu Štšerbatov, Jelagin jt., kriipsutavad alla teraviljakaubamajanduse kasvu XVIII sajandil, eriti põllunduslikus keskpiirkonnas.

Kaubatootmise areng pidi viima talurahva diferentseerumisele ja klassideks jagunemisele. Kuid pärisorjusliku majanduse raames oli mõisamajanduse kaubalisuse kasv rajatud mõisniku poolt pärisorjusliku talupoja ekspluateerimise tugevdamisele, talupoja vajadusele hankida raha niihästi oma majapidamise jaoks kui ka koormiste maksmiseks mõisnikule. Juba XVIII sajandi lõpul ja eriti XIX sajandist alates võtab «jõukas talumees» koos mõisnikuga aktiivselt osa vilja kaubatootmise arendamisest lõunas.

Kirjeldades nimetatud Venemaa majandus- ja põllumajandusgeograafia uurimuses[1] põllumajanduse seisundit mittemustmullavööndi kubermangudes, peab Štšerbatov nende kubermangude põllumajanduse seisundis põhilisteks joonteks mittepõllunduslike tööndusteарengut ja siirdumist linna, «rahvarohkust» ja põllunduse langust. Peale «põllunduse languse» selle peapõhjuse nimetab Štšerbatov madalat tööviljakust, mida selle pärisorjuse ideoloogi suu kvalifitseerib talupoja «kangekaelsuseks ja laiskuseks». Štšerbatov oli nende reaktsiooniliste pärisorjuslaste agraarringkondade kõige tüüpilisemaks esindajaks, kes pärisorjusliku majanduse arengut ei rajanud mitte tööviljakuse tõstmisele, mitte pärisorjusliku majanduse tehnika ümberkorraldamisele, vaid pärisorjuse «põlistele» alustele koos oma seisaku ja mahajäämusega. Kõige «progressiivsemates» mõisnike ringkondades hakkab XVIII sajandi lõpust alates esmakordselt esinema katseid põllundust «ratsionaliseerida» lääne-euroopa XVIII sajandi agronoomiliste õpetuste alusel (Thaer, Schubart von Kleefeld, inglise ja holšteini süsteemid jne.). XVIII sajandi piires olid selle liikumise reaalsed tulemused Venemaal tühised ja piirdusid peaaegu ainult uute maaharimisviiside propageerimisega kirjanduses; pärisorjusliku majanduse tingimustes osutusid nad kõik väherakendatavaiks.

Nii teeb üks Vaba Majandusteadusliku Seltsi aktiivsemaid liikmeid ja tolleaegseid kirjanikke Bolotov, tähelepanu äratanud teose «Põldude jaotamisest» autor, propageerides parandatud «holšteini» seitsmevälja-karjamaasüsteemi, selgitava märkuse, et tema arutlusi ei kinnita isiklikud kogemused ja et tal pole üldse kusagil juhust olnud näha üleminekut kolmeväljasüsteemilt parandatud põllundussüsteemidele.[2] Bolotovi arvestuste järgi peaks see süsteem tõstma viljasaaki 2—3 korda. Küsimus kolmeväljasüsteemi kaotamise vajadusest ja kasust ning üleminekust parandatud süsteemidele hakkab üha enam peegelduma Vaba Majandusteadusliku Seltsi toi-

[1] М. М. Щербатов, Статистика в рассуждении России, Соч., т. I, 1896, стр. 479—480.

[2] Труды ВЭО, 1771, ч. XVIII, стр. 79.

metistes ja ka üksikute autorite töödes. Siia kuuluvad peale ülalmainitud Bolotovi töö ka Simborski, Roznatovski, Komovi, Livanovi jt. esimesed agronoomia-alased tõlketeosed. Kuid kõiki neid teoseid loeti vähe ja veel vähem rakendati neid vene mõisnike poolt ellu. Bolotov ise propageeris haritud agronoomina tuliselt tehnilist progressi põllumajanduses, tõestades pärisorjusliku töö ratsionaalse organiseerimise kasulikkust mõisnikele, kuid tegelikult pidas ta oma mõisas rangelt kinni pärisorjuslikust kepidistsipliinist, ihumuhtlusest ja pärisorjade piinamisest, mõisakohtust jne.[1]

Mõisnikke huvitasid rohkem «organisatsioonilised» küsimused, s. t. küsimused pärisorjusliku töö parimatest ekspluateerimise vormidest. Selles suhtes omasid pärisorjusliku põllumajanduse organiseerimisel suurt tähtsust «Mõisajuhendid», mida paljud mõisnikud andsid oma mõisavalitsejaile majanduse parema organiseerimise ja tulude tõstmise eeskirjadena. Enamikku neist juhenditest ei trükitud ja ainult mõned Vaba Majandusteadusliku Seltsi poolt autasustatud juhendid avaldati «VMS Toimetistes». Kuid käsikirjadena olid suuremate kogemustega maapidajate-mõisnike juhendid ja eeskirjad laialdaselt levinud ja neil oli mõisnike ringkondades autoriteeti.

Erilist populaarsust omas Tatištševi juhend «Lühikesed majanduslikud märkmed külast»[2] (1742. a.), «A. Volõnski eeskiri ülemteener Nemtšinovile»[3] (1724. a.), krahvide Šeremetjevi, Šuvalovi, Orlovi jt. juhendid.[4] Neis juhendeis esitati väga üksikasjaliselt agrotehnilisi põllumajandusreegleid (maa kõlvikuteks jaotamine, põldude külvikordadeks jaotamine, õige kündmise, külvamise, sõnnikuga väetamise, saagikoristamise, karja hooldamise jne. reeglid), reegleid pärisorjuslike külade valitsemise kohta, pärisorjusliku töö organiseerimise, talupoegade heaolu eest hoolitsemise, talupoegade hulgas käsitöö arendamise, talupoegade hariduse jms. kohta. Juhendites anti ka külakogukonna korraldamise, maa ümberjagamiste, perede jaotamise, nekrutikohustuse kandmise, talupoegade usuliskõlbelise kasvatuse jne. reeglid. Kõigi autorite juhendite peamisteks, ühisteks mõteteks olid esiteks vaade talupojale kui alluvale, arenematule, laisale olendile, kes vajab mõisniku alalist ja hoolikat järelevalvet ja hooldust, ning teiseks hoolitsemine mõisale kuuluvatest küladest saadavate tulude tõstmise eest. Nende kahe nõude koordineerimine moodustas pärisorjusliku põllumajanduse ökonoo-

[1] Tema «Записки» («Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные самим им для своих потомков») kujutavad enesest huvitavat ajaloolist dokumenti pärisorjusliku korra ja mõisa-aadli kommetest, elu-olust ja majandusest.

[2] «Временник Императорского Московского общества истории древностей Российских», 1852, № 12.

[3] «Памятники древней письменности», Спб. 1881.

[4] М. В. Довнар-Запольский, Материалы для истории вотчинного управления в России, Киев, «Университетские известия» за 1903—1905, 1909 и 1910 гг.

mika ja pärisorjusliku põllumajandusliku tootmise organiseerimise põhilise «probleemi».[1]

Raha väärtust juba hästi tundvatele pärisorjusliku ajastu majandusteadlastele redutseerus põllumajanduses tööviljakuse tõstmise küsimus seega teoorjusliku ekspluateerimise tugevdamise küsimuseks, «laiskuse» väljajuurimiseks, tulude suurendamise küsimus aga teoorjusliku või obrokitalupoja sama ekspluateerimise tugevdamiseks koormiste ja maksude tõstmise teel. Üks anonüümne autor (nende paljude hulgast, kes esitasid oma organisatsioonilisi projekte Vabale Majandusteaduslikule Seltsile) [2] lähtub omapärasest pärisorjuslikust raamatupidamisest ja peatub väga üksikasjaliselt pärisorjusliku majanduse tulukuse organisatsioonilistel arvestustel. Ta arendab erakordselt koloriitset ja originaalset teooriat, et mõisnike tulude tõstmiseks on vajalik omapärane talumajandite «pärisorjuslik diferentseerimine» nende majandusliku jõukuse järgi.

Majapidamise kogu «kapitali», mis langeb ühele «pärjale» (pärisorjuslik rake, mis koosneb kolmest «alamate» «hingest»), hindab autor 460 rublale, millest 210 rubla on «alamate» eneste väärtus. 10-protsendiline tulu hinnatakse 46 rublale, millest 21 rubla saadakse «isikult» (s. o. obrokikoormistest, «lõngavihtidelt», s. o. kedruselt, «kõrtsidelt», s. o. viina müügist «alamatele», jne.). Kuna aga maad hariti samade «alamate» «isikutega», siis oli «maa» tootlikkuse, s. o. tegelikult pärisorjusliku töö viljakuse küsimusel esmajärguline tähtsus. Olenevalt majanduslikust jõukusest jagab autor kõik oma «alamad» nelja gruppi: 1) «tegelikud peremehed», 2) «veel mitte jõukad peremehed», 3) «kellest võib loota peremeheks saamist», 4) «põllutööks täiesti lootusetud inimesed, samuti poolharimatud ja käsitöölised». Autor on nende erinevate gruppide pärisorjuslikus majanduses ühesuguse kasutamise vastu: «võrdne au halvale ja heale rikub tavaliselt inimesi; tublidelt võtab tuju, tahtmise, rõõmu ja eesmärgi, mille poole tal tasub püüda, halbadel inimestel aga rikub tuju veelgi rohkem.» Seepärast saavad «esimese järgu» peremehed mõisnikult kaks korda rohkem maad, nad võivad palgata töölisi, kasutavad soodustust nekrutikohustuse alal. Teistesse «järkudesse» arvatud talupojad saavad vähem maad ja soodustusi, kuid nende maksuvõla pärast on vajalik «pidev järele-

---

[1] «Peamine majanduses» oli see, et talupoegade hulgas ei oleks «vähimatki laiskust». «Jõudeoleku tõttu talupojad mitte ainult haigestuvad, vaid ka surevad, magavad liialt, söövad palju, kuid ei liigu.» Nõudes, et «talupoegi ei saadetaks võõrasse külasse sulasteks ja karjasteks» ning «lesknaisi ja neiusid ei antaks väljaviimiseks», jõuab Vaba Majandusteadusliku Seltsi liige, «Majandusliku eeskirja» autor S. Drukovtsov (1772. a.) järeldusele, et majanduse õige organiseerimise peamiseks eesmärgiks on «lõpp meie täitmatuile soovidele maailmas ning peamine punkt — raha» («Экономическое наставление», стр. 22—24 и 53. Autori sõrendus).

[2] ЛОЦИА, Архив ВЭО № 522, «Деревня за глазами помещика», неопубликованная рукопись, л. 1—51.

valve». Viimane grupp on maata; sellesse gruppi arvatakse kõik «lootusetud»: «nendelt laiskvorstidelt» võetakse «isikumaksu» 12 rubla 50 kopikat.

Niisugune omapärane sunduslik pärisorjuslik diferentseerimine kulakuteks, keskmikeks ja kehvikuteks oli autorile vajalik pärisorjusliku majanduse paremaks organiseerimiseks ja tööviljakuse tõstmiseks tugevate talumajapidamiste arvel. Kuid nähtavasti ei olnud autoril endalgi usku oma projekti edusse. Teda ärritas küsimuse majandusliku külje kõrval tõenäoliselt ka selle «poliitiline» külg: tema arvamus omaenese projektist kõlab üsna pessimistlikult ja ärevalt[1] ning langetab neile teoorjusliku majanduse tootlikkuse tõstmise plaanidele sisuliselt kohtuotsuse: see majandus ei või tema enese tunnistuse järgi tugineda «mitte ilma peata» inimestele, s. o. kvalifitseeritud töölistele, vaid ainult «nüridele ja piiratud mõistusega inimestele», kuid ka need, «tundes oma iket», võivad... ainult joomareiks muutuda.

Samasugune oli ka praktiku kohtuotsus ja vastus pärisorjuslikus majanduses tootlike jõudude taseme ja tööviljakuse tõstmise küsimusele, mille esitas ajastu. Nagu näeme, on vastus pärisorjuslikule majandusele otse lootusetu. Kained praktikud, kes olid võibolla juba nakatatud A. Smith'i uutest kodanlikest ideedest «majandusliku egoismi» ja majandusliku vabaduse tähtsuse kohta nende omapärases ümbermõtestamises pärisorjuslikul Venemaal, jõudsid sellele järeldusele juba XVIII ja XIX sajandi piiril, s. o. rohkem kui pool sajandit enne pärisorjusliku majanduse lõplikku lagunemist.

XX PEATÜKK

TÖÖSTUSE ARENG XVIII SAJANDI TEISEST VEERANDIST KUNI SAJANDI LÕPUNI

Nagu me eespool nägime, ei võinud ühiskondliku tööjaotuse arenemise ja turu kujunemise koguselised tulemused nende statistiliste näitajate osas — linnarahvastiku ja tööstuse kasvus — XVIII sajandi pärisorjuslikus majanduses olla eriti suured. Abso-

[1] «Nürisid ja piiratud mõistusega inimesi võib vajalike tööloomade puudumise korral arvata teotööle, kuid kes võib vihastuda ja pole mitte ilma peata, kõigepealt aga poolharitud kirjaoskajad, neid teotööle üldse mitte panna» (ЛОЦИА, Архив ВЭО № 522, л. 48). «Inimesed (mõisniku pärisorjad), kes kiiresti jõuavad mõningale parema jõukuse astmele, hakkavad oma iket kiiresti rohkem tundma, ja nägemata vahendit, millega ennast ise aidata, hakkavad nad oma seisukorraga seda vähem rahul olema» (l. 51).

luutseis mõõtmeis oli tööstusrahvastiku kasv väike ning Venemaa jäi agraar- ja talurahvamaaks.

Kuid võrreldes teiste Euroopa riikidega, eriti mandririikidega (Prantsusmaa, Saksamaa), kes samuti polnud veel täielikult astunud «vaba» kapitalistliku arengu teele, ei olnud Venemaa XVIII sajandi teisel poolel tööstuslikult mahajäänud maa. Märkimisväärne tööstusettevõtete arv (mis oli Katariina II valitsusaja lõpuks Peetri ajastuga võrreldes mitmekordselt suurenenud), nende suured mõõtmed, niisuguste põhiliste tööstustoodete nagu musta metalli kõrge kvaliteet, tehnika progress ja tööviljakuse tõus andsid tunnistust Peeter I ajal alanud Venemaa manufaktuurse tööstuse arengu edust, ühiskondliku tööjaotuse kasvust, tööstuse eraldumisest põllumajandusest.

Venemaa edasisi võimalusi ja edusamme tema tööstuse ja kapitalistlike suhete arengu suunas, nagu see oli sel ajal Läänes, aheldas pärisorjuse valitsemine. Koos «aadlireaktsiooniga» tugevnes see pärisorjuslike suhete valitsemine XVIII sajandi lõpuks veelgi enam. Pärisorjuse levimine uutele territooriumidele, aadlile kingituste tegemine «asustatud maade» ja pärisorjuslike talupoegade suureulatusliku väljajagamise teel, pärisorjade töö rakendamise tugevdamine mitte ainult põllumajanduses, vaid ka tööstuses, — kõik see laiendas pärisorjust, süvendas seda, andes talle kogu rahvamajandust ja maa kõiki rajoone hõlmava süsteemi iseloomu.

Manufaktuurse tööstuse areng XVIII sajandi teisest veerandist kuni sajandi lõpuni. Küsimust manufaktuuri arengust Peeter I ajale järgnenud aastakümnetel, aastail 1726—1760, on ajaloo- ja majandusajaloo-alases kirjanduses käsitletud võrdlemisi vähe. Senini on vaieldav niihästi nende aastate manufaktuuride arvu ja arengutempo küsimus kui ka nende sotsiaal-majandusliku olemuse küsimus.

Viimastel aastatel äratas see küsimus uurijate tähelepanu seoses sellega, et võeti revideerimisele Vene tööstuses «kapitalistliku sektori» kujunemise küsimus, s. o. mitte üksnes «kodanlike seoste» kujunemise (mis, nagu me eespool nägime, leidis kahtlemata aset juba XVII sajandil), vaid ka kapitalistliku iseloomuga uute *tootmissuhete* algmete kujunemise küsimus. Nagu me teame, olid need: püsiv- ja muutuvkapitali olemasolu, kapitali mahutamine tootmisse selle kapitali laiendatud taastootmiseks, palgatöö rakendamine, kaubatootmine ja töötamine laia turu jaoks jne. Nende külgede poolest erines kapitalistlik manufaktuur järsult pärisorjuslikust feodaalmõisa-ettevõttest, millel põhiliselt selliseid tunnuseid ei ole.

Peetri-aegsete manufaktuuride majandusliku olemuse vaatlemisel nägime, et nad valdavas enamuses vastasid kapitalistlike tootmissuhete ülalnäidatud tunnustele. Seega olid nad feodaal-pärisorjusliku formatsiooni üldises keskkonnas esimesteks «kapitalistliku sektori» idudeks, selle «uue» võrseteks, mis vastandas oma majandusliku olemuse «vanale» — niihästi pärisorjuslikule mõisaettevõt-

tele kui ka talupoja väikekodutööndusele ja käsitööle. Oma manufaktuuridega oli Peetri ajastu selleks «murrangumomendiks», mis XVII sajandi Moskva feodaalmõisa tööstusse istutas juba uue majandusvormi eod.

Kuid viimasel ajal võeti see küsimus revideerimisele N. L. Rubinšteini poolt,[1] kes niihästi Peetri-aegsete manufaktuuride majandusliku olemuse kui ka Vene tööstuses «kapitalistliku sektori» tekkimise aja suhtes jõudis vastupidisele järeldusele.

Seadnud endale ülesande välja selgitada kapitalistliku sektori tekkimise ja arengu elemendid XVIII sajandi feodaal-pärisorjuslikul Venemaal, märgib Rubinštein õigesti, et uue «kapitalistliku sektori» elemendid pidid eelkõige väljenduma tööstuse arengus, manufaktuuride kasvus. Seda arengut uurides jõuab Rubinštein järeldusele, et alles «XVIII sajandi keskpaik saab uute sotsiaal-majanduslike suhete idude kujunemise murrangumomendiks sügavalt antagonistlikus valitseva feodaal-pärisorjusliku korra kõigutamise süsteemis, kapitalistliku sektori kujunemise momendiks Venemaal». Selle väitega lahendab Rubinštein ühtlasi XVIII sajandi esimese veerandi Peetri-aegsete manufaktuuride sotsiaal-majandusliku olemuse küsimuse. Autor peab neid «puhtal kujul pärisorjuslikeks, mõisaettevõtteiks, mis asuvad alles väljaspool vene manufaktuuri kapitalistlikku arengut». Jättes üksikasjalisemalt ja täpsemalt kindlaks määramata, missuguste tunnuste järgi ta omistab Peetri-aegsetele manufaktuuridele «mittekapitalistliku», «mõisaliku» iseloomu, väidab autor samuti väheütlevalt, et alles aastail 1740—1750 toimus «kvalitatiivne hüpe» pärisorjuslikult manufaktuurilt kapitalistlikule manufaktuurile.

Rubinšteini kontseptsioon on kahtlemata vastuolus niihästi Marxi-Lenini teoreetiliste seisukohtadega kapitalistliku manufaktuuri küsimuses kui ka konkreetsete ajalooliste faktidega, seades olematuid piire, «murranguid» ja «kvalitatiivseid hüppeid» sinna, kus neid tegelikult ei olnud, ja märkamata neid seal, kus neid oli.

Niisiis, kui võtta «murrangu» tunnuseks manufaktuuride arvu kasvu, on see tunnus tolleaegsete statistiliste andmete väga vähese usaldatavuse tõttu väga ebakindel. Nagu me ülalpool näitasime, määravad üksikud autorid väga küsitavate arvutuste ja paranduste järgi manufaktuuride arvu Peeter I ajal 205-le (Zaozerskaja), teiste autorite parandustega aga 184-le ja 130-le (Bak) jne. Manufaktuuride rajamise ja nende arvu suurenemise tempo aastail 1760—1770 Peeter I ajastuga võrreldes määravad samad autorid kord $3^1/_2$ korrale, kord $5^1/_2$ korrale. Kuid isegi siis, kui võtta need arvud manufaktuuride kasvu kohta 35 aasta jooksul, aastail 1725—1760, ja neid

[1] Н. Л. Рубинштейн, Крепостное хозяйство и зарождение капиталистических отношений в XVIII в., «Учёные записки МГУ», вып. 87, 1946, ja sama autor, «О мануфактурном периоде русской промышленности и складывании капиталистического уклада в России XVIII в.», «Вопросы истории», 1947 г., № 12. Vt. ka diskussioon nende artiklite puhul ajakirjas «Вопросы истории», 1947—1948, № 12, 3, 4, 5, 6.

võrrelda Peetri-aegsete manufaktuuride rajamisega 27 aasta jooksul (1698.—1725. a.), siis «murrang» ja «kvalitatiivne hüpe» 6—7-lt XVII sajandi Moskva pärusmõisa-tüüpi tööstusettevõttelt langeb 200 Peetri-aegse manufaktuuri rajamise perioodile aastail 1698—1725.

Kui manufaktuuride sotsiaal-majanduslíku olemuse «murrangu» ja «kvalitatiivse» muutumise tunnuseks võtta vabapalgalise töö kasutamine, siis selles osas satume väga ebatäpsetele statistilistele andmetele. Mõned autorid arvestavad manufaktuurides töötanud tööliste arvu hulka mitte ainult tootmistöölisi, vaid ka «juurdekirjutatud» töölisi, abitöölisi jne., mis täielikult moonutab manufaktuurtööstusliku töö olemust ja majanduslikku iseloomu. Sealjuures on vaja silmas pidada, et tööstusproletariaadi kujunemisprotsess on aeglane protsess ja et kapitalistliku sektori kujunemise esimestel etappidel ei saa oodata, et manufaktuurides kujuneval proletariaadil oleksid kõik arenenud kapitalismi perioodi proletariaadi omadused ja et ta need oleks omandanud kümne-kahekümne aastaga.

Seepärast oli tööliste sotsiaalne koosseis tolleaegsetes manufaktuurides väga kirju. Kuid juba Peetri-aegsetes, veel enam aga pärast-Peetri-aegsetes 1726.—1760. aasta manufaktuurides ei olnud pärisorjuslik töö domineerival kohal, välja arvatud tööstusettevõtted feodaalmõisates. Niisiis, hoolimata Tugan-Baranovski vanast arvamusest, et pärisorjuslik töö täielikult valitses oma kasulikkuse tõttu tolleaegsetele vabrikantidele (mistõttu nad ka taotlesid pärisorjade omandamise õigust), annavad uusimad (ehkki esialgu katkendlikud) ajalooalased publikatsioonid tunnistust sellest, et pärisorjuslik töö oli paljudes majandusharudes levinud märksa vähem kui arvati. 1737.—1740. aasta ankeedi järgi (s. o. 12—15 aastat pärast Peeter I surma, kui veel ei võinud toimuda järske muudatusi tööliste sotsiaalses koosseisus) iseloomustavad tööliste sotsiaalset koosseisu Moskva, Moskva kubermangu, Jaroslavli ja Kaasani manufaktuurettevõtetes (tõsi küll, kõigest 34 ettevõtte järgi, kus töötas 6992 töölist) üksikute tööstusharude järgi järgmised arvud (protsentides):[1]

Tööliste sotsiaalsed grupid	Kalevitööstus	Lõuendi- ja kirjutuspaberitööstus	Siiditööstus	Muud[2] tööstused
Talupoegade lapsed . .	23,5	41,2	36,1	46,9
Possaadielanike lapsed[3]	23,2	22,3	33,4	20,9
Soldatite lapsed . .	27,8	11,1	11,6	6,0
Vabrikutööliste lapsed	11,0	13,3	5,6	9,0
Kokku[4]	85,5	87,9	86,7	82,8

[1] «Крепостная мануфактура в России», ч. IV, «Социальный состав рабочих первой половины XVIII в.», изд. Академии наук, 1934, стр. XIII.

[2] «Muude tööstuste» gruppi kuulusid purjeriide-, nöörbi-, menningi-, klaasi-, torumanufaktuur ja teised.

[3] «Possaadielanike» gruppi kuulusid possaadielanikud, «mitmesuguste slobodaade raknikud», käsitöölised, abidjakid jt.

[4] Ülejäänud pole jaotatud.

Tabelist nähtub, et «talupoegade lapsed» ei moodustanud sageli rohkem kui ühe kolmandiku kuni kaks viiendikku tööliste üldarvust. Seesugused proletaarseteks gruppideks üleminevad «deklasseerunud» grupid, nagu soldatite ja possaadielanike lapsed, moodustasid üheskoos kuni poole tööliste arvust ja rohkem. Lõpuks kuulus neil aastail «põlisele proletaarlasele» «vabrikutööliste laste» näol siiski silmapaistev koht — umbes üks kümnendik tööliste üldarvust ülalnimetatud tööstustes.

Teiste samalaadsete andmete järgi iseloomustasid tööliste sotsiaalset koosseisu 1736. aasta eriloenduse alusel järgmised arvud:[1]

Manufaktuuride liik	Manufaktuuride arv	Loendatud töötajaid sotsiaalse koosseisu järgi		
		kõiki liiki talupoegi	raznotšinetseid, soldatite lapsi, välismaalasi jt.	kokku töölisi
Kalevimanufaktuurid . . .	12	1148	4383	5531
Lõuendimanufaktuurid . .	8	712	837	1549
Siidimanufaktuurid	8	262	373	635
Paberimanufaktuurid . . .	2	82	202	284
Värvimanufaktuurid	1	39	2	41
Klaasimanufaktuurid . . .	1	16	8	24
Nõudemanufaktuurid . . .	1	7	14	21
Muud	2	47	77	124
Kokku	35	2313	5896	8209
„ protsentides .		28,1	71,9	100

Seega moodustasid «raznotšinetsid», soldatite lapsed, välismaalased jt., s. o. mittetalupojad, 71,9 protsenti 35 ettevõttes töötanud 8209 töölisest. Kõiki liiki talupoegi oli kokku 28,1 protsenti, sealhulgas mõisatalupoegi (pärisorje) 368 inimest ehk 4,5 protsenti. Järelikult andsid kuni kolm neljandikku kõigist töölistest linn ja tema elanikkonna mitmesugused grupid, kes polnud vahetult seotud pärisorjusliku mõisamajandusega, pärisorjuslikud talupojad aga moodustasid tühise protsendi.

Tõsi küll, neid näitajaid ei saa laiendada kogu tööstusele, eeskätt sellepärast, et tabel hõlmab ainult kergetööstuse ettevõtteid ja ei sisalda mäetööstust, kus pärisorjuslik majandus, eriti Uraalis,

[1] С. Г. Струмилин, Экономическая природа первых русских мануфактур, «Вопросы истории», 1948, № 6. Toome tabeli mõnevõrra lühendatult. Tabel ei hõlma mäemetallurgia ettevõtteid.

oli kõige enam levinud, ega sisalda ka aadli mõisaettevõtteid, kus kasutati eranditult pärisorjuslikku tööd.

Niisiis, ka selle tunnuse järgi — vabapalgalise töö kasutamise astme järgi tuleb «murrang» «kapitalistliku sektori» kujunemiseks manufaktuurses tööstuses arvata mitte XVIII sajandi keskpaika, vaid Peetri-aegsete manufaktuuride aega. Aastail 1740—1750 ja eriti XVIII sajandi teisel poolel absolutismi «aadlipoliitika», vastupidi, tugevdas aadli majanduslikke positsioone ja aadli pärisorjuslike mõisatööstusettevõtete erikaalu, eriti mõnedes tööstusharudes (kalevitööstus, viinapõletamistööstus) ja piirkondades (Uraal jt.).

Seega iseloomustasid tööstuse arengut XVIII sajandi teisest veerandist alates kuni sajandi lõpuni esiteks manufaktuuride arvu suur kasv, teiseks nendes «kapitalistliku sektori» kasv, s. o. kapitalisti-ettevõtja osatähtsuse suurenemine, ettevõtete mõõtmete, vabapalgalise töö kasutamise kasv ja, kolmandaks, feodaalse mõisa-aadli tööstusliku ettevõtja-tegevuse suhteline tugevnemine, eriti mõnedes tööstusharudes ja piirkondades.

Aadli pärisorjuslike mõisaettevõtete edu võimalus nendes tööstusharudes ja piirkondades oli peale üldise aadli soodustamise poliitika tingitud peamiselt materiaalsete tootlike jõudude madalast tasemest ja nende nõrgast arengust pärisorjusliku korra tingimustes. Primitiivse ja eranditult käsitsitehnika juures, mis ei nõudnud kvalifitseeritud töö kasutamist, võis tootmise enam või vähem suuri mõõtmeid saavutada ainult massilise ja vähekvalifitseeritud töö lihtsa koopereerimisega. Hulgalise tööjõu kasutamine oli vajalik mitte ainult tootmisprotsessis, vaid ka selle teenindamisel kõrval- ja abitöödega, nagu puude ja söe varumine, vee kohalevedu jne., samuti ka tööliste varustamisel mooria ja toiduainetega. Pärisorjuslik töö organiseerimine oma kõige lihtsamas vormis vastas neile nõuetele. Sellest kujunes näiteks välja selline pärisorjusliku töö organiseerimise vorm tööstusettevõtetes, nagu töö «vend vennale», s. o. kus pool pärisorjadest töötas tööstuses, teine pool aga põllumajanduses nende toitlustamiseks. Isegi sellist juhtivat tööstusharu, nagu Uraali mustmetallurgia, iseloomustas primitiivne käsitsitehnika (vee- ja hobujõu kasutamisega). Tootmiseks vajalikke toormaterjale ja kütust varuti pearaha eest, madala palgaga jne. töötavate talupoegade tööga. Sama ilmneb ka teistes tööstusharudes.

Manufaktuurikolleegiumi 1767. aasta aruannete järgi esines töötleva tööstuse 496 ettevõtte hulgas: 230 kudumismanufaktuuri (kalevi-, lõuendi-, siidimanufaktuurid), 10 mineraalimanufaktuuri, 256 muud manufaktuuri. Peale selle allus Mäekolleegiumile (1769. aastal) 159 raua- ja vasetehast. Järelikult oli 1767.—1769. aastal kõiki tehaseid ja manufaktuure kokku kuni 655. Nendes ettevõtetes töötas (1767. aasta aruande järgi) ligikaudu 45 500 töölist, kellest oli nimekirjas pärisorje, juurdekirjutatud ja ostetud talupoegi 60,7 protsenti kõigist töölistest; sellele arvule lähedase arvu (68,7 protsenti) annab ka 1770. aasta aruanne. Järelikult moodustasid palgatöölised umbes 31—39 protsenti. Mäetööstuses ja

eriti Uraalis domineeris suuresti pärisorjuslike ja juurdekirjutatud talupoegade ja pärisorjuslike tööinimeste töö.

Kuid pärisorjuslike suhete süvenemisele vaatamata tegi XVIII sajandi teise poole tööstuslik areng kvantitatiivselt sajandi algusega võrreldes siiski suure sammu edasi. Peale manufaktuuride kvantitatiivse kasvu on vaadeldavale perioodile väga suure tähtsusega muutused manufaktuuride omanike sotsiaalse koosseisu tunnuse järgi «kaupmeeste» manufaktuuride kasvu näol, eriti mõnedes tööstusharudes (kergetööstus), koos vabapalgalise töö kasutamisega nendes.

Nii esines Kommertskolleegiumi aruannete järgi arvestatud 162 tekstiilimanufaktuuri (sealhulgas 44 kalevimanufaktuuri, 59 lõuendimanufaktuuri, 59 siidimanufaktuuri) hulgas kaupmeeste manufaktuure 113 (ehk 70 protsenti), aadli manufaktuure 27 (16 protsenti) ja talupoegade manufaktuure 1 (muid, peamiselt siidimanufaktuure 21). Sealjuures tuleb märkida, et osa manufaktuure, mis arvestati aadli manufaktuuridena, kuulusid tegelikult nende omanike (Šeremetjev, Jussupov, Golitsõn, Gendrikov jt.) pärisorjuslikele talupoegadele, nii et tekstiilitööstuses väheneb aadli manufaktuuride suhteline arv veelgi. Kõige rohkem domineerisid nad kalevitööstuses (15 manufaktuuri ehk 34 protsenti).

Mitte vähem tähtis XVIII sajandi teise poole tööstuse sotsiaalmajandusliku olemuse iseloomustamiseks on peale tööstusettevõtete omanike sotsiaalse koosseisu ka nendes töötavate tööliste sotsiaalne koosseis. Siin aga satume samuti tolleaegse statistika äärmiselt ebatäpsetele andmetele, mistõttu saame esitada ainult üldisi ja oletustele rajatud arvutusi. Kasutades Manufaktuurikolleegiumi 1753. aasta andmeid, järeldas D. Baburin oma teoses,[1] et Manufaktuurikolleegiumile allunud 159 manufaktuuri 63 ettevõttes (s. o. peaaegu 40 protsenti) kasutati vabapalgalist tööd. Hilisemad Manufaktuurikolleegiumi andmed 1774. aastast sisaldavad andmeid 424 manufaktuuri kohta, millest kuni 36 protsenti olid rajatud vabapalgalisele tööle. Sealjuures ei esine nende ettevõtete hulgas, mis kasutasid eranditult palgatööd, ühtki aadli manufaktuuri, kuid 351 kaupmeeste manufaktuurist kasutasid 151 eranditult palgatööd.

Manufaktuuride organisatsioonivormid ja -liigid. Manufaktuuride organisatsioonivormid ja -liigid ning nende omanike sotsiaalne koosseis elas XVIII sajandi teisel poolel üle tunduvaid muudatusi Peetri-aegsete manufaktuuride domineeriva tüübiga võrreldes.

Vabrikute ja tehaste r i i k l i k ehitamine ja veel enam nende ekspluateerimine väheneb järjest. Riiklikud vabrikud antakse üle kaupmeeskonnale ja aadlile. Riigi kätte jäävad ainult põhiliste (eeskätt sõjaliste) tööstusharude kõige suuremad Peetri-aegsed riiklikud manufaktuurid. Uraali mäe- ja metallurgiatööstus antakse suu-

[1] Д. Б а б у р и н, Очерки по истории Мануфактур-коллегии, 1939, стр. 220 и сл.

res osas rendile eraettevõtjaile, privilegeeritud aadlile, harvemini kodanluse esindajaile.

Possessioonimanufaktuurid arenevad kvantitatiivselt edukalt tänu sellele, et neis saab ekspluateerida juurdekirjutatud talupoegade tööd mitte ainult aadel, vaid ka kaupmeeskond. Kuid just see asjaolu takistas possessioonivabrikute arenemise ja majandusliku progressi võimalust. Pärisorjusliku majanduse tingimustes ei huvitanud paljusid possessioonieettevõtete omanikke nähtavasti mitte tööstuslik tootmine ise, vaid pärisorjusliku töö omamise võimalus, mida nad sageli ei kasutanud hoopiski tööstusliku tootmise jaoks. «Vabrikute revideerimine» 1740. aastal avastas palju «võltsvabrikuid», s. o. küll pärisorje omavaid, kuid tegelikult mittetöötavaid ja sulgemisele kuuluvaid vabrikuid. Kuid sellest hoolimata eksisteerisid possessioonieettevõtted, eriti mõnedes tööstusharudes, näiteks Uraali mäetööstuses, kogu pärisorjusliku ajastu vältel ja nad likvideeriti üldises korras alles 1861. aastal.

Kaupmeeste eraettevõtted, õigemini kapitalistlikud ettevõtted, nagu me eespool näitasime, prevaleerisid arvult ja tähtsuselt aadli ettevõtete üle nii Peetri ajastul kui ka XVIII sajandi teisel poolel. Tootmises töötasid nad peaaegu eranditult vabapalgalise tööga, välja arvatud need juhud, kus mõned omanikud veel Peetri-aegse seadusandluse järgi teostasid oma vabrikute juurde pärisorjade ostmise õigust. Märksa rohkem oli, eriti mõnedes tööstusharudes ja piirkondades, levinud «juurdekirjutatute» sundtöö abitöödel. Juba 1767. aastal märkis Manufaktuurikolleegium, et paljud «vabrikud» «tulevad toime... ainuüksi palgaliste inimestega», järeldades, et «võivad toime tulla ka kõik».

Meil puuduvad täpsed andmed XVIII sajandi lõpul nendes manufaktuurides tööliste üksikute kategooriate kasutamise kohta sotsiaalse koosseisu järgi ja nende dünaamikas. Me võime ainult võrrelda olemasolevaid Manufaktuurikolleegiumi 1767. aasta andmeid ja 1804. aasta aruande andmeid (s. o. kui tööliste koosseisus ei võinud pärast XVIII sajandi lõppu toimuda suuri muutusi). 1767. aastal oli 496 arvessevõetud manufaktuuris 45 500 töölist, neist vabrikutele juurdekirjutatuid ja ostetuid 21 900 (48 protsenti), mõisnike pärisorje 5800 (12,7 protsenti) ja vabapalgalisi 17 800 (39,3 protsenti). 1804. aasta aruande järgi töötas 2419 ettevõttes 95 200 töölist, kellest vabrikutele juurdekirjutatuid ja ostetuid oli 30 200 (31,7 protsenti), mõisnike pärisorje 19 400 (20,6 protsenti) ja vabapalgalisi 45 600 (47,7 protsenti). Seega suurenes vabapalgaliste arv 37 aasta jooksul 27 800 ehk 8,4 protsendi võrra.

Sellised olid XVIII sajandi lõpuks kapitalistliku, eramanufaktuuri edusammud. Ta arendas oma tootmist eeskätt laia turu jaoks niihästi kergetööstuse (tekstiili- ja muu tööstus) kui ka rasketööstuse (metallurgia ja mettallitöötlemine) alal, välja arvatud need tööstusharud, kus aadlil oli seisuslikke eesõigusi ja koguni monopol (kalevi-, viinapõletamistööstus, suur osa Uraali mäetööstusest).

Mõisaettevõtted. Seoses XVIII sajandi teise poole üldise aadlireaktsiooniga ja aadli soodustamise poliitikaga arenevad jõudsasti aadli mõisamanufaktuurid, mis olid Peetri ajastul vähe levinud. Aadli manufaktuuride kiire kasvu iseloomustamiseks XVIII sajandi teisel poolel — äärmise aadlireaktsiooni ja aadli soodustamise poliitika perioodil — tarvitseb ainult märkida (nagu nähtub eespool esitatud arvudest), et 1767. aastast 1804. aastani suurenes juurdekirjutatud, ostetud ja pärisorjuslike tööliste arv 27 700-lt 49 600-ni. Tõsi küll, see arv moodustas 1767. aastal 60,7 protsenti kõigist töölistest, 1804. aastal aga kõigest 52,3 protsenti, s. o. vähenes suhteliselt. See näitab, et XVIII sajandi lõpuks suurendasid aadli manufaktuurid absoluutselt küll pärisorjusliku töö kasutamist, kuid taganesid suhteliselt üha enam kapitalistliku manufaktuuri ees.

Nagu me eespool nägime, kujunesid mõisatööstuse elemendid osalt veel mõisa-naturaalmajanduse sisemuses tänu mõisatööstuse mõningaile eelistele tööstusettevõtete teiste liikide ees. Esikohal asus siin muidugi tööjõu olemasolu, mida mõisnik võis täiesti vabalt käsutada. Oma enamikus oli see pärisorjuslik tööjõud kvalifitseeritud tööstuslikuks tööks kõlbmatu. Kuid teatud tehniline vilumus tekkis siiski tänu sellele, et mõisamajapidamine ise kasutas laialdaselt saaduste tehnilist ümbertöötamist enda tarbeks. Rohkearvulise mõisateenijaskonna kätega kooti siin lõuendit, kalevit, pitse ja valmistati rida teisi esemeid. Need tööndused eksisteerisid ka talumajapidamises osalt samuti enda tarbeks, osalt mõisnikule naturaalobrokite tasumiseks või, lõpuks, müügi jaoks.

Aadli mõisatööstuse arengut soodustavaks tähtsaks momendiks oli tooraine — lina, kanepi, villa, nahkade, teravilja — suurte koguste olemasolu, mida oli kasulikum turustada ümbertöötatud kujul. Turg oli kindlustatud, kuna pärisorjuslik transport andis ka selles suhtes eeliseid mõisaettevõtetele. Sellistel tingimustel nõudis niisuguse manufaktuuri organiseerimine minimaalset vahendite, kapitali kulu. XVIII sajandi lõpuks ja XIX sajandi algul muutuvad need mõisamanufaktuurid kõigi jõukamate mõisnike üldiseks harrastuseks.

Mõisatööstusettevõtete organisatsioon ise oli seotud kogu mõisamajanduse iseloomuga. Pärisorjuslikud talupojad tegelesid põllutöödega ja ainult osa nendest töötas tööstuses. Mõnikord töötati manufaktuuris ainult talvel, jättes kogu suve põllutööde jaoks. Mingit tasu ei saadud, kuna kõik tegid tööd mõisateo korras. Pärisorjusliku töö ekspluateerimine saavutas ülima piiri, mis tekitas pärisorjade loomuliku vastupanu äärmiselt madala tööviljakuse, pagemiste, rahutuste jne. teel. Sellest hoolimata püsisid mõisamanufaktuurid kaua, kuni 1861. aastani, tänu oma põhilistele eelistele: tasuta töökäte küllusele, tooraine olemasolule, üldse madalale tootmistehnikale. Seepärast säilisid nad nendes tööstusharudes, kus tooraine toodeti majandis endas ja kus tehnika oli madal (kalevi-, lõuenditööstus). Vastupidi, nad ei löönud läbi tootmis-

aladel, mis töötasid sisseveetaval toorainel ja nõudsid kõrget tehnikat (puuvillatööstus).

Talupoegade manufaktuurid. Peale mõisamanufaktuuride peab mainima veel üht manufaktuurivormi, mis oli tihedalt seotud pärisorjuslike suhetega, ehkki ta kasutas palgatööd ja kujutas endast sisuliselt kapitalistlikku manufaktuuri. Need olid pärisorjuslike talupoegade ettevõtted. Kuna mõisnikud, eriti obrokikubermangudes, olid huvitatud oma pärisorjade tööstusliku tegevuse arengust, lubasid nad neil meeleldi asutada tööstusettevõtteid, algul väikesi, kodutööndusliku tüüpi, mis edu korral kasvasid enam-vähem suurteks manufaktuurideks, hiljem aga tõelisteks vabrikuteks.

Need pärisorjad-ettevõtjad omasid oma ettevõtetes mõnikord mõisnike nimele kirjutatud pärisorje, kuid suuremalt jaolt töötasid nad võõraste tööliste või oma küla elanike vabapalgalise tööjõuga. Neid endid ja kogu nende varandust loeti mõisniku omandiks. Nende obrokid olid sellistel juhtudel väga kõrged. Veel raskem oli ennast vabaks osta; lahtiostmise eest tuli mõnikord maksta kümneid tuhandeid rublasid. Nii oli see näiteks hiljem kuulsaks saanud suurvabrikandi Morozoviga, kellel juba 1799. aastal oli oma siidivärvimise töökoda, kuid kes ennast oma mõisniku käest 17 000 rubla eest lahti ostis alles 1820. aastal; Maltsevitega, kes juba 1775. aastal said aadlitiitli; paljude Ivanovo-Voznessenski rajooni puuvillavabrikantide, krahv Šeremetjevi endiste pärisorjadega ja paljude teistega. Kuid suuremalt osalt muutusid need pärisorjad üldse üsna varsti enam-vähem suurteks töösturiteks (ehkki mõned nendest jäid isegi kuni 1861. aasta reformini pärisorjadeks), nende ettevõtted aga muutusid järk-järgult tõelisteks kapitalistlikeks vabrikuteks.

XVIII sajandi pärisorjuslike talupoegade manufaktuurid olid talupoegade kodutööndusteste järkjärgulise kapitalistlikuks manufaktuuriks ümberkasvamise tüüpiliseks vormiks, kuigi see manufaktuur oli veel seotud pärisorjuslike suhete jäänustega. Kaubalis-rahaliste suhete areng XVIII sajandil, talurahva ulgtööle siirdumine, eriti mittemustmullavööndis, mõisamajapidamise üleminek talupoegade ekspluateerimise obrokisüsteemile soodustasid «kodutööndusliku» tööstuse laialdast levikut. Lõuendi-suurkaubanduse olemasolust Moskva kaubaridades ja lõuendi tunduvast väljaveost välismaale võib näiteks järeldada, et seda lõuendit tootsid suurel hulgal kodutööndajad ning et seda väiksemates linnades ja külades kaupmehed kokku ostsid, kuna Moskva käsitööliste hulgas lõuendikangruid üldse ei olnud. See käib ka paljude teiste tööstusharude kohta. Kalevit, mida vajas riik, s. o. peaaegu eranditult jämedat, soldatikalevit, tootsid samuti talupojad. On arusaadav, mispärast aadel 1767. aasta Katariina komisjonis palus, et talupoegadel lubataks oma kalevit müüa: see suurendas nende obrokeid. Paberiveskid eksisteerisid samuti väikeettevõtetena. Lõpuks, mõningaid elanikkonna kõrgematele klassidele määratud kaupu, nagu siidriie, kuld- ja hõbetooted, tootsid samuti kodutööndajad.

XVIII sajandi teisel poolel loendati ainuüksi Moskva maakonna külades üle 300 kangrutelje siid- ja puuvillase riide kudumiseks, mitusada telge paelakudumiseks; teistes kohtades valmistasid talupojad kerget siidtafti, siidirätikuid. Kostroma kubermangu külades oli kümneid kullasseppi, kuldajaid, hõbetajaid ja müntijaid. Metsakubermangudes olid arenenud mitmekesised puidu või puidusaaduste töötlemisega seotud tööndused — roguski, sõelte, viiskude punumine, rataste, lookade, saanide valmistamine; ka toor- ja parknaha tootmine olid väga levinud talupoegade tööndused. See käib ka paljude teiste tööndusharude — väike-rauatootmise, seebikeetmise jne. kohta. Samal viisil tekib lõuenditootmine Ivanovo-Voznessenskis ja Šujas — tulevastes suurmanufaktuuride keskustes. Metallesemete tootmine tekib Pavlovos, Nižni-Novgorodi kubermangus.[1]

1762. ja 1763. aastal alanud tööstusmonopolide kaotamine ning ukaasid, mis andsid kõigile soovijaile õiguse soetada kudumistelgi ning tegelda käsitööde ja tööndustega, soodustasid kodutööndust, s. o. väikemanufaktuuri levikut veelgi enam.

Käsitöö. Peetri-aegset tsunftikäsitöö korraldust väiketööstuse alal ja käsitöö organiseerimise alal arendati edasi Katariina II ajal «Käsitöömäärustiku» väljaandmisega, mis moodustas ühe osa 1785. aasta «Vene impeeriumi linnadele antud õiguste ja eesõiguste kirjast». Kujutades endast Peetri-aegse seadusandluse aluste edasiarendamist, säilitas 1785. aasta «Käsitöömäärustik» tsunftide seisusetuse, kuid kehtestas keelu «linnas, kus on asutatud käsitöö valitsus (s. o. tsunft), seda käsitööd teha sellel, kes ei ole valitsuses registreeritud». Säilitades sellide instituudi (sinna kuulumise tähtajaga mitte alla kolme aasta) ja õpipoiste instituudi (väljaõppeajaga mitte alla kolme ja mitte üle viie aasta), nägi 1785. aasta «Määrustik» ette mitte üksnes üldise «käsitöö valitsuse», vaid ka «sellide valitsuse» olemasolu. Kuid 1785. aasta «Määrustik» ei rakendanud käsitööliste laiaulatuslikku omavalitsust ja veel vähem käsitööliste tootmistöö ranget reglementeerimist (nagu see oli Lääne-Euroopa tsunftides).

Käsitöö lõplik tsunftikorraldus kehtestati Venemaal Paul I ajal 1799. aasta «Tsunftimäärustiku» näol. Selle määrustiku järgi nähti ette tsunftiorganisatsioon kõigile käsitsitöö liikidele, ning kõik tsunftid jaotati kolme gruppi: 1) käsitööliste, 2) teenijate (teenijaskond, pesunaised, pesuõmblejad) ja 3) tööliste (mustatööliste jaoks) tsunft. Viimased kaks tsunfti liiki ei löönud üldse läbi ja kaotati 1802. aastal, kuid ka käsitöötsunftid jäid ainult paberile.

Tulemused. XVIII sajandi lõpuks olid manufaktuuride arengu koguselised tulemused väga suured. Tolleaegse tööstusstatistika arvud on väga ebatäpsed. Mõnede tolle aja uurijate kokkuvõtete

[1] «Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в.», т. I, изд. Академии наук, 1935.

järgi [1] oli 233 manufaktuuri asemel, mis olid olemas Peetri valitsusaja lõpul, Katariina II troonile astumise ajal (1762. aastal) 984 manufaktuuri, tema surma ajal (1796. aastaks) aga 3161 manufaktuuri (arvestamata mäemanufaktuure, toodanguga 3 548 000 rubla suuruses summas). Teiste kokkuvõtete järgi — suuremate ettevõtete osas — oli 1761. aastal 201 vabrikut ja 1776. aastal 478 vabrikut.[2] Akadeemik J. Hermann esitab tema poolt avaldatud andmikus 1780. aasta kohta 302 suure manufaktuuri nimestiku (ilma mäe- ja riiklike relvamanufaktuurideta).[3] Vahe on seletatav mitte üksnes arusaadava ebatäpsusega arvestamisel, vaid ka sellega, et see, mida tol ajal nimetati «vabrikuks», oli ebamäärane, et arvestati mittetäielikult eriti mõisa-tööstusettevõtteid, et manufaktuuridele arvestati sageli juurde väikseid, kodutööndusliikke ettevõtteid jne. Samas J. Hermanni andmikus 1780. aasta kohta esineb nii 150 000—300 000 rubla suuruse kapitaliga ettevõtteid kui ka ettevõtteid 1000-rublase ja väiksema kapitaliga, tööliste arvu järgi aga ettevõtteid 3479 töölisega (Gontšarovide manufaktuur Moskvas), 2697 töölisega (Jakovlevi manufaktuur Jaroslavlis) ja kõigest 15—20 töölisega.

Igal juhul tegi tööstus XVIII sajandi lõpuks kvantitatiivselt suuri edusamme. Nii loendati Manufaktuurikolleegiumi andmeil 1773. aastal 226 kergetööstuse ettevõtet umbes 41 000 töölise ja 3,2 miljoni rubla suuruse toodanguga, sealhulgas oli 151 tekstiiliettevõtet 38 000 töölise ja 2,7 miljoni rublase toodanguga. Kui võtta selline juhtiv tööstusharu nagu metallurgia ja metallitöötlemine, siis avastame XVIII sajandi jooksul niihästi tehaste arvu tunduva kasvu kui ka selle tööstuse põhiliste keskuste ümberpaiknemise vanast Tuula rajoonist rikkamasse Uraali, mis sellest ajast peale muutub Venemaa metallurgia ja metallitöötlemistööstuse põhiliseks keskuseks.

Võrreldes XVIII sajandi algusega, kus nende tööstusharude peakeskuseks oli veel vana Tuula, Olonetsi ja Okaa-äärne Rjasani piirkond, tegid nad XVIII sajandi keskel Uraalis suure sammu edasi. 1701. aastal lasti Uraalis käiku ainult kaks esimest rauatehast — Nevjanski ja Kamenka tehas, aastail 1716—1723 — 3 tehast ja aastail 1724—1736 — veel 15 uut tehast. Aastail 1766—1767 oli Mäekolleegiumi ametlikel andmeil Venemaal kokku 120 kõrgahju ja rauatehast, nendest Uraalis 76.[4] Malmisulatamise mahult asus Venemaa XVIII sajandil maailmas esikohal, toodes malmi 1767. aastal umbes 9,5 miljonit puuda ja 1806. aastal 12 miljonit

---

[1] Бурнашев, Очерк истории мануфактур в России, 1833, стр. 16—26.

[2] А. В. Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности, т. III, 1859, приложение 4.

[3] B. F. Johann Hermann, Statistische Schilderung von Russland, 1790, S. 359—423.

[4] М. Д. Чуков, Историческое описание российской коммерции, 1786, т. VI, кн. 2; С. Г. Струмилин, Чёрная металлургия в России и в СССР, стр. 174.

puuda,[1] kusjuures malmisulatamine Inglismaal moodustas 1800. aastal umbes 11—12 miljonit puuda. Ühe uuema uurija andmeil metallurgia ja metallitöötlemistööstuse paiknemise kohta nähtub, et Uraali metallurgial ja metallitööstusel (kõrgahjud, taotud raua, vasesulatamise, metallitöötlemise tehased) oli XVIII sajandi keskpaiku kuni 84 tehast, mis valdavas enamuses olid asutatud sajandi teisel ja kolmandal veerandil. Vasesulatamise osas andis Uraal 90 protsenti, mustmetallurgia osas — üle 65 protsendi kogu toodangust Venemaal. Kesk- ja Lõuna-Uraal kujutasid endast «tolleaegses, mitte üksnes Venemaa, vaid ka ülemaailmses mastaabis grandioosset tööstusrajooni».[2]

Peale tööstuse kvantitatiivse kasvu ja ettevõtete arvu suurenemise tõusis ka tehnika ja tööviljakuse tase. Selles suhtes tegi juhtiv tööstusharu — Uraali mustmetallurgia — alates Peeter I ajast XVIII sajandi jooksul suuri edusamme ja asus Inglismaast ees. XVIII sajandil rajati Uraalis tolle aja suurimad kõrgahjud, millede kõrgus oli 10,5—13 m ja läbimõõt 4 m ning mis olid varustatud võimsa õhupuhumisseadeldisega. Nad tootsid puusöega 2000—3000 tsentnerit malmi nädalas, s. o. rohkem kui suurimad inglise koksikõrgahjud. 1800. aastal ulatus Uraali kõrgahju keskmine toodang kuni 90 000 puudani malmi, inglise kõrgahjudel aga 65 000 puudani.[3] Uraali raud oli XVIII sajandil kuulus oma heade omaduste poolest (korrosioonikindlus ja kõvadus) ja leidis laialdast turustamist parimatel Euroopa turgudel. XVIII sajandil oli raud Venemaal väliskaubanduse tähtsamaid artikleid: 1716. aastal ilmus esmakordselt Londoni turule vene (uraali) raua saadetis, suurusega 20 000 puuda. 1782. aastal moodustas raua väljavedu Venemaalt juba umbes 3,8 miljonit puuda, aastail 1800—1815 — 2 — 1,5 miljonit puuda.[4] XVIII sajandi lõpuks suurenes ööpäevane malmisulatus Uraali tehastes XVII sajandi Tuula tehastega võrreldes enam kui kolmekordseks (100—120 puudalt 372 puudani). XVII sajandi Tuula tehastega või otse rauamaagist särratud sulatisega võrreldes kulutasid XVIII sajandi Uraali kõrgahjud malmi sulatamiseks märksa vähem sütt ja maaki. Kuid väikestes tehastes andis malmi sulatamine ühe kõrgahju kohta kõigest 4900—20 700 puuda aastas, kõige suuremates tehastes aga kuni 126 000 puuda aastas.[5] Aastail 1723—1737 tekivad esimesed pressimismasinad rehviraua, hiljem aga ka lehtraua tootmiseks.

Hoolimata manufaktuuride arengu nii suurtest tulemustest Venemaal, hakkas neis XVIII sajandi lõpul pärisorjusliku majanduse tingimustes ilmnema languse tunnuseid, eriti kui neid võrrelda kapitalistliku manufaktuuriga, mis sel ajal hakkas juba arenema

---

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 406.

[2] П. Г. Любомиров, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России, 1937, стр. 109 и сл.

[3] В. В. Данилевский, Русская техника, 1948, стр. 372—379.

[4] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 406.

[5] С. Г. Струмилин, Чёрная металлургия в России и в СССР, стр. 175.

Lääne-Euroopas. Kui Inglismaa hakkas juba XVIII sajandi lõpul kõigis tööstusharudes kiiresti üle minema manufaktuurilt vabrikule, mehaanilistele aurujõumasinatele, mustmetallurgias aga sulatusele kivisöel, siis Venemaal oli manufaktuurtootmine veel XVIII sajandi lõpul primitiivselt organiseeritud. Domineeris käsitsitöö. Energeetika piirdus veejõu kasutamisega, tehastes kasutati üksnes veejõul töötavaid vasaraid. Malmi sulatati eranditult puusöel. XVIII sajandi lõpul alanud tööstuse mahajäämise põhjus peitus selles, et pärisorjuslik majandus ilmutas tööstuse alal juba XVIII sajandi lõpul täielikult oma negatiivset mõju.

KUUES OSA

PÄRISORJUSE MAJANDUSSÜSTEEMI LAGUNEMINE XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL JA PÄRISORJUSE LANGUS

XXI PEATÜKK

VENEMAA POLIITILINE JA MAJANDUSLIK OLUKORD XIX SAJANDI ESIMESEL VEERANDIL

1

Nagu me eespool näitasime, asus keiserlik Venemaa XVIII sajandi lõpul oma poliitilise mõju ja erikaalu poolest Euroopa majanduses ühel esimesel, kui mitte kõige esimesel kohal Euroopa riikide hulgas. Loonud territooriumilt ja rahvaarvult suurima tsentraliseeritud impeeriumi Neemenist kuni Vaikse ookeanini ja Valgest merest kuni Musta mereni koos regulaarse ja tolle aja kohta hästi relvastatud armeega, kuulus Vene absolutismile otsustav sõna veel mitte täieliku rahvusliku ühinemiseni jõudnud Lääne-Euroopa maade keskel.

XVII sajandi Vene riigi ja Peetri esimeste valitsusaastate impeeriumi endised kõige tugevamad vaenlased ja vastased kaotasid üha enam oma tähtsust. Rootsi langes pärast Peetri võite esimese järgu sõjaliste riikide hulgast välja. Panide-Poola ei suutnud üle saada oma sisemisest feodaalsest lagunemisest ja lähenes kiiresti oma hävingule rahvusriigina. Saksamaa oli veel killustatud väikesteks feodaalriikideks, Preisi aga, kelle oli loonud Vene tsarism ja kelle Vene vägede võidud Seitsmeaastases sõjas viisid katastroofini, ei olnud veel saavutanud hegemooniat teiste Saksa riikide üle. Tsaari-Venemaa tugevaimaks poliitiliseks vastaseks, eriti Balkanil ja Türgis, oli keiserlik Habsburgide Austria, kuid ka temal, konkureerides Preisiga Saksa hegemoonia pärast, puudus sisemine monoliitne ja rahvuslik ühtsus. Pärast Venemaa hiilgavaid võite Türgi üle oli viimase võim Novorossias, Krimmis ja Ukraina lõunaosas likvideeritud ning Venemaa kindlustus Musta mere ääres.

Vene tsarismile kuulus absolutistliku Prantsusmaa suur toetus ja poliitiliste vaadete ühtsus, pärast revolutsiooni aga oli Vene tsarism absolutismi põhimõtete peamiseks kaitsjaks ja revolutsiooni

poolt kukutatud feodaalsete klasside varjupaigaks. Prantsuse revolutsiooni algusest peale hakkas Katariina II valmistuma interventsiooniks Prantsusmaale ja sel eesmärgil looma suurriikide koalitsiooni. Sama poliitikat jätkas Paul. Kuid Napoleon Bonaparte'i riigipööre 18. brümääril (9. novembril) 1799. aastal andis tema kätte algul konsuli ja hiljem keisri diktaatorliku võimu. Saanud revolutsioonilt kõik, mida see võis talle anda, taotles suurkodanlus oma klassihuvide kindlustamiseks ja revolutsiooni edasise arengu lämmatamiseks «tugevat võimu», säilitades ainult neid revolutsiooni tulemusi, mis olid kasulikud suurkodanlusele.

Kuid ühtlasi sai feodaal-monarhistlik Euroopa keiserliku Prantsusmaa uute vallutussõdade osaliseks. Euroopa riikide koalitsioonid Napoleoni vallutuste vastu ebaõnnestusid. Kogu kontinentaalne Lääne-Euroopa lamas Napoleoni jalge ees. Lääne-Euroopa vanad, iseseisvad rahvusriigid muutusid vaid Prantsuse impeeriumi lisanditeks, tema «uuteks departemangudeks», erinevalt «vanadest», mis olid asustatud prantslastega. Valitseva rahvana, kes «seisis kõrgemal kõigist rahvastest», olid prantslased Napoleoni arvates määratud valitsema maailma. Ja kuigi Napoleoni sõjad kõigutasid Euroopas valitsenud feodaal-absolutistlikku korda, kutsusid nad, olles muutunud vallutussõdadeks, omakorda esile rahvuslikud vabadussõjad Napoleoni imperialismi vastu isegi kõige mahajäänumais absolutistlikes riikides — Hispaanias ja Venemaal. Venemaal sattus Napoleoni imperialism orjastamise-vastase rahvasõja kohutavale jõule, mis tegi lõpu tema impeeriumile.

Seega kujunevad ja arenevad Venemaa poliitiline olukord ja majandus XIX sajandi esimesel veerandil Napoleoni-vastase võitluse ja eriti 1812. aasta Isamaasõja tingimustes, selle võitluse kestvate ja tähtsate poliitiliste ja majanduslike tagajärgede tingimustes.

Majanduslikult oli Venemaa 1812. aasta sõjaks mitte ainult täiesti ette valmistamata, vaid ta oli ka eelmiste, Napoleoniga koalitsioonis peetud sõdade ja kontinentaalblokaadi tõttu tugevasti kurnatud. Kontinentaalblokaad, millest Venemaa oli Tilsiti rahu põhjal kohustatud osa võtma, andis Vene rahvamajandusele valusa hoobi. Venemaa turustas Inglismaale oma põllumajanduslikke tooraineid, sai Inglismaalt tööstustooteid ja masinaid. Vene mõisnikud ja vene kodanlus olid järsult eitavalt meelestatud Tilsiti rahu vastu, mis sundis Venemaale peale osavõtu Inglismaa blokeerimisest. Tööstus, eriti sõja pidamiseks tähtis metallurgiatööstus, oli nõrgalt arenenud. Uraali metallurgias domineerisid pärisorjuslik töö ja madal tootmistehnika. Vägede vormirõivastusega varustamiseks tähtis kalevitööstus oli valdavas osas mõisnike käes, kasutas pärisorjuslikku tööd ja tootis sõjaväele «väga halba ja kandmisel vastupidamatut mundrikalevit».

Riigi rahandus oli täiesti korrast ära. Isegi Aleksander I tunnistas, et riigi rahanduses «valitseb uskumatu korralagedus, riisutakse igast küljest». Riigi tulude ja kulude eelarvete koostamine ning järelevalve nende täitmise üle olid kaootilises seisundis. Riigieelarved

kinnitas küll tsaar, kuid tegelikult neid ei täidetud. Riigieelarvetesse võeti sisse üksnes harilikud tulud ja kulud, erakorralisi kulusid (need aga olid seoses sõdadega väga suured) üldse riigieelarvesse ei kantud, suured defitsiidid aga kaeti rankade laenudega või väärtuse kaotanud assignaatide väljalaskmisega.

Napoleoni vallutustest alates oli tolleaegne laenukapitalide keskturg — Hollandi turg — suletud, kuna Holland oli vallutatud Napoleoni poolt. Sisemine rahaturg oli piiratud. 1809. aasta siselaen andis kõigest 3,8 miljonit rubla. Ainsaks sõdade ja rahvamajanduse finantseerimise vahendiks jäi assignaatide väljalaskmine, milliseid 1804. aastal lasti välja 260,5 miljoni rubla ulatuses, 1810. aastal aga veel 272 miljoni rubla suuruses summas. 1810. aastal oli assignaate ringluses 577 miljoni rubla suuruses nominaalsummas. Sõjaaastail suurenes käibelolevate assignaatide summa 761 miljoni rublani, 1818. aastaks aga ulatus see 836 miljoni rublani. Assignaatide kurss hakkas katastroofiliselt langema: 1805. aastal maksis assignaatrubla 77 kopikat hõbedas, 1809. aastal — 44,5 kopikat, 1810. aasta detsembris — 20 kopikat, ning langes pärast tarvituselevõetud abinõudele järgnenud mõningat tõusu 1818. aastaks uuesti 20 kopikani, mõnedes kohtades aga veelgi madalamale (niinimetatud «lihtrahva aažiod»).

1812. aastal ei olnud tsaarivalitsusel mitte mingisuguseid rahalisi ressursse suure sõja pidamiseks. Veel enne sõja algust sõjakulude arvestamiseta koostatud 1812. aasta eelarve tasakaalustati 120 miljoni rubla suuruse puudujäägiga. 1813. aastal moodustas vähemlaekumine 161 miljonit rubla (kulutati 425 miljonit rubla, 103 miljonit rubla üle eelarve). Isamaasõja aastail lõpetati igasugune riiklik ehitustegevus, suleti krediit eraisikuile, suurendati pearaha, tõsteti soola hinda, tolle ja tempelmaksu, hakati maha müüma riigimaid. Sõja finantseerimiseks andis see kõik väga vähe. Prantslased hakkasid välja laskma võltsassignaate, milliseid ehtsate assignaatide kursi hoidmiseks tuli välja osta täie väärtusega.

Assignaatide väärtuse järsu languse tõttu polnud üldse võimalust korrastada eelarvelist riigimajandust. Hoolimata oma kiirest nominaalkasvust ei suurenenud riigieelarved tegelikult, ümber arvestatult hõbeda püsivale väärtusele, ei tulude ega ka kulude osas, vaid, vastupidi, nad vähenesid. Nii arvutati 1803. aastal kulusid (korralised ja erakorralised) assignaatides 114 miljonile rublale, kuid ümber arvestatult hõbedale moodustas see 91,4 miljonit rubla. 1810. aastal moodustasid kulud assignaatides 282 miljonit rubla, hõbedale ümber arvestatult aga kõigest 71,7 miljonit rubla, 1814. aastal olid vastavad arvud: 482 miljonit rubla assignaatides ja 88,8 miljonit rubla hõbedas.

Korralistest tuludest kaeti valdav osa, peaaegu pool, mitmesuguste talurahvalt võetavate maksudega (pearaha ja obrokimaks), milledele lisandus tulude eelarve teine tähtis artikkel, mis valdavas osas samuti sisse nõuti talurahvalt, — «joogimaks». Näiteks laekus Aleksander I poolt kinnitatud esimese eelarve järgi

1801. aastal kokku 81,1 miljoni rubla suurustest korralistest riigituludest talurahvalt obrokimaksuna ja pearahana 39,1 miljonit rubla ja «joogimaksuna» 19,1 miljonit rubla. 1810. aastal nõuti 209,3 miljoni rubla suurusest tulude üldsummast talupoegadelt sisse pearaha ja obrokimaksu 71,2 miljonit ning «joogimaksu» 36,9 miljonit rubla. Lõpuks, 1816. aastal olid vastavad arvud: kõik tulud 344,7 miljonit, maksud talupoegadelt 106 miljonit ja «joogimaks» 105,3 miljonit rubla. Seega maksid talurahvas ja teised töörahva hulgad kaks kolmandikku kuni kolm neljandikku korralistest riigituludest. Niisugune talurahva koormamine maksudega kutsus esile suure maksuvõlgnevuse, mis 1816. aastal ulatus 168 miljoni rublani (s. o. üle poolteisekordse aastamäära).

Kuludest moodustasid peamise osa väljaminekud sõjaväele ja laevastikule. Korralise eelarve järgi moodustasid nad 1801. aastal 41,1 miljonit rubla, 1810. aastal 107,9 miljonit, 1812. aastal 172 miljonit ja 1816. aastal 200,7 miljonit rubla. Kuid suured sõjalised kulutused kaeti erakorraliste sissetulekutega — assignaatide trükkimise ja laenudega. 1817. aastal teostati viimane assignaatide väljalase ja teatati väljalasete lõpetamisest. Assignaadid tunnistati riigivõlaks. Loodi spetsiaalne riigivõlgade kustutamise komisjon, kes hakkas kustutamiseks välja maksma 55—60 miljonit rubla aastas. Aleksander I valitsusaja lõpuks moodustas Venemaa riigivõlg 1345 miljonit rubla, sealhulgas pangalaenud 78 miljonit, siselaenud 672 miljonit ja assignaadid 595 miljonit rubla.[1]

Riigi rahanduse niisuguse olukorra, eriti tsaari-Venemaa poolt tol ajal aetud laia suurriikliku poliitika tingimustes, peab paratamatult tunnistama katastroofiliseks. Tõsi küll, riigis naturaalmajanduse valitsemise tingimustes ei nõudnud sõjad nii suuri rahalisi vahendeid ega kulusid nagu kapitalistliku kaubamajanduse ajal. Kuid raha küllust maal ei olnud, rahaline käive oli üldse väike ning sõjakulud olid rahvamajandusele väga laostavad. Sõjad nõudsid rahvalt palju surmasaanuid ja haavatuid. Ainuüksi 1812. aasta Isamaasõjas said surma ja haavata 100 000 inimest, kõigis Napoleoni sõdades kokku aga vähemalt 200 000 inimest. Tolleaegse statistika andmeil, mis, tõsi küll, ei ole kuigi täpsed, ilmnes 1813. aastal elanikkonna juurdekasvu absoluutne vähenemine 3000 inimeseni, kusjuures juurdekasv oli 1809. aastal 472 000 ja 1812. aastal 233 000. Elanikkonna juurdekasv (342 000 inimest) taastus alles 1815. aastal.

Väga suurt materiaalset kahju tekitasid laialdase rajooni laastamine Prantsuse sõjaväe poolt, Moskva tulekahju, vabrikute, hoonete, külvide, loomasööda, loomade jne. hävitamine. Barclay aruannete järgi moodustasid 1812.—1814. aasta sõja spetsiaalsed sõjakulud peale üldiste eelarvekulude sõjaministeeriumi ja mereministeeriumi süsteemis ning peale rea teiste otseste ja kaudsete kulutuste sõjale

[1] 1803.—1825. aasta riigieelarvete ja nende koostisosade kohta vt. dokumentaalsed publikatsioonid teoses «Сборник русского исторического общества», т. 45, М. 1885.

157 miljonit rubla assignaatides. Teiste, täpsemate andmete järgi moodustasid riigi spetsiaalsed sõjakulud 225 miljonit rubla, eelarvekulud sõjaministeeriumi ja mereministeeriumi süsteemis aga 659 miljonit rubla, s. o. kokku kuni 900 miljonit rubla, mis oli tolle aja kohta tohutu summa. Siia hulka ei olnud arvatud eraisikute kahjud, maksude puudukogumine ja maksuvõlad. Sõja tagajärgede likvideerimiseks anti näiteks Moskvas riigikassast 5 miljonit rubla ja kolmeks aastaks laenuks 15,7 miljonit rubla. Kuid Moskva taastamiseks tehtud erakulutustega võrreldes olid need arvud tühised. Kaasaegsete üksikute arvutuste järgi ulatusid eraisikute kahjud ainuüksi Moskva kubermangus 270 miljoni rublani. Smolenski kubermangus anti riiklikest vahenditest ehitamiseks 6 miljonit rubla ja põllumajandusele 7 miljonit rubla. Aastail 1812—1813 kustutati kõik talupoegade maksuvõlad 80 miljoni rubla suuruses summas, vaenlase poolt vallutatud linnade kaupmeeskond vabastati mitmesugustest maksukohustustest jne.

Nii suured sõja poolt tekitatud kaotused ja kahjud olid maa rahvamajandusele väga rasked ja laostavad. Kuid 1812. aasta sõjal olid ka sügavamad üldised tagajärjed rahvamajandusele. Paljud mõisnikud, kes olid Napoleoni sissetungi ja Moskva tulekahju tagajärjel laostunud, olid sunnitud oma mõisatesse elama asuma ja majapidamist taastama. See viis teoorjuse tugevdamisele, pärisorjuslike talupoegade ekspluateerimise astme tõstmisele. Manufaktuurettevõtted (puuvilla-, siidi- ja teised manufaktuurid), mis asusid Moskvas ja Moskva rajoonis, olid samuti purustatud ja jäid suures osas taastamata. Manufaktuuride töölised valgusid pärast sõda laiali küladesse ja oma majadesse ning hakkasid seal töötubades ja kodus organiseerima oma «kodutööndust». Puuvilla ja sitsitrükkimise väiketööstusele said sõjajärgsed aastad 1815—1820 tõusu ja õitsengu aastaiks.

Seega läksid Aleksander I aegse tsaari-Venemaa suurriiklik poliitika ning kestvad sõjad Napoleoni ja tema vallutusretke vastu vene rahvale ja Vene riigile kalliks maksma. Sõjad suurendasid riigi rahanduse ja raharingluse korratust, mis mõjus rahvamajandusele eriti ebasoodsalt, kuna Venemaa oli intensiivselt üle minemas naturaalmajanduselt kauba- ja rahamajandusele. Tekkis tungiv vajadus riigi rahanduse ja raharingluse tervendamiseks.

Juba enne 1812. aasta sõda oli juttu riigieelarve raskest seisundist ja maksusüsteemi koormavusest elanikkonna laialdastele hulkadele. 1810. aastal esitas Speranski, kes tol ajal oli riigisekretäriks, Riiginõukogule spetsiaalse märgukirja rahanduse reformi kohta, 1810. aastaks ja tulevaseks ajaks arvestatud finantsplaani kohta.[1] Juhtides tähelepanu eelarvete kroonilistele defitsiitidele, liiga suurele ja pidevalt suurenevale assignaatide väljalaskmisele, tohutule riigivõlale, mille ta arvestas 1811. aastaks 800 miljonile rub-

[1] «План финансов Сперанского», avaldatud teoses «Сборник русского исторического общества», т. 45, 1885.

lale, jõuab Speranski järeldusele, et «on vajalikud tugevad abinõud ja suured ohvrid, et meid sellest seisundist välja viia». Ta esitab ulatusliku pildi riigi rahanduse ümberkorraldamisest, riiklike vahendite säästmisest, maksusüsteemi muutmisest, tuluallikate parandamisest ning eriti assignaatide väljalaskmise lõpetamisest, kindla metallvaluuta kehtestamisest ja hõbeda vastu vahetatavate krediitrahatähtede väljalaskmisest.

Kõigist nendest Speranski ettepanekutest ei tulnud midagi välja. Pärisorjuslikule Venemaale oli «finantsplaan» liiga radikaalseks reformiks ja tekitas aadli suure rahulolematuse. Speranski ise sattus ebasoosingusse. Ja alles kümne aasta pärast, sundasumiseit tagasi tulnud, püstitas ta selle küsimuse uuesti. Tema ideed, kuid ilma laialdase ümberkorraldava tegevuseta krediidi, raha ja eelarve alal, kasutas ära Kankrin rahasüsteemi reformi läbiviimisel.

Teiseks XIX sajandi alguse majanduspoliitika tähtsaks küsimuseks oli väliskaubanduse ja tollipoliitika küsimus. Ebakindel rahvusvaheline olukord ja lakkamatud sõjad raskendasid väliskaubanduslikku suhtlemist, sundides tollipoliitikat sageli muutma. Venemaa ühinemine kontinentaalblokaadiga Tilsiti rahu põhjal kutsus esile inglise kaupade Venemaale sisseveo keelu, kaubakäivete ja tollitulude languse, raha väärtuse vähenemise, pankrotid, kaupmeeskonna ja maavaldajate klassi protestid. 1810. aastal kehtestati uus «Väliskaubanduse määrustik», mille järgi Inglismaa kontinentaalblokaad tegelikult kaotati, kuna lubati inglise kaupade sissevedu ning tooraine ja pooltoodete väljavedu neutraalsetel laevadel. Mõnedele tarbeainetele (kohv, suhkur) kehtestati kõrge toll, luksusesemeid (mis tulid peamiselt Prantsusmaalt) keelati aga üldse sisse vedada. Samuti maksustati kõrge tolliga mõned omal maal toodetavad linased, siidi- ja villatooted.

1810. aasta tariif ja blokaadist loobumine olid üheks Prantsusmaaga vahekordade uue teravnemise põhjuseks. Kuid 1810. aasta tariif ei kestnud kaua ja asendati 1816. aastal uue tariifiga, mis kehtestas mõnevõrra kergendatud määrad reale kaupadele ja kaotas rea kaupade sisseveo keelu, kuigi linase ja puuvillriide, parknahkade, malmi, mõnede metalltoodete sisseveo keeld jäi püsima. 1819. aastal kehtestati soodsamate tariifimääradega uus tariif vastavalt maade üldistele kohustustele Viini traktaadi järgi soodustustariifide kehtestamise kohta. See 1819. aasta tariif kaotas kaupade sisseveo keelu peaaegu täielikult, alandas tollimäärasid tooraine, pooltoodete ja paljude teiste kaupade sisseveole. 1819. aasta tariif andis eriti soodsad tingimused Poolale, millega ta veel enam soodustas Poola tööstuse konkurentsi Venemaa tööstusega viimase kahjuks. Vabakaubanduslik tariif kutsus esile Venemaale välismaiste kaupade sisseveo suurenemise ning tõi teiselt poolt kaasa paljude vene vabrikute laostumise ja sulgemise, kes ei suutnud välismaist konkurentsi välja kannatada.

Töösturite protestide tõttu, samuti seoses rahanduse ja kaubandusbilansi ebasoodsa olukorraga oli valitsus sunnitud uuesti tagasi

pöörduma protektsionistliku keelutariifi juurde. 1822. aasta tariif keelas või maksustas kõrgendatud tolliga suure arvu kaupu: keelati 3110 kaubaliigi sissevedu. 1822. aasta kaitsetariif kehtis kuni sajandi keskpaigani, kuid jooksvaist tarvidustest olenevalt muutusid tema määrad palju kordi, säilitades üldiselt protektsionistliku kaitseiseloomu. Siis määrati ka kindlaks tollipiir impeeriumi ja Poola vahel, kuid Venemaale sissevedamisel maksustati poola kaupu siiski üldisest tariifist madalama tolliga.

II

Võit Napoleoni sõjaväelise diktatuuri üle saavutati Euroopa ühinenud rahvaste jõududega, kelle eesotsas asus vene rahvas. Kuid seda rahvaste liikumist XIX sajandi alguse absolutistlikus Euroopas ei juhtinud mitte töörahvas ega isegi tol ajal veel mitte küllalt tugev kodanlus, vaid absolutism ise. Seepärast kasutas pärast võitu Napoleoni üle selle võidu tulemusi Euroopa absolutism, kes alustas võitlust revolutsioonilise liikumisega Euroopas. Saabus pikk, peaaegu pool sajandit kestnud poliitilise ja ühiskondliku reaktsiooni periood. Seda juhtis Napoleoni võitjate — Venemaa, Austria, Preisi ja Itaalia kuningriigi «legitiimsete monarhide» Püha Liit. Aleksander I ja seejärel Nikolai I asusid reaktsionääride eesotsas ja muutsid Vene isevalitsuse tõeliseks «Euroopa sandarmiks», revolutsiooni kägistajaks kõigis maades.

Kuid hoolimata reaktsiooni määratsemisest ei suutnud Euroopa feodaalaadli absolutism oma positsioone ja oma diktatuuri täielikult taastada, kodanlikku korda hävitada ja rahvuslikku vabadusliikumist maha suruda. Seepärast oli XIX sajandi esimene pool Euroopas mitte üksnes reaktsiooni perioodiks, vaid ka rahvuslike vabadusliikumiste ettevalmistamise ja arendamise, kodanlike ideede võidu ja kapitalistliku majanduse aluste kindlustamise perioodiks.

Tsaari-Venemaa oli endiselt poliitilise reaktsiooni kants ja peaaegu ainus Euroopa maa, kus täielikult säilis pärisorjusliku süsteemi valitsemine. Kuid Aleksander I reaktsiooniline poliitika ei suutnud maha suruda revolutsioonilisi meeleolusid, mis tekkisid tolleaegse Venemaa eesrindlikel inimestel Prantsuse revolutsiooni poliitiliste ideede mõjul. 1812. aasta Isamaasõda ja välismaised sõjakäigud äratasid poliitilist teadlikkust mitte ainult tolle aja progressiivse ohvitserkonna hulgas, vaid ka selle talurahva hulkades, kes oli soldatisinelis käinud välismaal. Jõudnud tagasi maadest, kus ei olnud pärisorjust, tõid soldatid kodumaale kaasa teadvuse oma õigusetust olukorrast ja kerjuslikust elust, millest ei vabastanud mitte mingisugused kangelasteod.

Ajastu progressiivsed inimesed mõistsid, et 1812. aasta Isamaasõda oli sõda rahvusliku sõltumatuse eest ja võideti rahvasõjana. Selles valguses oli Venemaa pärisorjastatud rahva alandatud, õigusetu, raske olukord eriti lubamatu.

Pärisorjusliku majanduse lagunemine ja kapitalistliku majanduse edasine areng Venemaal XIX sajandi algul olid selleks baasiks, millest kasvas välja uus ja tolle aja kohta eesrindlik kodanlik ideoloogia. Ta toitus Prantsuse valgustusaja filosoofia ja Prantsuse revolutsiooni poolt väljakuulutatud kodanlike poliitiliste vabaduste ideedest. Majanduslikus suhtes muutusid A. Smith'i poolt formuleeritud majandusliku tegevuse vabaduse, kapitalistlike suhete arenemise, mittevahelesegamise ideed Läänes uue, kodanliku korra usutunnistuseks. Kuid pärisorjusliku tsaari-Venemaa tingimustes olid selle ideoloogia kõik — filosoofilised, poliitilised ja majanduslikud — elemendid teravas vastuolus reaalsete ühiskondlike suhetega.

Nende vastuolude keskpunktis asusid XIX sajandi esimese poole Venemaa ühiskondlike suhete kaks alust: isevalitsus ja pärisorjus. Euroopa revolutsioonide kogemused näitasid, et absolutismi võib kukutada rahva revolutsioonilise liikumisega ja et koos absolutismiga langeb ühtlasi feodaal-pärisorjuslike suhete «vana kord». Kodanluse majandusteooria nägi ette, et pärisorjuslike suhete asemele tuleb seada uus, «ideaalne» kodanlike majandussuhte kord, mis on rajatud majandusliku tegevuse vabadusele, kapitali rakendamisele, oma töö vabale käsutamisele, mistahes võimu mittevahelesegamisele neisse vabalt kujunevaisse majandussuhetesse.

XIX sajandi alguse Venemaa progressiivse ühiskondliku mõtte poolt tõsteti loomulikult esile selle ühiskondliku pöörde kaks põhilist ideed, mis oleks võinud Venemaa välja viia poliitilise ja majandusliku mahajäämuse ummikust, — isevalitsuse kukutamine ja pärisorjuse kaotamine. Sel pinnal loodi esimeste vene «aadlike-revolutsionääride» — dekabristide ideoloogia ja revolutsiooniline programm. Dekabristid, rõhuvas enamuses noor progressiivne aadliohvitserkond, tundsid hästi Prantsuse valgustusaja filosoofiat ja Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideid. Välismaistel sõjakäikudel tutvusid nad Euroopa konstitutsiooniliste riikide poliitilise elu ja majandusliku korraga. Nad veendusid, et revolutsiooni saavutused jäid alanud reaktsioonist hoolimata jõusse, et absolutism, «vana kord», pärisorjus on Euroopas kodanliku revolutsiooni poolt jäädavalt ära pühitud. Prantsusmaa revolutsioonilisi sündmusi jälgides jõudsid nad veendumusele, et ka Venemaal võib isevalitsust, despotismi, pärisorjust, rahva majanduslikku ja kultuurilist mahajäämust kaotada ainult revolutsioonilisel teel.

Kui aga Läänes töörahva hulkade abil toimunud kodanlikke revolutsioone juhtis kodanlus, siis Venemaal ei olnud kodanlusel selleks küllaldast ühiskondlikku jõudu. XIX sajandi alguse Venemaa aadlikud-revolutsionäärid — dekabristid asendasid kodanliku revolutsiooni idee niisuguse sõjalise revolutsiooni ideega, mida juhtis ja teostas progressiivse aadli väike rühm ilma laiade rahvamasside osavõtuta. Seepärast ei olnud dekabristid ja nad ei võinudki olla kodanlikud revolutsionäärid ja veel vähem revolutsionäärid-demokraadid.

Sellest hoolimata oli dekabristide revolutsioonilisel võitlusel ise-

valitsuse ja pärisorjuse vastu väga suur tähtsus. Vene revolutsioonilise liikumise arengus eraldab Lenin kolm etappi: esimene — aadlike etapp, aadlikud-revolutsionäärid — dekabristid — ja Herzen; teine — raznotšinetsite etapp, kodanlikud demokraadid — alates Tšernõševskist kuni «Narodnaja Volja» kangelasteni; kolmas — proletaarne etapp, alates XIX sajandi 90-ndate aastate lõpust. Seega nägi Lenin dekabristide ülestõusus revolutsioonilise liikumise esimest staadiumi Venemaal:

«Algul — aadlikud ja mõisnikud, dekabristid ja Herzen. Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende töö ei olnud asjata. Dekabristid äratasid Herzeni. Herzen arendas revolutsioonilist agitatsiooni.

Seda jätkasid, laiendasid, kindlustasid ja karastasid revolutsionäärid-raznotšinetsid, alates Tšernõševskist ja lõpetades «Narodnaja Volja» kangelastega. Laienes võitlejate ring, muutus tihedamaks nende side rahvaga... Ent see ei olnud veel torm ise.

Torm — see on masside eneste liikumine. Proletariaat, ainus lõpuni revolutsiooniline klass, asus nende etteotsa ja viis esmakordselt miljonid talupojad avalikku revolutsioonilisse võitlusse.»[1]

Esimene tormihoog — proletariaadi ja talurahva masside liikumine — algas 1905. aastal ja lõppes 1917. aasta oktoobris.

Dekabristide liikumisel kui algetapil revolutsiooniliste liikumiste ahelas oli pärisorjusliku, seisusliku aadli-Venemaa tingimustes progressiivne, kuid ajastuga piiratud klassiline aadli-ideoloogia ja majandus-poliitiline programm. Dekabristid tegid isevalitsuslik-pärisorjusliku riigi tingimustes revolutsioonilise katse viia Venemaa kodanliku riikliku korralduse ja rahvamajanduse kapitalistliku arengu teele.

Dekabristide poliitilised ideed olid suunatud eelkõige Venemaa isevalitsusliku korra hävitamisele. Seisuslikule, politseilis-bürokraatlikule absoluutsele monarhiale, mis tugines elanikkonna masside pärisorjastamisel, õigusetusel ja mahasurumisel, seadsid dekabristid vastu rahva kõrgema võimu, inimeste võrdsuse, seisuste kaotamise, valgustatud ning oma kapitali ja tööd vabalt käsutava isiku vabaduse kodanliku idee. Tõsi küll, ei oma ideede põhjendamisel ega ka nende reaalse teostamise teede määramisel polnud dekabristidel mingit ühist poliitilist programmi. Suur osa nendest olid konstitutsioonilise monarhia pooldajad, teised — vabariiklased, mõned (Turgenev jt.) leppisid tegelikult isevalitsusega. Peaaegu kõigil dekabristidel kandis ideoloogia aadlipiiratuse iseloomu, püüdlust ühendada revolutsiooni ja pärisorjusest vabastamise õilsaid tagajärgi aadli valgustamistegevusega, säilitades tema varandusliku heaolu ning juhtiva majandusliku ja poliitilise osa.

Dekabristide ideoloogias ja programmides kuulus poliitikale, eriti liikumise algul, prioriteet majanduse üle. Oletati, et pärast isevalitsuse ja pärisorjuse kukutamist ilmuvad kõik uue, vaba kodan-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 14—15.

liku korra muud hüved loomulikult, iseenesest. Kapitalismi vastuolud ei ilmnenud tol ajal isegi Läänes veel liiga teravalt, Vene oludes aga äratasid nad siiski tähelepanu. Kuid tegelikult põrkas pärisorjuse ja pärisorjuslike suhete kaotamine üldisele ja märksa ulatuslikumale küsimusele — Venemaa kogu feodaal-pärisorjusliku majanduse uutel kodanliku majanduse alustel ümberkorraldamise küsimusele. Mõnevõrra ebakriitiline suhtumine kodanlike vabaduste poliitilistesse hüvedesse oli 1815.—1825. aasta dekabristidel tingitud Prantsuse kodanliku revolutsiooni poliitiliste ideede sellest vastandamisest Venemaa isevalitsuslik-pärisorjusliku korraga, mis viis dekabristid järeldusele, et see kord tuleb revolutsiooniga kukutada. Kuid juba XIX sajandi 30—40-ndail aastail kerkis Venemaa progressiivsete inimeste ette väga teravalt küsimus, millisel määral Lääne maade kodanliku majanduse kogemused on rakendatavad Venemaa tingimustes ning millisel määral kujutavad kodanlikud vabadused ja kodanlik majandus endast inimmõtte tippsaavutust inimühiskonna ideaalsel korraldamisel, universaalravimit kõigi pahede vastu, vabastamist ühe inimese ekspluateerimisest teise inimese poolt.

Nende vaadete kogu klassipiiratuse, täpsemalt «aadlipiiratuse» juures (sest tol ajal võis juttu olla peaaegu eranditult aadli esindajaist, mitte aga kodanlikest ringkondadest) ning kogu selle tohutu mõju juures, mida nende vaadetele avaldas Lääne kodanlik majandusteadus, ei läinud tolle aja progressiivsete vene inimeste majanduslik mõte mitte Lääne lihtsa matkimise teed, vaid ta otsis nende uute küsimuste iseseisvat lahendust, mida esile tõstis vene majanduslik tegelikkus. Põhiliseks ideeks progressiivse vene majandusliku mõtte otsinguis polnud Smith'ile järgnenud kodanliku poliitökonoomia vulgaarsete õpetuste kordamine, vaid tõeliselt revolutsiooniliste ühiskonna ümberkorraldamise teede otsimine. Juba dekabristide ajal asub vene revolutsiooniline majanduslik mõte pikale ja raskele iseseisvate ja loominguliste otsingute teele, mis viisid selle mõtte poole sajandi pärast marksismile kui «ainuõigele revolutsioonilisele teooriale». Ja ehkki dekabristidel ja nende töö lähemail jätkajail polnud väljaarendatud majandusprogrammi, rajati vene majanduslikus mõttes siiski juba aastail 1820—1840 need ideed, mis Herzenil ja Tšernõševskil kujunesid ühiskonna nüüd juba sotsialistlikel alustel ümberkorraldamise revolutsiooniliste teede propagandaks.

1820.—1840. aasta Vene majanduse põhiliseks probleemiks oli küsimus, kas Venemaa peab jääma agraarmaaks või kas ta peab minema tööstusliku arengu teed. Üksnes see viimane tee avas Venemaa majanduslikule arengule majandusliku progressi, maa tootlike jõudude igakülgse arengu perspektiivid, võimaluse likvideerida maa majanduslik mahajäämus ning säilitada see koht, mis veel hiljuti kuulus Venemaale Euroopa riikide hulgas.

Poliitiliselt tähendas see seda, et isevalitsuslik-pärisorjuslik Venemaa peab endalt heitma oma kesta ja muutuma kodanlikuks

riigiks. Majanduslikus suhtes tõendas pärisorjuse majandussüsteemi täielik lagunemine XIX sajandi 30—40-ndaiks aastaiks, et tööstuslik areng, tehnika progress, turu areng on teravas vastuolus ja kokkusobimatud pärisorjusliku korra säilitamisega. Katsed kohandada pärisorjuslikku majandust uue tööstusliku majandusega ebaõnnestusid ilmselt. Ilma töö vabastamiseta, töölise «vabastamiseta» maast ja selle külge kinnistamisest, vabapalgalisele tööle ülemineku ta oli tööstuse areng võimatu. Aadli mõisamanufaktuur loovutas oma positsioonid üha enam kapitalistlikule manufaktuurile, tööstuses aga loovutas aadel oma koha kodanlusele.

Keerukam oli asi põllumajanduses. Siin püüdis valitsev klass oma seisuslikku monopoli maale ja pärisorjuslikule tööle väga visalt säilitada, kohandudes uue majandusega, kauba- ja rahamajanduse uute tingimustega, ratsionaalse majanduse uue tehnikaga. Kuid ratsionaalse põllumajanduse organiseerimist, täiuslikuma põllumajandustehnika rakendamist, kaubatootmist ei ole võimalik ühte sobitada pärisorjusliku majandusega. Väljapääs olukorrast võidi leida vaid pärisorjuse likvideerimises. Nähes võimatust säilitada oma monopoli pärisorjuslikule tööle, püüdis mõisa-aadel oma klassihuvide kindlustamiseks säilitada oma teist monopoli — maamonopoli. Põhilise põllundusliku keskpiirkonna mõisnike klassihuvid nõudsid talurahva maata vabastamist või vähemalt minimaalset talurahva maaga varustamist.

Niisiis, programmi selles põhilises punktis — töö vabastamine, selle vabastamine maast — lähenesid teineteisele kapitaliseeruva aadli ja tööstuskodanluse klassipüüdlused.

Lääne sotsiaal-majanduslikud kogemused ja «klassikaline» majandusteooria andsid sellise programmi positiivsed perspektiivid. Kapitali rakendamise vabadus, vaba töö, vaba konkurents, riigi mittevahelesegamine, turu ja kaubakäibe vabadus, tehnilise progressi kindlustamine — niisugused olid need Inglismaa ja teiste enamarenenud kapitalistlike maade tööstusliku progressiga õigeks tunnistatud teed, mida mööda oleks pidanud minema ka vabastatud, kodanlik Venemaa.

Kuid progressiivsele vene majanduslikule mõttele oli selge, et Venemaa rahvusliku majanduse ees seisid palju keerukamad ülesanded. Astunud tööstusliku arengu teele hiljem kui teised eesrindlikud kapitalistlikud maad, omades suurt põllumajandusrahvastiku ülekaalu, pidi Venemaa leidma teisi teid majanduslikuks arenguks ja oma rahvusliku majandusliku iseseisvuse säilitamiseks kui tööstuslikult enam arenenud Lääne maad. Vene majandusliku mõtte ees seisid uued tähtsad ja keerukad küsimused. Kas kodanlik revolutsioon üksi annab mitte ainult elanikkonna masside poolt ihaldatud poliitilise, vaid ka majandusliku vabaduse, sõltumatuse ja jõukuse? Kas tootja maa küljest «vabastamine», nagu see toimus Inglismaal ja teistes Lääne maades, toob rahvahulkadele selle majandusliku sõltumatuse ja heaolu? Kas tööstuse nõrkuse juures kindlustatakse Venemaa tööstusliku ja majandusliku arengu ise-

seisvus vabakaubanduse põhimõtete läbiviimise tingimustes? Millised klassilised nihked peavad toimuma ühiskondlikus korras Venemaal kapitalismi arenemise tingimustes ja missugusele ühiskondlikule klassile peab seoses sellega tuginema Vene revolutsioon?

Paljud neist ja nendetaolistest küsimustest leidsid eksliku või utoopilise lahenduse ning ei olnud alati isegi autorite poolt täpselt ja teadlikult omandatud ega formuleeritud. Kuid Vene majanduse põhilistes küsimustes ja tema kesksetes sotsiaalsetes probleemides asus vene majanduslik mõte sünge Nikolai-aegse reaktsiooni aastail paljudest teistest Euroopa maadest ees. Tolle aja eesrindlike vene majandusteadlaste plejaad jätkas seda tööd, mida XVIII sajandi vene majandusteadlased olid alustanud Vene majanduse progressiivse ja iseseisva arengu teede otsimise alal.

Kõige täielikumal kujul väljendusid dekabristide vaated ja programmid reas Pesteli ja Turgenevi poliitilistes ja majandusalastes teostes, Muravjovi konstitutsiooniprojektides, mitmesugustes märgukirjades, seletustes jm. Neis dokumentides dekabristide kohta avalduvad eredalt nii progressiivsed revolutsioonilised isevalitsuse ja pärisorjuse vastu võitlemise ideed kui ka nende «aadlipiiratus», kartus ja hämmeldus tõelise rahvaülestõusu ees, nende ühiskondliku ja majandusliku ümberkorraldamise projektide poolikus, viimistlematus ja klassi-iseloom.

Pesteli, samuti nagu paljude teiste dekabristide poliitilised ja majanduslikud vaated kujunesid järk-järgult ühelt poolt Smith'i, Say, Sismondi kodanlike ideede mõjul ja teiselt poolt üha enam tunnetatavast vajadusest teha neis olulisi parandusi seoses isevalitsusliku pärisorjusliku Venemaa eriliste tingimustega. Selles suhtes on eriti iseloomustav Pestelile omistatud ühe esimese majandusteadusliku teose, tema majandusliku traktaadi «Poliitilise ökonoomia praktilised alused», mis nähtavasti kirjutati aastail 1819—1820,[1] võrdlemine tema viimase, kõige küpsema (kuigi samuti mitte päris viimistletud) teosega «Vene õigus», mis kirjutati aastail 1822—1825.[2] Esimeses esineb ta mõõduka kodanliku reformaatorina, teises — radikaalse programmiga vabariiklase-revolutsionäärina.

«Praktilistes alustes» kaitseb Pestel maa tootlike jõudude kodanlikel kapitalistlikel alustel arendamise ideed, mistõttu ta, kaitstes kodanliku vabaduse põhimõtteid, lepib ühtlasi konstitutsioonilise monarhiaga. Ta tunnustab ühiskonnas ja põllumajanduses kolme klassi olemasolu: maaomanikud, kes saavad renti oma maaomanduse õiguse eest, mis seega tema poolt legaliseeritakse, farmerid-kapitalistid, kes mahutavad kapitali ja saavad selle pealt kasumit, ja

---

[1] «Практические начала политической экономии», mis esmakordselt avaldati ajakirjas «Красный архив», 1925, т. 6 (13).

[2] П. И. Пестель, «Русская Правда» или «Заповедная государственная грамота великого народа российского, служащая заветом для усовершенствования государственного устройства России и содержащая верный наказ как для народа, так и для Временного верховного правления», изд. 1906 г.

töölised-põlluharijad, kes saavad palka. Pesteli arvates soodustab niisugune kord suurimal määral tootlike jõudude arengut. Ta propageerib suurpõllumajandust, mis on rajatud kapitali mahutamisele. Pärisorjuslikul Venemaal ei võinud see olla teostatav. Kuid Pestel ei esitagi otsustavaid abinõusid. Ta arvab, et «ori» peab eelnevalt läbima mitu vahepealset etappi, enne kui ta saavutab vaba «farmeri» seisundi. Teiste sõnadega, ta esitab talupoegade järkjärgulise vabastamise programmi, mis oli väga levinud liberaalsetes aadliringkondades. Tööstuses tunnustab Pestel nii vabriku-suurtootmist kui ka käsitöö-väiketootmist, kuid eelistab esimest, kuna vabrikud «avavad uue rikkuste allika», sealjuures «kõigi elanikkonna klasside hulgas». Sellega erineb ta teravalt Sismondist, kes kaitses väikekäsitööst ja talupoega.

Teisiti lahendab Pestel majanduslikud ja sotsiaalsed küsimused üldse ja eriti pärisorjusliku Venemaa suhtes «Vene õiguses». Selles nõuab Pestel koos isevalitsuse kukutamisega otsustavalt ka pärisorjuse kaotamist, tuues ühe peamise punktina esile, et «rahvatööstusele on vabadus peamiseks vajaduseks» ja et «parim viis anda rahva rikkusele võimalus õitsenguks seisab vabaduse kinkimises». See majanduslik vabadus on isevalitsusliku režiimi ja pärisorjusega täiesti sobimatu. Aadel peab seepärast «igaveseks loobuma alatust eesõigusest omada teisi inimesi». Isegi siis, kui «mõni koletis» pöörde juures protesteerib pärisorjuse kaotamise vastu, peab seda käsitama kuriteona.[1] Vabastatud talupoegadele, samuti ka kõigile teistele kodanikele peab andma täielikud ja kõigile võrdsed valimisõigused kõigisse kohaliku omavalitsuse organitesse ja kõrgematesse seadusandlikesse organitesse.

Talupoegade maakorralduse suhtes ja üldse maa küsimuses jõudis Pestel järeldustele, mis olid sajandist ja progressiivsetest aadliringkondadest kaugel ees. Maad käsitab Pestel rahva ühisvarana. Iga soovija peab saama harimiseks maatüki. Kogu põllumajadusliku territooriumi jagas Pestel kahte ossa. Pool kogu maast peab moodustama maafondi, mis on ette nähtud «vajaliku saavutamiseks». Sellest fondist peavad talupojad saama maatükke ilma igasuguse väljaostmiseta, neid maid ei või müüa ega osta. Teine pool maadest peab jääma vabasse ringlusse ostu-müügi alusel, kuuluma eraisikuile, teda peab ekspluateeritama vabapalgalise töö kasutamise teel ning ta on määratud «külluse saavutamiseks», teiste sõnadega — kaubatootmiseks.[2]

Pesteli projekt, eriti selle majanduslik osa, mis käsitleb maakorraldust, jäi autori poolt lõpetamata. Võib arvata, et lõplikul kujul ei oleks Pestel jäänud peatuma tema poolt esitatud projekti vastuolulisel ja poolikul sisul ja et ta oleks jagu saanud sellest «aadlipiiratusest», mis oli projekti vastuolude allikaks. Võideldes otsustavalt pärisorjuse vastu, arvas revolutsionäär Pestel

---

[1] П. И. Пестель, «Русская Правда», стр. 71—72.
[2] Sealsamas, lk. 204—211.

samal ajal, et «vabastamine» peab toimuma rahulikul teel ning ei tohi riigis esile kutsuda rahutusi ja korrarikkumisi. Ta ei tohi aadlikelt võtta nende mõisatest saadavaid tulusid. Teiselt poolt peab vabastamine andma talupoegadele «parema seisundi praegusega võrreldes, mitte aga kinkima neile näilist vabadust».[1] Üldiselt ja kõigile võrdselt kasutatava maafondi moodustamisel säilitas Pestel samal ajal aga mõisniku maavalduse. Deklareerides, et on vaja «täielikult kõrvaldada ja jäädavalt kaotada isegi igasugune aristokraatliku või feodaalse korra vari»,[2] säilitas ta samal ajal aadlile suured latifundiumid, mis olid aadli sotsiaal-majandusliku ülevõimu materiaalseks aluseks.

Vabastamisele järgneva maakorralduse ja talurahva agraarsuhete küsimus oli XIX sajandi esimese poole ühiskondliku majanduse kõige keerukamaks küsimuseks, kuna see puudutas mõisnike ja talurahva kõige sügavamaid ja põhilisi huve. Seepärast kutsus ta esile suuri lahkhelisid dekabristide hulgas. Pesteli projekt maakorralduse kohta ei leidnud nähtavasti dekabristide hulgas tunnustust. Suur osa neist tunnistas otsustavalt mõisamaad mõisnike võõrandamatuks omandiks, talupoegadele aga eraldas kas ainult õueaiamaad või väga väikesed künnimaatükid. Nii kaotatakse Muravjovi «konstitutsiooni» projektis otsustavalt pärisorjus, poliitilist korraldust mõistetakse föderatiivse vabariigina, kuid valimisõigusi kitsendatakse vastupidiselt Pesteli projektile kõrge varanduslikku tsensusega. Maa tunnistatakse mõisnike võõrandamatuks omandiks ja talupoegade vabastamine teostatakse (esialgseis projektides) kas maata või (hilisemates variantides) koos väikeste, 2 tiinu suuruste künnimaatükkidega talundi kohta.[3]

Selles maa küsimuse lahendamises avaldus eriti selgesti dekabristide ideede klassiline aadlipiiratus ja nende ebakriitiline suhtumine neisse kodanliku «vabaduse» tingimustesse, kuhu pidi sattuma ilma maata vabastatud talurahvas. Talurahva proletariseerumise kartus sundis dekabriste pooldama talupoegade maaga varustamist. Kuid neis ei äratanud kartust maaga varustamise puudulikkus ja kõik need negatiivsed majanduslikud jooned, mis võisid enesega kaasa tuua «maatükkidega tööliste» klassi kujunemise. Mõned dekabristid, nagu näiteks N. Turgenev, olid maata vabastamise põhimõttelised kaitsjad, arvates, et see on kergemini teostatav ja viib põllumajanduse kapitalistliku arengu teele, mille pooldajaks Turgenev oli.

Sellest hoolimata peab märkima, et talupoegade maaga varustamine oli siiski dekabristide domineerivaks ideeks. Pestelil omandas see idee kõige väljakujunenumad maa osalise (kuigi utoopilise) «natsionaliseerimise» vormid. Talupoegade maaga vabastamise

---

[1] П. И. Пестель, «Русская Правда», стр. 89.
[2] Sealsamas, lk. 214.
[3] Н. М. Дружинин, Декабрист Никита Муравьёв, 1933, приложение «Конституция Н. Муравьёва».

idee ja vaade maale kui üldkasutatavale ühiskonna varale oli selleks esimeseks ja põhiliseks «paranduseks», mida vene majandusteadlaste koolkond ja vene revolutsionäärid tegid Lääne kodanlikus majandusteaduslikus dogmas. Maa natsionaliseerimine muutus kauaks ajaks vene revolutsioonilise liikumise üheks keskseks ideeks ja sai kõigi revolutsiooniliste parteide lipuks.

Venemaa kodanliku ümberkorraldamise majanduslikud vaated ja majandusprogrammi esitas üksikasjalisemalt N. Turgenev oma põhilises ning tolle aja kõige suuremas ja tähtsamas majandusalases teoses «Essee maksude teooriast».[1] Spetsiaalsest temaatikast hoolimata sisaldab teos ja eriti eessõna N. Turgenevi ja dekabristide majandusliku kontseptsiooni «usutunnistuse» üldist esitust.

Eessõnas annab autor kõrge hinnangu majandusteaduse tähtsusele «poliitilise kõlbluse», s. o. õige ühiskondliku korralduse jaoks. Selle korralduse aluseks peab olema poliitiline ja majanduslik vabadus, kuna «kõik hea rajaneb vabadusel» ja kuna (nagu ütleb autor teises kohas) poliitiline ökonoomia ise «sündis koos Euroopa rahvaste konstitutsioonilise vabadusega» ja «on sellest vabadusest lahutamatu».[2] Olles trükitud teoses sunnitud väljenduma «allegooriliselt», räägib autor Inglismaast, omistades tema jõukuse vabale poliitilisele korrale; rääkides maksudest, puudutab ta samal ajal ühiskondlikku ja poliitilist korraldust, mis tingib ühe või teise maksusüsteemi; pearaha mainimine annab autorile põhjust orjuse ja pärisorjuse häbimärgistamiseks jms.

N. Turgenev peatub üksikasjaliselt majandusliku vabaduse definitsioonil, käsitades vabadust Smith'i «kriitilise» poliitilise ökonoomia vaimus põhimõtte «laissez faire, laissez passer» teostamisena. Kuid Smith'i inglise poliitökonoomiale oli majandusliku vabaduse tingitus kodanlikest poliitilistest asutustest endastmõistetav ja ühiskondliku arengu juba läbitud etapiks. Seepärast piirdus põhimõtte «laissez faire» kogu sisu põhiliselt vabakaubanduse majanduspoliitika puhtmajanduslike abinõudega, protektsionismi likvideerimisega, tööstusliku tegevuse vabadusega, mittevahelesegamisega jne. Dekabristidel ja N. Turgenevil laienes see majandusliku vabaduse põhimõte tähtsaima poliitilise probleemini — niisuguse uue, «vaba» kodanliku ühiskonna ülesehitamine, kus on kindlustatud isikuvabadus ja -puutumatus, omandi puutumatus, vabadus igasugusest õiguslikust, «mittemajanduslikust» sundusest. Lähtudes majandusliku vabaduse põhimõttest selle rakendamisel Venemaa majandusliku arengu iseärasuste suhtes, arendas N. Turgenev, samuti nagu mõned teised dekabristid (P. Pestel, N. Bestužev),[3] oma poliitilisi nõudmisi — isevalitsuse, pärisorjuse, aadli seisuslike eesõiguste kaotamine, kõikide võrdsus seaduse ees.

---

[1] Н. И. Тургенев, Опыт теории налогов, 1819, переиздана Соцэкгизом в 1937 г.

[2] «Архив братьев Тургеневых», т. III, стр. 117.

[3] Н. А. Бестужев, Статьи и письма, «О свободе торговли и вообще промышленности», 1933, стр. 33.

Selle vabaduse põhimõtte teostamise otseselt majanduslikke tagajärgi niihästi üldse kui ka eriti Venemaa jaoks selgitasid dekabristid vähe. Nad ei tõstnud üles küsimust sellest, missugused varjuküljed on sellel «vabadusel» tööliasklassile, tema hädade küsimust, madala palga, tööpuuduse, pauperismi küsimust. Vastupidi, mittevahelesegamise ja majandusliku vabaduse põhimõtte teostamises nägid nad parimat garantiid kõigi kapitalismi pahede vastu, arvates samal ajal, et Vene majanduse agraarne iseloom ja talupoegade varustamine maaga kõrvaldavad Venemaal pauperismi küsimuse.

Kui aga tõsteti üles küsimus, et Venemaa majandusliku mahajäämuse likvideerimiseks on vajalik tema tööstuslik ja mitte ainult agraarne areng, oli tarvis mitte üksnes omada arenenumat majandusprogrammi, vaid ka revideerida, kas kodanliku poliitilise ökonoomia põhimõtted on rakendatavad pärisorjusliku Venemaa majandusliku arengu iseärasuste suhtes.

Selle idee pooldajaks, et Venemaa progressiivne majanduslik areng on võimalik koos isevalitsusliku korra ja pärisorjuse säilitamisega, oli üks XIX sajandi esimese poole Nikolai ajastu suuremaid tegelasi, mõisnik ja majandusteadlane krahv N. S. Mordvinov. Mordvinov ei kuulunud aadlike-revolutsionääride, dekabristide hulka. Teinud algul koostööd Speranski ja paljude dekabristidega ning hästi tundes nende ideesid, ei nõustunud ta nende revolutsioonilise ideedega, katkestas hiljem täielikult sidemed dekabristidega ja jäi Nikolai I lähedalseisvate isikute hulka. Ta tunnistas isevalitsust ja pärisorjuslikku korda, pooldades sealjuures aga neid progressiivseid majanduslikke reforme, mida ta pidas oma klassile kasulikeks ja soodsaiks. Kõrgesti haritud majandusteadlasena oli ta hästi tuttav oma kaasaegsete A. Smith'i, Benthami jt. majandusõpetustega, kuid ta ei käinud kunagi orjalikult nende õpetuste järgi, vaid, vastupidi, lisandas neile palju uut, mis omas tähtsust mitte üksnes Vene majandusele, vaid ka maailma majandusliku mõtte arengule.

Mordvinovist ei ole jäänud mingit ulatuslikku ja üldist teost, mis esitaks tema teoreetiliste ja majanduslike vaadete süsteemi. Kuid see ei tähenda, et majandusteooriad olid talle võõrad. Vastupidi, ta tõstis iseseisvalt üles ja käsitles rea tähtsaid ja tol ajal veel vaieldavaid majandusprobleeme, minnes nende lahendamisel lahku A. Smith'i «klassikalise» koolkonna valitsevatest õpetustest, lisandades neile rea niisuguseid uusi ideesid, mille tõttu ta oli oma sajandist ees. Reast üksikutest tema poolt avaldatud artiklitest ja brošüüridest, suurest hulgast mitmesugustest avaldatud ja avaldamata ametlikest märgukirjadest, arvamustest, ettekannetest jne., tema praktilisest tegevusest Riiginõukogu departemangude ja Vaba Majandusteadusliku Seltsi esimehena, Vene-Ameerika kompanii juhatajana, kindlustusseltside, erapankade organiseerimise algatajana jne. võib näha, kuivõrd mitmekülgsed olid need küsimused, mida ta püstitas ja energiliselt kaitses, kusjuures ta lähtus sellest

seisukohast, et Venemaa rahvamajanduse progressiivne areng on vajalik valitseva klassi huvides. Tema majanduslike otsingute peamiseks mõtteks oli see, et tuleb Venemaa välja viia oma majanduslikust mahajäämusest, kätte näidata Venemaa rikkalike tootlike jõudude igakülgse arengu teed. Kuid Mordvinov kujutas seda arengut ette üksnes isevalitsusliku korra, pärisorjuse, aadli huvide piirides.

Nõustudes A. Smith'i põhilise ideega selle kohta, et töö on väärtuse looja ja rahva rikkuse allikas, arendab ja konkretiseerib Mordvinov seda ideed rakendatult Venemaa rahvamajanduse üldistele tingimustele. Venemaa on rikas maa, millel on olemas kõik materiaalsed eeldused rahva heaolu kasvuks. Ta võib saavutada oma tootlike jõudude kõrge arengutaseme, «niipea kui kõrvaldatakse välised ja sisemised takistused nende vabaks suunamiseks ja kõige tulusamaks kasutamiseks».[1] Selleks on vaja soodustada rahva rikkuse ja heaolu allikat — vaba tööd, kuna «looduse enese põhikirja järgi ei või ükski kauplemine, ükski käsitöö õitseda ilma vabaduseta oma tegevuses ning vabadus on ainus usaldatav ja kindel juhend rahva tegevuse edusammudeks».[2]

Tootlike jõudude igakülgseks arenguks ja rahva töö viljakuse tõstmiseks on vaja arendada tööstust ja tõsta tootmistehnikat. Mordvinov võitleb eriti tehnilise progressi, masinate rakendamise eest, mis lisandavad inimtööle «hiiglaslikud jõud» ja mis mitu korda suurendavad tööviljakust. Teiste sõnadega, Mordvinov pooldab masinatööd manufaktuurse käsitsitöö asemel, olles selles suhtes ees A. Smith'ist, kes ülistas manufaktuurse tööjaotuse tähtsust. Kuid masinate ja täiustatud tehnika rakendamiseks on vaja koguda kapitale, milleks samuti tuleb luua vastavad üldised eeldused. Eraomand on parim stiimul rahva rikkuse suurendamiseks, kapitali kogumiseks, maa tootlike jõudude kasvuks. Kuid maa, mis oma majanduse rajab üksnes põllundusele, ei või saavutada tõelist heaolu, oma tootlike jõudude igakülgset arengut ja majanduslikku sõltumatust teistest maadest. Mordvinovi mõtte järgi jääb säärane maa alati, nagu me nüüd ütleksime, arenenud tööstusmaade «agraarripatsiks». Sellel on Venemaa jaoks eriti suur tähtsus. Venemaa iseseisva rahvusliku majanduse teostamiseks on Mordvinovi arvates eriti vajalik seal arendada töötlevat tööstust, manufaktuure, Venemaa maapõues rikkalikult leiduvate maapõuevarade kaevandamist, raudtee- ja veetransporti, rakendada kõrget tööstustehnikat ja täiustatud masinaid jne.

Mordvinov mõistis hästi, et ilma riigi majanduspoliitika spetsiaalsete abinõudeta ei suuda Venemaa selles suhtes järele jõuda eesrindlikele kapitalistlikele maadele. Seepärast hülgab ta otsustavalt A. Smith'i õpetuse riigi mittevahelesegamisest majandusellu, rahvusvahelise vaba kaubanduse ja konkurentsi printsiipi-

---

[1] Н. С. Мордвинов, Некоторые соображения по предмету мануфактур в России и о тарифе, стр. 72.

[2] «Архив графов Мордвиновых», т. III, стр. 187.

dest. Ta kaitseb tööstuslikku protektsionismi, kõrgeid tollitariife veel nõrga Vene tööstuse kaitsmiseks välismaise konkurentsi vastu, pooldab riiklikke ergutusabinõusid tööstuse ja tööstustehnika arendamiseks, riikliku ja erakapitalistliku pangakrediidi arengut, tootlike jõudude arendamiseks väliskapitalide kaasatõmbamist, stabiilse rahasüsteemi ning õige maksu- ja finantspoliitika sisseseadmist, mis soodustavad kapitali akumuleerimist jne. Kõiges selles jõudis Mordvinov A. Smith'ist kaugele ette.

Suurt tähelepanu pühendas Mordvinov ka Venemaa põllumajanduse progressiivse arengu teedele. Vaatamata oma klassilisele aadlipiiratusele, klassilisele mõisamaavalduse kaitsmisele ja pärisorjusliku majanduse õigustamisele, esitas Mordvinov põllumajanduse arendamiseks sisuliselt kapitalistlikke abinõusid, sattudes ilmselt oma majanduslike positsioonide ja oma konservatiivse iseloomuga sotsiaal-poliitiliste vaadete lahendamatusse vastuollu. Pidades põllundust põhiliseks rahvamajandusharuks, eriti Venemaale, ning «riigi tõelise rikkuse aluseks», rõhutas Mordvinov siiski, et juhtiv osa kogu maa ja sealhulgas ka põllunduse tootlike jõudude arengus kuulub tööstusele. Ta mõistab teravalt hukka Venemaa põllumajanduse, eriti talumajanduse madala taseme, esitades oma märgukirjades valitsusele, oma praktilises tegevuses Vabas Majandusteaduslikus Seltsis, pankade organiseerimise projektides jne. rea abinõusid põllumajandusliku hariduse levitamiseks, masinate juurutamiseks, parandatud külvikordade sisseseadmiseks, loomatõugude parandamiseks, eeskujulike majapidamiste loomiseks jne. Mordvinov arvas, et pärisorjuslik majandus siis iseenesest «välja sureb».

Venemaa tootlike jõudude arendamise ning tema kultuurilise ja majandusliku taseme tõstmise projektides ja ettepanekutes ei piirdunud Mordvinov nende puhtmajanduslike abinõudega. Ta astus energiliselt välja tolle aja Venemaa ühiskondliku elu ja riikliku korralduse kõigis tähtsamates küsimustes — linna-omavalitsuse, ihunuhtluse, rahvahariduse küsimuses, rahvale arstiabi organiseerimise, avalike raamatukogude ja apteekide küsimuses, viinamüügi rentimise, pankade ja raudteede, külvikordade küsimuses, soode kuivendamise, statistiliste andmete kogumise, Venemaa geoloogilise kaardi koostamise küsimuses jne. Nende arvukate ja väga mitmekesiste küsimuste pikk loetelu, millega esines Mordvinov, kajastab nende küsimuste ringi, mida püstitas XIX sajandi esimese poole Venemaa ühiskondlikus ja majanduslikus elus aadli liberaalne osa, kelle hulka Mordvinov kuulus.

Ja muidugi on vale arvata, et Mordvinov «on mõisnike-Venemaa kannupoiss».[1] Isevalitsuslik-pärisorjuslik mõisnike-Venemaa ei järgnenud Mordvinovile ja tema majanduslike ümberkorralduste projektidele, vaid pidas teda «kardetavaks», «tühiseks» inimeseks. Mordvinovi klassiline aadlipiiratus ning tema ideoloogia ja tege-

---

1 И. Г. Блюмин, Очерки экономической мысли в России в первой половине XIX в., стр. 120.

vuse klassivastuolud ei lubanud tal asuda ka demokraatia positsioonidele, mis tol ajal juba vene ühiskondliku elu päevakorda tõusid. Ta ei saanud aru, et Venemaa progressiivset arengut ei takista mitte mingid üksikud puudused ja ebaõnnestumised riigi valitsemises ja majanduses, vaid kogu isevalitsusliku režiimi ja pärisorjuse süsteem, ning et üksnes demokraatlike ümberkorralduste või kodanliku revolutsiooni teel võib need takistused likvideerida. Suur osa Mordvinovi poolt kavatsetud programmilistest abinõudest säilitas oma efektiivsuse veel mitmeks aastakümneks, kuni 60-ndate aastate kodanlike reformideni.

XXII PEATÜKK

PÄRISORJUSLIKU KORRA KRIISI SÜVENEMINE JA XIX SAJANDI TEISE VEERANDI MAJANDUSPOLIITIKA

Nikolai I troonileastumine pärast dekabristide ülestõusu julma mahasurumist ei andnud mingeid lootusi Aleksander I viimaste valitsemisaastate poliitilise reaktsiooni pehmendamiseks. Tsarism surus dekabristid maha, lootes hävitada igasuguse revolutsioonilise liikumise juba eos. Kuid revolutsiooniline liikumine ei lõppenud, vaid koguni kasvas ja võttis üha laiaulatuslikuma iseloomu.

Üheaegselt ülestõusuga Poolas (1830. aastal) algasid sõjaväe ülestõusud (Sevastoopolis, Peterburis), tööliste väljaastumised ja talurahva mässud mitmesugustel põhjustel (kooleramässud, ülestõusud sõjaväelistes asundustes jne.) ja impeeriumi mitmesugustes osades (Tambovis, Novgorodis ja mujal). Need ülestõusud suruti julmalt maha, kuid talupoegade rahutused kestsid edasi ja haarasid tohutuid piirkondi. Pärisorjuslikelt mõisatalupoegadelt kandusid nad riigitalupoegadele. Viimaste olukord ja maaga kindlustatus oli mõnevõrra parem kui mõisatalupoegadel, kuid seoses rahvamajanduse üldise langusega, kubermangu administratsiooni omavolitsemise ja liigsete maksude sissenõudmisega jne. halvenes see kiiresti.

Hirmutatuna revolutsioonilise liikumise kasvust Euroopas, asus Nikolai I rahvusvahelises poliitikas Euroopa reaktsiooni eesotsas, püüdes taastada lagunenud Püha Liidu põhimõtteid. Pärast Ungari revolutsiooni purustamist tundis Nikolai I ennast Austria-Ungari monarhia «päästjana» ning Preisi, Itaalia ja Taani reaktsiooniliste monarhide juhina. Ta lootis oma valitsevast seisundist poliitilist kasu saada Balkanile ja Türgisse sissetungimise teel.

Kuid XIX sajandi keskpaiku ei olnud Nikolai I-sel enam tegemist revolutsioonist hirmutatud ja alandlike «legitiimsete» monarhidega, nagu see oli Aleksander I ajal ja tema valitsemisaja algul, vaid

Inglismaa ja Prantsusmaa kodanlike valitsustega. Need maad olid oma majanduslikus arengus kaugele ette jõudnud. Nad taotlesid territoriaalseid anastusi ning Lähis-Ida turgude ja Indiasse viivate teede vallutamist ega tahtnud neid loovutada Venemaale.

XIX sajandi 30—40-ndateks aastateks lõppes Inglismaal tööstuslik pööre. Manufaktuur loovutas kõigis tööstusharudes koha kapitalistlikule vabrikule, masin tõrjus käsitsitöö täielikult välja, põhiliseks jõumasinaks tööstuses ja transpordis sai aurumasin. Eriti suur tehniline pööre toimus tekstiilitööstuses ja mustmetallurgias, esimeses selle arvel, et masin tõrjus täielikult välja käsitsiketramise ja -kudumise, ja teises selle arvel, et juurutati uus tehnoloogiline protsess, mis oli seotud üleminekuga kivisöekütusele. Aurumasin ja kivisüsi põhjustasid pöörde mitte üksnes tööstuse, vaid ka transpordi alal. Inglismaa hakkas kiiresti kattuma raudteevõrguga, Inglise auru-kaubalaevastik avas Inglise tekstiili- ja mustmetallurgiatööstusele maailmaturu kõigis maailmajagudes. Loodi võimas aurusõjalaevastik, mis kindlustas Inglismaale sõjalise hegemoonia meredel ja võimaluse laialdaste ookeanitaguste asumaade vallutamiseks tööstuse varustamiseks toorainega.

Prantsusmaa tööstus ja kaubandus jäid Inglismaast küll mõnevõrra maha, kuid omandasid samuti kõik uued tehnilised täiustused ning taotlesid oma toodete turustamiseks turgude vallutamist ja tööstusliku tooraine muretsemiseks asumaade haaramist. Teistes Lääne-Euroopa maades kindlustas tööstuskodanlus kiiresti oma ühiskondlikke, majanduslikke ja poliitilisi positsioone, taotledes samuti territoriaalset ekspansiooni. Seisis ees mahajäänud pärisorjusliku Venemaa sõjaline võitlus eesrindlike kapitalistlike maade koalitsiooniga.

Talurahva küsimus. Pärisorjuslik Venemaa jäi tehnilises ja majanduslikus progressis Lääne eesrindlikest maadest üha enam maha. Pärisorjuslikul Venemaal jäi majanduspoliitika keskseks küsimuseks endiselt pärisorjuse küsimus ja isevalitsusliku valitsuse poolt teostatud reaktsioonilise aadlipoliitika küsimus, mis oli esimesega seotud. Mõisa-aadel, eriti Nikolai I lähikonnast, ei lasknud mõeldagi tema pärisorjuslike õiguste mingile kitsendamisele. Hoolimata kartusest, et vabastamine võib alata «altpoolt», rahva enda poolt, ja hoolimata sellest, et ta tunnistas pärisorjuse «kõigile ilmseks paheks», arvas Nikolai I, et seda nüüd «puudutada oleks veelgi hukatuslikum». Seepärast takistasid tsaarivalitsus ja aadel isegi pärisorjuse küsimuse ülestõstmist ja lükkasid tagasi igasugused, kõige tagasihoidlikumad katsed parandada pärisorjastatud talurahva olukorda ning sellega viia Venemaa majandus progressiivse arengu teele. Seoses reaktsiooniga suruti avalik arvamus, ajakirjandus ja kool täielikult maha. Kogu Venemaa seati politsei ja «tema majesteedi isikliku kantselei» III osakonna näol sandarmite erilise järelevalve alla. Pärast dekabristide ülestõusu oli valitsus umbusklik isegi aadli suhtes. Valitsus püüdis toetuda tema aristokraatlikele kihtidele, tõstes seisuslikesse ametitesse valimise õiguse varandus-

likku tsensust ja kindlustades aadli materiaalset olukorda võõrandamatute majoraatide sisseseadmisega.

Kuid elu sundis mitte üksnes «puudutama» pärisorjust, vaid muutis pärisorjuse küsimuse Nikolai I valitsusele keskseks küsimuseks. Kõik Nikolai I valitsemisaja kolmkümmend aastat olid täidetud «salajaste komiteedega» talurahva küsimuse lahendamise alal. Alates 6. detsembrist 1826 asutati üksteist komiteed, kes jätsidki Nikolai I eluajal talurahva vabastamise küsimuse lahendamata.

Esimene komitee asutati Speranski poolt esitatud pärisorjuslike talupoegade olukorra parandamise abinõude arutamiseks: keeld müüa talupoegi ilma maata, keeld müüa ainult maad ilma talupoegadeta, talupoegade poolt mõisnike kasuks kantavate kohustuste reguleerimine, vabakslaskmise ja talupoegade mõisateenijateks üleviimise tingimuste kergendamine ja, lõpuks, riigitalupoegade elujärje korraldamise küsimus. Nende küsimuste lahendamist peeti pärast mõneaastast arutamist «mitteõigeaegseks» ja see lõpetati, välja arvatud viimane küsimus.

Riigitalupoegade reformi teostas Kisseljov pärast kümneaastast läbitöötamist 1839. aastal. Kisseljovi reform parandas mõnevõrra riigitalupoegade olukorda ja elujärje korraldust, kuid ei lähendanud talurahva üldküsimuse lahendust. Reformi aluseks oli riigitalupoegade üle sisseseatava «hoolduse» idee, milleks nad anti üle spetsiaalselt asutatud riigivarade ministeeriumile. Selle uue bürokraatliku masina alamaastmeline aparaat koosnes valla- ja külavalitsusest, mis formaalselt (mõnede külaelu küsimuste jaoks) rajanesid omavalitsusel, tegelikult aga olid alamaastme administratsiooni käes. Reformi ja Kisseljovi edasise tegevuse kõige tähtsamateks tulemusteks oli riigitalupoegade hingemaade mõningane laiendamine ja riigimaade rentimine nende poolt, külakrediidi organiseerimine, ümberasumiste kergendamine ja hiljem (1855. aastal), maa katastri koostamine, kusjuures obrokimaks kanti hingedelt üle maa peale, mis kergendas tunduvalt maksustamist ja viis selle kooskõlla maa tulukusega. Kuid ka see reform kutsus kogu oma tagasihoidlikkusele vaatamata esile mõisnike rahulolematuse, kuna ta tegi nende arvates erinevuse riigitalupoegade ja mõisatalupoegade olukorras veelgi ohtlikumaks. Mõisa-aadel püüdis reformi tähtsust igati piirata.[1]

Teine komitee moodustati 1835. aastal. Ta suutis ainult jõuda arvamusele, et pärisorjuse kaotamise küsimuse lahendamisel on vajalik «suurim ettevaatus» ja projekteeris mitte mingisuguseid tulemusi andnud projekti, mille järgi pärisorjuslike talupoegade sõltuvuse ja nende poolt mõisniku heaks tehtava töö järkjärguline piiramine pidi toimuma «kolme» astme kaupa, lähtudes maata vabastamise eeldusest.

Samal maata vabastamise pinnal asusid 1839.—1843. aasta

[1] Vt. Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, Академия наук, 1946.

komiteed. Kuid nende ettepanekute arutamisel teatas Nikolai I kindlalt, et ta ei kavatse pärisorjust kaotada ja et ta sellepärast ei pea ka vajalikuks täpsustada talupoegade poolt mõisniku suhtes kantavate kohustuste määra, kuid mõistab samuti hukka maata vabastamise, nagu see toimus Baltimaade kubermangudes. Selle asemel anti 2. aprillil 1842. aastal ukaas «kohuslike talupoegade» kohta,[1] mis andis mõisnikele õiguse kokkuleppel talupoegadega neid vabastada, varustades neid maaga, kusjuures vabastatutele olid «kohustuslikud» kindlad kohustused mõisnike suhtes. Ukaasil ei olnud suurt tähtsust: kogu aja jooksul «vabastati» kõigist 10 miljonist pärisorjast kohuslikeks talupoegadeks 24 000 hinge.

1840. aastal organiseeritud komitee ei andnud mingeid tulemusi, 1844. aastal aga loodi uus komitee, mis töötas välja kahe korralduse projektid pärisorjuslike mõisateenijate kohta, sealhulgas ka mõisnike õiguse kohta vabastada mõisateenijaid ilma maata. See seadus muutus mõisnike käes vahendiks, mille abil talupojad viidi maata vabastamisel üle mõisateenijaiks, kuni see üleviimine keelati.

1846. aastal asutati kuues komitee talupoja maaomandi eriküsimuses seoses sellega, et talupoegade poolt ostetud maad kirjutati seaduse järgi mõisnike nimele ning läksid sel korral, kui mõisnikud oma mõisaid müüsid, müügile koos viimastega. Küsimus otsustati tegelikult mõisnike kasuks. Seitsmes komitee tekkis 1847. aastal analoogilises küsimuses talupoegade õiguse kohta end vabaks osta sel juhul, kui mõisnike mõisad müüdi enampakkumisel võlgade katteks. Küsimus otsustati jaatavalt ja talupoegadele anti õigus end vabaks osta võlasumma sissemaksmise teel, misjärel nad arvati «obrokita riigitalupoegade» kategooriasse. Kuid mõisnikud leidsid, et ka see seadus rikub nende «seaduslikke» õigusi maale ja pärisorjuslikele talupoegadele. 1848. aastal arutasid kaks komiteed selle seaduse revideerimise küsimust. Lõppude lõpuks revideeriti see selles suunas, et vabaksostmise õigus tehti sõltuvaks mõisnike nõusolekust, s. o. tühistati.

Seega ei tegelnud kõik need talurahva küsimust arutanud «salakomiteed» niivõrd talurahva küsimuse lahendamisega, kuivõrd oma «õigusi» visalt kaitsnud mõisa-aadli eesõiguste kaitsmisega.

Pisut teistsuguseks kui Vene kubermangudes kujunes olukord läänepoolsetes paremkalda-Ukraina kubermangudes, kus domineeris poola mõisnike maavaldus. Pärast Poola ülestõusu püüdis valitsus poliitilistel põhjustel siin tugineda mitte mõisnikele, vaid talurahvale ja nõustus pärisorjuslike talupoegade olukorda mõnevõrra kergendama. 1847. aastal kehtestas edelapoolsete kubermangude kindralkuberner Bibikov nende kubermangude mõisates niinimetatud «inventarid» — reeglid, mis reguleerisid pärisorjade kohustusi mõisnike suhtes, s. o. selle, mida keskvalitsus ei nõustunud tegema vene talupoegade ja vene mõisnike suhtes. 1852. aastal laiendas

[1] ПСЗ, II, т. XVII, № 15462.

Bibikov inventarireeglid Valgevene ja Leedu kubermangudele. Kuid nende kubermangude mõisnikud suhtusid inventaridesse vaenulikult. 1854. aastal asutati uus (kümnes) salakomitee, ja inventaride kehtestamine nendes kubermangudes pandi seisma.

Nii visalt tegid Nikolai I valitsus ja aadel takistusi selle küsimuse lahendamisele, mis nende endi ülestunnistuse järgi oli Venemaale põhiliseks «paheks». Kuid aadli pärisorjuslike eesõiguste puutumatust kaitsva poliitika kogu reaktsioonilisusele vaatamata oli valitsus siiski sunnitud arvestama Venemaa tööstusliku arengu vajadusi. Need valitsuse majandusprogrammi kaks külge olid teineteisega teravas ja lepitamatus vastuolus. Pärisorjuslik majandus aheldas naturaalmajanduse domineerimisega, maarahvastiku määratu suure massi nõrga ostujõuga, vaba tööjõuturu nõrga arenguga, mitteküllaldase kapitali akumulatsiooniga, tööstus- ja põllumajandustehnika madala arenguga, turukäibe puudulikkusega, aurutranspordi täiustatud teede arenematusega jne. kapitalistlike suhete arengut.

Pärisorjuslik majandus takistas järjest rohkem kapitalistlike suhete arengut ja Venemaa tööstuslikku progressi ning õõnestas ühtlasi riigi enese olemasolu aluseid. Hoolimata aadli reaktsioonilis-klassilisest püüdest pidurdada pärisorjusliku majanduse lagunemist, loovutas viimane koha kapitalistlikule majandusele. Reaktsioonilise aadlivalitsus pidi oma majanduspoliitikas arvestama tööstuse ja tööstuskodanluse huve ning asuma tööstuse soodustamise ja tolliga kaitsmise, täiustatud liiklusteede, pankade jne. korraldamise teele. Pärisorjuslikul mõisamajandusel tuli kohaneda majanduselu uute tingimustega. Niiviisi varisesid kokku ja likvideerusid mitte üksnes pärisorjuslik majandus ja majanduspoliitika, vaid ka reaktsioonilise feodaalne pärisorjuslik ideoloogia.

Elanikkonna kasv. XIX sajandi teisel poolel olid pärisorjusliku korra lagunemise tunnusteks linna- ja tööstusrahvastiku kiire kasv ühiskondliku tööjaotuse, tööstuse ja turu arengu tulemusena, pärisorjusliku elanikkonna statsionaarsus ja isegi tema absoluutse arvu mõningane vähenemine, kusjuures väga tunduvalt vähenes tema suhteline osa kogu riigi rahvaarvus. Sealjuures olid nii linna- ja tööstusrahvastiku kasv kui ka pärisorjusliku elanikkonna absoluutne ja suhteline arv üksikutes kubermangudes väga erinevad, näidates ühelt poolt tööstuse ja linnarahvastiku kontsentreerumise rajoone ning teiselt poolt pärisorjusliku põllumajanduse koldeid.

XVIII sajandi viimase, viienda (1794.—1796. aasta) revisjoni järgi oli mõisnike pärisorje 9,9 miljonit meessoost ja umbes 19,8 miljonit mõlemast soost hinge; 1811. aastal teostatud kuuenda revisjoni järgi oli neid 10,4 miljonit meessoost ja umbes 20,8 miljonit mõlemast soost hinge; 1835. aastal (pärast 416 000 pärisorja vabastamist Balti kubermangudes) teostatud kaheksanda revisjoni järgi oli 10,9 miljonit meessoost ja 21,8 miljonit mõlemast soost pärisorja. See pärisorjusliku elanikkonna arv jääb kuni pärisorjuse perioodi lõpuni peaaegu muutumatuks või isegi väheneb pisut.

Üheksanda, 1851. aasta revisjoni järgi oli 10,7 miljonit meessoost ja 21,4 miljonit mõlemast soost pärisorja, kümnenda, 1858.—1859. aasta revisjoni järgi oli neid 10,69 miljonit meessoost ja umbes 21,3 miljonit mõlemast soost hinge.

Seega toimub pärisorjusliku elanikkonna kiire kasv XIX sajandi algul, kus tema arv suurenes 3,8 miljonilt (kolmanda revisjoni järgi) 10,9 miljoni meessoost hingeni, s. o. peaaegu kolmekordseks (kaheksanda revisjoni järgi). Maksimaalse arvuni jõudis pärisorjuslik elanikkond XIX sajandi 25—30-ndaiks aastaiks, pärast seda hakkab pärisorjusliku elanikkonna arv pisut vähenema. Kuid pärisorjusliku elanikkonna suhteline arv kogu elanikkonnast langeb kogu aeg, vähenedes 45 protsendilt kuuenda revisjoni järgi ja 46,2 protsendilt seitsmenda revisjoni järgi 30,7 protsendini kogu impeeriumi ulatuses ja 37,5 protsendini Euroopa-Venemaal kümnenda revisjoni järgi.

Üksikute kubermangude järgi oli pärisorjuslik elanikkond jaotatud ebaühtlaselt. Kümnenda, 1858.—1859. aasta revisjoni järgi oli pärisorjusliku elanikkonna ja kogu elanikkonna suhe protsentides üksikute kubermangude järgi:[1] üle 50 protsendi 17 kubermangus, peamiselt Moskva-lähedastes mittemustmulla-kubermangudes (Smolenski kubermangus 69,07 protsenti, Tuula kubermangus 68,94, Kaluuga kubermangus 61,80, Vladimiri kubermangus 57,91, Kostroma kubermangus 57,41, Tveri kubermangus 50,63 protsenti), samuti ka mõnedes loodepoolsetes kubermangudes; 25 protsendist 50 protsendini oli 19 kubermangus, osalt kesk-mustmullakubermangudes (Orjoli kubermangus 47,26 protsenti, Pensa kubermangus 46,25, Kurski kubermangus 39,99, Tambovi kubermangus 39,87 protsenti), Ukraina kubermangudes (Poltaava kubermangus 37,47 protsenti), lõunapoolsetes kubermangudes (Jekaterinoslavi kubermangus 31,51 protsenti) ja mõnedes loodepoolsetes kubermangudes; 10 protsendist 25 protsendini pärisorjuslikust elanikkonnast oli 6 kubermangus (Peterburi, Vologda, Tifliisi, Samaara, Kaasani, Orenburgi kubermang) ja vähem kui 10 protsenti samuti 6 kubermangus (Tauria, Olonetsi, Vjatka, Astrahani, Stavropoli, Bessaraabia kubermang).

Ülaltoodud arvude kõrvutamisel võib näha, et pärisorjusliku elanikkonna suhteline arv vähenes 1858. aastaks eriti tunduvalt neis kubermangudes, kus kõige kiiremini kasvas linna- ja tööstusrahvastik.

Mis puutub linnarahvastikku, siis võib eespoolnäidatud revisjonide puudulikkuse tõttu[2] linna- ja tööstusrahvastiku arve esitada vaid ligikaudselt. Esitame XIX sajandi jaoks elanikkonna arvud impeeriumi ulatuses (võrdluseks on esitatud 1897. aasta loenduse arvud)[3]:

---

[1] А. Г. Тройницкий, Крепостное население России по десятой народной переписи, 1861, стр. 83—85.

[2] Vt. eespool, lk. 340—341.

[3] Tabel on koostatud järgmiste andmete põhjal: seitsmendast revisjonist kümnenda revisjonini — Герман, Статистическое исследование относительно Российской империи, ч. I, «О народонаселении», Спб. 1819; П. И. Кеп-

Revisjonide aeg	Kokku mõlemast soost elanikke (miljonites)			Sealhulgas (mõlemast soost)					
				linna-elanikke		maaelanikke		nendest pärisorje	
	põhiterritooriumil	liidetud territooriumil	kokku	milj.	protsenti	milj.	protsenti	milj.	%-des kogu elanikkonnast
Seitsmes — 1815. a.	30,5	14,5	45	1,7	3,8	43,3	96,2	20,8	46,2
Üheksas — 1851. a.	39	29	68	3,4	5,0	64,6	95,0	21,7	31,9
Kümnes — 1858. a.	44	30	74	4,2	5,7	69,8	94,3	22,7	30,7
Esimene, 1897. a. loendus[1]	65	64	129	16,3	12,6	112,7	87,4	—	—

XIX sajandil toimus elanikkonna absoluutne kasv nii elanikkonna loomuliku juurdekasvu arvel kui ka tema suurenemise arvel liidetud territooriumidel. Eriti suur, isegi revisjonide andmeil, oli linnarahvastiku kasv.

Tegelikult, silmas pidades ülaltoodud revisjonide puudusi linnarahvastiku arvutamisel (tegelikult ei arvutatud mitte linnarahvastikku, vaid linna maksualuseid seisusi), võib XIX sajandi linnarahvastikku pidada märksa suuremaks. Pärisorjuse ajajärgu viimastel aastatel oli linnarahvastikku teiste ametlike arvutuste järgi umbes 5,7 miljonit ehk 7,8 protsenti kogu elanikkonnast.[2]

Kaubaringluse areng. Linnade ja linnarahvastiku kasvamine oli ühiskondliku tööjaotuse, kaubaringluse ja põllumajandussaaduste turu arengu näitajaks. XIX sajandi alguse suhtes ei tohi selle fakti tähtsusega liialdada. Kuid juba XIX sajandi teisest veerandist alates hakkab kaubatootmine mõisamajapidamises eriti kiiresti kasvama, olles «vana režiimi lagunemise ennustajaks».[3]

Pärisorjusliku majanduse tingimustes aeglustus ühtse rahvusliku turu kujunemise protsess põhjustel, mis peitusid nii pärisorjusliku korra üldises majanduses kui ka kaubakäibe majanduses ja transpordi tehnikas.

Kogu maal kohaliku väiketööstuse domineerimise tingimustes piirasid selle tööstuse turgu peamiselt kohaliku käibe kitsad raamid seoses külamajanduse veel säilinud naturaalse iseloomuga. Üksnes niisugused suured linnad, nagu Moskva, Peterburi, Odessa, Kiiev,

---

пен, Девятая ревизия, 1857; А. Г. Тройницкий, Крепостное население России по десятой народной переписи, 1861, «Военно-статистический сборник», вып. IV, 1871, «Ежегодник России» за 1911 г.

[1] Sealhulgas Soomes 2,5 miljonit mõlemast soost elanikku. Eelmistel aastatel oli Soome rahvaarv tema statistika andmetel: 1815. aastal 1,1 miljonit, 1851. aastal 1,6 miljonit ja 1859. aastal 1,7 miljonit mõlemast soost elanikku.

[2] «Статистические таблицы Российской империи за 1856 г.».

[3] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152.

Harkov, Nižni, Kaasan ja teised, kujutasid endast üsna suuri tootmis- ja tarbimiskeskusi ning ühtlasi ka alalise nõudmise ja kaubakäibega kaubanduskeskusi. Põllumajandussaadusi turustas valdavas osas mõisamajapidamine, mis omas mitte üksnes kaubaprodukti massi, vaid pärisorjuslike talupoegade «küüdikohustuse» näol ka pärisorjuslikku tööd selle produkti turulesaatmiseks.

Täiustatud liiklusteede puudumise, kohaliku kaubakäibe väikese ulatuse ja elanikkonna madala ostujõu tõttu arendas kaubandus välja kaubakäibe primitiivsed vormid. Kauplemisobjektiks oli peamiselt põllumajanduslik tooraine, mis koguti väikeülesostjate kaudu väikestes kogustes mõisnikelt ja talupoegadelt, kontsentreerus suuremate kaupmeeste kätte ja saadeti siis tarbimiskeskustesse või välismaale. Kaubandusel oli aeglane käive, kuid ta andis tohutuid kasumeid. Oma organisatsioonilt ja kaupmeeste koosseisult kandis kohalik kaubandus väikeülesostja-iseloomu määratu suure vahendamisastmikuga väikeülesostjast suurkaupmehehulgimüüjani. Vastupidine kaupade vool linnast maale oli talumajanduse naturaalse iseloomu, kodutööndusteе arengu ja vabrikutööstuse nõrga arengu tõttu võrdlemisi väike.

Nende tööstustoodete turustamine maale, mida seal ei toodetud, toimus suure hulga väikekaupmeeste-rändkaupmeeste (ofeenide) abil, kes turustasid arvukatel külalaatadel mitmesuguseid külale vajalikke linnatööstuse tooteid ning olid ühtlasi talupoegadelt ja väikemõisnikelt põllumajandusliku tooraine kokkuostjaiks. Suurmõisnikud, kasutades talupoegade küüdikohustust, turustasid oma põllumajandusliku tootmise saadusi kaugematel turgudel ja sadamates vahetult kaupmehele-hulgimüüjale suurtes kogustes ja soodsamate hindadega kui neile maksti kohalikel turgudel.

Põhiliseks kaubaringluse organisatsiooniliseks vormiks oli põllumajanduslik laadakaubandus, mis andis esimesi allikaid edasiseks kaupade kontsentreerimiseks aeglaselt liikuvas suurkaubanduses. Laatade üldarv kogu maal ulatus 60-ndate aastate keskpaiku kuni 6500-ni. Neist suuri laatu käibega 1 miljon rubla oli üle 33 (sealhulgas Nižni-Novgorodi laat käibega 115—130 miljonit rubla, Irbiti laat käibega 41 miljonit rubla jne.), käibega üle 500 000 rubla — 27 laata ja käibega üle 100 000 rubla — 182; ülejäänud 6250 laata olid väikese käibega maakonna- ja külalaadad.

Need suurearvulised laadad kogusid peaasjalikult põllumajanduslikku toorainet; nad levitasid ka tööstuskaupu, mis suunati tootvatest rajoonidest Nižni, Irbiti ja Ukraina suurte laatade kaudu maale. Moskva tööstusrajooni kaubad läksid Nižni kaudu Volgamaale, Irbiti kaudu Siberisse vahetuseks ida kaupade vastu ja Ukraina laatade kaudu lõunasse. Igas vähegi suuremas majandusrajoonis oli olemas juhtiv kaubanduskeskus — laat, mille ümber grupeerusid kohalikud kaupmehed-kapitalistid, kes hoidsid enda käes kaupadega varustamist ja nende turustamist kogu rajoonis ning juhtisid kokkuostu ja turustamist suure hulga väikevahendajate või omaenda agentide abil.

Pärisorjusliku majanduse naturaalse iseloomu lagunemist ja «rahvusliku turu» arenemist kiirendas ja tugevdas suuresti täiustatud liiklusteede, raudteede ja veetranspordi ehitamine, mis hakkasid arenema samuti umbes XIX sajandi teisel veerandil.

Hakanud töötama laia turu jaoks, oli pärisorjuslikul majandusel primitiivse tehnika ja nõrga veosekäibega pärisorjusliku «küüdikohustuse» asemel väga vaja täiustatud liiklusteid. Pärisorjuslik majandus, kohanedes kaubalis-rahalise majanduse uute tingimustega, pidurdas aga oma majanduse iseloomu ja tööstuse nõrga arengu tõttu täiustatud liiklusteede arengut. Raudteede ehitamise ja arendamise projektid ei leidnud Nikolai I ministrite poolehoidu ega toetust.

Eriti ägedaks raudteede ehitamise, samuti kõigi tööstuse arendamist taotlevate progressiivsete ideede ja algatuste vastaseks oli Nikolai I kõikvõimas rahandusminister Kankrin. Tema arvates oli raudteede ehitamine Venemaal täiesti mittevajalik ettevõte, mis end majanduslikult ei õigustanud, kuna raudteetransport tuleb Kankrini arvutuste järgi kallim hobutranspordist ja «see meie sajandi kahjulik haigus» jäetakse maha ja unustatakse mõne aasta pärast. Neid keskaegsete reaktsiooniliste arutluste klassikalisi näiteid esines Nikolai I valitsuses paljudel.

Sealjuures olid vene tehnika novaatorid raudteede ehitamise printsiibi esitanud juba XVIII sajandi lõpul, s. o. märksa varem eesrindlikest kapitalistlikest maadest — Ameerika Ühendriikidest, Prantsusmaast, Austriast jne. Esmakordselt tegi katse maha panna rööbastee vedude jaoks (esialgu hobujõul) vene leidur K. D. Frolov aastail 1763—1765. 1788. aastal ehitati raudtee Aleksandrovski suurtükitehases, aastail 1806—1810 ehitas leiduri poeg meister P. K. Frolov Zmeinogorski kaevanduses (Altai) 2 km pikkuse raudtee. Ta koostas terve rea raudteede projekte (muuseas ka Eltoni järve soolaveoraudtee projekti), kuid neid ei viidud ellu. 1820-ndatest aastatest alates muutub raudteede ehitamise küsimus ajakirjanduses aktuaalseks. Vene tehnika novaatorid isa ja poeg Tšerepanovid leiutasid 1833. aastal esimese veduri ning ehitasid Nižni-Tagili tehases esimese auruveoga raudtee Venemaal.[1]

Oli tõestatud, et Venemaal on võimalik ehitada auruveoga raudteid. Majandusliku vajaduse survel, impeeriumi tohututel maa-aladel sisemise kaubakäibe arendamise nimel ja väliskaubanduse jaoks oli tsaarivalitsus sunnitud ehitama auru-, jõe- ja raudteetranspordi täiustatud liiklusteid. Kankrini ägedatest vastuväidetest hoolimata anti 1836. aastal era-aktsiakompaniile tellimus ehitada 25 versta pikkune raudtee Peterburi ja Tsarskoje Seloo (praegu Puškini linn) vahel, mis avati 1838. aastal.

---

[1] Selle raudteede ehitamise algperioodi kohta vt. Виргинский, Железнодорожный вопрос в России до 1835 г., «Исторические записки» № 25.

Aastail 1843—1848 ehitati Varssav—Viini raudteeliin, aastail 1847—1851 — liin Peterburi ja Moskva vahel, mis avati 1851. aastal; 1859. aastal avati Peterburi—Varssavi liin. Seega oli 1861. aastal olemas raudteid kogupikkusega umbes 1500 versta. Hilinemine raudteede ehitamisel viis sellele, et kapitalismi tekkimise ajaks oli Venemaal nii vähe raudteid, kusjuures neid Inglismaal oli 10 korda rohkem — kuni 15 000 versta, Saksamaal — 10 000 versta.

Samal ajal alustati mitme kanali ehitamist, mis ühendasid Volga, Zapadnaja Dvinaa, Severnaja Dvinaa, Neemeni ja Visla jõgikondi; rekonstrueeriti ja parandati Peetri-aegseid kanaleid — Võšni Volotšoki, Laadoga kanalit jne. 1813. aastal ehitati Birdi tehases esimene aurik Venemaal ja 1817. aastal anti tehasele eesõigus selliste aurikute ehitamiseks. 1843. aastal lubati vaba aurikuliiklus kõigil jõgedel, pärast seda organiseeriti 50-ndateks aastateks laevaühendus kõigil Venemaa tähtsamatel jõgedel, 1856. aastal aga organiseeriti aurikuühendus Mustal merel. Teistest täiustatud sidevahenditest seati 1835. aastal Peterburis sisse esimene telegraaf, 1839. aastal aga võeti kasutusele vene leiutis — isekirjutavad telegraafid.

XIX sajandi teise veerandi majanduspoliitika kajastas kõiki neid sisemisi vastuolusid, mida said tunda maa lagunev pärisorjuslik majandus ja valitsevate klasside huvid.

Riigi rahandus. Riigimajanduse kriis, rahanduse ja raharingluse korrast äraolek, mis, nagu me eespool nägime, olid päritud juba XVIII sajandilt, jätkusid ka XIX sajandil. Nikolai I uued sõjad, kulutused sõjaväele ja laevastikule neelasid endiselt kuni ühe kolmandiku kogu riigieelarvest. Riigi rahandus, mis oli rajatud pärisorjusliku rahvamajanduse allikatele, ei võinud katta riigi kõiki üha kasvavaid sõjalisi kulutusi.

Pärisorjuse finantssüsteem rajanes riigitulude osas rõhuval määral talupoegade pearahal ja obrokimaksul, väga väikesel kapitalide ja kaubakäivete maksustamisel, privilegeeritud jõukate klasside täiesti tühisel maksustamisel, tuludel alkohoolsetelt jookidelt ning lõpuks kaudsetel maksudel ja fiskaalsetel tollituludel. Kogu see süsteem pani töörahva hulkadele raske maksukoorma ja maksustas minimaalselt jõukaid klasse. Riigieelarved tasakaalustati defitsiitidega, millede peamiseks katteallikaks oli assignaatide väljalaskmine, kusjuures nende väärtuse vähenemise tõttu said kannatada samuti peamiselt töörahva hulgad.

Valitsus hakkas tarvitusele võtma abinõusid nii ohtliku riigi- ja rahvamajanduse korrast äraoleku vastu. 1823. aastal, juba Aleksander I ajal, määrati rahandusministriks saksa päritoluga Kankrin, kes ei kuulunud valitseva õukonna-aristokraatia hulka ja oli endale rajanud tee ministri ametikohale, alustanud teenistust väikese kirjutajana. Kankrin püsis rahandusministri kohal kuni 1844. aastani, s. o. peaaegu kogu Nikolai I valitsemisaja. Kankrinile tehti ülesandeks riigi eelarvelisi vahendeid äärmiselt kokku hoida. Ta täitis

seda nii täpselt, et kutsus sellega esile isegi Nikolai I rahulolematuse, kes asendas ta 1844. aastal uue rahandusministri Vrontšenkoga.

Ei Kankrin ega Vrontšenko, kes oli Kankrini ustav järelkäija ja «õpilane», ei andnud Venemaa majanduspoliitikale ja finantsmajandusele midagi loovalt uut, mis oleks tõendanud rahvamajanduse arenemise huvide õiget mõistmist. Vastupidi, nad mõlemad järgisid oma poliitikas ja üritustes pärisorjusliku bürokraatia rutiini. Isegi oma põhilises idees — «kokkuhoiu» idees — ei olnud Kankrin iseseisev. Speranski sisuliselt sügava idee sellest, et on vaja üldiselt reorganiseerida riigimajandus ja ühes sellega ka rahvamajandus, maksupoliitika, asendas ta riiklike vahendite «kokkuhoidmise» väiklase praktikaga ja majanduspoliitikas igasuguste «uuenduste» läbiviimise eitamisega.[1]

Kankrin ei olnud oma majanduspoliitikas Venemaa selle kodanliku arenemise ja tööstusliku progressi ideoloogiks, mida nõudis ajastu majandus. Seepärast oli see täiesti väär, et Kankrinile omistati vene majandusalases kirjanduses «vene Colbert'i» nimetus. Selleks ei olnud Kankrinil ei Colbert'i majanduslike vaadete avarust ega patriotismi kui vajalikke omadusi otsustavaks võitluseks pärisorjuslaste vastu. Kankrin võttis Colbert'ilt üle üksnes fiskaalsed tariifid, riigi vahelesegamise jms. Kankrin oli Nikolai-aegse isevalitsuse ustavaks teenriks ja näitas end nagu teisedki pärisorjuslased pärisorjuse vastasena üksnes sellepärast, et ta, samuti nagu Nikolai I, arvas pärisorjuses peituvat revolutsiooni ohtu. Kuid veel enam kartis ta linnaproletariaadi kasvu, pauperismi, ning oli sel põhjusel Venemaal vabriku-suurtööstuse arendamise ja selle kasvu soodustavate abinõude vastane. Ta oli käsitööde ja selle nende tsunftiorganisatsiooni arendamise pooldaja, mis hoidis ära linnavabrikutöölise kasvu. Ta oli kõigi nende progressiivsete ideede ja algatuste, mis soodustasid tööstuse arengut, — aktsiaseltside, erapankade, krediidi, täiustatud tööstustehnika, masinate, raudteede jne. äge vastane. Kui Kankrini kui rahandusministri aktivasse kantakse abinõud tööstuse organiseerimiseks, Manufaktuurinõukogu, Tehnoloogilise ja Metsainstituudi asutamine, mäeseadusandluse ümberkorraldamine jne., siis nendes küsimustes ja abinõudes ei kuulunud algatus sageli mitte Kankrinile, vaid Mordvinovile.

Kankrini finantspoliitika oli rajatud talupoegade pearahale ja obrokimaksule ning tuludele alkohoolsetelt jookidelt, kusjuures viimaste suhtes pöördus Kankrin 1827. aastal tagasi vähe aega enne seda kaotatud rendisüsteemi juurde, pidades seda kõige kasulikumaks. Ta suurendas samuti kaudseid makse (tempelmaksu, aktsiisi tubaka pealt jne.). 1837. aastal moodustasid otsesed maksud Kankrini poolt koostatud viimastes eelarvetes üldriiklikest tuludest 41

[1] Meie poolt mainitud teostes «План финансов» ja «Записка о монетном обращении», (ОРИО, т. 45).

protsenti (peamiselt talupoegade pearaha ja obrokimaksu arvel) ja kaudsed maksud — 59 protsenti. Sellest hoolimata ei saavutanud Kankrin siiski riigieelarve «tasakaalu».

Teiseks Kankrini teeneks oli 1839.—1843. aasta rahareformi läbiviimine sel teel, et kõrvaldati käibelt assignaadid ja kehtestati kindel valuuta hõbeda vastu vahetatavate «riiklike krediitrahatähtede» näol. Kuid ka see rahareformi idee, nagu me nägime, ei kuulunud mitte Kankrinile, vaid Speranskile, kes pärast oma 1810. aasta «Finantsplaani» kordas 1839. aasta märgukirjas uuesti oma rahareformi aluseid. Reform kiideti Nikolai I poolt heaks ja teostati Kankrini poolt vaid väheste muudatustega.

Pärast rubla kursi mõningat stabiliseerumist kuulutati 1839. aasta manifestiga välja rahareform, mis seisis selles, et nominaalselt taastati hõbevaluuta, võrdsustades hõberubla 3 rubla 50 kopikaga assignaatides (devalvatsioon). 1841. aastal lasti ringlusse uued, hõbeda vastu vahetatavad «krediitrahatähed», assignaadid aga kõrvaldati 1843. aastal käibelt. Eeldati, et krediitrahatähed kindlustatakse hõbedafondiga, mille suurus oli üks kuuendik ringlusse lastud krediitrahatähtedest, ning et viimased vahetatakse hõbeda vastu ja on käibel al pari. Kuid riigi kulude ja eriti sõjaliste kulutuste suurenemise tõttu oli valitsus sunnitud uute krediitrahatähtede väljalaset suurendama ja nende väärtus hakkas vähenema.

Rubla madal kurss oli valitsevale aadlike ja mõisnike klassile kasulik, kuna väärtuse kaotanud valuuta soodustas põllumajandussaaduste väljavedu välismaale. Kuid madal ja ebastabiilne valuuta oli vastuolus tööstuskodanluse huvidega ja tööstuse arenguga, raskendades kapitali akumulatsiooni, vabrikuseadmete sissevedu, tehes need kallimaks.

Teine majandus- ja finantspoliitika punkt, millele Kankrin fiskaalsetel kaalutlustel pööras erilist tähelepanu, kuid mis samuti mõisa-aadli ja tööstuskodanluse huvide vastuolu esile kutsus, oli tollipoliitika. Nõrk Vene tööstus nõudis kaitset ja eelkõige protektsionistlikku tollitariifi, eriti Inglise tekstiilitööstuse odavate toodete osas. Nagu me eespool mainisime, kandis juba 1822. aasta tariif ranget protektsionistlikku iseloomu, kehtestades paljude välismaiste toodete kohta väga kõrged tollimäärad ja keelates koguni täielikult mõnede nende toodete sisseveo.

Kankrin säilitas mõnda aega kõrgeid tollimäärasid, mitte niivõrd tööstuse soodustamiseks, kuivõrd riigikassa tulude fiskaalsetes huvides. Tõepoolest, tema juhtimise aastatel kasvasid tollitulud 11 miljonilt rublalt 1824. aastal 26 miljoni rublani 1842. aastal. Mitu korda revideeriti tariife, peamiselt üksikute tollimäärade tõstmise suunas. Kuid maad valdava aadli survel hakkasid tollimäärad mõnede kaupade kohta alanema, pärast Kankrini lahkumist aga kehtestati 1850. aastal uus tariif, mis viis Venemaa tollipoliitika tagasi vabakaubanduse printsiipide juurde.

Uue, 1850. aasta tariifi järgi kaotati paljude kaupade sisseveo keeld ja see säilis erandina üksnes 25 kaubaliigi kohta (sealhulgas suhkur, raud, alkohoolsed joogid jne.). Teiste sisseveetavate kaupade kohta alandati tolle tunduvalt ja väljaveotollid kaotati hoopis. Poola, kes pärast 1830. aastat oli kaotanud oma nimelise iseseisvuse, liideti impeeriumiga ühisesse tollisüsteemi ja hakkas 1850. aasta liberaalse tariifi põhjal hoogsalt arendama oma tööstuskaupade turustamist sisekubermangudesse. Vabakaubanduse-poliitika ja edasine tollide alandamine jätkus ka 1857. aasta tariifis, kus suurem osa kaupade tolle alandati uuesti ja sisseveo keeld säilitati vaid seitsme kauba kohta.

Peale üldtariifide etendasid Vene tööstuse ja väliskaubanduse arengus tähtsat osa mõned erilised tariifid (Musta mere ja Doonau kaubanduse jaoks jne.). Eriline tähtsus oli 1821. aasta eritariifil Aasiaga arendatud kaubavahetuse ja Taga-Kaukaasia transiitkaubanduse alal. Aleksander I, omistades suurt tähtsust Taga-Kaukaasiaga ja tema kaudu Lähis-Ida maadega kaubavahetuse arendamisele, kehtestas 1817. aastal erilise soodustustariifi Aasia kaubanduse osas koos kõigi Iraani ja Türgi kaupade viieprotsendilise maksustamisega Taga-Kaukaasia kaubanduses ning vabastas 1821. aasta ukaasiga vene ja välismaa kaupmehed kõigist maksudest ja lõivudest Taga-Kaukaasiaga transiitkaubanduse arendamisel. See transiitkaubandus oli täielikult vene armeenlaste käes, kes hakkasid välismaa kaupu Lääne-Euroopa turgudel kokku ostma ja Odessa kaudu edasi toimetama Taga-Kaukaasia Musta mere sadamatesse, sealt aga Pärsiasse ja Türgisse.

Vene valitsus kulutas suuri summasid transiitkaubanduse organiseerimiseks — Musta mere ääres sadamate, karavanseraide ehitamiseks ja kaubateede kaitse korraldamiseks. Kuid kasu ei saanud mitte vene, vaid üksnes välismaa kaupmehed ja töösturid, peamiselt inglased. Transiidina Pärsiasse läinud inglise kaubad tulid sealt Venemaale tagasi ja neid maksustati nagu Pärsia päritoluga kaupu viieprotsendilise tolliga.

Soodustatud transiittariifi kehtimise ajal veeti väliskaupu kokku sisse 2,5 korda rohkem kui vene kaupu välja ja kaubandusbilanss oli 11 miljoni rublaga passiivne. Vene töösturite ja kaupmeeste kaebuste ning tolleaegse rahandusministri Kankrini protestide tagajärjel tühistati soodustatud transiittariif 1831. aastal. Aasia kaupu maksustati endiselt viieprotsendilise tolliga, euroopa kaupu aga kõrgendatud euroopa tariifiga, kusjuures sissevedu Taga-Kaukaasiast Venemaale keelati.

Hoolimata ebastabiilsusest ja kiiretest suunamuutustest väliskaubanduspoliitikas, kasvasid väliskaubanduse käibed XIX sajandi esimesel poolel kiiresti, andes väljaveo pideva ülekaalu sisseveo suhtes. Esitame Venemaa väliskaubakäibe põhinäitajad XIX sajandi esimese poole esimeste ja viimaste viisaastakute ajal sisseveo ja väljaveo osas (miljonites rublades):

Aastad	Väljavedu	Sissevedu	Bilanss
1801—1805	75,1	52,7	+ 22,4
1821—1825	81,4	72,2	+ 9,2
1841—1845	132,3	119,8	+ 12,5
1851—1855	133,2	129,9	+ 3,3

Väljaveos domineerisid põllumajandussaadused ja toorkaubad — vili, eriti nisu, lina, kanep, rasv, nahad, mets, karusnahad, harjased, osalt lina- ja kanepitooted, purjeriie, kõied jne. Sisseveo osas olid ülekaalus igasugused niisugused tooted, millede sissevedu tariifimäärade kõrgusest olenevalt siiski tugevasti kõikus. Suure osa püsivast sisseveost moodustasid tarbe- ja luksusesemed — vürtsid, puuvili, veinid ja teised alkohoolsed joogid, suhkur, tee jne. Kodumaiseks tootmiseks vajalikest toorkaupadest oli sisseveo osas algul püsival kohal puuvillakedrus, mis hiljem asendus toorpuuvilla, toorsiidi ja villa sisseveoga.

Instrumentide ja masinate sissevedu, mis seoses tööstuse nõrga arenguga moodustas sajandi algul väga väikese osa sisseveost, kasvas sajandi keskpaiku mõnevõrra, kuid oli siiski väga mitteküllaldane, et kindlustada tootmisvahenditega vajalikku tööstuse arengut.

Vene majandusliku mõtte ühiskondlikud voolud aastail 1830—1840. Poliitiline ja majanduslik ummik, kuhu pärisorjuslik majandus Venemaal oli XIX sajandi teisel veerandil sattunud, kajastus ühiskondlikus liikumises ja majanduslikus ideoloogias.

Dekabristide aadlirevolutsiooni lüüasaamine tõendas, et panuse aadli juhtivale osale ühiskonna ümberkorraldamises ilma masside osavõtuta kummutas ajalugu. Muutus silmanähtavaks, et revolutsioon, võitlus isevalitsuse ja pärisorjuse vastu, võib olla üksnes töörahva enese asi. Kuid aastail 1830—1840 tekkisid massilised liikumised stiihiliselt, ilma igasuguse organisatsioonilise, klassilise ja ideelise juhtimiseta. Nad piirdusid peaaegu eranditult talurahva ülestõusudega võitluses pärisorjuse, üksikute mõisnike omavoli ja surveabinõude vastu. Kohati haarasid rahutused ka pärisorjuslike vabrikute ja tehaste töölisi, näiteks Uraalis, kus pärisorjusliku tööjõu ike oli eriti raske. Kuid ka need rahutused kandsid juhuslikku ja organiseerimatut iseloomu ning ei olnud mitte proletaarsed ülestõusud, vaid nendesamade talupoegade ülestõusud, kes töötasid pärisorjuslikes vabrikutes.

Aadli liberaalse osa lahkulöömine revolutsioonilisest liikumisest tugevdas selles liikumises demokraatlikke elemente ning võimaldas seda laiendada kuni põhiliste sotsiaalsete probleemide päevakorda võtmiseni. 30—40-ndate aastate pärisorjuslikule Venemaale ei seisnud küsimus enam üksnes pärisorjuse likvideerimise vajalikkuses — et see paratamatult ühel või teisel kujul, enam või vähem «kauges tulevikus» ja «järk-järgult» tuleb likvideerida, oli otsusta-

nud ka valitsus, — vaid selles, kas Venemaa asub pärast pärisorjuse likvideerimist poliitilise ja majandusliku arengu mingisuguste «omapäraste» vormide teele või Lääne-Euroopa kodanlik-kapitalistliku progressi radadele.

Ajastu selle põhiküsimuse lahendamisel esines Venemaa ühiskondlik-majanduslikus mõttes mitu erinevat voolu. Ühiskondlik liikumine 30—40-ndate aastate Venemaal kandis põhiliselt intelligentlikku, ringide-iseloomu, suunalt aga valdaval määral puhtmõttelis-filosoofilist ja kirjanduslikku ning vähemal määral aktiivset poliitilist ja majanduslikku iseloomu.

30—40-ndate aastate nende ühiskondlik-kirjanduslike voolude esimesse gruppi, kes arvasid, et Venemaal seisab ees «omapärane» poliitiline ja majanduslik areng, kuulusid slavofiilid. Lähtudes reaktsioonilisest Schellingi filosoofiast, eitasid slavofiilid (vennad Aksakovid, Homjakov, vennad Kirejevskid) «roiskunud», «surmahaige» Lääne ühiskondliku, poliitilise ja majandusliku, s. o. kapitalistliku arengu progressiivsust. Slavofiilid arvasid, et Venemaa areng peab toimuma erilisel, «omapärasel» teel. Nad hülgasid revolutsioonilisuse, «uudsuse mõttetu kõikumise» idee ja rajasid oma ajaloolis-sotsioloogilised vaated «igavesele alusele, vene vaimule, mis hõljub meile selle (s. o. vene) muinasaja salasoppidest». Selle «vene vaimu» leidsid slavofiilid «põhilistes» vene tunnetes — usulises tundes, Venemaa riikliku ühtsuse tundes ja «rahvalikkuse» tundes. Rahvalikkust mõistsid slavofiilid talurahva, tema elu-olu, külakogukonna (mir) idealiseerimisena, riiklust aga isevalitsusena. Enamik slavofiile olid aadlike-maavaldajate klassi konservatiivsed ideoloogid ja dekabrismi parempoolse tiiva järglased, reaktsioonilisemad nendest aga pooldasid tegelikult Nikolai I valitsuse niinimetatud «ametliku rahvalikkuse» vormelit: «õigeusk, isevalitsus, rahvalikkus». Poliitilises suhtes olid nad isevalitsuse pooldajad, lükkasid tagasi parlamentarismi ja lubasid üksnes «omapäraseid» rahva kõrgemaid organeid, maakogusid, nõuandvate organitena tsaarivalitsuse juures.

Oma majanduslikes vaadetes ja majanduspoliitika põhimõtetes lähtusid slavofiilid talurahva rahvalikkuse, artelli ja kogukondliku aluse kui vene rahvusliku elukorra erilise iseärasuse ideedest. Kogukondlik alus on nende arvates «rahva vaimu» avaldumine, on «kogu Vene ajaloo alus, aluspõhi», mis on iidsest ajast säilinud tervena, mida on tarvis kasutada rahva elu edasiarendamiseks. Kogukond ei takista põlluharimise täiustamist, vaid soodustab koguni ühiskonna heaolu, kaitstes elanikkonda proletariseerumise, maata jäämise, vaesumise eest. On võimalik otsene üleminek põllumajanduslikult külakogukonnalt tööstuskogukonnale. Artellis teostub kogukonna põhimõte, mille talupojad kannavad põllundusest üle tööstusse. Artellil on tööstuses sama tähtsus — rahva vaimu, moraalse õigluseseaduse teostamine, tung võrdsusele. Ajastu põhiküsimuses — pärisorjuse küsimuses — kaitses osa slavofiile talurahva järkjärgulist vabastamist. Kuid seoses nende üldvaadetega talurah-

vale viisid nende poolt talupoegade edasise elukorra alal tehtud ettepanekud tegelikult reaktsioonilistele projektidele, mis nägid ette mõisnike ja aadli eestkostet talupoegade elukorra ja elu üle.

Teisiti käsitles Venemaa majandusliku arengu küsimust vene majandusliku mõtte teine suund, niinimetatud «läänlased». Nad arvasid, et Venemaa peab paratamatult asuma Lääne poliitilise, kultuurilise ja majandusliku arengu teele, s. o. kapitalismi teele koos kõigi tema puuduste ja eelistega. Läänlaste hulka võib arvata mõõdukalt liberaalse kodanluse, progressiivse professuuri, kirjandustegelaste arvukad ja mitmesugused kihid jne. Suur osa läänlasi, nende parempoolne grupp (Kavelin, Granovski, Annenkov jt.), ei läinud kaugemale kodanlike poliitiliste vabaduste, parlamentarismi, talupoegade vabastamise nõudmisest, eitas materialistlikku maailmavaadet, sotsialismi, revolutsiooni, olles kodanliku korra ideoloogideks liberalismi ja reformaatorluse vaimus. Majanduspoliitika alal ei töötanud läänlased välja mingit viimistletud ega iseseisvat majandusprogrammi. Nende parempoolne tiib järgis enamikus Say ja Bastia vulgaarseid majandusteooriaid ega läinud kaugemale kapitalismi sismondilikust kriitikast.

Progressiivsemaid ideid, mis asusid mõnikord kodanliku majandusteaduse ja praktilise poliitika tolleaegsest tasemest kõgemal, pooldas professor I. V. Vernadski oma teaduslikes teostes [1] ja tema poolt väljaantud «Majandusregistris». Rida teisi professoreid-majandusteadlasi, nagu A. I. Butovski [2], I. K. Babst [3] ja teised, pooldasid mõõdukalt vabakaubanduslikke vaateid, kaitstes eramajanduslikku algatust, kapitalistlikku ettevõtja-tegevust. Mõned neist (nagu Butovski) laskusid kapitalismi apologeetikani ja maltuslike ideedeni, teised (nagu Vernadski, Babst) vaidlesid kapitalismi «äärmustele» ja «ohjeldamatule individualismile» vastu, kaldusid sismondilikele vaadetele väiketootmise eelistatavuse ja selle kooperatsiooniks ühendamise kohta jm.

Vene kodanluse ja «keskseisuse» poliitiliste õiguste tunnustamise ja kaitsmise seisukohtadel ning «hurraapatriotismi» ja Venemaa «omapäraste aluste» kroonuliku ülistamise vastu oli kodanlik publitsist Polevoi tema poolt väljaantavas «Moskovski Telegrafis».

Kuid ka neid enam kui tagasihoidlikke majanduslikke vaateid peeti Nikolai-aegse reaktsiooni tingimustes «mässulisteks», sest «mässuliseks» peeti majanduspoliitiliste küsimustega tegelemist üldse. Kuid ühiskondliku elu areng mitte üksnes Venemaal, vaid ka Läänes, tõstis järjest teravamalt üles just need sotsiaal-majanduslikud küsimused — vaesuse ja rikkuse küsimuse, tööliskküsimuse, kapitalistliku majanduse ja kogu kapitalistliku korra ebatäiuslikkuse küsimuse, ühiskonna sotsialistlikus ümberkujundamises väljapääsu

---

[1] И. В. Вернадский, Очерки теории потребностей (диссертация 1847 г.), «Проспект политической экономии» (лекции, изданные в 1858 г.) и др.

[2] А. И. Бутовский, Опыт о народном богатстве, 3 части, Спб. 1847.

[3] И. К. Бабст, Джон Ло и финансовый кризис Франции, 1852, «Публичные лекции политической экономии», 1860 и др.

otsimise vajaduse küsimuse. 1848. aasta revolutsioon Prantsusmaal tegi need küsimused eriti teravaks. Ta viis vene ühiskondliku mõtte voolude piiritlemisele ühelt poolt parempoolsete ja liberaalsete kodanlike gruppide ning teiselt poolt revolutsioonilise mõtte esindajate vahel.

Sel pinnal hakkas liberaal-kodanlike läänlaste grupist üha enam taanduma ja katkestas nendega hiljem täiesti sidemed pahempoolne grupp, eesotsas Herzeni, Ogarjovi ja Belinskiga, kes läks üha enam üle kodanlikku korda eitavalt suhtuvatele revolutsioonilise demokraatia ja vabariigi tunnustamise, isevalitsuse kukutamise vajaduse positsioonidele. See grupp tähistab vene revolutsioonilise mõtte ja revolutsioonilise liikumise arenemise etappi, kus toimus üleminek dekabrismi (Herzen) «aadlipiiratuselt» «raznotšinetsite» revolutsioonilis-demokraatlikule liikumisele (Belinski) ja 50—60-ndatel aastatel Tšernõsevski poolt juhitud utoopilisele sotsialismile.

A. I. Herzen, samuti nagu dekabristid, kasvas üles ning töötas oma poliitilise ja sotsiaal-majandusliku maailmavaate välja XVIII sajandi prantsuse valgustusfilosoofia ja Prantsuse revolutsiooni revolutsiooniliste ideede mõjul. Eriti otsustavat mõju Herzeni revolutsiooniliste ideede kujunemisele avaldasid 1812. aasta sündmused, dekabristide ülestõus ja julm arveteõiendamine nendega, kogu isevalitsuse ja pärisorjuse ike.

Saint-Simoni ja Fourier' utoopilise sotsialismi ideed omandas Herzen revolutsiooniliselt, kuid suhtus neisse kriitiliselt. XIX sajandi esimese veerandi utoopiline sotsialism ei olnud revolutsiooniline ning seadis klassivõitlust eitades esikohale (eriti Saint-Simoni ja Fourier' juures) mitte poliitilisi, vaid majanduslikke ühiskondliku ümberkorraldamise probleeme. Sotsialistide-utopistide mõjul muutus Herzen omaenda sõnade järgi «parandamatuks sotsialistiks». Kuid vastandlikult neile andis Herzen, tunnustades klassivõitlust, oma sotsialismile terava poliitilise sisu ja järsult eitava suhtumise kogu kodanlikku korda.

Herzeni majanduslikud vaated kujunesid algul A. Smith'i «klassikalise» kodanliku poliitökonoomia majanduslike ideede alusel, mis olid kunagi olnud progressiivsed. A. Smith'i poliitökonoomia pidas kodanlikku korda ning kodanlikke poliitilisi ja majanduslikke vabadusi parimaks tagatiseks ja universaalravimiks kõigi sotsiaalsete pahede vastu. Herzenit mõjutas tema majanduslike vaadete kujunemise algperioodil samuti klassikaline poliitiline ökonoomia, kuid hiljem taganes ta sellest ruttu.

Herzen õppis hästi tundma Smith'ile järgnenud kodanliku poliitökonoomia arengu reaktsioonilisust selle poliitökonoomia vulgaarse suuna — Say, Bastiat', Malthuse poliitökonoomia näol, millega, tema sõnade järgi, liitus üksnes «labane keskpärasus» ja milles «Adam Smith'i teadus labastus, mandus».[1] Asudes emigrat-

[1] А. И. Герцен, Соч., т. V, стр. 166.

siooni ajal Euroopa poliitilise ja ühiskondliku elu lähedal, võis ta hästi tundma õppida kodanlike vabaduste varjukülgi koos kõigi kapitalismi hädade ning vastuoludega. Ta tajus terava kriitika ja tulise vihkamisega kõiki kodanliku korra sotsiaalseid vastuolusid ning jõudis järeldusele, et «kodanlusel pole suurt minevikku ega mingit tulevikku»,[1] kodanliku ühiskonna areng aga lükkab otsustavalt tagasi igasuguse võimaluse jõuda kaasaegsest ummikust välja ilma revolutsioonilise pöördeta.

Herzen nõudis tema enese väljenduse järgi, et revolutsiooniline tribunal mõistaks kohut vabariigi üle koos kõigi tema «puutumatute» kodanlike ühiskondlik-poliitiliste väärtustega ja «viiks nad giljotiini alla».

Kapitalistliku korra kritiseerimine sotsialistide-utopistide poolt jättis Herzenile sügava mulje ja tingis seda, et ta kõigisse ühe inimese teise inimese poolt ekspluateerimise vormidesse, sealhulgas ka kapitalistlikku vormi suhtus kui «sotsiaalse antropofaagia» organiseeritud vormidesse. «Aristokraatia,» kirjutas Herzen, «on üldse enam-vähem haritud antropofaagia; inimsööja, kes sööb oma vangi, mõisnik, kes võtab maa pealt kohutavat protsenti, vabrikant, kes rikastub oma töölise arvel, moodustavad üksnes ühe ja sellesama kannibalismi teisendi.»[2]

Tuline kapitalismi vihkamine asetas Herzeni mitte üksnes Venemaal, vaid ka Läänes revolutsioonilise ühiskondlik-majandusliku ja filosoofilise mõtte arengus vasakule tiivale. Aktiivse osavõtjana Lääne-Euroopa ühiskondlikest ja revolutsioonilistest liikumistest 40-ndatel aastatel viis Herzen oma arvukate hiilgavate kirjanduslike esinemistega, oma vaba poliitilise agitatsiooni organiseerimisega, tema poolt Londonis väljaantavates «Poljarnaja Zvezdas» ja «Kolokolis» avaldatud «vaba vene sõnaga» vene ühiskondlik-poliitilise ja majandusliku mõtte avara maailmatee esiridadesse.

Hoolimata kogu oma rahvusvahelisest tähtsusest jääb Herzen oma ühiskondlik-poliitilistes ja majanduslikes otsingutes sügavalt rahvuslikuks. Herzen on vene ühiskondliku revolutsioonilise mõtte arengus «vene sotsialismi», «narodnikluse» ja selle sotsiaal-majanduslike vaadete vastuolulise süsteemi rajaja, milles kodanliku poliitilise ökonoomia ja lääne-euroopa utoopilise sotsialismi ideede terav kriitika ja eitamine olid ühendatud mahajäänud Vene majanduse reaalsusega ja unistustega sellest, et sellest majandusest saab valutult «üle hüpata» otse sotsialismi riiki, vältides rasket kapitalistliku arengu teed.

Herzeni sotsiaalsete otsingute peamiseks eesmärgiks sai Venemaa jaoks kapitalismilt sotsialismile ülemineku tee leidmine. Ta ei võinud Venemaa jaoks ilma kriitikata vastu võtta neid praktilisi teid, mida juhatasid kätte lääne sotsialistid-utopistid. Juba oma kirjades «Teiselt kaldalt» küsis ta utopistide sotsialistlike program-

[1] А. И. Герцен, Соч., т. V, стр. 133.
[2] Sealsamas, lk. 424.

mide kohta: «kus peitub paratamatus, et tulevik teostaks meie poolt väljamõeldud programmi»,[1] s. o. kas kapitalismilt sotsialismile üleminek on tõesti paratamatu ja milliseid teid mööda see nimelt läheb?

Tunnistades ühiskondliku arengu tõukejõuks klassivõitluse, pidi Herzen otsima neid reaalseid aluseid, neid klassijõude, mis teostavad Venemaal ülemineku sotsialismile. Herzen leidis need jõud Venemaal talurahva, külakogukonna — «miri» näol. Ta arvas, et vene maamees võib kodanliku maailma väljapääsematusse pimedusse tuua mitte üksnes «suitsutare suitsulõhna», vaid ka Venemaa igivanalt ajaloolt päritud iga töötaja õiguse maale. Herzen nägi selles «õiguses maale» sotsialistlikku alget, mis peitub rahva elus eneses, ühiskonna tulevase sotsialistliku ümberkorralduse alust, mille oli kaotanud Lääne-Euroopa, kuid mida oli kandnud läbi orjusesajandite ja säilitanud vene talurahvas. Selle «talurahvasotsialismi» teiseks elemendiks on vaba kogukondlik eluviis, kogukondlik omavalitsus, need samuti rahva ajaloolt päritud «nurgakivid, millel põhineb meie tulevase vaba kogukondliku eluviisi ehitis».

Seega näis Herzenile talupoeg ühiskonna sotsialistliku ümberkorraldamise põhilise tõukejõuna, külakogukondlik Venemaa ise aga tõotatud, ajaloo poolt ettevalmistatud sotsialismimaana. Herzen andis oma sotsialistlikele ideedele sügavalt rahvusliku iseloomu. «Sotsialism on rahvusliku majanduse ideaali teostumine,»[2] kirjutas Herzen. Usk sellesse «olustikulisse», «talurahvasotsialismi» oli kõigi Herzeni praktiliste ja poliitiliste programmide aluseks kuni 1861. aasta reformini. Talupoegade varustamine maaga nende vabastamisel, kogukondliku maakasutuse säilitamine, kogukondliku majandusliku omavalitsuse arendamine olid Herzenile «vene sotsialismi» alusteks ja algmeiks.

Tegelikult, nagu märkis Lenin, «ei ole selles Herzeni õpetuses, nagu kogu vene narodnikluseski ... *kübetki* sotsialismi ... Idee «õigusest maale» ja «maa võrdsustavast jagamisest» pole midagi muud kui mõisnike võimu täieliku kukutamise, mõisnike maavalduse täieliku hävitamise eest võitlevate talupoegade revolutsiooniliste võrdsusetaotluste sõnastus».[3]

Herzen, vastupidi, arvas, et talupoegade õigust maale peab teostama ja läbi viima valitsus. See andis Herzeni suhtumisele tsaarivalitsuse poolt teostatavasse talupoegade vabastamise reformi algul liberaal-oportunistliku iseloomu ning tõukas temast eemale radikaalselt meelestatud ringkonnad (Tšernõševski, Dobroljubov jt.). Kuid Herzen veendus peagi, et tema vaated valitsuse talurahvareformile on ekslikud, ja ta muutis oma «liberaalse» suhtumise sellesse reformi järsult eitavaks. Ta ei läinud lõpuni talurahva revolutsiooni ajaloolise vajaduse tunnustamises, kuid tema revolutsioo-

[1] А. И. Герцен, С того берега, Письмо 1, «Перед грозой», т. V, стр. 26.
[2] А. И. Герцен, С того берега, Письма из Франции и Италии, стр. 198.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 18. kd., lk. 11—12.

niline propaganda rahva hulgas ei läinud siiski kaduma. Lenin ütles, et Herzeni revolutsioonilist agitatsiooni «jätkasid, laiendasid, kindlustasid, karastasid» revolutsionäärid-demokraadid, eesotsas Tšernõševskiga ja «Narodnaja Volja» kangelastega, kes seadsid teravamalt oma revolutsioonilise töö keskpunkti talurahva revolutsiooni idee.

Herzen, Belinski, Tšernõševski olid selle revolutsioonilis-demokraatliku intelligentsi esindajad, kes otsis klassibaasi oma revolutsioonilisele ideoloogiale talurahva hulgas, talurahva revolutsioonilises võitluses oma vabastamise eest, isevalitsuse kukutamise eest, sotsialistliku korra eest. Kuigi «talurahvasotsialism» oli nendel autoritel ühendatud ajaloolise idealismi ja utopismiga, olid just nemad terve revolutsiooniliste demokraatide põlvkonna ideelisteks juhtideks ja innustajateks, keda nad kasvatasid sotsialistlike, ehkki utoopilise sotsialismi ideede vaimus ja sotsialismi eest peetavasse võitlusse revolutsioonilise talurahva kaasatõmbamise vaimus. «Need on meie otsesed esivanemad, kellest algab meie genealoogia,» ütles A. A. Ždanov nende vene revolutsioonilise demokraatia rajajate kohta.

Revolutsioonilise võitluse tee ei kulgenud mitte selles suunas, nagu seda arvasid need revolutsionäärid-demokraadid. Proletariaadi diktatuuri idee, mille Marx oli esitanud teadusliku sotsialismi keskse ideena, kapitalismi kokkuvarisemise ajaloolise paratamatuse keskse ideena, arendati edasi Lenini sotsialistliku revolutsiooni teoorias, kus proletariaadi liit linna ja maa poolproletaarsete elementidega on võidu kohustuslikuks tingimuseks.

Venemaal valitsenud revolutsioonilise mõtte selle uue etapi areng kuulub teise ajajärku ja me käsitleme seda vastaval kohal.

Nüüd asume konkreetselt käsitlema XIX sajandi esimese poole pärisorjusliku majanduse arengut.

XXIII PEATÜKK

PÄRISORJUSLIKU PÕLLUMAJANDUSE ÖKONOOMIKA XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Nagu me eespool näitasime, saavutas Venemaa pärisorjuslik majandus XVIII sajandi lõpuks oma arengu kõrgpunkti nii põllumajanduse kui ka tööstuse alal. XIX sajandi algul astub ta juba lagunemise ja languse perioodi. Pärisorjusliku majanduse lagunemine ja langus XIX sajandi esimesel poolel oli tingitud sellest, et pärisorjusliku korra sisemuses hakkasid tekkima uued, progressiivsed ühiskondlikud jõud, mis järk-järgult arenedes omandasid maa ühiskondlikus ja majanduselus üha suurema erikaalu.

Aleksander I katse oma liberaalsete ürituste perioodil võimaldada talupoegadel vabalt lahkuda pärisorjuslikust sõltuvusest sel

teel, et mõisnikud vabastavad pärisorjad 1803. aastal «vabade põlluharijate» kohta antud ukaasi järgi koos maaga ja nende poolt hingemaa väljaostmisega, läks mõisnike vastupanu tõttu tühja: nad «vabastasid» kõigest 47 000 hinge, kusjuures iga «hinge» vabaksostmise hinnaks oli 396 rubla.

Pärisorjuslik majandus hakkab kohanema uute majanduslike tingimustega. Kuid kohaneda võis ta üksnes temale omase tootmisviisi ja tootja ekspluateerimise vormide alusel. See määrab ka pärisorjusliku põllumajanduse organisatsiooni vormid XIX sajandi esimesel poolel.

Kogu pärisorjusliku mõisa maa jagunes kahte ossa — mõisamaaks ja talupoja maaks. Esimese ja teise suuruse ja vastastikuse suhte määrasid eranditult mõisnike majanduslikud kaalutlused, olenevalt nende majandamise viisist. Kolmepäevase teoorjuse normi juures pidi põhiliste künnikõlvikute jaotus mõlemas — mõisa ja talupoja osas olema ligikaudselt võrdne. Kuid XIX sajandil esines niisugust vastastikust suhet juba harva ja üldiselt harisid talupojad mõisniku jaoks maad märksa enam kui enese jaoks. Nagu on öeldud kaasaegses kirjanduses, esines sageli juhtumeid, kus iga rake haris teoorjuse ajal näiteks 21 tiinu, sellest 14 tiinu mõisniku heaks ja 7 tiinu enda jaoks.[1] Mõnikord oli suhe ühtlasem.[2] Mõisamaad olid paremad ja nende asend oli sobivam.

Sealjuures ei asunud mõisate ja talude põllumaad isegi mitte eraldi, vaid olid enamasti üleribaste maatükkidena laiali pillatud. Seetõttu tekkis mõisate ja talude külvide suhtes sageli vajadus rakendada niinimetatud «sunduslikku külvikorda», s. o. külvata ühesugust vilja, mis nõudis üheaegset külvamist ja üheaegset koristamist. Mõisamajapidamiste intensiivsemate vormide arenemisega XIX sajandil (suhkrupeedikasvatuse, vaheltharitavate kultuuride jne. rakendamine) eraldus mõisamaa üha enam talumaast, esimest hariti ja väetati paremini, kuigi üleribasus sageli säilis. Teisi kõlvikuid, näiteks karjamaad, kasutati enamasti mõisa ja talu karjale ühiselt. Heinamaid kasutati mõnikord samuti ühiselt, kuid parimad, «luhaheinamaad», olid peamiselt mõisa kasutada. Metsad olid peaaegu alati mõisniku käes ja talupoegadele anti metsa üksnes vajaduse korral, ehitusteks jne.

Kuna pärisorjade majapidamine oli mõisniku tootmisele peaaegu ainsaks tööjõu ja tootmisvahendite allikaks, siis valvas mõisnik oma huvides selle järele, et talumajapidamise tööjõud, tootmisvahendid, kariloomad ja inventar vastaksid talu kindlustatusele maaga.

Talupoja kohustuste organisatsiooniliseks ühikuks pärisorjuslikus majapidamises oli rake, s. o. talupoja perekond, mis koosnes kahest täistöölisest — mehest ja naisest. Rakkesse kirjutati tavaliselt 17- kuni 55-aastaseid talupoegi, talunaisi aga abiellumisest

[1] А. П. Заблоцкий-Десятовский, Граф Киселёв и его время, т. IV, приложение — «Записка о крепостном состоянии», 1882, стр. 277.

[2] А. Никольский, Хозяйственное описание Балашовского уезда, 1855, стр. 59.

kuni 50. eluaastani; alaealisi kirjutati pisitöödele. Kuid mõisnikud kirjutasid sageli rakkesse ka alaealisi, vallalisi ja kuni 70-aastaseid vanu mehi. See rake kandis igasuguseid kohustusi: teoorjuslikke, obroki-, rahalisi kohustusi; rakete järgi arvestati üldse ka mõisa majapidamise enese majanduslikku võimsust ja tulusid. On arusaadav, et rakkel lasuvate kohustuste täitmine olenes sellest, kas tal oli tegelikult olemas teatav hulk maad, karja, inventari. Seepärast rajati pärisorjuslik rakketalumajandus «võrdsustatuse» põhimõttel, s. o. tootliku jõu poolest enam-vähem ühesuguste talumajandite organiseerimise teel. Mõisnik tegi vajaduse korral vastava ümberpaigutuse nõrkade ja tugevate rakete vahel jne. Mõisnik oli huvitatud sellest, et omada majandusliku tootlikkuse poolest enam-vähem võrdseid rakkemajandeid.

Sellest olid huvitatud ka pärisorjuslikud talupojad ise. Koormatud raskete kohustustega, teotöö ja obrokitega, mis täideti ühiskäendusel, kandsid talupojad neid kohustusi kogu kogukonnaga, ühtlasi aga kasutati hingemaad kogukonnaga ühiselt. Seetõttu areneb ja levib pärisorjuse arenemisega XIX sajandil eriti «ümberjagatav» talupoegade maakogukond. Kogu talumaa oli ühiskasutamisel ja jagati kõigi majandite vahel rakkehingede arvu järgi võrdselt iga hinge kohta. Olenevalt muudatustest kogukonna elanike üldarvus, samuti ka muudatustest iga perekonna rakkekoosseisus, teostati kas kogu maa üldisi ümberjagamisi või osalisi «hingede» «koormamisi» ja neilt koormiste mahavõtmist, s. o. maa ja sellega seotud kohustuste jagamist. Ka mõisnik segas end sageli neisse uuesti- ja ümberjagamistesse, keelates näiteks perekondade lahutamise ja iseseisvate majapidamiste moodustamise. Muidugi ei suutnud kogukond ei pärisorjuslikku ekspluateerimist pehmendada ega pärisorjusliku talurahva kihinemist ära hoida. Kuid siiski oli kogukond teatud määral talupoja ja mõisniku vahel «vahendajaks», kaitstes talupoegi kas või mõningal määral mõisnike omavoli eest. Niisiis, koos pärisorjusliku majanduse tugevnemisega XIX sajandil suurenes ka maa võrdsustavat ümberjagamist rakendava külakogukonna olemasolu ja tegutsemise vajadus.

Mis puutub pärisorjusliku töö ekspluateerimise vormidesse, siis kujunesid eri rajoonides, olenevalt majanduslikest tingimustest ja kõigepealt ühelt poolt tööstuse ja tööstusrahvastiku arenguastmest ning teiselt poolt mõisnikule põllumajanduse kasulikkuse ja tulukuse määrast, pärisorjusliku töö ekspluateerimise ja sellele tööle rajatud mõisamajapidamise organisatsiooni eri vormid. Talupoegade «oma» majapidamine oli üksnes «mõisniku majapidamise eeltingimuseks, selle eesmärgiks polnud talupoja «varustamine» elatusvahenditega, vaid mõisniku varustamine töökätega».[1]

Seepärast muutusid reast mõisamajapidamise tingimustest ja nõuetest olenevalt ka mõisate ja talude majandamise viisid. Ühtedel juhtudel oli mõisnikele kõige kasulikum arendada omaenda põllu-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 152.

majanduslikku tootmist, ja siis piirasid nad talupoegade maakasutust võimaliku miinimumiga, et vaid säilitada endale talumajapidamise teatavat majanduslikku teovõimet; mõnikord võisid mõisnikud talupoja iseseisva majapidamise hoopis likvideerida, andes temale hingemaa asemel lihtsat toidumoona nagu orjale ja kasutades talupoja kogu tööjõudu täies ulatuses oma majapidamises. Teistel juhtudel, vastupidi, oli mõisnikel kahjulik majapidamist iseseisvalt ise pidada, ja siis andsid nad suurema osa maast talupoegadele, said oma tulud igasuguste naturaalsete ja rahaliste koormiste näol, mis olid kohuslikud talumajapidamistele.

Sellised olid XIX sajandi keskpaiku pärisorjusliku majanduse organisatsiooni kaks põhilist vormi — teoorjus ja obrok. Päris puhtal ning isoleeritud kujul peaaegu mitte kusagil esinedes, pärisorjusliku töö ekspluateerimise teiste, kõrvaliste vormidega komplitseerudes, levivad need kaks pärisorjusliku põllumajanduse vormi kõige täielikumal kujul maa kahes põhilises rajoonis: mittemustmulla-põhjas ja mustmulla-lõunas.

Esitame algul koguselised andmed, mis iseloomustavad nende kahe vormi levikut nimetatud rajoonides. Pärisorjusliku elanikkonna jaotus rajoonide järgi kümnenda revisjoni andmetel ning teoorjuslike ja obrokitalupoegade protsent oli kõigis mõisates 1861. aasta reformi eel:[1]

Kubermangud	Pärisorjusliku elanikkonna jaotus rajoonide järgi (protsentides)	Teoorjuslike talupoegade protsent	Obrokitalupoegade protsent
Vene:			
Mittemustmulla-kubermangud . . .	28,5	41,1	58,9
Mustmullakubermangud	22,5	71,2	28,8
Volgamaa kubermangud	6,0	73,3	26,7
Idapoolsed stepikubermangud . . .	1,7	83,0	17,0
Valgevene	9,7	92,4	7,6
Ukraina:			
Paremkalda-kubermangud	10,0	97,4	2,6
Vasakkalda-kubermangud	7,8	99,3	0,7
Stepikubermangud (Novorossia) . .	3,2	99,9	0,1
Kokku 40 kubermangus ja 1 oblastis	92,7	71,7	28,3

Seega võib pärisorjusliku majanduse organisatsiooni vormide järgi märkida kolme rajooni. Esimeses rajoonis — (tööstuslikud)

[1] И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, изд. 3, 1925, стр. 70—76, и приложение, таблица 1, составленная на основании «Трудов редакционных комиссий» и данных в работе Тройницкого, Крепостное население в России по десятой народной переписи, 1861 г. Tabel ei hõlma Taga-Kaukaasiat ja pärisorjusliku elanikkonna rajoonijärgse jaotuse kokkuvõtetest on välja jäetud 6 kubermangu, kus pärisorje oli 7,3 protsenti.

mittemustmulla-kubermangud — domineeris obrok (kolm viiendikku kõigist mõisatest), kuid suure osa moodustas seal ka teoorjus (kaks viiendikku mõisatest). Teises rajoonis — mustmullakubermangud, Volgamaa, mustmulla-kagu — domineeris teoorjus (ligikaudu kolm neljandikku kõigist mõisatest ja rohkem), kuid seal oli olemas ka obrok (üks neljandik — üks viiendik). Valgevene ja Ukraina kubermangudes ning lõunapoolsetes stepikubermangudes domineeris suuresti pärisorjus (üle üheksa kümnendiku kõigist mõisatest, peaaegu 100 protsenti). Kuid peale põhiliste Vene (mustmulla ja mittemustmulla) kubermangude oli pärisorjuslik elanikkond teistes, eriti lõuna- ja idapoolsetes stepikubermangudes, nagu tabelist nähtub, väga väike.

Esitatud arvude kõrvutamisel võib näha, et nende rajoonide põhilised piirid, kus domineeris teoorjus või obrokisüsteem, langesid ühte mustmulla- ja mittemustmullavööndi piiridega, kujunedes vastavalt nende rajoonide majanduslike tingimuste erinevusele. Mustmullavööndis, eriti põllundusliku keskpiirkonna kubermangudes, oli maa kõrge viljakuse ja ikka veel olemasoleva maakülluse, sisemise või välise tarbimisturu läheduse ning põllumajandussaaduste küllalt kõrgete hindade tõttu ja lõpuks talupoegade teiste olemasolu- ja tööallikate puudumise tõttu mõisnikul kõige kasulikum ekspluateerida talupoja tööd mõisamajapidamises, mõisapõllul.

Teoorjus. Majanduse teoorjusliku organisatsiooni juures selle tüüpilisel kujul, eriti näiteks põllunduslikus keskpiirkonnas, ei erinenud põllunduslik mõisamajapidamine suunalt ja tehnika tasemelt kuigi palju talumajapidamisest.

Mõisnikule oli talumajapidamine kõigepealt tööjõu allikaks. Oma mõisamajapidamises võis mõisnik rakendada ka oma tootmisvahendeid, valida tootmise suunda talumajapidamise suunast olenemata, kasutades talupoja tööd mitte üksnes põllumajanduslikus, vaid ka tööstuslikus tootmises. Kuid selliseks majapidamise organiseerimiseks oli vajalik üsna suur kapital, mida enamikul mõisnikel ei olnud. Seepärast liitus põllunduslik mõisamajapidamine tavaliselt tehniliselt tihedalt talumajapidamisega; viimane muutus mõisamajapidamise aluseks. Harilikult toimus ühe laienemine teise vähenemise arvel.

Seepärast vähenesid nendes kubermangudes, kus domineeris ja arenes teoorjuslik maaharimine, talupoegade hingemaad ja künnipõllud. Põllunduskeskuse tüüpilistes teoorjuslikes kubermangudes näiteks, kus mõisamaa moodustas vähemalt 50 protsenti ja rohkem kogu kõlblikust maast, ületasid talupoegade hingemaad harva keskmiselt 2,5—3 tiinu revisjonihinge kohta. Vastupidi, mittemustmullakubermangudes, kus põllupidamine oli mõisnikule vähetulukas ja kus seepärast domineeris obrok, jätsid mõisnikud enda kätte 20—25 protsenti kogu maast, harva ühe kolmandiku, andes ülejäänu talupoegade kasutusse, mispärast talupoegade hingemaad ulatusid siin 4—5 tiinuni ja enamgi hinge kohta.

Seepärast domineeris teoorjuslik majapidamine üldiselt keskmistes mõisates, sest see nõudis mitte üksnes mõisniku kohalviibimist, vaid ka tema vahetut osavõttu majapidamisest. Suur- ja väikemõisnikud, vastupidi, eelistasid oma mõisaid ise mitte majandada: esimesed sellepärast, et nad elasid linnades, olid kõrgetel ametikohtadel ja neile tõi isegi väike obrok tuhandetelt pärisorjuslikelt talupoegadelt kolossaalseid summasid; teised sellepärast, et neil oli maad niivõrd vähe, et seda piisas ainult talumajapidamiseks.

Milline oli üldiselt teoorjusliku ekspluateerimise raskus talumajandusele? Teoorjuse kasvu põllumajanduses iseloomustas see, et XVII sajandil haris talupoeg 3—4 tiinu eest oma majandis ühe tiinu mõisniku majandis. XVIII sajandi keskpaiku haris talupoeg normina ühe tiinu mõisnikule ühe tiinu oma maa eest. 1797. aastal määrati seadusega kindlaks üldine teoorjuse norm kolme päeva ulatuses nädalas ühes vaba pühapäevaga. Kuid nähtavasti juba varem ja seda enam XIX sajandil ei leppinud mõisnikud selle kolmepäevase teoorjusega. Nii märkisid Katariina-aegsetes komisjonides paljud saadikud ja aadlikud ise, et kolmepäevast teoorjust «peetakse väga mõõdukaks» ja et tegelikult oli teoorjus sageli kõrgem ning tõusis kuni kuue ja isegi seitsme päevani, mispärast «põllundus on alla käinud».[1]

Samuti viisid paljud mõisnikud XIX sajandil teoorjuse Tuula, Rjasani ja teistes põllumajanduslikes kubermangudes paljude kaasaegsete (N. Turgenevi, Tutškovi jt.) tunnistuse järgi suvel mitte üksnes nelja, vaid viie ja isegi kuue päevani, jättes talumajapidamisele ainult pühapäeva. Mõned Tuula kubermangu mõisnikud aga sundisid sama Tutškovi tunnistuse järgi mõisateole ilmuma ka pühapäeval, kuna aga kristlasel pühapäeval «enda jaoks töötada on patt», siis lasti talupoega koristada oma vilja ... öösel. Mõnikord asendati teoorjus vastavalt päevade arvule «säoga», s. o. päevasüsteem asendati tükitööga, kuid need säod olid niivõrd suured, et nad nõudsid tohutut tööpinget.

Nii töötati mõisapõllul suvel. Kuid mõisnik oli huvitatud oma pärisorjuslike talupoegade teoorjusest mitte üksnes põllumajandusliku tootmise alal. Teoorjuslikul tööl rajanesid ka mõisnike mitmesugused tööstusettevõtted. XIX sajandil, seoses mõisniku tööstusliku ettevõtja-tegevuse laienemisega, omandas see külg eriti suure tähtsuse töö teoorjusliku ekspluateerimise vormina. Paremus mõisnikule seisis selles, et talupoja tööd ei ekspluateeritud siin mitte üksnes suvel, nagu põllumajanduses, vaid kogu aasta. XIX sajandi alguse kirjaniku N. Turgenevi sõnade järgi ei rääkinud talupojad asjata «pärisorjuslikust vabrikust» samasuguse hirmuga nagu «katkust». Kuid suurte tööstusettevõtete organiseerimine nõudis suuri kapitale, mistõttu see teoorjusliku töö kasutamise viis oli kättesaadav võrdlemisi vähestele.

[1] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, стр. 63—67.

Peale põllu- ja tehasetööde kasutati teoorjust peaaegu kõigis mõisates igasugustel ehitustöödel, telliste tootmisel ja kohalevedamisel, mullatöödel jne. Naised tegid talvel tegu linase ja villase riide jne. kudumisega, samuti väga suurte töönormide alusel.

Lõpuks oli väga levinud ja tähtsaks teoorjusliku töö kasutamise vormiks niinimetatud «küüdikohustus», s. o. talude poolt küüdivankrite ja tööjõu andmine mõisamajandi saaduste vedamiseks linnadesse ja turule. Tolleaegsete liiklusteede tingimustes vajas mõis korrapärast transporti mõisniku linnamaja varustamiseks produktidega ja nende toimetamiseks turule. Selle transpordi organiseerimise vormi leidis mõis samuti pärisorjuslikus teotegemises: teravilja ja teiste saaduste kohaletoimetamine oli tavaliselt talupoegade suuremaid teoorjuslikke kohustusi. Ja kuna neid saadusi tollal transporditi mitte üksnes lähemale turule või sadamasse, vaid soodsamate hindade saamiseks ka kaugematele ja suurematele turgudele, näiteks Moskvasse ja isegi Peterburisse, sageli 400—500 versta kaugusele ja kaugemale, siis nõudis see küüdikohustus üsna palju aega. Siseministeeriumi andmetel veeti XIX sajandi 40-ndatel aastatel Moskvasse vähemalt 9 miljonit puuda mitmesugust vilja, milleks vajati vähemalt 450 000 küüdivankrit. Kokku tegelesid mõisasaaduste vedamisega suvel kuni 800 000 ja talvel kuni 3 miljonit inimest. Järelikult võib ligikaudu arvestada, et küüdikohustus nõudis talvel kuni 30 protsenti ja suvel kuni 8 protsenti pärisorjuslike talupoegade tööajast ja moodustas rahalises väljenduses 54 miljonit rubla.[1]

Kuid sellega teoorjuslike talupoegade kohustused veel ei piirdunud. Talupojad olid kohustatud maksma veel mitmesuguseid väikseid obrokeid lõuendis, villas, kanepis, munades, hanedes jne. ning sageli lisaks sellele veel rahas. Järelikult esines teoorjus enamasti koos obrokiga.

Seega on teoorjuse koormat üsna raske kindlaks määrata. Võib vaid märkida, et see nõudis rõhuva osa pärisorjuslike talupoegade tööajast, jättes neile sellest väga tühise osa, mis oli vajalik nende olemasolu säilitamiseks. Semevski arvutuste järgi oli XVIII sajandi 60-ndail aastail teoorjuslike kohustuste väärtus ligikaudu 7—8 rubla iga hinge kohta, 30 aasta pärast aga juba 14—16 rubla hinge kohta.[2]

Teoorjuse suurendamisest 5—6 päevani nädalas oli üks samm talupoegade iseseisva majapidamise likvideerimiseni üldse, sundides neid töötama ainult mõisamajapidamises. Nii tekib teoorjusest niinimetatud «kuumoon», s. o. pärisorjuslikud talupojad muutusid pärisorjuslikeks töölisteks, s. o. orjadeks ilma igasuguse oma majapidamiseta, kes said mõisnikult «kuumoona», s. o. naturaalkuutasu toiduainete ja rõivaste kujul. «Kuumoonale», sellele raskei-

[1] М. П. Заблоцкий, Причины колебания цен на хлеб в России, «Отечественные записки», 1847, т. 52, стр. 35, samuti П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции, изд. 4, 1925, ст. 127.

[2] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, стр. 51—54.

male pärisorjuse vormile ülemineku katsed ilmnevad sageli paljude «valgustatud» mõisnike juures, kes püüdsid suurendada pärisorjusliku töö ekspluateerimist ettekäändel, nagu loobuksid nad pärisorjuslikest suhetest ja läheksid üle palgalise tööjõu kasutamisele. Kuid kõik need katsetused ja teoorjusliku töö viljakuse tõstmise viisid ei saavutanud eesmärki, sest mõisamajanduse ökonoomika rajanes tervenisti talumajandusel, selle madalal tehnikal ja pärisorjusliku töö madalal viljakusel.

Teiseks põhiliseks pärisorjusliku töö ekspluateerimise ja pärisorjusliku mõisamajanduse organiseerimise viisiks oli *obrokisüsteem*. Puhtakujuline obrokisüsteem põllumajanduses eeldas mõisatootmise tunduva osa likvideerimist ja suurema osa maast talupoegadele majanduslikuks kasutamiseks andmist. Selline olukord esines kaasaegsete tunnistusel XVIII sajandi lõpul kohati tõepoolest.[1] Kuid enamasti ei rakendatud obrokisüsteemi mitte puhtal kujul ja mõisnik jättis osa maad siiski endale, ekspluateerides seda kas teoorjusliku või segasüsteemiga. Igal juhul oli talupoeg obrokisüsteemi juures kohustatud mõisnikule maa kasutamise eest maksma kas oma majapidamise saadustega natuuras (eriti mitmesuguste väikeste maksudena) või rahas.

Kuid obrokisüsteemi majanduslik mõte ei seisnud mitte selles: suuremalt jaolt ei piirdunud obrokisüsteem talupoja töö ekspluateerimisega üksnes põllunduslikus majapidamises. Talupoja puruvaene põllunduslik majapidamine mõisnikule suuri obrokeid anda ei suutnud. Seepärast ei olnudki obrok üldse kooskõlastatud maa ja põllumajanduse tulukusega, vaid obrokit saadi talupoja töö võimalike tulude üldsummast. Niisugustel tingimustel jäi ainult osa talupoegi künnimaale, tegeldes ennast mitte tasuva põllutööga ning majandades oma majandit, mis oli sageli ainult tarbimismajand. Talupoegade rõhuv enamus suundus ulgtöödele — linnadesse, vabrikutesse, kaubandusse või äärmisel juhul kodutööndusliku tööle kohapeal. Just see töö võimaldas mõisnikul suuri obrokeid saada ja oli nende allikaks.

Andmed obroki põhilise osa kohta selle rahalisel kujul lubavad täpsemalt kui teoorjuse puhul kindlaks teha selle obroki suurust ja muudatusi ajalises läbilõikes. XVIII sajandi lõpul kõikus keskmine obrok kohast ja rakke jõukusest olenevalt ühest kuni viie rublani hingelt. Semevski arvates võib XVIII sajandi 60-ndail aastail pidada tavaliseks obrokiks 1—2 rubla, 70-ndail aastail — 2—3 rubla, 80-ndail aastail — 4 rubla ja 90-ndail aastail juba 5 rubla hingelt. Järelikult andis see XVIII sajandi lõpul 10—12,5 rubla rakkelt.[2]

XIX sajandil jätkub obroki suurenemine sama kiiresti. Selle sajandi esimesel aastakümnel ulatus obrok 25—35 rublani rakkelt, s. o. 10—14 rublani hingelt, Aleksander I valitsusaja teisel poolel

---

[1] «Записки князя Трубецкого», 1863, стр. 102.

[2] В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, стр. 53 и сл.

aga oli mõnede uurijate arvates Suur-Venemaa kubermangude «normaalseks» obrokiks 70 rubla rakkelt, s. o. umbes 30 rubla hingelt.[1] Muidugi, obroki raskuse üle otsustamiseks on tarvis arvestada rubla väärtuse vähenemist XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi algul. Kuid üldiselt oli obrok väga ebaühtlane ja erinev. Sageli esines juhtumeid, kus mõisnik talupoegade jõukust ja suuri tulusid kasutades võttis neilt mitmesaja rubla suurusi obrokeid. Mõistagi ei võidud niisugust suurt obrokit saada talupoegade põllutööst. Seepärast polnud obroki suurus mustmullavööndis ja mittemustmullavööndis ühesugune. Mustmullavööndis olid mõisnikud, kes rakendasid obrokisüsteemi, — need aga olid siin vähemuses — sunnitud piirduma võrdlemisi mõõdukate tuludega. See ergutas enamust üle minema teoorjuslikule süsteemile, et tõsta oma tulusid talupoegade ekspluateerimise tugevdamisega, oma põllundusliku majandi laiendamisega talumajandi vähendamise arvel. Kuid pärisorjusliku töö madal viljakus muutis teoorjuslikult põllunduslikult majandilt saadavate tulude tõstmise piirid väga kitsaiks. Siin sattus mõisnik oma majapidamise tootlike jõudude arenemise võimatuse ummikusse. Tulude tõstmine talurahva kõrvalteenistuse abil, nagu see toimus obrokisüsteemiga mittemustmullavööndis, oli siin samuti võimatu.

Seega kerkis XIX sajandi alguseks teravalt mõisamajapidamise ette pärisorjusliku töö viljakuse tõstmise ning majapidamise tootlike jõudude suurendamise teede ja viiside küsimus. Mõisniku jaoks kehastus see tootlike jõudude suurenemine tema mõisa tulukuse tõusus. On arusaadav, et see tootlike jõudude suurenemine pidi väljenduma talumajandi tootlikkuse tõusus. Ilma selleta oli mõisamajandi hoogne arenemine võimatu. Kuid selle arengu põhiliseks piduriks oli pärisorjuslik süsteem ise. Paljud mõisnikud said sellest hästi aru, kuid sellest hoolimata võisid nad selle küsimuse lahendust otsida üksnes pärisorjusliku süsteemi piires.[2]

XIX sajandi algusest peale kerkib see küsimus eriti selgesti üles. Pärisorjuse piires toimuva põllumajanduse tootlike jõudude arengu probleem muutub poole sajandi jooksul tolleaegse põllundusökonoomika põhiprobleemiks. «Aastat 70 tagasi,» kirjutas tuntud slavofiil ja mõisnik J. Samarin XIX sajandi 50-ndail aastail, «tegelesid suuremate mõisate omanikud põllumajandusega vähe ja leppisid enamasti mõõduka obrokiga, kogudes peale selle natuuras mitmesugust moona oma kodusteks tarveteks. Paljude põhjuste ühisel

[1] С. М. Середонин, Исторический обзор деятельности комитета министров, т. I, 1902.

[2] Vt. näiteks pärisorjusliku kirjanduse populaarsed teosed: Pensa mõisniku «Письма», «Журнал землевладельцев», 1858, samuti Жуков, Руководство отчётливо, успешно и выгодно заниматься русским сельским хозяйством, 1848; Вилькинс, Мысли и наблюдения о положении земледельческой промышленности, 1843; Швитков, О двух главных способах к лучшему деревнями управлению, «Труды Вольного Экономического общества», т. 62, ja paljud teised.

toimel muutus see olukord järk-järgult... aadlikud tundsid vajadust hoolikamalt tegelda oma asjadega, suurendada oma tulusid, kindlustada tulevikuks nende kindel laekumine ning valisid nende eesmärkide saavutamiseks loomulikult kõige käepärasema ja odavama vahendi: teoorjuse rakendamise».[1]

Selleks tõukeks väljastpoolt, mis viis suure osa mõisnikest linnadest maale ja sundis neid tegelema põllumajandusega, nagu õigesti märkis juba Haxthausen, olid Samarini poolt mainitud «paljude» põhjuste hulgas 1812. aasta sündmused, mis laostasid suure hulga mõisnikke ja tegid nad tahtmatult peremeesteks. Kuid otsustavat mõju avaldasid need maa üldises majanduses toimunud muudatused, mis XIX sajandi algul väljendusid tööstuse tõusus, linna-tööstusrahvastiku kasvus, viljahindade tõusus, väljaveo suurenemises. Kõik see viis ettevõtja-tegevuse arengule, avas võimalused rahaliste tulude tõstmiseks, sundis parandama majapidamistehnikat, tõstma pärisorjusliku töö viljakust.

On teada see suur huvi tõus põllumajanduse, tema progressiivsete vormide ja süsteemide leidmise vastu, mis hakkas vene mõisnike ringkondades ja kirjanduses ilmnema aastail 1825—1840. See füsiokraatilise doktriiniga juba XVIII sajandil sisendatud «kõigi rikkuste aluse» — põllumajandusliku tööstuse — harrastamise ajastu möödus sama kiiresti nagu ta oli tekkinud, jättes tulemusena vaid üsna rikkaliku kirjandusliku pärandi, nii et need aastad on tänapäevani võib-olla üheks huvitavamaks leheküljeks Vene põllumajanduse ajaloos.[2]

Kuid oma majanduslikult olemuselt oli sel katsel see tähtsus, et see oli vene põllumajandusliku ettevõtja-tegevuse esimene katse pärisorjuslikul alusel ja selle tõttu muidugi määratud nurjumisele.

Tehnilises suhtes andis need eeskujud, millede järgi «progressiivsed» mõisnikud oma majapidamist organiseerida püüdsid, tolleaegne lääne-euroopa agronoomia viimane sõna. Need seisid viljavaheldumise alusel ratsionaalselt organiseeritud põllumajanduslikus tootmises, s. o. tolle ajani valitsenud ekstensiivse teraviljamajanduse asendamises viljavaheldussüsteemiga. Põllumajanduse tolleaegsete progressiivsete voolude keskused — Vaba Majandusteaduslik Selts Peterburis ja Moskva Põllumajandusselts oma ajakirjaga «Zemledeltšeski Žurnal» — tegelesid vaid selle viljavaheldussüsteemi propageerimisega. Mittemustmullakeskuses kujunes see peamiselt heinakasvatuseks ja üleminekuks majanduse loomakasvatusharudele, sealjuures mitte üksnes mõisates, vaid ka taludes. Edelas viis mõisamajanduse tehniline ratsionaliseerimine suhkrupeedikasvatuse arendamisele ja peedisuhkruvabrikute organiseerimisele.

[1] Ю. Самарин, О крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе, Соч., т. II, М. 1878.

[2] Sellesse ajastusse kuulub niisuguste Vene agronoomia ajaloos tuntud teadlaste-praktikute, nagu I. I. Samarini, D. N. Selehhovi, S. I. Gagarini, A. T. Bolotovi, D. M. Poltoratski, N. N. Muravjovi ja paljude teiste tegevus.

Kapitalistliku tehnika ja põllumajanduse kapitalistliku organisatsiooni elemendid hakkavad esmakordselt ja suurimal määral tekkima lõunas, kus pärisorjuslikud suhted olid üldiselt vähe levinud ning kus rahvusvahelise turu lähedus ja ulatuslikult arendatud eksportkaubatootmine hakkasid kõige varem nõudma vabapalgalise töö ja kapitalistliku tehnika rakendamist. Seda soodustas ka valitsuse poolt teostatud Novorossia kubermangude välismaa kolonistidega (sakslastega, bulgaarlastega, kreeklastega) koloniseerimise poliitika. Kolonistid rajasid siin kapitalistliku või farmerlik-talupoegliku suurkaubamajanduse ja tõid siia kaasa põllumajandusliku tootmise kõrgema tehnika.

Kapitalistlik tehnika tungis lõunapoolsetesse stepikubermangudesse täiustatud põllutöö-, peamiselt viljakoristusmasinate (niidumasinate, viljapeksumasinate jne.) levitamise näol. Lõunapoolse kapitaliseeruva põllumajanduse vajadustega on seletatav välismaiste põllutöömasinate tollita sisseveo lubamine 1806. aastal, samuti ka esimesed katsed organiseerida Venemaal täiustatud põllutöömasinate tehaseid (Krementšugis, Romnõs, Odessas, ning kõige vanemad tehased — inglase Wilsoni tehas Moskvas 1802. aastal ja vendade Butenappide tehas 1831. aastal). Sellesse aega kuuluvad ka esimesed vene põllutöömasinate konstruktsioonid, nagu Pavlovi «raudadrake», Štšerbatovi viljapeksumasinad, Kuhlmanni tuulamismasinad, Gusjatnikovi ader jne.

Üldiselt oli Lõuna-Vene kolonistide «farmimajand» peamiselt teravilja- ja loomakasvatuse suunaga, kõrgekaubalise iseloomuga ning vabapalgalise tööjõu ja masinalise tehnikaga töötava massilise väikekapitalistliku majandi üheks varasemaks vormiks. Kõrvuti selle farmitalumajandiga luuakse siin juba aastal 1820—1830 kapitalistlikud suurmajandid, mis algul olid ekstensiivse loomakasvatuse suunaga (meriino lammaste kasvatus), hiljem aga hakkasid üha rohkem erandlikule teraviljakasvatuse suunale ja ekspordi jaoks tootmisele üle minema. Need uute ettevõtjate latifundiumid (mis sageli kuulusid samuti välismaistele kolonistidele, nagu näiteks Falz-Feinide ettevõtted) töötasid erandlikult kapitalistlikel alustel, palgatöö ja ulatusliku masinate rakendamisega. Samasuguse iseloomu omandab põllumajandus ka selle piirkonna edasisel asustamisel vene asunikega, suurte külvajatega, mõisnikega, suurte pärisorjuslike latifundiumide rentnikega jne.

Edelas avalduvad kapitalistliku põllumajanduse intensiivsed vormid peamiselt suurte peedisuhkruvabrikute organiseerimises. Mõnevõrra keerukam tehnika nõudis suhteliselt suuri kapitalimahutusi ja sundis ühtlasi eelistama vabapalgalist tööd. Pärast edukat katsetamist esimese peedisuhkruvabrikuga (Blankenageli vabrik Tuula kubermangus) muutusid need vabrikud «eesrindlike» mõisnike üheks moodsaks harrastuseks nende katsetes tõsta põllumajanduse tulukust: 1825. aastal oli Venemaal 7 peedisuhkruvabrikut, 1836. aastal — 57 ja 1844. aastal juba 206.

Muidugi ei piirdunud pärisorjuslikus põllumajanduses kapita-

listlike suhete elementide tekkimise protsess nende põhiliste rajoonidega. Põhjas näiteks avaldus sama protsess intensiivse mõisapiimamajanduse ja veel enam väikekaubalise talupiimamajanduse arendamises.

Kuid peab siiski ütlema, et need olid üksikud nähtused, mis uppusid mahajäänud talumajanduse ja mahajäänud mõisamajanduse üldisesse massi, pärisorjuslike suhete raskusesse, pärisorjuslikku primitiivsesse tehnikasse. Juba XIX sajandi 40-ndail aastail, seoses üldise ebasoodsa turukonjunktuuriga ja vene pärisorjusliku majanduse kõigi «europaseerimise» katsete ebaõnnestumisega, algab reaktsioon kõigi «läänluse» harrastuste vastu ja tagasipöördumine pärisorjusliku majanduse «omapäraste» vormide juurde.

Praktika põhjal oli suurele enamusele keskmistest mõisnikest, eriti mustmullarajoonis, selge, et ratsionaalne lääne tehnika ei ole pärisorjuslikes vene tingimustes rakendatav ega saa olla väljapääsuks raskest olukorrast. Teraviljamajandus jäi selleks põhiliseks suunaks, mis rohkem vastas madalale tehnika tasemele, majanduse reorganiseerimise vahendite puudumisele, kõigile traditsioonilistele harjumustele, ning võis anda vahetut tulude suurenemist mõisapõldude lihtsa laiendamise teel. Seoses sellega langes XIX sajandi 40-ndaiks aastaiks mõisnike huvi «viljavahelduse» ja intensiivsete majandussuundade vastu, kuna seda ratsionaalset tehnikat osutus võimatuks rakendada pärisorjusliku majanduse tingimustes, eriti põllunduskeskuse kõige pärisorjuslikumais ja mahajäänumais rajoonides. Seepärast, kui kiiremini kapitaliseerunud edel hakkas arendama suhkrupeeditootmist, stepiline lõuna aga läks suurt ekstensiivset lambakasvatust veel säilitades üha enam üle laialdasele steppide üleskündmisele nisu alla, mindi pärisorjusliku mahajäämuse all kõige rohkem kannatanud rajoonis, põllunduskeskuses, intensiivselt tagasi utreeritud teraviljamajanduse juurde selle kõige kahjulikemais vormides — liiga ulatuslike üleskündmiste, heinamaade ja söödapinna ning järelikult ka karjakasvatuse vähendamise arvel.

Siin purunes kapitalistlik tehnika pärisorjusliku ökonoomika ja majandi pärisorjusliku organisatsiooni vastu. Intensiivsete viljavaheldussüsteemide, karjakasvatuse ja tehniliste suundade jaoks olid nõutavad tootmise kaks põhilist eeldust — põhi- ja käibekapitali ning kvalifitseeritud ja kõrgelt tootliku vaba töötõu olemasolu. Mõisnikul-pärisorjapidajal ei olnud kumbagi. «Vene põllumajandusest,» ütleb sel puhul üks kaasaegseist, «võtab rahakapital harva osa, peamiseks vajalikuks, õigemini öeldes paratamatuks kapitaliks on pärisorjuslikud talupojad.»[1]

«Väga suur uudis Vene põllumajanduse jaoks on kapitalid,» ütleb teine kaasaegne autor, «neist pole kuulda kihku ega kahku.»[2] Vene põllumajanduse jaoks ei olnud ega võinudki olla kapitali rakendamise progressiivset ja tootlikku vormi peale kapitali mahu-

[1] «Начальные основания русского сельского хозяйства», М. 1837.
[2] «Русский земледелец», журнал, издававшийся Павловым, 1838, кн. 1.

tamise väheviljaka pärisorjusliku töö kujul ehk, nagu seda nimetas pärisorjuslik raamatupidamine, «tööriistakapitali» kujul.

Niisuguse ainsa ja paratamatu «tööriistakapitaliga» oli üleminek majanduse täiustatud ja ratsionaalseile organisatsioonilistele vormidele muidugi võimatu. Organisatsiooni suhtes andis Lääne-Euroopa põllumajandus kapitalistliku majanduskorralduse eeskujusid. See oli kas majapidamise inglise tüüp, kus kapital mahutati põllumajandusse farmeri poolt, maaomanik aga likvideeris oma majapidamise, või saksa tüüp, kus «der Ritter wird Landwirt», s. o. kus maaomanik jättis majapidamise enda kätte, mahutades sinna intensiivistamiseks ja industrialiseerimiseks vajaliku kapitali.

Progressiivsed mõisnikud, kes veel hiljuti olid harrastanud lääne tehnikat ning andunud «inglise farmeri» ja põllumajanduse «industrialiseerimise» harrastamisele, hakkavad üha eitavamalt suhtuma «inglise» põllumajandusse. «Inglise farmer muutub paljudele vene aadlikele niisama vajalikuks, nagu prantsuse emigrant, itaalia aknad majades ja ratsahobused rakendis», ütleb teatava sarkasmiga tuntud pamfleti «Sahk ja ader» autor (krahv Rastoptšin). Tõepoolest, kuidas võis kujuneda farmimajapidamine, kui farmerit ennast ei olnudki, kuna see «farmer» ise oli üksnes «tööriistakapitaliks» mõisamajapidamises. Selle takistuse vastu purunes ka, nagu tollal räägiti, «tööstuse ja põllumajanduse ühendamise» propaganda. See tee võis leida toetust ainult erilistelt privileegidelt, näiteks Katariina-aegselt seadusandluselt aadlike viinapõletamise arendamise kohta, erilistelt soodustusabinõudelt peedisuhkruvabrikutele jms.

Niisiis, üle elanud XIX sajandi 20—30-ndatel aastatel põllumajanduse progressiivsete vormide harrastuste ja otsingute aja, jõuab Vene mõisamajandus 40-ndail aastail uuesti rutiinsetele pärisorjuslikele majapidamisviisidele, valides nende hulgast neid, mis näisid areneva raha- ja kaubamajanduse uutele tingimustele kõige sobivamatena. Tulude suurendamise vajadus tõukas teoorjusele, kuid oli selge, et pärisorjusliku töö madal viljakus hävitab kõik võimalused majanduse arenemiseks. «Teoorjus,» ütleb pärisorjuslikus kirjanduses tuntud «Pensa mõisnik», «mis võtab vaeselt võimaluse vaesusest välja jõuda, jõukalt — rikastuda, inimeselt, kellele on antud mingi eriline talent, — seda talenti arendada ... mõjub kõigile talupoegadele nagu aeglase toimega mürk, mis hävitab keha ja hinge.»[1]

Obrokisüsteem, mis määras ette ära mõisniku poolt omastatava lisatöö osa ja andis hiljem talupojale enesele teatava majandusliku tegevusvabaduse, pidi kindlustama viljakama töö. «Obrokitalupoja töö, mis on tema enese hooleks jäetud, ei ole töötaja vaimuannetest ja kehalisest jõust hoolimata kasutatav ... Vabatahtliku töö puhul tasutakse igaühele tema tegude järgi, ja töökus ... viib lähimat teed kaudu täiuslikkusele,» ütleb teine kaasaegne, kogenud ning

[1] «Журнал землевладельцев», 1858, кн. 1, «Письмо пензенского помещика».

mõningal määral eesrindlik peremees-praktik, obroki kaitsja. Ta arvab, et obrok «kõrvaldab muretuse, laiskuse, võimaldab arendada individuaalseid jõude.»[1]

Kuid sellest, et sama autor, obrokisüsteemi kaitsja, pidas vajalikuks oma majapidamises rakendada töö organiseerimise ja kohustuste sissenõudmise «täiesti uut viisi», nähtub, et ka see obrokisüsteem ei rahuldanud paljusid mõisnikke. See viis oli vaevalt küll nii uus, nagu see selle leiutajale endale näis, ja kujutas enesest sisuliselt mõisniku maa sunduslikku naturaalrenti: kõik mõisateenijad ja talupojad viidi «obrokitöölistena» teoorjuselt üle obrokile ja neid sunniti seda obrokit kindlaksmääratud hinnete järgi mõisa maa peal tasa teenima, seda viljas, natuuras tasuma. Oma sõnade järgi püüdis autor selle viisiga kõrvaldada obroki peapuudust — obrokikohustuste mittetäitmist talupoegade poolt ja maksuvõlgade suurenemist.

Seega säilis pärisorjuslikus majanduses äärmiselt madal tööviljakus ka obroki puhul, samuti nagu teoorjuse alusel töö organiseerimise puhul. Kuid muidugi oli obrokisüsteemil talupoja suhtes mõningaid paremusi, eriti sellepärast, et obrok jättis teatava vabaduse talupoja töö rakendamisel mitte üksnes põllumajanduses, vaid ka tööstuses ja kaubanduses. Seepärast püüdsid talupojad, eriti tööstusliku keskpiirkonna kubermangudes, obrokile üle minna. Kuid mõisniku põllunduslikule majapidamisele ei kindlustanud ka obrokisüsteem majapidamise tulukust ja kasulikkust.

Seda olukorda, kuhu mõisamajand obrokisüsteemi kasutamise puhul selle süsteemi täieliku ebaotstarbekuse ja madala tootlikkuse tagajärjel sattunud oli, kirjeldab näiteks teatava irooniaga üks obrokisüsteemi vastaseid järgmiselt: «Valitseja teatab aupaklikult, et mõisas on kõik korras, ainult et talupojad ei saa viljaikalduse või sellesama vilja odavuse tõttu kogu obrokit tasuda; kuid ta püüab hoolega, et maksuvõlgu oleks võimalikult vähem... Möödub aasta, maksuvõlgu jääb rohkem, kui me valitseja hoolele lootma jäädes arvasime; sealjuures on aga vaja veelgi agaramalt lõbutsedes pöörduda heade inimeste poole — raha laenamiseks... Teise aasta jooksul teatab valitseja aupaklikult, et mõisas on kõik korras, et ainult mõnel talupojal lõppesid loomad taudi; lähemalt mõisaga tutvudes märkas ta teiste juures kalduvust joomisele, pillamisele, laiskusele, muretusele; mõned, kel on küllalt vara, hoiduvad obroki maksmisest kõrvale ja õhutavad sellele ka vaesemaid, et mõisnik, nähes nende üldist maksejõuetust, vähendaks obrokit, andestaks maksuvõla. Muide, olukord on tänavu nii raske, põllusaadused nii odavad, lisab valitseja, et ma imestan, kuidas teie talupojad välja rabelevad ja obrokit maksavad.»[2]

Midagi imestusväärset säärastes obrokisüsteemi tagajärgedes

[1] Поздюнин, Об оброчных работниках или совершенно новом образе взимания помещичьих повинностей, М. 1845, стр. 5.

[2] Жуков, Руководство отчётливо, успешно и выгодно заниматься русским сельским хозяйством, 1848, стр. 139.

muide ei olnud, sest obroki abil püüdis mõisnik alati mitte üksnes omastada kogu antud tingimustes võimalikku osa lisaproduktist, vaid ka talumajandilt ära võtta «vajaliku» produkti seda osa, mis kas või mõnevõrragi ületas talupoegade nälja-elatusmiinimumi. Obrokite raskuse all ei kannatanud talupojad sageli mitte vähem kui teotegemise raskuse all.[1] Nii teoorjuse kui ka obroki puhul pigistati mõisniku tulud välja üksnes talupoja töö ja talupoja oma majapidamise tootlike jõudude äärmise ülepingutamise teel. Teoorjus jättis mõisniku heaks tehtava 3—4-päevase töö juures talupojale vähe võimalusi omaenda majapidamise tootlikkuse oluliseks tõstmiseks. Kuid iseseisva mõisamajandi pidamist mõisamaal raskendas peale teoorjusliku töö madala viljakuse veel see, et mõisnikel ei jätkunud iseseisva majapidamise organiseerimiseks vajalikku kapitali ja vahendeid. Tootmisriistad, kariloomad (sageli ka majapidamisruumid) kuulusid harilikult talupoegadele. Seda, et neid mõisnikel ei jätkunud, peeti sageli teoorjusliku majapidamise ratsionaalse korraldamise võimatuse peapõhjuseks.[2]

40—50-ndate aastate põllumajandusökonoomika kirjandus on poleemikarikas teoorjuse või obroki kasulikkuse ja eelistatavuse ning pärisorjusliku majanduse kasulikuma organiseerimise uute viiside otsingute osas. Peab ütlema, et mõisnike-pärisorjapidajate leidlikkus oli selles suhtes üsna mitmekülgne, kuid selle tulemused olid negatiivsed. Nende eneste üldise arvamuse järgi oli pärisorjusliku majanduse produktiivsus väga madal ja ei progresseerunud. Seepärast jäi mõisamajapidamisele majanduselu üldisest arengust, rahamajanduse arengust, kaubaringluse kasvust hoolimata ainult üks võimalus: oma tulude suurendamine künnimaade ja majapidamise ekstensiivse teraviljasuuna koguselise kasvu teel talupoja töö ekspluateerimise tugevdamise, s. o. talumajapidamise veel suurema koormamise arvel.

Igasuguste statistiliste andmete puudumine tolleaegse põllumajandusliku tootmise kohta ei võimalda esitada mõnevõrragi täielikke ja täpseid andmeid põllumajanduse arengu koguseliste tulemuste kohta XIX sajandi keskpaiku, selle põhisuundadest, produktiivsuse astmest ning tootmise ulatuse vahekorrast rahva tarbimise ja turuga.

XIX sajandi esimese poole suhtes on kõige raskem välja selgi-

---

[1] Obrokite raskuse arvukatest juhtudest võib näiteks märkida Šeremetjevite tööndusmõisat (Nižni-Novgorodi kubermangus), kus mõned talupojad maksid obrokit kuni 1500 rubla aastas. Teistes sama kubermangu mõisates võeti näiteks obrokit kõigest 80 rubla talupojalt. Mõnedes külades moodustasid 36 hinge 28 raket, s. o. vähem kui kaks hinge rakke kohta («Действия Нижегородской учёной архивной комиссии», т. III, Нижний-Новгород 1898, статья Снежневского «Крепостные крестьяне Нижегородской губернии накануне реформы 19 февраля»; vt. samuti В. И. Семевский, Крестьяне в царствование Екатерины II, т. I, стр. 51—58).

[2] Шишков, Оброк и барщина, «Записки Лебедянского общества сельского хозяйства», 1857, ч. I, стр. 246, samuti «Земледельческий журнал», 1843, кн. III jt.

tada teraviljatootmise üldulatust ja dünaamikat. Esimene ametlik kokkuvõte kogu impeeriumi teraviljasaagist käib 1802. aasta kohta.[1] Sellest aastast alates esitati kuberneride «truualamlikes» aruannetes tingimata andmed viljasaakide kohta üksikutes kubermangudes.[2] Kuid peale 1802. aasta nende andmete kokkuvõtteid kogu impeeriumi ulatuses ei tehtud, ehkki nad olid (kuni kogu impeeriumi viljasaakide statistika organiseerimiseni) ainsaks sedaliiki allikaks. Samuti nagu katsetust 1802. aasta «üldandmestikuga», ei saa ka kuberneride aruandeid, mis meie poolt läbi töötati, pidada väga täpseks allikaks. Teeme nendest mõned üldised, materjali iseloomult võimalikud järeldused.

Jaotades kõik kubermangud (nende endised piirid ümber arvestatult 60-ndate aastate piiridega) kaheks põhiliseks vööndiks — mustmullavööndiks ja mittemustmullavööndiks, saame järgmised absoluutsed ja suhtelised arvud külvatud teravilja koguste kohta kubermangude gruppide järgi nende erikaalu näitajana kogu Euroopa-Venemaa teraviljatootmises:

Kubermangud	Üldse külvatud (tuh setverti)	Protsentides koguhulgast
21 mittemustmullakubermangu	22 687	47,8
24 mustmullakubermangu	24 798	52,2
Kokku 45 kubermangus	47 485	100,0

Arvestades tabelis näidatud külviarvud ümber külvinormideks tiinu kohta, saame XIX sajandi alguseks järgmised ligikaudsed arvud külvipinna suuruse kohta tiinudes, võrreldes neid olemasolevate andmetega 60-ndail aastail:

Kubermangud	1802. aasta		60-ndad aastad	
	milj. tiinu	protsendid	milj. tiinu	protsendid
21 mittemustmullavööndi kubermangu	17,9	47,1	23,0	39,6
24 mustmullavööndi kubermangu . .	20,1	52,9	35,0	60,4
Kokku 45 kubermangus	38,0	100,0	58,0	100,0

Niisiis tuli juba päris XIX sajandi algul, veel pärisorjusliku majanduse perioodil teravalt esile see nihe põllukultuuride külvipindade jaotuses, mis hiljem sai iseloomulikuks kapitalismi ajastule: teraviljatootmise põhiliste rajoonide ümberpaiknemine lõunapoolsetesse mustmullakubermangudesse. Eriti kiiresti suurenesid

[1] «Табели к отчёту министерства внутренних дел за 1803 г. Генеральная ведомость, сочинённая в Экспедиции государственного хозяйства из доставленных в оную сведений от гражданских губернаторов об урожае хлебов после жатвы 1802 г. бывшей», Архив графа Воронцова, д. № 350.

[2] Endises sisepoliitika, kultuuri ja olustiku arhiivis, Leningrad; kasutatud meie poolt koondtabelites lk. 435 ja 437.

külvid XIX sajandi esimesel poolel külvipindade peaaegu stabiilseks jäämisel mittemustmullavööndis ning vanades põllumajanduslikes rajoonides Novorossia, Volgamaa, Volga-tagustes kubermangudes. Nii oli XIX sajandi algul külvipindu neljas Novorossia kubermangus (ilma Bessaraabia kubermanguta) 800 000 tiinu, 60-ndail aastail aga 6 miljonit tiinu; neljas Volga-taguses ja Alam-Volgamaa kubermangus olid need arvud: 1 miljon ja 4,6 miljonit tiinu.

Kõik see tähendas maa diferentseerumist tootmisrajoonide järgi, ühiskondliku tööjaotuse suurenemist, kaubamajanduse arengut. Pärisorjuslik majandus oli kõigi nende protsessidega teravas vastuolus.

Mõned kõige kompetentsemad reformieelsed statistikud (Protopopov 1830. aasta suhtes, Tengoborski 40-ndate aastate suhtes, Semjonov ja Wilson 50-ndate aastate suhtes) [1] pidasid teraviljasaagi suuruseks umbes 250 miljonit setverti ehk umbes 2,0—2,2 miljardit puuda. Võttes arvesse iga liiki sisemist tarbimist (toiduained elanikkonnale, loomasööt, viinapõletamine jne.), samuti ka eksporti, jõuavad need autorid järeldusele, et majanduses jäi realiseerimata 10—12 miljonit setverti ja isegi rohkem, s. o. 90—100 miljonit puuda. Veidi hilisema aja, 60-ndate aastate keskpaiga kohta näitab sama Wilson saagi suurusena 266 miljonit setverti ja teravilja realiseerimata jääki tagavarade näol 25 miljonit setverti ehk 200—225 miljonit puuda. [2]

Kõik need arvutused on muidugi väga ebatäpsed ja selgitavad olukorda vähe, kuna sääraste vilja «ülejääkide» olemasolul rõhuv osa talurahvast, vilja vahetuid tootjaid, kannatas alatoitluse all või lausa nälgis. Kõik arvutatud «tagavarad» ja «ülejäägid» olid kas mõisnike — vilja peamiste turustajate — või kaupmeeste käes. Need «ülejäägid» tõendasid vaid kaubaturu kitsust pärisorjusliku korra tingimustes ja seda, et neis tingimustes on põllumajanduse tootlike jõudude arenemine võimatu.

Igal juhul omandas pärisorjuslik põllumajandus XIX sajandi keskpaigaks oma suunalt paratamatult utreeritud teraviljamajanduse iseloomu seoses maade ulatusliku üleskündmisega ja teraviljakülvide rõhuva osatähtsusega. Selle perioodi kohta otseste andmete puudumise tõttu nimetame samadest allikatest lähtudes, et meil pisut hilisema aja, 60-ndate aastate keskpaiga kohta (kus olukord ei võinud veel järsult muutuda) on olemas järgmised näitajad: esiteks, kõrge maade üleskündmise protsent, eriti mõnedes rajoonides (mustmulla-mittestepivöönd 60,6 protsenti, läänepoolsed kuber-

---

[1] Л. В. Тенгоборский, О производительных силах России, 1854, т. I, стр. 197; Протопопов, О хлебной торговле в России, «Журнал министерства государственных имуществ», 1842, т. V; Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле, 1859, т. III, стр. 300; И. И. Вильсон, Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу, изд. 1, 1851; vt samuti П. И. Лященко, Очерки, гл. V.

[2] И. И. Вильсон, Объяснения, изд. 4, 1869, стр. 112—113.

mangud 54,3, tööstuskubermangud 46,4, Valgevene 59,4 protsenti); ja teiseks, teraviljakülvide valdav osa: tervikuna kuni 96 protsenti kogu põllumaast, kaasa arvatud kesa, kusjuures kõiki mitteteraviljakultuure (tehnilisi ja muid) oli 4 protsenti.[1]

Mis puutub pärisorjusliku põllumajanduse tootlikkuse tasemesse, siis selle tõttu, et meil XIX sajandi suhtes puuduvad statistilised andmed saagikuse kui põllumajanduse tootlikkuse taseme peamise näitaja kohta, esitame saagikuse arvutused kuberneride aruannete andmetel Euroopa-Venemaa 50 kubermangu ulatuses:

Aastad	Saak-
1801—1810 . . .	3,5 seemet
1811—1820 . . .	3,5 „
1821—1830 . . .	3,4 „
1831—1840 . . .	3,4 „
1841—1850 . . .	3,6 „
1851—1860 . . .	3,6 „
1861—1870 . . .	3,7 „

Teiste sõnadega, XIX sajandi 60 aasta jooksul jäi pärisorjusliku põllumajanduse saagikus peaaegu täiesti statsionaarseks. Oma tootlike jõudude arengus, kuivõrd neid võib iseloomustada saagikuse summaarse näitajaga, ei andnud pärisorjuslik põllumajandus tervikuna (välja arvatud üksikud rajoonid, nagu lõuna ja edel) kogu XIX sajandi jooksul mingit juurdekasvu ja püsis täielikult madalal saagikusel (3,5—3,6 seemet). Lugedes tiinu külvimääraks 1 setvert talivilja ja 1,5 setverti suvivilja, andis see keskmiselt umbes 30—35 puuda saaki tiinu kohta.

Peale selle kordusid erakordselt tihti suured ja üldised ikaldused, nagu aastail 1820—1821, 1832—1834, 1839, 1843—1845 ja 1850—1851, kus nälg haaras kümneid kubermange. Madalate saakide põhjuseks olid talu- ja mõisapõllutöö madal tehnika, kolmeväljasüsteemi ja teraviljakülvidega liialdamine, ulatuslik maade üleskündmine, loomakasvatuse vähenemine ja väetiste puudumine, mis kõik oli omakorda pärisorjusliku majandussüsteemi paratamatuks tagajärjeks.

[1] Ю. Э. Янсон, Сравнительная статистика, 1880, стр. 273 и сл.

TÖÖSTUS XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL JA KAPITALISTLIKU MANUFAKTUURI ARENG

Hoolimata lühikesest ajavahemikust, mis lahutab XVIII sajandi lõppu, «Katariina ajastut», nagu seda kaasaegsed nimetasid, XIX sajandi esimesest veerandist, võime sellel ajavahemikul majanduselu üldistes tingimustes, eriti tööstuse alal, märgata otsustavaid muudatusi. Pärisorjusliku majanduse koguselist suurenemist, mis iseloomustab XVIII sajandi lõppu, hakkavad eriti tööstuses asendama uued nähtused, mis annavad tunnistust tööstuses pärisorjuslike suhete langusest, uute, kodanlikku tüüpi suhete ja kapitalistliku sektori arengust.

XIX sajandi esimese viieteistkümne aasta sõjalised ja poliitilised sündmused pidid tugevalt kajastuma ka tööstuse üldises olukorras. Lakkamatud ja kestvad sõjad Napoleoni vastu tingisid suurenenud nõudmise metallurgia- ja metallitööstuse sõjalise toodangu järele, kalevitööstuse, lõuenditööstuse ja teiste tööstusharude toodangu järele. Napoleoni 1812. aasta vallutusretk laostas paljud Moskva tööstusrajooni tööstusettevõtted (villa-, siidi-, kalevi-, sitsitööstuse ettevõtted jne.) või sundis neid evakueerima. Kontinentaalblokaad, mis kaitses Vene tööstust Napoleoniga sõlmitud liitude perioodidel inglise kaupade sisseveo vastu, soodustas mõnede tööstusharude arengut, kuid riivas põllumajandussaaduste turustamise vähenemise tõttu tugevasti maaomanike klassi huve. Lõpuks, riigi territooriumi edasine tunduv laienemine (Gruusia liitmine Venemaa külge Paul I ajal, Soome ja Bessaraabia liitmine Aleksander I ajal, Nikolai I ajal alanud Kaukaasia ja Kesk-Aasia vallutamine, jätkuv edasiliikumine Kaug-Idas ja Amuurimaal jne.) laiendas üha enam «ülevenemaalist turgu», laiendas kaubakäivet, suurendas ühiskondlikku tööjaotust. Kõik need sündmused pidid oluliselt mõjutama ka tööstuse arengut.

Tööstuslik pööre Läänes ja selle mõju Venemaa tööstusele. Otsustavat mõju Venemaa tööstuse arengule avaldasid need kestvad ning põhilised nihked tööstustehnika ja -ökonoomika alal, mis XIX sajandil hakkavad eriti tunduvalt ilmnema Euroopa tööstuses, kajastudes omakorda ka Vene tööstuses. Juba XVIII sajandil kujutas Euroopa tööstus enesest tehnilises suhtes suures osas sama manufaktuuri, mis Vene tööstus, töötades samasuguse käsitsitehnika alusel, ainult et vaba ja mitte pärisorjusliku tööga. Muidugi andis talle juba ainult see suuri paremusi. Kuid XIX sajandist alates läheb Euroopa ja eriti Inglise tööstus täielikult üle masinalisele tootmisele, mehaanilistele jõumasinatele, kivisöele. Pärisorjuslikule Venemaale oli see kõik vähe kättesaadav. Just sellepärast hakkabki Venemaa sellest ajast peale kiiresti kaotama oma kohta lääneriikide hulgas, eriti metallurgia alal. Sellest hoolimata pidi eesrindliku euroopa tehnika mõju tungima ka päris-

orjuslikku Vene tööstusse, laostades kiiresti selle pärisorjuslikke aluseid ja kaasa aidates tema ümberkorraldamisele uuel tehnilisel ning majanduslikul baasil.

Eriti märgatavalt avaldus see siis, kui Inglismaa, kes oli tol ajal kõige arenenum kapitalistlik maa, oli lõplikult vabanenud vanast merkantilismi dogmast masinate väljaveo keelu vajaduse kohta ja hakkas teisi maid varustama kapitalistliku masinaehituse toodanguga (puuvillamasinate väljaveo keelu tühistamine 1842. aastal jt.). Vene tööstus hakkas hoogsalt sisse vedama täiustatud instrumente, tööriistu ja masinaid. 1815. ja 1816. aastal veeti sisse instrumente käsitööde ja vabrikute jaoks, tootmisriistu ja masinaid kokku 83 000 rubla eest assignaatides, 1825. aastal — 828 000 rubla eest assignaatides, 1840. aastal — 1 010 000 rubla eest krediitrahatähtedes (ligikaudu 3 500 000 rubla assignaatides), 1850. aastal — 2 685 000 rubla eest krediitrahatähtedes (umbes 8 397 000 rubla assignaatides).[1] Manufaktuur muutus vähehaaval vabrikuks, mis töötas käsitsitehnika asemel masinatega, vahetades sealjuures paratamatult töö pärisorjusliku aluse «vabapalgalise» aluse vastu.[2]

Seega võib Venemaal toimunud «tööstusliku pöörde» nende kõige varasemate etappide suhtes sellest pöördest selle sõna täpses ja teaduslikus mõistes rääkida vaid üsna tingimisi. See «pööre» oli küll tingitud tööstuse sisemisest, objektiivsest arengust, kuid teostati peamiselt Vene tööstusse välismaise tehnika ülekandmise teel.[3] «Pöördeks» oli vajalik mitte üksnes tehnika muutmine, vaid ka sotsiaal-majanduslike tingimuste muutmine, «ühiskondlike tootmissuhete kõige järsem lammutamine».[4] XIX sajandi alguse pärisorjuslik majandus aga niisuguseid tingimusi ei pakkunud.

See oli põhjuseks, miks niinimetatud «tööstuslik pööre» Venemaal, s. o. üleminek manufaktuurselt käsitsitehnikalt masinalisele vabrikutehnikale (mille algmeid me selgesti näeme juba XIX sajandi algul) ja sellega seotud «ühiskondlike suhete järsk lammutamine» venis Venemaal XIX sajandi teise pooleni, 1870.—1880. aastani, millal see «pööre» jõudis täielikult lõpule. Me peatume selle küsimuse juures üksikasjalisemalt vastaval kohal (II köide, I peatükk).

Siinkohal peatume vaid uue, kapitalistliku tehnika arengu esimestel etappidel, et näidata, kuidas pärisorjusliku korra tingimused hävitasid vene tehnika tähelepanuväärseid leiutisi.

1763. aastal konstrueeris vene leiutaja-iseõppija I. I. Polzunov originaalse kahesilindrilise «tulemasina», kuid see jäi tegelikult

---

[1] «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», 1902, стр. 264—269, и таблицы на стр. 66.

[2] С. Г. Струмилин, Промышленный переворот в России, 1944.

[3] Peab märkima, et tööstusliku pöörde selline iseloom ei olnud Venemaa iseärasuseks: ta toimus sel kujul kõigis mahajäänud maades. Marx märgib üldreeglina manufaktuuride arengus: «manufaktuurid on lühiealised... lahkuvad ühelt maalt ning asuvad teisele maale koos tööliste sisse- ja väljarändamisega». (K. Marx, Kapital, I kd., lk. 321.)

[4] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 379.

rakendamata. Paremini «vedas» välismaa leiutajatel ja masinaehitajatel. 1790. aastal ehitas välismaalane Gascoygne esmakordselt Venemaal Watti aurumasinad, millised Watt ehitas alles 20 aastat pärast aurumasina leiutamist Polzunovi poolt. 1805. aastal rakendati Peterburis esmakordselt Venemaal puuvillatööstuses aurumasin ja seati sisse masinaline tootmine. 1809. aastal seatakse Aleksandrovski lõuendimanufaktuuris üles inglise linaketrusmasinad.

Eriti märkimisväärsed olid vene leiutised malmi- ja rauavalamistööstuses. Nii võeti 1826. aastal (riiklikus Aleksandrovski tehases) rauatöötlemiseks esmakordselt kasutusele valtsimismasinad, 1836. aastal teostatakse esimesi kuumpuhumiskatseid (Võksa tehases, Nižni-Novgorodi kubermangus), esimesi pudelduskatseid selitustootmise asemel (Uraalis). 1857. aastal teostatakse esimesi Bessemeri meetodil malmi läbipuhumise katseid (Vsevolod Vilvenski tehases).

Masinad hakkavad tungima ka pärisorjusliku käsitsitöö tsitadelli — põllumajandusse, kuigi selle lihtsa viljapeksumasina primitiivsel kujul, mis ehitati esmakordselt 1802. aastal Wilsoni põllutöömasinate tehases. 1820. aastal organiseerib Poltoratski atrade ja teiste vene konstruktsiooniga põllutöömasinate tehasetootmise. Transpordi alal ehitatakse 1813. aastal Birdi tehases esmakordselt Venemaal jõeaurik, 1817. aastal aga antakse tehasele eesõigus aurikujõelaevanduse organiseerimiseks. Nagu me juba märkisime, ehitasid vene leidurid Tšerepanovid 1833. aastal Nižni-Tagili tehases originaalse konstruktsiooniga veduri ja tehase raudtee, kuid seda vene leiutist ei arendatud edasi. 1836. aastal ehitati Venemaal esimene (Tsarskoje Seloo) raudtee, mis avati 1838. aastal. 1835. ja 1836. aastal pannakse üles esimesed üldkasutatavad telegraafiliinid. Tolle aja eesrindlikud inimesed, nagu N. S. Mordvinov, propageerivad hoogsalt tööstuse arendamise, maapõuevarade kaevandamise, raudteede ja aurikute ehitamise, masinalise tootmise jne. ideesid.

Muidugi oli see kõik kaugel sellest tööstuslikust pöördest, mida Euroopa elas üle XVIII sajandi lõpust. Pärisorjuslik töö ja pärisorjuslikud suhted aheldasid progressiivset tehnikat, ei lasknud seda juurutada. Seepärast piirdus niihästi Euroopast sissetoodud kui ka venelaste poolt leiutatud täiustatud tehnika rakendamine sageli vaid katsetega, ilma et neid massilisse tootmisse oleks juurutatud, kuna kogu see tehniline progress ja need leiutised ei leidnud pärisorjusliku majanduse ökonoomikas oma arenemiseks küllaldasi tingimusi.

Venemaa jäi tähtsamate tööstustoodete tarbimise ja tootmise poolest eriti tugevasti maha Lääne-Euroopa maadest. Nii moodustas malmi tootmine tolleaegsete statistikute arvutuste järgi aastail 1840—1850 iga elaniku kohta Venemaal 8,7 vene naela, Inglismaal 23,1, Prantsusmaal 37,5 naela; puuvillriide tarbimine — Vene-

maal 0,87 vene naela, Inglismaal 8, Saksamaal 3,1, Prantsusmaal 3,07 naela.[1]

Kuid pärisorjuse negatiivsest mõjust hoolimata katkestas järjest rohkem tööstusharusid ja tööstusi vanad suhted ning läks üle kapitalistlikele tootmisvormidele.

Üksikute tööstusharude seisukord. Selle protsessi iseloomustamiseks vaatleme, kuidas arenesid XIX sajandil üksikud tööstusharud.

Mustmetallurgia alal oli Venemaal XIX sajandi algul 170 malmisulatustehast võimsusega 10,2 miljonit puuda, kuigi tegelik malmi sulatamine nähtavasti ei ületanud 75 protsenti tootmisvõimsusest. Selle ajani oli Uraal veel põhiliselt metallurgia ja metallitöötlemise rajooniks. Samal ajal oli see rajoon üheks väga iseloomulikuks näiteks pärisorjuse negatiivsest mõjust tööstuse arengule. Nagu ütleb Lenin, oli XVIII sajandil «Uraali kõrge õitseng... rajatud pärisorjusele... Kuid seesama pärisorjus, mis aitas Uraali sel ajastul, kui Euroopa kapitalismi arenemine oli algperioodis, nii kõrgele tõusta, sai kapitalismi õitsengu ajastul Uraali languse põhjuseks...

Uraali paigaltammumise peapõhjuseks oli pärisorjus; mäetöösturid olid üheaegselt nii mõisnikud kui ka töösturid, oma võimu ei rajanud nad kapitalile ja konkurentsile, vaid monopolile ja omanikuõigusele».[2]

Akadeemik I. Hermanni[3] kirjelduse järgi oli 1800. aastal Uraali mäetööstuses 87 kõrgahjutehast ja malmi sulatus tema poolt arvestatud 49 tehase 75 kõrgahjus oli 7,4 miljonit puuda ehk keskmiselt iga arvestatud tehase kohta 151 000 puuda, kusjuures valdav osa tehastest andis 50 000—150 000 puuda. Väljatöötus ühe kõrgahju kohta moodustas 98 800 puuda ja ööpäevane toodang iga töölise kohta — 15,9 puuda. Suurimateks ettevõteteks olid Demidovite vanad Nižni-Tagili tehased, mis Jakovlev hiljem ära ostis. Uraali tehaste tehnika kõige olulisemaks täiustuseks XIX sajandil oli see, et mõnedes nendest võeti kasutusele inglise silindrilised õhusissepuhumismasinad, milliseid kasutati Hermanni andmetel 27 tehases (49-st arvestatud tehasest). Selitustootmise alal oli raua aastatoodang Uraali tehastes 4 495 000 puuda. Parandused kõrgahju- ja selitustootmise tehnikas olid seotud kuuma sissepuhumise rakendamisega kõrgahjuprotsessis, üleminekuga raua tootmise selitusmeetodilt pudeldamisele (esmakordselt 1836. aastal), esimeste koksiga sulatamise katsetega, samuti ka valtsimismasinate rakendamisega endise vasaratega tagumise asemel, pressimis- ja lahtilõikamismasinate kasutuselevõtmisega lehtraua valmistamiseks ja mitmesuguste toodete stantsimiseks.

Kui arvestada kogu mustmetallurgia toodangut peale Uraali,

---

[1] Л. В. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. II, 1854—1858, стр. 337—516.

[2] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 406.

[3] И. Герман, Описание заводов, под ведомством екатеринбургского горного начальства состоящих, 1808.

siis suurenes see samuti pärisorjuslike suhete valitsemise tõttu väga aeglase tempoga. Aastail 1822—1827 tõusis kogu mustmetallurgia malmitoodang 8,9—9 miljoni puudani ja rauatoodang 6,1 miljoni puudani. Aastail 1831—1839 moodustas see 10,5—10,9 miljonit puuda malmi ning 6,7 miljonit puuda rauda; 40-ndatel aastatel — 11—11,8 miljonit puuda malmi, 50-ndate aastate esimesel poolel — 13,9—15,9 miljonit puuda ning alles aastail 1858—1860 ulatub malmitoodang 17,63 miljoni puudani ja rauatoodang 12,2 miljoni puudani, kusjuures malmitoodangust langes 1860. aastal Uraalile 14,5 miljonit puuda ehk 82 protsenti.[1]

Seega suurenes malmitoodang XIX sajandi algusest kuni 1861. aastani vaevalt kahekordseks, andes aastas keskmiselt juurdekasvu vähem kui 1 protsent. Kuivõrd tühine see juurdekasv oli, nähtub järgmisest võrdlusest: Suurbritannias moodustas malmi sulatamine 1800. aastal 10 miljonit puuda, 1860. aastal aga 240 miljonit puuda, s. o. suurenes 24-kordseks. Need olid uue kapitalistliku tehnika, kivisõe tarvitamise, kvalifitseeritud tööjõu ja palgatööliste kasutamise tulemused — kõik need tingimused, mida Venemaal ei olnud.

Värviliste metallide alal olid Uraal ja osalt Siber peamisteks vase ja plaatina kaevandamise keskusteks. Vasetoodang tõusis aastail 1850—1854 375 000 puudani ja plaatinat kaevandati aastail 1850—1860 227 puuda. Lõpuks oli kulla kogutoodang (Ida- ja Lääne-Siber, Nertšinski ringkond) 1860. aastal 1569 puuda ja hõbeda kogutoodang — 1034 puuda aastas. Need tühised arvud näitavad, et ka siin paralüseeris pärisorjuslik süsteem tootmise arengut.

Teised rasketööstuse harud ei tule XIX sajandi esimesel poolel peaaegu üldse kõne alla. Kütuse-, nafta- ja kivisõetööstust ei olnud peaaegu olemas. Kuigi kivisüsi avastati lõunas 1790. aastal ja Bakuu piirkonna naftarikkused olid tuntud ammust ajast, ei olnud olemas mõnevõrragi märkimisväärset kivisõe ja nafta tööstuslikku tootmist. 1821. aastal kehtestati Bakuu naftatööstusettevõtete ekspluatatsiooniandmisel rendisüsteem, mis ei andnud selle tööstusharu tööstuslikus arengus positiivseid tulemusi. Põhiline keemiatööstus (väävelhappe- ja soodatööstus) eksisteeris väga piiratud ulatuses. Juba Peeter I ajal tekkinud väävelhappetööstus, mille hulka kuulusid XVIII sajandi lõpuks 25 tehast, hõlmas 50-ndaiks aastaiks 30 tehast kogutoodanguga 300 000—350 000 puuda, mis andis tunnistust poolkodutööndusliikku tüüpi väiketootmisest ja selle põhilise tööstusharu aeglasest, puudulikust arengutempost. Sama väiketööstuslik iseloom oli ka teiste keemiasaaduste tootmisel väikestes värvi-, liimi-, tärpentini-, maarjajäätehastes (need tooted olid vajalikud areneva puuvillatööstuse, sitsitrükkimise jne. jaoks) peamiselt Kostroma, Vladimiri, Moskva ja teistes kubermangudes.

Kergetööstuse harudest pälvib kõige enam tähelepanu tekstiili-

[1] С. Г. Струмилин, Чёрная металлургия в России и в СССР, стр. 200—201.

tööstus niisuguste vanade tööstusharude näol nagu lõuendi- ja kalevitööstus, samuti ka siidi- ja puuvillatööstus.

Lõuendi tootmine, nagu me nägime, oli üks kõige vanemaid kudumistööstusi; juba XVII sajandil oli see mõnikord organiseeritud suurteks mõisaettevõteteks, mis hakkasid järk-järgult töötama müügi jaoks. Samal ajal hakkab laialdaselt levima kodune väikekaubaline lõuenditootmine talumajapidamistes, eriti Tveri, Jaroslavli, Moskva, Kostroma, Vladimiri ja teistes kubermangudes. Siin rajatakse ka esimesed suuremad kaupmeeste lõuendimanufaktuurid. XVIII sajandi teisel poolel tekivad Ivanovos lõuendile õlivärvidega mustri trükkimise tehased algul kodutööndajatel, hiljem aga ka manufakturistidel. 1804. aastaks oli lõuendimanufaktuure 285, kuid juba 1825. aastal langeb nende arv 196-ni, 1845. aastal aga 156-ni.

Lõuenditööstuse säärase languse põhjused peitusid selles, et tootmise alal ja turu olukorras ilmnes nii Venemaal kui ka välismaal keerulisi nähtusi. Puuvillriide laialdane levik hakkas selleks ajaks nii siin kui seal kallimaid lõuenditooteid välja tõrjuma. Auru-meretranspordi arenguga hakkas samuti tugevasti vähenema välismaa nõudmine purjeriidele, mille suuremaid hankijaid oli Venemaa. Vene lõuenditööstus, mis oli valdaval määral töötanud (eriti kõrgemate sortide ja purjelõuendi alal) väljaveo jaoks, kaotas välisturu ja vähendas väljavedu. Välismaa tööstus oma masinalise tehnikaga alandas hindu, milledega ei suutnud sammu pidada Vene tööstus oma käsitsitehnikaga. Põhilistes lõuenditööstuse keskustes lõpetasid 30—40-ndail aastail lõuendimanufaktuurid üksteise järel oma tegevuse. Katsetel üle minna masinalisele tootmisele ei olnud suuremat edu, kuna vene tehnika jäi välismaa tehnikast siiski maha ning ei suutnud sellega konkureerida peenlõuendi kõrgemate sortide väljaveos, siseturgu aga varustati suurel määral talupoegade koduse tootmise odavama ja jämedama toodanguga.

Toorlina suurte ülejääkide tõttu hakkab Venemaa sellest ajast peale koos lõuenditoodete väljaveo vähendamisega suurendama kiulina väljavedu. See nähtub nende toodete väljaveo tabelist: [1]

Aastad	Lõuenditooteid		Toorlina
	tuh. tükki	tuh. rubla[2]	tuh. puuda.
1812—1814	217	6 767	1 367
1836—1840	223	10 766	2 740
1856—1860	137	1 254	4 049
1866—1870	46,7	1 588	6 687

[1] Koostamise alus: «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», 1902, стр. 281—287 и 116—117.

[2] 1812.—1840. aasta jaoks assignaatrublades, 1856.—1870. aasta jaoks krediitrublades.

Tekstiilitööstuse teine vana haru — kalevitööstus, nagu me teame, oli ammust ajast pärisorjuslike tootmistingimuste tsitadelliks, pärisorjuslike mõisamanufaktuuride kõige levinenumaks liigiks. Kuid ka tekstiilitööstuses toimub XIX sajandil olulisi muudatusi. 1804. aastal oli olemas 155 kalevimanufaktuuri, kus 90 protsenti töölistest olid pärisorjad. Odava soldatikalevi hanked riigile koos riiklike subsiidiumidega mõisnikele olid nende «pärisorjuslike manufaktuuride» «õitsengu» aluseks, missuguseid garanteeritud riikliku turu olemasolul polnud puudutanud isegi 1816.—1819. aasta vabakaubanduse tollitariifid. Säärase olukorra tulemuseks oli äärmine tehniline mahajäämus, käsitsitöö domineerimine ja madal viljakus, selle pärisorjusliku tööstuse täielik paigaltammumine. Sellest hoolimata hakkasid pärisorjuslike kalevimanufaktuuride kõrval tekkima kaupmeeste omad, mis tootsid kallimaid sorte ja töötasid juba suuremal määral vabaturu jaoks. 1825. aastal oli olemas 324 kalevimanufaktuuri, kus 18 protsenti töölistest olid vabapalgalised töölised, 1850. aastal — 492 manufaktuuri, mille hulgas oli pärisorjuslikku tööd kasutavaid «aadlimanufaktuure» järele jäänud kõigest 4 protsenti.

Siiditööstus saavutas suurima õitsengu XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi alguseks, kus (1804. aastal) oli olemas 328 ettevõtet. Kontinentaalblokaad ja hiljem 1812. aasta sõda laostasid seda tööstusharu tugevasti. 1809. aastaks oli järele jäänud kõigest 194 siidimanufaktuuri, 1825. aastal aga 184. Töötades sisseveetava tooraainega, mis nõudis kvalifitseeritud tööjõudu, ja arenedes siseturu alusel, hakkas siiditööstus varakult üle minema vabapalgalisele tööle (1825. aastal oli seal 83 protsenti vabu töölisi) ja suurendas edukalt oma toodangut (1850. aastal 6,5 miljoni rublani), eriti pärast soodustustariifi kehtestamist 1822. aastal.

Lõpuks, kõige tüüpilisemaks tööstusharuks, mis polnud seotud ei pärisorjusliku töö ega ka riiklike eesõiguste ja hangetega ning arenes vabapalgalise töö ja kapitalistliku tehnika alusel, oli puuvillatööstus.

Puuvillatööstus oli Venemaal võrdlemisi uueks tekstiilitööstuse haruks (eriti näiteks sellise vana tööstusharuga võrreldes nagu lõuenditööstus).

Kõige varem areneb sitsitrükkimine välismaisel valmismitkalil — puuvillatöötlemise lõppstaadium. 1753. aastal anti selle tootmisala monopol inglise vabrikantidele Chamberlainile ja Cosensile. Nad said peale monopolide rea teisi eesõigusi, näiteks seadmete ja materjalide tollivaba sisseveo õiguse, hiljem aga 30 000 rubla suuruse laenu, 300 juurdekirjutatud talupoega ja kaitseks inglise riide sisseveo eest tollide tõstmise. Sääraseid soodustusi (kuni 1822. aasta protektsionistliku tariifini) teistele vabrikantidele puuvillatööstuses ei tehtud. 1763. aastal tekib teine suur sitsitrükkimismanufaktuur — Lehmanni manufaktuur Šlüsselburgis, kus keedetud värvidega trükiti välismaist mitkalit.

Pisut hiljem tekivad väiksemad sitsitrükkimisettevõtted. Esi-

mese vene sitsitrükkimisvabriku, kus trükiti keedetud värvidega välismaist mitkalit, asutasid XVIII sajandi teisel poolel Vladimiri kubermangus Ivanovo külas (praegu Ivanovo linn) Šlüsselburgi Lehmanni manufaktuuri kaks töölist. Saanud teada värvide koostamise saladuse, tulid nad tagasi Ivanovosse ja ehitasid 1787. aastal väikese sitsitrükkimisettevõtte. Siit peale võeti sitsitrükkimine kasutusele teiste manufakturistide poolt, kes hakkasid trükkima oma mitkalit. Sellega rajati alus üldisele sitsi- ja mitkalitootmisele. Selle keskuseks muutub Ivanovo koos sellega külgnevate Vladimiri ja Moskva kubermangu rajoonidega, kusjuures kõik siin tekkivad vabrikud töötasid algul välismaise valmiskedrusega.[1]

XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul tekib puuvillkedruse tootmine sisseveetavast toorpuuvillast. Esimene 104 värtnaga ketrusmasin seati üles 1793. aastal Lehmanni sitsitrükkimisvabrikus Šlüsselburgis. 1798. aastal anti välismaalasele Ossovskile eesõigus Venemaal esimese mehaanilise vabriku ehitamiseks puuvilla ja villa kraasimiseks ja ketramiseks masinate abil. 1799. aastal tekkis sellest «eeskujulik» Aleksandrovski manufaktuur, mis hakkas 1805. aastal esimesena Venemaal kasutama puuvillatööstuses aurumasinat. 1808. aastal ehitati esimene era-puuvillaketrusvabrik, mis sai ketrusmasinad Aleksandrovski manufaktuurilt. 1812. aastaks oli juba ainuüksi Moskvas 11 puuvillaketrusvabrikut 780 ketrusmasinaga. Kuid siiski domineeris puuvillatööstuse üldbilansis ja valmistoote valmistamises 30—40-ndate aastateni välismaise valmiskedruse sissevedu. See nähtub järgmisest kedruse ja puuvilla sisseveo tabelist (tuhandetes puudades):[2]

Aastad	Valmiskedrus	Toorpuuvill
1812—1820	165	55
1821—1830	334	87
1831—1840	574	235
1841—1850	471	821
1851—1860	167	2 145
1861—1870	143	2 262

Seega hakkab alles XIX sajandi 50—60-ndaist aastaist peale, seoses puuvillatöötlemise nüüd juba täieliku tsükli arenguga Venemaal (puuvill—kedrus—riie—trükkimine), suuresti domineerima toorpuuvilla sissevedu.

Vene puuvillatööstus teeb XIX sajandi teisel veerandil väga suuri edusamme. Selle kiire arengu põhjuseks on eeskätt odavnenud inglise puuvillkedrus, millega XIX sajandi 40—50-ndate aastateni töötas Vene puuvillakudumistööstus. See tegi puuvillase riide

[1] «Историко-статистический обзор промышленности России», т. II, 1883.
[2] Koostamise alus: «Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», стр. 134—135 и 272—279.

kõige odavamaks materjaliks rõivaste valmistamiseks, luues sellele laia turu ja võimaldades edukalt konkureerida kalli linase riide tarbimisega. Alates XIX sajandi 50-ndaist aastaist hakkab Vene puuvillatööstus valdaval määral töötama endavalmistatud kedrusega, ehkki sisseveetud puuvillast.

Veel suurem tähtsus Vene puuvillatööstuse edasisele arengule oli Inglismaal kehtinud puuvillatööstusmasinate väljaveo keelu kaotamisel 1842. aastal. Sellest ajast peale hakkab Vene tööstus kasutama mitte üksnes odavat inglise kedrust, vaid ka täiustatud inglise masinaid, minnes manufaktuuri staadiumilt üle tõelisele vabrikule. Üleminek riide trükkimisele ja kudumisele masinatega algab üksikutel juhtudel 20-ndate aastate algul, massiline üleminek aga XIX sajandi 30-ndail aastail. Pärast 1842. aastat algab intensiivne masinate sissevedu, sealjuures mitte üksnes riidetrükkimis- ja kudumismasinate, vaid ka ketrusmasinate sissevedu.

Vene puuvillatööstuse vallutamine inglise tehnika poolt kehastus XIX sajandi 40—60-ndail aastail inglise ettevõtja-komisjonäri Knoop'i tegevuses, kes varustas seadmetega ja ehitas Venemaal valdava osa suurematest ja isegi kuni 1917. aasta revolutsioonini püsinud puuvillavabrikutest (Morozovite, Danilovite, Voznessenskite manufaktuurid ja ka kõige suurem — Kreenholmi manufaktuur). Selle esimeseks tulemuseks oli vabanemine inglise kedruse sisseveost ja üleminek toorpuuvilla sisseveole omaenda puuvillaketruse jaoks. Aastail 1821—1830 moodustas puuvilla sissevedu vaid 87 000 puuda, aastail 1851—1860 aga juba 2 145 000 puuda, kusjuures sisseveetava kedruse kogus samal ajal vähenes 334 000 puudalt 167 000 puudani.

On arusaadav, et need puuvillavabrikud, mis töötasid nüüd juba masinate abil, ei võinud kasutada mittekvalifitseeritud ja madala viljakusega pärisorjuslikku tööd. Puuvillatööstus rajaneb seega 40-ndaiks aastaiks täielikult vabapalgalisel tööl. Kuid sellest hoolimata avaldus pärisorjusliku korra negatiivne mõju ka puuvillatööstuses. Temale vajalike vabade kvalifitseeritud tööliste kaadri jaoks ei olnud küllalt suurt tööliste reservarmeed. Kuid ka teises suhtes avaldus pärisorjuslik majandus selles tööstusharus negatiivselt: orienteerudes laiale massiturule, põrkas ta peamise massilise tarbija — talupoja äärmiselt madalale ostujõule, siseturu mitteküllaldasele arengutempole, oli sunnitud otsima seda «ääremaadel» jne.[1]

Seega kasvab puuvillatööstus nii tehniliselt kui ka majanduslikult pärisorjusliku majanduse raamidest välja varem kui teised tööstusharud, olles juba pärisorjusliku majanduse rüpes välja töötanud kapitalistliku suurvabriku vormid.

Peatume veel ühel tööstusharul, mis tekkis samuti XIX sajandil ja oli küll algul seotud mõisamajandusega, kuid omandas peagi kapitalistliku iseloomu, olles kapitaliseeruva põllumajanduse väljenduseks. See oli peedisuhkrutööstus.

[1] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 496—497.

Esimesed suhkruvabrikud tekivad 1719. aastal Peterburis ja 1723. aastal Moskvas. Kuna Venemaal ei olnud suhkrupeeti, töötasid nad sisseveetava suhkrupilliroo-toorainega. Esimene peedisuhkruvabrik avati 1802. aastal Tuulas, kust need vabrikud kiiresti levivad, eriti Vasak- ja Paremkalda-Ukrainasse: 1844. aastal oli neid 206, toodanguga üle 484 000 puuda, aastail 1848—1850 aga üle 300, toodanguga üle 900 000 puuda peensuhkrut. Vaatamata sellele kiirele koguselisele kasvule, oli tootmistehnika väga madal, suhkrutoodangu väljatulek oli Lääne-Euroopa omast märksa väiksem. See tööstus püsis ja õitses peamiselt pärisorjuslikul tööl, odaval toorainel ja kõrgetel, peaaegu keelutollideni ulatuvail tollidel sisseveetava suhkru pealt.

Sellest hoolimata muutub see põllumajanduslik tööstus juba XIX sajandi 50-ndaist aastaist alates edelapoolsete piirkondade kapitaliseeruvate suurmõisnike (Maltsev, Hanenko, krahv Bobrinski, Pototski), samuti ka ukraina suurkodanluse esimeste esindajate (Jahnenko, Simirenko jt.) üheks peamiseks püüdeks. Taotledes siseturul monopoolset seisundit, hakkavad suhkruvabrikandid samal ajal valitsuselt nõudma igasuguseid soodustusi, asutavad 1834. aastal oma «suhkruvabrikantide komitee» — suhkrutööstuse esimese eesõigustatud seisuslik-monopolistliku organisatsiooni Venemaal. Suhkrutööstus sai hiljem laialdase õitsengu osaliseks tõeliste kapitalistlike monopolide näol.

Kodutööndus. Koos kapitalistliku manufaktuuri kasvamisega XIX sajandi 40—50-ndail aastail jätkab eriti mõnedes tootmisharudes arenemist ka väike-kaubatootmine — talukodutööndus maal ja käsitöö linnas. Turu arenemisega lisandub vanadele kodutööndustele ka rida uusi, mis tekkisid linna ja maa nõuetest tingitult. Eriti ulatuslikult arenevad need tööndused tööstusliku keskpiirkonna kubermangudes. Vanade tööndusliku oskuste levimine elanikkonna hulgas kapitalistlikes manufaktuurides käsitsitehnika domineerimise tingimustes aitab kaasa kodutöö kui sama kapitalistliku manufaktuuri vormi arengule. Kodutööliste odav töö, kulude kokkuhoid ruumide osas ja seadmestamiseks tehtavate kapitalikulutuste vähenemine andsid sellisele detsentraliseeritud manufaktuurile tsentraliseeritud manufaktuuriga võrreldes sageli mõningaid eeliseid. Esines juhtumeid, kus tootmistehnilised oskused toodi vabrikutööliste poolt külasse, ning sellel pinnal tekkis manufaktuurtootmine, kus «kodutööndaja» töötas kapitalisti-kokkuostja jaoks.

Selles suhtes omandab 40—50-ndail aastail eriti tüüpilised vormid puuvillatööstuse areng. Puuvillatööstus, niihästi sitsitrükkimine kui ka kudumine, kujutas enesest oma tehnika poolest samuti manufaktuuri, s. o. kasutas eranditult käsitsitööd. Pärast endiste monopolide kaotamist 1772. aastal hakkavad sitsitrükkimine ja kudumine tootmise suhtelise lihtsuse tõttu talupoegade hulgas, eriti Vladimiri kubermangus (Ivanovos, Šujas), Moskva kubermangus jne. levima kodutööndusе näol. Mõned kangrud-kodutööndajad muutuvad töötubade omanikeks ja tõelisteks, üsna suurteks «manufakturis-

tideks». Teisest küljest kujunes siin niisuguste tehniliselt kvalifitseeritud tööliste kaader, kes ei olnud seotud pärisorjusega ja muutusid üha enam kutselisteks tööstustöölisteks.

V. I. Lenin uuris üksikasjaliselt Venemaal «kodutööndusliku» kudumistööndusteе tekkimise protsessi ja nende kapitalistlikku olemust. Tööndusteе eesotsas asusid suured, sadade töölistega kapitalistlikud töökojad. Nende omanikud ostsid suurel hulgal kokku tooraineid (puuvill, kedrus) ja töötlesid neid osalt oma töökodades, osalt andsid välja «kodus töötlemiseks». Tootmise aluseks oli käsitsitöö, kuid juba üksikoperatsioonide märgatava spetsialiseerumisega (lõnga värvimine, lõnga poolimine, lõnga käärimine, kudumine, lõnga ümberpoolimine jne.). Need «töötoad» ja talumajad, kus töötasid kangrud, kujutasid endast majanduslikult vaid «manufaktuuri välisosakondi».[1] Niimoodi valmistati ette tulevase kapitalistliku vabriku arengu põhilised eeldused — kapitali akumulatsioon, kutselise töölise kujunemine, masinalise vabrikutehnika väljatöötamine.

Me ei peatu eraldi kõigi teiste tööstusharude arengul XIX sajandi keskpaiku. Neile kõigile, samuti nagu eespoolloetletud tööstusharudele, oli põhiliseks küsimuseks nende pärisorjusliku aluse kapitalistlikuks aluseks muutmise küsimus — vabale, vabapalgalisele ja kvalifitseeritud tööle ülemineku küsimus, parandatud kapitalistlikule tehnikale ülemineku küsimus, kapitalistliku konkurentsi üldistel alustel, mitte aga pärisorjusliku monopoli ja «omanikuõiguse» alusel laia turu jaoks töötamise küsimus.

Kuni lõpliku purustamiseni oli pärisorjuslik kord kõigile neile uutele tendentsidele väga tugevaks piduriks. Kuid pärisorjusliku majanduse sisemuses eneses raputasid üksikud tööstusharud, kuigi mitte ühesuguse kiiruse ja eduga, siiski maha pärisorjusliku majanduse kõidikud.

Arengu tulemused. Esitame selle küsimuse iseloomustamiseks meil olemasolevad kokkuvõtted XIX sajandi esimese poole kohta.

Ettevõtete ja tööliste üldarvu, samuti ka vabapalgaliste tööliste protsenti iseloomustavad järgmised andmed (välja arvatud mäe-, viina-, õlletehased ja veskid):[2]

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 321. Vt. samuti manufaktuuride tekkimise konkreetsed vormid XVIII sajandil tulevaste suurte kapitalistlike vabrikute — Morozovi, Bardõgini, Konovalovi, Hludovi ja paljude teiste vabrikute arengu eeskujul meie teose «NSV Liidu rahvamajanduse ajalugu» II köide, XV peatükk.

[2] Koostatud Manufaktuurikolleegiumi ja manufaktuuride departemangu andmetel, ЛОЦИА, Архив народного хозяйства, Ведомости о мануфактурах в России за соответствующие годы. Vt. samuti Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII в. до 1858 г., т. III, приложение, 1859. Üldülevaadetest tolle aja manufaktuuride seisundi kohta vt. akadeemik Carl Hermanni tuntud ülevaade (C. Hermann, Coup d'oeil sur l'état des manufactures en Russie, Mémoires de l'Académie des Sciences, 1822, VIII, p. 448). Vrd. samuti М. И. Туган-Барановский, Русская фабрика в прошлом и настоящем, т. I, 1898, стр. 76, 85—86, 89.

Aastad	Ettevõtete arv	Tööliste arv (tuhandetes)	Vabapalgaliste tööliste protsent
1770	260	55,3	32
1804	2 402	95,2	47
1812	2 322	119,0	50
1820	4 578	179,6	58
1825	5 261	210,6	54
1860	15 388	565,1	87

Palgatööliste arvu protsentuaalne suhe kõikus eri tootmisharudes väga tugevasti:[1]

Tootmisharu	Ettevõtete arv		Vabapalgaliste tööliste protsent	
	1804. a.	1825. a.	1804. a.	1825. a.
Kalevi tootmine	157	324	10	18,4
Lõuendi tootmine	285	196	60	70,8
Puuvilla tootmine	199	484	83	94,7
Siidi tootmine	328	184	73	83,0
Kirjutuspaberi tootmine	64	87	22	24,0
Raua, malmi, terase tootmine	28	170	28	22,0
Naha tootmine	843	1784	97	93,0
Kõie tootmine	58	98	85	92,0

Seega jäid juba 1825. aastaks pärisorjusliku töö tsitadelliks vaid aadlike kalevi- ja metallurgiatööstused (raua-, malmi-, terasetööstused, peamiselt Uraalis), possessioonitööstused, samuti mõisnike kirjutuspaberitööstused. Teistes ettevõtetes domineeris suurel määral juba vabapalgaline töö. Paljudes oma harudes oli tööstus juba 35 aastat enne reformi üle kasvanud oma pärisorjuslikust baasist ning muutunud «vabaks» vabrikuks.

Pärisorjusliku majanduse valitsemisest hoolimata tegi tööstus suhteliselt suuri edusamme. XVIII sajandi lõpul ei olnud Vene tööstus sugugi enam mingi õrn lavataim, vaid, vastupidi, ta tõstis Venemaa teiste maadega võrreldes mõnes suhtes silmapaistvale kohale. Eriti märkimisväärne oli näiteks mustmetallurgia areng, mille poolest Venemaale kuulus XIX sajandi algul üks esimesi kohti. 1800. aastal ulatus malmitoodang Venemaal 10,3 miljoni puudani, Inglismaal aga 11—12 miljoni puudani, kusjuures vene (Uraali) malm oli väga kõrge kvaliteediga. Kuid juba XIX sajandi 50-ndaiks aastaiks jääb Venemaa malmi tootmise poolest mitu korda maha Inglismaast, kus malmi tootmine suurenes 140,1 miljoni puudani, kuna see Venemaal moodustas kõigest 13—16 miljonit puuda. Selleks

[1] Koostatud manufaktuuride departemangu samade andmike järgi. Vt. samuti Е. П. Зябловский, Статистическое описание Российской империи, 1808, стр. 9—73.

ajaks olid Venemaast ette jõudnud juba Prantsusmaa ja Ameerika Ühendriigid, 1860. aastal aga asus Venemaa malmi tootmise poolest juba kaheksandal kohal — andis 17,6 miljonit puuda, mis oli vähem Austriast (19 miljonit puuda) ja Preisimaast (27 miljonit puuda). XIX sajandi keskpaigaks jäi Venemaa tööstuse alal eesrindlikest kapitalistlikest maadest üha rohkem maha.

Uraali mustmetallurgias avaldusid pärisorjusliku majanduse tingimused, mis XIX sajandi 50—60-ndail aastail viisid selle varem kõrgelt arenenud tööstuse langusele, eriti negatiivselt. Tehniline progress, mis selleks ajaks tervenisti haaras teiste maade mustmetallurgia, jättis peaaegu täiesti puutumata Uraali pärisorjusliku metallurgia, mis rajanes nagu ennegi eranditult pärisorjuslikul teotööl.

Seda mahajäämust toetasid kõrged tollid, mis moodustasid 1822. aasta tollitariifi järgi 250 protsenti raua väärtusest ja 600 protsenti malmi väärtusest. Säärased tollid kaitsesid Vene turgu odavate inglise toodete konkurentsi eest, kuid nad tingisid ühtlasi ka Uraali mäetööstuse tehnilise mahajäämuse. Pärisorjusliku majanduse kants, Uraal, tõi ammu enne oma mustmetallurgia langust esile kõik pärisorjusliku majanduse ja pärisorjusliku aadlipoliitika negatiivsed tagajärjed.

Uraali pärisorjuslik mäetööstus tõi oma lagunemise ja langusega vaid reljeefsemalt esile teiste tööstusharude kriisi iseloomujooni pärisorjusliku majanduse seisaku tingimustes. Näiteks teine majandusharu, kus domineerisid pärisorjuslik töö ja mõisamanufaktuur, — kalevi tootmine, käis, nagu me nägime, läbi sama soodustatud riigihangete seisuslike privileegide, välismaa konkurentsi vastu suunatud tollikaitse, pärisorjusliku töö domineerimise tee ja selle tulemusena — tehnika täieliku stagnatsiooni tee, languse tee.

Vastupidi, puuvillatööstus läks kõige varem ja täielikult üle kapitalistlikule teele, uuele tehnikale, vabale tööle ning kasvas juba XIX sajandi keskpaiku pärisorjuslikest suhetest välja. Kuid samal ajal pidi see tööstusharu seda enam tundma kõiki neid vastuolusid, mida tekitas pärisorjuslik majandus koos Venemaal kujunevate kapitalistlike suhetega.

XXV PEATÜKK

IMPEERIUMI RAHVUSLIKE ÄÄREMAADE MAJANDUSLIK ARENG XVIII SAJANDIL JA XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL

Me juba ütlesime, et XVIII sajand ja XIX sajandi esimene veerand olid impeeriumi piiride eriti hoogsa laiendamise perioodiks, sealjuures esmakordselt läände, pärisvene maade piiride taha (Soome, Baltimaad, Poola). Peale selle toimus riigipiiride kiire

laienemine lõunasse, vanadesse Vene maadesse, Ukrainasse, samuti Novorossia steppidesse, Krimmi, Euroopa kaguossa (Ees-Kaukaasia), Taga-Kaukaasiasse (Kartlia, Mingreelia, Dagestan, Aserbaidžan, Armeenia) ja lõpuks Aasia idaossa (Kesk-Aasia stepid, Kamtšatka) kuni Ameerika mandrini (Alaska).

Suuremalt osalt olid nende vallutuste aluseks Venemaa majandusliku arengu elulised ja tähtsad huvid ning tema rahvusliku ühinemise lõpuleviimine. Selleks olid näiteks ukraina ja valgevene rahva lõplik taasühinemine vene rahvaga koos nende maade tagasivallutamisega panide-Poolalt, Novorossia steppides ja Ees-Kaukaasias vanade Vene maade tagasivallutamine, Baltimaades, Soomes, Krimmis Balti ja Mustale merele viivate väljapääsude kindlustamine.

Vallutustel Aasia idaosas, Siberis ja Kesk-Aasias, samuti ka Kaukaasias ja Taga-Kaukaasias oli koloniaalsete vallutuste iseloom. Kuid sellest hoolimata oli neil ida ja Taga-Kaukaasia rahvaste ajaloolise, poliitilise ja majandusliku arengu käigus ka suur progressiivne tähtsus neile rahvastele. Nad ühendasid need mahajäänud rahvad määratu suure impeeriumiga, lülitades nad majanduslikesse sidemeisse temaga, ühendades nad kõrgema kultuuriga ning vabastades nad Türgi ja Pärsia aasialiku despotismi rõhumisele allumisest.

Me käsitleme siin impeeriumi territooriumi laiendamist lõunasse, itta ja läände XVIII ja XIX sajandil ning tsarismi majanduspoliitikat impeeriumi nendel ääremaadel.

Võitlus Poola vastu Ukraina, samuti ka Valgevene pärast, mis oli XVII sajandi lõpul kujunenud Moskva riigile ebaõnnestunuks, jätkus ka XVIII sajandil. Ta lõppes XVIII sajandi lõpuks mitte üksnes kogu Ukraina ja Valgevene taasühinemisega Venemaaga, vaid ka Poola langemisega.

Poola esimese jagamise järgi läks 1772. aastal Venemaa külge suur osa Valgevenest, teise jagamise järgi 1793. aastal — kogu ülejäänud osa Valgevenest, Ukraina, Podoolia ning idapoolne osa Polesjest ja Volõõniast, lõpuks kolmanda jagamise järgi 1795. aastal sai Venemaa Leedu ühes Vilno ja Grodnoga, Polesje ja Volõõnia ülejäänud osa.

Valgevene ja Leedu XVIII ja XIX sajandil. XVIII sajandi lõpul, pärast Venemaaga ühinemist, moodustasid Valgevene ja Leedu kuus Venemaa loodekubermangu (Vilno, Grodno, Kovno, Minski, Mogiljovi ja Vitebski kubermang).

Kuid nende majanduslikku ühinemist impeeriumiga ei saavutatud otsekohe. Leedu-poola šlahta püüdis säilitada oma iseseisvust ja asus 1812. aastal, kui toimus Napoleoni sissetung Venemaale, vallutaja poolele. Sõda ning kariloomade ja toiduainete halastamatud rekvireerimised prantslaste poolt laostasid täielikult talumajanduse. Sellele lisandus aastail 1820—1822 rida ikaldusi. Valgevene talurahvas hakkas oma majapidamist massiliselt maha jätma, ümber asuma ja tööle siirduma Venemaa sisekubermangudesse.

1830. aasta Poola ülestõus haaras osalt Leedu ja Valgevene, ehkki ta ei võtnud siin massilist iseloomu, kuna talurahvas ei toetanud ülestõusnud poola šlahtat. Samal ajal lubas tsaarivalitsus talupoegadele pärisorjusest vabastamist, kuid jättis selle lubaduse pärast ülestõusu mahasurumist täitmata. Seevastu konfiskeeris ta kõik ülestõusust osavõtnud šlahta maad ning hakkas koloniseerima Leedut ja Valgevenet vene mõisnike ja nende pärisorjadega.

Leedu ja Valgevene kubermangude pärisorjuslikus mõisamajanduses hakkas pärast selle majanduse langust XIX sajandi 20—30-ndail aastail seoses kaubamajanduse arenemisega ja saaduste suurenenud turustamisega välismaale eriti intensiivselt tugevnema pärisorjuslike talupoegade ekspluateerimine. Talumajanduse üldine tase oli väga madal. Kolmeväljasüsteemi domineerimise tingimustes oli talupoegade põldude väetamine selle tõttu, et talupoegade loomakasvatus oli nõrgalt arenenud, äärmiselt puudulik. Mõisnike karjamõisasüsteem oli rajatud vähese maaga talupoegade raskele teoorjuslikule tööle, kuid paljud mõisnikud hakkasid majapidamise intensiivistamiseks organiseerima oma majapidamist, mis töötas maata sulaste odava palgatööga. Niisugused mõisamajandid saavutasid suurt edu, arendasid kaubatootmist, turustades siseturule ja välismaale lina, rasva, nahku, harjaseid, vilja. Kolmeväljasüsteemilt hakkavad need majapidamised üle minema parandatud külvikordadele, kartulikasvatusele ja viinapõletamisele. See kõik ei avaldanud aga mõju talumajanduse parandamisele, mis jäi äärmiselt mahajäänuks. Ikaldused ja näljahädad muutusid valgevene talurahva «elukondlikuks» nähteks. Kohaliku tööstuse vähene areng (XIX sajandi alguseks oli Leedus ja Valgevenes kokku umbes 150 manufaktuuritüüpi tööstusettevõtet umbes 3500 töölisega, sealhulgas vabapalgalisi 1800 inimest) ei võimaldanud tööd väljaspool põllumajandust. Kodutööndustest olid levinud üksnes kõige lihtsamad puidutöötlemise ja puittoodete valmistamise tööndused. Parem ei olnud ka linnarahvastiku massi olukord, kellest suur osa koosnes juudi kehvikuist, väikekäsitöölistest ja -kaupmeestest. Juudi suurkodanlus tegeles laialdasema põllumajandussaaduste hulgikaubandusega, rentis leedu ja poola suurmõisnikelt mõisaid.

Seega kujutasid Venemaaga ühendatud Leedu ja Valgevene osad endast XVIII—XIX sajandi Venemaa pärisorjuslikus majanduses üht tema majanduslikult mahajäänud, madalal tasemel oleva põllumajandusega, pärisorjuse ja maapuuduse poolt mahasurutud talumajandusega, nõrgalt arenenud töötleva tööstusega osa. Kuid siiski avas nende ühendamine Venemaaga Valgevene ja Leedu talumajandusele laiemad arenguteed kui panide-Poola ikke all. Sellepärast algab XIX sajandil koos kapitalismi arenemisega selle piirkonna kui Vene kapitalistliku majanduse koostisosa tõus.

Baltimaad. Eriline koht XVIII sajandi suure poliitilise ja majandusliku tähtsusega vallutuste hulgas oli Baltimaade vallutamisel, mis läksid hiljem kolme Balti kubermangu koosseisu: Peeter I poolt

vallutatud Eestimaa ja Liivimaa kubermang ning pärast kolmandat Poola jagamist Venemaa poolt omandatud Kuramaa kubermang.

Juba Marx rõhutas, et Peeter I, ehitanud uue pealinna «hämmastava julgusega» «esimesele tema poolt vallutatud tükile Balti mere rannikust, peaaegu ühe suurtükilasu kaugusel piirist», asetas pealinna ja oma trooni säärastesse tingimustesse, «kus ta ei võinud olla kindlustatud kallaletungide vastu senikaua, kuni kogu rannik Liibavist kuni Tornioni polnud alistatud, mis viidi lõpule alles Soome vallutamisega 1809. aastal».[1] Seega kutsusid Baltimaade ja Soome vallutamise esile eeskätt strateegilised kaalutlused ja eesmärgid, kuid samal ajal omandas see ka määratu suure majandusliku tähtsuse. Balti sadamate kaudu sai Venemaa esmakordselt väljapääsu läänepoolsetele, osalt kinnikülmumatutele meredele ning võis oma toorainet turustada välismaale. Sellest ajast peale muutuvad Peterburi, Riia, Tallinn, Liibavi tähtsateks väliskaubanduse sadamateks ja hiljem ka suurteks tööstuskeskusteks.

Kaugelt minevikult said Balti kubermangud pärandiks elanikkonna mitmekesise etnilise koosseisu, mis avaldas hiljem mõju ka tema sotsiaalsetele rühmitustele. Pärisrahvastiku, peamiselt maarahvastiku massi moodustasid eestlased (Eestimaal ja Liivimaa põhjaosas) ja lätlased (Liivimaa lõunaosas ja Kuramaal). Baltimaade vallutamine XIII sajandil saksa rüütliordude — Liivi- ja Teutooni ordu poolt andis ülevõimu kohaliku elanikkonna massi üle saksa rüütlite kätte, kes muutusid hiljem valitsevaks saksa aadlikest ja parunitest maaomanike klassiks, kelle pärisorjusliku rõhumise all oli läti ja eesti talurahvas. Soodsa mereäärse asendi ja väliskaubanduse võimaluse tõttu hakkas balti parunite suurmajapidamine XVIII sajandil üle minema põllumajandussaaduste tootmisele turu jaoks, põldude laiendamisele, intensiivsele majapidamisele — viinapõletamisele, linakasvatusele, loomakasvatusele. Kuni XIX sajandini oli linnatööstus võrdlemisi vähe arenenud, ehkki linnad olid juba XVIII sajandil saanud mõningaid omavalitsuse õigusi ja neis hakkas arenema peamiselt saksa linnakodanlus. Samuti hakkasid arenema ka mõisnike pärisorjuslikud — viinapõletamise, kudumise jne. — manufaktuurid.

Maa niisuguse majanduse pinnal võttis pärisorjuslik rõhumine balti mõisnike ja parunite majapidamistes eriti raske kuju. Eesti või läti talupoeg oli kohustatud tegema mõisnikule tegu, s. o. tööd mõisa maa peal oma hobuste ja härgadega kindlaksmääratud arvu päevade jooksul, tavaliselt 3—4 päeva nädalas, põllutööde, heinateo jne. hooajal oli ta aga kohustatud tegema ka abitegu — erakorralist teotööd ilma kindla tähtajata, kuni tööde täieliku lõpetamiseni mõisamaal. Peale selle olid talupojad koormatud ka mitmesuguste teiste teotöödega, näiteks küüdiskäimisega. Peale selle olid nad kohustatud mõisnikule mitmesuguseid saadusi ja raha andma. Rootsi valitsuse ajal, XVI ja XVII sajandil, püüdis Rootsi valitsus

[1] K. Marx, Secret diplomatic history, p. 88.

murda saksa parunitest aristokraatia feodaalset ülevõimu reduktsiooniseaduse kehtestamise, s. o. kuningate poolt eraisikuile kingitud mõisate riigile tagasivõtmise teel, samuti ka talurahva kohustuste reguleerimise teel niinimetatud vakuraamatute sisseseadmisega, kuhu pidi sisse kantama teokohustuste ja muude kohustuste normid.

1710.—1712. aasta «kirjadega» kinnitas Vene tsaarivalitsus pärast Baltimaade vallutamist balti aadli enda poole meelitamise eesmärgil kõik tema endised õigused ja tõotas kaotada rootsiaegsed reduktsioonid. Seepärast tugevneb pärisorjuslik režiim XIX sajandi alguseks veel enam, eriti seoses kaubamajanduse edasise kasvuga. Seadustega majoraatide kohta säilitasid balti parunid oma mõisad eesõigustatud perekondade väikese rühma käes. Samal ajal jäi talurahva mass täiesti ilma maata ja sattus mitte vähem raskesse sulaste olukorda. Sellega seoses veeres XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul üle Balti kubermangude talurahva ülestõusude laine, mis relvade abil maha suruti.

Kartes ülestõusude edasist arengut, otsustas tsaarivalitsus läbi viia mõned maareformid. Juba Katariina II piirab oma 1765. aasta seadusega mõnevõrra mõisnike omavoli (keeld müüa talupoegi nagu loomi turgudel ja välismaale, kohustuste ja ihunuhtluse piiramine jne.). 1803. aastal moodustati Peterburis eriline Baltimaade talupoegade «elujärje parandamise» komitee. Komitee poolt väljatöötatud 1804. aasta seadus tunnistas talupojad mitte mõisniku isiku, vaid maa külge kinnistatuks, mispärast ei olnud lubatud talupoegade müük ilma maata, talupojad tunnistati oma talude eluaegseiks valdajaiks, taastati rootsiaegsed vakuraamatud.

Kuid see seadus, kuigi seda ei rakendatud rangelt ega kõikjal, kutsus esile mõisnike proteste. Ta piiras mõnevõrragi mõisnike püüet tugevdada pärisorjuslike talupoegade teoorjuslikku ekspluateerimist. Tekkiva kapitalismi tingimustes hakkasid balti mõisnikud jõudma järeldusele, et neil oleks talupoegade «vabastamist» teatavate tingimustega sidudes kasulikum vabapalgalisele tööle üle minna. Tõepoolest, kolmes Balti kubermangus aastail 1816—1819 kehtestatud seadustega tunnistati talupojad vabaks, kuid ilma maata, kuna kogu maa tunnistati mõisnike omandiks. «Vabastatud» talupojad said õiguse sõlmida mõisnikuga vabatahtlikul kokkuleppel lepinguid tema maa rentimise ja mõisa põllul töötamise kohta. Pärisorjuslikud suhted säilisid tegelikult ka pärast reformi. Mõisamajapidamine ei kasutanud mitte vabapalgalist tööd, vaid poolpärisorjuslike talupoegade, «maatükkidega varustatud tööliste» tööd. Mõisnikele-aadlikele säilitati jurisdiktsiooni ning talupoegade ja nende omavalitsuste kontrollimise õigused, õigus neid ihunuhtlusega karistada. Aadlile säilitati mitte üksnes seisusliku omavalitsuse, vaid ka valitava mõisapolitsei laialdased õigused (kuni 1888. aastani), mida polnud isegi pärisorjuslikul Venemaal.

Kauba- ja rahamajanduse areng hakkas viima põldude laiendamisele mõisamaadel, intensiivistamisele, mitmeväljasüsteemile

üleminekule, vaheltharitavate kultuuride kasvatamisele, viinapõletamise ja loomakasvatuse arendamisele. Seoses sellega püüdsid mõisnikud ka edaspidi jätta talupoegi ilma maata. Sageli liideti talupoegade maatükid mõisamaade külge; talupojad proletariseerusid, laostusid täielikult. Hakkas arenema ümberasumine sisekubermangudesse. 1849. aasta seadusega kehtestati mõned paremused, kusjuures teoorjus asendati obrokiga ja kergendati kohustusi. XIX sajandi 60-ndate aastate üldised kodanlikud reformid puudutasid Baltimaade talurahvast vähe, ja alles aastail 1864—1866 viidi läbi mõned reformid kogu impeeriumis (valla- ja linnaomavalitsuse, kohtu jne. ümberkorraldamine). Kuid ka pärast seda säilisid balti aadli eesõigustatud seisund ja talurahva õigusetu olukord isegi suuremal määral kui ülejäänud Venemaal.

Aadlike-maaomanike ülevõim ja maaelanikkonna õigusetu olukord ei võinud siin soodustada tööstuse arengut, välja arvatud põllumajandusega seotud tööstus. Saksa parunid püüdsid odavat tööjõudu külas kinni pidada. Õigusetu oli ka linna-väikekodanluse olukord. Käsitöö tsunftikorralduse mõningaid õigusi kasutas üksnes saksa elanikkond, kuid lätlased, eestlased jt. võisid linnades töötada ainult lihttöölistena ja majateenijatena. Alles XIX sajandi keskpaiku, seoses Balti mere sadamate kaudu välismaise tooraine (kivisöe, malmi, puuvilla, villa jne.) sisseveo suurenemisega, hakkavad siin arenema mõned tööstusharud, nagu puuvillatööstus (sealhulgas Venemaa suurim, Kreenholmi manufaktuur Narvas), kalevi-, metallurgia-, laevaehitustööstus jne. Balti mere sadamad hakkavad kohe pärast nende Venemaaga ühendamist etendama tähtsat osa põllumajandusliku tooraine väljaveos sisekubermangudest, samuti ka välismaiste tööstuskaupade sisseveos Venemaale. Nii kuulus Riiale juba XVIII sajandi lõpul teine koht kaubakäivete alal kõigi teiste Vene sadamate hulgas (1797. aastal Peterburi — 51,5 miljonit rubla, Riia — 12,8 miljonit rubla, kõik Balti mere sadamad aga ilma Peterburita — 187 miljonit rubla kõigi Musta mere sadamate 764 000 rubla suuruste käivetega võrreldes).

Tsaari-Venemaa Balti ääremaade hulka kuulus ka Soome. Kuigi osa Soomest (Viiburi kubermang) ühendati Venemaaga juba Peeter I ajal Põhjasõja tulemusena (1721. aastal), vallutati kogu Soome lõplikult alles 1809. aastal. Sellega kindlustati impeeriumi pealinna lähiste julgeolek. Strateegilistele kaalutlustele rajatigi osalt tsarismi poliitika Soome suhtes esimestel aastatel pärast vallutust: Aleksander I ühendas Soome Venemaaga omaette vürstiriigina, kellel olid oma konstitutsioon ja iseseisev Maapäev. Lenini sõnade järgi tahtis Aleksander I sellega «soomlasi, Rootsi kuninga endisi alamaid, enda poole võita»[1] ja sellega kindlustada riigipiiri julgeolek. Soomel ei olnud oma sõjaväge, kuid kõigis maa põhilistes strateegilistes punktides ja kindlustes asusid Vene väed ja garnisonid. Samal ajal säilitas Soome omaenda valuuta ja raha

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 275.

müntimise, oma rahasüsteemi, oma riigipanga. Tal oli oma maksusüsteem. Impeeriumist eraldati ta tollipiiriga ja tal oli oma tollisüsteem, mille tollitariif erines Venemaa tollitariifist.

Seega erines Soome oma rahvamajanduse majandusliku ja sotsiaalse struktuuri poolest tunduvalt impeeriumi rahvamajandusest ning oli sellega võrdlemisi nõrgalt seotud.

Slobodaa-Ukraina. Pärast Ukraina ühendamist Venemaaga teda ei asustatud ega võetud majanduslikult kasutusele eri osades üheaegselt ega ühesuguse eduga. Kõige varem hakkas asustuma niinimetatud Slobodaa-Ukraina (Harkovi kubermang).

Olles juba XVII sajandi algusest peale Moskva võimu all, kujutas ta enesest sel ajal veel «metsikut välja», s. o. asustamatut steppi, kus rändlesid tatarlased ja asusid Moskva sõjameeste harvad valvepostid. XVII sajandi keskpaiku ilmuvad siia esmakordselt põllundusasunikud, «tšerkassid», kes tulid siia Dnepri Poolapoolse paremkalda tagant ja Leedust, ning leedu-poola panide orjusest põgenenud «holopid». 1654. ja 1655. aastal rajasid nad siin esimese linnatüüpi asula, Harkovi. Moskva valitsus soodustas piirkonna asustamist tšerkassidega, andes neile omavalitsuse, tühjade maatükkide vaba omandamise, kalanduskõlvikute kasutamise õigused, viinapõletamise vabaduse, «maksuta-tollita» vaba kauplemise õiguse. Selle kõige eest olid tšerkassid, kes tõid enesega kaasa oma sõjalis-kasakaliku korralduse ja olustiku vormid, kohustatud kaitsma riigipiire ja osa võtma sõjaretkedest (Peeter I Aasovi-sõjaretkedest Põhjasõjas, sõjaretkedest Krimmi). XVIII sajandi jooksul kaotavad tšerkassid järk-järgult oma iseseisva sõjalis-kasakaliku korralduse: piiratakse tühjade maatükkide vaba omandamise õigusi; elanikkond maksustatakse kogu Venemaal kehtivate maksudega.

XVIII sajandi keskpaiku kaotab Slobodaa-Ukraina militariseeritud ääremaa seisundi, olles nüüd juba idast ja lõunast ümbritsetud venelaste, ukrainlaste, serblaste jne. uute asundustega. Slobodaa-Ukraina asustumine toimub kiiresti: 1773. aastal oli seal juba 677 asundust 666 000 elanikuga. Rahvamajanduse peaharuks saab põllundus. Laialdaselt levib viinapõletamine (Harkovi asehalduskonnas oli XVIII sajandi 80-ndail aastail 976 viinavabrikut), samuti ka tõrvaajamine, kusjuures piiritust ja tõrva veeti välja mitte üksnes impeeriumi sisemaale, vaid ka välismaale.[1] Suur tähtsus oli mõnel kodutööndusel (nahatööndus jt.). Ühes sellega tugevnevad ja laienevad kaubandussidemed Moskva rajoonidega: Slobodaa-Ukraina laadad kauplevad laialdaselt paljude Venemaa kaugete rajoonidega ja isegi välismaaga.

Piirkonna niisuguse majandusliku arengu tõttu muutusid ka elanikkonna agraarsuhted. Tühjade maatükkide vaba omandamine kaob Harkovimaal XVIII sajandi keskpaiku. Kohalik kasakate ülemkiht ja rikkad vene maaomanikud haaravad või ostavad kokku

[1] Д. И. Багалей, Русская история, т. II, стр. 69, 107, 132 и др.

kasakate tühjad maatükid ja maad, asustades sinna pärisorjuslikke talupoegi. XVIII sajandi lõpuks olid juba olemas tohutud pärisorjuslikud latifundiumid, näiteks vürstide Golitsõnite latifundiumid 4500 pärisorjaga, Kondratjevi latifundiumid 5958 pärisorjaga, Tevjaševite latifundiumid 4250 pärisorjaga ja suur hulk maaomanikke 1000—1500 pärisorjaga.

Vasakkalda-Ukraina. Vasakkalda-Ukraina (mis kandis Tšernigovi ja Poltaava kubermangu koosseisus ametlikult nimetust «Väikevenemaa») hakkab pärast XV sajandi «tühjenemist» XVII sajandil eriti ulatuslikult asustuma põgenenud pärisorjadega, kes pagesid poola panide juurest Ukrainast ja Valgevenest. XVII—XVIII sajandiks leidus seal peale vanade linnade, nagu Tšernigov, Perejaslav, Starodub jne., ka uusi, kiiresti asustunud linnu, nagu Nežin, Tšerkassõ, Baturin, Konotop, Gluhhov, Krolevets jt. Olles algul kasakkonna «polgulinnadeks», muutusid need linnad järk-järgult suurteks kohalikeks kaubandus- ja laadapunktideks.

Venemaaga ühendamisest ja eriti XVIII sajandist alates hakatakse Vasakkalda-Ukrainas endise valitava hetmanivõimu asemel sisse seadma Vene haldust, määrates ametisse Moskvat pooldavaid hetmaneid. Juhtiva haldusorganina asutatakse hiljem «Väikevene kolleegium». Katariina II ajal kaotatakse hetmanivõim üldse, ning 1782. aastal kehtestatakse üldvene haldus. Kaotatakse tollipiir Venemaaga, kehtestatakse üldised seadused, pearahaga maksustamine jne.

XVIII sajandi jooksul, eriti selle teisel poolel, toimuvad Vasakkalda-Ukraina agraarsuhetes sügavad nihked. Suhteliselt suuremõõtelise «vaba» osamaavaldusega kasakate endise domineerimise asemel kasvab intensiivselt talupoegadest elanikkond, kus suur osatähtsus on vähese maaga ja maata taludel. Samal ajal haaravad kasakate ülemkiht ja ukraina kui ka suurvene aadel kasakate ja talupoegade maid, pärisorjastades neil asunud talupoegi. Juba 1739. aastal keelas sõjaväekantselei talupoegade vaba ülemineku ühe mõisniku juurest teise juurde. See keeld tühistati 1742. aastal Jelizaveta poolt, kusjuures keelati ühtlasi suurvene mõisnikele «kinnistada» endale ukraina talupoegi. Kuid pärisorjastamispoliitika jätkus. Razumovski hetmanivõimu ajal (aastail 1750—1764) muudeti suur hulk külasid kasakate ülemkihi ja mõisnike «igaveseks põlisvalduseks». Talupoegade ülemineku-õigust piirati, ning ülemineku korral jäi kogu nende vara mõisnikule. Katariina II ajal tühistati üleminekuõigus 1783. aastal lõplikult ja kehtestati seega vene pärisorjus.[1]

Selleks ajaks muutusid elanikkonna peaaegu ainsaks tegevusalaks põllutöö ja karjakasvatus. Nende saadusi — vilja, kanepit,

[1] XVIII sajandi Vasakkalda-Ukraina majanduse uurimise põhiliseks algallikaks on 1765. aastal teostatud linnade ja mõisate elanikkonna niinimetatud «Rumjantsevi nimestik». Vt. «Записки Черниговского статистического комитета», т. I, 1866; Д. И. Багалей, Генеральная опись Малороссии, «Киевская старина», 1883; А. М. Лазаревский, Описание старой Малороссии, 1888.

mett, nahku, harjaseid jne. turustasid mõisnikud ja talupojad arvukatel laatadel, kust need suunati sadamatesse ja välismaale. Tunduvalt arenesid kodutööndused. Tööstusettevõtetest olid kõige rohkem levinud viinavabrikud; eksisteeris juba Peeter I poolt Potšepas ehitatud purjeriidevabrik ja rida väiketöökodasid (klaasi-, nahatöökojad jne.).

Paremkalda-Ukraina. Paremkalda-Ukraina (endised kubermangud — Kiievi, Podoolia ja Volõõnia kubermang), mis ühendati Venemaaga aastail 1793—1795, sai veel XVII sajandi teisel poolel tugeva laastamise osaliseks poolakate poolt seoses Hmelnitski ülestõusuga ja tema poolt (aastail 1648—1649 ja 1651—1654) liidus türklastega peetud sõdadega Poola vastu. Ukraina kasakatest ja pärisorjuslik elanikkond põgenes üle Dnepri, Moskva riiki. Majandus laostus. Alles XVIII sajandi algul algab Poola kuninga Jan Sobieski ajal intensiivne Paremkalda-Ukraina koloniseerimine poola suurmaaomanike poolt. Poola suurmagnaadid, nende järel aga ka väiksem šlahta, haarasid maa uuesti ja said siin suuri maavaldusi. Suurmajapidamise organiseerimiseks oli puudus töökätest, mistõttu mõisnikud hakkasid oma maid asustama talupoegade juurdemeelitamise teel teistest kohtadest. Nii tekkisid erilised asulad, «slobodaad». Sinna elama asunud talupoegi ei peetud pärisorjadeks, nad paigustusid pikaajaliste lepingute alusel, mis andsid mõningaid isiklikke ja majanduslikke soodustusi, näiteks maksudest vabastamise mitmeks aastaks, rahalisi toetusi jms., ning arvutasid täpselt maaomaniku kasuks kantavaid kohustusi ja teorenti (niinimetatud «inventarid»). Seetõttu oli Paremkalda-Ukraina juba XVIII sajandi keskpaiku üsna tihedalt talupoegadega asustatud. Kui aga talurahvas oli oma elu kindlalt sisse seadnud ja kui lepingute tähtajad olid möödas, hakkasid maaomanikud ilma uute lepinguteta läbi ajama. Nad võtsid talupoegadelt endised soodustused ja pärisorjastasid nad Poola pärisorjuslike suhete üldistel alustel. Sellel pärisorjusliku rõhumise tugevnemise pinnal toimusid aastail 1730—1768 uuesti talurahva liikumised panide ja poola šlahta vastu, niinimetatud «haidamakkide ülestõusud». Eriti suur haidamakkide ülestõus («koliivštšina») toimus 1768. aastal. Kui Paremkalda-Ukraina 1793. aastal ühendati Venemaaga, kujutas ta enesest maa-ala, kus domineeris poola mõisnike suurmaavaldus koos äärmiselt tükeldatud talupoegade maavaldusega ja pärisorjuse raskete vormidega. Kiievi kubermangus näiteks oli 1797. aasta rahvaloenduse järgi kõigi 533 000 elaniku hulgas 444 000 pärisorjuslikku mõisatalupoega,[1] s. o. pärisorjad moodustasid kuni 83 protsenti kogu elanikkonnast.

Teiste rajoonidega võrreldes tõuseb Paremkalda-Ukraina põllumajandus oma tehnilise taseme poolest kiiresti ühele esimestest kohtadest. XIX sajandi 40-ndaist aastaist alates hakkab mõisates

[1] И. И. Фундуклей, Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, 1852, стр. 177—179.

arenema suhkrupeedikasvatus, ehitatakse suhkruvabrikuid. Seoses sellega muutub majapidamissüsteem, kaob kolmeväljasüsteem, mis asendatakse viljavaheldusega, parandatakse põlluharimistehnikat, võetakse kasutusele väetamine jne.

Metallurgiatööstuses oli XVIII sajandi teine pool feodaal-pärisorjuslike ettevõtete suure leviku ja poola suurmagnaatide (krahv Potocki, vürst Popinski jt.) kätte kontsentreerumise perioodiks. Mõisnike metallurgia-ettevõtete kasv muutus talupoegade ja tööliste edasise pärisorjastamise abinõuks. Kuid juba XIX sajandi algul hakkab pärisorjuslik metallurgia seoses pärisorjuse üldise lagunemise ja mõisnike ettevõtja-tegevuse üleminekuga tulukamatele aladele (suhkruvabrikud jne.) langema.[1]

Stepi-Ukraina. Veidi hiljem algas Ukraina stepialade koloniseerimine. Alles pärast lõunapoolse Paremkalda-Ukraina Dnepri ja Bugi vahelise ala tagasivallutamist Türgilt (1774. a. Kutšuk-Kainardži rahu järgi), pärast Zaporožje Setši hävitamist (1775. aastal) ja Krimmi ühendamist Venemaaga (1783. aastal) algas Musta ja Aasovi mere äärsete stepialade süstemaatiline koloniseerimine. 1803. aastal oli Jekaterinoslavi kubermangus 666 000 ja Hersoni kubermangus 370 000 elanikku.[2] 1844. aastal oli neljas niinimetatud «Novorossia» kubermangus 3 127 000 mõlemast soost elanikku, sealhulgas Jekaterinoslavi kubermangus 776 000 ja Hersoni kubermangus 850 000. Asukad kirjutati algul sisse sõjalis-põllumajanduslike asunduste tüüpi husaari- ja kasakapolkudesse. Peale Ukrainast, samuti ka Suurvenest (Voroneži kubermang) tulnud ümberasujate põhimassi oli selle piirkonna asustamise ja kasutuselevõtmise jaoks suur tähtsus välismaisel kolonisatsioonil. 1752. aastal moodustati austria serblaste esimene sõjalis-põllumajanduslik asundus («Novoserbia», endises Hersoni kubermangus), 1774. aastal — kreeka asundused, seejärel — bulgaaria, saksa jt. asundused.

Koos talupoegade kolonisatsiooniga arenes aadlikele tohutute, kümnete tuhandete tiinude suuruste latifundiumide väljajagamise teel ka aadlikest maaomanike kolonisatsioon. Esimese 12 aasta jooksul pärast Stepi-Ukraina ühendamist Venemaaga jagas Katariina II mõisnikele välja kokku üle 4,5 miljoni tiinu maad.

Veel intensiivsemalt hakati maid välja jagama XIX sajandi algul peenvillalammaste kasvatamiseks. Suuraadlikele ja välismaalastele (vürstid Vorontsov ja Kotšubei, krahvid Stroganov, Kankrin ja Potocki, Anhalt-Kötheni hertsog, välismaalased Fein, Kornis, Philibert, Wassal jt.) jagati ühes meriino lammaste kasvatamise kohustusega välja määratu suuri, kümnete ja sadade tuhandete tiinude suurusi latifundiume. Valitsus ostis välismaal kokku meriino lambaid ja jagas need välja suurmaaomanikele. XIX sajandi

[1] А. П. Оглоблин, К истории металлургии на Правобережной Украине в первой половине XIX в., «Труды Киевского государственного университета», исторический факультет, 1939, т. I.

[2] Д. И. Багалей, Колонизация Новороссийского края, стр. 76.

40-ndaiks aastaiks oli Stepi-Ukrainas kuni 7 miljonit lammast, kelledest pooled olid meriino lambad. Suurimatel lambakasvatajatel, nagu välismaised kolonistid Fein ja Philibert, oli igaühel 100 000 lammast ja rohkem.

Mõnevõrra hiljem hakkas arenema põlluharimine, mis sadamate läheduse tõttu võttis kiiresti laialdase kaubalise iseloomu. Juba XVIII sajandi 80-ndail aastail koguti siin kokku 230 000—240 000 setverti vilja, 1846. ja 1847. aastal aga koguti 8—8,8 miljonit setverti. Kuigi XIX sajandi 40-ndail aastail nisu ei tõrjunud siin veel välja lambakarjamaid ja stepi-uudismaid, suurenesid nisukülvid kiiresti. Peamisteks teravilja tootjaiks muutusid suurekülvilised talu- ja mõisamajandid. Vilja väljavedu stepikubermangudest Musta mere sadamaisse ja välismaale ulatus 40-ndaiks aastaiks juba 1,5 miljoni setvertini (15 miljonit puuda).[1]

Teravilja kaubatootmise areng ja suured nisukülvid tingisid elanikkonna ja eriti pärisorjusliku elanikkonna vähesuse tõttu (kõigi 3 127 000 elaniku hulgas oli ainult 658 000 mõisatalupoega) põllutöömasinate ja palgatöö rakendamise kasvu, tehnika tõstmise jne. Nii rajati kapitalistliku põllumajanduse alused steppides varem kui teistes rajoonides.

Mis puutub tööstusse, siis oli see siin XIX sajandi esimesel poolel nõrgalt arenenud. Ehkki 1790. aastal avastati Donbassis kivisüsi ja 1795. aastal asutati Luganskis malmitehas, ei olnud sellele vaatamata veel avastatud ega kaevandatud Donbassi ja Krivoi Rogi tohutuid rikkusi. Põhilisteks tööstusharudeks jäid üksnes põllumajandusega seotud suhkru- ja viinavabrikud. Arenenud olid kodutööndused naha, kanepi, tubaka jm. töötlemise alal.

Seega kujutas Stepi-Ukraina (samuti nagu Põhja-Kaukaasia, Taga-Volgamaa jne.) enesest reformieelsel ajastul, kuni XIX sajandi keskpaigani veel asumaad, kus oli olemas vabu maid ja toodeti eranditult põllumajandussaadusi, mis turustati vahetuseks metropoli tööstustoodete vastu. Samasugused asumaade ja metropoli majanduslikud suhted säilisid osalt ka kapitalismi algperioodil.[2] Kuid kapitalismi edasine areng muutis järsult endised suhted. Niisuguste suurte üleimpeeriumilise tähtsusega tööstuskeskuste, nagu Krivoi Rogi metallurgiarajooni, Donbassi, edela peedisuhkrurajooni moodustamine, esmaklassiliste üleimpeeriumilise tähtsusega sadamate (Odessa, Nikolajev, Herson jt.) ehitamine, raudteeliinide võrgu ehitamine (juba XIX sajandi 60-ndaist aastaist alates), külvipinna ning sise- ja välisturgudele vilja väljaveo kiire kasvamine, rääkimata üldisest majanduspoliitikast — raharinglusest, maksupoliitikast, — kõik see ühendas Ukraina majandust lahutamatult ja orgaaniliselt Vene kapitalismi üldise kapitalistliku majandusega. Vene kapitalism omakorda tõmbas arenedes oma lahutamatu

---

[1] А. А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, т. II, 1853, стр. 92—94 и 97.

[2] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 496—498.

ja orgaanilise osana paratamatult kaasa Ukraina tööstuse, põllumajanduse, ukraina proletariaadi, talurahva jne.

Bessaraabia. 1812. aastal sai Venemaa Bukaresti rahu põhjal (mis lõpetas 1806.—1812. aasta Vene-Türgi sõja) Bessaraabia, mis Moldaavia vürstiriigi osana oli vassallisõltuvuses Türgist.

Samuti nagu kogu Moldaavia, nii oli ka Bessaraabia esialgu asustatud peamiselt muistsete bulgaarlaste, slaavi suguharude — ulitšite ja tivertslaste — ja teiste rahvaste jäänustega, hiljem aga hakkas ta asustuma moldaavlaste, ukrainlaste ja venelastega. See kirju rahvastiku koosseis moodustus selle tõttu, et Bessaraabia asetses tee ääres, mille kaudu rändrahvad läksid Venemaa lõunasteppidest Doonau äärde, Rooma impeeriumi piiridele. Kirjeldades Bessaraabiat, selle viljakust ja vilja küllust, märkis juba Herodotos, et siin elasid sküüdid ja kimmerlased; hiljem hakkasid piiriäärsed alad asustuma rooma kolonistidega; III sajandil läksid siit läbi goodid, V sajandil — avaarid (obrid), siis bulgaarlased ja lõpuks meie kroonikates mainitud slaavi hõimud — ulitšid ja tivertslased. Viimased saavutasid põllunduskultuuri kõrge astme, neil olid oma linnad (Belgorod, praegu Akkerman). Kuid maa laostamist jätkasid uued rändrahvad — ugrilased, polovetsid, nogailased. XV sajandil läks Bessaraabia Moldaavia vürstiriigi koosseisu, mis oli vasallisõltuvuses Türgist. Viimasel oli siin rida kindlusi (tugevaim neist Hotini kindlus), mis olid Türgi võitluses Poola ja Moskva riigi vastu tähtsaiks sõjaväebaasideks.

Haruldane mullaviljakus ja soodus kliima aitasid siin põlluharimise arengule ammust ajast kaasa. Kuid moldaavia ja rumeenia maaomanike ladviku, bojaaride ja hospodaride valitsemine, mis tugines arhailistele keskaegsetele seadustele ja mida toetas türgi režiim, hoidis maad äärmises viletsuses. Talurahva massidel, niinimetatud tsaraanidel, ehkki neid loeti XVIII sajandist alates isiklikult vabadeks, ei olnud tegelikult õigust ühe maaomaniku juurest teise juurde üle minna ja nad olid majanduslikult täielikult sõltuvad suurmaaomanikest-bojaaridest. Moldaavia hospodari Gheorghiu Ghika 1775. aasta seaduse järgi, mida täiendas Vene tsaari 1818. aasta seadusandlus, pidi bojaari maa peal elunev bessaraabia talupoeg tegema nominaalselt teotööd 24 päeva (hiljem 12 päeva) aastas, mida tegelikult arvutati «tööülesannete» järgi ja mis seetõttu oli mitu korda suurem. Peale selle pidi ta maksma mõisnikule kümnist kõigilt maa pealt ja loomadelt saadud tuludelt, oli koormatud teede ja sildade parandamise «talgukohustusega» jne. Kuni pool kogu maast oli väikese käputäie aadlike valduses; suur osa maast kuulus ka moldaavia vagade hospodaride ja bojaaride annetusena kloostritele ja kirikuile.

Pärast Bessaraabia hõivamist Venemaa poolt kehtestas tsaarivalitsus 1831. aastal niinimetatud «orgaanilise reglemendi», mis mõningate kitsendustega andis talupoegadele üleminekuõiguse. Kuid koormised jäid erakordselt suurteks, kuigi neid arvutati tava kohaselt endiselt 12-päevases teotöös: Marxi arvutuste järgi

andis vallahhia talupoeg mõisnikule 140 tööpäevast aastas 56 päeva, s. o. 40 protsenti tööajast, Moldaavias aga moodustasid 12 mõisateopäeva ühe tolleaegse mõisniku tunnistuse järgi 365 päeva aastas. Selle koodeksi abil, ütleb Marx «orgaanilise reglemendi» puhul, võitis Venemaa «ühel hoobil Doonau-vürstiriikide magnaatide poolehoiu ja kogu Euroopa liberaalsete kretiinide kiitva käteplagina».[1] Lõpuks viidi tsaraanid 1841. aasta ja 1846. aasta seadusega «vabade elanike» kategooriasse, kuid nad jäid täielikku majanduslikku ja agraarsesse sõltuvusse mõisnikust.

Need seadused säilisid kuni 1861. aastani, millal teostati üldine talurahvareform. Tsaarivalitsus säilitas privilegeeritud maaomanike klasside võimu, kuna ta neile tugines selle piirkonna kasutuselevõtmisel, mõisnikud taotlesid talupoegade hingemaade vähendamist. Tsaraanid said perekondlikud maatükid, mille suurus oli keskmiselt 2—2,5 tiinu. Veel vähem olid kindlustatud niinimetatud rezešid. Rezešite maatükid — parmakid[2] — kuulusid neile omandiõiguse alusel, kuid olid maa tükeldamise tagajärjel niivõrd väikesed, et mõnede rezešite osa maast oli mõne verssoki laiune (pikkuselt aga võrdne kogu üldkasutatava maatükiga). Nii moodustusid vene kogukonna taolised, pisiribadest maatükkidega rezešite-parmakkide grupid. Seepärast oli individuaalmajapidamine neil maatükkidel võimatu ja rezešitel-parmakkidel säilis kogukondlik maavaldus, suurem osa neist aga jäi täiesti ilma maata.

Töötleva tööstuse peaaegu täieliku puudumise tõttu läks põllumajandusrahvastiku olukord veelgi raskemaks. Pärast vallutamist Venemaa poolt hakkab Bessaraabia kiiresti koloniseeruma ukraina ja vene asunikega, külvipind, eriti maisi ja nisu külvipind kasvab kiiresti, arenevad lambakasvatus, tubakakasvatus ja viinamarjakasvatus, veinitööstus jne. Ühendatud XIX sajandi 60-ndaist aastaist alates raudteede kaudu impeeriumiga ja seotud aurikuühenduse kaudu sadamatega (Odessa ja Nikolajeviga), muutub Bessaraabia rikkaks viljaaidaks, mis annab siseturule ja väljaveoks nisu, maisi, linaseemet, villa, tubakat jne. (maisi väljavedu Bessaraabiast moodustas kuni 10 protsenti kogu ekspordist).

Krimmi ühendamine Venemaaga. Pärast lõunasteppide vallutamist taotleb Venemaa Kutšuk-Kainardži rahu põhjal Krimmi sõltumatust Türgist, siis aga, 1783. aastal, ühendab ta Krimmi täielikult endaga.

Krimm oli tatarlaste poolt vallutatud juba 1239. aastal, Batu sõjakäigu ajal Vene steppidesse. Asustudes peamiselt Krimmi stepivööndis, tegelesid tatarlased-nomaadid siin rändkarjakasvatusega, säilitades feodaalse hõimudeks ja sugukondadeks jagunemise tavalised vormid vasallisõltuvusega suurimatest feodaalperekondadest.

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., lk. 208—209.

[2] Parmakk — kõhalik pikkusemõõt, võrdub suuruselt põidla liigese pikkusega, s. o. vähem kui 1 verssokiga; 8 parmakki moodustavad palma, 8 palmat — domnešeti sülla, veidi rohkem vene süllast (2 m).

Algul kuulusid Krimmi tatarlased Kuldhordi omaette ulussi, kuid pärast Hordi lagunemist moodustasid nad sõltumatu khaaniriigi. Pärast Bütsantsi vallutamist türklaste poolt (1453. aastal) ja Musta mere ranniku hõivamist nende poolt tunnustas Krimmi khaaniriik vasallisõltuvust Türgist. Sellest ajast peale muutus Krimmi khaaniriik Türgi võitlusvahendiks selle arvukates sõdades Venemaa vastu. Ühtlasi üritab ka Vene riik juba XVII sajandi lõpust alates intensiivselt Krimmi vallutamist, mis Katariina II ajal ka lõplikult teostub.

Sellest ajast alates on Krimm koos Venemaa lõunasteppidega üheks tsaari-Venemaa rikkamaks asumaaks. Pärast vallutamist hakatakse Krimmis kehtestama vene korda ja koloniaalrežiimi. Kõigepealt võetakse elanikkonnalt ära laialdased ja väärtuslikud maad, mis jagatakse välja vene kõrgetele aukandjatele ja aadlikele. Ametlikel andmeil võttis Katariina 12 aasta jooksul tatari talupoegadelt ära ja jagas aadlikele välja kuni 288 000 tiinu. Peale viljakate mustmulla-stepimaade võeti ära ka väärtuslikud mereäärsed maad, elanikkond aga tõrjuti väheviljakatesse eelmägedesse. 1796. aastal kehtestati Krimmis pärisorjus. Tatari ülemkiht, «murzad», sai aadli õigused ning ühtlasi ka osa maid ja pärisorjade omamise õiguse. Maade riisumine, koloniaalrežiim ja pärisorjus kutsusid esile tatarlaste intensiivse väljarändamise Krimmist Türgisse. Rikas ja asustatud Krimm hakkas rahvavaeseks jääma. Maade asustamise intensiivistamiseks hakkab valitsus organiseerima sinna vene talupoegade ümberasustamist, samuti ka välismaist kolonisatsiooni. Suurtel maa-aladel seatakse sisse lambakasvatus ja külvatakse nisu. Krimmi sõja ajal intensiivistus tatarlaste massiline lahkumine Krimmi rannikult ja jätkus maade riisumine. Seega erines Venemaa selle rikka asumaa saatus vähe Baškiiria ja teiste «sisemiste asumaade» saatusest. XIX sajandi teisest poolest alates muutuvad Krimmi stepid intensiivse põllumajandusliku koloniseerimise kohaks ja rikkaks viljaaidaks, mis varustab Vene eksporti parimate nisusortidega.

Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia. Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia lõpliku vallutamisega Venemaa poolt XVIII ja XIX sajandil jõuab lõpule pikk ajalooline venelaste sinnatungimise protsess, mille algus, nagu me eespool märkisime, kuulub juba X—XIV sajandisse.

See protsess, eriti Vene riigi itta laienemise ajast alates, oli tingitud püüdlusest välja tungida lääne poolt Indiasse ja selle «muinasjutuliste» rikkuste juurde viivale vanale kaubateele — «siiditeele». Seepärast, eriti pärast kogu Volga tee ja Kaspia merele viiva väljapääsu vallutamist, suunati tsarismi sõjaline pealetung algul piki Kaspia mere rannikut Terekile, Derbenti, Dagestani, Pärsiasse. Püüe korraldada selle tee kaudu kaubandussuhteid Idaga kutsus esile nende rajoonide sõjalise kaitse ja koloniseerimise vajaduse. Tereki alamjooksu hakkasid ammust ajast asustama Doni kasakate hulgast tulnud asukad. Siia loodi aastail 1534—1584 eriline Tereki kasakasõjavägi ja ehitati kindlustuste

liin. See tsarismi sõjalis-kolonisatsiooniline pealetung tugevneb eriti XVIII sajandil. Peeter I sõjakäigud Derbenti ja Pärsiasse (1772. aastal) lõppesid Derbendi ja Bakuu vallutamisega, kuid need jäeti venelaste poolt hiljem maha. Juba siis hakkas venelaste tähelepanu paeluma Bakuu nafta.

Veidi hiljem toimub Ees-Kaukaasia läänepoolse osa — Kubani jõgikonna vallutamine. Juba X sajandil Tamani poolsaarel eksisteerinud slaavi Tmutarakani vürstiriik vallutati XIII sajandil mongolite poolt. XV sajandist alates sattus see maa türklaste võimu alla. Kuid juba XVII sajandi lõpul ilmuvad Tamani poolsaarele vene asundused, mis moodustavad hiljem erilise Musta mere kasakate sõjaväe. 1783. aastal ühendati Venemaaga Taman ja Kubani jõe äärsed maa-alad. Piki uut piiri moodustati niinimetatud «liinikasakate» kindlustatud liinid. Liinikasakad liideti 1860. aastal Musta mere kasakatega Kubani kasakate sõjaväeks. Seega kulges kasakate sõjalise kolonisatsiooniga kindlustatud Vene piir XVIII sajandi lõpuks, aastail 1763—1792, piki Kubani ja Tereki jõge Mustast merest kuni Kaspia mereni.

Siit, piki nende jõgede mäestiku-lisajõgesid, teostab tsarism XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest alates Kaukaasia vallutamist põhjast: aastail 1791—1825 vallutati Suur Kabardaa, aastail 1806—1821 — Dagestan, 1806. aastal — Kubani ja Bakuu khaaniriik (Pärsialt), 1828. aastal — Karatšai, 1858. aastal — Tšetšeenia ja aastail 1862—1863 — Tšerkessia (Türgilt). Seega nõudis nende mägihõimude vallutamine peaaegu sajandi. Ees-Kaukaasia vallutamise järel muutusid mägedesse tõrjutud elanikelt äravõetud viljakad maad kasakate, talupoegade ja mõisnikega koloniseerimise objektiks.

1783. aastast alates algab suurte mõisate väljajagamine nimekale aadlile (krahvidele Vorontsovile, Tšernõšovile, Bezborodkole jne.): esimese 12 aasta jooksul jagati siin välja üle 600 000 tiinu maad.

Üheaegselt sõjalise kolonisatsiooni pealetungiga Kaukaasiale põhjast algab Taga-Kaukaasia ühendamine Venemaaga ja vallutamine lõunast. Siin hõlbustas vallutamist see asjaolu, et (Kartlia, Kahheetia, Mingreelia, Imereetia, Guuria jne.) arvukate feodaalvaldajate feodaalne isoleeritus ja omavaheline tülitsemine kutsusid Türgi ja Pärsia poolt ähvardava ohu tõttu mõnikord esile Venemaale «lähenemise» vajaduse. Seepärast, kui 1768. aastal algas Venemaa sõda Türgiga, seisis Gruusia valiku ees: kas lasta ennast purustada Türgi poolt või läheneda Venemaale ja sattuda tema sõltuvusse, millest ta valis «väiksema pahena» viimase. Sõja ajal saadeti Gruusiasse väikesed tsaarivägede üksused, kes ei osutanud Gruusia liitlasvägedele mingit abi. Pärast Venemaa võitu Türgi üle (Kutšuk-Kainardži rahu 1774. aastal) sõlmis Gruusia 1783. aastal Vene-Gruusia traktaadi, millega ta säilitas oma sõltumatuse siseasjades, kuid tunnistas ennast rahvusvahelistes suhetes Venemaa vasalliks. Sellega kavatseti saavutada vaba ühinemine Vene-

maaga tema sõjalise kaitse alusel Türgi ja Pärsia vastu. Kuid tegelikult (1783. aasta traktaadi vastaselt) ei toimunud 1801. aastal mitte ühinemine, vaid Gruusia liitmine Venemaaga lihtsa provintsina ning seejärel kõigi tema üksikute osade liitmine ja nende iseseisvuse likvideerimine: Mingreelia — 1803. aastal, Imereetia ja Guuria — 1804. aastal jne. Samaaegselt vallutatakse Pärsialt Aserbaidžani khaaniriigid: Gandža khaaniriik (1804. aastal), Karabahhi khaaniriik (1805. aastal), Širvani ja Šuhha khaaniriik (1805. aastal) jne. Pärast uut sõda Pärsiaga ja tema liitlase Türgiga kinnitab Gülistani rahu (1813. aastal) kõik need Venemaa vallutused, annab Venemaale laevasõiduõiguse Kaspia merel, jätab samuti tema kätte Türgilt (1810. aastal) vallutatud Abhaasia. Uus sõda Pärsiaga aastail 1826—1828 jätab Turkmantšai rahu järgi (1828. aastal) Venemaa kätte suure osa Armeeniast (Erevani ja Nahitševani khaaniriigi) ja sõda Türgiga (aastail 1828—1829) Adrianoopoli rahu järgi — Ahhaltsihhi ja Ahhalkalaki. Lõpuks annab 1877.—1878. aasta sõda Venemale suure Karsi piirkonna koos Ardahhani ja Batuumiga.

Kuid koos Kaukaasia vallutamisega suurenes ka tema üksikute, eriti mägirahvaste vastupanu, mis põhjustas tsarismi uusi sõjalisi ekspeditsioone. Nende ekspeditsioonidega käis sageli kaasas auulide ja nende elanikkonna täielik hävitamine. Musta mere ranniku vallutamisega käis kaasas tunduva osa siin elanud tšerkessi elanikkonna hävitamine või tema põgenemine Türgisse. Kestvat vastupanu avaldasid vallutusele samuti Kaukaasia idaosa mägirahvad, kuid jõudude ebavõrdsus viis ka siin sellele, et aastail 1859—1860 hõivati võitluse viimsed kantsid. Aastaid 1860—1864 peetakse Kaukaasia lääne- ja idaosa lõpliku vallutamise aastaiks, ehkki Kaukaasia «rahustamiseks» olid vajalikud veel paljud sõjalised ekspeditsioonid.

Säärased olid Venemaa poolt Kaukaasia sõjalis-poliitilise omandamise põhilised etapid. Kuid Kaukaasia «majanduslik «vallutamine» Venemaa poolt teostus palju hiljem kui poliitiline», see majanduslik vallutamine ei olnud täielikult lõpule jõudnud isegi aastaiks 1890—1900, nagu kirjutas Lenin oma raamatus «Kapitalismi arenemine Venemaal».[1] Me käsitleme seda küsimust allpool, vastavas osas, siin puudutame vaid Kaukaasia koloniaal-majandusliku kasutuselevõtmise esimesi samme XIX sajandi esimesel poolel.

Vene isevalitsuse koloniaalpoliitika ja koloniaalne sissetung sellesse piirkonda toimus tavalisel teel ja tavaliste kaaslastega: saadeti sõjavägi (kuna see oli piirirajoon, siis toimus tema eriti intensiivne sõjaline okupeerimine). Sõjaväe järel liikus tšinovnikute armee, kelle põhiülesandeks oli venestamine: rajati koole, halduses ja rahvahariduses võeti kasutusele vene keel; venestamisest võttis osa kirik. Teiste sõnadega, esines selle «ääremaa» allutamise ja venestamise koloniaalpoliitika tavaline pilt, ehkki selle piirkonna

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 498.

mõned osad, nagu Gruusia, seisid oma kultuuri poolest ja ajaloolise mineviku poolest kõrgel tasemel.

Impeeriumi- ja tollipoliitikat (mis alates XIX sajandi algusest omandas metropolis protektsionistliku iseloomu) ei laiendatud algul Taga-Kaukaasiale ja Gruusiale, kes kasutasid mõnda aega soodustatud tingimustel välismaist sissevedu. Kuid juba XIX sajandi 30-ndail aastail võeti need soodustused ära ja Taga-Kaukaasia lülitati Vene impeeriumi ühtsesse tollisüsteemi. Ühtlasi korraldati Taga- ja Põhja-Kaukaasia korrapärane kaubanduslik transpordiside impeeriumiga, milleks ehitati maanteed üle mägede ning organiseeriti Mustal ja Kaspia merel alaline laevaliiklus ning Volgal spetsiaalsed aurikuliinid (1856. aastal algas kaubalaevaliiklus Mustal merel). Neid teid kaudu hakkavad metropoli töötustooted vallutama Taga-Kaukaasia turge.

Pärast Taga-Kaukaasia poliitilist ja sõjalist allutamist leidis Vene tsarism endale toe Gruusia ning teiste Taga-Kaukaasia rahvus- ja khaaniriikide sotsiaalses struktuuris. Gruusia elas tollal üle feodaalse languse ja feodaalide omavahelise võitluse perioodi. Võimul oli feodaalne ülemkiht, suurmaaomanike klass (tavaadid, vürstid). Peale nende oli olemas väikeaadel (asnaurid). Nad kõik tulid oma huvides Vene tsarismile meeleldi vastu, eriti tema pärisorjusliku talurahva- ja agraarpoliitika alal. Seepärast säilisid siin pärisorjuslikud feodaalsuhted kõige kauem. Taga-Kaukaasias (Gruusias ning eriti Dagestani ja Aserbaidžani khaaniriigis) jättis tsarism pärisorjuslikud suhted ja isegi otsese orjuse puutumata ning need säilisid tegelikult kuni 1912. aastani, s. o. tolle ajani, kus Venemaa teistes, isegi kõige mahajäänumais rajoonides oli pärisorjus juba ammu kaotatud.

Kohaliku aadli ja suurmaaomanike liit Vene tsarismiga viis sellele, et feodaalne rõhumine ja pärisorjuse jäänuste pikaajaline säilitamine kutsusid siin esile süstemaatilisi ja väga tormiliselt kulgenud massilisi talurahva ülestõuse. Niisugused ülestõusud kordusid XIX sajandi algusest alates mitmesugustes kohtades peaaegu igal aastakümnel — aastail 1804, 1811, 1812, 1820, 1830, 1837, 1841, 1857, 1866, 1875 ja 1876. XIX sajandi teisest poolest alates võttis talurahvaliikumine eriti visa ülestõusude-iseloomu, mis olid suunatud nii tsarismi rahvuspoliitilise rõhumise kui ka oma mõisnike poolt teostatava feodaalse rõhumise vastu ning nende raskete tingimuste vastu, kuhu talurahvas jäi pärast reformi.

Kesk-Aasia. Venemaa sissetung Kesk-Aasiasse algas ja toimus hiljem kui Siberisse. Kui Vene riik XVIII sajandi lõpuks valdas peaaegu kogu Siberit kuni Vaikse ookeanini, siis edasiliikumine Lääne-Siberi lõunasteppidesse ja Kesk-Aasiasse toimus aeglasemalt.

Kesk-Aasia stepid olid asustatud mitmesuguste mongoli päritoluga rändrahvaste hõimudega, kes ei tunnistanud ennast isegi pärast Kuldhordi, Kaasani ja Astrahani riigi langemist ning Siberi riigi vallutamist tsarismi poolt võidetuiks ja ründasid alatasa Vene-

maa kagupiire. Uraali koloniseerimine kasakatega (Jaiki ehk Uraali kasakkond) oli esimeseks sõjaliseks eelpostiks selle maa vallutamisel ja koloniseerimisel Venemaa poolt. Vene vallutuste vastu alustasid ülestõusu baškiirid, samuti ka kalmõkid, kes hõivasid juba XVII sajandi 30-ndail aastail Volga alamjooksu ja Jaiki stepid.

Agressiivne poliitika algas eeskätt niinimetatud Siberi—Orenburgi kaitseliini loomisega kaitseks rändrahvaste vastu. «Kaitselt» läks tsaarivalitsus peagi üle pealetungile. Kartusest esile kutsuda ärevust Euroopas ja eriti Inglismaal maskeeriti ja organiseeriti seda pealetungi teaduslike ekspeditsioonidena. 1824. aastal saadeti teele Bergi «teaduslik» ekspeditsioon «baromeetriliseks nivelleerimiseks Kaspia ja Araali mere vahel» koos poole pataljoni jalaväe — 1200 Uraali ja 400 Orenburgi kasakaga, 6 suurtükiga, 872 kahehobusevankriga! 1834. aastal rajati Kaidaki lahe juures Novoaleksandrovskoje kindlus peale sõjaliste eesmärkide ka selleks, et «kindlustada meie kaubandus Hiivaga». Edasi järgnes 1839. aastal kindral Perovski Hiiva-ekspeditsioon (5325 soldati, 22 suurtüki ja 10 000 kaameliga), mis samuti osutus ebaõnnestunuks ja õõnestas vene mõju Kesk-Aasias. Iseloomustav on see, et nende sõjaliste ekspeditsioonide motiividena esitati samuti nagu Peeter I ajal vajadus «kaitsta kaupu ja meie kaupmehi» hiivalaste kallaletungide vastu.

Venemaa süstemaatiline edasitungimine Lõuna-Siberi ja Kesk-Aasia steppidesse algas XVIII sajandil, Peeter I ajal. Huvitatuna kuuldustest nende rajoonide kullarikkuste kohta ning jätkates katseid leida otseseid teid Indiasse, organiseeris Peeter selleks mitu sõjalist ekspeditsiooni. Kaks ekspeditsiooni (Buchholtzi ekspeditsioon aastail 1715—1716 ja Lihhatšovi ekspeditsioon 1719. aastal) suunati üle Irtõši Erketi-Jarkendi suunas Kesk-Aasiasse. Ekspeditsioonid ehitasid Omski, Semipalatinski ja Ust-Kamenogorski kindlused eelpostidena järgnevaks edasiliikumiseks, kuid suurt edu ei saavutatud. Teine, vürst Tšerkassk-Bekovitši ekspeditsioon, suunati 1716. aastal üle Kaspia mere ja Amu-Darja Kesk-Aasiasse, jõudis 1717. aastal Hiiva khaaniriigi valdustesse, kuid hukkus seal: ekspeditsiooni liikmed hukati khaani poolt.

Huvitavad on need instruktsioonid, mis Peeter andis viimasele ekspeditsioonile. Oma 1714. aasta juhendites kirjutas Peeter: «Minna Hiivasse tervitusega khaaniriigile ja Buhaarasse mingi kaubandusliku ülesande, tõelise ülesande ettekäändel.» «Marsruuti pidada selle jõe (Amu-Darja) kõrval ja hoolikalt uurida selle jõe voolu, samuti ka paisu; kui võimalik, suunata selle vesi esialgu vanasse sängi, seejuures sulgeda muud suudmed.» Hiiva khaani «paluda, et ta saadaks oma inimesi (kelle juures oleks ka kaks meie inimest) veeteed Sõr-Darja jõge mööda üles kuni Irketi linnani kulla ülevaatamiseks. Paluda temalt samuti laevu ja saata nendel kaupmehi Amu-Darjad mööda Indiasse. Teha leitnant Kožinile ülesandeks, et ta seal koguks andmeid vürtside ja teiste kaupade

kohta».[1] Selline oli nende majandusküsimuste laialdane ring, mida Peeter seadis kaubanduse, Indiasse viivate teede, koloniaalkaupade, Jarkendi kulla jne. kohta.

Tšerkasski ekspeditsiooni ebaõnnestumine (samuti nagu Muravjovi ekspeditsiooni ebaõnnestumine 1819. aastal) sundis tsaarivalitsust rakendama teistsugust taktikat. Ühelt poolt võeti tarvitusele abinõud rändrahvaste «rahulikuks» allutamiseks ja nende territooriumile tungimiseks. XVIII sajandi esimesel veerandil vallutasid kalmõkid Turkestani ning hakkasid tõrjuma läände kasahhe, kes liikusid edasi Vene piiride poole. Kasahhid jagunesid siis kolmeks hordiks — Suureks, Keskmiseks ja Väikeseks Hordiks. Kasutades üksikute hordide khaanide tülisid, saavutas tsaarivalitsus äraostmiste ja mitmesuguste kinkimiste teel selle, et üks Väikese Hordi khaanidest otsustas (Anna Ivanovna valitsemise ajal) «võtta vastu Vene alamlus». Hoolimata sellest, et otsus võeti vastu ilma Väikese Hordi enese nõusolekuta, õnnestus Vene valitsusel mitte üksnes see hord alistada, vaid võita varsti pärast seda endale samal teel ka Suure ja Väikese Hordi khaanid. Seega ühendati XVIII sajandi 30—40-ndaiks aastaiks «rahulikult» Uralski ja Turgai piirkond ning osa Akmolinski ja Semipalatinski piirkonnast, millega avati määratu suur tugiala edasiseks sõjaliseks ja majanduslikuks pealetungiks.

Venemaa kaubanduslik suhtlemine Kesk-Aasiaga hakkas tunduvalt arenema XVII sajandist alates, juba ammu enne selle maa vallutamist. Kuid vene kaupmeeskonna edukam tungimine Kesk-Aasia turgudele algas XVIII sajandil, millal hakati kaubateedele looma sõjalist kaitset. XVIII ja XIX sajandil kandis see kaubandus keskaegset karavanikaubanduse iseloomu, mis oli tingitud Venemaa domineerivast naturaalmajandusest, kaubandus- ja kaupmehekapitali tunduvast arengust ja laialipillatud hõredate oaasidega maa kõrbelisest iseloomust.

Karavanikaubandus Kesk-Aasia ja Venemaa vahel toimus iidsetel, vanal ajal rajatud teedel, mis läbisid kõrbelisi maa-alasid kaevust kaevuni, oaasist oaasini. Peatuskohtadeks korraldati teedel erilised võõrastemajad — karavanseraid. Tähtsaimaks oaasiks Kesk-Aasias oli Hiiva oaas, kust hargnesid teed põhja, läände, lõunasse, teistesse kaubanduspunktidesse — Ašhabadi, Buhaarasse, Samarkandi, Hodženti, Kašgari, Mervi — ja edasi Kaspia lõunaossa. Liiklemine toimus kaamelitel, keda seoti 5—10 kaupa ühise oheliku otsa ja kellega käis kaasas ajaja (karavan-baši). Kuna iga kaamel võib kanda 15—18-puudast koormat, siis domineerisid karavanikaubanduses tavaliselt pisi- ja hinnalised kaubad, nagu kalliskivid, kuld- ja hõbetooted, kallid siidkangad, vürtsid, tee jne. Need Ida linnades ja põllumajanduses toodetud kaubad koguti ida kaupmeeste poolt suurteks partiideks ning

[1] «На историческом рубеже», Ташкент 1924, стр. 56 и «Россия и Запад», исторические сборники под ред. Заозёрского, сборник № 1, 1923, стр. 100.

saadeti Läände ja Venemaale, kus nad leidsid hea turu. Mõnikord loodi niisuguse karavanikaubanduse jaoks terved kaupmeeste ühingud, kellel oli mitusada kaamelit. Karavanikaubanduse käive oli väga aeglane ja Venemaa piirideni jõudmiseks kulus peaaegu terve aasta. Kaupade kõrge väärtuse tõttu tungisid karavanidele sageli kallale nomaadid-röövlid, mistõttu karavanidesse ühendati mõnikord sadu kaameleid koos relvastatud valvega. Karavanikaubanduses korrapärase kaubakäive kindlustamiseks oli vaja luua tema algteedel kindlustatud punktid. Venemaalt kulgesid karavanikaubanduse teed Orenburgi kaudu Semipalatinskisse ja sealt edasi Kesk-Aasiasse, Hiivasse, Buhaarasse, itta Kjahtasse ja Hiinasse.

XIX sajandiks hakkas karavanikaubanduses kallite kangaste, kalliskivide, kuld- ja hõbetoodete jne. endise ülekaalu asemel domineerima toorpuuvill, mida vajasid metropoli puuvillavabrikud. Puuvilla kohaletoimetamine karavanidega läks kalliks maksma ega võinud rahuldada kogu metropoli nõudmist. Kuid karavanikaubandus arenes siiski väga kiiresti. Karavanid liikusid kuni Kaspia mereni, seal laaditi kaubad laevadele ja saadeti Volgat mööda Nižnisse.

Juba XIX sajandi esimesel poolel saavutas Venemaa kaubakäive Kesk-Aasiaga tolle aja kohta suuri arve. Aastail 1827—1837 veeti kaupu Kesk-Aasiast Venemaale 6 951 000 rubla ja sealt Kesk-Aasiasse 4 575 000 rubla suuruses summas; aastail 1837—1847 olid vastavad arvud juba 8 944 000 ja 5 027 000 rubla. Sisseveo osas olid esimesel kohal toorpuuvill, puuvillkedrus ja puuvillriie 6 782 000 rubla suuruses summas, s. o. kuni kahe kolmandikuga kogu sisseveost; väljaveo osas peale kulla — riie, suhkur, söögiõud ja muud tooted. Järgnevail aastail kasvasid niihästi kaubanduse üldkäibed kui ka sisseveo osas toorpuuvilla ning väljaveo osas riide ja teiste toodete ülekaal. Nii veeti aastail 1840—1850 Venemaale puuvilla kokku 100 000 puuda, aastail 1850—1855 aga juba 270 000 puuda. Kokku ulatus sisseveo käive Kesk-Aasiast Venemaale 9—12 miljoni rublani ja väljaveo käive — 5—10 miljoni rublani.

Seega hakkasid Kesk-Aasia puuvilla- ja loomakasvatusrajoonid Venemaal juba kapitalistliku ajastu lävel oma koloniaaltoorainega teenima metropoli arenevat tööstust. Kapitalistliku tööstuse arenguga muutus nende asumaade majanduslik kasutusele võtmine Vene kapitalismile ajalooliseks vajaduseks, sest nad olid talle peaaegu ainsaks puuvillabaasiks. See Kesk-Aasia vabariikide majandusliku arengu etapp kuulub juba järgmisse ajajärku, kus me seda ka vaatleme.

Kaug-Ida. Juba XVII sajandi lõpuks ulatusid Vene riigi piirid Vaikse ookeani kallasteni. Kaug-Idas jäi koloniaalseteks edasiliikumisteks järele Peeter I ajal hõivatud Kamtšatka. Vaikse ookeani rannik, Amuurimaa, Sahalin kujutasid endast tol ajal täiesti uurimata, tühja maa-ala. Pärast esimesi, kasakate Habarovi ja Pojarkovi ekspeditsioone XVII sajandil läbis admiral Nevelskoi ekspedit-

sioon aastail 1849—1850 uuesti kogu Amuuri jõe, uuris selle suuet ja tõestas esmakordselt, et Sahalin on saar. 1853. aastal hõivas Venemaa Sahalini, 1854. aastal avati laevaliiklus Amuuri jõel. Laialdane Amuurimaa hõivati Venemaa poolt Hiinaga sõlmitud Pekingi lepingu põhjal 1860. aastal ning hakkas Vladivostoki asutamisest (1860. aastal) alates kiiresti arenema ja asustuma.

Kamtšatka kasakate ekspeditsioon aastail 1711—1715 «Suurele maale» — Ameerikasse — ja kaupmeeste Serebrjannikovi, Trapeznikovi jt. kaubandusekspeditsioonid aastail 1730—1740 lõppesid pärast Beringi ekspeditsiooni Aleuudi ja hiljem Kuriili saarestiku hõivamisega.

Aastail 1725—1729 korraldati Beringi juhtimisel esimene Kamtšatka-ekspeditsioon. Aastail 1732—1743 organiseeriti teine Kamtšatka-ekspeditsioon — kuulus Beringi teaduslik arktiline ekspeditsioon, üks esimesi tõeliselt teaduslikke arktilisi ekspeditsioone, mis jättis järelpõlvedele Beringi, Tšeljuskini, Laptevite jt. kuulsad nimed. Edasiliikumine «tundmatute maade» ja «tundmatute inimeste» kallastele jätkus ning ulatus Põhja-Ameerikani ja Jaapanini.

Pärast Beringi ekspeditsioone ning Aleuudi ja Kuriili saarestiku hõivamist organiseeris vene kaupmees ja maadeuurija Selehhov suure, kolmest laevast koosnenud era-kaubandusekspeditsiooni, mis hõivas mõned saared ja Alaska ranniku. Ekspeditsioon rajas siin rea asulaid, kaubanduslikke koloniaalfaktooriaid. Uue asumaa ekspluateerimiseks asutati 1797. aastal Euroopa eeskujul Ühendatud Ameerika Kaubanduskompanii ja hiljem Vene-Ameerika Kaubanduskompanii. Oma koloniaalsete vallutustega laiendas kompanii oma valdusi nominaalselt kogu Alaskale, kuni Inglise valduste piirideni. 1812. aastal asutas kompanii Vene kolooniad Kalifornias.

Vene-Ameerika kaubandussidemete arendamiseks organiseeriti aastail 1803—1806 esimene Vene ümbermaailmaekspeditsioon — Krusensterni ekspeditsioon, mis sõitis Atlandi ookeani ja Horni neeme kaudu Vaiksele ookeanile kuni Kamtšatka ja Sahalinini ning andis väga väärtuslikke teaduslikke materjale, mis tõlgiti Euroopa keeltesse.

Kuid sellel suurel ja rikkal asumaal Ameerikas ei õnnestunud ei Vene kapitalil ega Vene tsarismil kindlalt kanda kinnitada. See ülesanne ei olnud pärisorjuslikule, mahajäänud riigile jõukohane. Kulla poolest rikas Alaska ja Aleuudi saared müüdi 1867. aastal tühise summa (7 miljoni dollari) eest Ameerika Ühendriikidele. Ameerika imperialistid vaatasid sellele ostule juba siis kui esimesele sammule ekspansiooniks Kaug-Itta ja Siberisse, Vene valduste haaramiseks ja koloniaalseks orjastamiseks.

Kuriili saarestik, millel oli suur tähtsus strateegilise mereväebaasina, vahetati Jaapaniga Sahalini lõunapoolse osa vastu, mis anti 1905. aastal Portsmouth'i lepingu põhjal Jaapanile tagasi ja alles 1945. aastal, pärast Nõukogude armee võite, tagastati NSV Liidule.

PÄRISORJUSLIKU MAJANDUSE ÜLDKRIIS XIX SAJANDI KESKPAIKU

Iseloomustades pärisorjuse süsteemi ja pärisorjuse mahajäämust kapitalismiga võrreldes, õpetab Lenin, et see süsteem ei rajanenud «kapitalile ja konkurentsile, vaid monopolile ja omanikuõigusele».[1]

Pärisorjusliku majanduse ning selle üldkriisi ja languse tingimuste ajaloolisel uurimisel peame vaatlema, missugusel viisil see valitseva mõisnikeklassi pärisorjuslik «monopol» ja «omanikuõigus» langes ning missugused majanduslikud ja poliitilised põhjused tingisid ja esile kutsusid pärisorjusliku süsteemi üldkriisi. Sealjuures peame märkima, et pärisorjusliku süsteemi kriisi ja lagunemise põhjusi ei tule otsida selle süsteemi mingis üksikus küljes, nagu seda tegid mõned autorid, — välisturu tingimustes (Pokrovski) ja siseturu tingimustes (Rožkov), vaid kogu pärisorjuse sotsiaal-majanduslikus ja poliitilises süsteemis tervikuna.

Venemaal kujunes pärisorjusliku süsteemi üldkriis 1859.—1860. aasta eel. Tsaarivalitsus suutis maha suruda talupoegade «mässud» mõisnike vastu. Kuid, olles nõrgestatud sõjalisest lüüasaamisest Krimmi sõjas ja hirmule aetud talupoegade revolutsioonilisest liikumisest, oli ta sunnitud kaotama pärisorjuse, kasutama «reformi», seda «revolutsioonilise võitluse kõrvalprodukti».

Kuid pärisorjuse süsteem ei arenenud ega iganenud üksikutes sektorites (tööstuses, põllumajanduses) ja üksikutes rajoonides muidugi ühtlaselt ega ühesuguselt. Seepärast on vaja vaadelda pärisorjuse kriisi ja lagunemise tingimusi ja põhjusi pärisorjuse majandussüsteemi iga üksiku põhielemendi osas eraldi.

Alustame pärisorjusliku majanduse põhilisest sektorist — põllumajandusest.

Iseloomustades teoorjusliku mõisa-põllumajanduse ökonoomikat, neid tingimusi, mis olid vajalikud selle majanduse domineerimiseks, ja selle lagunemise põhjusi oma viimastel etappidel, õpetab Lenin, et selle aluseks oli naturaalmajanduse valitsemine. «Feodaalne mõis pidi endast kujutama kinnist omaette tervikut, mis oli muu maailmaga väga nõrgalt seotud. Teravilja tootmine mõisnike poolt müügi otstarbel, mis arenes eriti pärisorjuse olemasolu viimasel perioodil, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks.»[2]

Teoorjusliku põllumajanduse naturaalkorra lagunemise protsess, selle majanduse kinnisus ja eraldatus rahvamajanduslikest sidemetest kestis kaua. Juba XVIII sajandil tõmbas kaubaringluse arene-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 406.
[2] Sealsamas, lk. 152.

mine teoorjusliku mõisamajapidamise kaasa turule, ehkki põllumajanduslik tootmine ise veel kaua ei muutunud kaubatootmiseks, s. o. spetsiaalselt müügi jaoks töötavaks tootmiseks. Sellel perioodil ei turustatud mitte niivõrd teravilja, kuivõrd teisi, «kaubalisemaid» põllumajandussaadusi, nagu lina, vill, rasv jne.

Kuid juba XVIII sajandi lõpust alates ja eriti XIX sajandi algul hakkab teoorjuslik mõisamajandus endale intensiivselt soetama pärisorjuslikke kalevi-, lõuendikudumis- ja viinapõletamisettevõtteid, turustades nendè tooteid turul. Lõpuks oli XIX sajandil peale teoorjusliku põllumajanduse juba peaaegu pool pärisorjuslikust talurahvast mittemustmullavööndis rõhuval määral obrokil ja paljud talupojad töötasid ulgtöödel. Mõisnik realiseeris siin oma pärisorjuslikku monopoli ja omanikuõigust juba otse linnades tööstuses ja kaubanduses töötavate obrokitalupoegade rahaliste kohustuste kujul, saades kõrgendatud obrokite näol oma osa nende teenistusest.

Seega ei läinud pärisorjuslik mõisamajandus oma üksikutes osades ja üksikutes rajoonides mitte ühesuguse kiirusega naturaalmajanduselt ja naturaalkohustustelt üle raha- ja kaubamajandusele. Mittemustmullavööndi obrokimajandus sammus selles suhtes ees, põllundusliku keskpiirkonna teoorjuslik majandus jäi kõige enam maha. Keskmiste põllunduslike mõisamajandite mass, eriti põllunduslikus keskpiirkonnas, elas kinnist majanduselu ja tal olid väga nõrgad sidemed rahvamajanduse ja turuga. Suurmajapidamised hakkasid töötama turu jaoks ning seal esinema müüjana ja ostjana teistest varem. Kui juba XIX sajandi algul paljudel suurmõisnikel olid näiteks isegi Moskva kubermangus oma «vabrikud» «koduseks kulutamiseks», siis tõrjuti juba XIX sajandi 20-ndail aastail selle kodutööstuse primitiivsed tooted — lihtne kodukootud lõuend, jämedad kalevid — ostetud kaupade poolt rikkamate mõisnike tarbimisest välja.[1] Isegi sellistes mahajäänud rajoonides, nagu Rjasani kubermang, kus veel domineeris «täiesti naturaalne» majandus, ostsid mõisnikud kaasaegsete tunnistuse järgi teed, suhkrut, kalamarja, veine, viina, kohvi, kala, riiet, naha- ja metallitooteid, tõldu jm.[2] Kõige selle jaoks oli vaja raha ja järelikult oma tooteid müüa. Nii tõmmati mõisamajandus kaasa kaubaringlusse.

Teoorjuslik mõisamajapidamine oli peamiseks põllumajandussaaduste tootjaks ja turustajaks. Märksa hiljem hakkas ta turustama vilja kui kogukat ja odavat toodet. Kuid mõnede reformieelsete statistikute arvutuste järgi võib siiski ligikaudselt kindlaks teha, et näiteks XIX sajandi keskpaiku andsid mõisad viljaturul kogu müügiviljast kuni 90 protsenti ja talud ainult

---

[1] Н. А. Рожков, Русская история, т. X, 1924, стр. 14; Д. И. Багалей, Очерки, 1913, стр. 69.

[2] Волконский, Условия помещичьего хозяйства при крепостном праве, «Труды Рязанской архивной комиссии», 1897, XII.

umbes 10 protsenti.[1] Kuigi teiste saaduste (lina, kanep jne.) suhtes oli talutootmise osa suurem, domineeris põllumajanduslikul kaubaturul sellest hoolimata üldiselt mõisnik.

Müük turul ja sellest saadud rahalised tulud olid erilise tähtsusega suurte külvipindadega suurmajanditele. Näitena esitame huvitavad andmed Jussupovi Rakitjanskaja pärusmõisa (Kurski oblast) kohta. Pärusmõisa üldpinnast, mis koosnes 42 000 tiinust mõisamaast, seemendati aastail 1815—1830 kuni 3500 tiinu mitmesuguste toidu- ja teiste viljadega. Kuue peamise vilja saagid moodustasid 25 000—35 000 setverti. Selle tulemusena kujunes pärusmõisa toodangubilanss järgmiseks (tuhandetes setvertites):[2]

	1815. aasta	1823. aasta
Kogusaak	33,8	25,1
Kulutatud:		
seemneks	3,7	3,7
toidumoonaks ja söödaks	4,2	7,9
tööstuslikuks töötlemiseks	3,6	5,4
Müüdud (saagi ja vanade tagavarade arvel)	18,0	13,8

Peamiseks bilansi artikliks oli vilja müük, mis moodustas üle 50—55 protsendi kogu teraviljasaagist. Majandi kogu rahaline sissetulek moodustas 1815. aastal 144 785 rubla, millest vilja müük andis 97 243 rubla; peale selle andsid tunduvaid rahalisi tulusid loomakasvatus, lambakasvatus, millest saadud vill läks kalevi valmistamiseks pärusmõisa kalevivabrikusse ja müügile. Esitatud arvudest nähtub, et ainuüksi vili andis tohutuid rahalisi tulusid ja et selle kaubalisus moodustas rahalises väljenduses 65 protsenti kõigist tuludest.

Samas suunas järgnes mõisamajandusele ka talumajandus, muidugi väiksemas ulatuses ja teistsuguste saadustega — sool, tõkat, rauatooted jne. Rahalise obroki kasvuga, eriti mittemustmullavööndis, ja seal ulgtööde arenemisega hakkas turukäive omandama ka talumajanduse jaoks üha suuremat tähtsust.

Siseturul olid juba üsna selgesti piiritletud kaks rajooni: põllusaadusi tootev mustmullakeskus ja lõunapiirkond ning tööstuslik mittemustmulla-põhjapiirkond. Viimasesse läksid vili, kariloomad ja teised põllumajandussaadused, kusjuures nende saaduste turustamisest võtsid osa mitte üksnes mõisad, vaid ka talud. Kui-

[1] Сабуров, Влияние земледелия на государственное богатство с русской точки зрения, «Журнал землевладельцев», 1858; vt. П. И. Лященко, Очерки, изд. 4, 1924, гл. V.

[2] Arvud on võetud I. Nikišini kandidaadi-dissertatsioonist «Агротехника и организация крепостного хозяйства в черноземной полосе на примере изучения Ракитянской вотчины Юсупова (на основе архивных данных и бухгалтерских отчётов этой вотчины за XVIII—XIX вв.)».

võrd suur oli kohalik ja kaugem kaubakäive, nähtub kõige paremini kohalike ja rajoonide laatade käivetest. Slobodaa-Ukrainas oli XIX sajandi algul üle 270 suure, keskmise ja väikese laada, nende käibed aga ulatusid «Kolmekuningapäeva laadal» 10 miljoni rublani ning «Jumalaema surmapäeva laadal» 8 miljoni rublani. Kurski rajooni laada käive oli kuni 7 miljonit rubla, Berditševi rajooni laada käive — 4 miljonit rubla. Nižni-Novgorodi kesklaat andis 1825. aastal 46,8 miljoni rubla suurusi käibeid, kogu sisekaubanduse käivet hinnati tolleaegsete statistikute poolt XIX sajandi algul 900 miljonile rublale aastas.[1]

Seega oli põllumajanduslik «ülevenemaaline turg» XIX sajandi keskpaiku juba niihästi kaubakäivete mahult kui ka tema poolt hõlmatud territooriumi suuruselt õige ulatuslik. Ta tõmbas pärisorjuslikku majandust üha enam kaubakäibesse, kaubatootmisse.

Kuid kaubatootmise ja pärisorjusliku majanduse vahel valitses lepitamatu antagonism. Tootmine müügi jaoks muutus pärisorjuslikule majandusele «vana režiimi lagunemise kuulutajaks».

Veel teravamini kulges vanade pärisorjuslike suhete lagunemise protsess pärisorjuslikus tööstuses. Oma rahaliste tulude suurendamise ja talvisel ajal liigse pärisorjusliku töö ärakasutamise eesmärgil hakkasid mõisnikud juba XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algusest oma mõisates asutama kalevitööstuse, lõuenditööstuse, viinapõletamise ja muid pärisorjuslikke ettevõtteid. Neis tehastes toodeti miljoneid ämbreid piiritust viinarentnike jaoks, miljoneid arssinaid kalevit sõjaväe jaoks, lõuendit ekspordiks. Pärisorjuslik tööstus tugines tunduval määral mõisa-aadli seisuslikele privileegidele (viinapõletamismonopol, intendantuuri-hanked) ja eelkõige tema põhilisele privileegile — pärisorjusliku töö monopoolse valdamise õigusele. Kuid kõik need iseärasused piirasid tööstuse arengut.

Pärisorjusliku majanduse raamides oli veelgi kitsam tekkival kapitalistlikul tööstusel, mis polnud rajatud aadlile kuuluvale pärisorjusliku töö monopolile, vaid «kapitalile ja konkurentsile». Kapitalistlikule tööstusele oli pärisorjuse likvideerimise küsimus elu ja surma küsimuseks, edasise progressi või täieliku languse küsimuseks.

Me ei peatu siin üksikasjalisemalt tööstuse seisundil pärisorjusliku majanduse lagunemise perioodil, kuna ülaltoodud ülevaadetest tööstuse arengust XIX sajandi esimesel poolel nähtub, kuivõrd kõik tööstusharud olid vastuolus pärisorjusliku majandusega. Mida enam üks või teine tööstusharu oli seotud pärisorjusliku majandusega, seda enam olid sellest sidemest tingitud madal tehnika, madal tootlikkus, mahajäämus Lääne progresseeruva tööstusega võrreldes, võimatus sellega konkureerida keelutariifidest hoolimata. Päris-

[1] К. И. Арсеньев, Начертание статистики Российского государства, т. I, 1818, стр. 170—174.

orjuslik Venemaa jäi üha enam maha isegi teisejärgulistest kapitalistlikest tööstusmaadest. Toodang oli madala kvaliteediga, hinnad liiga kõrged. Kõige selle juures ei leidnud tööstus oma toodangule elanikkonna madala ostujõu, naturaalmajanduse ja väikekodutööstuse domineerimise tõttu isegi siseturul kindlustatud ja laialdast minekut.

Pärisorjuslikud suhted aheldasid samuti tööstustööliste kaadri kujunemise võimalust. Tõsi küll, teatavas osas ületas tööstus need temale pärisorjusliku majanduse poolt seatud tõkked. Kuid töösturid pidid pärisorjuslike obrokitalupoegade palkamisel siiski maksma mõisniku kasuks õige suurt «maksu» obrokina, mida tööstuses töötavad talupojad tasusid oma palgast mõisnikule.

XIX sajandi keskpaigaks muutus pärisorjuslik Venemaa Lääne-Euroopaga võrreldes üha enam mahajäänud maaks.

Sellest ajast peale muutuvad turu küsimused, põllumajanduses ja tööstuses kaubatootmise küsimused, küsimused kaubatootmise tähtsusest majandusele, tööstus- ja põllumajandussaaduste hindade küsimused, hindade vahekorra ja ebastabiilsuse küsimused, «kaubakriisi» küsimused jne. pärisorjusliku ajastu majandusteadlastele ja publitsistidele ühtedeks teravamateks küsimusteks. Kuna nad olid harjunud pärisorjusliku majanduse «naturaalse» ökonoomikaga, ei suutnud sageli isegi paremad neist mõista, et kõik need nähtused olid vaid ühiskondliku tööjaotuse protsessi, tööstuse põllumajandusest eraldumise protsessi, s. o. selle protsessi loomulikuks tagajärjeks, millega pärisorjuslik majandus on lepitamatus vastuolus ja mis seepärast viib pärisorjusliku majanduse paratamatule lagunemisele.

Juba 1803. aastal oli põllumajandussaaduste hindade tõusutendents (osalt nähtavasti inflatsiooni mõjul) niivõrd suur ja silmanähtav, et see kutsus esile isegi tolleaegsete majandusteadlaste kartusi.

Vaba Majandusteaduslik Selts, tolleaegse progressiivse majandusliku mõtte keskus, esitab 1803. aastal lahendamiseks võistlusülesande «toiduainete kalliduse põhjustest», soovitades ühtlasi «leida lähim vahend, millest nendesamade ainete hinnad võivad väheneda». Seltsi poolt premeeritud Švitkovi vastus, samuti ka teised mittepremeeritud vastused konstateerivad üsna üksmeelselt põllumajandussaaduste hindade tõusu põhjusi Štšerbatovi, Boltini jt. vanade arutluste vaimus. Švitkov peab hindade tõusu peapõhjuseks seda, et «kaubandus- ja tööstusinimesi on juurde tulnud» nii palju, «et see ei vasta kogu ühiskonna vajadustele», et «talupoeg ... kes töötab mujal ... tekitab ühiskonnale väga suurt raskust: 1) sellega, et ta ei täida oma kõige loomulikumat kohustust põldu harides, 2) sellega, et sööb mujal leiba, mida vajab põlluharija». Avaldamata vastustes juhiti samuti tähelepanu «viinavabrikute rohkenemisele kuni ilmse liialduseni», mäe- ja rauatehaste arvu suurenemisele, mille tagajärjel «põllundus vähenes ... poole võrra, leiva-

sööjate arv aga suurenes».[1] Sellistest tingimustest tuleneb ka vastus küsimusele, missuguste vahenditega sellest kallidusest vabaneda: peab, nagu ütleb Švitkov, «vähendama kaubandusinimesi linnades». Kuigi vastus sai premeeritud, oli see majanduslikult sügavalt reaktsiooniline.

Kuid muidugi ei vaielnud säärased pärisorjusliku põllumajanduse apologeedid sisuliselt mitte neile kasuliku hindade tõusu vastu, vaid üksnes pärisorjusliku majanduse lagunemise vastu, mida põhjustas linnade ja tööstuse arenemine. Seepärast esitas näiteks säärane suurmaaomanike esindaja, nagu krahv Rumjantsev, teistsuguse teooria: Venemaa muutub tema sõnade järgi rikkaks, kui vilja setverdi hind tõuseb 25 rublani. Tegelikkus näitas, et kõik mõisnikud püüdsid soodsat turukonjunktuuri kasutada oma põldude suurendamiseks teoorjusliku majapidamise laiendamise teel.

Linnade ja sisenõudmise kasv, kõrged hinnad, mis püsisid peaaegu vahet pidamata XIX sajandi esimesed kaks aastakümmet, — see kõik tugevdas mõisnike-pärisorjapidajate püüet laiendada põllumajanduslikku tootmist. Sel pinnal tekkisid mõisnike püüdlused oma põllumajandusliku majapidamise tehniliseks täiustamiseks ja intensiivistamiseks, lääne-euroopa eeskujude matkimiseks jms. Kuid juba XIX sajandi 30-ndaiks aastaiks, kui hinnad jälle langema hakkasid, möödus see harrastus. Kogu pärisorjuslike suhete majandus, kapitalide puudumine, pärisorjusliku töö madal viljakus ei lasknud arendada kapitalistlikult organiseeritud majandust. Pärisorjuslik mõisamajandus, mis üha enam kaasa tõmmati turu kaubakäibesse, ei võinud oma olemuselt turuga kohaneda ja muutuda kaubamajanduseks, mistõttu ta hindade ebastabiilsuse läbi eriti tugevasti kannatada sai.

Tõepoolest, 1820.—1825. aastaks muutusid turu tingimused üsna järsult ning seoses kriisiga Lääne-Euroopas jõudis kätte kaubahindade kestva alanemise periood. Pärast Vaba Majandusteadusliku Seltsi võistlusülesannet 1803. aastal hindade tõusu põhjuste ja selle vastu võitlemise vahendite leidmise kohta seab 1826. aastal teine teaduslik asutus, Teaduste Akadeemia, vastupidise ülesande: valgustada selleks ajaks ilmnenud põllumajandussaaduste hindade alanemise küsimust. Premeeritud autor A. Fomin annab hindade langemise põhjuste ja likvideerimise viiside kohta vastupidise vastuse. Sealjuures ei piirdu ta enam üksnes sellega, et konstateerida hindade langemise fakti, mis tema väite järgi algas 1820. aastal, vaid esitab terve majandusprogrammi, mis asub Švitkovi-Štšerbatovi agraarprogrammi — «vähendada kaubandusinimesi» — vastaspoolusel.

Hindade langemise majanduslikest põhjustest rõhutab autor eriti kaht: väljaveo ja välisturu vähenemine ja kitsus ning siseturu,

[1] ЛОЦИА, Архив народного хозяйства, группа VII, фонд 1, дела Вольного экономического общества № 440, 454, 456.

s. o. linnatööstuse poolt põllumajandussaaduste nõudmise arengu puudulikkus. Fomini majandusprogramm ei olnud päris selge, kuid mõnes suhtes siiski üsna konkreetne. Linnade ja tööstuse kasv, «suure arvu isikute üleminek põlluharijate seisusest käsitööliste ja kaupmeeste seisusse, keskseisuse suurenemine», samuti ka «manufaktuurtööstuse levik», teiste sõnadega, ühiskondliku tööjaotuse kasv, oleks võinud «põhjustada põllusaaduste turustamist». Viidates «poliitilise ökonoomia teadusele» ja Storch'i autoriteedile, näitab autor, et ainult «tööstuse vabas seisundis» kasutatakse tootlikud jõud alati ära kõige soodsamalt. Pärisorjuslikus majanduses aga talupoegadel «puudub vabadus enesele tegevuse otsimiseks tööstuses». Pärisorjusliku töö kulutusi tehakse ebaotstarbekalt ja ainult selleks, et mõisnik võiks saada tulu. Sellest tuleneb «rahva rikkuse loomuliku käigu ja jaotamise pidurdumine», «kapitalide soetamise» nõrkus, «keskklassi» kasvamise aeglus, siseturu arengu puudulikkus, samuti ka välisturu ebakindlus. Tõele vastav on pessimistlik järeldus, et põllunduskriis jätkub nii kaua, «kuni praegune olukord ning mõjuvad põhjused, välised ja sisemised, jätkuvad».[1]

Fomini teost võib peaaegu pidada esimeseks enam-vähem põhjendatud deklaratsiooniks tööstuse prioriteedist rahvamajanduse arengus ning vabaduse põhimõtete vajalikkusest rahva rikkuse «loomulikus käigus» ja jaotamises ning tootlike jõudude arengus, teiste sõnadega, deklaratsiooniks, mis kodanliku arengu põhimõtted pärisorjusliku majandussüsteemiga vastandas. See näitas muidugi seda, et pärisorjusliku majanduse vastuolusid hakkasid mõistma niisugused kodanlikud ideoloogid nagu Fomin.

Nagu me eespool nägime (vt. XXIII peatükk, lk. 436), andis mõisatootmine reformieelsete statistikute arvutuste ja ametlike uurimuste järgi, välja arvatud väljavedu linnatarbimiseks ja mõnesugune töötlemine, XIX sajandi 40—50-ndail aastail turustamisest järelejäänud 10—12,5 miljonit setverti vilja. See, et tegelikke ülejääke riigis ei olnud, nähtub sellest, et talupojad nälgisid aastast aastasse tervete kubermangudena, sõid maltsa ja muid aseaineid. Isegi tootmiskohtadel tõusid hinnad sageli väga kõrgele. Näiteks kerkisid vilja hinnad nälja-aastail 1833, 1839, 1840 ja 1841 eranditult suurte viljaikalduste mõjul väga kõrgele. Seepärast polnud vilja hinnad reformieelsete majandusteadlaste arvutuste järgi aastail 1825—1840 sugugi madalad.

Vesselovski jõuab tema poolt läbitöötatud viie aasta keskmiste vilja hindade põhjal järeldusele, et niihästi sise- kui ka välisturul hinnad ei langenud, vaid, vastupidi, koguni tõusid.[2] Näiteks olid setverti keskmised väljalaskehinnad (hõbevaluutas): aastail 1824—1828 — 3 rbl. 27 kop., aastail 1829—1833 — 4 rbl. 40 kop., aastail 1839—1843 — 5 rbl. 05 kop. Ja kui mõisnikud siiski mada-

[1] А. Фомин, О понижении цен на земледельческие произведения в России, 1829; vt. П. И. Лященко, Очерки, гл. V.

[2] К. С. Веселовский, О ценах на хлеб в России, «Журнал министерства государственных имуществ», т. XV. 1845, стр. 75.

late hindade üle kurtsid, ei tulnud see Vesselovski arvates hindade alanemisest, vaid nende suurest kõikumisest, mistõttu mõisnik, «müünud oma vilja kolm aastat järgemööda hinnaga 15—20 rubla, peab 5—6-rublaseid hindu ebasoodsaiks». Teise põhjusena näeb Vesselovski «põllusaaduste müügihindade mittevastavust sellele hinnale, mis nad läksid maksma tootjale», s. o. pärisorjusliku majanduse tingimusi endid.

Teine silmapaistev revolutsioonieelne majandusteadlane, Zablotski, seab turu ja hindade küsimuse seoses pärisorjusliku majanduse olemusega veel selgemini.[1] Ta küsib, mida tähendavad tootmiskulud pärisorjusliku majanduse tingimustes. Ja kas mõisnik võib neid «teada» tootmise pärisorjusliku organiseerimise tingimustes. Ta väidab, et mõisnik-pärisorjapidaja «ei tea», mis talle põllusaadused maksma lähevad. Pärisorjusliku majanduse tingimustes on mõisnik seotud «kohustusliku rendiga», s. o. (tolleaegse terminoloogia järgi, mis varjas pärisorjuse arvustamise keeldu) kogu pärisorjusliku süsteemi «kohustuslikkusega», majandusliku paratamatusega. Ta ei või lõpetada tootmist siis, kui vilja turuhinnad muutuvad ebasoodsaiks; ta müüb vilja «maksku mis maksab», eriti seoses turu varustamise pärisorjusliku organisatsiooniga; «kohustuslikkuse» olemasolul ei või ta üldse kasutada isegi soodsat turukonjunktuuri. Arvestades tolleaegset «mõistukõnelemise» keelt, mis oli tingitud tsensuuri keeldudest arvustada pärisorjust, võib näha, et Zablotski seab täiesti selge küsimuse: asi ei seisa mitte hindade kõikumises, vaid pärisorjuslikus süsteemis eneses, mis ei võimalda «ratsionaalselt», uute majanduslike tingimuste kohaselt, omahinda täpselt arvestades ja turunõuetega kohanedes, s. o. kapitalistlikult arendada põllumajandust.

Et just nii said Zablotski arutlustest aru ka kaasaegsed, näitab tolleaegse teise silmapaistva majandusteadlase, Tengoborski, poleemika temaga. Tengoborski nõustub autoriga, et «meie põllumajanduse (loe — pärisorjusliku majanduse) praegune süsteem võtab võimaluse ükskõik millise täpsusega kindlaks teha tootmiskulusid», et ta «kõrvaldab sellega ühe turuhinda määrava momendi ja on hindade suure kõikumise üheks peamiseks põhjuseks», kuid ei leia vastupidise argumendina midagi muud, kui tähelepanu juhtimise «paljudele teistele moraalsetele ja füüsilistele põhjustele», samuti ka «meie ühiskondliku majanduse järkjärgulisele parandamisele», mis tema arvates võivad kaasa aidata mõisamajanduse väljapääsemiseks selle ja turutingimuste vaheliste vastuolude ummikust.[2]

Niisiis, tähelepanelikumad ja targemad pärisorjusliku majanduse kaasaegsed nägid XIX sajandi 40—50-ndail aastail juba selgesti ning võisid täpselt põhjendada, et pärisorjusliku majanduse kriis ei peitu mitte ühes või teises turukonjunktuuri muutuses,

[1] М. П. Заблоцкий, Причины колебания цен на хлеб в России, «Отечественные записки», т. 52, 1847.

[2] Л. В. Тенгоборский, О производительных силах России, т. II, 1854—1858, стр. 64—77.

vaid kogu pärisorjusliku süsteemi olemuses eneses. Isegi 40—50-ndate aastate kõrgkonjunktuur ei võinud küsimust lahendada ja pärisorjusliku mõisamajanduse olukorda parandada just selle tõttu, et see majandus oli seotud turuga ja ei saanud ühtlasi kooskõlastada oma «kohustuslikku» iseloomu hindade kujunemise kapitalistlike tingimustega.

Pärisorjusliku majanduse ja turu jaoks töötamise tingimustes oli mõisnikul rahaliste tulude tõstmiseks vaid üks vahend — võimalikult tugevamini kinni keerata pärisorjusliku ekspluateerimise kruvi ja laiendada oma tootmist. Pärisorjuslik töö, mis andis mõisnikule suure hulga lisaprodukti, andis temale ka tasuta transpordi saaduste turustamiseks kas või kõige kaugematele turgudele. Kuna talv ei olnud mõisnikule talupoja poolt «lisaprodukti» loomise ajaks, siis püüdsid hoolsad mõisnikud oma pärisorjad talvel tööle rakendada, kui mitte tööndustes, siis vähemalt küüdis käimisega. «Tasuta» tööga toodetud vilja «hinda mitte teades», «ei teadnud» mõisnikud, kui kalliks neile see «tasuta» töö nende saaduste turule toimetamiseks maksma läheb, ja nad otsustasid teha hinnas igasuguseid järeleandmisi, et turule toodud vilja eest midagi saada. Selle tagajärjel olid neis kohtades, kus mõisamajandus tootis kõige rohkem müügivilja, s. o. tootmisvööndi rajoonides, vilja hinnad nii ajas kui ka ruumis äärmiselt ebastabiilsed. Protopopovi arvutuste järgi ületasid kõrgemad hinnad tootmisrajoonides 30-ndate aastate teise poole jooksul madalamaid hindu sageli 5, 6 ja isegi 10 korda. Vilja hindade ebastabiilsus oli põllupidajate hinnangu järgi kõige suuremaks takistuseks progressile ja üldse tootmise ratsionaalsele korraldamisele.

Kaubamajanduse areng pärisorjuse rüpes avaldus otsustavalt mitte üksnes pärisorjuslikus mõisamajanduses, vaid, mis veelgi tähtsam, talumajanduses endas. Pärisorjusliku talurahva varanduslik ebavõrdsus, mis suurenes juba feodalismi rüpes, hakkab XIX sajandi 30—40-ndaiks aastaiks omandama pärisorjusliku talumajanduse puhtklassilise lagunemise iseloomu, olles pärisorjuslikus talumajanduses kapitalistlike suhete tekkimise elemendiks. Paljudes XIX sajandi 30—50-ndate aastate pärisorjusliku talumajanduse kirjeldustes tõid pärisorjusliku ajastu majandusteadlased, sellest ise mitte aru saades, selgesti esile selle pärisorjuse lagunemise uue iseloomu, eriti mõnedes rajoonides.

Nii oli Kiievi kubermangus «pobuleid», «juurviljakasvatajaid» ja pärisorjuslikke «jalatalupoegi», s. o. suuremalt jaolt hobusteta talupoegi, kes ei suutnud täielikult täita mõisategu põllutööde alal, üle 69 protsendi. Kahe ja rohkem härjaga «rakketalupoegi» oli 23,6 protsenti, nendest oli mitu paari härgi ainult väikesel ladvikul, üle 15 tiinu hingemaad talu kohta oli ainult 1,9 protsendil majapidamistest, kuna 78,8 protsendil taludest oli kõigest kuni 9 tiinu talu kohta. Sealjuures andis suur osa neist hobusteta, «jalatalupoe-

gadest» oma maa rendile neile, kellel oli palju hobuseid.[1] Pärisorjuslik küla lagunes ilmselt proletariseeruvateks kehvikuteks ning maa ja kariloomad enda kätte koondanud ja palgatööd kasutavateks kulakuteks. Kõik see oli talumajanduse pärisorjusliku ökonoomika «võrdsustavate» alustega ilmses vastuolus.

Sama kordus ka kõigis teistes kubermangudes. Kolmes edelapoolses kubermangus näiteks oli hobustega «täielikke rakketalusid» kõigest umbes 35 protsenti.[2] Niinimetatud «Väikevene» kubermangudes oli redaktsioonikomisjonide andmeil vabastamise eel 15—24 protsenti «pobuleid», s. o. neid, kellel ei olnud ei talu ega aiamaad.

Väga ulatuslik oli pärisorjusliku küla klassideks lagunemine ka Taga-Volgamaal[3] ja isegi pärisorjuse keskuses — kesk-mustmullakubermangudes[4] ja paljudes teistes. Kuid pärisorjusliku küla klassideks lagunemine oli eriti intensiivne mittemustmullakubermangudes — Kaluuga, Tveri, Moskva, Nižni-Novgorodi kubermangus jne., kus talurahvas põlluharimise päris maha jättis ja tööstusse ulgtöödele läks. Tolle aja autoriteetsete majandusteadlaste tunnistuse järgi ei olnud neis kubermangudes 50—56 protsendil talumajapidamistest enda toitlustamiseks piisavalt vilja, ja kogu nende aastabüdžett moodustas 22 rbl. 85 kop., millest 13 rbl. 46 kop. kulutati vilja ostmiseks. «Korras» oli ainult 10—12 protsenti majapidamistest, kellel oli vilja müümiseks ja 47 rubla suurune büdžett.[5]

Säärane oli «vabastamise» eelõhtul mõisamajanduse ebakindel majanduslik alus — pärisorjuslik talumajandus. Ta proletariseerus ilmselt, eraldades väikesearvulise kulakute ladviku ning õõnestades talumajanduse ja mõisamajanduse vaheliste sidemete pärisorjuslikke aluseid.

Pärisorjusliku majanduse üldkriis, mis avaldus oma olemasolu viimastel aastatel väliselt kaubamajanduse kriisina, ei kulgenud mitmesugustes rajoonides ühtviisi.

Mittemustmullakubermangudes oli teoorjuslik põllumajandus oma aja juba üle elanud. Mittemustmullavööndi mõisnik suhtus eriti eitavalt teoorjusse, nähes selles «kõige kurja juurt» ning pidades kasulikumaks anda talupoegadele isegi kaks kolmandikku maast ja saadud obroki eest teostada ülejäänud maa peal ratsionaalset majapidamist vabapalgalise tööga.[6] Seepärast

---

[1] И. И. Фундуклей, Статистическое описание Киевской губернии, т. II, 1852, стр. 300—380.

[2] В. И. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII в. и в первой половине XIX в., т. II, стр. 505.

[3] В. М. Черемшанский, Описание Оренбургской губернии, 1859.

[4] И. В. Сабуров, Записки пензенского земледельца, «Отечественные записки», 1843, т. XXVI.

[5] И. Я. Вилькинс, Мысли и наблюдения о положении земледельческой промышленности, 1843, стр. 15—16 и сл.

[6] Vt. arvukad arvamused selles suunas kaasaegses kirjanduses, näiteks Чаплин, Земледелие и земледелец в России, 1839, samuti Selehhovi artiklid

langeb teoorjuslike talupoegade protsent mittemustmullavööndis 1861. aasta eel eriti tugevasti. Teoorjade arv moodustas Vladimiri kubermangus kokku 30 protsenti, Jaroslavli kubermangus — 13, Vologda kubermangus — 16, Kostroma kubermangus — 12, Moskva kubermangus — 32 protsenti jne. Oma tootmise suunalt hakkas mittemustmullavööndi majandus juba ammu üle minema ekstensiivsetelt teraviljasuundadelt intensiivsematele kultuuridele — linale, kartulile, kanepile — ja loomakasvatusele. Need intensiivsed suunad ei õnnestunud eriti teoorjuslikus mõisamajanduses ja, vastupidi, arenesid üsna soodsalt talumajanduses.

Nende saaduste — lina, kanepi, kartuli suhtes hakkas talutoodang XIX sajandi keskpaigaks välja tõrjuma mõisatoodangut nii sise- kui ka välisturul. Näiteks lina, kanepi, takkude — peamiste mittemustmullavööndist väljaveetavate saaduste — väljavedu Venemaalt suurenes olulisel määral talumajanduse arvel, muidugi tema kaubatootjate ladvakihtide arvel. Näiteks lina veeti välja 1821.—1825. aastal 1,7 miljonit puuda, 1846.—1850. aastal aga 3,5 miljonit puuda. Niisugune talumajanduse suund tõstis mõisniku tulusid ja obrokeid.

Obrokite majanduslik kasulikkus mõisnikele ilmnes veel reljeefsemalt neil juhtudel, kus obroki aluseks oli talupoegade tööndusliк tegevus. Siin ei olnud sisuliselt enam olemas mõisniku «pärisorjuslikku majapidamist», kuid puhtal kujul püsisid tema pärisorjuslik monopol ja «omandiõigus» mittemajandusliku sunduse alusel talupoja kogu töölt lisaprodukti saamiseks. Mõisnikule võis küsimuse alla tulla ainult sellest õigusest loobumise hind. Sellega ongi seletatav mittemustmullavööndi mõisnike «liberalism» pärisorjuse kaotamise suhtes, kuid liiga suure hüvituse eest, s. o. tegelikult talupoja isiku vabaksostmise eest.

Teiseks põllundusrajooniks, mille huvid ja areng läksid kaugemale pärisorjusliku majanduse ökonoomikast, olid lõuna-kubermangud. Nagu me nägime, oli neis pärisorjuslik elanikkond väikesearvuline. Põlissteppide asustamine, algul ekstensiivse loomakasvatuse (lambakasvatuse) arendamine ja hiljem muinasjutuliselt viljaka mulla üleskündmine nisu alla ei kulgenud siin mitte pärisorjusliku, vaid valdaval määral kapitalistliku kolonisatsiooni alusel. Pärisorjusliku elanikkonna protsent oli siin minimaalne, näiteks Tauria kubermangus 5,9 ja Bessaraabia kubermangus 1,1 protsenti. Siin tekkisid juba 40-ndaist aastaist alates suured farmi tüüpi talumajapidamised. Siin hakkas ka suur-mõisamajapidamine kiiresti arendama tohutuid nisukülve väljaveoks, kasutades vabapalgalisi töölisi, kaasa tõmmates teistest kubermangudest tulnud töölisi, kasutades laialdaselt põllumajanduslikke masinaid jne. Juba 1816. aastal arutavad mõisnikud lõunas masinatöö kasulikkuse küsimust, ja siseministeerium annab välja

---

teoses «Библиотека для чтения», 1838, «О вольнонаёмном труде», кн. VII, «О пользе и средствах улучшения в русском сельском хозяйстве», кн. IV, jt.

propagandabrošüüri «Šoti viljapeksumasinatest». Nisu, mille pärast külvipind tormiliselt laieneb, muutub majapidamise põhiliseks teljeks, kattes rikkalikult isegi suured palgakulud ning tõrjudes järkjärgult välja siin varem domineerinud meriino lamba.

Lõunakubermangude nisu müügituruks ei olnud enam piiratud ja ebastabiilne siseturg, vaid välisturg, kuhu lõunasadamate kaudu läks suuri koguseid nisu. Nisu väljavedu suurenes aastas keskmiselt 10,7 miljonilt puudalt 1831.—1835. aastal 38,1 miljoni puudani 1856.—1860. aastal, kusjuures lõunasadamate väljavedu moodustas kuni 90 protsenti kogu Venemaa nisu väljaveost. Lõuna-Vene põllumajandus sidus ennast seega tervenisti mitte ainult siseturuga, vaid ka maailmaturuga. Ülemaailmne nõudmine ja ülemaailmne hind määrasid siin Odessa viljabörsi kaudu teravilja tootmise kasulikkuse ja ulatuse. Kui ülemaailmne nõudmine oli 40-ndail aastail võrdlemisi väike ja hinnad ei näidanud tõusutendentsi, siis 40-ndate aastate keskpaigast alates olukord muutub. Vilja sisseveotollide kaotamine Inglismaal 1846. aastal, tööstuse ja linnarahvastiku kasv tingivad järjest suureneva nõudmise ja tõusvad hinnad. Kuid välisturu jaoks töötades vajasid lõunakubermangude mõisnikud ja vilja külvajad vaba töökäte juurdevoolu, raudteid ja täiustatud liiklusteid, kapitale, krediiti — ühe sõnaga, neil oli vaja «vaba» kapitalistlikku majandust.

Samasugune olukord valitses kagus, idas ja Taga-Volgamaal. Pärisorjuslikul tööl oli siin mõnevõrra suurem tähtsus: pärisorjuslik elanikkond moodustas Orenburgi kubermangus 11,8 protsenti, Samaara kubermangus — 15,3 protsenti. Kaugus sadamatest ja maailmaturust sidus nende rajoonide põllunduse suurel määral tööstusliku mittemustmullavööndi siseturuga, ehkki Volga ja Balti mere sadamate kaudu läks vili siit osalt ka väljaveoks. See-eest pidi ennast nende rajoonide kauguse tõttu seda tugevamini tunda andma täiustatud liiklusteede puudumine. Kuid ka siin ei põhinenud põllumajandus mitte niivõrd pärisorjuslikul tööl, kuivõrd tohutute maa-alade asustatusel vabade põlluharijatega, siin suurte külvipindadega talumajanduse, farmipõllumajanduse organiseerimisel.

Lõpuks — mustmulla-põllunduskeskus. See oli teoorjuse ning pärisorjusliku põllumajanduse keskus ja kants. Reformi eel moodustasid teoorjuslikud talupojad näiteks Tambovi kubermangus 78 protsenti, Orjoli kubermangus 72 protsenti, Tuula, Pensa ja Kurski kubermangus 75 protsenti jne. Tootmise suhtes oli see vananenud kolmeväljasüsteemiga ja äärmiselt ülesküntud rajoon, kus domineerisid eranditult teraviljamajandus ja «hallviljad» — rukis ja kaer, puudus peaaegu täiesti talupoegade kõrvalteenistus ning puudusid ühtlasi mõisniku «kõrvaltulud» peale teoorjuslikust põllupidamisest saadavate tulude. Olles liiklusteede puudumise ja rukki tootmise tõttu välisturgudest ära lõigatud, oli see rajoon seotud eranditult siseturuga. Kuid ka siseturul ei leidnud mõisnik küllaldast avarust oma toodangu suurendamiseks, vaid,

vastupidi, ta põrkas üha enam lõunarajoonide konkurentsile. Mõned mõisnikud ei hakka juba 40-ndail aastail asjata kõnelema sisetollide kehtestamise vajadusest mustmullakeskuse kaitsmiseks lõuna konkurentsi eest.[1]

Ainult mahajäänud teraviljamajandusel rajaneva teoorjusliku režiimi tugevdamine, küüdikohustus, mis andis mõisnikele primitiivse transpordi ja võimaldas kohaneda turuga, hoidsid seda ummikusse sattunud pärisorjuslikku majandust ülal. Ta polnud huvitatud mitte tootmise kapitalistlikele vormidele üleminekust, mitte liiklusteede täiustamisest, mitte maailmaturuga sidemete laiendamisest, vaid teoorjusest, mis kindlustas talle tulud kas või talumajanduse äärmise kurnamise hinnaga. Üksnes selle asjaoluga, mitte aga teoorjuse majandusliku kasulikkusega, on seletatav pärisorjusliku teoorjusliku majanduse domineerimine põllunduskeskuses kuni reformini. See määras ka nende mustmullakubermangude mõisnike seisukohad reformi läbiviimise küsimuses ning «vaesuva», poolpärisorjusliku teotegemise ja pärisorjusliku majanduse muude iganditega keskuse kogu järgneva ajaloo.

Sõjaline lüüasaamine. Pärisorjuse likvideerimise hilinemisest Venemaal tingitud äärmine majanduslik mahajäämus valmistas ette Nikolai I aegse tsaari-Venemaa sõjalise lüüasaamise ühendatud kapitalistliku Euroopa poolt.

Vene riigi territooriumi ebatavaliselt hoogne laienemine ning XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse võidukad sõjad (Katariina II ja Aleksander I ajal) asendusid Nikolai I ajal (1825.—1855. aastal) ebaõnnestunud ja raskete sõdadega Türgi vastu, mis lõppesid Venemaa lüüasaamisega Sevastoopoli all sõjas Euroopa kapitalistlike riikide koalitsiooni — Prantsusmaa, Inglismaa ja Itaalia — ning Türgi vastu (1853.—1856. aastal).

Kapitalistlikel liitlastel, pärisorjusliku Venemaa vastastel, eesotsas Inglismaaga, oli olemas arenenud tööstus, tolle aja kohta võimas relvastus ja aurulaevastik, mis võis takistusteta varustada ekspeditsiooniarmeed. Venemaal aga oli väga nõrgalt arenenud tööstus ja ainult purjelaevastik. Venemaal ei olnud peaaegu üldse raudteid ja ta oli sunnitud oma armeed varustama maismaad mööda härgadel, kusjuures rinne oli 1000—1500 versta kaugel. Liitlaste eskaader tõi 1854. aasta septembris Krimmi 62 000-mehelise Prantsuse-Inglise-Türgi sõjaväe koos 240 piiramis- ja välisuurtükiga ning määratu suure varustusega, kus oli sadu tuhandeid suurtükimürske, miljoneid püssipadruneid, pontoonparke, kaeveriistu ning piiramis- ja kaevikutöödeks vajalikke seadmeid, suurel hulgal toiduaineid, arstimeid, hobusemoona jne.

Nikolai I-se Venemaa ei olnud ei sõjaliselt ega majanduslikult valmis sõjaks eesrindlike kapitalistlike riikide vastu. XIX sajandi

---

[1] И. В. Сабуров, Записки пензенского земледельца о теории и практике сельского хозяйства, «Отечественные записки», 1842, т. XX—XXIV; 1843, т. XXVI.

teise poole Venemaa rahvamajandus ja riigi rahandus olid tugevasti õõnestatud Nikolai I valitsemisajal kestnud vallutussõdade, välisriikide sõjaliste interventsioonide ja nende poolt revolutsioonilisse liikumisse vahelesegamise tagajärjel (ülestõusu mahasurumine Poolas, interventsioon revolutsiooni vastu Ungaris, katsed vahele segada revolutsiooni Prantsusmaal, Vene-Türgi ja Vene-Pärsia sõda). Niisugune suurriiklik poliitika nõudis suure armee ülalpidamist, suuri kulusid, mis käisid mahajäänud pärisorjuslikule maale üle jõu.

1832. aastal moodustas Venemaa riigikulude üldsumma korralise eelarve järgi 141,9 miljonit rubla, kusjuures tulud olid 137 miljonit rubla. 1847. aastal olid kulud korralise eelarve järgi 249,9 miljonit rubla, tulud aga 209,8 miljonit rubla. Pärast Krimmi sõda (1857. aastal) ulatusid kulud korralise eelarve järgi 347,8 miljoni rublani, tulud aga 309,4 miljoni rublani, s. o. korralise eelarve puudujääk oli peaaegu 40 miljonit rubla. Idasõda ja Sevastoopoli kampaania neelasid kuni 538 miljonit rubla riiklikest vahenditest, arvestamata eraisikute kahjusid. Eelarve puudujääk muutus krooniliseks nähtuseks, riigi rahandus oli täiesti korrast ära.

Riigi rahandus kandis pärisorjusliku majandussüsteemi pitserit. Korralise eelarve tulude osa moodustus laekumistest: otsestelt maksudelt — 18 protsenti, kaudsetelt maksudelt — 44, regaalidelt ja riigi varadelt — 9 protsenti. Otseste maksude osas moodustasid pearaha ja obrokimaks kuni 70 protsenti kõigist otsestest maksudest, s. o. kogu otsese maksustamise süsteem oli rajatud talurahva maksustamisele. Kinnisvarade maksustamine linnades ja ärimaks ei moodustanud üle 10—15 protsendi kõigist otsestest maksudest. Kui obrokimaksule ja pearahale ning väljaostumaksete summadele liita ka kõige raskemad kaudsed maksud, mida samuti maksis peamiselt maaelanikkond, — joogimaks ja soolamaks, — siis moodustasid need maksustamise liigid 1856. aastal kuni 40,5 protsenti kõigist korralistest tuludest.

1857. aastal neelasid armee ja laevastik korralise eelarve kulude üldsummast 35,2 protsenti kõigist kuludest, protsentide maksed ja riigivõlgade kustutamine — 18,1, halduskulud ja riigi majanduse kulud — 29,2 protsenti, rahvahariduse peale aga kulutati kõigest 0,8 protsenti.

Eelarve puudujäägid kaeti laenudega, krediidioperatsioonidega ja paberraha väljalaskmisega. Need erakorralise eelarve allikad andsid reformieelsel aastakümnel (aastail 1852—1861) kokku 837 miljonit rubla, sellest riigilaenud 179 miljonit rubla, krediidioperatsioonid 255 miljonit rubla ja paberraha emissioon 403 miljonit rubla. Pärisorjuslik rahandussüsteem ei suutnud sääraseid suuri kulusummasid välja kannatada, paberraha emissiooni forsseerimine aga viis rubla väärtuse äärmisele langusele. 1841. ja 1842. aastal teostatud raharingluse reform ja stabiilse valuuta kehtestamine redutseerusid juba 10—15 aasta pärast nullini, kuna sõjavajadused ja uued puudujäägid sundisid uuesti välja laskma krediitrahatähte-

sid. 1857. ja 1858. aastal lasti neid välja 700 miljoni rubla suuruses summas, kusjuures vahetusfondi suurus oli 160 miljonit rubla. Krediitrahatähtede väärtus hakkas langema.

Venemaa ei olnud Krimmi sõjaks valmis ka sõjaliselt. Sevastoopol oli maa poolt halvasti kindlustatud. Lahe sissekäigu sulgemiseks ja laevasuurtükkide kasutamiseks maismaal tuli laevastik uputada. Peale kindlustuste süsteemi ja laevastiku puudulikkuse olid Krimmi armee üldine seisund, tema relvastus, toitlustus, meditsiiniala äärmiselt ebarahuldavad. Vene kivilukuga püssi de vastu tegutsesid liitlased keermik-lühipüssidega. Vene armees keermikpüsse peaaegu ei olnudki. Püssirohtu oli liiga vähe, seda toodi kaugelt küüdivankritega ja sellest ei -piisanud isegi jooksvateks vajadusteks, rääkimata tugevatest üldistest tormijooksudest. Sama lugu oli ka suurtükimürskudega: piiramise ajal lasksid Vene väed vaenlase viie mürsu kohta välja üheainsa. Vene tööstuse vananenud seadmete ja madala tehnika tõttu andis pärisorjuslik kalevi-, lõuendi-, naha-, metallitööstus halba ja mittepiisaval hulgal lahinguvarustust ja intendantuuri-riidevarustust. Spetsiaalset sõjatööstust ei olnud peale veel Peetri-aegsete vananenud, madala tootlikkusega riiklike püssirohu-, suurtüki- ja püssitehaste peaaegu üldse olemas. Täielik teede puudumine takistas armee varustamist. Ei jätkunud isegi toiduaineid sõjaväe toitlustamiseks. Väeosades ja intendantuuris õitses vargus. Kohmakas pärisorjuslik sõjaväesüsteem ei võimaldanud kiiresti mobiliseerida ja kontsentreerida isikulist lahingukoosseisu. Pärisorjus surus vene soldatis maha algatusvõime. 25-aastase sõjaväeteenistuse kestel tehti temale karmi Nikolai-aegset sõjaväedrilli paraadide jaoks, kuid aktiivseteks sõjalisteks operatsioonideks oli ta nõrgalt välja õpetatud.

Vene tsarism, kes meeleldi oli sõdinud Euroopa revolutsioonide vastu ja muutunud «Euroopa sandarmiks», jäi hästi relvastatud ja väljaõpetatud Euroopa kodanlike armeede ees pankrotti. Lüüasaamine Sevastoopoli all ja rasked rahutingimused olid Venemaa vana, pärisorjusliku korra kogu poliitilise ja majandussüsteemi krahhi kujukaks tõendiks. «Krimmi sõda näitas, et pärisorjuslik Venemaa on pehkinud ja jõuetu.» [1]

Revolutsioonilise situatsiooni teravnemine ja talupoegade ülestõusud. Pärast lüüasaamist Sevastoopoli all kasvab Venemaal 1855.—1860. aastal revolutsiooniline liikumine, haarates maa mitmesuguseid ühiskondlikke ringkondi. Venemaa ühiskondliku, poliitilise ja majanduselu keskseks probleemiks jäi endiselt talurahva küsimus, pärisorjuse küsimus. Lüüasaamine Sevastoopoli all ajas selle eriti teravaks, näidates, et pärisorjuses peitub maa mahajäämuse ning tema poliitilise ja sõjalise katastroofi peapõhjus.

Selle küsimuse ümber põrkasid kokku kõigi ühiskonnaklasside huvid: mõisnike-pärisorjuslaste huvid, kes ei tahtnud oma eesõigustest loobuda; kapitaliseeruva «liberaalse» aadli huvid, kes küll

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 92.

aru sai, et pärisorjuse likvideerimine on vajalik ja kasulik, kuid tahtis seda likvideerida nii, et see temale kõige kasulikum oleks; tööstuskodanluse huvid, kes oli huvitatud pärisorjuse likvideerimisest; lõpuks talurahva ja revolutsioonilis-demokraatliku intelligentsi huvid, kes olid valmis revolutsioonilisteks väljaastumisteks võitluses isevalitsuse ja mõisnike vastu. Klassivõitlus talurahva küsimuse ja pärisorjuse likvideerimise ümber lõi lõkkele, vapustades üha enam tsarismi aluseid.

Talurahva klassivõitluse teravnemine ja revolutsioonilise ideoloogia kasv raznotšinetsilik-demokraatliku intelligentsi hulgas vajutasid 1855.—1860. aasta perioodile laialdase ühiskondliku liikumise pitseri, kusjuures see liikumine kasvas oma iseloomu ja pinevuse poolest aeg-ajalt revolutsioonilise situatsioonini. Seda ajastut iseloomustades õpetas Lenin, et neis tingimustes, kus Euroopas toimus üldine demokraatlik elavnemine, Venemaal suurenes rahulolematus, poliitilisi reforme nõudis isegi legaalne liberaalne ajakirjandus, Herzeni «Kolokol» tegi laiaulatuslikku agitatsiooni, Tšernõševski tegi võimsat, revolutsioonilist propagandat, toimusid üliõpilaste rahutused ja talurahva ülestõusud, — «pidi kõige ettevaatlikum ning kainem poliitik revolutsioonilise plahvatuse täiesti võimalikuks ja talurahva ülestõusu väga tõsiseks ohuks tunnistama».[1]

Sellest ajast peale, kui Herzen ajutiselt loobus revolutsioonilistest positsioonidest talurahva küsimuses ja tunnustas valitsuse juhtivat osa talurahvareformi läbiviimisel, asus raznotšinetsiliku, demokraatliku intelligentsi revolutsioonilise liikumise etteotsa Tšernõševski, kes muutus selle intelligentsi ideeliseks juhiks. Tema «Sovremenniku» ja demokraatliku intelligentsi teise kirjandusliku võitlusorgani — «Russkoje Slovo» ümber grupeerus eesrindlik vene intelligents — professorid, teaduslikud ja kirjanduskriitikud, majandusteadlased, revolutsionäärid-raznotšinetsid (Pissarev, Dobroljubov, Šelgunov ja paljud teised).

Tšernõševski oli tolleaegse majandusteooria põhjalik tundja, kapitalistliku korra halastamatu kriitik, kes jõudis välja kodanliku poliitilise ökonoomia piiratusest. Tšernõševski poliitilised vaated kujunesid vahetult XIX sajandi 60-ndate aastate tormilisel ajastul Venemaal toimunud klassivõitluse — mõisnike vastu peetud talurahva vabadusvõitluse teravnemise mõjul. Sotsialistina-utopistina, kes oma teoreetilistes vaadetes tegi suure sammu edasi teadusliku sotsialismi poole, jäi Tšernõševski siiski vana vene «talurahvasotsialismi» pinnale.

Omandanud sügavalt idee, et ajalooprotsess toimub seaduspäraselt ning et selles protsessis on otsustav tähtsus majandusteguril ja klassivõitlusel, ei otsinud Tšernõševski Vene majanduse arengu ja sotsialismile ülemineku küsimuse lahendust siiski selles, et Vene majandusel tuleb läbida pikk ja raske kapitalismi tee ning

[1] V. I. Lenin, Teosed, 5. kd., lk. 27.

proletariaadi klassivõitluse tee, vaid selles, et ta selle saavutab otseselt, kapitalismist mööda minnes, külakogukonna kaudu.

Kuid Tšernõševski ei idealiseerinud pärisorjuslikes tingimustes esinevat kogukonda, nagu seda tegid slavofiilid ja isegi Herzen. Ta ei pidanud seda ainult vene rahva elukorrale omase «vene vaimu» sünnitiseks, vaid ajalooliselt kujunenud tingimuste tulemuseks. Sellest hoolimata võiksid nende tingimuste tõttu talurahva elukorras säilinud maakogukond, kogukondlik omavalitsus, kollektiivsed harjumused, artelli-põhimõte olla tulevase otsese sotsialistlikele majandusvormidele ülemineku aluseks, kapitalismist mööda minnes.

Ta arvas, et kogukond võib Venemaad kaitsta «proletariseerumise pahe» eest, kuid rõhutas, et see võiks sündida üksnes Venemaa poliitilise ja ühiskondlik-majandusliku arengu teatud tingimustel. See, mis näib ühel maal utoopiana, ütleb ta, eksisteerib teisel maal faktina ... Olukord, kuhu nüüd Lääs püüab jõuda nii raske ja pika tee kaudu, valitseb meil alles meie külaolustiku võimsa rahvatavana ... Me näeme, kirjutas Tšernõševski, kui kurvad tagajärjed olid kogukondliku maaomandi kaotamisel Läänes ja kui raske on lääne rahvastel oma kaotust tagasi saada. Lääne eeskuju ei tohi meie jaoks kaduma minna.[1]

Tšernõševski rõhutas eriti tema poolt kogukonnavalduse kaitsmise tinglikkust, kuna kogukonnavaldusel «on mõtet ainult siis, kui juba on antud teised ... heaolu tagatised». Neid tagatisi nägi ta eramaavalduse kaotamises, kollektiivses tootmises, kõrges põllundustehnikas.

Ajastu põhilise sotsiaal-majandusliku küsimuse, talurahva küsimuse, tema vabastamise ja Venemaa tulevase arengu teede küsimuse püstitamine täies ulatuses määras talurahva revolutsioonilise vabadusvõitluse teravnemise tingimustes ka selle klassibaasi, millel võis areneda revolutsiooniline ideoloogia ja intelligentsi otsene revolutsiooniline võitlus. Ehkki 60-ndate aastate esimesel poolel, reformide eel, koondus raznotšinetsiliku intelligentsi revolutsiooniline liikumine valdaval määral vaid kirjandusringidesse, hakkas see peagi üle kasvama laiaulatuslikumaks liikumiseks.

Tšernõševski revolutsioonilisus ja sotsialism ei olnud temale mitte lihtsaks kirjanduslikuks suunaks, vaid kogu tema elu eesmärgiks, mida ta püüdis saavutada revolutsioonilisse liikumisse laiade rahvahulkade kaasatõmbamise teel. Suur vene teadlane, revolutsionäär-demokraat Tšernõševski uuris hoolikalt Lääne klassivõitluse kogemusi. Kuigi Tšernõševski ei olnud enne tema areteerimist veel tuttav Marxi töödega, jõudis ta iseseisvalt kõige lähemale marksismi ja teadusliku sotsialismi ideedele.

Kuid Tšernõševskil oli tema sotsialism ühendatud ajaloolise idealismiga ja utopismiga. Klassisuhete mõistmises prevaleeri-

---

[1] Vt. Н. Г. Чернышевский, Соч., т. IV, стр. 306—322, и т. V, стр. 19.

sid tööstusproletariaadi tühise arvu juures talurahva valdava massi olemasolu Venemaa elanikkonnas ja tema revolutsioonilised meeleolud Tšernõševski maailmavaate üle ning rajasid temas «talurahvasotsialismi», tulevase narodnikluse elemendid.

Oma ajastu tingimustes ei võinud Tšernõševski veel jõuda järeldusele, et proletariaat saab Venemaal revolutsiooni hegemooniks ja et revolutsiooni edu võib kindlustada üksnes proletariaadi liit töötava talurahva massiga.

Sellest hoolimata oli Tšernõševski terve generatsiooni demokraatide ideeliseks juhiks ja innustajaks, keda ta kasvatas sotsialistlike ideede vaimus, ehkki need olid utoopilise, «narodnikliku» sisuga. Lähtudes revolutsioonilise arengutee tunnustamisest, mõistis Tšernõševski selgesti, et see tee nõuab suuri jõupingutusi ja ohvreid, ranget organisatsiooni. Selles suhtes aitas Tšernõševski kaasa vahetule üleminekule revolutsiooniliste üksikisikute ja «mässajate» (Tkatšov, Bakunin, Netšajev) taktikalt suurte revolutsiooniliste organisatsioonide — «Narodnaja Volja», «Zemlja i Volja» loomisele.

Juba reformi läbiviimise eel, kui valitsus valmistus repressioonideks talurahva võimalike väljaastumiste vastu, tegeles Tšernõševski selle revolutsiooni poliitilise keskuse organiseerimisega, mis tema arvates 1862.—1863. aastal lähenes, valides inimesi selle teostamiseks, organiseerides illegaalseid «viisikuid» (kes hiljem, pärast Tšernõševski areteerimist, läksid üle «Zemlja i Volja» organisatsioonidesse).

Kõik see lõi XIX sajandi 60-ndail aastail Venemaal tõelise revolutsioonilise situatsiooni, mida tema ideelised juhid suunasid «talurahva revolutsioonile». Need arvestused toetusid tegelikult üha enam teravnevaile massilistele talurahva ülestõusudele. Me näitasime juba, et pärisorjusliku rõhumise tugevnemine ja pärisorjuse levik XVIII sajandi lõpul avaldusid selles, et talupoegade ja tööliste võitlus pärisorjuse vastu äärmiselt teravnes. Pugatšovi ülestõusus ei olnud talupoegade ja tööliste liikumisel enam üksikute, hajutatud ja vähe organiseeritud rahutuste iseloomu, vaid ta oli võtnud nii suure ulatuse, et hõlmas määratu suure osa Venemaast ja kujutas endast ohtu kogu isevalitsuslik-pärisorjuslikule riigile.

XIX sajandil tugevnevad talurahva ülestõusud ja rahutused tunduvalt. 1826. aastast 1861. aastani registreeriti ametlikult 1186 pärisorjade ülestõusu. Ülestõusude arv viie aasta kaupa suurenes reformi ajaks kiiresti. Aastail 1826—1834 registreeriti neid ametlikult 148, aastail 1835—1844 — 216, aastail 1845—1854 — 348 ja aastail 1855—1861 juba 474. Rahutused haarasid suurima jõuga keskrajooni, samuti ka Uraali, mis olid pärisorjuse ja kõige karmima režiimiga teoorjuse keskused. Lõuna pool oli neid vähem, kuid nende arv suurenes samuti. Nii oli Vasakkalda-Ukrainas aastail 1826—1829 üks rahutus, aastail 1830—1840 — kaksteist rahutust. Stepi-Ukrainas algasid nad seoses pärisorjusliku majanduse levikuga alles 30-ndail aastail, ja 40-ndail aastail suurenes nende arv.

Aastail 1828—1829 toimusid talupoegade ülestõusud Gruusias, 1835. aastal — Baškiirias, 1836. aastal — Osseetias.

Ametlike uurimuste andmeil tehti rahutuste põhjused kindlaks 423 mõisa kohta. 210 mõisas põhjustasid rahutusi enneaegsed kuuldused talupoegade poolt oodatud «priiusest» ja pärisorjade püüe vabaneda pärisorjuslikust sõltuvusest. Rahutuste põhjustena on ära toodud ka teoorjuse rasked tingimused 95 mõisas, rasked obrokid 26 mõisas, maksuvõlgade sissenõudmine 9 mõisas, nälg 30 mõisas, pärisorjade ümberasustamine 17 mõisas, maa äralõikamine 13 mõisas.

XIX sajandil võtsid talupoegade rahutused sageli massiliste ülestõusude iseloomu. Rahutuste kestusest ja talupoegade võitluse visadusest kõnelevad järgmised arvud. 68 mõisas kordusid rahutused 2 kuni 5 korda, 14 mõisas kestsid nad 10 kuni 30 aastat, 29 mõisas — 3 kuni 9 aastat, 24 mõisas — 2 aastat. Ühes kohas puhkenud rahutused levisid kiiresti teise kohta ja haarasid kogu rajooni. 1826. aastal hõlmasid rahutused 26 kubermangu, 1832. aastal — kogu mustmullakeskuse.

Valitsus õiendas mässajatega valjult arveid. Mõisnike kaitseks ning talupoegade taltsutamiseks ja nendega arveteõiendamiseks kasutati sõjalist jõudu, mõnikord terveid polkusid. Pärast arveteõiendamist algas rahutuste põhjuste juurdlemine, kuid väga harva läks pärisorjade olukord kergemaks ja ainult kõige julmemaid mõisnikke (kuulsa Saltõtšihha taolisi, kes oli tapnud 75 inimest) karistati, ja nende mõisad võeti hooldamisele. Kogu Katariina II valitsusajal karistati (sealhulgas säärase karistusega nagu «kiriklik patukahetsemine») raskete kuritegude eest — talupoegade tapmise ja piinamiste eest — kokku ainult 20 mõisnikku.

Sellest hoolimata valdas kartus, et puhkevad pärisorjuslike talupoegade üldised ülestõusud ja revolutsioon, eriti pärast Pugatšovi ülestõusu, üha enam nii mõisnikke endid kui ka valitsust. Valitsuse nende meeleolude klassikalise formuleeringu andsid reformi alguse eel Aleksander II tuntud sõnad selle kohta, et on «parem vabastada talupojad ülaltpoolt», kui oodata, et see vabastamine teostuks ise «altpoolt».

Valitsuse hirmu revolutsiooni ees ei iseloomustanud vähem näitlikult kõrgemate «sfääride» ärev meeleolu ja «priiuse» väljakuulutamisel valitsuse poolt tarvitusele võetud abinõud. 19. veebruaril allakirjutatud manifesti ei juletud kuni 5. märtsini avaldada. Seoses kogu Venemaal eriliste ajutiste kindralkuberneride ametite sisseseadmise projektiga küsis Aleksander II ärritatult, «mis saab», kui «rahva ootused vabaduse suhtes ei täitu». Oodati, et kui 19. veebruaril ei kuulutata välja «priiust», siis «ilmub alamrahvas Talvepalee juurde vabastamise nõudmisega». Manifesti väljakuulutamise eelõhtul jagati kaardiväepolkudele välja lahingpadrunid «tänavarahutuste» mahasurumise juhuks. Valmistati ette koguni Peterburi Peeter-Pauli kindluse «kaitsmise vahendid». Ühe sõnaga, kõik oli valmis oodatava revolutsiooni mahasurumiseks.

Säärased olid valitsevate ringkondade meeleolud siis, kui nad pärisorjuse likvideerimise küsimuse olid juba otsustanud. Valitsus ja pärisorjuslased kartsid «priiuse» väljakuulutamise päevadel väga revolutsiooni. Üks kaasaegne ütles, et «rahval, aru saamata ühestki sõnast manifestis, polnud eriti usku vabadusse». Hiljem nägi rahvas Herzeni sõnade järgi, «et vabadus on võlts» ja et «vana pärisorjus asendati uuega». Seepärast, kui hakati andma «vabadust» kohtadel, algasid talupoegade rahutused kõikjal uuesti. Siseministeeriumi ametlikel andmeil toimus ainuüksi kahe aasta jooksul (aastail 1861—1863) 39 kubermangus 1100 talupoegade rahutust, täpsemate arvutuste järgi aga kuni 2000 rahutust, s. o. peaaegu sama palju kui 35-aastasel perioodil enne pärisorjuse kaotamist. Need killustatud ja organiseerimata ülestõusud suruti maha sõjaväe ja politsei jõududega ja talupoegade tulistamisega, nagu see oli näiteks eriti suurte rahutuste puhul, mis hõlmasid Kaasani kubermangu 3 maakonda ja lõppesid tulistamisega Bezdna külas, kus said surma 70 ja haavata 350 inimest.

Seega ei olnud talurahva visa võitlus «tõelise», «võltsimatu» priiuse eest 1861. aastal edukas. Talupojad said säärase «priiuse», mille neile oma huvides andsid mõisnikud ja tsaarivalitsus.

Talurahva revolutsioon jäi lõpule viimata. Ja teda ei saadudki lõpule viia, sest talurahva ülestõusud võivad saavutada edu ainult sel juhul, kui nad ühinevad tööliste ülestõusudega ja kui talupoegade ülestõuse juhivad töölised.

XIX sajandi 60-ndate aastate Venemaa ajalooline tegelikkus ei võimaldanud talurahva ülestõusude täielikku edu. Sellest hoolimata etendasid talurahva ülestõusud, mis mõnikord omandasid talurahva poolt oma vabastamise eest peetud tõeliste klassivõitluste mõõtmed ja tähtsuse, väga suurt osa pärisorjuse langemisel.

XXVII PEATÜKK

PÄRISORJUSE KAOTAMINE JA 1861.—1866. AASTA REFORMID

Kui me vaatame majanduslikke ja põllumajanduslikke küsimusi käsitlevat publitsistlikku kirjandust, mis ilmus viimase kolme aasta jooksul enne reformi, s. o. siis, kui pärisorjuse likvideerimise küsimus oli põhimõtteliselt otsustatud ja ametlikult välja kuulutatud, võime selles kirjanduses märgata üsna elavat reformi arutamist. Mõisnik, 20 miljoni pärisorja saatuse ainus määraja, mõistis hästi, et küsimuse all on pärisorjusliku majanduse elu ja surm.

Teine asjast huvitatud pool — oma vabanemise eest revolutsioo-

niliselt võitlev pärisorjuslik talupoeg — ei olnud valitsuse ja aadli igasugustes ametlikes komisjonides üldse esindatud ning andis oma hääle vabastamise poolt üksnes sagenevate mässude näol. Ainult publitsistlikus kirjanduses kajastus talurahva revolutsiooniline võitlus pärisorjuse vastu ilmekalt Tšernõševski, Dobroljubovi jne. artiklites.

Tõsi küll, oli olemas veel kolmas pool — tekkiv ja pärisorjusliku majanduse likvideerimisest huvitatud kodanlus. Reformi elava kirjandusliku arutamise perioodil astus ta oma huvides välja pärisorjuse likvideerimise eest (riigituluderentniku Kokorevi tuntud esinemised). Kuid kodanluse osatähtsus oli väike, kodanlus oli poliitiliselt arenemata ega võinud oma huvides esitada mingeid programmilisi revolutsioonilis-poliitilisi nõudmisi. Klassiliselt oli ta organiseerimata, ta ei olnud ei mõjukas ega aktiivne linnakodanike klass, nagu seda oli kodanlus lääneriikides, vaid alam, mitteprivilegeeritud maksualune seisus. Ta ei võinud pärisorjuse kukutamise küsimust seada revolutsiooniliselt. Üksnes väga väike kaupmehekodanluse vahekiht läks tööstuskodanluse kategooriasse üle ning oli huvitatud «vabadest» tootmissuhetest kapitalisti-ettevõtja ja töölise vahel. Kaubandus- ja kaupmehekodanluse ning linna ja maa väike- ja suurkodanluse näol sidus suurem osa kodanlusest oma kaubanduslikud kasumid ja huvid pärisorjusliku majandusega ning tootja-pärisorja kaubandusliku ekspluateerimisega.

Seepärast ei leidnud kodanluse huvid valitsuse ja valitseva aadlike-maavaldajate klassi poolt reformi läbiviimisel ametlikku tunnustust ja tema häält polnud peaaegu kuuldagi. See viimane asjaolu on osaliselt seletatav tsensuuri tingimustega, mis keelasid reformi mõnevõrragi mitmekülgse arutamise isegi pärisorjuse likvideerimise küsimuse ametliku püstitamise perioodil. Seepärast seati küsimus reformi läbiviimisel eranditult mõisnike huvide vaatevinklist ja redutseeriti küsimuseks, kuidas seda likvideerimist teostada mõisnikule kasulikumalt. Sellest hoolimata oli reform oma sisult ja majanduslikelt tagajärgedelt kodanlik, kuna mõisnikke endid sundis reformi ette võtma «majandusliku arenemise jõud, mis tõmbas Venemaa kapitalismi teele».[1]

Venemaal rahamajanduse kiire arenemise ja talumajanduses pidevalt kasvava rahapuuduse tõttu püüdsid mõisnikud luua säärased maaga varustamise tingimusi, kus talupojal oleks säilinud «majanduslik sundus» anda mõisnikule endiselt lisatööd, olgugi et mõnel teistsugusel kujul. Nagu me edaspidi näeme, ei viinud reform mõisamaade ja pärisorjuslike suhete lõplikule «puhastamisele». Kodanlikud suhted arenesid edasi, s e l l e l e v a a t a m a t a, et reformis eneses oli palju elemente, mis seda arengut pidurdasid.

Põllumajanduse kapitalistliku arengu kodanlike tendentside kõige järjekindlamaiks esindajaiks mõisnike klassi hulgas olid mittemustmullavööndi kubermangude mõisnikud. Nõudes Unkovski

[1] V. I. L e n i n, Teosed, 17. kd., lk. 92.

(Tveri kubermangu saadik) suu kaudu talupoegade viivitamatut vabastamist maa ja isiku väljaostmisega nende poolt, teatasid nad, et «kapitali väljamaksmine on vajalik mõisamajapidamiste säilitamiseks ja nende kohandamiseks harimisele palgatööga». Kuid neil tulevase kapitalistliku arengu kaitsjail tuli paljus järele anda teise grupi huvidele — mõisnikele-pärisorjapidajaile, «plantaatoritele», nagu neid nimetati ja kes taotlesid endiste pärisorjuslike suhete võimalikult täielikumat säilitamist. Reformi teostamisel osutusid viimaste huvid prevaleerivaiks.

Valitsuse esimeseks ametlikult väljakuulutatud aktiks reformi kohta (pärast rohkearvuliste «salakomiteede» akte, sealhulgas viimase komitee akt 1856. aastal)[1] ning «vabastusreformi» ajalooliseks momendiks peetakse 1857. aasta 20. novembri reskripti Vilno kindralkubernerile Nazimovile Lääne krais kavatsetud talurahvareformi aluste kohta. Sellele reskriptile järgnes rida teisi valitsuse avaldusi vajaduse kohta asuda reformi teostamisele «aadli soovil» Peterburi, Nižni-Novgorodi, Moskva jt. kubermangudes. 1858. aasta juulis aadel «avaldas soovi» asuda talurahvareformi aluste väljatöötamisele kõigis kubermangudes. Kõikjal moodustati aadli esindajaist niinimetatud «kubermangukomiteed» reformi aluste arutamiseks. Endine «Salakomitee» moodustati ümber samasuguse bürokraatliku koosseisuga «Peakomiteeks». Kubermangukomiteede projektid saabusid Peakomiteesse, kus 17. veebruaril 1859 moodustati «redaktsioonikomisjonid», kuhu peale ametnike kuulusid «eksperdid» aadli poolt, projektide üldiseks arutamiseks aga kutsuti veel kohale «deputaadid» (samuti aadlikud) kohtadelt. Redaktsioonikomisjonide etteotsa pandi algul liberaaliks peetud J. Rostovtsev, ja hiljem, pärast tema surma, — avalik ja paadunud pärisorjuse kaitsja krahv Panin. Pärast reformide projektide läbiarutamist (oma tegevuse kolmel perioodil) suleti redaktsioonikomisjonid, projektid saabusid uuesti Peakomiteesse ja sealt 1861. aasta jaanuaris Riiginõukogusse, kus arutamine 7. veebruaril lõpetati. 19. veebruaril kirjutati alla «manifestile», mis 5. märtsil 1861. aastal välja kuulutati.

Säärane on reformi läbiviimise loo väline käik. Reformi aluste väljatöötamise selle pika protseduuri vältel kasutasid pärisorjapidajad kõiki vahendeid, et saavutada neile kõige kasulikum pärisorjuse likvideerimine ning neile nende maalt ja pärisorjuslikult töölt saadavate tulude kindlustamine. Need lootused, mis «suurele reformile» oli pannud vene ühiskonna liberaalne osa, hajusid täielikult. Nii kutsus esimene ametlik teadaanne reformi kohta reskriptis 20. novembrist 1857 esile kaasaegsete vaimustatud hinnangud, isegi niisuguste, nagu Herzen, kes kirjutas oma välismaal ilmuvas ajakirjas «Kolokol» artikli «Sa võitsid, galilealane».[2] Kui

[1] П. И. Лященко, Последний секретный комитет по крестьянскому делу, 1911.

[2] «Колокол» № 9, 1858.

aga ilmus «19. veebruari määrus» ja teostus «vabastamine», muutis Herzen järsult oma arvamust selle kohta ja jõudis järeldusele, et «vana pärisorjus asendati uuega. Pärisorjus pole üldse kaotatud, rahvast peteti».[1]

Märksa sügavamalt hindas reformi N. G. Tšernõševski. Ajakirjas «Sovremennik», alates 1858. aasta veebruarikuu numbris ilmunud artiklist «Uutest maaelu tingimustest» ja reas teistes 1859. aastal kirjutatud artiklites,[2] arutas ta üksikasjaliselt nii pärisorjusest vabastamise määratu suure tähtsuse küsimust üldse kui ka valitsuse konkreetseid projekte. Tšernõševski ühendas vabastamisest arusaamise oma ideedega külakogukonna kui «ühiskonna sotsialistliku korralduse võimaliku algme» kohta. Ta mõistis, et vabastamise üritus on isevalitsusliku valitsuse ja mõisnike käes ning et säärasest vabastamisest «tuleb ainult alatus». Ta nägi samuti läbi reformi põhilise kodanliku iseloomu ja astus reaalsetes reformi läbiviimise tingimustes välja selle eest, et talupoegadele jäetaks kõik need maad, mida nad kasutasid enne reformi, et viivitamatult teostataks maa väljaostmine riigi abiga, ilma et talupoegi koormataks üle jõu käivate maksudega, et säilitataks kogukondlik maavaldus jne. Sedamööda, kuidas valitsus teostas reformi mõisnike pärisorjuslike huvide vaimus, asub Tšernõševski üha enam revolutsioonilisele seisukohale, mis ei võinud enam kajastust leida «Sovremenniku» veergudel. «19. veebruari määruse» väljaandmisest läheb «Sovremennik» vaikides mööda. Tšernõševski püüab alustada seeriat kriitilisi artikleid reformi kohta pealkirja all «Aadressita kirjad». Need artiklid keelati tsensuuri poolt [3] ja Tšernõševski ise areteeriti. Sellesse aega kuulub ka Tšernõševskile omistatud üleskutse «Mõisatalupoegadele», milles autor kutsub talupoegi üles ühinema ja revolutsioonilisteks väljaastumisteks ette valmistuma, «kirve juurde», võitlema «tõelise priiuse», «maa ja priiuse» eest. Nii hindasid reformi tolle aja vene ühiskondliku mõtte parimad esindajad.

Reformi üldised alused, mis nimetatud instantsides lõplikult välja töötati, seisid järgnevas.[4]

Esiteks tunnistati kogu maa, nii mõisnike kui ka talupoegade kasutada olnud maa põhimõtteliselt mõisnike omandiks. Selles maa ning ühtlasi ka seal asunud pärisorjuslike talupoegade tunnistamises mõisniku «täielikuks ja võõrandamatuks» omandiks ühtisid eranditult kõik reformi juhtide suunad ja vaated.

Kuid see tunnistamine pidi üles tõstma kas maaga või maata

---

[1] «Колокол» № 101, 1861.

[2] Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. IV, 1905, стр. 50—54.

[3] Sisalduvad teoses Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, т. X, ч. 2, 1906.

[4] Põhilised ametlikud allikad ning materjalid reformi läbiviimise käigu ja reformi aluste kohta vt. allpool, bibliograafias. Tekstis toodud tsitaadid ja faktilised andmed on võetud A. Skrebitski üksikasjalisemast koondist «Крестьянское дело в царствование императора Александра II», т. I—IV, Бонн на Рейне, 1863.

vabastamise küsimuse. Valitsus, kartes talurahva massi maata jätmise korral revolutsiooni, pidas vajalikuks teostada talupoegade vabastamine koos maaga, võõrandades selleks ühe osa «mõisamaid». Kuid see kutsus esile osa mõisnike pahameeletormi, süüdistuse «spoliatsioonis» (riisumises), aadli «võõrandamatute, rikkumatute ja seaduslike» õiguste rikkumises. Kuid asi seisab selles, et maata või maaga vabastamise küsimuses läksid üksikute rajoonide mõisnike huvid lahku.

Kesk-mustmullakubermangudes, kuhu, nagu me nägime, pärisorjuslik maaomanike majandus oli peamiselt koondunud, esines juba XIX sajandi 50-ndail aastail mõisate ülekoormamine ebatootliku ja vähetasuva pärisorjusliku tööga. Siin oli riigituluderentniku Kokorevi, mõisnik Samarini ja teiste tunnistuse järgi juba 50-ndail aastail juhtumeid, kus pärisorjadeta maa müüdi kallimalt kui pärisorjadega maa. Tšerkasski väljenduse järgi oli siin mõisnik koos oma maaomandiga «kõige väärtuslikuma kauba — mustmulla monopolistiks». Seepärast redutseerusid kesk-mustmullakubermangude mõisnike huvid säärasele «vabastamisele», kus nad oleksid endale säilitanud kogu maa, s. o. maata vabastamisele. Kuna aga uue majapidamise jaoks oleks mõisnik vajanud kapitali ja töökäsi, siis võeti kompromissina vastu vabastamine säärase minimaalse hingemaaga, mis oleks talupoja sidunud maa külge, mõisnikule kindlustanud odavad töökäed või lubanud saada tulusid vähese maaga talupoegade poolt maa orjastava rentimise teel. Taoliselt kujunesid ka mõisnike huvid loodepoolsetes kubermangudes, kus nad nõustusid maata vabastamisega või talupoegadele minimaalse hingemaa andmisega, säilitades neile paiksuse üksnes hoonete ja nende juurde kuuluvate maatükkide osas.

Edelapoolsetes ja Ukraina kubermangudes, kus tolleks ajaks hakkas juba kiiresti arenema puhtkapitalistlik, peamiselt peedisuhkru tootmine vabapalgalise töö abil, olid mõisnikud huvitatud võimalikult suurema hulga maa säilitamisest enda käes ja maaelanikkonna massi kinnipidamisest kohapeal, s. o. talupoegadele võimalikult peaaegu ainult eluaseme-maa andmisest mõisamajandite kindlustamiseks talupoegade tööjõuga.

Lõpuks, Novorossia ja Volga-tagustes pärisorjadega vähe asustatud kubermangudes toetasid mõisnikud täielikult maata vabastamist, sest kuigi maa oli siin odav, tõotas see samuti suuri kasumeid ja edasist hindade tõusu.

Teisiti kujunesid mõisnike huvid mittemustmullakubermangudes. Siin ei olnud mõisa tuluallikaks mitte maa, vaid sellel asuvad pärisorjuslikud obrokitalupojad. Siin ei hinnatud niivõrd maad ennast, mis oli vähe viljakas ja odav, vaid «pärisorjuslikke hingi», mistõttu asustatud mõisad olid isegi kallimad kui mustmullakubermangudes. Mõisnikud nõudsid seepärast sääraseid vabastamise tingimusi, mis oleksid neile hüvitanud kaotatava pärisorjusliku õiguse talupoja isikule. Seepärast nõudsid nad algul talupoja isiku otsest väljaostmist, kuna aga see isiku väljaostmine

avalikul kujul läbi ei läinud, leiti väljapääs maa kõrgendatud hindamises, kuhu varjatud kujul oli kaasa arvatud ka isiku väljaostmine.

Kuna mõisnikud kindlustasid oma huve mitmesugustes rajoonides niivõrd erineval viisil, siis võis reformi üldine areng minna niisuguse kompromisslahenduse teed, mis oleks olnud kasulik kõigile mõisnikele. Täiesti ilma maata vabastamine lükati tagasi niihästi osa mõisnike ülalnimetatud majanduslike huvide pärast kui ka poliitilise iseloomuga kaalutlustel, talupoegade rahutuste kartusel ja proletariaadi «ohtliku» kujunemise kartusel. Täpselt samuti lükati tagasi üksnes eluaseme paiksuse andmine ilma hingemaata, kuna säärastel tingimustel ei võinud ei mõisniku ettevõtja-majapidamine ega ka võrdlemisi nõrgalt arenenud tööstus kiiresti ära kasutada talupoja liigse töö massi. Seepärast võeti üldise printsiibina vastu talupoegade maaga vabastamine, kuid säärases ulatuses ja säärastel tingimustel, et mõisamajandus oleks täielikult kindlustatud talupoja tööga ja et peale selle mõisnikud reformi abil omandaksid ka neile uutes tingimustes vajaliku kapitali. Valitsus formuleeris need reformi alused nii: «et talupoeg viivitamatult tunneks, et tema elujärge on parandatud; et mõisnik viivitamatult rahuneks, et tema huvid on kaitstud, ja et tugev võim kohapeal hetkekski ei kõiguks».[1] Mõisnikud ise said hästi aru, et talupoegade küllaldane maaga kindlustamine ei ole mõisnikele kasulik. «Me ei või talupoegadele anda maad nii palju, et nende elujärg oleks täielikult kindlustatud,» kirjutas mõisnike ajakiri «Selskoje blagoustroistvo». «Talupoeg ... peab meeles pidama, et isiklik töö on tema peamiseks elatusvahendiks, seepärast aga ... oleks liiga heldelt antud maa neile moraalselt pigemini kahjulik (!), vabastades nad vajadusest oma tööd kalliks pidada.»[2]

Seepärast võeti küll reformi aluste väljatöötamisel vastu põhimõte, et talupoegade hingemaad peavad olema küllaldased «nende elujärje kindlustamiseks ning nende kohustuste täitmiseks valitsuse ja mõisniku ees»,[3] kuid seda «küllaldast» ei teostatud. Eelkõige polnud selle küllaldase määramiseks olemas mingeid täpseid andmeid. Kubermangukomiteed, eriti kesk-mustmullakubermangude omad, taotlesid igasugust hingemaade kärpimist isegi olemasolevatega võrreldes.

Redaktsioonikomisjonid jõudsid otsusele, et maaga varustamise aluseks on vaja mingite «normide» asemel võtta «olemasolev fakt või olukord, mis on välja kujunenud igivanade kogemuste mõjul», s. o. nad võtsid normiks olemasolevad hingemaad. Seepärast tunnistasid redaktsioonikomisjonid, et «talupojaseisusele peab võimalust mööda säilitama teatud kohustuste eest sellesama hingemaa kasutamise, millega tema olemasolu oli kind-

[1] А. Скребицкий, Крестьянское дело, т. I, стр. LVI.
[2] «Сельское благоустройство», 1858, кн. X.
[3] Reskriptid Nazimovile ja Ignatjevile. А. Скребицкий, Крестьянское дело, т. I, стр. II.

lustatud senini, s. o. suuruses, mis tal oli 1859. aastal».[1] Teiste sõnadega, sellega seaduspärastati pärisorjuslikud suhted ka tulevikuks.

Kuid asi ei piirdunud ka sellega. Nende survel, kes kaitsesid mõisnikele maa jätmise seisukohta, võeti olemasolevaid hingemaid arvestamata vastu hingemaade «ülemmäärad» ja «alammäärad», kusjuures juhul, kui olemasolevad hingemaad ületasid «ülemmäärasid» antud kohas, võis mõisnik nende küljest maad ära lõigata kuni hingemaa vastamiseni kõrgemale normile. Ja, vastupidi, kui olemasolevad hingemaad olid väiksemad minimaalsest normist, ei teostatud «juurdelõikamist» mitte alati ja mõisnik võis endale igal juhul jätta vähemalt kolmandiku kogu maast.

Projekteeritud hingemaade kontrollimisel «deputaatide» poolt kohtadel toimus uus normide vähendamine, ehkki redaktsioonikomisjonid ise tunnistasid, et need hingemaad «ei või mingil juhul kuuluda edasisele vähendamisele». Lõpuks vähendasid ka Peakomitee ja Riiginõukogu lõplikul läbivaatamisel hingemaade norme.

Selle tulemusena töötati välja erilised määrused Suurvene, edelapoolsetele («Väikevene») ja läänepoolsetele kubermangudele, kusjuures Suurvene kubermangud jaotati kolmeks vööndiks: mustmullavöönd viie 3—4,5 tiinu suuruse kõrgema hingemaade normiga, mittemustmullavöönd seitsme 3,5—8 tiinu suuruse kõrgema hingemaaga ja stepivöönd nelja 6,5—12 tiinu suuruse kõrgema hingemaaga. Nende määruste järgi vähendati hingemaid komisjonide poolt projekteeritud hingemaadega võrreldes mustmullavööndis 50 maakonnas 142-st, s. o. 35 protsendi ulatuses, kusjuures 8 maakonnas vähendati hingemaid 1—3,5 tiinu võrra; mittemustmullakubermangudes puudutas vähendamine 107 maakonda 232-st, s. o. 46 protsenti.

Seega vähendati talupoegade hingemaid vabastamisel enamikul juhtudel tunduvalt. Kui võtta Skrebitski poolt redaktsioonikomisjonide kokkuvõtete alusel esitatud reformieelsete «harilike hingemaade» arvud ja neid võrrelda nende tegelike keskmiste hingemaade arvudega, mida talupojad said 60-ndail aastail, siis saame mustmullakubermangudele, kus domineeris teoorjus, järgmised tulemused (kõiki kõlvikuid, kuid ilma metsata, tiinudes):[2]

---

[1] А. Скребицкий, Крестьянское дело, т. II, ч. 1, стр 33.

[2] Tabel on koostatud järgmiste allikate andmetel: esimene lahter — A. Skrebitski poolt antavad arvud («Крестьянское дело», т. II, ч. 2, вед. VI, и т. III); teine lahter — «Доклад высочайше утверждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности России», Спб. 1873, приложение, т. I, ja «Статистика поземельной собственности 1877—1878 гг.», samuti «Материалы Комиссии 16 ноября 1901 г. по исследованию благосостояния сельского населения», 1904, вып. I, табл. IX, стр. 77—79. Vt. samuti Ю. Э. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, 1881, стр. 16, 48, 110 и сл. Hingemaade arvestamise erinevate meetodite tõttu lähevad mitmesuguste allikate arvud üksteisest märksa lahku ja on üldse ainult ligikaudsed.

Kubermangud	Reformieelsed «harilikud» hingemaad iga revisjonihinge kohta	Reformijärgsed hingemaad iga tegelikult olemasoleva hinge kohta
Kurski	2,3	2,2
Orjoli	2,6	2,6
Rjasani	2,6	2,3
Tuula	2,6	2,3
Tambovi	3,1	2,4
Pensa	2,8	2,2
Jekaterinoslavi	2,8	2,0
Kiievi	6,6	2,5
Podoolia	5,5	2,4
Saraatovi	3,8	2,4
Simbirski	2,9	2,4
Kaasani	3,0	2,3
Vjatka	3,2	3,0
Permi	5,5	4,0

Kuivõrd need kaugeltki mitte täpsed, vaid ainult ligikaudsed arvud lubavad otsustada, vähendati enamikus mustmullakubermangudes talupoegade hingemaid maaga varustamisel tunduvalt. See vahe reformieelsete ja reformijärgsete hingemaade vahel peab veelgi suurenema, kui arvesse võtta, et kubermangukomiteede poolt «harilike hingemaade» suuruse näitamisel sageli üldse ei arvestatud ei õueaiamaid ega metsakõlvikuid, mis arvati vabastamisel hingemaa hulka.

Edelapoolsetes kubermangudes oli mõisatalupoegade hingemaade suurus «19. veebruari määruse» kohaselt järgmine: Kiievi kubermangus — 1,9 tiinu, Podoolia kubermangus — 1,9 tiinu, Volõõnia kubermangus — 2,3 tiinu. Pärast Poola ülestõusu said talupojad 1863. aasta seaduste järgi kõik need maad, mida nad tegelikult kasutasid, kusjuures need viidi üle kohustuslikule väljaostmisele; selle tagajärjel suurenesid hingemaad 50—70 protsendi võrra.

Hoopis teistsugust pilti pakuvad suuremalt jaolt tööstuslikud mittemustmullakubermangud, kus kuni vabastamiseni domineeris obrokisüsteem. Siin oli hingemaade suurus järgmine (kõik kõlvikud, ilma metsata, tiinudes):

Kubermangud	Reformieelsed «harilikud» hingemaad iga revisjonihinge kohta	Reformijärgsed hingemaad iga tegelikult olemasoleva hinge kohta
Jaroslavli	5,2	3,8
Kostroma	6,8	4,9
Vladimiri	3,1	3,7
Moskva	2,6	2,9
Kaluuga	2,5	3,8
Peterburi	3,3	4,7
Novgorodi	2,7	5,6
Smolenski	3,6	4,4

Paljudes mittemustmullakubermangudes, välja arvatud väike erand (kaks esimest kubermangu, nähtavasti osa metsamaade kaasaarvamise tõttu), talupoja maavaldus seoses reformiga mitte üksnes ei vähenenud, vaid isegi suurenes. See oligi mõisnike klassile kõige kasulikum. Maa ja sellel asuva majandi ebatulukuse juures leidus mustmullakubermangudest erinev, kuid mitte vähem kasulik pärisorjuse likvideerimise viis: talupoegadele maa kättejaotamine kõrgendatud taksi järgi.

Nii lahendati maaga varustamise ulatuse küsimus. Sealjuures oli kindlaksmääratud normide piires maa kättejaotamise korra aluseks mõisniku «vabatahtlik kokkulepe» talupoegadega. Seega võimaldati tegelikult mõisnikul valida temale kõige kasulikum viis oma pärisorjuslike õiguste likvideerimiseks. Näiteks oli mõisnikul sääraste «vabatahtlike kokkulepete» piirides lubatud talupoegadele maad kätte jaotada ühe neljandiku ulatuses antud koha jaoks ülemmääraks tunnistatud hingemaast tasuta, s. o. ilma ühegi kohustuseta ja väljaostuta enda kasuks, kuid kõik ülejäänud maad endale jättes. Need «kingitud» ehk «veerandilised» hingemaad, mis määrati kindlaks vürst Gagarini ettepanekul Riiginõukogus reformi arutamise viimasel momendil, võimaldasid peaaegu maata vabastamise. Neid rakendati eriti edukalt idas ja kagus (Samaara, Saraatovi kubermang), kus talupojad, vabanenud maksetest maa eest, lootsid seda rentida, kuna nendes kubermangudes oli rent sel ajal madalam väljaostumaksetest. Seepärast läks näiteks Saraatovi kubermangus kuni 107 000 talupoega (33 protsenti revisjonihingede üldarvust 1861. aastal) üle kinke-hingemaale, Samaara kubermangus — 39 000 (35 protsenti), Jekaterinoslavi kubermangus — 40 000 (25,8 protsenti), Simbirski kubermangus — 40 000 (18,4 protsenti), Voroneži kubermangus — 45 000 (17 protsenti), Pensa kubermangus — 36 000 (14 protsenti). 1907. aasta revideerimine avastas 32 kubermangus kuni 648 000 talupoega, kes 1861. aastal olid saanud need kerjuslikud «kinke-hingemaad».[1]

Talurahva reformieelse maakasutuse kõrvutamisel kõigi nende lõikude summaga, mis eraldati reformieelsetest hingemaadest talupoegade maakorralduse lõplikul läbiviimisel, saame 499. leheküljel toodud tabeli (tuhandetes tiinudes).[2]

Seega kaotasid talupojad reformi läbiviimisel mustmullakubermangudes üle ühe neljandiku oma reformieelsest maakasutusest. Mõnedes kubermangudes oli see protsent eriti kõrge. Nii moodustasid lõigud Samaara kubermangus 44 protsenti kogu reformieelsest maakasutusest, Saraatovi kubermangus — 41, Poltaava ja Jekaterinoslavi kubermangus — 40, Kaasani kubermangus — 32, Harkovi ja Simbirski kubermangus — 31 protsenti jne.

---

[1] «Дарственное надельное землевладение крестьян» (по обследованию 1907 г.), Спб. 1908. Vt. samuti Ю. Э. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, 1881, стр. 47.

[2] А. Е. Лосицкий, Хозяйственные отношения при падении крепостного права, журнал «Образование» № 11, 1906, стр. 212.

	Talurahva maakasutus enne 1861. aastat	Lõigud	Protsent
15 mittemustmullakubermangu . . .	14 550	1 437	9,9
21 mustmullakubermangu	14 619	3 825	26,2
Kokku 36 kubermangus . .	29 169	5 262	18,0

Niisugused olid maaga varustamise hulgalised tulemused.

Mitte vähem tähtsad kui maaga varustamise normid olid need tingimused, mille alusel talupoegadele «mõisamaa» kätte jaotati. Maad ei antud talupoegadele mitte omandiks, vaid ainult «tähtajata kasutamiseks» kindlaksmääratud kohustuste vastu, mille suurus võis teatud arvu aastate pärast muutuda. Need kohustused seisid kas kindla arvu teopäevade tegemises mõisamaadel (teoorjuslikes mõisates) või kindlates rahalistes obrokites (obrokimõisates). Maad saanud ja selle kasutamise eest kohustusi täitma kohustatud talupojad said «ajutiselt kohuslike» nimetuse. Nii säilitati ja ainult mõnevõrra reglementeeriti sisuliselt endised pärisorjuslikud majandussuhted, kuigi ilma pärisorjuseta.

Teoorjuslikes mõisates oli kõrgema hingemaa eest ette nähtud teotegemise kohustus 40 meeste ja 30 naiste tööpäeva ulatuses rakkelt aastas, kusjuures töö toimus «säotöö» alusel ja mõisniku järelevalve all. Teiste sõnadega, see oli puhtal kujul pärisorjuslik, ehkki reglementeeritud majandus. Obrokimõisatele määrati mitmesugustes kohtades kõrgema normi hingemaade eest kindlaks ka kõrgemad, 12, 10, 9 ja 8 rubla suurused obrokid, kusjuures kõrgemast normist väiksemate hingemaade suhtes võeti kasutusele Tveri komitee poolt leiutatud niinimetatud obrokite «gradatsioon». Selle süsteemi järgi, kui näiteks mittemustmullavööndis neljatiinulise hingemaa jaoks oli obroki suuruseks kindlaks määratud 12 rubla, maksti väiksema hingemaa korral obrokit nii: esimese tiinu eest pool, s. o. 6 rubla, teise tiinu eest veerand, s. o. kahe tiinu eest 9 rubla, ülejäänud neljandik jaotati ülejäänud kahele tiinule.

Nii said mittemustmullakubermangude mõisnikud, kui see neile kasulik oli, võimaluse anda talupoegadele kõrgem hingemaa, kui see neile aga kasulik ei olnud, siis vähendatud hingemaa ja saada sellele kõrgendatud hinna. Nende kõrgendatud hindadega teostati varjatud kujul talupoja isiku väljaostmine.

Seega kujutas kogu talurahva poolt maa eest kantavate kohustuste arvutamise süsteem endast pärisorjuslike suhete kordumist, sealjuures sageli koguni talupojale raskemal ja kahjulikumal määral. Kuid vältimatute ning sagedaste kokkupõrgete tõttu talupoegadega nende poolt poolpärisorjuslike kohustuste täitmise pinnal kujutas säärane reglementeeritud pärisorjuslik majandus ka mõisnikele suurt poliitilist ohtu. Seepärast nad püüdsidki üle minna teokohus-

tustelt obrokikohustustele ja võimalikult kiirendada «kohuslike suhete» lahendamist. Nagu ütles Unkovski, vajasid mõisnikud peale selle «kapitale» ja olid seepärast eriti huvitatud sellest, et kapitaliseerida nende heaks kantavad talurahva kohustused.

Kuigi seadusandlikud aktid talurahva vabastamise kohta kirjutati alla 19. veebruaril ja avaldati 5. märtsil 1861, määrati nende tegelikuks elluviimiseks kaheaastane «üleminekuperiood», mille vältel endiste pärisorjade olukord sisuliselt peaaegu ei muutunud.

Uute seaduste väljakuulutamise päevast peale vabastati talupojad viivitamatult üksnes mõnedest nende õiguste kõige jämedamatest pärisorjuslikest kitsendustest. Mõisnikelt võeti õigus talupoegi müüa, neid sundkorras ümber asustada, neid parandusasutustesse anda jms.; kuid samal ajal säilitasid mõisnikud kuni eriliste vallakohtute asutamiseni oma pärisorjusliku jurisdiktsiooni õiguse talupoegade üle, kaasa arvatud neile trahvide ja karistuste määramine. Talupojad said õiguse abielluda ilma mõisniku loata, kaubelda, tegelda käsitööga jne. Kuid obrokeid ja teoorjust mõisnikule pidid talupojad kandma endiselt. Talupoegade tegeliku maakorralduse — hingemaa suuruse määramise, maa tegeliku kättejaotamise, «lõikude» määramise, kättejaotatava maa eest mõisniku heaks kantavate kohustuste kindlaksmääramise, kokkulepped maa väljaostmise kohta jne. — teostasid aadlikest «rahuvahendajad» eriliste «sättekirjades», millede koostamise ja kehtestamise ajaks määrati kaks aastat. Seega sai talupoeg tegelikult alles 1863. aastast alates uue maa- ja ühiskondliku korralduse, ehkki ta jäi ka edasi mõisniku suhtes ajutiselt kohusliku seisundisse. Üksnes äärmiselt pingeline poliitiline olukord maal ja talurahva ülestõusude kartmine sundis mõisnikke «sättekirjade» kehtestamisega ja talupoegade kohustuslike suhete lahendamisega kiirustama, viies talupojad üle väljaostule.

Seda ajutiselt kohuslike suhete lahendamise kiirendamist taotleski väljaostuoperatsioon. «Vabatahtlikul» kokkuleppel mõisnikuga oli talupoegadel õigus oma «maid», s. o. kohustusi välja osta ja nad muutusid siis ajutiselt kohuslikest «talupoegadeksomanikeks». Kuna talupoegade kohustused mõisnikule määrati kindlaks põllumajanduse tulukusest olenemata ja sisaldasid ka mõisnike tulusid talupoegade mittepõllumajanduslikust tööst, siis ületas maa väljaost tunduvalt maa enese väärtuse, ehkki formaalselt arvestati, et ostetakse välja ainult maa.

Väljaostuoperatsioon oli rajatud järgmistele põhimõtetele. Mõisniku kasuks kindlaksmääratud aastaobrok kapitaliseerus 6 protsendiga, s. o. seda võrdsustati 6 protsenti andvalt kapitalilt saadava tuluga. Näiteks andis 6 rubla suuruse obroki kapitaliseerimine 100 rubla. Seda kapitaliseeritud summat nimetati hingemaa «väljaostuhinnaks». Valitsus võttis enda peale vahendamise mõisniku ja talupoja vahel selle summa väljamaksmiseks nii, et riik maksis väljaostutehingu sõlmimisel mõisnikule 80 protsenti sellest sum-

mast protsendipaberitega (väljaostutunnistustega), mis tõid aastas 6 protsenti tulu; ülejäänud 20 protsenti väljaostusummast pidid talupojad tehinguga vabatahtliku nõustumise korral mõisnikule ise välja maksma. Juhul, kui tehing toimus mõisniku nõudmisel, sai ta ainult need 80 protsenti. Valitsuse poolt mõisnikule makstud summa arvestati selle summa hulka, mis talupojad riigile väljaostu eest võlgu jäid, kusjuures võla tasumise tähtaeg oli 49 aastat maksmise päevast arvates koos 6,5 protsendi maksmisega intressideks ja võla kustutamiseks.

Üleminek väljaostule «1861. aasta määruse» järgi ei olnud kohustuslik ja mõisnik võis tegelikult omal soovil kas talupojad ajutiselt kohuslike seisundisse jätta või neid isegi vastu nende tahtmist väljaostule üle viia, kaotades viimasel juhul ainult õiguse 20-protsendilisele juurdemaksule (niinimetatud «protsendid»). Kuid ajutiselt kohuslike suhete lahendamisega viivitamine polnud mõisnikule üldiselt kasulik. Pealegi oli ka tema agraarvõlg väga suur. Seepärast toimus üleminek väljaostule üsna kiiresti, kuigi veel 1881. aastal, kus üleminek väljaostule sai kohustuslikuks, jäid 15 protsenti talupoegadest ajutiselt kohuslike seisundisse.

Kui võtta see maksete summa, mille talupojad tasusid väljaostuna maa eest, ja maa müügihinnad mitte ainult enne vabastamist, vaid isegi varsti pärast seda, siis selgub, et väljaostusumma oli müügihindadest märksa suurem.

Vastava võrdluse annavad meile järgmised arvud (miljonites rublades):[1]

Kubermangud	Hingemaa väärtus müügihindade järgi		Hingemaa väärtus väljaostu järgi	Tegelik lisand isiku väljaostu eest
	aastail 1854—1858	aastail 1863—1872		
Mustmullakubermangud . . .	219	284	342	123
Mittemustmullakubermangud .	155	180	342	187
Läänepoolsed kubermangud . .	170	184	183	13

Kui kogu mõisnike preemia üle kanda nende poolt võõrandatud maale, siis selgub, et nad müüsid selle kallimalt tolle aja keskmistest hindadest: mustmullavööndis 12,5 rubla võrra tiinu eest ja mittemustmullavööndis 15,2 rubla võrra tiinu eest.

See oligi mõisnike tasu talupoja isiku väljaostu eest, pärisorjuslike hingede selle väljaostu eest, mis formaalselt maale üle kanti. Kui aga see väärtus üle kanda sellele, mida ta tegelikult väljendas, s. o. pärisorjuslikele hingedele, siis osutub, et peale väljaostuoperatsiooniga saadud maa täieliku väärtuse said mõisnikud

[1] А. Е. Лосицкий, Выкупная операция, Спб. 1906, стр. 16, приложение табл 1.

kõrgendatud väljaostuhinnete tõttu mustmullavööndis kuni 36,1 rubla ja mittemustmullavööndis 62,3 rubla pärisorjusliku hinge pealt.

Kokku maksid ainuüksi endised mõisatalupojad väljaostuoperatsiooni lõpetamise ajani 1906. aastaks «1861. aasta 19. veebruari määruse» järgi kapitalivõlga saadud maa eest koos protsentide ja kõigi kuludega kuni 1574 miljonit rubla, koos teiste endiste pärisorjuslike talupoegade gruppidega aga maksid nad maa eest üle 2 miljardi rubla.

Peab märkima, et «1861. aasta 19. veebruari määrusel» oli laiem tähtsus ja et see ei puudutanud mitte ainult mõisatalupoegi. Ta võeti üldiselt üksnes mõningate kohalikest tingimustest olenevate kõrvalekaldumistega teiste arvukate talupoegade kategooriate maakorralduse aluseks.[1]

Esitame talurahva peamiste gruppide üldkokkuvõtte, milledele laiendati «1861. aasta 19. veebruari määrus» ning sellele järgnenud 1863. aasta seadus udellitalupoegade kohta ja 1866. aasta seadus riigitalupoegade kohta.

Mitmesugustest seisuslikest talurahva rühmitustest, mis olid pärisorjuslikus korras säilinud ammust ajast kuni reformini, olid arvult suurimad riigitalupojad. Nad jagunesid omakorda reaks rühmitusteks (endised mustaadralised talupojad, ökonoomia-talupojad, riiklike tehaste juurde kirjutatud talupojad, ainastalunikud, postitalupojad ja paljud teised). Nende gruppide juriidiline ja agraarne seisund oli erinev ja nad kõik olid ühendatud vaid administratiivselt, alludes riigivarade ministeeriumile. Mõned nendest rühmitustest, kellel varem olid «pärusomandiõigused» oma maadele, kaotasid need õigused XIX sajandiks peaaegu täielikult ja neid peeti riigi maal asuvaiks. Tegelikult ei olnud mitte kõigil neist isiklikku vabadust (nagu näiteks riiklike tehaste juurde kirjutatud talupoegadel), kuid nad kõik maksid pearaha ning kandsid naturaal-maakoormisi ja nekrutikohustust ja maksid maa eest obrokit.

Pärisorjuslikele mõisatalupoegadele kõige lähemal seisid endised «riigivalitseja» talupojad, kes olid kirjutatud riigivalitseja ja kojamõisate juurde ning 1797. aastal Paul I ukaasi järgi eraldatud «udellitalupoegade» gruppi, s. o. keisri perekonna või selle üksikute liikmete mõisate talupoegadeks. Nende seisund erines mõisatalupoegade seisundist ainult selle poolest, et neid ei müüdud nagu teisi pärisorje, ja peaaegu nad kõik viidi juba XVIII sajandil teoorjuselt üle obrokile.

Kõigi nende ja teiste talurahva põhigruppide arvuline koosseis XIX sajandi keskpaigas väljendub järgmistes arvudes:[2]

---

[1] Talupoegade teiste gruppide korralduse kohta vt. П. И. Лященко, Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика, 1913.

[2] П. И. Лященко, Крестьянское дело, стр. 18.

Talurahva rühmitused	Hingede arv 1858. aasta revisjoni järgi	
	meessoost (tuh.)	mõlemast soost (tuh.)
Koja-, riigivalitseja ja udellitalupojad	955	2 019
Mitmesuguste nimetustega riigitalupojad	7 965	16 535
Läänepoolsete kubermangude riigitalupojad	852	1 773
Mäetehaste riigitalupojad	185	386
Mõisatalupojad	9 803	20 173
Eratehaste juurde kirjutatud talupojad	241	518
Riiklike mäetehaste töölised	114	230
Erusoldatid	487	1 093

Kokku oli talurahvast koos teiste rühmitustega 51 516 000 mõlemast soost inimest, nendest 25 027 000 meessoost.

Eriti suur tähtsus oli udelli- ja riigitalupoegade maakorraldusel. «1863. aasta määrusega» ei antud udellitalupoegadele nende kasutamisel olnud maid (ehkki mõningate lõigetega, mis ulatusid keskmiselt 1,7 protsendini, mõnedes kubermangudes aga 10—20 protsendini) mitte alaliseks kasutamiseks, vaid nende omandiks kohustusliku väljaostu alusel, kusjuures varem makstud maamaksud muudeti väljaostumakseteks. Kokku oli udellitalupoegi 850 000, kes said kuni 3,6 miljonit tiinu — 4,2 tiinu hinge kohta, s. o. pisut rohkem kui mõisatalupojad.

Talurahva teise väga suure grupi — 16,5 miljonit mõlemast soost hinge — moodustasid riigitalupojad. «1866. aasta määrusega» kinnistati neile kõik nende kasutamisel olnud maad, kuid mitte omandiks, vaid teatud maksete, 20 aasta pärast kaotatava obrokimaksu eest tähtajata kasutamiseks. 1886. aastal muudeti see obrokimaks väljaostumakseteks. Selle põhjal teostati maakorraldus kahe esimese järjekorra 27 kubermangus kokku 5,7 miljonile riigitalupojale, kellest igaüks sai keskmiselt 5,7 tiinu hingemaad. Seega olid riigitalupojad maaga kindlustamise suhtes mõnevõrra paremas olukorras mitte ainult mõisatalupoegadega, vaid ka udellitalupoegadega võrreldes.

Üldise «1861. aasta 19. veebruari määruse» kehtivust koos kohalike erimäärustega Suurvene kubermangude, edelapoolsete (Ukraina) kubermangude ja loodepoolsete (Valgevene) kubermangude jaoks laiendati seega impeeriumi kogu Euroopa-osale nende erinevustega, millised me märkisime hingemaade suuruste, kohustuste hinnete ja määrade jne. suhtes.

Kuid poliitilised sündmused mõnedes rajoonides sundisid valitsust reformi edasise teostamise plaanidest mõnevõrra kõrvale kal-

duma. Leedus, Valgevenes ja Ukrainas olid mõisnikeks peamiselt poolakad, kes reformi läbiviimisel tegid suuri lõikeid talurahva maadelt. Pärast Poola ülestõusu (1863. aastal) viis valitsus Valgevene, Leedu ja Paremkalda-Ukraina talupoegade enda poole meelitamiseks läbi täiendava maareformi. Seal, kus maa kättejaotamine ei olnud veel lõpule viidud, vähendati lõikusid, kehtestati viivitamata kohuslik alandatud hinnetega väljaost, ajutiselt kohuslike suhted mõisnikega lõpetati ja talupojad muutusid oma hingemaade omanikeks. Leedus ja Valgevene põhjapoolses osas suurenesid talupoegade hingemaad endistega võrreldes kohati 50—70 protsendi võrra, Paremkalda-Ukrainas aga peaaegu poole võrra; vähendati samuti ka väljaostumakseid.

Poolas, kus talupojad said juba XIX sajandi algul formaalselt isikliku vabaduse, kus aga tegelikult säilis pärisorjuslik agraarkord, kiirendas poolakate ülestõus samuti maareformi. Poolas tunnistati 1864. aasta 19. veebruari seadusega kõik talupoegade kasutamisel olnud maad nende omandiks koos mõisnike kasuks kantavate kõigi kohustuste täieliku kaotamisega. Maaga varustati ka maata talupojad. Seetõttu jäi Poolasse vähem vanade, pärisorjuslike suhete igandeid, kapitalistlikud suhted aga arenesid kiiremini kui Vene kubermangudes. Sellest hoolimata säilitasid poola suurmagnaadid oma tohutud latifundiumid, suurte maksudega koormatud poola ja valgevene talurahvas aga kaotas maa, muutus sulasteks ja «maatükkidega töölisteks», sattudes raskesse poolpärisorjuslikku sõltuvusse poola panidest.

Mõninga hilinemisega ja väga kärbitult viidi talurahva- ja maareform läbi Taga-Kaukaasia põllumajandusrajoonides.[1] Siin kartis tsaarivalitsus ühelt poolt talurahva ülestõusude arenemist, mis hakkasid XIX sajandi 50-ndail aastail eriti hoogsalt levima mitmesugustes Gruusia osades. Kuid teiselt poolt ei tahtnud ta reformi radikaalse läbiviimisega enda vastu üles ässitada kohalikke feodaale-pärisorjuslasi, kellele ta tugines oma poliitikas Taga-Kaukaasias. Seepärast viidi siin pärisorjuse kaotamine ja maareform läbi märksa rohkem kärbitult, talupoegadele eriti rasketes tingimustes ja eriliste soodustustega mõisnikele. Formaalselt viidi reform Ida-Gruusias (Tifliisi kubermangus) läbi 13. oktoobril 1864, Lääne-Gruusias (Imereetias ja Guurias) — 1865. aastal, Mingreelias kuulutati seadus pärisorjuse likvideerimise kohta välja 19. veebruaril 1867 ja Abhaasias — 1870. aastal.

Talupoegade maaga varustamine, kohustuste väljaostmise tingimused jne. teostati vastavalt 1861. aasta reformi üldmäärustele, kuid suurte muudatustega talupoegade kahjuks. Nii olid talupoegade maaga varustamisel «normide» järgi lõigud tegelikult maakasutamiselt, mis Venemaal ulatusid 18—20 protsendini, Taga-Kaukaasias märksa suuremad, ulatudes näiteks Tifliisi

[1] Talurahvareformi kohta Taga-Kaukaasias vt. П. И. Лященко, Крестьянское дело, стр. 472—569 и 606—622.

kubermangus kuni 40 protsendini. Vähese maaga mõisnikud vabastati kohustuslikust talupoegade maaga varustamisest hoopis. Hingemaade väljaost ei olnud mõisnikule kohustuslik, mispärast ajutiselt kohuslikud suhted säilisid siin väga kaua ja kaotati formaalselt alles 1912. aastal. Aadli soodustamiseks kehtestati endiste pärisorjuslike talupoegade eriline «isiklik väljaost». Näiteks «suitsuhingemaa» eest, mille väärtus oli Gruusias 790 rubla, pidi talupoeg lisaks valitsuse väljaostulaenule ise juurde maksma 440 rubla. Peale selle andis valitsus aadlile suuri rahalisi toetusi, «arvesse võttes tema kahjusid, mis olid tekkinud sellest, et kaotati õigus pärisorjuslikule tööle». Ainuüksi Tifliisi kubermangus assigneeriti selleks 2,8 miljonit rubla. Maaga varustamisel jäid talupojad ilma metsata ja karjamaadeta, veeta rajoonides võisid nad vett saada mõisnikule kuuluvaist veeallikaist üksnes tema nõusolekul, tasu eest. Reform ei puudutanud Gruusia talurahva väga rohkearvulist kihti — niinimetatud «hizaane», kes said maakorralduse alles 1912. aastal. Erakordselt väikesed hingemaad ja suured väljaostumaksed kehtestati ka Abhaasias.

Veel raskemad vormid võttis «vabastav» talurahvareform Armeenias (Jelizavetpoli ja Erevani kubermang), samuti Taga-Kaukaasia muhamediusulistes rajoonides, Aserbaidžanis. Siin olid endiselt türgi ja pärsia tavaõiguselt pärandatud agraarsuhted väga keerulised («mülkid», «tiulid», bekkide maad jne.). Nende maade omanike õigused erinesid vene mõisnike valdaja-omandiõigustest. 1847. aastal kinnistas tsaarivalitsus kõrgemaile valdajate klassidele omandiõiguse asustatud maadele ja õiguse talupoegade kohustustele, s. o. ta kehtestas tegelikult vene pärisorjuse. 1869. aastal, kui nendes kubermangudes asuti talurahvareformi teostamisele, võtsid sootuks teistsugustele kohalikele tingimustele kohandatavad 19. veebruari reformi määruste üldised alused veel rohkem moonutatud kuju. Mõisnikele anti omandiõigus kõigile maadele, «lõikude» õigus, neile säilitati suur osa endisi pärisorjuslikke kohustusi; väljaost jäi mittekohuslikuks ja sealjuures ilma valitsuse kaasabita. 14. mail 1870. aastal muutusid need reeglid seaduseks. Tegelikult muutusid nad bekkidest mõisnikele talupoegade maata jätmise vahendiks ja uueks pärisorjastamise vormiks, mis ametliku vaatleja sõnade järgi «ei erinenud palju neist aegadest... kus neid valitsesid khaanid ja Pärsia».[1]

1867. aastal kaotati Kaukaasia mägirahvaste ülestõusude mõjul pärisorjus ja teostati maareform mägipiirkondades. Talupojad said siin ilma igasuguse hingemaata ja 250 rubla isikliku väljaostu maksmisega ainult väga väikesed õueaiamaa-lapid. Eriti raske oli mägirahvaste nuumakarjandusele asjaolu, et ta jäi ilma mägi-

[1] «Свод материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I—V, Тифлис 1885—1888 гг., статья Кучаева «Поземельное устройство государственных крестьян», т. I, стр. 56—57 и 69.

karjamaadest, mis jäid kohalike vürstide-feodaalide omandusse ja olid elanikkonna orjastava ekspluateerimise vahendiks. Kuni väljaostu tasumiseni jäid endised orjad ja pärisorjad ajutiselt kohuslike seisundisse ja tegid mõisnikule tegu. Selle tõttu säilisid siin orjuslikud ja pärisorjuslikud suhted tegelikult väga kaua, kuni 1912. aastani.

Niisugused agraarsed, rahanduslikud ja maksetingimused ja tulemused olid 1861. aasta reformil ja selle määrusi arendanud ning nende kehtivust talupoegade teistele kategooriatele ja teistele rajoonidele laiendanud 1863.—1866. aasta aktidel. Otsustava tähtsusega uuele ökonoomikale oli muidugi mõisatalupoegade maakorraldus. Mõisnikud eksproprieerisid reformi ajal endale väga edukalt suure osa talurahva maast, kusjuures nad jätsid enda kätte tohutud latifundiumid, haarasid osa talurahva maid lõikude kujul, panid peale selle talumajandusele kaotatud pärisorjuslike kohustuste eest miljardilised maksed ja säilitasid lõpuks talurahva majandusliku sõltuvuse poolpärisorjuslikud vormid «kohuslike» suhete, teotegemise jne. näol.

Pärisorjuse langemine ja kodanlik maareform, olles eeldusteks aktuaalseks saanud vajadusele asuda kujunenud ajalooliste tingimuste tõttu ja ühiskondlike jõudude vahekorra tõttu kodanliku arengu teele, omandasid erilise iseloomu, mis tingis hulgaks ajaks kapitalismi kogu edasise arengutee Venemaal.

Vaadeldes Venemaa agraarse arengu üldisi tingimusi pärast reformi, õpetas Lenin, et juba reformi läbiviimisel seati objektiivselt küsimus küla võimaliku kapitalistliku arengu sellest kahest teest, mida ta nimetab preisi ja ameerika teeks. 1861. aastal käis nende pärast võitlus, mis oli agraarsuhete kogu edasise arengu aluseks ja avaldus hiljem eriti eredalt 1905. aasta revolutsioonis. Reformis eneses peitusid objektiivsed põhjused selleks, et kogu reformijärgses küla ökonoomikas olid talurahva võitluse naelaks pärisorjuslikud latifundiumid «kui pärisorjuse jäänuste kõige silmapaistvam kehastus ja kõige kõvem tugi Venemaal. Kaubamajanduse ja kapitalismi arenemine teeb absoluutse paratamatusega lõpu neile jäänustele. *Selles* suhtes on Venemaa ees *ainuüksi* kodanliku arenemise tee.

Kuid selle arenemise vormid võivad olla kahesugused. Pärisorjuse jäänused võivad kaduda nii mõisamajandite ümberkujundamise teel kui ka mõisnike latifundiumide hävitamise teel, s. o. reformi teel ja revolutsiooni teel».[1] Esimene, preisi tüüp kui «feodaalne mõisamajandus kasvab aeglaselt ümber kodanlikuks, junkurlikuks, määrates talupojad aastakümneteks kõige piinarikkamale eksproprieerimisele ja orjusele, kusjuures eraldub väike vähemus «grossbauereid» («suurtalunikke»). Teisel juhul mõisamajandust pole või selle purustab revolutsioon, mis konfiskeerib ja killus-

[1] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 211.

tab feodaalmõisad».[1] «1905. aasta revolutsioonis need kaks tendentsi, mida 61. aastal elus vaevalt märgata võis ... arenesid, kasvasid, leidsid endale väljenduse *rahvahulkade* liikumises.»[2] 1861. aasta reform suunas arengu «preisi» teed mööda, kus on «evolutsiooni peamiseks sisuks pärisorjuse ümberkasvamine võlaorjuseks ja kapitalistlikuks ekspluateerimiseks feodaalide — mõisnikejunkrute maadel».[3] Revolutsiooniline, «ameerika» arengutee, mõisnike latifundiumide lammutamise ja hävitamise ning kapitalistliku ja farmeri-talumajanduse vaba arengu tee ei võinud leida 1861. aasta reformis teostamist. Kuid pärast 1861. aasta reformi käib talurahva ja mõisnike võitlus ühe või teise agraar-evolutsiooni tüübi pärast ning «Venemaa majanduslikus ajaloos avalduvad täiesti selgesti need mõlemad evolutsiooni tüübid».[4]

Mitmesugustes rajoonides domineeris üht või teist tüüpi agraarevolutsioon. Seepärast säilisid mõnedes rajoonides, hoolimata kiirest põllumajanduse diferentseerumise ja kapitaliseerumise protsessist esimestel aastakümnetel pärast reformi, näiteks põllunduslikus keskpiirkonnas poolpärisorjuslike suhete igandid ja talurahva «piinarikka eksproprieerimise ja orjuse» vormid kõige kauemini, mõisamajandus ise «kasvas aeglaselt ümber kodanlikuks, junkurlikuks».

Juba 1861. aasta reformi kirjeldatud tingimustest võis näha, et need rajasid tõepoolest alused talurahva piinarikkaks eksproprieerimiseks ja võlaorjuseks ning kapitalismi arengu «preisi tee» jaoks põllumajanduses. Mõisnikud säilitasid endale 30 000 valdajana vahetult pärast reformi kuni 95 miljonit tiinu parimat maad, kuid 116 miljonit tiinu sobivat maad jäi 20 miljoni «vabastatud» talupoja kätte. Mõisamajanduse kapitalistlikuks organiseerimiseks oli tarvis suuri vahendeid. Kuid, nagu me teame, pärisorjuslikus mõisamajanduses neid vahendeid üldse ei olnud ning põhiline kapitalivajadus uutes tingimustes majandamiseks rahuldati üksnes väikeses osas. Suuremat osa tohututest väljaostumaksetest ei võidud põllumajanduses tootlikult kasutada, kuna see läks mõisnike senise võlgnevuse katteks. 1860. aastaks oli kuni 62 protsendi pärisorjuslike talupoegade vara pankades panditud ja mõisnike asustatud mõisatel lasus 398 miljoni rubla suurune võlg, mis oli 53 protsenti suurem nende väärtusest; kogu maavalduse võlg ulatus 425 miljoni rublani. Seepärast läks suurtest summadest, mis mõisnikele pidid laekuma väljaostumaksete näol, suur osa pangavõlgade katteks. Nii läks sellest 543 miljoni rubla suurusest väljaostumaksete üldsummast, mida talupojad maksid omandatud maa eest esimese kümne aasta jooksul, 1871. aastaks, kuni 248 miljonit rubla aadli pangavõlgade maksmiseks. Kuid ka ülejäänud summadest oli suurem osa kas mõisnike poolt elamiseks

[1] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 211.
[2] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 95.
[3] V. I. Lenin, Teosed, 13. kd., lk. 211.
[4] Seaisamas.

ära kulutatud või tööstusharudesse suunatud, valgudes ära põllumajandusest.

Seepärast algab juba 70-ndaiks aastaiks mõisate künnimaade vähenemine. Nagu märgib valitsuse poolt 70-ndate aastate põllumajanduse seisundi uurimiseks asutatud Valujevi komisjon, hakkasid pärast vabastamist, välja arvatud lõuna ja edela kapitalistlikult arenenud majandid, mõisate künnimaad kiiresti vähenema, kuna ei jätkunud vahendeid majandi seadmetega varustamiseks ja polnud kasulik seda kapitalistlikel alustel arendada. See puudutas peamiselt mittemustmullakubermange ja endist teoorjuslikku põllunduslikku keskpiirkonda. Mõisamajandus ei läinud siin mitte omaenda tootlike jõudude arendamise joont mööda, vaid oma majapidamises talupoja töö ja tootmisvahendite kasutamise joont mööda. Nii tekkis reformijärgne teorendisüsteem mõisamajanduses. Tingimused, kuhu talumajandus nendes rajoonides pärast reformi seati, soodustasid poolpärisorjuslike võlaorjusesuhete arengut.

Muidugi võis teatav osa mõisamajandusest, eriti edela- ja läänepoolsetes rajoonides, üle minna oma majandi kapitalistlikule organiseerimisele. Talurahva peaaegu ilma maata vabastamise alusel teostatud reform andis nendes rajoonides mõisnikele sulaste või mittekohalike põllumajandustööliste vabu töökäsi. Kuid üldiselt domineerisid Vene mõisamajanduses talurahva ekspluateerimise pärisorjuslikud vormid.

Peale hingemaa vähenemise tõi reform kogu maal rahamajanduse kiire arenemise tõttu talumajandusele kaasa rahaliste vahendite puuduse intensiivse suurenemise.

Kõigepealt suurenesid tugevasti igasugused maksed ja kohustused nii riigi kui ka endiste valdajate suhtes. Sealjuures läks suurem osa kohustusi üle rahavormi. Endise pearaha ja riigimaksu asemel oli maaelanikkond pärast reformi sunnitud maksma rohkearvulisi ja raskeid makse: endiste mõisa- ja udellitalupoegade väljaostumaksed maa eest, endiste riigitalupoegade obrokimaks maa eest, riiklik maamaks, kohalikud maamaksud, pearaha, kogukonnamaksud, nekrutimaksud, maksud rahva toitlustamise kindlustamiseks jne. Kõik need maksed suurenesid reformieelsetega võrreldes väga tugevasti, eriti oma rahalises osas. Mitmesuguste loeteldud maksete rahaline osa üksi ulatus 4 rublast 40 kopikast 5 rublani hinge kohta või 1 rublani tiinu kohta. Nad lasusid talumajandusel nii raske koormana, et, nagu tegi järelduse ametlik komisjon, «kõigi talupoegadele langevate maksude ja maksete üldsummat võib vähestes kohtades katta hingemaalt saadavate tuludega ilma kõrvalteenistuseta, mõnedes kohtades aga, isegi mustmullavööndis, ületab kõigi maksete summa tulukuse viiekordselt».[1]

Samale järeldusele maksete ja talupoegade hingemaade tulukuse

[1] «Доклад высочайше учреждённой комиссии», 1873, стр. 35.

mittevastavuse kohta jõudis ka teine valitsuse maksukomisjon, kelle arvestuse järgi endiste mõisatalupoegade maksed mittemustmullakubermangudes moodustasid täieliku hingemaa korral 200—277 protsenti maa tulukusest, mustmullavööndis aga kuni 124 protsenti keskmise hingemaa ja kuni 200 protsenti madalama hingemaa korral. «Sel põhjusel,» ütleb sel puhul professor Janson, «on mustmullatalupojal seesama püüe nagu mittemustmullatalupojal saada kõrvalteenistust, kuid mitte soovist suurendada oma jõukust, vaid puudusest, et toita ja rõivastada perekonda ning tasuda makse.»[1]

Meil on väga vähe andmeid otsustamiseks selle üle, kui silmapaistval kohal talumajanduses ja büdžetis olid puhtrahalised väljaminekud enne vabastamist ja vahetult pärast seda. Pärisorjuslik statistika on talupoja perekonna poolt toitlustamiseks, majapidamiseks jne. tehtud kulutuste kohta säilitanud mõned üsna üksikasjalised büdžetikirjeldused. Nendest nähtub, et rahaline osa oli talupoegade sissetulekutes ja väljaminekutes väike. Nii arvutas üks mittemustmullavööndi mõisnik, Wilkins, kes oli koostanud oma külade talumajandite eriti üksikasjalised ja üsna täpsed büdžetikirjeldused, et keskmiselt jõuka talupoja 5-liikmelise perekonna rahalised väljaminekud olid 72 rubla 50 kopikat, s. o. 14 rubla 50 kopikat assignaatides hinge kohta aastas.[2] Teises 40-ndate aastate büdžetis olid kolmeliikmelise perekonna rahalised väljaminekud 47 rubla assignaatides, s. o. 15 rubla 70 kopikat assignaatides hinge kohta aastas. Paljud autorid esitavad üldiselt sellele lähedasi arve. Keskmise viieliikmelise talupojaperekonna väljaminekute aastabüdžeti rahaline osa oli umbes 70 rubla assignaatides ehk 19 rubla hõbedas.[3]

Seega oli talupoja väljaminekute büdžeti rahaline osa pärisorjuse tingimustes ja kohustuste naturaalse iseloomu tõttu üldiselt väike. Sealjuures peab nendes siin esitatud büdžettides, mis käivad mittemustmullavööndi kohta, langema rahalistele väljaminekutele veel võrdlemisi suur osa, teoorjuslikes põllunduskubermangudes aga olid rahalised väljaminekud veel väiksemad. Pärast reformi pidid nad väga järsult suurenema. Kui võtta isegi ainult ülalloeteldud kohustused, mida talumajandus oli nüüd sunnitud kandma eranditult rahalisel kujul ja mis moodustasid suurema osa talupoegade rahalistest väljaminekutest, siis pidid nad reformi tagajärjel suurenema vähemalt kahekordseks.

[1] Ю. Э. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, 1881, стр. 34 и 81—86.

[2] Вилькинс, Что нужно помещичьему издольному крестьянину для безбедного содержания себя в нечернозёмных губерниях, М. 1832; sama autor, «Мысли и наблюдения о положении земледельческой промышленности», М. 1843.

[3] Vt. Gruzinovi väga üksikasjaline büdžetikirjeldus («Быт крестьянина Тамбовской губернии», «Журнал землевладельцев», т. II, 1858), samuti И. В. Сабуров, Записки пензенского земледельца, «Отечественные записки», 1842—1843; Соловьёв, Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии, М. 1855, стр. 230; Афросимов, Опыт оценки работ в дворянских поместьях, «Земледельческий журнал», 1834, стр. 20 jt.

Seega seisid reformi üldtulemused selles, et koos talupoegade vabastamisega isiklikust sõltuvusest mõisniku suhtes «vabastati» talumajandus ka tunduvast ja parimast osast tema kasutada olnud maast. Talurahva kätte jäänud maa eest pidi ta tasuma miljardilisi summasid väljaostumakseid. Peale selle pidi talumajandus endiste naturaalkohustuste asemel oma majapidamisest hankima rahasummasid igasuguste ebatavaliselt suurenenud rahaliste kohustuste ja maksude tasumiseks. Üldine kauba- ja rahamajanduse areng, endiste kodutööonduste väljatõrjumine vabrikutööstuse poolt suurendasid veelgi talumajanduse rahapuudust, viisid endise patriarhaalse naturaal-talumajanduse heaolu langusele. Kuid «mida enam säärane talupoeg laostub, seda enam on ta sunnitud oma tööjõudu müüma, seda suurema osa oma (kuigi kasinamaist) elatusvahendeist peab ta omandama turult».[1] Reform andis seega erakordselt tugeva tõuke rahamajanduse edasiarenemisele, siseturu laienemisele, talurahva diferentseerumisele, s. o. põllumajanduses kapitalistlike suhete arenemisele.

Kuid sellesse uude kauba- ja rahamajanduse ning kapitalistlike suhete ajastusse astus talurahvas oma majapidamise tootlike jõudude arengu äärmiselt madala taseme ja äärmise maavähesuse tingimustes. Sellest tekkiski kogu reformijärgset aega punase niidina läbinud talupoegade võitlus maa eest, võitlus pärisorjuslike latifundiumide vastu. Oma maast ei jätkunud ja mõisapõlde hakkasid endist viisi, samuti nagu pärisorjusliku majanduse ajal, harvemini rahalise tasu eest ja enamasti naturaaltasu — teorendi või pooletera alusel harima talupojad oma inventari ja loomadega. Säärane olukord valitses eriti vanas, pärisorjuslikus rajoonis, põllunduslikus keskpiirkonnas, Volgamaal jne.

Lõuna- ja idapoolsetes stepirajoonides läks nii mõisamajandus kui ka suurtalumajandus kiiresti üle kapitalistlikele tootmisviisidele, töötades vabapalgalise töö ja masinate abil, arendades intensiivselt müügitoodangut tootvaid harusid. Lõpuks hakkas mittemustmullavööndis talupoja töö üha enam põllumajandusest tööstusse valguma. Kõik see tugevdas suurel määral rajoonide diferentseerumist, lõi avara siseturu, põhjustas kaubandusliku põllumajanduse arenemise, küla sisemise klassideks kihinemise, intensiivistas mittemustmullavööndi tööstuslikku iseloomu, selle nõudmist lõunapoolse põllumajanduse saaduste järele, samuti selle tööstustoodete turustamist põllumajanduslikesse rajoonidesse.

Kui sellele juurde lisada, et üheaegselt reformiga algas intensiivne raudteede ehitamine, mis samuti kiirendas ja intensiivistas kaubaringluse arenemise protsessi, siis saab selgeks, et pärisorjusliku majandussüsteemi langusega pidid arenema jõud, mis viivad rahvamajanduse kiire tempoga uutesse, kapitalistlikesse tingimustesse.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., lk. 19—20.

Lõpuks kutsus 1861. aasta reform esile vajaduse kodanlikult ümber korraldada ka riigiaparaadi teised osad ja ühiskondlik elu: semstvoreformi (1864. aastal), kohtureformi (1864. aastal), linnaomavalitsuse reformi (1870. aastal) ja isegi sõjaväereformi (üldise sõjaväekohustuse sisseseadmine 1874. aastal).

Kuid tingimused, milles 1861. aasta reform teostati, aitasid kaasa selleks, et pärisorjuslike majandussuhete igandid säilisid veel kaua. Mõisnike tulud talumajanduse ikestavast pärisorjuslikust ekspluateerimisest olid niivõrd suured, et nendega võrreldes ei olnud mõnikord kasulik omaenda majapidamine kapitalistlikel alustel. Seepärast organiseerub mõisamajandus paljudes rajoonides — sealhulgas eeskätt vanas, pärisorjuslikus rajoonis, põllunduslikus keskpiirkonnas — ka pärast reformi talumajanduse ikestava pärisorjusliku ekspluateerimise alustel.

Valitsev maaomanike klass, kellele kuulus reformis otsustav hääl, suutis reformi läbi viia nii, et talupoeg seati ka ilma pärisorjastamise «õiguseta» niisugustesse tingimustesse, kus teda kõige julmemalt ekspluateeriti majandusliku sunduse teel. «Venemaal «vabastasid» talupoegi mõisnikud ise,» ütleb sel puhul Lenin, «isevalitsusliku tsaari mõisniklik valitsus ja tema tšinovnikud. Ja need «vabastajad» ajasid asja *nii*, et talupojad pääsesid «vabadusse», olles puruvaeseks röövitud, pääsesid mõisnike orjusest nendesamade mõisnike ja nende käsilaste ikkesse.»[1]

Kõik need reformis eneses peitunud tingimused vajutasid kauaks ajaks pitseri kogu reformijärgsele majanduslikule arengule ning olid Venemaal tööstuskapitalismi arengu nende iseärasuste üheks tähtsamaks põhjuseks, mida me käsitleme järgnevas esituses.

---

[1] V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 64.

NSV LIIDU RAHVASTE AJALOO TÄHTSAMATE MAJANDUSLIKE SÜNDMUSTE KRONOLOOGIA

KAPITALISMIEELSED FORMATSIOONID

I. Vanaaeg (kuni X saj.)

XIV—VII saj. e. m. a. Riiklike koondiste tekkimine Armeenia territooriumil (Urartu, Nairi).
XI—VII saj. e. m. a. Kartveli hõimude ümberasumine Mesopotaamiast Taga-Kaukaasiasse.
VIII saj. e. m. a. Kimmerlaste väljatõrjumine Aasovimaalt sküütide poolt.
VII—VI saj. e. m. a. Kreeka kolooniate tekkimine Musta mere rannikul.
VII—III saj. e. m. a. Sküüdid Musta mere äärsetes steppides (Herodotose järgi).
VI saj. e. m. a. (umb. 521. a.) Esmakordne Armeenia mainimine ajaloos (Dariuse Bagistani raidkiri).
VI saj. e. m. a. Esimesed teated Kolhise kohta.
329—328 e. m. a. Kesk-Aasia vallutamine Makedoonia Aleksandri poolt.
IV saj. e. m. a. — III saj. m. a. j. Sarmaadid Ida-Euroopa tasandikul (Strabo-ni, Tacituse jt. järgi).
223—190 e. m. a. Armeenia riigi tekkimine ning Suur- ja Väike-Armeeniaks jagunemine.
150—140 e. m. a. Baktria, Armeenia ja Atropateena vallutamine partlaste poolt.
I saj. e. m. a. Rooma esimesed sissetungid Partiasse ja Armeeniasse.
95—56 e. m. a. Tigranes II Suur ja Armeenia ühendamine.
90 e. m. a. Kreeka-Baktria riigi vallutamine sküütide poolt.
69—63 e. m. a. Rooma sõjad Pontose Mithridatese ja Armeenia Tigranese II-ga.
I—II saj. m. a. j. Põhja-Kaukaasias riigi moodustamine alaanide (vene krooni-kate «jassid») poolt.
II saj. Esimesed ajaloolised teated slaavlastest Daakias (veneedid).
113 Sõda Armeenia pärast Rooma (Trajanus) ja Partia (Hosroi) vahel.
II—III saj. Gooti hõimude liikumine lõunasse kuni Musta mere ja Doonauni.
226 Partia riigi langemine ja Armeenia üleminek Pärsia alla.
350—375 Gooti hõimude ühendamine (Hermanarichi poolt) Ida-Euroopa tasandikul.
375 Gootide alistamine hunnide poolt ja hunnide riigi moodustamine.
451 Attila purustamine Katalaunia lahingus.
453 Attila surm ja hunnide riigi lagunemine.
VI saj. keskpaik Türkide-oguuside sissetung Altaist Turkestani ja türkide kaganaadi tekkimine.
VII saj. Kasaaride riik.
642 Armeenia vallutamine araablaste poolt.
643—645 Ida-Gruusia vallutamine araablaste poolt.
860 Vene kallaletung Konstantinoopolile.
862 Kroonika legend Idaslaavi riigi alguse kohta.
882 Pealinna üleviimine Kiievisse.

907 Olegi leping kreeklastega.
911 Olegi teine leping kreeklastega.
913 Igori sõjakäik Taga-Kaukaasia Kaspia mere rannikule.
941 Igori sõjakäik Konstantinoopolisse.
944 Igori leping kreeklastega.
965 Tamani poolsaare vallutamine Svjatoslavi poolt ja Tmutarakani vürstiriigi rajamine.
966 Svjatoslavi sõjakäik Kasaariasse ja kasaaride purustamine.
968 Svjatoslavi sõjakäik Doonau äärde.
969 Petšeneegid Lõuna-Vene steppides ja kallaletung Kiievile.
971 Svjatoslavi leping kreeklastega.
978—1015 Vladimir Svjatoslavitši valitsemine Kiievis.
985 Abhaasia ühendamine Gruusiaga.
996 Ghasnaviidide riigi moodustamine.
1019—1054 Jaroslav Tark.
1024 Suzdali esimene mainimine kroonikas.
1025 Legend Jaroslavli rajamisest.
1034 Kiievi piiramine petšeneegide poolt ja nende purustamine Jaroslavi poolt.
1035—1046 Kesk-Aasia vallutamine türklaste-seldžukkide poolt.
1045 Bagratiidide Ani riigi vallutamine Bütsantsi poolt.

II. Feodaalse killustatuse periood (XI—XV saj.)

1054 Kiievi riigi feodaalse killunemise algus.
1054—1073 (ligikaudu) «Jaroslavitšite Pravda».
1068 Polovetside sissetung Kiievi riiki.
1089—1125 David Ehitaja ja monarhia tugevdamine Ida-Gruusias.
1108 Kroonika legend Vladimiri rajamisest.
Umbes 1113 Vladimir Monomahhi sättekirjad protsentide ja zakupite kohta.
1123 Armeenia pealinna Ani vallutamine araablastelt grusiinlaste poolt.
1147 Moskva esimene mainimine.
1155—1157 Juri Dolguruki. Suzdali suurvürstide dünastia algus.
1169 Kiievi vallutamine Andrei Bogoljubski poolt ja pealinna üleviimine Suzdalisse.
1184—1213 Kuninganna Tamara ja Gruusia riigi õitseng.
1185 Igor Svjatoslavitši sõjakäik polovetside vastu (umbes 1188. aastal «Lugu Igori sõjaretkest»).
1200 Horesmi tõusu algus.
1206 Üldmongoli kaganaadi rajamine Tšingis-khaani poolt.
1209 Tveri esimene mainimine.
1221 Nižni-Novgorodi rajamine.
1223 Mongolite sissetung Venesse ja lahing Kalka jõe ääres.
1235—1239 Mongolite sissetung Taga-Kaukaasiasse.
1236 Volga bulgaaride alistamine Batu poolt.
1236—1237 Gruusia ja Aserbaidžani vallutamine mongolite poolt.
1237 Batu sissetung Venesse ja tatari ikke (1237—1480) algus.
1237 Rjasani vallutamine tatarlaste poolt.
1238 Moskva, Vladimiri, Suzdali vallutamine tatarlaste poolt.
1238—1264 Galiitsia suurvürst Daniil.
1240 Vürst Aleksandri võit rootslaste üle Neeva jõel.
1240 Kiievi vallutamine tatarlaste poolt.
1242 Kogu Armeenia lõplik vallutamine mongolite poolt.
1242 «Jäälahing» ja sakslaste purustamine venelaste poolt.
1243 Kuldhordi moodustamine.
1246 Esimene tatari rahvaloendus Kiievi- ja Tšernigovimaal.
1246 Plano Carpini reis läbi Kiievimaa.
1248 Tatari rahvaloendus Gruusias.
1252 Moskva — iseseisev feodaal-pärusmõisalik vürstiriik.
1255—1256 Tatari rahvaloendus Suzdalimaal.

1257—1258 Tatari rahvaloendus Novgorodimaal (korduv 1273. aastal).
1302 Perejaslavli ühendamine Moskvaga.
1307 Polotskimaa ühendamine Leeduga.
1320 Vitebski vürstiriigi ühendamine Leeduga.
1325—1340 Ivan I Kalita, esimene Moskva suurvürst.
1340 Tšervonnaja-Vene vallutamine Poola poolt.
1341 Leedu feodaalse killunemise algus.
1349 Galiitsia vürstiriigi vallutamine Poola poolt.
1362 Kiievi vallutamine ning Kiievi- ja Podooliamaa alistamine Leedu poolt.
1379 Horesmi vallutamine mongolite poolt.
1380 Kulikovo lahing venelaste ja tatarlaste vahel.
1382 Moskva vallutamine tatari khaani Tohtamõši poolt.
1382—1394 Timuri mongolite sissetung Kesk-Aasiasse ja Taga-Kaukaasiasse.
1387 Jagailo «privileeg» leedu panidele.
1395 Timuri sissetung Venemaa lõunaossa ja Kuldhordi purustamine.
1406—1408 Moskva vürstiriigi sõda Leeduga.
1413 Horodlo unioon Leedu ja Poola vahel.
1437 Tatari Kaasani khaaniriigi moodustamine.
1453 Konstantinoopoli vallutamine türklaste poolt.
1457 Talupoegade pärisorjastamine Leedus.

III. Feodaalse killustatuse likvideerimine ja paljurahvuselise Vene riigi rajamine (XV—XVII saj.)

1462—1505 Ivan III ja «isevalitsuse» väljakuulutamine (1492).
1463 Jaroslavli vürstiriigi ühendamine Moskvaga.
1463 Marimaa vallutamine Moskva poolt.
1468 Gruusia lagunemine kolmeks kuningriigiks (Kartlia, Kahheetia, Ime-
1468 Gruusia lagunemine kolmeks kuningriigiks (Kartaliinia, Kahheetia, Imereetia) ja viieks vürstiriigiks (Guuria, Mingreelia, Abhaasia, Svaneetia, Samtshe-Saatabago).
1472 Permimaa ühendamine Moskvaga.
1472 Suur-Armeenia — Pärsia provints.
1478 Novgorodi ja selle maade ühendamine Moskvaga.
1480 Tatari ikke kukutamine Vene riigi poolt.
1482 Krimmi khaani Mengli-Girei sissetung Kiievisse.
1485 Tveri ühendamine Moskvaga.
1487 Kaasani vallutamine Moskva vägede poolt.
1497 Ivan III «Sudebnik».
1499 Samarkandi vallutamine usbekkide poolt.
1510 Pihkva ühendamine Moskvaga.
1514 Smolenski vallutamine Moskva vägede poolt.
1520 Rjasani ühendamine Moskvaga.
1523 Severski vürstiriigi ühendamine Moskvaga.
1533—1584 Ivan IV ja tema poolt tsaaritiitli võtmine (1547).
1550 Ivan IV «Sudebnik».
1550 Streletsiväe organiseerimine.
1552 Kaasani vallutamine Ivan IV poolt.
1553 Trükikunsti algus Venemaal (I. Fjodorov, Moskvas).
1555 Vene kaubanduskompanii moodustamine Inglismaal ja temale privileegide andmine kauplemiseks Vene riigis.
1555 Toidustumiste kaotamine Vene riigis.
1555 «Seadus pärus- ja teenismõisatelt nõutava teenistuse kohta».
1556 Astrahani vallutamine.
1557 «Sargmaade seadus» Leedu riigis.
1558 Kaubavahetuse algus Inglismaaga.
1558—1583 Ivan IV Liivi sõda.
1564 Esimese trükitud raamatu ilmumine Moskvas.
1565 Opritšnina sisseseadmine.

1567 Inglise kaubanduskompanii privileegide laiendamine.
1567 Tereki kindlustatud asula ehitamine Tereki jõe äärde.
1569 Lublini unioon Poola ja Leedu vahel.
1569 Luba inglastele ehitada rauatehas Solvõtšegodski maakonnas
1570 Ivan IV sõjakäik Novgorodi.
1570—1574 Venelaste tungimine Lääne-Siberisse.
1571—1572 Krimmi khaani Delvet-Girei röövretked Moskvasse.
1577 Hollandi kaubanduse algus Moskvaga Valge mere kaudu.
1580 Kirikukogu otsus kloostrite maavalduse piiramise kohta.
1581 Esimene teadaolev keeluaasta.
1582 Siberi Kutšumi riigi vallutamine Jermaki poolt.
1584 Arhangelski rajamine.
1584 Kirikukogu määrus tarhaanikirjade kaotamise kohta kirikumaadel.
1586 Ufaa, Samaara, Tjumeni ja Voroneži rajamine.
1587 «Ristisuudlemise kiri» abistamise kohta Kahheetia tsaari Aleksandri ja Moskva tsaari Fjodor Ivanovitši vahel.
1587 Tobolski rajamine.
1588 Leedu statuut ja talupoegade pärisorjastamine.
1589 Tsaar Fjodor Ivanovitši «Sudebnik».
1593 Belgorodi, Oskoli, Berjozovi rajamine.
1596 Narõmi rajamine.
1597 Ukaasid teenistusorjuse ja võlaholoppide ning jooksiktalupoegade kohta.
1598 Rjurikovitšite dünastia lõppemine.
1600 Valuiki rajamine.
1601—1602 Talupoegade lahkumisõiguse ajutine ja osaline taastamine.
1601—1603 Nälja-aastad Boris Godunovi valitsemisajal.
1604 Tomski rajamine.
1604 Esimeste kaubalaevade saabumine Hamburgist Arhangelskisse.
1605—1609 Ukaasid Siberi koloniseerimise kohta «kündvate» ja «tahtvate» inimestega.
1606 Bojaaride otsus võlaorjuse kohta.
1606—1607 Talupoegade ülestõus Bolotnikovi juhtimisel.
1607 Ukaasid 15-aastase aegumistähtaja kehtestamiseks hagidele jooksiktalupoegade kohta (9. märtsist) ja «vabatahtlike» holoppide kohta (7. märtsist).
1607—1608 Esimesed teated metallitöötlemistööstuse kohta Pavlovo külas.
1608 Kalmõkkide ümberasumine Džungaariast Jaiki äärde.
1609 Šuiski ukaas võlaholoppide ja võlgadeta holoppide kohta.
1609 Bojaariduuma otsus holoppide kohta käiva 1607. a. 7. märtsi ukaasi tühistamise kohta.
1612 Moskva vabastamine poolakatest.
1613—1645 Mihhail Romanov.
1619 Jenisseiski rajamine.
1619 Määrus Venemaal esimese maaloenduse läbiviimise kohta.
1621 Esimesed meistrite-«maagitundjate» kutsumised välismaalt.
1621 Imereetia ja Guuria tsaaride saatkond Moskva tsaari Mihhaili juurde.
1625—1638 Kasakate ülestõusud Poola vastu.
1627 Ukaas kojamaade väljajagamise ja võõrandamise keelu kohta
1628 Krasnojarski rajamine.
1630 Taga-Uraalis (Irbiti lähedal) esimese rauatehase ehitamine.
1632 Jakutski rajamine.
1632 Winiuse Tuula rauatehase asutamine.
1633 Vase leiukohtade avastamine Kaama jõe ülemjooksul ja esimese vasesulatustehase ehitamine.
1634 Olearíuse esimene saatkond Moskvasse (teine — 1638. aastal).
1634 Luba välismaalasele Coyetile klaasivabriku ehitamiseks.
1637 Aasovi vallutamine kasakate poolt.
1637 Esimene Moskva saatkond Hiinasse.
1638 Slobodaa-Ukraina koloniseerimise algus.
1642 Verholenski rajamine.

1643 Pojarkovi ekspeditsioon Aldani ja Amuuri äärde.
1644 Luba Marselisele ja Akemale rauatehaste ehitamiseks Vaaga, Seksna ja Kostroma jõe äärde.
1645—1676 Aleksei Mihhailovitši valitsemine.
1646 Vene riigi rahvaloendus («asustatud neljandiku» järgi).
1646 Soolamaks ja «soolamäss» Moskvas 1648. aastal.
1648 Dežnevi ja Aleksejevi ekspeditsioon Anadõri äärde ja kuni Ohhoota mereni.
1649—1652 Habarovi ekspeditsioon Amuuri äärde.
1649 Inglaste privileegide kaotamine tollivaba kauplemise alal Vene riigis.
1649 Tsaar Aleksei Mihhailovitši seadustik.
1649 «Määraastate» kaotamine ja talupoegade lõplik kinnistamine.
1650 Imereetia tsaari Aleksandri alamlusvanne Moskvale.
1651 Rauatehase ehitamine Morozovi poolt Moskva lähedale Istra jõe äärde.
1651 Irkutski rajamine.
1652 Välismaa meistrite välismaise slobodaa korraldamine Moskvas.
1653 Tšitaa rajamine.
1654 Vaskraha väljalaskmine (4 miljoni rubla suuruses summas).
1654 «Kaubandusmäärustik».
1654 Ukraina ühinemine Moskvaga (8. jaanuaril).
1654 Harkovi rajamine Slobodaa-Ukrainas.
1655—1656 Protva rauatehase ehitamine Miloslavski poolt.
1655 «Paberiveski» ehitamine Pahra jõe äärde.
1660—1667 Vaskraha kriis alaväärtusliku metallraha müntimise tagajärjel.
1662 Ülestõus Moskvas, niinimetatud «vasemäss» (25. juulil).
1666 Posti asutamine Venemaal.
1666 Vasemaagi uurimine Olonetsi maakonnas.
1667 Traktaat kaubanduse kohta Pärsiaga.
1667 Vaskraha müntimise lõpetamine ja hõberaha väljalaskmine.
1667 Andrussovo rahu Moskva ja Poola vahel.
1667 «Uus kaubandusmäärustik».
1667 Rauatehase ehitamine Neiva jõe äärde Tumaševi poolt.
1668 Vepreiski rauatehase ehitamine (Tuula rajoon).
1670—1671 Talurahvasõda Stepan Razini juhtimisel.
1678—1679 Vene riigi rahvaloendus (perede-rakete järgi).
1678—1679 Kahe (Butenanti ja Marselise poja) rauatehase ehitamine Oneegamaal.
1680 Vene riigi esimene riigieelarve.
1681 Sameti- ja siidimanufaktuuri ehitamine Moskvasse välismaa meistri Paulsoni poolt.
1682 Kohajärguse kaotamine.
1686 Regulaarsõjaväe algus Venemaal.
1687—1689 Krimmi sõjakäigud.
1689—1725 Peeter I valitsemine (ainuvalitsus 1696. aastast alates).
1689 Nertšinski leping Hiinaga.
1691 Türklaste sissetung Imereetiasse ja Kutaisi vallutamine.
1694 Rauatehase ehitamine kaupmees Aristovi poolt Belõi Kolodetsi jõe äärde.
1695 Merelaevastiku algus Venemaal.
1695—1696 Peeter I Aasovi-sõjakäigud ja Aasovi vallutamine.
1697 Kamtšatka vallutamine ja Verhne-Kamtšatski rajamine.
1697—1698 Peeter I esimene reis välismaale.
1698 Peetri ümberkorralduste algus.
1698 Välismaa meistrite kutsumine metallurgiatehastesse.
1699 «Maatarede» asutamine linnades «kaubandus- ja tööstusinimestel» lasuvate kohustuste valitsemiseks.
1699 Keeld talupoegadel tegelda kaubanduse ja tööstuse alal ilma possaadi sissekirjutamiseta.
1699 Tempelmaksu kehtestamine.

1699 Uraalis esimese kõrgahju-rauatehase ehitamine Winiuse poolt Neiva jõe äärde.
1700 Uue ajaarvamise algus (1. jaanuarist).
1700 Uraali teine, Kamenka tehas.

IV. Pärisorjuslik majandus XVIII sajandil

1700—1721 Põhjasõda Venemaa ja Rootsi vahel.
1700 Nertšinski hõbeda- ja seatinakaevanduste ekspluateerimise algus.
1702—1704 Uraali kolmanda, Uktussi rauatehase ehitamine.
1702 Ukaas välismaa meistrite kutsumise kohta.
1703 Ukaas laevatatavate jõgede ääres metsaraiumise keelu kohta.
1703 Alapajevi rauatehase ehitamine Uraalis.
1703 Peterburi rajamine.
1703 Võšni Volotšoki kanali ehitamise algus (avati 1709. aastal).
1703 Venemaa esimene börs (kaupmeeste kogud) Peterburis.
1703 Esimene ajaleht Venemaal («Ведомости о военных и иных делах, достойных знания и памяти»).
1705 Ilmaliku kirjaga trükkimise algus.
1705 Riiklik soolamüügi monopol.
1705 Riiklik tubakamüügi monopol.
1707—1708 Bulavini ülestõus.
1708 Kubermangude asutamine Peeter I poolt.
1708 Esimene ilmaliku kirjaga trükitud raamat Venemaal («Geomeetria»).
1709 Poltaava lahing.
1710 Rahvaloendus (perede ja maksustamise järgi).
1711 Esimene ilmalikku kirja kasutav trükikoda Peterburis.
1711 Peeter I rahareform (kuld-, hõbe- ja vaskraha müntimine).
1711 Ukaas riiklike lõuendivabrikute üleandmise kohta Turkini, Tsõnbalštšikovi jt. kompaniile Moskvas.
1711—1765 M. V. Lomonossov.
1712 Ukaas kaubandus- ja tööstuskompaniide organiseerimise kohta.
1712 Kommertskolleegiumi asutamine Moskvas.
1712 Ukaas viinamüügi rendisüsteemi sisseseadmise kohta.
1712 Peeter I ukaas relvakoja ehitamise kohta Tuulas.
1712 Valukoja ehitamine Peterburis.
1713 Pealinna üleviimine Moskvast Peterburisse.
1714 Ukaas ainupärimise kohta.
1714 Sestroretski relvatehase asutamine.
1715 Mereakadeemia asutamine.
1715 Vene konsulaatide asutamine välismaal.
1715—1717 Ekspeditsioonid Kesk-Aasiasse.
1716 Omski rajamine.
1716 Rauatehase ehitamine Demidovi poolt Tagili jõe äärde.
1717 Tubakavabriku ehitamine Menšikovi poolt Ukrainas.
1717 Ekspeditsioon Hiivasse.
1718 Semipalatinski rajamine.
1718 Kolleegiumide asutamine.
1718 Privileeg kaupmees P. Vestovile Moskvas suhkruvabrikute ehitamiseks.
1718 Dudorovi riikliku «paberiveski» ehitamine Peterburis.
1718 Ukaas esimese revisjoni kohta Venemaal (toimus aastail 1719—1722).
1718 Laadoga kanali ehitamise algus (lõpetati 1731. aastal).
1719 Manufaktuurikolleegiumi asutamine.
1719 Mäekolleegiumi eraldamine ja selle reglement (niinimetatud «Mäeprivileeg»).
1719 Instruktsioonide andmine Kommertskolleegiumi kohta.
1719 Riiklike kaubandusmonopolide vähendamine.
1719 Privileeg tärpentini-, kampoli- ja viiulivaiguvabrikute ehitamiseks.

1719 Suhkruvabriku ehitamine Peterburis.
1720 Peamagistraadi asutamine.
1720 Ukaas, millega anti välismaalastele mäetööstuses võrdsed õigused venelastega.
1720 Ukaas vabrikantidel «registreerimata» tööliste pidamise keelu kohta.
1720 Štšegolini ja Ko. ning Dokutšajevi kalevivabriku ehitamine.
1720 Possoškovi raamatu «Vaesusest ja rikkusest» ilmumine.
1721 Nystadi (Uusikaupunki) rahu Venemaa ja Rootsi vahel (Baltimaade ühendamine Venemaaga).
1721 Keisritiitli võtmine Peeter I poolt.
1721 Ukaas, millega lubati kaupmeestel võrdselt aadlikega tehaste juurde talupoegi osta.
1721 Peamagistraadi reglement.
1721 Ukaas vabrikantide «linnateenistusest» vabastamise kohta.
1721 Riikliku posti organiseerimine.
1722 Gildide ja tsunftide asutamine.
1722 Auastmete tabel.
1722 Keeld tagastada omanikele ettevõtetes töötavaid jooksiktalupoegi.
1722—1727 Esimene Väikevene kolleegium.
1723 Esimese pilliroosuhkruvabriku ehitamine Moskvas.
1723 Manufaktuurikolleegiumi reglement.
1723 Oirootide-kalmõkkide sissetung Kasahstani.
1723 Reeglid metsakaitse ja metsakasvatamise kohta Venemaal.
1723—1725 Riiklike vasesulatustehaste ehitamine Uraalis.
1723 Venemaal rauatööstuses pressimismasinate kasutuselevõtmine.
1724 Pearaha kehtestamine.
1724 Riigitalupoegadelt võetava obroki kehtestamine.
1724 Kaitsetollitariif.
1724 Hispaaniaga kaubanduse arendamise kompanii asutamine.
1724 Uraalis kõigi baškiiri metsade kuulutamine riiklikeks.
1725 Nižni Tagili rauatehase ehitamine Demidovi poolt.
1725 Altai esimese, Kolõvani-Voskressenski vasetehase ehitamine Demidovi poolt.
1725—1727 Katariina I valitsemine.
1725 Teaduste Akadeemia avamine.
1725—1729 Beringi Arktika-ekspeditsioon (teine — aastail 1732—1743).
1726 Pärisorjuslikelt talupoegadelt vaba tööndustesse siirdumise õiguse äravõtmine.
1727 Manufaktuurikontori asutamine.
1729 Veksliseaduse andmine.
1729 Peeter I metsakaitsereeglite tühistamine.
1730 Peeter I ainupärimise ukaasi tühistamine.
1730 Talurahvaliikumise algus Paremkalda-Ukrainas («haidamaklus»).
1730—1736 Raua- ja vasekaevandamise algus Jenissei ääres.
1730—1740 Uraali, Turgai, Akmolinski, Semipalatinski piirkonna ühendamine Venemaaga.
1731 Pärisorjuslikelt talupoegadelt rentimise ja tööettevõtete teostamise õiguse äravõtmine.
1731 Manufaktuurikolleegiumi ühendamine Mäekolleegiumiga.
1731 Uus tollitariif (soodustustariif).
1731 «Meremäärustiku» andmine.
1731 Peamagistraadi sulgemine.
1732—1743 Akadeemik Gmelini akadeemiline ekspeditsioon Siberisse.
1734 «Sõpruse ja kaubanduse traktaadi» sõlmimine Venemaa ja Inglismaa vahel (uuendati 1766. aastal).
1734 Keeld talupoegadel kalevivabrikuid asutada.
1735—1738 Rauatehaste ehitamine Blagodati mäe juures.
1735 Orenburgi rajamine ja baškiiride ülestõusud.
1736 Ukaas manufaktuurides töötavate inimeste manufaktuuride juurde «igaveseks kinnistamise» kohta.

1736 Ukaas kerjuste, hulguste jne. sunniviisilise ettevõtetesse tööleandmise kohta.
1736 Ukaas vabrikantidel külade ja maade soetamise keelu kohta.
1736 Pea-Mäedirektooriumi asutamine.
1738 Venemaa esimese põllumajandusökonoomia käsiraamatu väljaandmine.
1739 Barnauli rajamine.
1739 Ukaas riiklike mäetehaste eraisikutele üleandmise kohta.
1740 Petropavlovski (Kamtšatkas) rajamine.
1741—1761 Jelizaveta Petrovna valitsemine.
1741 «Tööreeglid» (seadusandlikus korras antud eeskirjad tööde kohta manufaktuurides).
1742 Ukaas pospolita-talupoegade Ukrainasse siirdumise vabaduse taastamise kohta.
1742 Manufaktuurikolleegiumi ja Mäekolleegiumi taastamine.
1742 Ukaas teise revisjoni kohta (toimus aastail 1744—1747).
1742 Ukaas pearaha laiendamise kohta vabrikutalupoegadele.
1744 Altai kolmanda, Sulbini rauatehase asutamine.
1745—1750 Lõuna-Uraali ja Baškiiria esimeste raua- ja vasetehaste ehitamine (Voskressenski tehas 1745. aastal, Preobraženski tehas 1750. aastal, Kaslini tehas, Kõštõmi tehas jne.).
1746 Keeld mitteaadlikel pärisorjuslikke talupoegi osta.
1747 Demidovi Altai vasesulatustehaste ümberseadmestamine hõbeda sulatamiseks.
1747 Luba vabrikantidel vabrikute juurde külasid osta.
1747 Moskva kubermangus viltkübarate tootmise monopoli andmine Tšernikovile ja Safjanovile.
1748 Krahv P. I. Šuvalovi suurmonopol Valge mere kalandusele ja Blagodati mäe rauatehastele.
1750—1754 Kulla otsimise ja kaevandamise algus Jekaterinburgi rajoonis (Berjozovski tehas).
1752 Vabrikute ja tehaste juurde talupoegade ja tööliste juurdekirjutamise normide kindlaksmääramine, arvestatult ühe masina kohta.
1753 Ukaas sisetollide kaotamise kohta (alates 1. aprillist 1754).
1753 Privileeg inglise ettevõtjatele Kosensile ja Chamberlainile Venemaa esimesele sitsitrükkimisvabrikule (hakkas töötama 1755. aastal).
1754 Ukaas Venemaal esimese kommertspanga (Kaupmeeste Panga) asutamise kohta.
1754 Ukaas, millega keelati vabrikantidel «ebaseaduslik» tootmine.
1754 Riiklike aadli-laenupankade asutamine.
1755 Uus tollimäärustik.
1755 Šuvalovi «vaskne» rahareform.
1755 Pärsiaga kaubavahetuse arendamise Vene kaubandusühingu organiseerimine.
1755 Välismaalasele Bottlerile tapeetide tootmise privileegi andmine.
1755 Moskva ülikooli asutamine.
1757 Uue tollitariifi kehtestamine.
1757 Venemaa esimese aktsiaseltsi «Venemaa Kaubanduskompanii Konstantinoopolis» asutamine.
1757 Pangakontorite asutamine Venemaa linnades vekslilekanneteks.
1758 Teise aktsiaseltsi, «Pärsia Kaubanduse Kompanii» asutamine.
1758 Venemaal vaskraha ringlemise alal Vasepanga asutamine.
1758 «Proviandireeglid» sõjaväele vilja ostmiseks.
1758 Aadlikest mõisnike jaoks viinapõletamise monopoli kehtestamine.
1760 Hetman Razumovski «Universaal» pärisorjade Ukrainasse siirdumise piiramiseks.
1760 Ukaas mõisnikele pärisorjuslike talupoegade Siberisse sundasumisele saatmise õiguse andmise kohta.
1760 Gruusia ja Kahheetia ühendamine Erekle II poolt.
1761 Pärisorjadelt vekslikohustuse andmise õiguse äravõtmine.
1762 Peeter III 18. veebruari manifest «aadli vabaduse kohta Venemaal».

1762 Ukaas kirikumõisate sekulariseerimise kohta.
1762 Mitteaadlikel vabrikute juurde talupoegade ostmise keeld.
1762 Esimesed ukaasid kõigile vaba kauplemise kohta.
1762—1796 Katariina II valitsemine.
1762 Esimesed riigitulude loendite projektid.
1762 Ukaas kolmanda revisjoni kohta (1763—1765).
1762—1763 Vabrikantidele ukaasidega antud privileegide tühistamine.
1763 Luba välismaalastel vabrikute juurde pärisorje osta.
1763 Välismaalastele põlluharimiseks maade eraldamise manifest.
1763 1760. aasta hetmaniuniversaaliga antud pärisorjade üleminekuõiguse kitsendamise kinnitamine.
1763 Sitsitrükkimisvabriku ehitamine Lehmanni poolt Šlüsselburgis (teine sitsitrükkimisvabrik Venemaal).
1763 «Tulemasina» ehitamine Polzunovi poolt.
1764 Hetmani valitsemise kaotamine ja teine Väikevene Kolleegium.
1764 Soolamaksu tõstmine eelarve puudujäägi katmiseks.
1764 Kirikumõisate sekulariseerimine ja pärisorjuslike talupoegade («ökonoomia-talupoegade») äravõtmine kirikult.
1765 Vaba Majandusteaduslikku Seltsi asutamine Venemaal.
1765 Üldise piiriajamise manifest.
1765 Määrustik viinapõletamise kohta ja aadli viinapõletamismonopoli kehtestamise kohta.
1765 Ukaas mõisnikele antava talupoegade sunnitööle saatmise õiguse kohta.
1766 Aleuudi saarte ühendamine Venemaaga.
1766 Uus tollitariif.
1767 Katariina komisjon uue seadustiku projekti koostamiseks.
1767 Senati esimesed ukaasid, mis lubasid kõikidel soetada kudumistelgi ja tegelda tööndustega.
1767 Talupoegadel oma mõisnike peale kaebuste esitamise keeld.
1767 Viinamüügi rendisüsteemi kehtestamine (peale Siberi).
1768 Haidamakkide ülestõus (koliivštšina).
1768—1773 Akadeemik Pallase ekspeditsioon.
1768—1774 Vene-Türgi sõda.
1769 Kahe vahetuspanga asutamine.
1769 Assignaatide väljalaskmise algus Venemaal.
1769 Esimene riiklik välislaen Amsterdamis.
1770 Teine riiklik välislaen Genuas.
1771 Mõisniku võlgade katteks oksjonil pärisorjade müümise keeld.
1771 Katk Moskvas.
1772 Esimene Poola jagamine ja Valgevene ühe osa ühendamine Venemaaga.
1772 Lühiajalist krediiti andvate laenu- ja hoiukassade avamine.
1773—1775 Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel.
1773 Slavjanski riidetrükkimis- ja sitsivabriku ehitamine J. Šeidemanova poolt.
1773 Aleksandrovski kahuritehase asutamine Petrozavodskis (1774).
1774 Kutšuk-Kainardži rahu Venemaa ja Türgi vahel.
1774 Esimese kõrgema mäekooli avamine Peterburis.
1775 Zaporožje Setši hävitamine.
1775 Kubermangude haldamise asutuste organiseerimine.
1775 Kaupmeeskonnalt võetava üldise gildimaksu kehtestamine.
1775 Ühiskondliku hoolekande prikaaside (pandimajade) avamine kubermangulinnades.
1775 Soodustatud tollitariif Musta mere sadamatele.
1775 Tööstusettevõtete vaba asutamise manifest.
1775 Asutus kubermangude haldamiseks.
1775 Tööstus- ja kaubandusmonopolide kaotamine.
1775 Miassi vasesulatustehase ehitamine.
1777 Jekaterinoslavi rajamine.
1779 Manufaktuurikolleegiumi kaotamine.
1781 Postidepartemangu asutamine ja ühtse postitaksi kehtestamine.

1781 Manifest neljanda revisjoni kohta (1781—1783).
1782 1754. aastal asutatud Kommertspanga (Kaupmeeste Panga) sulgemine.
1782 28. juuni manifest mäeregaalide kaotamise kohta ja maaomanikele maapõuevarade omandiõiguse andmine.
1782 Uus tolliтariif ja rea toodete sisseveo keeld.
1783 Pärisorjuse lõplik kehtestamine Ukrainas.
1783 Krimmi ühendamine Venemaaga.
1783 Gruusia tunnustab oma vasallisõltuvust Venemaast.
1784 Samarkandi vallutamine Buhaara khaaniriigi poolt.
1784 Vene asunduste rajamine Alaskas.
1785 Katariina II «Armukiri aadlile» ja «Linnade-kiri».
1785 Linnaseadus.
1785 Käsitöömäärustik.
1786 1754. aastal asutatud aadli-laenupankade sulgemine.
1786 1769. aastal asutatud vahetuspankade ühendamine Assignaatpangaks.
1786 Riikliku Laenupanga asutamine Laenudeks kinnisvarade pantimise vastu.
1786 Kiriku- ja kloostrimõisate sekulariseerimine Ukrainas.
1787 Kaubandusleping Prantsusmaaga.
1787—1792 Venemaal esimese majandusentsüklopeedia — Levšini «Kaubandussõnastiku» väljaandmine.
1790 Venemaal esimese Watt'i tüüpi aurumasina ehitamine välismaalase Goscoygne'i poolt.
1790 Kivisõe avastamine lõunas.
1791 Kabardaa vallutamise algus.
1792 Oksjonil pärisorjade müümise õiguse (mis 1771. aastal kaotati) taastamine.
1793 Teine Poola jagamine.
1794 Ukaas viienda revisjoni kohta (1794—1796).
1794 Odessa rajamine.
1795 Kolmas Poola jagamine.
1795 Pärslaste sissetung Gruusiasse ja Tbilisi rüüstamine.
1796—1801 Paul I valitsemine.
1796 Väikevene kubermangu moodustamine ja sellele pärisorjuse laiendamine.
1797 Kõrge kaitsetollitariif.
1797 «Kolmepäevase teoorjuse» kehtestamine (5. aprilli manifestis).
1797 Erilise «udellitalupoegade» grupi moodustamine.
1797 Kaubandusleping Inglismaaga.
1797 Talurahva rahutused reas kubermangudes.
1798 Tööliste rahutused Kaasani kalevivabrikus.
1798 Veeteede departemangu asutamine.
1798 Luba tööstusettevõtete juurde talupoegi osta.
1799 Venemaal esimese kaubandus- ja koloniaalaktsiaseltsi — Vene-Ameerika kompanii asutamine.
1799 «Tsunftimäärustik».
1800 1797. aasta tollitariifi määrade tõstmine.

V. Pärisorjuslik majandus XIX sajandil

1801 Gruusia ühendamine Venemaaga.
1801—1825 Aleksander I valitsemine.
1801 Pärisorjade maata müümise keeld.
1801 Manifest leiutajate ergutamise ja neile privileegide andmise kohta.
1801 Asustamata maade ostuõiguse andmine kaupmeeskonnale ja väikekodanlusele.
1802 Eratrükikodade asutamise luba.
1802 Wilsoni esimesed põllutöömasinate tootmise katsed Moskvas.
1802 Ministeeriumide asutamine.
1802 Peedisuhkruvabriku avamine Tuulas Blankenageli poolt.

1803 Metsainstituudi asutamine Peterburis.
1803 30. juuni. Eeskirjad vabrikutööde kohta ja possessioonivabrikute omanike õiguste kohta.
1803 Ukaas vabade põlluharijate kohta.
1803 Mingreelia ühendamine Venemaaga.
1804 Ukaas mõisnike poolt talupoegade karistamise kitsendamise kohta.
1804 Gandža khaaniriigi vallutamine.
1805 Karabahhi, Širvani ja Šuhha khaaniriigi vallutamine.
1805 Esimene aurumasin ja masinad puuvillatööstuses.
1806 Dagestani ja Bakuu vallutamine Venemaa poolt.
1807 Venemaa ühinemine kontinentaalsüsteemiga.
1807 Pärisorjuse kaotamine endises Varssavi hertsogiriigis.
1808 Esimene era-puuvillaketrusvabrik.
1809 Soome ühendamine Venemaaga.
1809 Esimesed inglise ketrusmasinad Aleksandrovski manufaktuuris.
1810 Keelutollide kehtestamine.
1810 Abhaasia vallutamine Venemaa poolt. Imereetia ühendamine Venemaaga.
1811 Manifest kuuenda revisjoni kohta (1811—1812).
1812 Napoleoni sõjakäik Venemaale.
1812 Ülestõus Kahheetias.
1812 Luba eraisikuil Uraalis kulda otsida.
1813 Peterburi Birdi tehases ehitati esimene aurik Venemaal.
1814 Gurjevi hõbedasulatustehase asutamine (Barnauli lähedal).
1814 Paberrubla kursi suurim langemine (20 kop. hõbedas).
1815 Tööliste rahutused Tambovi ja Jaroslavli kubermangu manufaktuurides.
1815 Talurahva rahutused Poltaava, Kurski ja Orenburgi kubermangus.
1815 Varssavi hertsogiriigi ühendamine Venemaaga.
1815 Manifest seitsmenda revisjoni kohta (1815—1817).
1816 Araktšejevi sõjaväeliste asunduste asutamine.
1816 Pärisorjuse kaotamine Eestimaa kubermangus.
1816 Uus, osaline keelutollitariif.
1817 Riikliku Kommertspanga asutamine.
1817 Maanteede (Moskva—Peterburi maantee) ehitamise algus.
1817 Abinõud assignaatide hulga vähendamiseks laenude teel.
1817 Makarjevi laada üleviimine Nižni-Novgorodi.
1817 Privileeg Birdi tehasele aurikute ehitamiseks.
1817 Tagasipöördumine rendisüsteemilt riikliku viinamonopoli juurde.
1818 Pärisorjuse kaotamine Kuramaa kubermangus.
1819 Uus, vabakaubanduslik tollitariif.
1819 Pärisorjuse kaotamine Liivimaa kubermangus.
1820 Esimesed, Poltoratski põllutöömasinate tehased.
1820 Riiklik välislaen Inglismaal ja Hollandis 40 miljoni rubla suuruses summas.
1821 Riiklike naftatööstuste rentimise kehtestamine.
1822 Välismaise puuvilla sisseveo vabastamine tollimaksudest.
1822 Riiklik välislaen (Rothschildilt) 43 miljoni rubla suuruses summas.
1822 Uus tollitariif koos tagasipöördumisega keelusüsteemi juurde.
1823 Maailma esimene petrooleumitehas Mozdokis.
1823 Kommertskolleegiumi lõplik sulgemine.
1824 Possessioonivabrikute omanikele talupoegade vabakslaskmise õiguse andmine.
1825 Keeld mõisnikel pärisorje «raznotšinetsite» vabrikutesse tööle anda.
1825—1855 Nikolai I valitsemine.
1825 Dekabristide ülestõus (14. detsembril).
1825 Wilsoni poolt Moskvas põllutöömasinate tehase ehitamine.
1825 Kabardaa ja Balkaaria lõplik vallutamine.
1826 Valtsimismasinate kasutusele võtmine raua töötlemiseks (Aleksandrovski tehas).
1826—1828 Sõda Venemaa ja Pärsia vahel.

1826 Talurahva ülestõusude asju arutavate sõjakohtute asutamine (aastail 1826—1834 registreeriti 148 ülestõusu).
1826 Talurahva rahutusi registreeriti 26 kubermangus.
1827 Esimene Vene tulekindlustuse aktsiaselts.
1827 Tagasipöördumine viinarentimise süsteemi juurde.
1828 Karatšai vallutamine.
1828 Turkmantšai rahu Pärsiaga ning Erevani ja Nahitševani khaaniriigi ühendamine Venemaaga.
1828 Peterburi Tehnoloogilise Instituudi asutamine.
1828—1829 Sõda Venemaa ja Türgi vahel.
1829 Adrianoopoli rahu ning Ahhaltsihhi ja Ahhalkalaki ühendamine Venemaaga.
1829 Esimene ülevenemaaline manufaktuurinäitus.
1829 Lõuna-Venemaa Põllumajandusseltsi asutamine.
1830 Rahutused ja ülestõusud reas linnades ja kubermangudes.
1830 Ülestõus Poolas.
1830—1835 Esimesed mehaanilised kudumis- ja ketrusvabrikud (Volkovi vabrik jt.).
1831 Vendade Butenappide põllutöömasinate tehase ehitamine.
1831 Taga-Kaukaasia soodustus-tollitariifi kaotamine.
1832 Baškiiride «maakorralduse» seadus.
1832 Talurahva rahutused Voroneži, Rjasani, Saraatovi ja Pensa kubermangus.
1832 Kaubanduskokkulepe Ameerika Ühendriikidega.
1833 Manifest kaheksanda revisjoni kohta (1833—1834).
1833 Oksjonil pärisorjade müümise keeld.
1833 Venemaal esimese veduri ehitamine Tšerepanovi poolt.
1834 Kupavna manufaktuuri tööliste rahutused Bogorodski maakonnas.
1835—1844 Registreeriti 216 talurahva ülestõusu.
1835 Määrus mõõtude ja kaalude ühtse süsteemi kohta.
1835 Esimesed Schillingi süsteemi telegraafiliinid Peterburis.
1835 Teise Vene tulekindlustuse aktsiaseltsi asutamine.
1835 Vene kapitalide ja tulude kindlustamise seltsi asutamine.
1835 Pärisorjuslik vabriku-seadusandlus: «Määrus» vabrikantide ja tööliste suhete kohta.
1836 Era-aktsiakompaniile Tsarskoje Seloo raudtee ehitada andmine (avati 1838. aastal).
1836 Kuuma sissepuhumise rakendamise esimesed katsed (Võksa tehases Nižni-Novgorodi kubermangus).
1836 Esimesed selituskolde viisilt pudeldusele ülemineku katsed (Uraalis).
1837 Tööliste rahutused Tuula kubermangu ettevõtetes.
1839 Manifest hõbevaluuta taastamise kohta.
1839 Jacoby (vene leidur) süsteemi isekirjutavate telegraafide kasutusele võtmine Peterburis.
1840 18. juuni. Eeskirjad possessioonitööliste vallandamise ja possessioonivabrikute kohta.
1841 Krediitrahatähtede väljalaskmine.
1841 Talupoegade eraldi müümise keeld.
1841 Relvastatud ülestõus Guurias.
1842 Ukaas kohuslike talupoegade kohta.
1842 Aniliini avastamine Zinini poolt.
1843 Assignaatide käibelt äravõtmine.
1843 Assignaatpanga sulgemine.
1843 Esimene telegraafiliin Venemaal (Peterburi—Tsarskoje Seloo).
1843 Kõigil Venemaa jõgedel vaba laevanduse lubamine.
1843 Maata aadlikel talupoegade ostmise keeld.
1843—1848 Varssav—Viini raudtee ehitamine.
1844 Vene mere-, jõe- ja maakindlustuse ning varade ja kaubaladude transportimise aktsiaseltsi asutamine.
1844 Tööliste rahutused Voznessenski manufaktuuris Moskvas.

1844 Talupoegade rahutused mitmesugustes kubermangudes.
1844 Luba mõisnikel pärisorjadest mõisateenijaid maata vabaks lasta.
1844—1845 «Inventaride» kehtestamine Valgevene mõisates.
1845 Kivisõelademete avastamine Tkvibulis.
1845—1854 Registreeriti 348 talurahva ülestõusu.
1846 Mehaaniline puuvillakudumisvabrik Šujas.
1846 «Viljaseaduste» tühistamine Inglismaal ja Vene viljaekspordi suurenemine.
1846 Kaubandus- ja meresõidukonventsioon Austriaga.
1847 Talupoegadele õiguse andmine end mõisniku võlgade katteks mõisate müümise korral koos maaga vabaks osta.
1847 Vase rafineerimise elektrolüütilise meetodi avastamine Jacoby poolt.
1847 Reeglid Kiievi kubermangudes «inventaride» kehtestamise kohta.
1847—1851 Raudtee ehitamine Peterburi ja Moskva vahel (avati 1851. aastal).
1848 Talupoegadele kinnisvara soetamise õiguse andmine.
1848 Talupoegade rahutused reas kubermangudes.
1848 Tikuaktsiisi kehtestamine (kaotati 1858. aastal).
1848 Suhkrumaksu kehtestamine.
1850 Mõõduka kaitsetollitariifi kehtestamine.
1850 Manifest üheksanda revisjoni kohta (1850—1851).
1850 Talupoegade rahutused reas kubermangudes.
1851—1858 Raudtee ehitamine Peterburi ja Varssavi vahel (avati 1859. aastal).
1851 Talupoegade rahutused reas kubermangudes.
1852 Inventarireeglite laiendamine Leedule ja Valgevenele.
1853 Esimene veealune telegraafikaabel Venemaal (Peterburi—Kroonlinn).
1853—1856 Krimmi sõda.
1855—1881 Aleksander II valitsemine.
1855—1861 Registreeriti 474 talurahva ülestõusu.
1856 Pariisi rahu (Mustal merel sõjalaevastiku pidamise õiguse äravõtmine Venemaalt).
1856 Blagoveštšenski rajamine Amuuri jõe äärde.
1856 Kaubalaevaliikluse algus Mustal merel.
1857 **3. jaanuar.** Talupoegade järkjärgulise vabastamise plaani viivitamatuks väljatöötamiseks asutatud Erilise Salakomitee esimene istung.
1857 Krediitrahatähtede metallraha vastu vahetamise lõpetamine.
1857 Talurahva ülestõusud Mingreelias ja Kutaisi, Vladimiri, Nižni-Novgorodi, Saraatovi jne. kubermangus.
1857 20. novembri reskript Vilno kindralkubernerile Nazimovile (talurahvareformi ametlik algus).
1857 Aktsiaseltsi «Vene Raudteede Peaühing» kontsessioon.
1857 Esimesed Bessemeri meetodil malmi õhuvooluga läbipuhumise katsed (Vsevolodovilvenski tehases).
1857 Mõõdukas-liberaalne tollitariif.
1857 Kaubandusleping Prantsusmaaga.
1858—1859 Kümnes revisjon.
1858 **8. jaanuar.** Talurahvaküsimuse Peakomitee moodustamine.
1858 Aiguni leping (Amuurimaa ühendamine Venemaaga).
1858 Habarovski rajamine Amuuri jõe äärde.
1858 Kaubandusleping Inglismaaga (kehtis kuni 1914. aastani) ja Belgiaga.
1858 Ühtse postitariifi kehtestamine.
1858 Tšetšeenia vallutamine.
1858 Talupoegade rahutused Peterburi, Nižni-Novgorodi, Podoolia, Samaara, Saraatovi, Kaluuga, Rjasani, Tuula jne. kubermangus.
1859 **17. veebruar.** Redaktsioonikomisjonide moodustamine pärisorjuslikust sõltuvusest lahkuvate talupoegade määruse projekti väljatöötamiseks.
1859 Kohustuste ja maksude süsteemi revideerimise komisjoni moodustamine.
1859 Esimesed koksil malmi sulatamise katsed (riiklikus Bahmuti tehases).
1859 Talupoegade rahutused reas kubermangudes.
1860 Pekingi leping ja Ussuurimaa ühendamine Venemaaga.

1860 Riigipanga asutamine.
1860 Vladivostoki rajamine.
1860 Esimesed võiartellid Tveri ja Jaroslavli kubermangus.
1860 10. oktoober. Pärisorjuslikust sõltuvusest lahkuvate talupoegade määruse väljatöötamiseks moodustatud redaktsioonikomisjonide töö lõpetamine ja projekti üleandmine Talurahvaküsimuse Peakomiteele.
1861 28. jaanuar. Riiginõukogus talupoegi puudutava määruse projekti arutamise algus.
1861 19. veebruar. Aleksander II kirjutas alla «Talupoegade määrusele».
1861 5. märts. Talurahvareformi manifesti avaldamine.

BIBLIOGRAAFIA[1]

«SISSEJUHATUSE» JUURDE JA KURSUSE ÜLDKÜSIMUSTE JUURDE

Põhilised marksistlikud teosed «Sissejuhatuses» käsitletud üld- ja metodoloogiliste küsimuste kohta: K. Marx, Kapital, I kd., eessõna, Tallinn, 1953; К. Маркс, «К критике политической экономии» (mitmesug. vlj.), eessõna. — K. Marx ja F. Engels, Kommunistliku partei manifest; К. Маркс и Ф. Энгельс, Статьи и корреспонденции о России, Соч., т. IX, XV, XVI, ч. I и II, и XXVI. — V. I. Lenin, «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?», Teosed, 1. kd.; «Kapitalismi arenemine Venemaal», Teosed, 3. kd.; «Materialism ja empiriokrititsism», Teosed, 14. kd.; «Riik ja revolutsioon», Teosed, 25. kd.; artiklid agraarküsimuse ja agraarprogrammi kohta esimeses revolutsioonis, Teosed, 9. ja 10. kd.; eriküsimuste kohta vt. viited vastavates peatükkides. — Г. В. Плеханов, История русской общественной мысли, Соч., т. XX.

Üldajaloo kursused. Olemasolevaist Venemaa ja NSV Liidu ajaloo üldkursustest: «История СССР», т. I, M. 1948. Üksikute vabariikide ajaloo üldkursustest: «Історія України в документах и материалах», Киев, изд. УАН, 1941 (ukraina keeles). — «Гісторыя Белорусі у документах і матэрыялах», Мінск 1936 (т. I, IX—XVIII ст.). — I. A. Džavahišvili, Gruusia rahva ajalugu, 2. ja 4. raamat, Tbilisi, 1948 (gruusia keeles). — Н. А. Бердзенишвили, История Грузии, ч. I, с древнейших времён до начала XX в., под ред. С. Джанашиа, Тбилиси 1946. — «История Казахской ССР» с древнейших времён до наших дней, под ред. И. Омарова и А. П. Панкратовой, изд. 2, Алма-Ата 1949.

Vanadest Vene ajaloo kursustest võib (neisse kriitiliselt suhtudes) üksikutes osades kasutada ka järgmisi kursusi: Н. А. Рожков, Русская история в сравнительно историческом освещении, т. I—IX, Л.—М. 1927—1928. — В. О. Ключевский, Курс русской истории, ч. I—V, М. 1937—1938. — С. М. Соловьёв, История России с древнейших времён, т. I—XXIX, М. 1866—1874.

Palju andmeid XIX sajandi Venemaa rahvamajanduse ajaloo kohta on kollektiivses teoses «История России в XIX в.», т. 1—9, М., т-во Гранат, 1907.

---

[1] Käesoleva bibliograafia eesmärgiks ei ole esitada ammendavat kirjandust Venemaa majandusajaloo alal, vaid sellel on üksnes abistav tähtsus — kergendada niihästi algajaile lugejaile ja üliõpilastele kui ka kõrgemate õppeasutuste õppejõududele ja kõigile majandusajalugu põhjalikumalt õppijaile üksikute küsimuste mitmekülgsemat uurimist. Üldine ja eriküsimusi hõlmav bibliograafia on koostatud järgmiselt: eelkõige näidatakse ära marksismi-leninismi klassikute põhilised tööd, seejärel üld- ja faktiline kirjandus, samuti ka ametlikud materjalid, ajaloolised, statistilised ja muud taolised allikad aine põhjalikumaks läbitöötamiseks. Tekstis ja joonealustes märkustes esitatakse metodoloogilistel kaalutlustel vajalik täiendav kirjandus ja dokumentatsioon. Üld- ja faktilist kirjandust, mis on valdavas osas revolutsioonieelne, samuti ametlikke ja muid materjale tuleb käsitleda kriitiliselt.

Majandusajalugu käsitletakse järgmistes kultuuriajaloo kursustes: М. Н. Покровский, Очерк истории русской культуры, ч. I, 1923 (nõuab kriitilist suhtumist, kuna esineb rida ekslikke, antimarksistlikke seisukohti, näiteks Kiievi- ja Moskva-Vene majanduse, kaubanduskapitalismi, pärisorjusliku majanduse jne. käsitlemisel). — Г. В. Плеханов, История русской общественной мысли, Соч., т. XX—XXIII ja üksikväljaanne, М.—Л. 1925,

Rahvamajanduse ajaloo üldkursused: М. В. Довнар-Запольский, История русского народного хозяйства, т. I, М. 1911. — И. М. Кулишер, История русского народного хозяйства, т. I—II, М. 1925 (kuni XVII sajandini; on olemas allikate ja kirjanduse üksikasjaline register); «Очерк истории русской промышленности», 1922; «Очерк истории русской торговли», 1923. — В. И. Пичета, История народного хозяйства России, XIX—XX вв. Начало индустриализации и разложение крепостного хозяйства, изд. 2, М. 1923 (brošüür, XIX sajandi esimene pool).

Krestomaatiad ja kogumikud üld- ja majandusajaloo allikate ja materjalidega tutvumiseks: М. Ф. Владимирский-Буданов, Хрестоматия по истории русского права, изд. 4, вып. 1—3, Киев—Спб. 1889—1908. — А. М. Большаков и Н. А. Рожков, Хрестоматия по истории хозяйства России, вып. 1—2, Л. 1925. — С. В. Вознесенский, Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX и XX вв., т. I—II, Л. 1924. — В. И. Лебедев, В. Е. Сыроечковский, М. Н. Тихомиров, Хрестоматия по истории СССР, т. I, с древнейших времён до конца XVII в., М. 1949. — «Документы и материалы по истории народов СССР», М. 1936—1937. — «Памятники социально-экономической истории России», под ред. А. И. Заозерского и В. Н. Кашина, т. 1—2, Л. 1924. — «Памятники по истории крестьян XIV—XIX вв.», под ред. Вормса, Готье, Кизеветтера и Яковлева, 1910. — «Исторический сборник», Л., Академия наук СССР, Сб. 3—5, 1934—1936.

Historiograafia: М. Н. Тихомиров, Источниковедение истории СССР с древнейших времён до конца XVIII в., т. I—II, М. 1940.

ÜRGAEGNE MAJANDUS

Eelajaloolise ja ürgaegse klasside-eelse ühiskonna ja majanduse **üldküsimused:** К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Соч., т. IV. — F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine; Ф. Энгельс, «Диалектика природы», 1936. — «ÜK(b)P ajalugu. Lühikursus», lk. 107—108 ja 112—113 (geograafilisest keskkonnast). — Л. Г. Морган, Древнее общество, или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации, пер. М. О. Косвена, Л. 1935.

Arheoloogia. Üldteosed: В. А. Городцов, Археология, т. I, Каменный период, М. 1923; «Бытовая археология», 1910.

Ida-Euroopa materiaalsest kultuurist ja sugukondlikust ühiskonnast: Ю. В. Готье, Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до основания первого русского государства, т. I, Л. 1925; sama autor, Железный век в Восточной Европе, М.—Л. 1930. — В. А. Городцов, Культуры бронзовой эпохи в средней России, М. 1916. — П. П. Ефименко, Первобытное общество, изд. 2, Л. 1938. — А. В. Арциховский, Введение в археологию, изд. 3, М. 1947. — А. П. Круглов и Г. В. Подгаецкий, Родовое общество степей Восточной Европы, М.—Л. 1935. — «Итоги и перспективы развития советской археологии». (Материалы для делегатов Всесоюзного археологического совещания.) Под общей ред. акад. В. Потёмкина, М. 1945.

Paleoliitikumist NSV Liidu territooriumil: «Палеолит СССР», Материалы по истории дородового общества (сборник статей), М.—Л. 1935. — П. П. Ефименко, Палеолитические стоянки Восточно-Европейской рав-

нины, Труды Международной конференции, вып. V, Л. 1934. — А. Д. Бонч-Осмоловский, Итоги изучения Крымского палеолита, Труды Международной конференции, вып. V, 1934; «Палеолит Крыма», вып. I—II, М.—Л. 1940—1941.

Ülemisest paleoliitikumist: В. Б. Антонович, Археологические находки и раскопки в Киеве и в Киевской губ. в течение 1876 года, Киев 1879. — В. В. Хвойко, Каменный век среднего Приднепровья, Труды XI археологического съезда, т. I, М. 1901. — Каменский, О Гонецкой стоянке. — В. В. Хвойко, Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Киев 1913. — А. И. Кельсиев, Палеолитические кухонные остатки в селе Костенках Воронежского уезда, «Древности», Труды Московского археологического общества, т. IX, вып. 2—3, М. 1883. — В. А. Городцов, Исследование Гонцовской стоянки, 1915.

Neoliitikumist NSV Liidu territooriumil: П. Н. Третьяков, К истории племён Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э., М.—Л. 1941. — «Из истории родового общества на территории СССР» (сборник), М.—Л. 1935. — А. Н. Лявданский, Некоторые данные о каменном веке и культуре бронзовой эпохи в Смоленской губернии, Смоленск 1927.

Tripolje kultuurist, peale ülalmainitud ülemist paleoliitikumi käsitlevate üldteoste: В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М. Изд. М. Арх. общ. 1895. — Н. Беляшевский, Первобытный человек на берегах реки Днепра вблизи г. Киева, «Киевская старина», 1890, № 4. — Б. Л. Богаевский, Орудия производства и домашние животные Триполья, Л. 1937. — «Трипільська культура на Україні», вып. 1, Киев 1926.

Ida-Euroopa tasandiku rahvastest vanaajal. Sküütide ja Sküütia kirjeldamisele on pühendatud Herodotose «Ajaloo» IV raamatu venekeelseist tõlkeist: Геродот, История в девяти книгах, пер. Ф. Г. Мищенко, т. 1—2, М. 1885. Vt. ka «Древности геродотовой Скифии», Спб. 1866—1872. — В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—2, Спб. 1893—1906. — Sarmaatidest: Страбон, География Страбона в 17 книгах, пер. Ф. Г. Мищенко (кн. II, VII, XI), М. 1879. — Русские древности в памятниках искусства изд. И. Толстым и Н. Кондаковым, вып. 1—6, Спб. 1889—1899. Вып. 2. Древности скифосарматские, Спб. 1889. — Н. К. Арзютов, Мордва Нижневолжского края по данным археологии, Саратов 1931. — Первухин, Материалы по археологии восточных губерний России, 1896. — Ибн-Даста, Известия о хазарах, буртасах, булгарах, мадъярах, славянах и русах, пер. Д. А. Хвольсона, Спб. 1869. — Ибн-Фадлан, Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, пер. акад. Крачковского, М.—Л. 1939. — Советское востоковедение, т. I—II, М.—Л. 1940—1941. — М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Л. 1937. — А. Н. Насонов, Тмутаракань в истории Восточной Европы X века. «Исторические записки», 1940, № 6. — П. В. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX—XIII вв., Киев 1884.

Kreeka kolooniatest Musta mere ääres: «Из истории Боспора», М.—Л. 1934. — М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л. 1925. — Фармаковский, Архаический период в России, 1914.

Vene ühislaavlaste põlvenemisest ja paiknemisest ning nende ürgaegsest majandusest: Брим, Происхождение термина Русь. «Россия и Запад», под ред. А. И. Заозерского, I, Пгр. 1923. — Л. С. Тиверiадский, К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян. «Исторические записки», 1942, № 13. — Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь. «Вестник древней истории», 1939, № 1 (6). — В. В. Хвойко, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Киев 1913. — Н. С. Державин, Об энтогенезе древнейших народов Днепровско-Дунайского бассейна. «Вестник древней истории», 1939, № 1. — А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Пгр. 1919. — С. В. Юшков, К вопросу о происхождении русского государства, «Учёные записки Москов-

ского юридического института», 1940, вып. II. — А. А. Спицын, Расселение древнерусских племён по археологическим данным, Спб. 1899. — А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII и до конца X в. по Р. Х.), Спб. 1870. — Ибн-Даста, Известия о хазарах, буртасах, булгарах, мадьярах, славянах и русах, пер. Д. А. Хвольсона, Спб. 1869. — Н. С. Державин, Происхождение русского народа. Великорусского, украинского, белорусского, М. 1944; sama autor, Племенные и культурные связи болгарского и русского народов, М.—Д. 1944.

Muinasslaavlaste ürgaegse majanduse kohta leidub üldandmeid järgmistes kursustes: Довнар-Запольский (arheoloogiline materjal, kirjanduslikud viited) ja Кулишер, т. I (kirjandus). Slaavlaste sugukondlikust elukorrast: «Киевская Русь», т. I, Спб. 1911. — С. А. Жебелев, Маврикий (Стратег). Известия о славянах VI—VII вв. «Исторический архив», 1939, т. II. — А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Пгр. 1919.

Vana-Vene ajaloolise geograafia alal: Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии. География начальной летописи, Варшава 1873. — Л. М. Майков, Заметки по географии древней Руси, Спб. 1874. Vanaaja geograafia ja kartograafia alal: «Книга, глаголемая большой чертёж», описание географической карты, составлена в XVI в. (изд. Спасским, М. 1846). Vt. samuti И. А. Стрельбицкий, Исчисления поверхности Российской империи в общем её составе в царствование имп. Александра III и смежных с Россией Азиатских государствах, Спб. 1889. — Д. М. Лебедев, География в России XVII в., М.—Л. 1949.

Kirjalikud mälestusmärgid varasest slaavi ühiskonnast, peamiselt kroonikad käsikirjadena: Лаврентьевская летопись. Raamatus «Полное собрание русских летописей», изд. Гос. Археографической комиссией, изд. 3, т. I, вып. 1—2, Л. 1926—1927. «Ипатьевская летопись», raamatus «Полное собрание русских летописей», изд. Гос. Археографической комиссией, изд. 3, т. 2, вып. 1, Л. 1923. — «Новгородская летопись по Синодальному списку», Спб., изд. Археографической комиссией, 1888; Полное собрание русских летописей, I—XXIII, 1841—1917.

VANAAJA ORJANDUSLIKUD RIIGID NSV LIIDU TERRITOORIUMIL

Üldine ajalookirjandus Kaukaasia rahvaste ajaloo kohta vene keeles: Allikad: «Акты, собранные Кавказской археографической комиссией», т. I—II, Тифлис 1866—1888. — «Сборник сведений о Кавказе», Тифлис, т. I—IX, 1871—1885. — «Сборник сведений о кавказских горцах, издаваемый с соизволения е. и. в. главнокоманд. Кавказск. армиею при Кавказском горном управлении, вып. I—IX, Тифлис 1868—1881. — «Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа», вып. 1—46, Тифлис—Махачкала 1882—1929. — К. Ф. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, ч. I, Тифлис 1844. — Б. А. Тураев, История древнего Востока, т. II, Л. 1936, глава «Ванское царство». — И. И. Мещанинов, Восточное Закавказье времён халдских завоеваний. «Вестник древней истории», 1937, № 1. — Хетты и хетская культура, сб. статей, М.—Л. 1924. — Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван 1944.

Üksikute rahvaste kohta: a) Gruusia. Gruusia keeles: M. Brosse, Gruusia ajalugu selle tekkimisest kuni XIX sajandini, Pgr. 1923. — M. Džanašvili, Gruusia ajalugu, I kd., Tifliis 1906. — I. A. Džavahišvili, Gruusia rahva ajalugu, 2. ja 4. raamat, Tbiliisi 1948; «Gruusia majandusajalugu», Tifliis 1907. Vene keeles: С. Баратов, История Грузии, тетр. I—3, Спб. 1865—1871. — А. С. Хаханов, Древнейшие пределы расселения Грузии по Малой Азии, М. 1890. — И. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, т. I, Спб. 1905. — Ф. Жордания, К материалам по истории Грузии XI—XII вв. «Чтения ОИДР», т. III, 1895. — Н. А. Бердзенишвили и др., История Грузии, под ред. Джанашиа, Тбилиси 1946.

b) Armeenia: Н. Г. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб. 1908. — В. А. Абаза, История Армении, Спб. 1888. — Г. А. Халатьянц, Очерк истории Армении в связи с общим ходом событий в Передней Азии, М. 1910. — Манандян, Материалы по истории экономической жизни древней Армении, 1928; «О торговле в городах Армении в связи с мировой торговлей древних времён» (V в. до н. э. — XV в. н. э.), 1930; «Armeenia ajalugu Türgi-Tatari sissetungide ajastul», 1922 (armeenia keeles); «Feodalism muistses Armeenias Aršakiidide ja Marzbanstvo ajastul» (armeenia keeles), 1934. — В. Я. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Ереван 1940. Armeenia vanaaja autoritelt: Моисей Хоренский (IX в.), География (русск. пер. К. П. Патканов, Армянская география VII в. по р. х. (приписываемая Моисею Хоренскому), Спб. 1877) ja «История Армении» (русск. пер. Эмина, изд. 2, 1893).

c) Aserbaidžan: Е. А. Пахомов, Краткий курс истории Азербайджана, Баку 1923. — В. М. Сысоев, Краткий очерк истории Азербайджана (Северного), Баку 1925.

d) Teiste rahvaste kohta: Г. К. Мартиросиан, История Ингушии, 1933. — Шора-Беклурзин-Ногмов, История адыгейского народа, Тифлис 1861. — А. В. Фадеев, Краткий очерк истории Абхазии, ч. I, Сухум 1934. — С. Басария, Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении, Сухум-Кале 1923. — С. М. Ашхацова, Пути развития абхазской истории, Сухум 1925 (kahe viimase autori kriitika vt. nimetatud Fadejevi raamatu eessõna). — К. Кудрявцев, Сборник материалов по истории Абхазии, Сухум, 1922.

Üldisest ajalookirjandusest Kesk-Aasia, Aasia keskosa ja Siberi kohta on põhilised tööd, mis valgustavad majandusliku arengu küsimusi: В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. 1—2, Спб. 1898—1900; «К истории орошения Туркестана», Спб. 1914; «История Туркестана», Ташкент 1922; «Киргизы», Фрунзе 1943; «История культурной жизни Туркестана», Л. 1927; «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира», Баку 1925. — Иванов и Якубовский, История Средней Азии 1941. — А. П. Чулошников, Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён, ч. I, Оренбург 1924. — Е. Л. Штейнберг, Очерки истории Туркмении, М.—Л. 1934. — Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. I—II, Академия наук СССР, М.—Л. 1938—1939. — С. А. Токарев, Очерки истории якутского народа, М. 1940. — А. Н. Насонов, Монголы и Русь, М.—Л. 1940.

Välismaa maadeuurijate märkmed Aasia kohta: Карпини Иоанн де Плано, Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях, Спб. 1825. — Вильгельм де Рубруквис, Путешествие в восточные страны. Järgmiste autorite raamatutes: Карпини Иоанн де Плано, История монголов, Спб. 1911, Марко Поло (пер. со старо-французск. текста под ред. В. В. Бартольда, Спб. 1902), Рюи Гонзалес («Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд», изд. Академии наук, 1881) jt.

IX—XIV SAJ. FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS

Marksismi-leninismi klassikud feodalismi-pärisorjuse geneesist, olemusest ja lagunemisest: Маркс и Энгельс, Соч., т. IV, стр. 54. — К. Маrх, Kapital, I kd., 8. ja 24. ptk.; К. Маркс, Капитал, т. III, гл. 20, 36, 47; «Формы, предшествующие капиталистическому производству» (avaldamata käsikirjast), «Пролетарская революция» № 3, 1939; Хронологические выписки, «Большевик» № 24, 1936. — F. Engels, Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine; «Anti-Dühring» (eriti II ja III osa); «О разложении феодализма и развитии буржуазии», Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XVI,

ч. I; «Марка», Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XV. — V. I. Lenin, Riigist, Teosed, 29. kd.

Feodalismi-pärisorjuse geneesist ja üldprobleemidest Venemaal ning selle iseärasustest: "Secret diplomatic history of the eighteenth Century" by Karl Marx, London 1899. — Rida artikleid: К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, X, XI, ч. I, XV. — V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., eriti III ptk.; «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?», Teosed, 1. kd., lk. 132—134; «Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul», Teosed, 15. kd.

IX—X sajandi Kiievi-Vene majanduslikust korrast ja varase feodalismi majandussuhetest, peale ülalnimetatud üldajaloo kursuste: Б. Д. Греков, Феодальные отношения в Киевском государстве, 1936; «Очерки по истории феодализма в России», 1934; «Киевская Русь», 1944; «Культура Киевской Руси», 1944; «Крестьяне на Руси, с древнейших времён до XVII века», М.—Л. 1946. — Л. В. Черепнин, Из истории древнерусских феодальных отношений XIV—XVI вв. «Исторические записки» № 9, 1940. — С. Б. Веселовский, К вопросу о происхождении вотчинного режима, М. 1926. — М. Н. Тихомиров, Феодальный порядок на Руси, М.—Л. 1930. — С. В. Юшков, Феодальные отношения и Киевская Русь, Саратов 1925. — А. Е. Пресняков, Княжное право в древней Руси, Очерки по истории X—XII ст., Спб. 1909.

Revolutsioonieelsest historiograafiast: Н. П. Павлов-Сильванский, Феодализм в древней Руси, Спб. 1907. Vt. samuti «Исторические сборники», 3—5, Академия наук, 1935. — В. В. Мавродин, Образование русского национального государства, М. 1939.

Allikad. Peale kroonikate vt. samuti «Русская Правда» (Академический, Троицкий, Карамзинский и др. списки). Под ред. Б. Д. Грекова, т. 1—2, АН СССР, М.—Л. 1940—1947. — С. В. Юшков, «Русская Правда», тексты на основе 7 списков и 5 редакций, Киев 1935. — М. Н. Тихомиров, Исследования о «Русской Правде», АН СССР, М.—Л. 1941. — «Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией императорской Академии наук» (lühendatult — ААЭ), т. I—IV (1294—1700), Спб. 1836. — «Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией» (lühendatult — АИ), т. I—IV (1334—1700), Спб. 1841—1842. — «Дополнения к актам историческим» (lühendatult — ДАИ), т. I, 1846. — «Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел», ч. I—IV, М. 1813—1828. Акты и материалы о хозяйственном быте. — П. А. Муханов, «Сборник Муханова», изд. 2, доп., Спб. 1866. — «Новгородская судная грамота» и «Псковская судная грамота», изд. Археографической комиссии, 1888; новый перевод и комментарии Л. В. Черепнина и А. И. Яковлева, «Исторические записки» № 6, 1940. — «Памятники истории Киевского государства IX—XII вв.», сборник документов, Л. 1936.

Feodaal-pärisorjuslikest suhetest Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste juures vt. I osas märgitud ajalookirjandus ja ka: Пурцеладзе, О крепостном состоянии в Грузии (1882). — И. И. Шопен, Исторический памятник состояния армянской области в эпоху присоединения к Российской империи, Спб. 1852. — Джанашиа, Грузия на путях раннего феодализма, 1937. — «Материальная культура эпохи Шота Руставели», под ред. Джавахишвили, 1938. — Е. А. Пахомов, Краткий очерк истории Азербайджана, Баку 1923. — Б. Я. Владимирцев, Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм, Л. 1934. — В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, т. I—II, Спб. 1898—1900. — Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая Орда, под ред. В. Быстрянского, М. 1941. — М. Вяткин, Очерки по истории Казахской ССР, т. I, М. 1941.

Feodaalsuhetest XI—XIV feodaalse Vene põllumajanduses: Г. Ф. Блюменфельд, О формах землевладения в древней России, Одесса 1884. — В. О. Ключевский, Опыты и исследования, М. 1915. — А. М. Гневушев, Очерки экономической и социальной жизни сельского населения Нов-

городской области после присоединения Новгорода к Москве, т. I, Киев 1915. — П. А. Аргунов, Крестьянин и землевладелец в эпоху Псковской судной грамоты, Учёные записки Саратовского университета, т. IV, вып. 4, 1925. — И. Д. Беляев, Крестьяне на Руси, М. 1903. — П. И. Беляев, Холопство и долговые отношения в древнем русском праве, «Юридический вестник», 1915, кн. IX (I). — В. П. Любимов, Смерд и холоп, «Исторические записки» № 10, 1941. — М. Н. Тихомиров, Монастырь-вотчинник XVI в., «Исторические записки» № 3, 1938. — Н. Павлов-Сильванский, Закладничество — патронат, «Записки имп. русского археологического общества», нов. серия, 1897, т. 9, вып. 1—2. — А. И. Никитский, История экономического быта Великого Новгорода, М. 1893. — П. В. Полежаев, Московское княжество в 1-й половине XIV в., Спб. 1878. — С. Б. Веселовский, Село и деревня в Северо-восточной Руси XIV—XVI вв., М.—Л. 1936. — Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времён до XVII века, М.—Л. 1946.

Linnadest, tööstusest ja kaubandusest feodaalsel perioodil, peale ülalnimetatud üldkirjanduse vt. linnadest: Д. Я. Самоквасов, Древние города России, Спб. 1873. — Н. И. Костомаров, Северно-русские народоправства во времена удельновечевого уклада, изд. 3, Спб. 1886. — В. Н. Лешков, Русский народ и государство, М. 1858. — Н. Е. Забелин, История города Москвы, ч. I, М. 1905. — Н. Я. Аристов, Промышленность древней Руси, Спб. 1866.

Kaubandusest: В. Г. Василевский, Древняя торговля Киева с Регенсбургом, «ЖМНП», 1888, июль, отд. II. — М. Н. Бережков, О торговле Руси с Ганзой до конца XV в., Спб. 1879. — В. В. Святловский 2-й, Примитивно торговое государство, как форма быта, Спб. 1914. — И. И. Кауфман, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века, Спб. 1910. — Забелин, О металлическом производстве в России до XVIII в., «Записки Московского археологического общества», т. V. — И. Е. Андреевский, О договоре Новгорода с немецкими городами и Готландом, заключённом в 1270 году, Спб. 1855.

VENE RIIGI PÄRISORJUSLIK MAJANDUS XV—XVII SAJANDIL

Põhilised seisukohad Vene riigi tekkimise kohta: V. I. Lenin, Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu? Teosed, 1. kd., lk. 133—134.

XV—XVII sajandi Vene riigi majanduse ja olustiku üldajaloo kohta, peale üldkursuste vastavate peatükkide vt. samuti: А. Е. Пресняков, Образование великорусского государства, ч. II, 1918, Пгр. 1920. — М. К. Любавский, Образование основной государственной территории великорусской народности, Л. 1929. — И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. I, М. 1894. — Н. И. Костомаров, Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI—XVII столетиях. Историч. монографии, изд. 2, Спб. 1889. Uusim diskussioon Moskva riigi tekkimise ja majandusliku korra kohta vt. P. P. Smirnovi artikkel ning I. Smirnovi, V. Mavrodini ja S. Juškovi vastuväited sellele ajakirjas «Вопросы истории» № 2—4, 1946: 1) П. П. Смирнов, Образование русского централизованного государства в XIV—XV вв., «Вопросы истории» № 2—3, 1946; 2) В. Мавродин, Несколько замечаний по поводу статьи П. П. Смирнова «Образование русск. центр. гос-ва в XIV—XV вв.», «Вопросы истории» № 4, 1946; 3) И. Смирнов, О путях исследования русского централизованного государства (по поводу статьи П. Смирнова), «Вопросы истории» № 4, 1946; 4) С. Юшков, К вопросу об образовании русского государства в XIV—XV веках (по поводу статьи проф. П. Смирнова), «Вопросы истории» № 4, 1946.

Välismaalaste teostest Moskoovia kohta: Матвей Меховский, Трактат о двух Сарматиях (käib 1517. aasta kohta), М.—Л., изд. Академии наук СССР, 1936. — С. Герберштейн, Записки о Московии (1549), русск. перевод, Спб. 1866 (tema kohta Е. Е. Замысловский, Герберштейн и его историко-географические известия о России, Спб. 1884). — Л. Флетчер, О государстве русском (1591), русск. перев. изд. 2, Спб. 1905 (tema kohta С. М. Середонин, Сочинение Д. Флетчера «Of the Russe Common Wealth», как исторический источник, Спб. 1891). — А. Олеарий, Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633—1639 гг., перев. с нем. П. Барсов, М. 1870. — И. Ф. Кильбургер, Краткое известие о русской торговле (1674), русск. перев., Спб. 1820 (tema kohta Б. Г. Курц, Сочинения Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича, М. 1915). — Де Родес, Размышления о русской торговле в 1653 г., «Магазин землеведения и путешествий», т. V, М. 1858 (tema kohta Б. Г. Курц, Состояние России в 1650—1655 гг. по донесениям Родеса, М. 1914). — Г. К. Котошихин, О России в царствование Алексея Михайловича, изд. 4, Спб. 1906. — Ю. Крижанич, Русское государство в половине XVII в., т. 1—6, М. 1859. — В. О. Ключевский, Сказания иностранцев о Московском государстве, М. 1866 и М. 1916. — «Известия англичан о России XVI в.», пер. с англ. С. М. Середонина, М. 1884. — «Библиотека иностранных писателей о России», отд. I, т. 1—2, Спб. 1836—1847.

Allikad ja materjalid peale nende, mis on ära toodud teises osas: Moskva ajastu majandusajaloo tähtsaimaks allikaks on katastrid: «Писцовые книги Московского государства», ч. I, Спб. 1872—1877. — «Новгородские писцовые книги», т. I—VI, Спб. 1859—1910. — «Писцовые книги Рязанского края», под ред. Сторожева, т. I, вып. 1—3, Рязань 1898—1904. — «Материалы по истории города XVII—XVIII столетий», 1883. Spetsiaalselt talurahva ajaloo kohta: М. А. Дьяконов, Акты, относящиеся к истории тяглого населения в Московском государстве, вып. I—II, 1895—1897. — Д. Я. Самоквасов, Крестьяне древней России по новооткрытым документам, М. 1909 (arhiivimaterjal). — «Сводный текст крестьянских порядных XVI века», Спб. 1910. — «Приходно-расходная книга Волоколамского монастыря 1593—1594», Труды Историко-археографического института Академии наук. — «Памятники истории Великого Новгорода», под ред. С. В. Бахрушина, М. 1909.

Spetsiaalselt põllumajanduse küsimustes, peale ülalnimetatud üldmonograafiate vt. samuti: Н. А. Рожков, Сельское хозяйство Московской Руси XVI в., М. 1899. — Ю. В. Готье, Замосковный край в XVII в., М. 1906, новое изд., М. 1937. — А. И. Заозерский, Царская вотчина XVII в., М. 1937. — И. Е. Забелин, Большой боярин в своём вотчинном хозяйстве, «Вестник Европы», 1871, кн. I—II, январь—февраль. — Н. А. Благовещенский, Четвертное право, М. 1899. — И. Д. Беляев, О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича, М. 1846. — В. О. Ключевский, Хозяйственная деятельность Соловецкого монастыря, М. 1867. Опыты и исследования. — А. А. Новосельский, Вотчинник и его хозяйство в XVII в., М.—Л. 1929. — «Хозяйство крупного феодала-крепостника XVII в.», Труды Историко-археографического института Академии наук СССР, 1933. — С. В. Бахрушин, Княжеское хозяйство XV в. и первой половины XVI в., raamatus «Сборник статей, посвящённых В. О. Ключевскому», М. 1909. — Б. Д. Греков, Монастырское хозяйство XVI—XVII вв., Л. 1924.

Maavaldusest ja agraarsuhetest XV—XVII sajandil: М. А. Дьяконов, Очерки из истории сельского населения в Московском государстве (XVI—XVII вв.), М. 1898. — С. В. Рождественский, Служилое землевладение в Московском государстве XVI в., Спб. 1897. — Е. Д. Сташевский, Опыт изучения писцовых книг Московского государства XVI в., вып. 1, Киев 1907. — М. Шиманский, Рязанский уезд в конце XVI в. и в начале XVII в. по писцовым книгам, Труды Рязанской учёной архивной комиссии, вып. I, т. 24, 1910 г. — Г. М. Белоцерковский, Тула и Тульский уезд в XVI и

XVII вв., Киев 1914. — И. И. Лаппо, Тверской уезд в XVI в., М. 1893. — П. Смирнов, Орловский уезд в конце XVI в., «Университетские известия», Киев 1909, № 1, 3, 5, 7—10; 1910, № 3, 5. — Г. И. Перетяткович, Поволжье в XV и XVI вв., М. 1877. — С. Б. Веселовский, Село и деревня в Северо-восточной Руси XIV—XVI вв., М.—Л. 1936. — С. В. Бахрушин, Княжеское хозяйство XV и первой половины XVI в., raamatus «Сборник статей, посвящённых В. О. Ключевскому», М. 1909. — С. В. Бахрушин, Сибирские служилые татары в XVII в., «Исторические записки» № 1, 1937. — И. Д. Беляев, О поземельном владении в Московском государстве, raamatus «Переписная окладная книга по Новугороду Вотьской пятины», М. 1851. — М. И. Горчаков, О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и святейшего синода, Спб. 1871. — В. Седашев, Очерки и материалы по истории землевладения Московской Руси XVII в., М. 1912. — «Феодальная деревня Московского государства XIV—XVI вв.», сборник документов подготовлен к печати акад. Б. Д. Грековым, М.—Л. 1935.

Spetsiaalselt vene maakogukonna, selle tekkimise ja ajaloo küsimuse kohta vt. artiklid ja kirjad: К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, XV, XVI, ч. II, т. XXVI—XXVIII. — V. I. Lenin, kriitilistes artiklites narodnikute vastu: «Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?», Teosed, 1. kd.; «Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus hr. Struve raamatus», Teosed, I. kd.; «Millisest pärandist me loobume?», Teosed, 2. kd.; «Kapitalismi arenemine Venemaal», eriti I—IV ptk., Teosed, 3. kd.; «Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm 1905.—1907. aastal toimunud esimeses Vene revolutsioonis», Teosed, 13. kd.: «Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul», Teosed, 15. kd. Vt. samuti artiklid põllumajanduse ja agraarküsimuse kohta ning Stolõpini reformi kohta allpool, V ja VII osas. — Vanast vene historiograafiast kogukonna päritolu ja arengu kohta: Б. Н. Чичерин, Обзор исторического развития сельской общины в России. — П. А. Соколовский, Очерк истории сельской общины на севере России, Спб. 1877. — А. Ефименко, Крестьянское землевладение на севере, 1884. — А. А. Кауфман, Русская община в процессе её зарождения и роста, М. 1908. — В. А. Панаев, Общинное землевладение и крестьянский вопрос, Спб. 1881.

Maarahvastikust ja talupoegade kinnistamisest: В. О. Ключевский, Происхождение крепостного права, М. 1885. Подушная подать и отмена холопства в России, raamatus «Опыты и исследования», первый сб. статей, М. 1912. — А. С. Лаппо-Данилевский, Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России, Спб. 1905, samuti kogumikus «Крестьянский строй», т. I, Спб. 1905; «Организация прямого обложения в Московском государстве со времён смуты до эпохи преобразований», Спб. 1890. — М. А. Дьяконов, К истории крестьянского прикрепления, «ЖМНП», VI, 1893. — Б. Д. Греков, Главнейшие этапы в истории крепостного права в России, М.—Л. 1940. — Н. С. Чаев, К вопросу о сыске и прикреплении крестьян в Московском государстве в конце XVI в., «Исторические записки» № 6, 1940. — Н. И. Ульянов, Крестьянская война в Московском государстве начала XVII в., сборник документов, Л. 1935.

Linn Vene riigis XV—XVI sajandil: Peale ülalnimetatud üldkirjanduse vt. spetsiaalselt linna ajaloo kohta: Н. Д. Чечулин, Города Московского государства в XVI веке, Спб. 1889. — Д. Я. Самоквасов, Древние города России, Спб. 1873. — А. Пригара, Опыт истории состояния городских обывателей в восточной России, Спб. 1868. — П. Смирнов, Города Московского государства в первой половине XVII века, т. I, вып. 1—2, Киев 1917—1919. — И. Е. Забелин, История города Москвы, ч. I, М. 1905. — А. И. Никитский, Очерк внутренней истории Пскова, Спб. 1873; «История экономического быта Великого Новгорода», М. 1893. — С. К. Богоявленский, Некоторые статистические данные по истории русского города XVII в., «Труды археографической комиссии имп. Московского археологического общества», т. I. — К. В. Базилевич, Городские восстания в Московском государстве XVII в., М.—Л. 1936.

Linnatööstuse olukorrast: М. В. Довнар-Запольский, Торговля и промышленность Москвы в XVI—XVII вв., М. 1910; «Организация московских ремесленников в XVII в.», «ЖМНП», 1910, сентябрь, отд. II.

Kaubandusest Vene riigis XV ja XVI sajandil: Н. И. Костомаров, Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. Историческая монография, изд. 2, Спб. 1889. — Н. Г. Устрялов, Именитые люди Строгановы, Спб. 1842. — А. А. Введенский, Торговый дом XVI—XVII вв., Л. 1924. — Е. Д. Стащевский, Пятина 142 года и торгово-промышленные центры Московского государства, «ЖМНП», 1912, апрель — май. — И. И. Любименко, История торговых сношений России с Англией, вып. I, Юрьев 1912. Raharingluse kohta: В. О. Ключевский, Русский рубль XVI—XVII вв., М. 1884. — И. И. Кауфман, Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века, Спб. 1910.

Vene riigi koloniaalpoliitika: Д. И. Багалей, Очерки по истории колонизации степной окраины Московского государства, М. 1887; «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI—XVII столетии», т. 1—2, Харьков 1886—1890. — Г. И. Перетяткович, Поволжье в XV и XVI вв., М. 1877; «Поволжье в XV и начале XVIII в.», Одесса 1882. — Е. Д. Стащевский, К истории колонизации юга, М. 1913. — И. Н. Миклашевский, К истории хозяйственного быта Московского государства, ч. I, М. 1894. — П. А. Соколовский, Экономический быт земледельческого населения и колонизация юго-восточных степей перед крепостным правом, Спб. 1878. — Д. И. Багалей, Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, М. 1887. — Г. Ф. Миллер, Описание Сибирского царства и всех происшедших в нём дел от начала, а особливо от покорения его Российской державе, по сии времена, кн. I, Спб. 1787. — Г. Ф. Миллер, История Сибири, т. I—II, АН СССР, М.—Л. 1937—1941. — Соловцов, Историческое обозрение Сибири, 1838—1844. — П. Н. Буцинский, Заселение Сибири и быт первых её насельников, Харьков 1889. — А. А. Титов, Сибирь в XVII в., сборник старинных русских статей о Сибири и прилежащих к ней землях, М. 1890. — С. В. Бахрушин, Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII вв., М. 1928; «Военнопромышленные экспедиции торговых людей в Сибири в XVII в.», «Исторические записки» № 10, 1941. — «Колониальная политика Московского государства Якутии в XVII в.» (сборник архивных документов), Л. 1936. — С. А. Токарев, Очерк истории якутского народа, М. 1940. — Н. Н. Козьмин, К вопросу о турецко-монгольском феодализме (феодализм в Бурятии), М.—Иркутск 1934. — «История бурят-монгольского народа от XVII в. до 60-х годов XIX в.», Академия наук, 1940. — «Колониальная политика царизма на Камчатке и Чукотке в XVIII в.», сборник архивных материалов, Л. 1935. — Д. П. Никольский, Башкиры, Спб. 1899. — «Материалы по истории Башкирской АССР», ч. I, АН СССР, М.—Л. 1936. — Б. Д. Греков и Ю. А. Якубовский, Золотая Орда, М. 1941. — А. А. Гераклитов, Арзамасская мордва по писцовым и переписным книгам XVII—XVIII вв., Саратов 1930. — С. К. Богоявленский, Материалы по истории калмыков в первой половине XVII века, «Исторические записки» № 5, 1939. — А. П. Чулошников, Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племён, ч. I, Оренбург 1924.

Valgevene, Leedu ja Edela-Vene ajaloost XIII—XVII sajandil. Rikkaliku kirjanduse hulgas tekstis puudutatud rahvamajanduse küsimuste kohta on peamised teosed: В. Б. Антонович, Монографии по истории западной и юго-западной России, т. I, Киев 1885. — М. В. Довнар-Запольский, Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. I, Киев 1901; «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в.», Киев 1905. — М. Владимирский-Буданов, Население юго-западной Руси от половины XIII в. до Люблинской унии, «Архив юго-западной Руси», 1886, ч. VII, т. I, II отд., 1886—1891. — М. К. Любавский, На-

чальная история малорусского казачества, «ЖМНП», 1895, июль, отд. II. — И. А. Линниченко, Черты из истории сословий в юго-западной Галицкой Руси XIV—XV вв., М. 1894. — П. А. Кулиш, История воссоединения Руси, т. I—III, Спб. 1874—1877. — С. Я. Боровой, Национально-освободительная борьба украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины, «Исторические записки» № 9, 1940. — А. Я. Ефименко, История украинского народа, вып. 1—2, Спб. 1906. — М. Ф. Владимирский-Буданов, Поместья литовско-русского государства, 1889, — Ф. И. Леонтович, Очерки истории литовско-русского права, 1894. — В. И. Пичета. Гісторыя Беларус, ч. I, М.—Л. 1924; «Аграрная реформа Сигизмунда Августа в литовско-русском государстве», ч. 1—2, М. 1917; «Литовско-русское государство», kogumikus «Русская история в очерках и статьях», под ред. Довнар-Запольского, т. II.

Allikad: «Акты, относящиеся к истории Западной России», собранные и изданные археографической комиссией, т. I—V, Спб. 1846—1853. — Ф. И. Леонтович, Акты литовской метрики, т. I, вып. I—II, 1413—1507, Варшава 1896—1897. — «Архив юго-западной России», ч. 1—8, Киев 1859—1911; ч. I, т. III—VIII. — «Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией», т. 1—38, Вильна 1865—1914. — Акты литовско-русского государства, изданные М. Довнар-Запольским, вып. I, М. 1899. — «Документы і матэрыялы по гісторыі беларусі», т. I, IX—XVIII ст., АН, Минск 1936.

Vene riigi majandus ja majanduspoliitika XVII sajandil. Üldteosed: Г. К. Котошихин, О России в царствование Алексея Михайловича, Спб. 1906. — А. Олеарий, Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно, Спб. 1906. — А. Мейерберг, Путешествие в Московию барона А. Мейерберга, М. 1874. — Ю. В. Готье, Замосковный край в XVII в., М. 1937. — М. А. Дьяконов, Очерки по истории сельского населения Московского государства (XVI—XVII вв.), М. 1898. — А. И. Заозерский, Царская вотчина XVII в., М. 1937. — П. Смирнов, Города Московского государства в первой половине XVII в., т. I, вып. 1—2, Киев 1917—1919. — А. А. Новосельский, Вотчинник и его хозяйство XVII в., М.—Л. 1929.

Moskva tööstus ning kaubandus- ja tööstuspoliitika XVII sajandil: П. Смирнов, Экономическая политика Московского государства в XVII в., «Русская история в очерках и статьях», под ред. Довнар-Запольского, т. III, 1917. — Н. Б. Бакланов, В. В. Мавродин, И. И. Смирнов, Тульские и Каширские заводы в XVII в., М.—Л. 1934. — «Крепостная мануфактура в России», ч. I, Л. 1930. — «Тульские и Каширские железные заводы», Л. 1930. — «Олонецкие медные и железные заводы», Л. 1931. — Де Родес, Размышления о русской торговле в 1653 г., «Магазин землеведения и путешествий», т. V, М. 1855. — Кильбургер, Краткое известие о русской торговле, 1915. — Д. А. Кашинцев, История металлургии Урала, т. I, М.—Л. 1939. — К. В. Базилевич, Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве в 1662 г., М.—Л. 1936. — С. В. Бахрушин, Московский мятеж 1648 г., 1917. — К. В. Базилевич, Элементы меркантилизма в экономической политике Алексея Михайловича. Учёные записки МГУ, вып. 41, М. 1940.

Allikad: «Уложение царя и великого князя Алексея Михайловича», 1913. — «Новоторговый устав 22 апреля 1667 г.», «Полное собрание законов Российской империи», Собр. первое, т. I, ст. 408. — «Челобитные дворян и детей боярских всех городов в первой половине XVII в.» teoses «Чтения ОИДР», кн. 3, 1915.

VENEMAA PÄRISORJUSLIK MAJANDUS XVIII SAJANDIL

XVIII—XIX sajandi pärisorjusliku majanduse üldküsimustest, lagunemisest ja languse põhjustest vt. marksistlik-leninlik kirjandus, mis on ära toodud sissejuhatuse ja teise osa jaoks. Peale selle, eriti feodaalse killustatuse

likvideerimise ja feodaal-absolutistliku riigi tekkimise ajastu kohta: Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии, Сочинения К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XVI, ч. I, samuti т. XXVII, стр. 117. — V. I. Lenin, Mis on «rahvasõbrad» ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatide vastu?, Teosed, 1. kd.; «Kapitalismi arenemine Venmaal», Teosed, 3. kd.; «Suurenev mittevastavus», Teosed, 18. kd.; ««Pahempoolsest» lapsikusest ja väikekodanlikkusest», Teosed, 27. kd.

Üldteostest XVII—XIX sajandi pärisorjusliku majanduse faktilise ajaloo alal: В. И. Семевский, Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, изд. 2, т. I—II, Спб. 1903. — П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, eriti гл. IV—VI, ч. 1—2, Спб. 1908—1913—1917. — Н. Волконский, Условия помещичьего хозяйства при крепостном праве, Труды Рязанской учёной архивной комиссии, 1897, т. XII, вып. 2 и 3. — А. Д. Повалишин, Рязанские помещики, их крепостные, Рязань 1903. — П. Б. Струве, Крепостное хозяйство, Спб. 1913. — И. И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, изд. 3, Л. 1925. — Н. Ф. Хованский, Помещики и крестьяне Саратовской губернии. Teoses «Материалы по крепостному праву», Саратовская губерния, Саратов 1911. — В. И. Снежневский. Крепостные крестьяне и помещики Нижегородской губернии накануне реформы 19 февраля и первые годы после неё. Действия Нижегородской учёной архивной комиссии, т. III, 1898. — И. Е. Энгельман, История крепостного права в России, М. 1900. — «Крестьянский строй», сборник, т. I, Спб. 1905. — «Великая реформа», т. 1—6, М. 1911.

Peeter I ajastust ja tema reformide tähtsusest: К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. IX, стр. 401; т. XI, ч. I, стр. 77; т. XXII, стр. 112—113; т. XXIII, стр. 147. — V. I. Lenin, «Suurenev mittevastavus», Teosed, 18. kd., lk. 525; ««Pahempoolsest» lapsikusest ja väikekodanlikkusest», Teosed, 27. kd., lk. 307. Üldajaloolised teosed: С. М. Соловьёв, История России с древнейших времён, т. XIII—XVIII, М. 1863—1868. — Н. П. Павлов-Сильванский, Проекты реформ в записках современников Петра Великого, Спб. 1897. — М. М. Богословский, Пётр I, т. I, М. 1940. — П. Н. Милюков, Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого, Спб. 1892. — В. И. Лебедев, Реформы Петра I, сборник документов, М. 1937. — М. М. Богословский, Пётр Великий и его реформа, М. 1920. — М. В. Клочков, Население России при Петре Великом по переписям того времени, т. I, Спб. 1911. — Б. И. Сыромятников, Регулярное государство Петра Первого и его идеология, ч. I, М.—Л. 1943. — «Историография по эпохе Петра I», vt. artikkel: Б. Б. Кафенгауз, Вопросы историографии эпохи Петра Великого, ajakirjas «Исторический журнал» № 9, 1944.

Kaasaegsete kirjeldus: И. И. Голиков, Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам, ч. 1—18, М. 1788—1789. — И. И. Кирилов, Цветущее состояние Всероссийского государства, в каковое начал, привёл и оставил неизреченными трудами Пётр Великий, отец отечества, кн. 1—2, М. 1831. — И. Т. Посошков, Книга о скудости и богатстве, М. 1937. — М. Чулков, Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах, ч. 1—7, в 21 т., Спб. 1781—1788.

Tööstusest ning kaubandus- ja tööstuspoliitikast XVIII sajandil: «Крепостная мануфактура в России», ч. 1—5, изд. АН СССР, Л. 1930—1934. — «Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в.», М.—Л. 1935. — «Материалы по истории волнений на крепостных мануфактурах в XVIII в.», М.—Л. 1937. — М. В. Клочков, Население России при Петре Великом, по переписям того времени, т. I, Спб. 1911. — П. Н. Милюков, Государственное хозяйство в России в первой четверти XVIII в. и реформа Петра Великого, изд. 2, Спб. 1905. — М. И. Туган-Барановский, Русская фабрика в прошлом и настоящем, т. I, Спб. 1898. — Д. Бабурин, Очерки по истории мануфактур-коллегии, М. 1939. —

А. С. Лаппо-Данилевский, Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII столетия, Спб. 1899. — П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности XVII, XVIII и начала XIX веков, М. 1947. — Е. И. Заозерская, Мануфактура при Петре I, М.—Л. 1947. — П. Г. Любомиров, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России (XVII, XVIII и начала XIX в.), Л. 1937. — Д. А. Кашинцев, История металлургии Урала, т. I, М.—Л. 1939. — Г. Фёдорова, Крепостной Тагил, 1701—1861. Эпизоды из истории горного дела на Урале XVIII и XIX веков, Свердловск 1940.

Majandus ja majanduspoliitika XVIII sajandi teisel poolel. Peale ülalnimetatud XVIII sajandit käsitlevate teoste samuti: «Акты царствования Екатерины II», ред. Шмелёва, М. 1907. — «Наказ императрицы Екатерины II, данный комиссии о сочинении проекта нового уложения», Спб, 1907. — «Материалы Екатерининской Законодательной комиссии (для составления проекта нового уложения 1767)», «Сборник Русского исторического общества», т. 4, 8, 14, 32, 36, 43, 68, 93, 107, 115, 123, 134, 144, 147. — В. И. Семевский, Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II, изд. 2, т. I—II, Спб. 1903; «Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX в.», т. I, Спб. 1888.

Kaasaegsete märkmetest ja XVIII sajandi ühiskonnategelaste elulookirjeldustest: А. Н. Радищев, Полное собрание сочинений, т. I—II, М.—Л., изд. АН СССР, 1938—1941. — П. И. Рычков, Типография Оренбургской губ., ч. 1—2, Спб. 1762. — Н. П. Рычков, Журнал, или дневные записки путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Российского государства в 1769 и 1770 году, Спб. 1770; sama autor, Продолжение журнала или дневных записок путешествия капитана Рычкова по разным провинциям Росс. гос-ва 1770 г., Спб. 1772. — А. Н. Радищев, Путешествие из Петербурга в Москву, изд. 1, 1790. — М. М. Щербатов, Соч., т. I—II, Спб. 1896—1898. — А. Т. Болотов, Записки Андрея Тимофеевича Болотова 1737—1795, т. I—IV, Спб. 1870—1873. — Екатерина II, Записки, Спб. 1906. — В. Боголюбов, Н. И. Новиков и его время, М. 1916. — В. П. Семенников, Радищев, М.—Пгр. 1923. — И. С. Бак, Экономические воззрения М. В. Ломоносова, М. 1946. — М. В. Птуха, Очерки по истории статистики XVII—XVIII вв., М. 1945. — Е. В. Приказчикова, Экономические взгляды А. Н. Радищева, М.—Л. 1947.

VENEMAA PÄRISORJUSLIK MAJANDUS XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL JA PÄRISORJUSE LANGUS

XIX sajandi esimese poole pärisorjusliku majanduse ökonoomika. Pärisorjusliku majanduse üldmajanduslikest ja statistilistest kirjeldustest ja uurimustest kaasaegsetelt autoritelt ja uurijatelt: К. И. Арсеньев, Обозрение физического состояния России и выгод от того проистекающих для народных промыслов, ныне существующих, Спб. 1818; «Начертание статистики Российского государства», ч. 1—2, Спб, 1818—1819. — Е. Ф. Зябловский, Статистическое описание Российской империи в нынешнем её состоянии с предварительными понятиями о статистике и о Европе вообще в статистическом виде, кн. 1—2, Спб. 1808; «Российская статистика», изд. 2, ч. 1—2 1832. — П. И. Кеппен, Девятая ревизия, Спб. 1857. — А. Г. Тройницкий, Крепостное население России по 10-й народной переписи, Спб. 1861. — В. П. Андросов, Хозяйственная статистика России, М. 1827. — Л. В. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. 1—2, Спб. 1854—1858. — В. Пельчинский, О состоянии промышленных сил России (за 1832 г.), Спб. 1833. — А. Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 год, ч. 1—3, Спб. 1859. — И. И. Вильсон, Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России, изд. 4, Спб. 1869. — О. Турчинович,

История сельского хозяйства России от времён исторических до 1850 г., Спб. 1854. — Pärisorjust käsitleva üldkirjanduse register, vt. П. И. Лященко, Очерки аграрной эволюции России, изд. 4, М. 1926.

XIX sajandi esimese poole pärisorjusliku ajastu **olustiku ja ökonoomika ajaloo** alal on tähtsad pärisorjusliku perioodi mitmesuguste arhiivide publikatsioonid, näiteks; «Архив князя Куракина», кн. 1—10, Спб. — М. 1890—1902, vendade Turgenevite, krahv Mordvinovi, krahv Vorontsovi, vürstide Vjazemskite jt. arhiiv.

XIX sajandi perioodilisest ajakirjandusest (mida on veel väga vähe uuritud) annavad eriti palju materjali: «Труды Вольного экономического общества», «Земледельческий журнал», «Журнал земледельцев», «Русский земледелец», hiljem «Библиотека для чтения», «Отечественные записки», ametlik «Журнал мануфактур и торговли», «Мануфактурные и горнозаводские известия», «Экономический указатель».

Tööstusest XIX sajandi pärisorjuslikul perioodil. Revolutsioonieelseist uurimustest ja publikatsioonidest: А. К. Корсак, О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства, М. 1861. — М. И. Туган-Барановский, Русская фабрика в прошлом и настоящем, т. I, Спб. 1898. — Л. Н. Ниселович, История заводско-фабричного законодательства Российской империи, ч. 1—2, Спб. 1883. — М. Чулков, Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах..., т. 1—7, Спб. 1781—1788. — И. Ф. Герман, Историческое начертание горного производства в Российской империи, ч. I, Екатеринбург 1810. — В. Геннин, Описание уральских и сибирских заводов (1735), М. 1937. — А. Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII столетия по 1858 г., ч. 1—3, Спб. 1859. — В. П. Бурнашев, Очерк истории мануфактур в России, Спб. 1833. — В. Д. Белов, Исторический очерк уральских горных заводов, Спб. 1896. — В. А. Удинцов, Поссессионное право, Киев 1896. — Рожков, Материалы по истории горного промысла в царствование императрицы Елизаветы Петровны, Спб. 1885. — А. С. Лаппо-Данилевский, Русские промышленные и торговые компании в первой половине XVIII столетия, Спб. 1899. — Н. Н. Фирсов, Русские торгово-промышленные компании в первой половине XVIII столетия, изд. 2, Казань 1922. — А. П. Шипов, Хлопчатобумажная промышленность и важность её значения в России, отд. 1—2, М. 1857—1858. — К. Г. Воблый, Очерки по истории польской фабричной промышленности, т. I (1764—1830), Киев 1909. — Д. Бабурин, Очерки по истории мануфактурколлегии, М. 1939. — «Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I—III, Спб. 1862—1865.

Uuematest uurimustest ja materialidest tööstuse ajaloo alal XVIII—XIX sajandil: П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности в XVIII и начале XIX в., Л. 1930; sama autor, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России (XVII, XVIII и начале XIX в.), Л. 1937. — С. Г. Струмилин, Чёрная металлургия в России и в СССР, М.—Л. 1935. — В. Дербина, Первая сибирская мануфактура, М.—Л. 1932. — «Материалы по истории крестьянской промышленности XVIII и первой половины XIX в.», Академия наук СССР, М.—Л. 1935. — «Крепостная мануфактура в России», т. I—V, Историко-археографический ин-тут, 1930—1935, Академия наук СССР, Л. 1930—1935. — В. В. Данилевский, И. И. Ползунов. Труды и жизнь первого русского теплотехника, АН СССР, М.—Л. 1940.

Töö olukorrast pärisorjuslikul ajastul. Rida artikleid ja materjale teoses «Архив истории труда в России», кн. I—X, 1921—1923. «Журнал мануфактур и торговли», 1825—1861. — К. В. Пажитнов, Промышленный труд в крепостную эпоху, Л. 1924. — А. А. Кийков, Из былого Урала, Уфа 1923. — Vt. samuti «Крепостная мануфактура», «Социальный состав рабочих первой половины XVIII в.», ч. 4, Л. 1934 ja «Московский суконный двор», ч. 5, Л. 1934.

Pärisorjuslikust majandusest XIX sajandi esimesel poolel, peale ülalnimetatud üldmonograafiat vt. samuti В. И. Семевский, Крестьянский вопрос в XVIII в. и первой половине XIX в., т. I, Спб. 1888. — Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, М.—Л. 1946. — Ю. Ф. Самарин, kirjutis «О крепостном состоянии», 1877—1878, raamatus Ю. Ф. Самарин, Сочинения, т. 2, 1878. — А. П. Заблоцкий-Десятовский, kirjutis «О крепостном состоянии России» raamatus А. П. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. II, Спб. 1882. — H. Storch, Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs, am Ende des achtzehnten Jahrhunderts, B. 1—8. Riga 1797—1803. — А. Гакстгаузен, Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России, т. I, М. 1870. — И. Н. Болтин, Примечания на Историю древния и нынешния России г-на Леклерка, т. 1—2, 1788.

Pärisorjusliku mõisapõllumajanduse ökonoomika XIX sajandil. Artiklid tolleaegses perioodilises ajakirjanduses ja üksikud kaasaegsete brošüürid: Н. А. Бунин, Мысли о русском хозяйстве..., М. 1832. — И. Я. Вильбкинс, Что нужно помещичьему издольному крестьянину для безбедного содержания себя в нечернозёмных губерниях (raamatus: Н. Бунин, Мысли о русском хозяйстве..., М. 1832, стр. 105—140); «Мысли и наблюдения о положении земледельческой промышленности», М. 1843. — А. И. Жуков, Руководство отчётливо, успешно и выгодно заниматься русским сельским хозяйством, или беседы о частных доходах, М. 1848. — И. Карпович, Хозяйственные опыты тридцатилетней практики или наставление для управления имениями, Спб. 1837. — П. Поздюнин, Об оброчных работниках или совершенно новом образе взимания помещичьих повинностей с крестьян, М. 1845. — И. В. Сабуров, Записки пензенского земледельца о теории и практике сельского хозяйства, «Отечественные записки», 1842, т. XX—XXIV, 1843, т. XXVI. — Н. Шишков, Сравнение хозяйств с барщинным и вольным трудом. «Записки Лебедянского общества сельского хозяйства», 1859, ч. I. — Н. Швитков, О двух главных способах к лучшему деревнями управлению, «Труды Вольного экономического общества», 1810, т. 62. — Л. Б. Генкин, Помещичьи крестьяне Ярославской и Костромской губернии перед реформой и во время реформы 1861 г., т. I, Ярославль 1947.

Põllumajanduse statistilised uurimused ja majanduslikud kirjeldused üksikute rajoonide järgi: «Обзор действий департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельской промышленности в России в течение 10 лет с 1844—1854 гг.», Спб. 1855. — «Материалы для статистики России, собираемые по ведомству Министерства государственных имуществ», вып. 1—5, Спб. 1858—1871. — «Хозяйственно-статистический атлас Европейской России», изд. 3, Спб. 1857. — «Материалы для географии и статистики России, собираемые офицерами Генерального штаба (по отдельным губерниям, многотомное издание)», Спб. 1860—1869. — С. И. Гулишамбаров, Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I, 1825—1855 гг., Спб. 1896.

Ukraina ja Valgevene asustamisest ja majanduslikust kasutusele võtmisest: Д. И. Багалей, Русская история, ч. 2, вып. I, Харьков 1911; «Генеральная опись Малороссии», «Киевская старина», ноябрь 1883; «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры», Киев, 1889. — А. М. Лазаревский, Описание старой Малороссии, т. I—III, 1888—1893—1902; «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783)», Чернигов 1866. — А. М. Лазаревский, Обозрение румянцевской описи Малороссии, вып. 1—2, Чернигов 1866. — А. А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I—II, Одесса 1850—1853. — И. И. Фундуклей, Статистическое описание Киевской губернии, ч. 1—3, Спб. 1852. — А. Ф. Шафонский, Черниговского наместничества топографическое описание... (1786), ч. 1—2, Киев 1851. — «Топографическое описание Харьковского наместничества...», М. 1788. — «Материалы для хозяйствен-

ной статистики Таврической губернии», «ЖМВД», 1853, № 41. — Андаренко, Записка о Полтавской губ., ч. I, Полтава 1848. — И. В. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, Спб. 1858. — «Матэрыялы да гісторыі мануфактуры Беларусі у часы распада феадалізма», № 1, Менск 1935.

Baltimaadest: Я. Я. Зутис, Политика царизма в Прибалтике в первой половине XVIII в., М. 1937. — Фр. Розин-Азис, Страница из истории крестьянства. Историко-экономическое исследование аграрных отношений в Прибалтике, Л. 1925. — К. И. Ландер, Прибалтийский край в первой половине XIX века, raamatus «История России в XIX веке», изд. т-ва бр. А. И. Гранат и К°, т. 2. — Г. И. Виграб, Прибалтийские немцы, Юрьев 1916.

Kaukaasiast ja Kesk-Aasiast: Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. I—VII, Тифлис 1866—1878. — «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, Тифлис 1869 г. — «Кавказский календарь» на 1850—1860 гг., Тифлис 1849—1859. — Зубов, Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношении, ч. 1—4, Спб. 1834—1835. — Н. Ф. Дубровин, Закавказье от 1803—1807 гг., Спб. 1866. — «Статистическое описание Нахичеванской провинции», Спб. 1833. — «Сельское хозяйство и аграрные отношения (Грузии)», сост. Гугушвили, материалы и источники, т. I, дореформенный период, Тбилиси 1937. — Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, Одесса 1912. — В. Н. Левиатов, Очерки из истории Азербайджана в XVIII в., Баку 1948. — В. Рштуни, Крестьянское движение в Армении в XIX в., Ереван 1948. — С. Бекмаханов, Казахстан в 20—40 гг. XIX в., Алма-Ата 1947. — Н. Г. Аполлова, Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII в., Алма-Ата 1948.

Vene kolooniatest Põhja-Ameerikas: П. Тихменев, Историческое обозрение образования Российско-американской компании и действий её до настоящего времени, ч. 1—3, Спб. 1861—1863. — П. Н. Головин, Обзор русских колоний в Северной Америке, Спб. 1862. — «Материалы для истории русских заселений по берегам Восточного океана», вып. 1—4, Спб. 1861. — «Русские открытия в Тихом океане и Северной Америке в XVIII—XIX вв.», сборник материалов, изд. АН СССР, М.—Л. 1944.

XIX sajandi esimese poole revolutsiooniline liikumine ja majanduslik ideoloogia: В. И. Семевский, Политические и общественные идеи декабристов, Спб. 1909. — П. И. Пестель, Русская Правда, наказ Временному Верховному правлению, Спб. 1906; «Практические начала политической экономии», «Красный Архив», 1925, т. 6(13). — Н. И. Тургенев, Опыт теории налогов (1819), М. 1937. — Н. Муравьёв, Конституция, raamatus Н. М. Дружинин, Декабрист Никита Муравьёв, М. 1933. — Н. С. Мордвинов, Избранные произведения, М. 1945. — А. И. Герцен, Полное собрание сочинений и писем под ред. Лемке, т. 1—22, 1919—1925 (tema kohta: V. I. Lenin, Herzeni mälestuseks, Teosed, 18. kd.). — Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, 10 томов, Спб. 1905—1906 (tema kohta: V. I. Lenin, vt. V. I. Lenini Teoste eestikeelse väljaande alfabeetiline register, samuti Лепешинский, Ленин о Чернашевском). — К. А. Пажитнов, Экономические воззрения декабристов, М. 1945.

Pärisorjuslike talupoegade rahutustest: И. И. Игнатович, Борьба крестьян за освобождение, Л.—М. 1924. — Трефильев, Очерки по истории крепостного права (при Павле I), 1904. — В. И. Снежневский, Крепостные крестьяне и помещики Нижегородской губернии накануне реформы 19 февраля и первые годы после неё; «Действия Нижегородской учёной архивной комиссии», т. 3, 1898. — «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. 1—2, М. 1931.

1861. aasta talurahvareformist, selle sotsiaal-majanduslikest tingimustest ja tagajärgedest: V. I. Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed, 3. kd., III ptk.; «Agraarküsimus Venemaal XIX sajandi lõpul», Teosed,

15. kd.; «Sotsiaaldemokraatia agraarprogramm Vene revolutsioonis», Teosed, 15. kd.; «Viiskümmend aastat pärisorjuse kaotamisest»; ««Talurahvareform» ning proletariaadi ja talurahva revolutsioon»; «Juubeli puhul», Teostes, 17. kd.

Revolutsioonieelne kirjandus 1861. a. reformi kohta: Н. П. Семёнов, Освобождение крестьян в царствование Александра II, т. 1—3, Спб. 1889—1892. — И. И. Иванюков, Падение крепостного права в России, изд. 2, Спб. 1903. — Л. В. Ходский, Земля и земледелец, т. 1—2, Спб. 1891. — П. И. Лященко, Последний секретный комитет по крестьянскому делу, Спб. 1911; «Очерки аграрной эволюции России», т. 2, Спб. 1913—1917; «Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика» (по архивным данным), 1913. — Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I, 1912. — А. А. Корнилов, Крестьянская реформа, Спб. 1905. — П. Л. Коваленко, Реформа 19 февраля 1861 г. и её последствия с финансовой точки зрения, Киев 1914. — А. Лосицкий, Выкупная операция, Спб. 1906. — «Великая реформа», т. 1—6, М. 1911.

Allikad: 1861. aasta reformi põhilised seadusandlikud aktid on kogutud ametlikku väljaandesse «Положение 19 февраля 1861 г. о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости», Спб. 1861; kordustrükk 1916. aastal. — Ametlikud aktid reformi läbiviimise kohta: «Первое издание материалов редакционных комиссий для составления положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости», ч. I—XVIII, Спб. 1859—1860. — «Второе издание», т. 1—3, Спб. 1859—1860. Журналы и доклады, т. I—XVII, 1859—1860. — «Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах...», Спб. 1860. — «Сведения о помещичьих имениях», 1860. — «Журналы секретного и главного комитетов по крестьянскому делу», т. I—II, 1915. Nende materjalide lühendatud esitus vt. А. И. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование императора Александра II, т. I—IV, Бонна-Рейне 1862—1868. — «Материалы для упразднения крепостного права», т. I—II, изд. Хрущёва, Берлин 1861.

TÄIENDAV KIRJANDUS[1]

NSV Liidu ajaloo ja rahvamajanduse ajaloo üldkursused: «История СССР», т. II. Россия в XIX веке. Кризис феодализма. Утверждение капитализма, под ред. чл.-корр. АН СССР М. В. Нечкиной, изд. 3, М. 1954. — «Очерки истории СССР». Период феодализма, конец XV века — начало XVII века. Укрепление русского централизованного государства (конец XV—XVI в.). Крестьянская война и борьба русского народа против иностранной интервенции в начале XVII в., под ред. А. Н. Насонова и др., гл. ред. акад. Н. М. Дружинин, М. 1954—1955. — «Очерки истории СССР», ч. I, IX—XV вв., под ред. акад. Б. Д. Грекова, М. 1953. — «История Украинской ССР», гл. ред. А. К. Касименко, Киев 1953. — «История Белорусской ССР», т. I, под ред. действ. чл. АН СССР В. Н. Перцева и др., Минск 1954. — «История армянского народа», ч. I, под ред. Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна, Ереван 1951. — Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван 1952. — «История Латвийской ССР», т. I, под ред. действ. чл. АН Латвийской ССР К. Я. Страздиня и др., с древнейших времён до 1860 г., отв. ред. действ. чл. АН СССР Я. Я. Зутис, Рига 1954. — «История Латвийской ССР», под ред. К. Я. Страздиня и др., т. II. С 1861 по март 1917 г., отв. ред. действ. чл. АН Латвийской ССР Я. П. Крастынь, Рига 1954. — К. В. Гревер, А. Ю. Якубовский, М. Э. Воронец, История народов Узбекистана, т. I, с древнейших времён до начала XVI в., Ташкент 1950. — Б. Г. Гафуров, История таджикского народа в кратком изложении, т. I, изд. 3, испр. и доп., с древнейших времён до Великой Октябрьской социалисти-

[1] Koostanud dotsent A. T. Mindarov P. I. Ljaštšenko «NSV Liidu rahvamajanduse ajaloo» 4. väljaande jaoks.

ческой революции 1917 г., М. 1952. — «История Казахской ССР», с древнейших времён до наших дней, под общ. ред. И. О. Омарова и А. М. Панкратовой, т. I, II, изд. 2, испр. и доп., Алма-Ата 1949. — «История Якутии», т. I, А. Н. Окладников, Прошлое Якутии до присоединения к русскому государству, под ред. чл.-корр. АН СССР С. В. Бахрушина, Якутск 1949. — «История молдавской ССР», т. I, от древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции, под ред. чл.-корр. АН СССР А. Д. Удальцова и д-ра историч. наук Л. В. Черепнина, Кишинёв 1951—1955. — В. Ф. Павленко, Народное хозяйство Киргизской ССР, Фрунзе 1955. — «История Бурят-Монгольской АССР», т. I, изд. 2, испр. и доп., Улан-Уде 1954. — О. Е. Туманян, Экономическое развитие Армении, ч. I, со времени присоединения к России до установления Советской власти, Ереван 1954. — «История Молдавии», т. I, от древнейших времён до Великой Октябрьской социалистической революции, под ред. чл.-корр. АН СССР А. Д. Удальцова и д-ра историч. наук Л. В. Черепнина, Кишинёв 1954. — Л. П. Потапов, Народы южной Сибири, Новосибирск 1953. — В. Б. Покшишевский, Заселение Сибири. Историко-географические очерки, Иркутск 1951. — «Документы и материалы по истории Белоруссии, 1900—1917 гг.», т. III, под ред. действ. чл. АН СССР В. Н. Перцева, Минск 1953. — «Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии». Труды, т. XII, вып. 1, Сталинабад 1954. — «Обзор документальных материалов Центрального Государственного архива древних актов СССР по истории г. Москвы с древнейших времён до XIX в.», составлен В. Н. Шумиловым, под ред. чл.-корр. АН СССР В. С. Бахрушина, М. 1949. — «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М. 1954.

Ürgaegne majandus: «Палеолит и неолит СССР», под ред. А. П. Окладникова, М.—Л. 1953. — С. А. Сардарян, Палеолит в Армении, Ереван 1954. — П. И. Борисковский, Палеолит Украины, М.—Л. 1953. — «Материалы и исследования по археологии СССР» № 10 (III—II тысячелетие до н. э.), Т. С. Пассек, Периодизация трипольских поселений, Л. 1949. — А. П. Окладников, Неолит и бронзовый век Прибайкалья, ч. III (глазковское время), М.—Л. 1955. — «Материалы и исследования по археологии СССР» № 36, Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, М. 1954. — П. Н. Третяков, Восточнославянские племена, изд. 2, переработ. и расшир., М. 1953. Põhjalikke andmeid NSV Liidu rahvaste ürgaegse majanduse kohta leidub teoses «История Украйнской ССР», т. I, 1953, samuti üksikute rahvusvabariikide ajaloo õpikutes.

IX—XVIII sajandi feodaal-pärisorjuslik majandus: Доклады Советской делегации на X Международном конгрессе историков в Риме, Б. А. Рыбаков, Образование древнерусского государства, М. 1955. — «По следам древних культур. Древняя Русь», М. 1953. — Б. А. Колчин, Техника обработки металла в древней Руси, М. 1953. — М. Н. Тихомиров, Пособие для изучения Русской Правды, М. 1953. — Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М. 1948. — Л. П. Потапов, Очерки по истории алтайцев, М.—Л. 1953. — «Якутия в XVII в.», очерки, сборник под ред. С. В. Бахрушина, Якутск 1953. — С. А. Токарев, Общественный строй якутов XVII—XVIII вв., Якутск 1945. — М. И. Белов, «Русские мореходы в Ледовитом и Тихом океанах», сборник документов о великих русских географических открытиях на северо-востоке Азии в XVII в., Л.—М. 1952. — В. И. Шунков, Очерки по истории колонизации Сибири в XVII — начале XVIII в., М.—Л. 1946. — В. Н. Скалон, Русские землепроходцы — исследователи Сибири XVII в., под ред. М. А. Сергеева, М. 1951. — В. Н. Шерстобаев, Илимская пашня, т. I, Пашня Илимского воеводства XVII и начала XVIII века, Иркутск 1949. — В. Н. Левитов, Очерки по истории Азербайджана в XVIII в., Баку 1948. — И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX в., Л. 1949. — К. А. Софроненко, Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI—XIII вв., М. 1955. — А. М. Яновский, Юрий Долгорукий, М. 1955. —

А. В. Арциховский, Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1952 г.), М. 1954. — Доклады Советской делегации на X Международном конгрессе историков в Риме, А. В. Арциховский, Новые открытия о Новгороде, М. 1955. — Л. В. Данилова, Очерки по истории землевладения и хозяйства в Новгородской земле в XIV—XV вв., М. 1955. — Н. Н. Масленникова, Присоединение Пскова к русскому централизованному государству, Л. 1955. — А. Г. Маньков, Цены и их движение в Русском государстве XVI в., М.—Л. 1951. — М. В. Фехнер, Торговля русского государства со странами востока в XVI в., М. 1952. — С. И. Штамм, Судебник 1497 г., Учебное пособие по истории государства и права в СССР, М. 1955. — И. И. Смирнов, Краткий очерк истории восстания Болотникова, М. 1953. — В. И. Лебедев, Крестьянская война под предводительством Степана Разина, 1667—1671, М. 1955. — «Крестьянская война под предводительством Степана Разина», сборник документов, т. I, М. 1954. — «Карелия в XVII в.», сборник документов, сост. Мюллер Р. Б., под ред. Андреева А. И., Петрозаводск 1948. — П. А. Садиков, Очерки по истории опричнины, М.—Л. 1950. — Я. А. Балагуров, Формирование рабочих кадров Олонецких петровских заводов (первая половина XVIII в.), Петрозаводск 1955. — Б. Б. Кафенгауз, Россия при Петре I, М. 1955. — A. G. Sljussarski, Slobodaa-Ukraina. XVII—XVIII sajandi ajalooline olukirjeldus, Harkov, 1954 (ukraina keeles). — «История Москвы», т. II, Период феодализма, XVIII в., т. III, Период разложения крепостного строя, М. 1954. — А. И. Баранович, Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в., М. 1955. — «Очерки истории СССР». Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I, под ред. д-ра историч. наук Б. Б. Кафенгауза и канд. историч. наук Н. И. Павленко, М. 1954. — А. В. Чернов, Вооружённые силы русского государства в XV—XVII вв., с образования централизованного государства до реформ при Петре I, М. 1954. — С. Г. Струмилин, История чёрной металлургии СССР, т. I, Феодальный период (1500—1860), М. 1954. — С. В. Бахрушин, Научные труды, т. II, статьи по экономической, социальной и политической истории русского централизованного государства XV—XVII вв., М. 1954. — П. П. Иванов, Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI—XVII вв., М.—Л. 1954. — «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I, Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв., Ташкент 1954. — Н. А. Мохов и др., Феодальные отношения в Молдавии в период XIV—XVIII вв., сборник статей под ред. чл.-корр. АН СССР А. Д. Удальцова и проф. Л. В. Черепнина, Кишинёв 1950. — Л. Е. Иофа, Города Урала, ч. I, Феодальный период, М. 1951. — «Вопросы истории народного хозяйства Средней Азии», Ташкент 1952. — Е. В. Спиридонова, Экономическая политика и экономические взгляды Петра I, М. 1952. — Т. Макеев, К истории развития промышленности на Алтае (1727—1917 гг.), Барнаул 1951. — А. П. Окладников, Русские полярные мореходы XVI века у берегов Таймыра, М.—Л. 1945. — П. Г. Любомиров, Очерки по истории русской промышленности XVII, XVIII и начала XIX века, Л. 1947. — Г. Д. Бакулев, Тульская промышленность, Историко-экономический очерк, Тула 1952. — Е. И. Заозерская, Мануфактура при Петре I, М.—Л. 1947. — Е. И. Заозерская, Развитие лёгкой промышленности в Москве в первой четверти XVIII в., М. 1953. — Б. Фёдорова, Крепостной Тагил 1701—1861, Эпизоды из истории горного дела на Урале XVIII и XIX веков, Свердловск 1940. — Л. П. Левитский, О древних рудниках (в помощь первооткрывателю), М.—Л. 1941. — М. Н. Мартынов, Горнозаводская промышленность на Урале при Петре I, Свердловск 1948. — А. Мякишев, Первое золото, Историческая хроника, Свердловск 1955. — И. П. Шарапов, Очерки по истории Ленских золотых приисков, Иркутск 1949. — В. Н. Ашурков, Тульские оружейники и их классовая борьба в XVII — первой четверти XIX века, Тула 1947. — Б. Б. Кафенгауз, История хозяйства Демидовых в XVIII—XIX вв.,

Опыт исследования по истории уральской металлургии, т. I, М.—Л. 1949. — Н. И. Павленко, Развитие металлургической промышленности в России в первой половине XVIII века. Промышленная политика и управление, М. 1953. — В. А. Горелов, Речные каналы в России, К истории русских каналов в XVIII веке, Л.—М. 1953. — И. Г. Спасский, Петербургский монетный двор от возникновения до начала XIX века, Л. 1949. — «Саранская таможенная книга за 1692 г.», под ред. чл.-корр. АН СССР А. И. Яковлева, Саранск 1951. — «Таможенные книги Московского государства XVII в.», под ред. чл.-корр. АН СССР А. И. Яковлева, т. I—II, М.—Л. 1950. — В. Н. Яковцевский, Купеческий капитал в феодально-крепостнической России, М. 1953. — Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., М.—Л. 1954. — П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., М. 1954. — «Воссоединение Украины с Россией», Документы и материалы в 3 томах (Ред. коллегия П. П. Гудзенко и др.), т. I, 1620—1647 гг.; т. II, 1648—1651 гг.; т. III, 1651—1654 гг., М., 1953. — «Освободительная война 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией», Киев 1954. — «Материалы по истории СССР», т. II, Документы по XV—XVII вв., М. 1955.

Pärisorjusliku majandussüsteemi lagunemine ja pärisorjuse kaotamine: П. А. Зайончковский, Отмена крепостного права в России, М. 1954. — «Крестьянская реформа в России 1861 года», сборник законодательных актов, М. 1954. — I. A. Gurži, Feodaal-pärisorjusliku süsteemi lagunemine Ukraina põllumajanduses XIX sajandi esimesel poolel, Kiiev, 1954 (ukraina keeles). — Е. И. Индова, Крепостное хозяйство в начале XIX в., по материалам вотчинного архива Воронцовых, М. 1955. — М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), М. 1955. — И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX в. (до крестьянской реформы 1861 г.), Сухуми 1955. — Ф. С. Горовой, Отмена крепостного права и рабочие волнения на Урале (в Пермской губернии), М. 1954. — М. А. Горловский и А. П. Пятницкий, Из истории рабочего движения на Урале, Очерки о положении крепостных рабочих Среднего Урала и их борьбе за ликвидацию крепостничества (1800—1870 гг.), Свердловск 1954. — «Материалы по истории земледелия СССР», сборник I, М. 1951. — В. С. Виргинский, Возникновение железных дорог в России до начала 40-х годов XIX века, М. 1949. — С. Г. Струмилин, Промышленный переворот в России, М. 1944.

MÄRKSÕNADE JA NIMEDE REGISTER

Aadel — 191—192, 193, 194, 195, 237—238, 242—244, 300, 303, 311—313, 316—318, 343—349 (ka teenismõisasüsteem; pärisorjuslik mõis; reform, mõisatalupoegade).
«Aadlidiktatuur» Venemaal XVIII sajandil — 343—349.
Aadli-maapank — 352.
«Aadlivabadus» 1762. a. ukaasi järgi — 346—347.
Aažiod, lihtrahva — 409.
Abhaasia feodaalne vürstiriik — 136.
Abhaasid — 52.
Ader — 56, 72, 111, 201, 364.
Adrakirjad — 255.
Adramaks — 255.
Agronoomiateadus Venemaal XVIII sajandil — 360—361, 362, 366—367, 429.
Agrotehnika — 69—73, 201—202, 356, 362—363, 364—365, 429—430.
Ainupärimine 1714. a. ukaasi järgi — 245, 312, 346.
Ajalooline periodiseerimine — 15—19.
Ajutiselt kohuslikud talupojad — 499—501.
Alaanid — 52.
Alaska — 277, 470.
Albaania — vt. Aserbaidžan.
Albaanid — 53.
Alemaasüsteem põllunduses — 113.
Aleuudi saared — 470.
Altai — 279.
Andam — 90—91.
Andid — 39—40, 41, 42, 43, 44.
Ani riik — 139.
Ankeet, senati — 362.
Araabia kalifaat — 134, 135, 136, 137, 139—140.
Arheoloogia — 19—22.
Armeenia — 54, 55—57, 138—140, 283, 505.
Armeenia riik — 55, 57, 139, 140.
Armeenlased — 138—140.
Armukirjad aadlile — 346.
Aserbaidžan — 49, 53, 60, 140—142, 465.
Asnaurid — vt. Gruusia.
Assignaadid — 351—352, 385—386, 412.
Assignaatpangad — 352.
Astrahani riik — 189, 190, 268, 271, 274.
Aurikuliikluse algus Venemaal — 410.

Bagistani kiilkiri — 55.
Baktria — 49, 63, 64.
Balkani slaavlased — 45.
Balti hõimud — 37—38.
Baltimaade vallutamine — 338, 353.
Balti meri, võitlus merele viiva väljapääsu eest — 153—154, 190—191, 268, 304.
Barbaarsed riigid — 93.
Baškiiria — 275.
Beringi Kamtšatka-ekspeditsioonid — 278, 470.
Bessaraabia — 461—462.
Blagodati mäe tehased — 345.
Bojaaristamine, mustade maade — 118, 155—156, 207.
Bojaarkond — 88—89, 118, 119—120, 191—193, 237—241, 250, 251 (vt. ka pärusmõis; pärusmõis, feodaalne; bojaaristamine, mustade maade; opritšnina).
Bolotnikovi ülestõus — 239—240.
Bulavini ülestõus — 319.
Bulgaaria riik — 39.
Bütsants ja slaavlus — 41, 42, 43, 44, 45.

Chancellori ekspeditsioon — 235—236.

Daakia riik — 40.
Dežnevi ekspeditsioon — 321.
Dekabristid — 390—397, 466.
Diferentseerumine, talupoegade, pärisorjuslikus külas — 479—483.

Donbass — 460.
Doonau bulgaarid — 38—39.
Doonau slaavlased — 40.
Družiina, vürsti — 86—91.

Eelajalooline inimene — 23.
Eelsugukondlik ühiskond — 26—27.
Ekspeditsioonid, Kaug-Ida — 277—278, 469—470.
Ekspeditsioonid, Kesk-Aasia — 467—468.
Ekspeditsioonid, Teaduste Akadeemia — 361—362.
Elanikkond, arvuline koosseis — 311, 340—343, 405—407.
«Enesepantimine» — 166—167.
Engels XVIII sajandi Venemaast — 337.
Engels koloonidest — 102, 105.
Engels linnaelanikkonna klassidest ja nende võitlusest aadliga — 185—186.
Engels orjapidamisest germaanlaste juures — 122.
Engels Rooma impeeriumi vallutamisest germaanlaste poolt — 101.
Engels töö osast ahvi arenemisel inimeseks — 18—19.
Engels vabast frangist ja tema osast pärisorjastamisel — 103.
Engels ühiskondliku arengu staadiumidest — 18—19.
Engels ürgaegsest ühiskonnast — 19.
Euroopa rahvaste etnilised grupid — 33.

Favoritism — 343—345.
Feodaalne linn — vt. linn.
Feodaalne pärusmõis — vt. pärusmõis, feodaalne.
Feodaalne killustatus, selle likvideerimine Vene riigis — 185—199.
Feodaalrent — 164.
Feodaalsete varanduste akumuleerumine — 266—267.
Feodalism — 99—110.
Feodalism, ida — 109—110, 134—135, 148.
Feodalism Kesk-Aasias — 109—110, 146—148.
Feodalism Läänes — 101—105.
Feodalism, rändi — 109—110, 134—135, 148.
Feodalism Taga-Kaukaasias — 109—110.
Feodalism Vana-Venes — 105—109.

Galiitsia-Vene — 290—294.
Geograafiline keskkond — 22—26.
Glehhid-orjad — 135 (vt. ka Gruusia).
Goodid — 35.
Gruusia — 57—59, 135—138, 281—283, 464—466 (vt. ka Ibeeria kuningriik, Kolhise riik, Imereetia, Kahheetia, Kartlia).

Habarovi ekspeditsioonid — 277—278.
Haldid — 49—50, 51—52.
Heedid — vt. haldid.
Heidelbergi inimene — 23, 26.
Hellenistlik kultuur Kesk-Aasias — 63.
Herzen — 417—420, 486, 487, 490, 492—493.
Hinnad pärisorjuslikus majanduses — 475—479.
Hizaanid — 505.
Hmelnitski sõjad — 298.
Holopid — 86, 202.
Holopid, hooajalised — 120.
Holopid, täielikud — 120—121.
Holopid-võlaorjad — 202—203.
Holoplus — 119—121, 121—122, 202—203, 306.
Horesmi riik — 146.
Horesmlased — 62.
Horodlo akt — 287.
Hunnid — 36, 49, 52, 63—64.
Hurri hõimud — 51.
Hõivamine, maatüki — 68, 118.

Ibeeria kuningriik — 50, 57—59, 183.
Idaslaavlased — vt. slaavlased.
Ideoloogia, majanduslik — 8, 11, 196, 259—262, 353—359.
Ikaldused pärisorjuslikus majanduses — 112, 239, 364—365, 438.
Imereetia — 281—282, 464—465.
Immuniteedid, feodaalsed — 159.
Inventarid läänekubermangudes — 404—405.
Isajärgne sugukond — vt. patriarhaat.
Isamaasõda, 1812. a. — 384—389.
Izgoid — 157.
Izornikud — 156.

Jahipidamine — 71—72, 113.
Jermak — 276—277, 278.
«Juhend», Katariina II-se — 346, 347—348, 361.
Juurdekirjutatud talupojad — 322—323, 331—332 (vt. ka possessioonimanufaktuurid).
Jõeteed Ida-Euroopa tasandikul — 25—26.
Jääajad — 23—24.
Jüripäev — 157, 158, 179, 216—219.

Kaama bulgaarid — 39.
Kaasani riik — 189, 190, 268, 270, 274.

Kahheetia — 136, 281—282.
Kaitsejooned — 193, 272.
Kalevitööstus XVIII—XIX sajandil — 444.
Kanalid Gruusias — 137.
Kanalite ehitamine — 308, 410.
Kankrin — 409, 410—412.
Kapitalismi kaks arenguteed põllumajanduses — 506—507.
Karavanikaubandus Kesk-Aasias — 64, 468—469.
Karjalased — 38.
Kartlia — 58, 135, 281—282.
Kartvelid — 52, 53, 54, 57—58.
Kasaarid — 16, 36.
Kasahhid — 283—284.
Kasahstani vallutamine — 284, 468.
Kasakkond — 238, 296—298.
Kašira rauatehased — 326, 327, 329.
Katastrid, maksuobjektide, Vana-Venes — 163, 200, 205, 211, 221, 246.
Kaubakäive pärisorjusliku korra ajal — 196—197, 227—229, 407—408.
Kaubandus, araabia — 81—82, 84, 97.
Kaubandus, feodaalse Vene — 127—128.
Kaubandus, varjaagide-russide — 82—84.
Kaubandus Vene riigis — 227—237, 252—254.
Kaubandus, välis- — vt. väliskaubandus.
Kaubandus ürgaja majanduses — 82—84.
Kaubanduskapital — vt. kaupmehekapital.
Kaubanduskodanlus Peetri impeeriumis — 299, 300, 309.
Kaubanduskodanlus Vene riigis — 250—254.
Kaubanduslepingud — 174, 178, 188—189, 308—309, 349, 350, 388.
Kaubanduslõivud — 174, 175—176, 178, 235, 259.
Kaubateed — 80—83, 130, 137, 234—236, 468—469.
Kaubatootmine, vilja — 366, 436, 460, 477, 481—482.
Kaug-Ida — 277—278, 469—470.
Kaug-Ida ekspeditsioonid — 277—278, 469—470.
Kaukaasia hõimud — 49—55.
Kaukaasia vallutamine ja majanduslik kasutusele võtmine — 463—466 (vt. ka Taga-Kaukaasia).
Kaupmeeskond — 231—232.
Kaupmehekapital — 197—198, 253—254.
Keeluaastad — 216.
Keelukaubad — 233, 254.
Kesk-Aasia — 60—65, 142—148, 283—284, 466—469.
Khaani-jarlõkid — 188.
Kiiev — 122—124.
Kiievi riik feodalismieelsel perioodil — 85—98.
Kiievi riik feodalismi perioodil — 110—133.
Kiliikia Armeenia riik — 140.
Kimmerlased — 54—55.
Kinketalupojad — 498.
Kinkeürikud, feodaalsed — 166.
Kirde-Vene, feodaalne — 149—167.
Kirgiisid — 65, 284.
Kiriku-maavaldus — vt. maavaldus.
Kisseljovi reform riigitalupoegade osas — 403.
Klassistruktuur feodaalses Kiievi riigis — 85—98.
Klassistruktuur XVIII saj. teisel poolel — 336—338, 343—349.
Klassistruktuur Peetri impeeriumis — 311—314.
Klassistruktuur Vene riigis — 279—292.
Klassivõitluse tähtsus — 8.
Klassiühiskonna kujunemine — 85—98.
Kliima, Ida-Euroopa tasandiku — 24—25.
Kloostrikaubandus — 175, 230.
Kloostri-maavaldus — 160, 165, 208—209.
Kodanlik historiograafia — 6—7.
Kodanlik ideoloogia XVIII—XIX saj. Venemaal — 355—356, 416—417.
Kodutööndus — 378—379, 447—448.
«Kohuslikud talupojad», 1842. a. — 404.
Kohustuskirjad, talupoegade — 204.
Koja-maavaldus — 159—160, 207—208.
Kolhid — 52.
Kolhise riik — 59, 183.
Kolmeväljasüsteem — 200—201, 215—216, 363—364.
Kolonisatsioon, Bütsantsi, slaavlaste poolt — 43—45.
Kolonisatsioon, Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia — 463—466.
Kolonisatsioon, lõunasteppide — 271—275, 456—463.
Kolonisatsioon, Siberi — 276—280.
Kolooniad, Kreeka-Rooma, Musta mere ääres — 37 (vt. ka Krimm, Kaukaasia, Abhaasia).
Kolooniad, venelaste, Põhja-Ameerikas — 470.
Komisjon uue seadustiku projekti koostamiseks, 1767. a. — 346—347.

Kommertskolleegium — 307.
Kommertskomisjon, 1763. a. — 349.
Konsulaadid, asutamine — 309.
Kontinentaalblokaad — 384, 438.
Krimmi khaaniriik — 268, 274.
Krimmi sõja majandus — 563—566.
Krimmi vallutamine ja koloniseerimine — 338, 462—463.
Križanič, G. — 261—262.
Krivoi Rogi piirkond — 460.
Kromanjoonlane — 27—28.
Krusensterni ekspeditsioonid — 470.
Kuldhord — 147, 152, 268, 271, 273—274.
Kuriili saared — 470.
Kuumoon — 426—427.
Kõrtsid, tsaari — 242, 254.
Käsitöö — 221—226, 335, 379.
Külvipinnad pärisorjuslikus majanduses — 435—437.
Künnipõllundus — 48, 73—74, 111, 200—201.
Küüdikohustus — 426.

Laadad pärisorjuslikus majanduses — 409.
Laenu- ja hoiukassad — 352.
Lazika — 58—59.
Leedu — 284—290, 451—452.
Leedu hõimud — 285.
Leedu vürstiriik — 284—290.
Lenin Herzenist — 419.
Lenin kapitalismi arengust «laiusesse» — 447—448.
Lenin kapitalismi kahest arenguteest põllumajanduses — 506—507.
Lenin Kaukaasia majandusliikust kasutusele võtmisest — 465.
Lenin kodutööndusest — 328.
Lenin Krimmi sõjast — 485.
Lenin kudumismanufaktuurist — 448.
Lenin majandusajaloo uurimise ülesannetest — 10—11.
Lenin manufaktuurist ja selle päritolust — 321.
Lenin Peetri reformidest — 303.
Lenin pärisorjuslikust majandusest ja kaubalisuse arenemisest — 471.
Lenin pärisorjuslikust majandusest ja selle olemusest — 471.
Lenin pärisorjuslikust majandusest ja selle tunnustest — 101.
Lenin 1855.—1860. a. revolutsioonilisest situatsioonist — 486.
Lenin 1861. a. reformist — 506—507, 511.
Lenin riigifeodalismist — 314.
Lenin smerdide orjastamisest — 115.
Lenin talumajandusest — 422.
Lenin turusuhete arenemisest talumajanduses — 510.
Lenin Uraalist — 441.
Lenin Vene revolutsioonilise arengu etappidest — 391.
Lenin ühiskonna arengu seadustest — 10—11.
Lenin ülevenemaalise turu ja tsentraliseeritud riigi kujunemisest — 186, 197, 251, 407.
Liivi ordu — 153—154, 286, 453.
Lingvistika — 20—21.
Lingvistika indo-euroopa teooria — 20—21.
Linn, feodaalne — 168—184.
Linn ürgkogukondliku korra ajal — 77—80.
Linnad, feodaal-pärusmõisalikud — 168.
Linnad Kesk-Aasias — 182—183.
Linnad Kiievi-Venes — 122—124.
Linnad Kirde-Venes — 168—182.
Linnad Leedus — 182—183.
Linnad Moskva-Venes — 220—237.
Linnad, «oma maal asetsevad» — 169.
Linnad Taga-Kaukaasias — 183.
Linnad Ukrainas — 182—183.
Linnad Valgevenes — 182—183.
«Linnade-kiri» — 379.
Linnarahvastik — 79—80.
Linnarahvastik Kiievi riigis — 122—127.
Linnarahvastik Vene riigis — 220—225.
Linnarahvastik XVIII saj. teisel poolel — 340—341.
Linnarahvastik XIX sajandil — 405—407.
Linnavanemkond — 90.
Lomonossov — 354—355, 361.
Loomakasvatus — 112—113, 201—202 (vt. ka põllumajandus).
Lublini unioon — 290.
Luugiad (lužitšid) — 39.
Lõuendi tootmine — 125, 173, 225, 333, 443.
«Läänlased» — 416.

Maad, mustad — 118, 154—158, 207—208, 237, 243.
Maad, valged — 118, 158—163.
Maade väljajagamised aadlile — 242—244, 293—294, 458, 459, 463, 464.
Maade ümberjaotamine külakogukonnas — 421—422.
«Maagitundjad» — 332.
Maamagnaadid Poolas ja Ukrainas — 293—294, 457, 459.
Maavaldus, kiriku-kloostri- — 160—162, 165, 208—209.

Maavaldus, era-, tekkimine — 117—119, 207—208, 209 (vt. ka pärusmõis, pärisorjuslik mõis).
Magdeburgi õigus Leedu ja Läänе-Ukraina linnades — 288, 293.
Majanduslikud ankeedid XVIII sajandil — 361—362.
Majanduslikud märkmed üldise piiriajamise juurde — 362.
Majanduspoliitika XVIII sajandil — 336—358.
Maksud — 241—242, 310—311, 352—353, 385—386, 411—412, 484.
Maksusüsteem, Vene riigi — 254—255.
Manufaktuurid, kaupmeeste — 330, 377.
Manufaktuurid, mõisa- — 326—327, 332—333, 377—378, 425.
Manufaktuurid Peeter I ajal — 320—335.
Manufaktuurid, possessiooni- — 331—332, 376.
Manufaktuurid, pärisorjuslike talupoegade — 378—379.
Manufaktuurid, riigi- — 325—326, 330, 375—376.
Manufaktuurid XVII saj. Vene riigis — 265—267.
Manufaktuurikolleegium — 307—308.
Manufaktuuriperiood tööstuses — 319—324.
Marid — 38.
Marx absolutismist ja absoluutsest monarhiast — 299.
Marx ajaloolisest periodiseerimisest — 15—16.
Marx Balti mere rannikust ja selle vallutamisest Peeter I poolt — 453.
Marx Bessaraabiast ja selle vallutamisest — 462.
Marx feodalismist Läänes ja selle geneesist — 101.
Marx feodaalsest rendist ja selle vormidest — 100, 164.
Marx feodaalsest tootmisviisist — 100.
Marx kapitalistlike suhete tekkimisest feodaalse korra tingimustes — 9, 105.
Marx kaupmehekapitalist — 197.
Marx Kiievi riigist ja «Rjurikovitšite impeeriumist» — 93—94.
Marx manufaktuurist, selle tekkimisest ja liikidest — 328.
Marx merkantilismist — 300.
Marx Moskva riigist ja selle tekkimisest — 190.
Marx Peeter I-st ja tema võitlusest mere pärast — 303—304.
Marx tatari ikkest Venemaal — 152.
Marx töö tähtsusest tootmisprotsessis — 22.
Marx «vasalliteedist ilma läänisuheteta» Kiievi-Venes — 91, 107.
Marx Venemaa majanduslikust arengust — 10.
Marx ühiskondlikust tööjaotusest — 168.
Marx ürgkogukonnast vene slaavlaste juures — 75.
Massageedid — 62.
Matriarhaat — 27, 30, 66.
Matvejev, A. S. — 260—261.
Mesheetia — 57.
Mereteed ja võitlus neile viivate väljapääsude pärast — 130, 228, 303—304.
Merkantilistlik poliitika, Peeter I-se — 300—302.
Merkantilistlik poliitika Vene riigis — 258—259.
Metallurgiatööstus, Uraali, must — 332—333, 338—339, 441—442, 449—450.
Metallurgiatööstus, Uraali, värviline — 442.
Metropoliit Kipriani sättekiri talupoegade kohta — 157.
Metsad Ida-Euroopa tasandikul — 71, 113—114.
Metsloomapüük — 71, 113.
Metsmesindus — 113—114.
Mingreelia — 464—465.
Moldaavia — 462.
Mongolid — 33, 61, 138, 140, 146—148 (vt. ka türgid).
Mongoli ike — 131—132, 146—148, 152—154.
Mongoli ikke kukutamine — 189—190, 268.
Monopoolsed kaubad Peeter I ajal — 309.
Mordvalased — 38, 269—270.
Mordvinov — 411, 440.
Morozovi potasemanufaktuurid — 264, 327.
Moskva riigi feodaal-pärisorjuslik majandus — 185—219, 237—250.
Moskva riigi tekkimine ja poliitiline kasv — 187—189.
Moskva riik — vt. ka Vene riik.
Mõisajuhendid — 367.
Mõisamanufaktuurid — 472, 474.
Mäekolleegium — 307.
Määraastad — 216—218, 247.

Nahhararid — vt. Armeenia.
Napoleoni sõjad — 386—387.
Neandertali inimene — 26—27, 51.
Neoliitiline kultuur — 28—30, 51.
Neurid — 34.

Nogai hord — 268, 281.
«Normannistid»-ajaloolased — 93—95.
Novgorod — 122, 123—124, 177, 270.
Novgorodi feodaalne pärusmõis — 178—179.
Novgorodi kolooniad — 123—124, 179.
Novgorodi sotsiaal-majanduslik kord — 178—180.
Novgorodi väliskaubandus — 124, 179—180.

Obrok ja obrokisüsteem pärisorjuslikus majanduses — 164—165, 203—205, 422—424, 428—429, 432—436 (vt. ka pärusmõis, pärisorjuslik mõis).
Ogništšaanid — 76—77.
Opritšnina — 194—195.
Ordin-Naštšokin — 259, 260—261.
«Ordõnski võhhod» — 152—153.
«Orgaaniline reglement», 1831. a., Bessaraabias — 461—462.
Orjanduslikud riigid vanaajal — 54—63.
Orjapidamine Kiievi riigis — 119—122.
Orjapidamine ürgkogukondliku korra ajal — 76—77.
Orograafia, Ida-Euroopa tasandiku — 23—24.
«Orvud» — 116—117.
Osseedid — 52—53.

Paleoliitikum, alam — 26.
Paleoliitikum, keskmine — 26—27.
Paleoliitikum, ülemine — 27—29.
Paleometalliajastu — 29—30.
Paljurahvuseline süsteem, Vene riigi — 186—199.
Pangad, aadli-maapangad — 352.
Pangad, Kaupmeeste Pank — 352.
Pangad, Riiklik Laenupank — 352.
Pangad, vahetuspangad — 351.
Pangad, Vasepank — 351.
«Paremad inimesed» — 87, 88.
Partia riik — 73.
Patriarhaat — 30.
Peamagistraat, 1721. a. — 312, 335.
Pearaha — 305—307.
Peetri reformid — 303—318.
Peetri impeerium, selle klassistruktuur — 311—318.
Pestel — 394—397.
Petšeneegid — 36.
«Piirid», kaubanduse — 114, 188.
Pinnased, Ida-Euroopa tasandiku — 25.
Pokruta (laen), talupoja — 156.
Poliitiline reaktsioon XIX saj. algul — 389.
Polovetsid — 16, 36.
Polzunov — 439—440.
Possaadi-inimesed — 221.
Possessioonimanufaktuurid — 331—332, 343—344, 376.
Possoškov — 310—311, 314—317.
Pronksikultuur — 29—33, 61—62.
Puuvillatööstus — 378—379, 443, 444—446.
Pugatšovi ülestõus — 358—359.
Põld, elav — 200, 212.
Põld, ulg- — 200.
Põld, küntud — 200, 212.
Põllumajandus Kiievi riigis — 111—114.
Põllumajandus Kirde-Venes — 154—167.
Põllumajandus muinasslaavlaste juures — 73—74.
Põllumajandus Peetri impeeriumis — 310—311.
Põllumajandus XVIII saj. teisel poolel — 359—368.
Põllumajandus XIX sajandil — 420—437, 488—490.
Põllumajandus pärast 1861. a. reformi — 506—511 (vt. ka põllundus, loomakasvatus, metsmesindus).
Põllumajandus Vene riigis — 199—219.
Põllumajanduse geograafiline paigutus XIX sajandil — 480—483.
Põllumajanduse kriis Vene riigis XVI—XVII sajandil — 212—214.
Põllumajanduslik tehnika — vt. agrotehnika.
Põllundus Kiievi riigis — 111—112, 114.
Põllundus Vene riigis — 199—202 (vt. ka põllumajandus).
Põllundus vene slaavlaste juures — 69—70.
Põllundussüsteem — vt. põllundus, põllumajandus, agrotehnika.
Pärisorjastamine, talupoegade — 156—158, 214—219.
Pärisorjastamine, talupoegade, Edela-Venes — 292—293.
Pärisorjastamine, talupoegade, Kiievi riigis — 114—117.
Pärisorjastamine, talupoegade, Leedus — 288—289, 290.
Pärisorjastamine, talupoegade, Moskva riigis — 237—239, 246—247.
Pärisorjastamine, talupoegade, Peetri impeeriumis — 305.
Pärisorjastamine, talupoegade, XVIII sajandil — 341—343.

Pärisorjastamine, talupoegade, Taga-Kaukaasias — 466.
Pärisorjastamine, talupoegade, Ukrainas — 294—295.
Pärisorjuse olemus — 100—101.
Pärisorjuse seadusandlik kehtestamine — 216—219.
Pärisorjuse süsteemi lagunemine — 383—490.
Pärisorjuse tekkimine — 101—102, 196.
Pärisorjuslik elanikkond, arvuline koosseis — 341—343, 405—406.
Pärisorjuslik majandus XVIII saj. Venemaal — 299—382.
Pärisorjuslik majandus XIX sajandil — 390—490 (vt. ka pärisorjus; pärisorjuslik mõis; pärisorjastamine, talupoegade; pärisorjuslik elanikkond).
Pärisorjuslik majandus Vene riigis — 246—249.
Pärisorjuslik mõis — 196, 246—249, 359—369, 420—438.
Pärslased Kesk-Aasias — 62.
Pärusmõis — 209, 246, 247—248, 249.
Pärusmõis, feodaalne — 150, 154—156, 158—159, 161—166, 208, 209, 210.
Pärusmõisad, tsaari — 249—250.
Pärusmõisad, tööndusliku — 206, 226—227.
Pärusmõisalikud kohustused — 163—164, 203—206.
Pärusmõisalik maavaldus — vt. pärusmõis.
Pärusmõisalik maavaldus 1649. a. Maakogu seadustiku järgi — 245.
Pärusmõisa-majandus — 158—166 (vt. ka pärusmõis, mõisamanufaktuurid).

Radištšev — 357—358.
Raha — 128—129, 256.
Rahalised kohustused, talupoegade, 1861. a. reformis — 508—509.
Rahareform, Kankrini — 410—412.
Raharinglus Kiievi riigis — 128—129.
Raharinglus Kirde-Venes — 177—178.
Raharinglus Peetri impeeriumis — 307—308.
Raharinglus Vene riigis — 255—257.
Raharinglus XVIII saj. teisel poolel — 351—352.
Raharinglus XIX sajandil — 384—385, 484—485.
Rahutused, vabrikutööliste — 358.
Rahvamajanduse ajaloo aine ja meetod — 5—17.
Rahvasõda interventide vastu XVII saj. algul — 240.
Rahvusliku turu kujunemine — 196—198, 227—233.
«Rahvuslikud ääremaad», Vene — 13—14.
«Rajad», kaubanduse — vt. piirid, kaubanduse.
Rake, talupoja- — 421—422.
«Ralo» — 71, 72, 201.
Razini ülestõus — 250.
Rauakultuur — 31—33.
Rauatööstus Kiievi riigis — 126—127.
Rauatööstus Kirde-Venes — 172.
Rauatööstus Peetri impeeriumis — 332—333.
Rauatööstus Vene riigis — 227.
Rauatööstus XVIII saj. teisel poolel — 380—382.
Rauatööstus XIX sajandil — 441—442, 449—450.
Raudteede ehitamine — 409—410.
Reform, mõisatalupoegade, 1861. a. — 495—506.
Reform, mõisatalupoegade, hingemaad — 495—498.
Reform, mõisatalupoegade, kohustused — 499—500.
Reform, mõisatalupoegade, maaga kindlustamine — 493—496.
Reform, mõisatalupoegade, väljaostuoperatsioon — 500—502.
Reform, mõisatalupoegade, üldeeskirjad — 493—496.
Reform, udellitalupoegade, 1863. a. — 502—503.
Reform, riigitalupoegade, 1866. a. — 503.
Reform Taga-Kaukaasias — 504—505.
Reform Valgevenes, Leedus, Poolas, Ukrainas — 504.
Reformid, kodanlikud, 60-ndate aastate — 510—511.
Reformid, Peeter I-se — 303—318.
Rent, feodaalne — 164 (vt. ka teoorjus, obrok; pärusmõis, feodaalne).
Rentimine — 242, 254—255, 309, 411, 442.
Rezešid — 462.
Riigieelarved — 307, 384—388, 410, 412.
Riigilaenud, sise- — 241, 352, 385.
Riigilaenud, välis- — 352.
Riigi rahandus Peetri impeeriumis — 304—307.
Riigi rahandus Vene riigis — 241—242, 254—255.
Riigi rahandus XVIII sajandil — 351—353.

Riigi rahandus XIX sajandil — 410—413, 484—485.
Riigitalupoegade reform, 1866. a. — 503.
Riigitalupojad — 237—238, 305—306, 403.
Rjadovitšid — 117.
«Rjurikovitšite impeerium» Marxi järgi — 93—94.
Russ, termini tekkimine — 45—47.
Rõtškovid — 355.

Saagikus pärisorjuslikus majanduses — 202, 437.
Sadamad — 308, 453.
Saltõkov, F. S. — 317—318.
Sargmaade seadus — 289.
Sargmaade süsteem Leedus — 287, 289.
Sarmaadid — 35.
Siber — 16, 199, 275—280.
Siberi khaaniriigid — 189, 190, 268, 275—276.
«Siiditee» — 64.
Sisetollid — 345.
Sjabriline maavaldus — 286, 288.
Sküüdi arheoloogiline kultuur — 32—33, 34—35.
Sküüdid — 18, 33—34, 60, 63.
Slaavi arheoloogiline kultuur — 32—33.
Slaavi hõimud Ida-Euroopa tasandikul — 39—41, 47—48.
Slaavlased — 37—38, 40—41, 43—44.
Slaavlased, ida- — 40—43, 45—46.
Slaavlased, lääne- — 39—40.
Slaavlased, lõuna- — 40—41, 45.
Slaavlaste etnilised rühmad — 45.
Slavofiilid — 415—416.
Smerdid — 88, 89, 114—117.
Sogdiaana — 63, 64.
«Soolamäss» — 241—242, 255.
Soome — 456—457.
Soome-ugri hõimud — 38.
Sotsiaalne tööliste koosseis XVIII sajandil — 372—374, 374—375.
Sotsialistlik majandus — 10, 12—14, 17.
Speranski — 351, 387—388, 403, 411, 412.
Stroganovid — 226—227, 232—233.
Sugukondlik maakogukond, ürgaegne — 67—77.
Suhkrutööstus — 430, 447.
Suhkruvabrikantide komitee — 447.
Sunduslik külvikord — 421.
Suurtükkide tootmine Moskva riigis — 227.
Sõjatööstus Peetri impeeriumis — 329—330.
Sõjatööstus Vene riigis — 227, 302.
Sõjatööstus XIX saj. esimesel poolel — 483, 484, 485.
Sõjaväeteenistuskohuste ulatus sõltuvalt teenismõisate suurusest — 193—194.

Štšerbatov — 356.

Zaporožje Setš — 297.
«Zadruuga» idaslaavlaste juures — 41.
Zakupid, rolli — 117, 156.

Zupaanid — 41—42.
Zuupad — 41.

Taga-Kaukaasia — 49—60, 133—142, 280—284 (vt. ka Kaukaasia, Gruusia, Abhaasia, Imereetia, Kahheetia, Armeenia, Aserbaidžan).
Talupoegade kohustused 1861. a. reformis — 499—500, 504—506.
Talupoegade «väljaviimine» — 159, 218, 238.
Talupojad — vt. pärisorjastamine, pärisorjuslik majandus, pärisorjuslik mõis, pärisorjuslik elanikkond, talurahvareform.
Talurahvakomiteed XIX sajandil — 402—405.
Talurahvaküsimus XIX sajandil — 402—403.
Talurahvareform Leedus — 455—456, 504.
Talurahvareform Lääne-Ukrainas — 504.
Talurahvareform Poola kubermangudes — 504.
Talurahvareform Taga-Kaukaasias — 504—506.
Talurahvareform Valgevenes — 504.
Talurahvareform Venemaal — 490—511.
Talurahva ülestõusud Peeter I ajal — 318—319.
Talurahva ülestõusud Vene riigis — 239—240, 249—250.
Talurahva ülestõusud XVIII sajandil — 358—359.
Talurahva ülestõusud XIX saj. esimesel poolel — 414.
Talurahva ülestõusud 1861. a. reformi eelõhtul — 485, 488—489.
Tamga (sisetollilõivud) — 153, 174, 175, 235.

Tao-Klardžeetia vürstiriik — vt. Gruusia.
Tarhaanikirjad — 209.
Teenismõis, pärisorjuslik — 195—196, 210—212.
Teenismõis 1649. a. Maakogu seadustiku järgi — 245—246.
Teenismõisasüsteem — 189—193.
Teenistuslased — 191—192.
Tehnika, põllumajanduslik — vt. agrotehnika.
Tehnika, tööstuslik — 224, 438—440.
Tekstiilitööstus XIX sajandil — 442—446.
Telegraaf — 410.
Teoorjus — 162—165, 202—207, 420—428, 433—434, 499—501 (vt. ka pärusmõis, feodaalne; teenismõis, pärisorjuslik mõis).
Territoriaalne kogukond — 75—76.
Teutooni ordu — 38, 153, 285—286, 453.
Timuri riik — 147—148.
«Toidustumised» Moskva riigis — 193, 196.
Tollitariif aasia kaubanduse alal — 413.
Tollitariif, 1875. a., Musta mere sadamaid soodustav — 414.
Tollitariif, 1817. a., Taga-Kaukaasia transiitkaubanduse — 413, 466.
Tollitariifid — 309—310, 349—350, 388—389, 412—413.
Tootlikkus pärisorjuslikus põllumajanduses — 368, 369, 428—429, 433, 437.
Tootmissuhete süsteem — 10—11.
Tootmisviis — 7.
Tripolje kultuur — 29—30.
Tsaraanid — 461—462.
Tsunftid — 223—224, 379.
Tsunftimäärustik — 379.
Teenijaspere — 119—120, 162, 163.
Tšeremissid — 269.
Tšerkessid — 53.
Tšernõševski — 419, 486—488, 493.
Tšinid — 191—192.
Tšingis-khaani riik — 146—147.
Tšulkov — 355, 356.
Tšuvašid — 269.
Turgenev, N. — 396, 397, 425.
Turkestan — 467—468.
Turud — 127, 229—230.
«Turukesed» — 229.
Tuula relvatehased — 325, 326, 327, 329—330.
Tööndusliku pärusmõisad Vene riigis — 226—227.
Tööstus, kokkuvõte XVIII sajandi kohta — 379—382.
Tööstuse geograafiline paigutus Vene riigis — 267.
Tööstuse vabadus Katariina II ukaasi järgi — 346.
Tööstuslik pööre Inglismaal — 402.
Tööstuslik pööre Venemaal — 438—441, 445—446.
Tööstusproletariaadi kujunemine ja arvuline koosseis — 322—323.
Tööstusproletariaadi sotsiaalne koosseis — 372—375.
Tööstustehnika — 374, 381.
Töötlev tööstus feodaalses linnas — 171—173.
Töötlev tööstus Kiievi riigis — 124—127.
Töötlev tööstus Kirde-Venes — 171—173.
Töötlev tööstus Peetri impeeriumis — 324—335.
Töötlev tööstus Vene riigis — 221—227, 267.
Töötlev tööstus XVIII saj. teisel poolel — 370—382.
Töötlev tööstus XIX sajandil — 438—450.
Türgid — 61, 64—66.
Türkide khaaniriik — 64—66.
Türkide riik — 145.
Türklased-seldžukid — 145.

Udellitalupojad — 502—503.
Udelli-vürstiriigid — 149—150.
Ukraina, Paremkalda- — 458—459.
Ukraina Poola pärisorjusliku ikke all — 291—298.
Ukraina rahva tekkimine — 132—133.
Ukraina, Slobodaa- — 456—457.
Ukraina, Stepi- — 459—460.
Ukraina, Vasakkalda- — 457—458.
Uraal — 23, 124, 178, 440, 441—442, 450.
Uraali tehased — 226, 332—333, 358, 380—381, 440, 441—442.
Urartu — 54—55.
Usbeki khaaniriigid — 283—284.
Uus kaubandusmäärustik, 1667. a. — 258—259.

Vabad põlluharijad 1803. a. seaduse järgi — 420—421.
Vaba Majandusteaduslik Selts — 355, 362—363, 475—476.
Valgevene — 285—287, 451—452.
Valgevene hõimud — 133.

Valgevene Poola pärisorjusliku ikke all — 285—296.
Valgevene rahva põlvnemine — 133.
Valged slobodaad — 241.
Valgustatud absolutism — 337.
Vanema kiviaja kultuur — 26.
Vani riik — 51.
Varjaagid — 79, 80, 82, 83, 84, 85, 93—94, 95, 96, 97.
«Vasemäss» — 250, 256.
Vasepank 1758. a. — vt. pangad.
Veetšed — 87—88.
Veneedid — 35, 39.
Vene riigi feodaalse killustatuse likvideerimine — 186—187.
Vene riigi linnad — 220—225.
Vene riigi tööstus ja kaubandus — 225—237, 251—254.
Vene riik — vt. ka Moskva riik.
Vene slaavlased — 17, 45, 47—49.
«Vene õigus», Pesteli — 395—397.
Veresugulusel põhinev kogukond — 28.
Verv — 75—76.
Viinapõletamise aadlimonopol — 348.
Võlaholoplus — 202—203 (vt. ka holoplus).
«Võõrnikud» — 80, 232—233, 251, 253, 256, 257.
Väliskaubandus — 349, 350, 351.
Väliskaubandus, araabia — 81—82.
Väliskaubandus Kesk-Aasiaga — 468—469.
Väliskaubandus, Kiievi riigi — 127—129.
Väliskaubandus, Kirde-Vene — 174—176.
Väliskaubandus, muinasslaavlaste — 82—84.
Väliskaubandus, Novgorodi — 174—182.
Väliskaubandus, Peetri impeeriumi — 308—310.
Väliskaubandus, Vene riigi — 235—237, 257—259.
Väliskaubandus XVIII saj. teisel poolel — 349—351.
Väliskaubandus XIX sajandil — 388—389, 412—414.
Välismaa kaupmehed Moskvas — 235—236.
Välismaa kaupmehed Novgorodis — 181.
Välismaa kirjanikud slaavlastest — 20, 34, 35, 39—43, 70.
Väljaostuoperatsioon, 1861. a. — 500—502.
Värbeväelased — 238.
Vürst ja vürstivõim — 87—92.
Vürstilinnad — 169—170.
Vürstistamine, mustade maade — 118—119, 154—156.

Ühiskondlik kord, muinasslaavlaste — 41—43.
Ühiskondliku arengu seadused — 7.
Ühiskondlikud formatsioonid — 8—9, 15—16.
Ühiskondlik tööjaotus pärisorjusliku korra tingimustes — 338—343, 359—360.
Ühiskonna arengu ajalooline uurimine — 5, 6.
«Ülesütlemine», talupoegade — 218.
«Ülevenemaalise turu» kujunemine — 186—187, 196—197, 251, 311—312, 338—339, 473—474.
Ürgaegne kaubandus — 80—85.
Ürgaegne linn — 77—80.
Ürgaegne talu — 68—70, 74—75.
Ürgaegne ühiskond — 18—19.
Ürgkogukondlik majandus vene slaavlaste juures — 66—74.

SISUKORD

Eessõna 3
Sissejuhatus. Rahvamajanduse ajaloo ülesanded, aine ja meetod . . . 5

ESIMENE OSA

ÜRGAEGNE MAJANDUS, SELLE LAGUNEMINE JA KLASSIÜHISKONNA KUJUNEMINE

I peatükk. Ida-Euroopa tasandiku rahvad vanaajal (kuni V ja VI sajandini) 18
1. Eelsugukondlik ühiskond ja sugukonna tekkimine Ida-Euroopa tasandiku rahvaste juures 18
2. Hõimukoondised Ida-Euroopa tasandikul ja nende majanduslik kord (VIII saj. e. m. a. — VI saj. m. a. j.) . . . 33
II peatükk. Sugukonna lagunemine ja orjanduslike riikide tekkimine Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvaste juures 49
1. Sugukonna lagunemine ja orjanduslike riikide tekkimine Kaukaasia rahvaste juures 51
2. Kesk-Aasia rahvaste ja orjanduslike riikide majanduslik arenemine vanaajal 60
III peatükk. Vene slaavlaste ürgkogukondlik majandus ja selle lagunemine (VI—IX saj.) 66
IV peatükk. Klassiühiskonna ja riigi kujunemine idaslaavlaste juures 85

TEINE OSA

VARANE FEODALISM NSV LIIDU RAHVASTE JUURES VANAL AJAL

V peatükk. NSV Liidu rahvaste feodaalmajanduse üldiseloomustus ja iseärasused 99
VI peatükk. Feodaalsuhete arenemine Kiievi riigis XI ja XII sajandil 110
VII peatükk. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad varase feodalismi ajajärgul 133
1. Taga-Kaukaasia rahvad ja feodaalsed riigid 135
2. Kesk-Aasia rahvad ja feodaalsed riigid 142

KOLMAS OSA

FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS ARENENUD FEODALISMI JA FEODAALSE KILLUSTATUSE AJAJÄRGUL (XIII JA XIV SAJ.)

VIII peatükk. XIII ja XIV sajandi feodaalne Kirde-Vene ja feodaalse pärusmõisa tekkimine 149
1. XII—XIV sajandi feodaalse Vene poliitiline kord . . . 149
2. Feodaalne pärusmõis ja selle majandus 154
IX peatükk. Feodaalne linn, selle tööstus ja kaubandus XIII ja XIV sajandil 168

NELJAS OSA

FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS HILISE FEODALISMI AJAJÄRGUL JA FEODAALSE KILLUSTATUSE LIKVIDEERIMINE VENE RIIGI POOLT XV—XVII SAJANDIL

X peatükk. Vene riigi poliitilise ja majandusliku arenemise üldiseloom XV—XVII sajandil 185
XI peatükk. Põllumajandus ja pärisorjuslik teenismõis XV ja XVI sajandil 199
XII peatükk. Linn, tööstus ja kaubandus XV ja XVI sajandil . . 220
XIII peatükk. XVII sajandi Vene riigi ökonoomika 237
XIV peatükk. Paljurahvuselise Vene riigi kujunemine ja tema rahvaste majanduslik arenemine XIV—XVII sajandil 268
1. Ida-Euroopa tasandiku ja Siberi rahvad XIV—XVII sajandil 269
2. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia rahvad XIV—XVII sajandil 280
XV peatükk. Valgevene ja Ukraina Poola pärisorjusliku ikke all XVI ja XVII sajandil 284

VIIES OSA

VENEMAA FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS ABSOLUTISTLIKU RIIGI AJASTUL XVIII SAJANDIL

XVI peatükk. Feodaal-pärisorjuslik majandus XVIII sajandi algul ja Peetri reformid 299
XVII peatükk. Pärisorjuslik tööstus ja manufaktuur XVIII sajandi esimesel veerandil 319
XVIII peatükk. Majandus ja majanduspoliitika XVIII sajandi teisest veerandist kuni sajandi lõpuni (aastail 1726—1801) 336
XIX peatükk. Põllumajandus XVIII sajandi teisest veerandist kuni sajandi lõpuni 359
XX peatükk. Tööstuse areng XVIII sajandi teisest veerandist kuni sajandi lõpuni 369

KUUES OSA

PÄRISORJUSE MAJANDUSSÜSTEEMI LAGUNEMINE XIX SAJANDI ESIMESEL POOLEL JA PÄRISORJUSE LANGUS

XXI peatükk. Venemaa poliitiline ja majanduslik olukord XIX sajandi esimesel veerandil 383
XXII peatükk. Pärisorjusliku korra kriisi süvenemine ja XIX sajandi teise veerandi majanduspoliitika 401
XXIII peatükk. Pärisorjusliku põllumajanduse ökonoomika XIX sajandi esimesel poolel 420
XXIV peatükk. Tööstus XIX sajandi esimesel poolel ja kapitalistliku manufaktuuri areng 438
XXV peatükk. Impeeriumi rahvuslike ääremaade majanduslik areng XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel 450
XXVI peatükk. Pärisorjusliku majanduse üldkriis XIX sajandi keskpaiku 471
XXVII peatükk. Pärisorjuse kaotamine ja 1861.—1866. aasta reformid 490

LISAD

I. NSV Liidu rahvaste ajaloo tähtsamate majanduslike sündmuste kronoloogia 512
II. Bibliograafia 526
III. Märksõnade ja nimede register 546

ЛЯЩЕНКО Петр Иванович
История народного хозяйства СССР
Том I
Докапиталистические формации
Издание четвертое
На эстонском языке

Оформление В. В. Томасова
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10
*
Toimetaja H. Klement
Tehniline toimetaja L. Uuspõld
Korrektorid E. Toots ja H. Viljamaa

Ladumisele antud 4. IV 1957. Trükkimisele antud 11. X 1957. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 35. Arvutuspoognaid 44,15. Trükiarv 3000. Tellimise nr. 1344. Trükikoda «Tartu Kommunist», Tartu, Ülikooli 17/19.

Hind rbl. 15.25

1—11

A-21849

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00388819 7